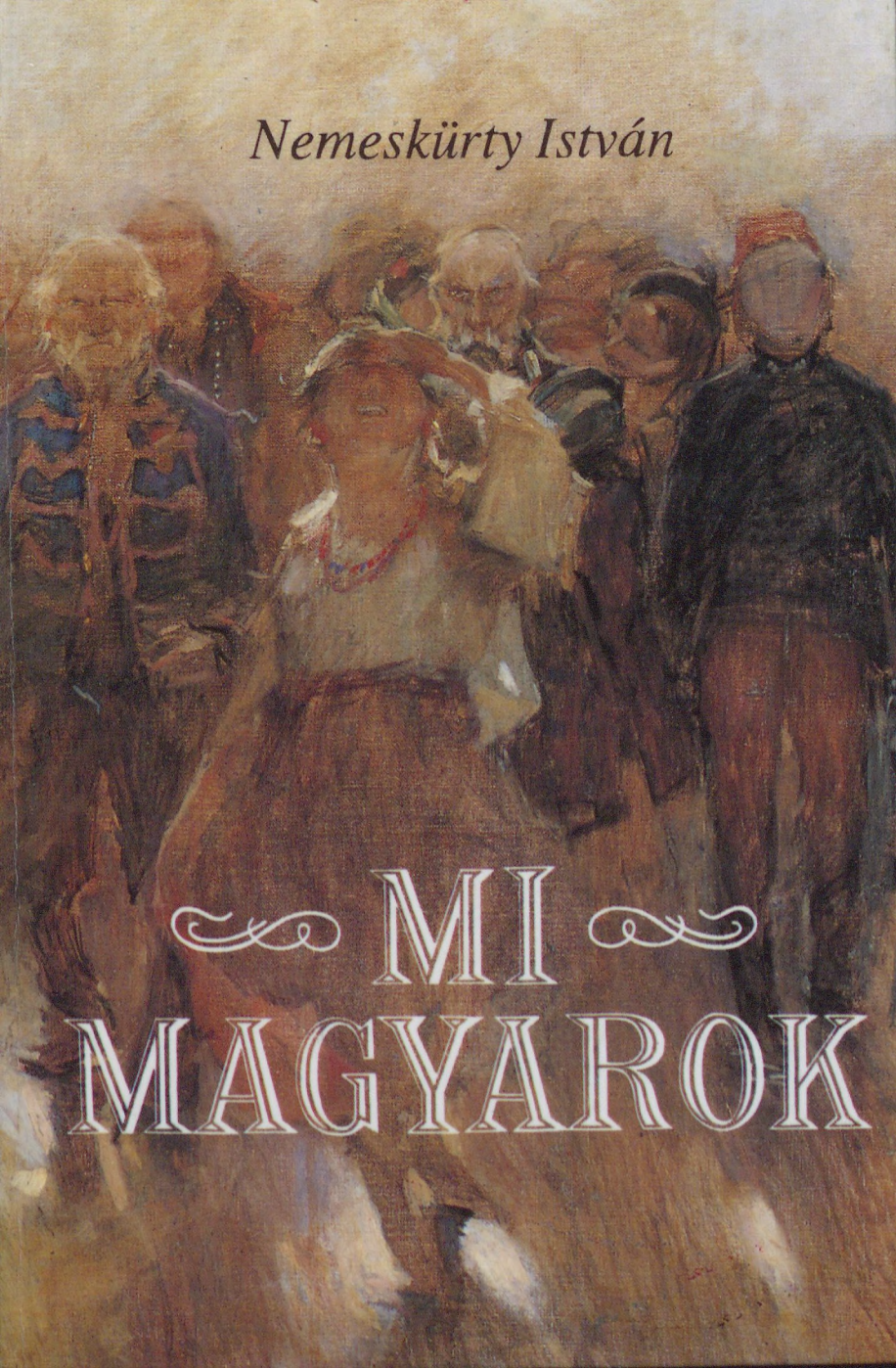

Nemeskürty István

MI
MAGYAROK

20187
Nemeskürty István
MI MAGYAROK

MI MAGYAROK

A Magyar Királyság
és az azonosított népek számára

BUDAPEST

20187

Nemeskürty István

MI-MAGYAROK

*A magyar történelem
az igaz krónika rendje szerint*

MTAK

0 009008 359000 1

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1993

695027

Lektorálta:
Almási Miklós

MI MAGYAROK

A borítón *Hollósy Simon: Rákóczi induló* című festménye.
A képet a Magyar Nemzeti Galéria szíves engedélyével közöljük.

Mi magyarok címen 1941-ben jelent meg Ferdinandy Mihály tanulmánykötete a magyar történelem kérdéseiről. Köszönöm Ferdinandy Mihálynak, hogy hozzájárult a cím használatához. Az olvasó figyelmébe ajánlom e munkám kiegészítő folytatását: *A bibliai örökség. A magyar küldetésstudat története*. Szabad-Tér Kiadó, 1991.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

© Nemeskürty István
Második, bővített kiadás, 1993

Jelen kiadványt a Művelődési és Közoktatási Minisztérium tankönyvvé nyilvánította.

Közoktatásitankönyvjegyzék-azonosítószám: AK-0001

A kötet végén található Kislexikon Élesztős László munkája.

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Könyvteltár/19 83..... SZ.

*Ez könyvet valamely magyar olvasandja magába
Erről őnéki nagy vígassága legyen:
Hogy magyari nyelven az régi dolgok, idők is
Írván vadnak igaz krónika rendje szerint.*

(Vilmányi Libécz Mihály köszöntőverse
Székely István: *Krónika ez világnak jeles dolgairól*,
Krakkó, 1559. című könyvében.)

Amikor a nyájas olvasó felkapja a könyvet és olvasásába fog:
magyar nyelvű szöveget lát. Érti a szöveget, ismeri a nyelvet, a
szavakat, melyek betűk halmozából és segítségével gondolatok-
ká állnak össze. Ez a pusztán tény: a szövegnek az olvasó által és
az író által ismert nyelve, ez a közös nyelv, ez az egy terekvénnyel-
be küldött és táplált közös kód, üzenet egy sajátos összetartozás
érzését, tudatát ébreszti benne. A sajátos összetartozás érzését
csak fokozza, hogy ezt a nyelvet kevesen értik a világon, több-
nyire csak azok, akik anyanyelvüként sajátították el, tehát ös-
tönösen, még nem tudatosan tanulva. Egy – például – német
nyelvű, vagy mondjuk angol nyelvű szöveget sokkal többen
értенek, olvasnak, élveznek, mint ahányan azt anyanyelvüként
megismerték. Ennek folytán magyar nyelvünk pusztán használata
egy olyan viszonylag csekély számú, zárt gondolati közösség
tagjává avatja a nyelv, az anyanyelv olvasóját, vagy az e nyelven
megszólaolót, hogy ennek tudata, netán pusztán tudatának alkal-
mazása az átlagnál szorosabb összetartozási érzést kelt a nyelv
használójában. Társadalmi, rangbeli osztályhelyezetbeli, vallás-
felekezeti, politikai nézetheli különbségtől függetlenül az ei-
ső, minden mást elnyomó alapfelismerés: a nyelvközösség tu-
data.

Amikor a tübingeni Cotta könyvkiadó cég Hager cs. kir. rend-
őrményester tanácsára 1808. március tizedikén hirdetést tett köz-
zé, miszerint pályadíjban részesíti azt a tanulmányt, mely a ma-
gyar nyelvet tisztesen tanulmányozva megvizsgálja: alkalmas-
e ez a nyelv magasabb közigazgatási, tudományos, kereskedel-

Mi magyarok

A múltat nem lehet tőlünk elvenni.

De az csak akkor a miénk, ha ismerjük.

Amikor a nyájas olvasó felüti ezt a könyvet és olvasásába fog: magyar nyelvű szöveget lát. Érti a szöveget, ismeri a nyelvet, a szavakat, melyek betűk halmazából és segítségével gondolatokká állnak össze. Ez a pusztá tény, a szövegnek az olvasó által és az író által ismert nyelve, ez a közös nyelv, ez az agy tekervényeibe küldött és táplált közös kód, üzenet egy sajátos összetartozás érzését, tudatát ébreszti benne. A sajátos összetartozás érzését csak fokozza, hogy ezt a nyelvet kevesen értik a világon, többnyire csak azok, akik *anyanyelvükként* sajátították el, tehát ösztönösen, még nem tudatosan tanulva. Egy – például – német nyelvű, vagy mondjuk angol nyelvű szöveget sokkal többen értenek, olvasnak, élveznek, mint ahányan azt anyanyelvként megismerték. Ennek folytán magyar nyelvünk pusztá használata egy olyan viszonylag csekély számú, zárt gondolati közösség tagjává avatja e nyelv, az *anyanyelv* olvasóját, vagy az e nyelven megszólalót, hogy ennek tudata, netán pusztán ösztönös alkalmazása az átlagosnál szorosabb összetartozási érzést kelt a nyelv használójában. Társadalmi, rangbeli osztályhelyzetbeli, vallásfelekezeti, politikai nézetbeli különbségtől függetlenül az első, minden mást elnyomó alapfelismerés: a nyelvközösség tudata.

Amikor a tübingeni Cotta könyvkiadó cég Hager cs. kir. rendőrminiszter tanácsára 1808. március tizedikén hirdetést tett közzé, miszerint pályadíjban részesíti azt a tanulmányt, mely a magyar nyelvet tüzetesen tanulmányozva megvizsgálja: alkalmas-e ez a nyelv magasabb közigazgatási, tudományos, kereskedel-

mi, művészi tevékenység kifejezésére – akkor Kazinczy Ferenc beküldte pályamunkáját a Cotta kiadónak, s abban kifejtette:

„A külföld pázsitján fáradtában elheveredett rekruta amint magyar szót hall a mellette elhaladó szekérről, azonnal felpattan s kiált elragadtatva: Nézd ezt a magyart!”

Vagyis a napóleoni háborúk sokféle nyelven beszélő katonái között ha ketten magyarul szólalnak meg, rang- és társadalmi különbség nélkül örvidenek egymásnak, mint akik *összetartoznak*.

Mi is ma gyakran tapasztaljuk, hogy ha külföldön magyar szót hallunk, első érzésünk az öröme, és csak jóval ezután kezdjük mérlegelni, ha ugyan mérlegeljük, hogy a magyarul szóló ki fia borja, mikor, honnan, hogyan, miért került külföldre?

Mindez nem „nacionalista” túlbuzgóság vagy gőg folyománya, hanem egyszerű, de eltéphetetlen összetartozási érzés megnyilvánulása.

Benjamin Lee Whorf (*Language, Thought and Reality*, New York, 1956.), és nyomán Edward T. Hall (*The Silent Language*, New York, 1959.) amerikai tudósok kimutatták, hogy „az ember oly módon érzékeli az őt körülvevő világot, ahogyan azt anyanyelve már eleve beprogramozta számára. . . Két nyelv különbözőképpen programozza ugyanazt az eseményt, egyetlen hitvallást vagy filozófiai rendszert sem értékelhetünk a nyelvétől függetlenül. . . Anyanyelvünk foglyai vagyunk.” (Edward T. Hall: *Rejtett dimenziók*. Budapest, 1980. Falvay Mihály fordítása.) Egy és ugyanazt a benyomást, tapasztalatot tehát másként „programozza be” agyába egy német és egy magyar anyanyelvű ember. Egyszóval a gondolkodásmód, a világról, környezetünkről kialakított képünk anyanyelvünk szerint alakul megváltoztathatatlanul, s ezt a képet legfőbb viszonyíthatjuk más anyanyelvűekéhez. A középkor kultúrája és keresztény eszmerendszere, hitvilága azért maradt egységes (az anyanyelvűséget előtérbe állító reformációig) Angliától Magyarorszáig, Svédországtól Itáliáig, mert a hittudomány és ebből következőleg a világ meg-

ismerését elősegítő tudás mindenütt, egységesen latin nyelven „programozódott” a fejekbe.

A nyelvi „programozás” különbsége akár háborúig vezethető konfliktusokat is okozhat. (Okozhat, tehát állításunk nem kizárólagos.) Karl von Frisch Nobel-díjas osztrák tudós a méhekről írott könyveiben kimutatta, hogy a méhek nyelve közismeretlen a „táncuk”, ámde más-más vidékek méheinek ugyanazon tánc- és mozdulatjelei mást-mást jelentenek; így megfigyelte, hogy ausztriai és itáliai méhek egymással összeeresztve pusztítani kezdték egymást, mert az osztrák méh bizonyos mozdulata mást jelentett számára, mint ugyanaz a jel az olasz földön született méhnek. Más volt a jel tudatban programozott tartalma itt is, ott is. Jacques Lacan francia nyelvész és lélekbúvár ezt a gondolatsort lélektani kutatásaiban hasznosította; Saussure nyelvi tételeit továbbfejlesztve, megállapította, hogy a nyelv és annak használati módja az egyének lelkivilágát is meghatározza, s e felismerés alapján bizonyos lelkibetegségek gyógyíthatók.

Mi, magyarok ma semmiképpen sem vagyunk biológiailag vagy „fajilag” leszármaztatható utódai honfoglaló őseinknek. E sorok bármelyik olvasójának *valamelyik* őse valamilyen más nemzetiség gyermeke. Mégis magyarnak valljuk magunkat, mert ez az anyanyelvünk, és e nyelv megszabta közös gondolkodási „kód” az együvé tartozás tudatát ébreszti bennünk.

De vajon nem szűkítjük-e ezzel a magyarság fogalmi határait? Nem zárjuk-e ki a más nyelven beszélőket a szentistváni testamentum soknyelvű, soknemzetiségű állameszményéből? Kétségtelen, hogy a szent korona országát sokféle nyelvű nép lakta, s ezek büszkén vallották magukat „*hungarus*”-nak. Lehetséges, hogy a középkori latin nyelvű világirodalom nagy költője, önérzetesen *hungarus* Janus Pannonius horvát anyanyelven tanulta meg a gondolkodás alapfogalmait. Mégis:

Eddig Itália földjén termettek csak a könyvek,
S most Pannonia is küldi a szép dalokat.

Sokra becsülnek már, a hazám is büszke lehet rám

Szellemem egyre dicsőbb, s általa híres e föld!

(Berczeli A. Károly fordítása)

„A hazám is büszke lehet rám...”

Így tekintette hazájának Magyarországot Johannes Bock német tanító, aki 1593-ban költözött a németek lakta Szepességre s aki Bocskay szabadságharcának lelkes híve lett. *„Azokra a költőkre, akik rosszindulatúan írnak a magyar népről”* című latin nyelvű versében megható szeretettel tesz hitet magyar hazája mellett. Egy másik versében pedig egy Balassi lelkesültségével ünnepli a huszárokat:

Dísz, diadal Magyarországnak, valamint a királynak:
rajta tehát szaporán, mindig előre, huszár!

(Geréb László fordítása)

Magyar tehát az is, bárminő légyen is az anyanyelve, aki magyarnak vallja magát s hazájáért életét is adja, mint Karl Graf von Leiningen-Westerburg honvéd tábornok, aradi vértanú.

Mindez azonban nem változtat a tényen, hogy a honfoglalás után államot alkotó magyarság magyar nyelvű gondolkodása és fogalomalkotása alakította olyanná az országot, amilyenné az vált.

Ne feledjük, hogy előbb volt magyar történelemtudat, mint történettudományi mű. Anonymus honfoglalás-regénye, az első e nemből, melyet ma ismerünk, több, mint háromszáz évvel az általa leírt események után készült, ámde maga is bevallja, hogy amíg ő tollat fogott, addig századokon át regéltek a parasztok honfoglalás kori meséket, a regösök pedig hősi énekeket zengtek. Szájról szájra jártak ezek a közemlékezetben megőrzött anyanyelvű dalok. Ez a szóbeli költői hagyomány egy soha ki

nem hunyó történeti identitástudatot képviselt és hordozott. A magyarság emlékezett rá, hogy valaha, évszázadokkal az államalapítás előtt, magyar törzsek maradtak vissza az őshazában, s mikor IV. Béla Julianus barát vezetésével expedíciót küldött értük, *meg is lelték őket*. Azt a magyar nyelvet beszélték, amit Julianus[†] Mátyás király udvari „hírlapírója”, Galeotto Marzio figyelt fel arra, hogy mennyire egységes magyar nyelvet beszélnek az országlakosok, főúr és pór könnyen megérti egymást, holott például Itáliában az északi nem érti a délit, az úr sem a szolgát. A miatyánk középkori szövege majdnem szó szerint azonos azzal az imával, amelyet ma mondunk. Kétségtelen, hogy a magyar nyelv már a középkorban egységesebb volt és hamarabb kialakult, mint a többi európai nyelvek. Egy Mária siralomkori német nyelvű verset a mai német ember nem ért meg, és a Dante előtti olaszággal se nagyon tud mit kezdeni a mai átlagolasz. Ezzel szemben a régi magyar nyelv közel áll a mai magyar nyelvhez. Ez persze nem erény, nincs ezzel mit dicsekedni – viszont érdekes tény, mely nem hagyható figyelmen kívül.

Az őshazából, bárhol lett légyen is az, nem egy faj indult el és érkezett a Kárpát-medencébe, hanem egy nyelv. *Egy nyelv indult honfoglalásra*, józan ésszel alig magyarázható módon olvasztva magába (és ezzel gazdagítva is önmagát) a legkülönbözőbb társult törzsek és népelemek nyelvét. A nyelvvel együtt persze eszmerendszerét is. Feltűnő, hogy átmenetileg a kaukázusi kazár birodalomban élő, oda betagozódott magyarság megismerkedvén a zsidó vallással, milyen tartósan őrizte a „választott nép” hitét és gondolatkörét. Még a mohácsi vész után is született költemény „*A zsidó és a magyar nemzetről*”, melyben, némi egyszerűsítéssel szólván, azt fejtegeti Farkas András költő, hogy mindkét népet azért szerti nagyon az Úristen, mert – bünteti...

*Jersze emlékezzünk az örök Istennek
Csudálatos nagy hatalmasságáról
Mellyel Szkitiából régi magyarokat
Jó Magyarországba olyan módon kihozá,
Mint régen kihozá zsidó népeket
A fáraó királynak markából, inségéből.*

A honfoglaláskor Isten termékeny földre vezette a magyarokat, ellátta őket

*A Duna vizivel, a Tisza vizivel,
Száva, Dráva, Szamos, Maros vizivel
Erdőkkel, mezőkkel, szép zsiros füekkel
Juhokkal, lovakval, tikval, ludval, disznóval.
Őket a nagy Isten itt mind megszállítá,
Mint a zsidó népet Kánaánnak földében.*

Aztán amidőn a magyarok elbízták magukat, ugyanúgy büntette őket Isten, mint a zsidó népet a babiloni fogsággal:

*Egyfelől verete pogány törökökkel,
Másfelől némettel és a sok pártolókkal.
(1538. január 6.)*

De megismerkedtünk az őshazában a keresztény hit alapjaival is.

Őstörténetünk a mai napig tisztázatlan és homályos. A tudomány legbiztosabb fogódzója tehát a nyelv történeti elemzése. Tudjuk, hogy a finnugor nyelvcsaládból származunk, de hogy miként s hogyan vándoroltak e nyelv ősváltozatát beszélő alakító eleink, mikor s hogyan szerezték török jellegű szókincsüket, monda- és ízlésvilágukat, mitológiájukat, az már vitatható. Legújabban Bartha Antal foglalta össze az erre vonatkozó ismereteket *A magyar nép őstörténete* című művében. (Budapest, 1988.) Tény, hogy Szent István korában már nagyjából egységes magyar nyelven értettek szót egymással a szerte az országban

megtelepült törzsek és tény az is, hogy megvolt a maguk történeti identitástudata, eredetmondája és mondái, sőt elhivatottságtudatunk is kialakult. A fogalmi gondolkodás éppúgy nem volt ismeretlen a magyar nép előtt, mint ahogyan a betű, rovás szavak megléte bizonyítja, hogy ismerték az írást, amely persze primitív rovásírás volt, mellyel bonyolult összefüggéseket nem lehetett kifejezni, de amely rovásírás a középkor végéig élt és használatban maradt. (1482 felsőszemerédi templomfelirat; 1483 nikolsburgi rovásábécé).

Különösen tanulságos a magyar történelem, identitástudat és nyelv összefüggésében a Mohács utáni két évszázad története. A középkori magyar állam 1541-ben, Buda török kézre kerülésével megszűnt. Az ország földrajzi közepe török hódoltsági területté vált, Erdély török fennhatóság alatti, de belügyeiben szabadon intézkedő önálló fejedelemséggé alakult, Nyugat-Magyarország és a Felvidék pedig a magyar királlyá koronázott Habsburg császárok birodalmába tagolódott be. Háromféle közigazgatás, adózás, államrend, politika – és mégis, ez a három részre szakadt terület, egy megszűnt állam helyén, noha sokféle nemzetiség lakta már akkor is, szellemében, kultúrájában és nyelvében megőrizte egységes magyar mivoltát; a magyar identitástudat változatlanul élt és biztosította a magyar történelmi tudat megszakítatlan folyamatosságát. Az országlakosság változatlanul Magyarországon gondolkodott akár török basák, akár császári tábornokok, akár erdélyi fejedelmi tisztviselők parancsoltak legyen is az embernek. Meglepően rugalmas és folyamatos volt a közlekedés is a három országrész között. Egy dél-baranyai török hódoltsági faluban tevékeny lelkész szindarabjait mind Kolozsvárott, mind Magyaróvárott kinyomtatták. Egy szintén török hódoltsági területen élő tolnai lelkész-szerzőpáros bibliafordítását Kolozsvárott nyomtatták ki. A magyar irodalmi nyelv, nem utolsósorban a reformáció hatására, bámulatos virágzásnak indult. Első klasszikusaink egy, a szó korábbi, középkori értelmében immár nem is létező Magyarországon éltek,

alkottak, dolgoztak. Innen ered az a máig érzékelhető magyar különlegesség, hogy az írók a magyarság önfenntartásának kérdéseibe mindig gyakorlatilag is beleszólnak, a mindenkori politikai hatalom birtokosainak nem csekély megütközésére. Hiszen ők, *a magyar irodalom tartotta fenn évszázadokon át a magyar létezés folyamatosságának tudatát!*

Mindebből következik, hogy a mindenkori magyar állam, vagy bármely állam lakosának, polgárának, adófizetőjének lenni nem azonos a magyarsághoz tartozás fogalmával. 1920. június negyedike óta a szentistváni Magyarország óriási területei kerültek más államok fennhatósága alá (csak Erdély területe nagyobb, mint a mai Magyarország!) és ezáltal az ott élő magyarok, noha az illető állam polgárai, mégis magyarok maradtak, amiképpen a világon szétszóródott magyarok is azok. Herman József akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének igazgatója állapította meg: „A magyar nyelvűség (a magyar anyanyelvűség, illetve a magyar nyelv nagyjából rendszeres, különböző élethelyzetekben való használata) gyakorlatilag a magyar nemzethez való tartozás objektív kritériumát jelenti s a magyar nemzeti lét folytonosságának is legegységertelműbb jele.” (*Világosság*, 1988. 8–9. sz. 518. lap.)

Mondanunk sem kell, hogy a törökellenes felszabadító háborúk sikere és a Rákóczi-szabadságharc veresége után a Habsburg Birodalomba való végleges betagozódás alapfeltételévé vált a magyar nyelv megszüntetése – kivéve Mária Terézia uralkodásának és a reformkornak néhány évtizedét. A szándék az uralkodóház részéről logikus. Mint tudjuk, a Világost követő önkényuralom idején ez végletessé fajult: átmázoltatott cégtáblák, megszüntetett magyar iskolák, a közigazgatás nyelvének elnémetesítése... Mindezt most, bevezetőként csak azért jelezzük előre, mert kétségtelen, hogy:

1. az elnyomó hatalom is úgy tudta: a nyelv hordozza a magyarságtudatot;

2. a magyarság, a magyar nyelv nem másokat elnyomó vagy kizáró magatartással biztosította saját fennmaradását, hanem ellenkezőleg, *védekezni kényszerült*. Ezért a millennium körüli időkig, amikor sajnos kétségtelenül megnyilvánult egy erőszakos nyelvi magyarítás szándéka a magyar királyi kormányok (és a közvélemény egy részének) oldaláról, a magyar nyelv nem erőszakos terjesztés folytán maradt fenn, hanem a megszüntetését célzó intézkedésekkel szembeni védekezés őrizte meg. S ez ismét csak annak bizonyossága, hogy a magyar anyanyelv használata: magyar mivoltunk kifejezése.

A helyzet tehát ez: a középkori magyar állam 1541-es megszűnése óta eltelt négyszázötven év során a magyar nyelv használatát, létezését a birodalmi kormányok ritka kivétellel vagy tagadták, vagy üldözték, tiltották, de legalábbis elhanyagolták; a központi közigazgatás és a hadsereg nyelve pedig semmiképpen, soha sem volt magyar. Ebből következőleg minden lehetőség megvolt arra, hogy a magyar nyelv és vele a magyar történelmi identitástudat kishíján fél évezred során megszűnjék.

Nem szűnt meg.

Napjainkban sajnos már vannak aggasztó jelei egy nyelvi önfeladásnak, önpusztításnak. A trianoni béke óta alig találunk magyar szót új találmányokra, létesítményekre, szokásokra, holott 1918-ig a lehető legkönnyedebben kerültek felszínre a rejtve létező szókincsből olyan szavak, mint vonat, vasút, villany, távíró, távbeszélő, gépkocsi, földalatti, mozi, tőzsde; most viszont rádió van és tévé és szoftver sőt még a földalatti vasutat is visszametrosítottuk. Nincs ezen mit mosolyogni: mindenképpen egy kisebbrendűségi érzés és tudat megnyilatkozása ez a jelenség. „Úgyse találunk jobbat, minek keressünk?” A nyelvújítás korában, amikor Kazinczyék és velük az egész nemzet lázas izgalommal keresett és talált korszerű magyar szavakat és fogalmakat, az országlakosság megalkuvásra hajlamosabb része készséggel ismerte el, hogy azonos tartalmú szavak németül kiejtve többet, magasabb fokozatot jelentenek, mint magyarul;

ekkor rögződött meg az, hogy professzor több, mint tanár és hogy a muszáj több, mint a kell. A professzor sokkal előkelőbb szó magyar megfelelőjénél; amit pedig meg kell (kellene) tenni, azt nem biztos, hogy muszáj. Viszont, ha muszáj (muss sein) – nincs ellentmondás! Amellett már a tanár szó is erőltetett nyelvújítási csinálmány; úgy látszik, régi szép *tanító* szavunk, melyet az első reformátorok olyan szívesen használtak, nem volt eléggé előkelő. Pedig Gárdonyi Géza még jól érezte magát *tanítóként*.

Látszólag elkalandoztunk jelen könyv tárgyától.

Valójában azonban mégis a lényegét érintettük.

Mi magyarok azért érezzük magunkénak a szentistváni birodalom történetét, múltját, mert anyanyelvünk magyar lévén, akkor is azonosítjuk magunkat vele, ha őseink történetesen csak – mondjuk – a török háborúk után, vagy Mária Terézia idején, vagy a múlt században települtek meg e földön. Mégsem ősei idetelepülésének időpontjától kezdve számítja ki-kí a maga saját történelmét; nem is attól kezdve, hogy az idetelepült ős mikor tanult meg magyarul; hanem már István király korát, a tatárjárást, Mohácsot, a kuruc háborúkat, negyvennyolcat emlegetve is azt mondjuk: *mi*. *Mi* így tettünk, *mi* úgy tettünk, győztünk, vesztettünk – holott a nagymama vagy az ükapa még német vagy szláv földön élte gyanútlanul a maga életét. Hiszen legtöbbször neve, vagy valamelyik ősünk neve beszédesen hordozza német, szláv vagy zsidó eredetét. A magyar nyelvet Déryné Schönbach Rózsi terjesztette mindenkinél lelkesebb buzgalommal szerte e hazában és a Himnusz zeneszerzőjéről nemegyszer kellett öntudatos német ismerőseimnek bizonygatnom, hogy neve ugyan német Erkel Ferencnek, de ő maga és zenéje magyar.

De vajon elég-e pusztán a nyelvre, a kimondott szóra hivatkozni a magyar történelemről elmélkedvén?

Csak akkor és úgy, ha e fejezet bevezető sorainak szellemében gondolkodunk. Vagyis: anyanyelvünk, valamint – nem minden esetben, de sokakban – az idekerüléskor megtanult magyar nyelv ismeretében a „beprogramozott” szókincs egyszersem gondolatkinccsé válik, e gondolatkincs pedig meghatározza a külvilágról, környezetről szerzett benyomások egyfajta sajátos értékelését, mely eltérő attól, ahogyan ugyanezeket a benyomásokat egy mondjuk németül beszélő, azaz dehogy beszélő: *gondolkodó* ember értékeli vagy értékelné.

Méhek táncolnak határon belül és határon túl, talán mind köszönnek egymásnak, de a köszönést a másik támadásnak érzi... És persze fordítva is: a támadást köszönésnek.

Úgy tűnik, s ezt akár szelíd örömmel is mondhatnánk, hogy nyelvünk és a nyelvvel együtt elsajátított gondolkodásmód sok idegennek tetszett meg környezetünkben; szívesen alkalmazkodtak hozzánk. (Lásd Bocatius János idézett verseit). Befogadás ez a javából, nem pedig tiltó kirekesztés és nem is erőszakos magyarosítás. Az ily módon magyarrá nőtt-nevelődött ifjú és/vagy magyarrá vált felnőtt ember feltétel nélkül vállalta magyar mivoltát, a vele járó hátrányokkal is, mint a budai német postamester orvosnak taníttatott fia, Schedel Ferenc, aki Toldy Fe-

rencként méltán kapta a magyar irodalomtörténet atyja nevet. Egyszóval tehát, bármily könnyen félreérthető kifejezést vagyunk is kénytelenek használni: magyarnak lenni bizonyos értelemben *világnézet*. (Nem a szó politikai értelmében!) Nem kirekesztjük tehát magunkból a világ többi részét (ahogyan legszerencsétlenebb szállóigénk hirdette: extra Hungariam non est vita...) hanem *befogadjuk*. Örök emlékem, amikor Pier Paolo Pasolini olasz költő és filmrendező kérésére Kardos Tibor Dante-kutató tudósunk felolvasott néhány sort Babits *Isteni Színjáték*-fordításából. Mint tudjuk, egyetlen nyelven se sikerült terciánakba fegyelmezni a verssorokat. Csak magyarul. Pasolini elragadtatva kiáltott fel: „Ti valóban befogadtátok Dantét. Dante immár magyar költő is...” Nem is olyan retorikus túlzás.

Ezt a magyar mivoltot, ha úgy tetszik: világnézetet, a világ nézésének és látásának, megítélésének ezt a módját természetesen a föld, a táj, a táplálék, a víz, a bor, a levegő, a szülők-adta génnek; a környezet hangulata, sírások és nevetések, örömek és bánatok, büszkeségek és megaláztatások alakítják.

És az anyák és a feleségek, az asszonyok, az *anyanyelv* továbbörökítői.

Cseppet sem túlzó megállapítás ez.

Másoknak is feltűnt, hogy a magyarrá honosult emberek nagyobbik része olyan férfi, aki magyar feleséget vett nőül. Damjanich, Leiningen feleségei magyar asszonyok. De ez csupán példa. Habsburg Ferdinándnak, az egyetlen Habsburg-uralkodónak, aki Ferenc Józsefíg jól tudott magyarul, magyar felesége volt: Anna, II. Lajos nőtestére. Így lett magyarrá magyar feleségei révén a Salm-család, a XVI. század kiváló katonáit és államférfiait adó família. Ez is csak példa a sok közül.

Ne folytassuk, nehogy magyar módra megkönnyezzük magyar mivoltunkat, miközben kívülállók értetlenül csóválják fejüket fura érvelésünk hallatán. Ők nem értenék, hogy mi ezt komolyan mondjuk, mert így van. Mások méhei más-

ként táncolnak. Nem is szólva arról, hogy a mi nyelvünk „programozottsága” a miénk ugyan, de távolról sem tökéletes. Ha tökéletes lenne, még ép volna a szentistváni alapítású ország. De már nem ép, és ezt magunknak köszönhetjük. Sőt, egyre fogy. Ez is a mi hibánk, még akkor is, ha mások vettek el belőle. Ezen már nem tudunk fordítani, de igenis őrizni tudjuk, ha akarjuk, a múltunkat. Ezt senki sem veheti el tőlünk.

Honfoglalás

Egy földművelési módokat ismerő, a maga pogány túlvilághítében élő, mohamedán, ótestamentumi zsidó- és keresztény eszmékről tudó, az írás alapelemeit (rovásírás) alkalmazó, katonailag szervezett lovasnomád népcsoport érkezett a nyolcszázas évek, tehát a Krisztus születése után számított kilencedik évszázad utolsó tizedében a földrajzilag Kárpát-medencének nevezett, folyókban és vizekben különösen gazdag tájegységbe. „Az eurázsiai országút utolsó állomása a Kárpát-medence. Ide torkollott a szkítáktól kezdve mindmennyi lovasnomád nép útja.” (Győrffy György)

Miért vándorolt ez a népcsoport, melyet nevezzünk egyszerűség kedvéért a továbbiakban magyaroknak?

Mert legelőt kerestek.

Ismét Győrffy Györgyöt idézzük:

„Az állattenyésztés útjára lépett ősnépek környezetükhöz képest gyorsabb szaporodásnak indultak. Az állattenyésztés ugyanis nem csupán állandó, egyenletes táplálkozást tesz lehetővé, hanem a tej és tejtermékek révén olyan táplálékot biztosít, amely vitaminokban és elemi tápanyagokban való gazdagsága miatt a csecsemő és gyermekkori halandóság csökkenését és a szervezet ellenállóképességének növekedését vonja maga után. Ugyanakkor az állatállomány kedvező körülmények között gyorsan felszaporítható s ennek gyakorlatilag csak a legelőhiány szab határt.”

De vajon nem akadt-e elég legelő és bővízü táj a Volga vagy a Dón mentén?

Akad, de erre mások is pályáztak. A magyarokat és a velük társult népcsoportokat mások türelmetlenül és fenyegetően szorították egyre nyugatabbra.

Mindemellett úgy tűnik, hogy túl a fenyegetettségen: ez a népcsoport társadalmi fejlődésében eljutott arra a fokra, hogy igény támadjon benne a végleges megtelepedésre. Erre pedig a Kárpát-medence, ahová élén vezéreikkel eljutottak, kiválóan alkalmasnak bizonyult.

Ez a szándék és felismerés persze még nem jelenti a véglegességet. A magyarok előtt egyetlen más, idáig eljutott nomád népnek sem sikerült megmaradnia. Viszont nekünk sikerült. Nyilván, mert a magyarok alkalmasak voltak államalkotásra.

Lehetséges, hogy tudatosan léptek a hun Attila örökébe. (Erről lásd: *A bibliai örökség* című könyvemet.)

Az Árpád (és Kurszán) vezérletével „hont foglalt” magyarok folyók mentén telepedtek meg, végeredményben viszonylag békésen elegyedve az itt talált gyér lakossággal. Téli és nyári szállásaik voltak, ezeket Győrffy György pontosan feltérképezte.

Letelepedésük után csaknem egy évszázadon át hadjáratokkal zaklatták környezetüket. Elszárguldottak az Atlanti-óceánig, feldúlták a mai Svájcot, Bajorországot, Észak-Itáliát. Bizánccal hol szöveterkeztak, hol háborúztak. Ezek kétségkívül rablóhadjáratok voltak, nemegyszer nyugati fejedelmek fogadták fel őket ellenségeik leküzdésére, de az is kétségtelen, hogy ezek a „kalandozások” a szomszédság kitapogatását, megismerését, felderítését és megfélemlítését is jelentették. Kevesen tudják, ezért megemlítjük, hogy az országhatár akkor a Bécsi Medence nyugati végénél húzódott, tehát a mai Bécs – akkor falucska – is Magyarországhoz tartozott. Viszonylag hamar alakult ki jó viszony, ha rövid időközökre is, a bajorokkal; Arnulf bajor herceg néhány éven át Magyarországon élvezte fejedelmeink vendégszeretetét. Kapcsolatok létesültek Bizánccal is; Magyarország keleti részének fejedelme felvette a görög rítusú kereszténységet. Érkezett is ide egy püspökük, Hierotheosz.

Ebben az állapotban 955-ben történt jelentős fordulat: Augsburg közelében, a Lech folyó partján Ottó német császár csapatai tönkrementek a magyarokat. Bulcsú vezért és társait Regensburgban felakasztották.

Végeredményben ez a katasztrófa indította el a magyar külpolitika új, békésebb irányzatát és vezetett el Géza fejedelem uralkodásához.

Az utókor által Szent Istvánnak tulajdonított államszervezési intézkedések és a kereszténység felvétele javarészt Gézának és görög-keresztény feleségének, az erdélyi Gyula leányának, Saroltának nevéhez fűződnek. Géza már kereszténynek nevelte fiát, Istvánt.

Lezárult az a korszak, amire a magyar romantika oly szívesen emlékezett:

*Tisza boldog partjait és a
Nagy Duna mellékét ellepték gyenge fiakkal
S hókeblű deli hölgyekkel diadalmas apáink
S a bús csendbe merült országok pusztá határait
Napkelet ifjainak dobogó paripái tiporták.
(Vörösmarty Mihály: Árpád emeltetése 1825.)*

Ezeket a napkeleti dobogó paripákat fékezte meg Géza, akiről Szent István nagyobbik legendája tisztelettel emlékezik meg:

„A Gézának mondott fejedelem ötödik volt attól fogva, ki is a magyaroknak Pannóniába való bejövetelükkor első vezérük volt. Kezdetben keményebben és kegyetlenebbül bánt övéivel, de felette könyörületes és bőkezű volt az idegenekkel és kiváltképpen a keresztényekkel, jöllehet ő maga akkoron még a pogány szokást tartotta... Ennek kívül meghagyta, hogy egyéb keresztényeknek, kik az ő országába bejönni akarnak, vendégszeretnek és békességnek nyájasságát mutassák. A papoknak és barátoknak engedelmet adott, hogy elébe járulhassanak, kiket is kedvére hallgatván, örvendetést örvendezett, hogy az igaz

hitnek keble kertjében elvetett magja csírát bocsát ... Ama vilá-
gosság, mely megvilágosít minden embereket, elűzvén a sötétsé-
get, kezde Magyarországon fényeskedni és íme, a pogányság
népe, mely sötétségben bolyongott, láta nagy világosságot. És
eme láthatatlan világosságnak világa a Krisztus." (Tormay Ceci-
lia fordítása.) —

[Géza felismerte — és kétségkívül vele népének legjobbjai —
hogy ha meg akarunk kapaszkodni ezen az istenáldotta földön,
akkor alkalmazkodnunk kell mind a földrajzi, mind a társadalmi
és ideológiai környezethez. Fel kell venni a kereszténységet,
alkalmazkodni kell a ma feudalizmusnak nevezett társadalmi-
gazdálkodási formához; le kell települni, államot kell alkotni.

Születőben volt a keresztény Magyarország.]

István, a magyarok királya

Géza fejedelem 997 őszén meghalt; nagy tudatossággal utódának nevelt fia, István jószerint még át se vehette a hatalmat, a Dél-Dunántúlon megtelepült Árpád-házi herceg: Koppány máris magának követelte a fejedelmi címet, s vele, az ősi hagyományhoz híven, az elhunyt uralkodó özvegyét. Mivel Sarolt, István anyja Veszprémben székelt, Koppány Veszprém ostromára készült.

István és hívei, közöttük a már hosszabb ideje hazánkban élő sváb lovagok – Hont, Pázmány, Vecellin – azonnal kardot ragadtak és megsemmisítő csapást mértek Koppány seregére. Koppányt kivégezték, testét feldarabolták és elrettentésként, valamint István győzelme és feltétlen uralma bizonyítékául az István által szilárdan uralt országrészek városaiba küldték a szétmarcangolt testrészeket: Székesfehérvárra, Győrbe, Veszprémbe és Sarolt atyjának, az erdélyi Gyulának székhelyére, Gyulafehérvárra.

Esztergomba, István lakhelyére ilyen testrészt fölösleges lett volna küldeni.

A még huszadik évét se betöltött – de már nő: felesége a bajor Gizella, egy szent császár húga – István fejedelem példátlanul gyorsan, határozottan és sikeresen biztosította hatalmát. Ebből arra következtethetünk, hogy készült a leszámolásra, számított Koppány felkelésére. Koppány maga is keresztény lévén: számára a hatalom megszerzése volt a fontos, mint őszintén hihette: ősi jogon. Hiszen Árpád-házi herceg volt, nyilván idősebb Istvánnál, a szeniorátus elve-szokása tehát mellette szólt...

De nemcsak István készült tervszerűen a várható leszámolásra. (Nem érdektelen meggondolnunk: más irányból nem számí-

tott ellenállásra és – egyelőre – ilyen nem is következett be!) [Aurillaci Gerbert, Ravenna érseke, III. Ottó császár bizalmasa 997 októberétől kezdve figyelemmel kísérte a magyarországi eseményeket; novemberben, Koppány legyőzése után már az-
zal számoltak a császári udvarban, hogy a magyarok „*készek a római birodalomba térni*” (Győrffy). István és az udvarában tartózkodó papok, térítők, püspök(ök) azonnal jelentették Aachenbe a Koppány feletti győzelmet!

[István Koppány ellen a szombathelyi (Savaria) születésű Szent Márton tours-i püspök nevében és zászlaja alatt vonult hadba.] Értethető: Géza és István udvarának papjai, ezek egy része a mainzi érsekség hatáskörébe tartoztak, Mainznak pedig Szent Márton volt a védőszentje. Ennél is fontosabb azonban, hogy István és környezete, sőt: a keresztény (magyar) lakosság úgy tűnik, tudatában volt Szent Márton dunántúli, vagyis akkori felfogás szerint „magyarországi” eredetének. Működnie kellett tehát egy megszakítatlan folyamatoságú pannóniai keresztény hagyománynak, amit a honfoglaló magyarok, akik már az őshazában is kapcsolatba kerültek a kis-ázsiai és nesztoriánus kereszténységgel, megismertek és magukévá tettek. (Márton római császári testőrtisztból lett pap és püspök, Gallia egyik térítője a negyedik században, tehát István előtt jó száz évvel!) Számtalan településünk viseli máig Szent Márton nevét. István a már épülőfélben lévő pannonhalmi bencés kolostort a győzelem: a szent sikeres közbenjárása emlékére Szent Mártonról nevezte el. [Ily módon tehát István fejedelem évekkal megkoronázása előtt, első jelentős győzelmének kivívásakor egy ősi pannóniai szentre hivatkozott, ezzel is jelképezve országának a római kereszténységhez tartozását.] Figyelemre méltó, hogy egy napjainkban kiadott német nyelvű lexikon – „*Erklärendes Wörterbuch zur Christlichen Kunst*”, Hanau – szerint Szent Márton 316-ban Magyarországon született.

Ne képzeljük tehát, mintha István uralomra kerültevel indult volna csak meg egy erélyes és erőszakos krisztianizáció; István

sokkal inkább egy évtizedek óta gondosan megtervezett folyamat betetőzője. A magyar hercegek, fejedelmek, vezetők már keresztények. Keresztény a lakosság nem csekély része is.

[István szervezőmunkájának tudatosságát királlyá koronázásának előkészítése és e koronázás körülményei bizonyítják.]

Felmerülhet a kérdés: miért volt egyáltalán szükség ünnepélyes koronázásra? Hiszen István¹⁰⁰ nélkül is az ország ura lett, akárcsak atyja, Géza. A kérdés természetesen szónoki, hiszen nyilvánvaló, hogy a mi száz éve megtelepült „új” népünk akkor szervezhette magát a többi keresztény országok közösségének tagjává, ha a már létező keresztény államok közösségének világi feje, a római császárok utóda, a császár; vagy/és a vallásos fő: a pápa befogadja és e befogadás jeléül koronát küld, mely koronát különleges szabályok között megtartott ünnepélyes istentiszteleten helyezik az „új” nép királyának fejére.

Amikor István koronát kért: az az Aurillaci Gerbert volt a pápa, aki ravennai érsekként és a császár tanácsadójaként oly bensőséges figyelemmel kísérte István Koppány elleni küzdelmét. Gerbert, pápaként II. Silvester (999. április–1003. május) minden idők egyik legnagyobb tudósa volt. Sevilla és Cordoba arab mestereinél sajátította el a természettudományokat; többek között neki köszönhetjük az arab számjegyek bevezetését és elterjesztését. [Hihetetlenül szerencsés pillanat ez, hiszen, mint látni fogjuk, a későbbi pápáknak kisebb gondjuk is nagyobb volt a keresztény hit terjesztésénél. Silvester azonban, III. Ottóval egyetértésben, szívesen fogadta – sőt: várta! – István koronaküldési kérelmét. Az ezzel kapcsolatos diplomáciai tevékenységben döntő szerepet játszott István későbbi bizalmasa, Asrik-Anasztáz apát, pápai legátus (ma úgy mondanánk: vatikáni nagykövet), aki a koronát is hozta és akit István később kalocsai érsekké, majd esztergomi érsekké tett és aki e minőségében a püspökségeket szervezte.]

Silvester pápa személyén túl a koronázás pillanata azért is különleges, mert azt tudatosan és megfontoltan az ezredforduló-

ra tették. A tudósok újabban egyre több bizonyítékot találnak arra nézve, hogy István hihetetlen gondossággal és misztikus elmélyüléssel kapcsolta be országát a keresztény közösségbe. Az 1031-ben a székesfehérvári székesegyház számára Gizella által hímeztetett miseruha, melyet később koronázási palástként használtak, bonyolult szimbólumrendszerével a Krisztus uralta világegyetem és benne Magyarország ábrázolása. A ráhímzett felirat szerint „Ezt a miseruhát Krisztus megtestesülésének 1031. esztendejében a 14. indikcióban készítette és adta István király és Gizella királyné a székesfehérvári Mária-egyháznak.” A miseruhán angyali karok, próféták és apostolok dicsőítik Istent, ahogyan azt a *Te Deum*-ban máig éneklik. A paláston Gizella és István is ábrázolva van: íme tehát első királyunkról még életében készült hiteles – bár ma már elmosódott – arcmás!

Noha ez a palást 31 évvel a koronázás után készült, mégis most emlékezünk meg róla, mint a királynak és környezetének rendkívülien mély vallásosságát, keresztény király mivoltának átélését bizonyító emlékről.

2 A korona, amit Asrik Rómából hozott, valószínűleg elveszett. De ugyanakkora fontossággal bírt a szintén elveszett, pápa által küldött zászlós aranylándzsa, mely István első pénzein is látható!

1 A koronázást az egyházi szervezet törvényesítése, közigazgatási rendbe-foglalása követte a pápa egyetértő jóváhagyásával. 1001 húsvétján Ravennában Asrik-Anasztáz apát részt vett azon a zsinaton, melyen többek között az esztergomi érsekség felállításáról is döntöttek. Ugyanekkor a legyőzött Koppány birtokainak székhelyén, Somogyvárott templom épült, melyet annak a Szent Apollinarisnak szenteltek, akiről az a ravennai templom volt elnevezve, melyben az 1001-es zsinat ülésezett. Ily módon a Koppány-birtokok is az egyház kebelébe kerültek. Az első esztergomi érsek Domonkos püspök lett, őt követte 1002-ben Radla-Sebestyén, István király bizalmasa. Asrik-Anasztáz Kalocsa püspöke, illetve érseke lett, majd a megvakult, idős Sebestyén visszavonulása után az esztergomi érseki székre

került. Az ezredfordulón püspökség volt még Veszprém és Eger, és jelentős apátság a közvetlenül az esztergomi érsektől függő bencés Pannonhalma. Valószínűleg Nyitra-Zoborhegyen is működött püspök, legalábbis jelentős templom – hiszen Nyitra régi magyar város, a trónörökös hercegek „dukátusának” székhelye. Ez azonban bizonytalan.]

A nyugati országrész egyházi megszervezése után került sor a Duna–Tisza közí és tiszántúli-erdélyi részekre. Erdély, István édesanyjának, Saroltnak szülőföldje nem okozott gondot; itt a régóta meggyökerezett bizánci rítusú görög kereszténységet terelte át István több-kevesebb erőszakkal, de véres konfliktusok nélkül a római latin rítusba. Katonai összecsapáshoz és leszámoláshoz vezetett viszont a Tisza–Alduna–Temes–Maros folyó négyyszögében – lényegében a későbbi Temesi Bánság területén – uralkodó Ajtony megrendszabályozása. Noha Ajtony népe, a „fekete magyarok” többségükben pogányok voltak, a konfliktus mégsem „pogány-háború” volt, sokkal inkább a bizánci hatalomhoz húzó és a Maroson leúsztatott erdélyi sókincs fölöttkorlátlanul rendelkező Ajtony hatalmát korlátozni szándékozó politikai leszámolás. István Csanád vezért küldte Ajtony ellen. Csanád győzött; Ajtony székhelyét, Marosvárt ettől kezdve Csanádnak nevezték.

Ajtony legyőzésével 1009 táján véglegessé kezdett szerveződni az ország, mind egyházilag, mind közigazgatásilag. A már eddig létezők (Esztergom, Veszprém, Eger, Kalocsa) mellé csatlakoztak Győr, Pécs, Gyulafehérvár egyházmegyéi.] A legyőzött Ajtony elásott kincse, a híres nagyszentmiklósi aranylelet, az edényeken görög betűs és rovásírásos szövegekkel, képet ad egy ezredforduló táján élt magyar vezér életmódjáról és udvartartásának civilizációs fokáról.

Közigazgatásilag is kialakulóban volt az országos vármegyeszervezet; István életében 48 vármegye létesült.] Mint Győrffy György bizonyítja, ezek a vármegyék „többségükben tizedik századi főemberek uralmi körzetei voltak, ahol ezek katonai

kíséretükkel uralmat gyakoroltak a nép felett... A magyar vármegyeszervezet tehát két gyökérből vezethető le: egyrészt a tizedik századi magyar társadalomban kialakult helyi előzményekből, másrészt István király szervezeti újításaiból." (Lásd Csanád győzelmét Ajtony felett és az így kialakult Csanád megyét.)

A vármegyék jelentették a – nem állandó, hanem esetenként felállított, mozgósított – hadsereg szervezetének alapját. Vármegyenként négyszáz főnyi könnyűlovasság volt mozgósítható, bevetésre készen. Ez felkerekítve húszezer fő könnyűlovas, Fegyverzetük főleg az íj és a csákány. Külön hadrendet képeztek a határőrző székely és besenyő alakulatok, akik a gyepű magyarországi szélén állandó őrzőjáratokat tartottak. A gyepű igen széles volt, a Lajta vonalán is túlterjedt. (Néha egészen Melkig.)

Az utánpótlást a szekeresek biztosították.

A király udvarában nehéz fegyverzetű, páncélos-kardos testőrség szolgált. Ezek kisebb részben magyarok, nagyobb részben svábföldről, bajorföldről bevándorolt hivatásos katonák, illetve normann–oroszl (varég) férfiak voltak. Az orosz szót még az 1570-es években is *testőr* értelemben használja Heltai Gáspár, amikor Hunyadi Mátyás testőrségéről ír.

Volt katonaságuk a püspökségeknek, apátságoknak és a birtokos nemeseknek is.

Kétségtelen, hogy István hadrendje és hadserege sajátosságosan magyar szervezetű volt, semmiben sem hasonlított a nyugat-európai „modellre”.

István hadserege fényes példáját adta alkalmasságának, amikor az 1024-ben trónra lépett II. Konrád német király szakítva elődei magyarbarát politikájával, 1030-ban hódító céllal megtámadta Magyarországot. Hogy István rövid három évtized alatt milyen egységes birodalmat hozott létre, mutatja a német támadás alkalmából mozgósítás és katonai védekezés egysége, fegyelme és elsöprő sikere. Csátára magyar területen nem is került sor, az élelem hiányában kiéhezett, a gyepűn fennakadt,

a távolról fenyegetőn figyelő magyar könnyűlovasságtól megrémült, visszavonuló német sereget Bécs városánál tönkrevverte a rácsapó magyar lovasság. Gyakorlatilag szinte az egész német hadsereg magyar hadifogságba került és a rabszolgák számát gyarapította. Az 1031-es békekötéskor István gyepűként megkapta a Lajta és a Fischa folyók közötti területet.

Az országot kívülről, nyugat felől ellenség tehát nem fenyegette. Folytatódhatott a békés államszervezés. Ennek egyik további állomása volt a csanádi püspökség alapítása: Csanád püspöke a velencei Gellért bencés szerzetes lett, akinek szentföldi zarándokútját István szakította félbe, országában tartva a tudós papot.

István rendkívüli figyelemmel kísérte a nyugat-európai egyházi életet. Bambergben kápolnát alapított, s ennek felszentelésére Asrikot küldte el; Rómában zarándoktemplomot és szállást, mely 1776-ig fennállt; levelezett Odilo Cluny-i apáttal („István uramnak, Isten békességes szolgájának és a legkeresztényebb királynak... Hogy lelketekben mekkora szenvedély árad isteni vallásunk tisztelete iránt, csaknem az egész világ hirdeti... és mi magunk is tapasztaltuk, amikor követeitek ajándékait átvettük”) Benno reichenai apáttal, a császár bizalmasával (István bőkezűsége és gyöngédsége miatt hálálkodva, misét mond érte és Gizelláért), Szent Richárd verduni apáttal, Szent Gellért csanádi püspök barátjával. Bonipertus pécsi püspök a chartres-i püspökkel levelez, tőle kér latin nyelvtant a püspökség iskolája számára.

Hogy a papnevelés intenzíven folyt, arra bizonyosság, hogy már 1036-ban magyar születésű püspöke van az országnak: Szent Mór. De utal erre a Gellért-legenda híres epizódja is, amikor a királyi udvarba utazó Gellért és püspöki iskolájának zenetanára, Walter a gabonát őrölő leány éjszakai énekét hallgatja.

[A trónörököshez: fiához, Imre herceghez íratott *Intelmei*, ereklyegyűjtő szenvedélye (ezeket a székesfehérvári templomi kincstár tornyában őriztette) és a jelentőségéhez képest először

Győrffy György által méltatott szentföldi zarándokút megnyitása, mind egy átlagon felül művelt, bölcs, mélyen gondolkodó uralkodó képét rajzolják elénk. Kétségbe szokás vonni írni-olvasni tudását; holott alig képzelhető el, hogy ne ismerte volna a grammatika alapjait. Bárki fogalmazta is az *Intelmeket* (*De institutione morum*) – valószínűleg Asrik, akkor már esztergomi érsek, István bizalmas munkatársa – kétségkívül István államvezetési, államelméleti fölfogását tükrözi. Legújabbban Szűcs Jenő vizsgálta az *Intelmeket*; tőle idézzük:

„Egyetlen kései kivétel van Európában, mely ... friss hangvételével, önálló szerkesztésmódjával és eredeti fogalmazásával magasan fölibe emelkedik az akkorra már sztereotip formulákba merevedett eszmei szerkezetnek: ez a *De institutione morum*. ... A mű teljes tartalma, a politika-teológiai és a politikai-etikai normák összessége a korona fogalmába fut össze. Ahhoz képest, hogy a korona-szimbolika kifejlődése Európában XII–XIII. századi fejlemény, meglepően korai gondolati csíráról van szó.”

Az ősi Karoling hagyományú állam-misztikának ez a jeles dokumentuma annak bizonyosága, hogy István számára papság és királyság, világi és vallásos irányító-tevékenység azonos. Egyezteteti az ószövetségi szent királyok tanítását a római birodalom fejlődését biztosító intézkedésekkel. „Róma bizony még ma is szolga volna, ha Aeneas sarjai nem teszik szabaddá.”

Újabbban szívesen idézzük a vendégnépek befogadásának fontosságát hangoztató hatodik fejezetet is: „Mert az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakarátúan gyámolítsad és becsben tartsad...”

Ez a maga korában összeurópai viszonylatban korszerű, jeles állambölcséleti elmélkedés nem magányos virág. Győrffy György egyenest kijelenti: „Magyarország földjén születtek meg egy új korszak első teológiai munkái” – tudniillik Gellért püspök művei. Később látni fogjuk Gellért 1046-ban írott *Fon-
tolgatás*-ának jelentőségét.

A szentföldi zarándokút megnyitása azért rendkívüli súlyú tény, mert István ily módon bekapcsolta országát az európai közlekedésbe, mai szóval, profánul fogalmazva: a turistaútvonalba. Az addig kalandos, veszedelmes, kockázatos szentföldi zarándokút István intézkedése folytán biztonságossá vált. (Geléért püspök is így került Magyarországra!) Egy 1044-ben írott frank história szerzője, Rodulfus Glaber szavaival: „István király minden eddiginél biztonságosabb utat hozott létre, a zarándokokat ajándékokkal halmozta el. E kedvezéstől indítatva nemesek és közrendűek megszámlálhatatlan sokasága ment Jeruzsálembe.” 1040 táján még útikalauz is készült s ez így ismerteti az útvonalat:

„Magyarország a Fische folyó közepénél kezdődik. Innen egy mérföldre van Hainburg vára, innen pedig két nap Győr vára, ahonnan három nap alatt lehet eljutni a Fehérvárnak nevezett várhoz és további három nap során Tolnához, onnan négy nap alatt pedig Baranyavárhoz.”

E helyeken István zarándokfogadó szállásokat építtetett. Az ország határain kívül Rómában, Ravennában és Jeruzsálemben is épültek zarándokházak.

István király évszázadokon át használt törvénykönyvet is alkotott. Ez elveszett, de meglétét számos idézet éppúgy bizonyítja, mint Nagy Lajosnak egy 1349-ben keltezett parancsa, hogy valamilyen vitás ügyben nézzenek utána Szent István király törvénykönyvében. Mi áll abban a kérdéses esetről? Ismét Győrffy Györgyre hivatkozunk, aki szerint „Szent István két törvénykönyve legnagyobbbrészt önálló törvényalkotás.” „Jogbiztonság tekintetében Magyarország az élvonalba került Európában. Ez eredményezte, hogy Európa minden részéből megindult a bevándorlás Magyarországra, és itt a legkülönbözőbb nemzetiségűek, vallásúak és foglalkozásúak megtalálták boldogulásuk helyét.” (Győrffy).

A Helikon 1988-ban kiadta e törvények töredékének ma ismert legrégebbi változatát a XII. században másolt *Admonti Kó-*

dexből. Ebben olvasható az örökérvényű mondat: „Istenhez méltó és az embereknek felette jó, ha minden egyes ember szabadságban éli le életét.”

Túlzás nélkül mondható, hogy István a maga korának legkorszerűbb, leghaladottabb államát hozta létre – atyjának, Gézának nyomdokain és *a magyar országlakosság egyetértő támogatásával*. Tagadhatatlanul olyan szilárd alapokat vetett meg, melyekre mindmáig új falak épülhettek a számtalanszor ledőlt, lerombolt, elpusztult falak helyett. Az országlakosság azért emlegeti őt ezer év óta szakadatlanul, mindenféle változott és változó történelmi és politikai helyzetben, mert István művét a sajátjának tekinti; Istvánban a magyar nemzet élnivágyása és államalkotó képessége testesült meg.

Ha körültekintünk az István kori római-latin szertartású keresztény Európában: három jeles kortársára is bukkanunk, akik hozzá hasonló buzgalommal és sikerrel építették birodalmukat. Legközelebb állt hozzá sógora, II. Szent Henrik német császár, Gizella királynénk bátyja. (Meghalt 1024-ben.) Háborúk sorában igyekezett egységbe kovácsolni a német-római birodalmat. Ő alapította a bambergi püspökséget Szent István első vértanú tiszteletére melyet a pápa szentelt fel és melyben, mint említettük, István egy kápolnát létesített. Felszentelésén Asrik érsek képviselte a királyt. Henrik, akit jó fél évszázaddal István után avattak szentté (1146) ide, Bambergbe temetkezett. Feleségével szűzi házasságban élt; Kunigunda, férje halála után, kolostorba vonult, mint Gizella. Őt már halála után szentté avatták (1039).

Észak-Európa kivételes egyénisége volt Nagy Knut dán király (uralkodott 1035-ig), aki meghódította Norvégiát és Angliát is, szoros szövetségre lépett Szent Henrik császár utódával, II. Konráddal, akinek római koronázására is elutazott.

Spanyolország északi részén (a délit az arab kalifák uralták akkor!) Navarra és Castilia királyságokban a legendás hírű Nagy Sancho uralkodott (1000–1035) – életrajza számos, a mi Istvánunkhoz hasonló erényét jegyezte fel.

Ily módon tehát az akkor ismert világ nyugati félkörében a Kárpátoktól az Északi tengeren át az Atlanti óceán partjaiig, négy jeles uralkodó vette körül védőabroncsként a római-latin rítusú Európát: két szent: a magyar István és a német Henrik; továbbá a dán–norvég–angolszász Knut és a spanyol Sancho.

A történelmünk szempontjából jelentős cseh és lengyel uralkodók összeurópai szempontból kevésbé játszottak ekkor fontos szerepet. A két francia Capeting király: Róbert (996–1031) és fia, Henrik (1031–1060) sem volt képes egységes Franciaországot teremteni. A Bizánc elvi függőségében gyarapodó tengeri nagyhatalom: Velence a pápa, a császár, Bizánc és Magyarország között egyensúlyozta kereskedelmi hatalmát. (Hazánkkal István húgával kötött házassága révén egy dőzse került szoros kapcsolatba); Kijev a bizánci rítus híve volt. Fent, a messzi északon a Shakespeare drámájában megörökített Macbeth skót király zord uralmát jegyezte fel a krónika. Macbeth megölte elődjét, s bár vétkét levezekelendő, Rómába zarándokolt – a megölt Duncan fia egy csatában elpusztította...

Képzeljük még mindehhez a tengereket szántó normann-viking hajókat. A vikingek-normannok meghódítják a francia partokat (Normandia); Szicíliát és Nápoly területét, sőt a mai Oroszország síkságait is (varégek). Viking-normann-varég katonák alkotják István király testőrségét is.

És a pápák világi hatalma! Mint említettük: kivételes szerencse, a sors ajándéka, hogy István (és, figyeljünk: II. Szent Henrik császár és Nagy Sancho navarrai-kasztíliai király is!) a nagyszerű, de mindössze alig négy-öt éven át trónoló II. Silvester idején kapták koronájukat és lettek a keresztény Európa latin rítusú vezető uralkodói. VIII. Benedeket kivéve, aki szintén nagy koncepciójú egyházfejedelem volt, és aki Henrik császárral szövetségbe legyőzte a Dél-Itáliában és az Adria partján terjeszkedő Bizáncot (ő avatta fel a bambergi székesegyházat és az ő idején lépett trónra Nagy Knut dán–norvég–angolszász király!) a többi pápa vagy jelentéktelen helyi hatalmasságként uralkodott

csupán, vagy pedig szabályos bűnözőként élte világát, mint IX. Benedek (1032–1045), aki tizenöt évesen lett pápa s aki pápai métóságát jó pénzért eladta egy római kereskedőnek, VI. Gergelynek. (Johannes Pierleoni, 1045 május–1046 december.)

Vajon véletlen-e, hogy az István halálát követő zűrzavar, Péter és Aba Sámuel korszaka, éppen e két furcsa pápa, IX. Benedek és VI. Gergely idején tört ki? Ekkor tűnik el szörén-szálán a Péter kérésére hazánkat meghódított császár által róma-ba visszaküldött szentistváni korona...

István tehát a maga korának világviszonylatban jelentős fejedelme, aki államát megalapítva a latin rítusú római egyház egyik sarkkövét tette le, léppúgy, mint tőle északra és nyugatra Szent Henrik, Nagy Knut, Nagy Sancho, – II. Silvester és VIII. Benedek pápák közreműködésével...

De mert egyetlen ember sorsa sem tökéletes, István nagy gonddal létrehozott keresztény királyságának is támadt egy „bije”.

A trónörökös, István egyetlen, felnőtt fia: Imre herceg 1031-ben meghalt. Alighanem vadászbaleset áldozata lett. Bár nő volt, gyermektelenül hunyt el. (Innen a későbbi legenda szüzes-ségéről.)

Ki legyen az utód?

Akadnak önjelöltek, így például Vazul, nyitrai herceg, István nagybátyjának, Mihálynak (tehát Géza fivérének) fia. A Vazul név arra látszik utalni, hogy viselője a görög-ortodox rítus híve lehetett. István mindenesetre nem találta alkalmasnak utódául és ezért a velencei dozséhez férjhez ment húgának fiát, Pétert nevezte ki trónörökésévé, sőt talán meg is koronáztatta. Mindenképpen különös, hogy István a saját, immár meghalt fián kívül senkit, egyetlen magyart se tartott alkalmasnak a magyar királyi trónra!

Mi lehetett ennek az oka?

Még csak nem is sejtjük. Hiszen voltak kiváló hadvezérei,

Csanád például; terebélyes országrészeket kormányzó tehetséges hívei, olyan államférfiak, mint udvarának nádora: Aba Sámuel, vagy mint a Gyula utódeként 1003-ban Erdély urává beiktatott Erdőelvi Zoltán – ők és mások miért nem jöhettek számításba? Miért egy velencei születésű huszonéves ifjat tett utódává?

[Csak az lehet a magyarázat, hogy ez a fiatalember volt egyetlen olyan férfikona, aki nyugat-európai összeköttetésekkel rendelkezett, a hitben szilárdnak mutatkozott és, úgy látszik, az udvari testőrség parancsnokaként, tehát katonaként is megállta a helyét.]

Péter „kinevezésével” azonban végleg betelt a pohár, főleg Vazul nyitrai környezetében. Vazul hatalomátvitelre készült, a békétlenekkel cimborált és merényletet kísérelt meg a betegeskedő István ellen. Az összeesküvésre fény derült, Vazult elfogták. István a kor szokása szerint megvakíttatta. Ily módon alkalmatlanná vált az uralkodásra. Vazul három fia: Levente, András és Béla külföldre (Béla Lengyelországba, András Kijevbe) menekült.

[A hatvanadik évén túl járó István abban a tudatban készült a halálra, hogy Péter személyében mégis lesz utóda. De maradhatott benne bizonytalanság, mert a mélyen vallásos király az égieknek ajánlotta koronáját és országát.] A történetírás át szokott siklani ezen a felajánlason, templomi prédikációk témájául hagyva az eseményt.

[Pedig ez a felajánlás István életművének szerves része, mondhatni zárómozzanata. Beleillik az *Intelmek* szellemébe és világába.

A honfoglaló magyarságnak volt egy világot megtartó istenasszonya: a *Boldogasszony*. A Boldogasszony a fölénk boruló kék éggel, mint palástjával védelmezi a magyarságot. Ez a hit sikeresen találkozott a római rítusú keresztény egyház Szűz Mária-kultuszával. A kereszténnyé vált magyarok őszinte áhítattal tisztelték a Szent Szület, ahogyan ők mondták: a Boldogasszonyt (asszony = királyné!), így tehát István bölcsen hagyott ránk, magyarokra egy minden világi harcon, küzdelmen, érde-

kes felülálló mennyei pártfogót, olyasvalakit, akit már honfoglaló őseink is tiszteltek. A Szűz Máriának ajánlott ország egyszersmind a keresztény hithez való hűséget is jelentette. Ezért is tudjuk úgy, hogy István király Szűz Mária mennybevitelének napján: augusztus tizenötödikén halt meg. Bizonyára úgy érezte utolsó pillanatában, hogy a Boldogasszony oltalmába kerül ő is, nemzete is.

István királyt 1038 augusztusában, végakarata szerint, az általa alapított székesfehérvári templomba temették, egy díszesen újrifaragott római márványkoporsóba, melynek faragásain az angyalok a mennyei Jeruzsálembe viszik a halottat.

A keresztény Magyarország

Péter erélyesen és céltudatosan látott munkához. Kétség sem férhet hozzá: hátsó gondolatok nélkül folytatta István művét. Felépíttette a pécsi székesegyházat – oda is temetkezett – és Budán (akkor még nem nevezték Óbudának) is templomot emeltetett. Pénzt veretett, fegyelmezettebbé szervezte az adóbehajtást. Külpolitikájában is folytatta István művét.

Úgy tűnik azonban, másokra nem hallgató, önfejű, makacs ember volt. Összeveszett az özvegy királynéval, Gizellával, megnyirbálta jogait, kiváltságait. Két püspököt elmozdított. Semmibe vette a királyi tanácsot. A magyar urakat mellőzte. Egyetlen magyar tanácsadóra hallgatott, Budára, akit a közvélemény Péter rossz szellemének tekintett. Ezért Buda ellen, de közvetve Péter ellen is palotaforradalom tört ki, melynek élén hihetőleg István király nádora és rokona, Aba Sámuel állt. Budát megölték, gyermekeit megvakították, Péter fejvesztetten menekült. III. Henrik német császár segítségéhez folyamodott.

Ezzel végleg elvadította a magyar urakat, akik 1041-ben a mai Heves megyében birtokos Aba Sámuel tették királlyá. Aba Sámuel békére törekedett, ezt a törekvését hívei a gyengeség jelének látták. Látván a belső nyugtalanságot, kegyetlenül kemény fellépésre határozta el magát: 1044 nagybőjtjén ellenfeleit, Péter vélt vagy valóságos híveit Csanádon lekaszaboltatta. Emiatt a csanádi püspök, Gellért nyilvánosan megdorgálta és megtagadta a húsvét vasárnapján szokásos évenkénti jelképes újrakoronázás szertartását Aba Sámuel től. Ezzel a magyar főpapság jelképesen elhatárolta magát tőle.

Alig néhány hónappal később, 1044 július ötödikén Péter német segítséggel sereggel tört elveszített királyságára. Előállt az a hallatlan helyzet, hat esztendővel az államalapító István halála után, hogy a Győrhez közeli Ménfőnél két koronás magyar király nézett egymással farkasszemet. Aba Sámuel csatát veszített; tisztázatlan körülmények között menekülés közben lelte halálát. Családi birtokára temették; vélt temetkezőhelye Feldebrőn (altemplom) ma is látható.

Ily módon Péter ismét trónra léphetett. Súlyos hibát vétett azonban: III. Henrik császár, aki seregével biztosította Péter útját Székesfehérvárra, Péter egyetértő közreműködésével hűbéri birtokába vette Magyarországot. 1045 pünkösdjén Henrik császár ünnepélyesen átvette Pétertől István király aranyos lándzsáját, a koronát pedig visszaküldte Rómába, a pápának – láttuk, miféle pápának! – annak jeléül, hogy immár nem az egyház, hanem a német-római császár tekintendő Magyarország hűbérurának.

Gizella özvegy királyné – valószínűleg a császár seregének oltalmában – elhagyta Magyarországot és apácaként Passauba költözött.

Ezzel betelt a mérték. Az eddig józan és óvatos mérsékletet tartó püspökök, papok és államférfiak, Gellért csanádi püspök vezetésével, az ország érdekeit képviselni tudó, István király örökségét méltóképpen kezelni képes király után néztek. Mivel az országban e feladatra alkalmas vezért ők se találtak – akárcsak annak idején István se, hiszen Aba Sámuel is alkalmatlannak bizonyult az országvezetésre – követséget küldtek Kijevbe a megvakított Vazul fiához, András herceghez. Figyelemre méltó lépés! Vazul fiát tehát István király emlékéhez feltétlenül hű államférfiak és püspökök hívták vissza!

Éppen idejében, mert Péter hatalmi túlkapásai ellen fellázadt a Körösök vidékének ura, Vata, és ez a lázadás egyre inkább egy pogány lázadás színezetét öltötte; mi több, országszerte terjedt.

András herceg hajlandónak mutatkozott a hazatérésre. Mikor 1046-ban András herceg és kísérete megjelent Abaújváron, ahol ünnepélyesen fogadták, Péter belátta, hogy ügye végképp elveszett. Menekülni próbált, de Székesfehérvár közelében szívs küzdelem után megölték.

Eközben a már Dunántúlon tartózkodó Gellért püspök nagy papi kísérettel útnak indult András herceg fogadására. A dunai átkelőhelynél azonban, a mai Gellért-hegy alatt, egy lázadó martalóc csapat rátámadt és meggyilkolta. Éppen őt, aki a Péter ellen szövetkezett, Andrást visszahívó párt egyik feje volt! Kétségkívül pogány düh és gyűlölet jele ez, mégsem szabad felednünk, hogy az anarchia felé száguldó országban más indulatok is gomolyogtak, főleg, amióta Péter császári hűbérre tette Magyarországot. Lehetséges hogy a *velencei* Gellértet a *velencei* Péter hívének tekintették és ezért kaszabolták le oly irgalmatlanul. Gellért vértanúhalála után csak három püspök maradt az országban, köztük Benedek és Mór – a többi elmenekült, elköltözött (talán Gizellával) vagy idős kort érve meghalt.

Ezt az István király halála után eltelt zűrzavaros nyolc esztendőt úgy szokás tekinteni, mint a keménykező államalapító halála után a régi pogányságra visszatérni vágyó magyarság utóvédharcát. Így ábrázolják Aba Sámuel kurta királyságát is.

Azonban.

Képtelenség, hogy István udvarának egy pogány (vagy pogánygyanús) férfiú lehetett volna a feje. Márpedig Aba Sámuel nádori méltóságot töltött be. Az Abák (egyik?) nemzetségi temploma, Feldebrőn, ma is bizonyosság arra nézve, hogy ők már Géza idején keresztények voltak. Figyelemre méltó, hogy a nép, főleg az Abák kiterjedt birtokainak népe, Aba Sámuel szentként tisztelte; a legenda szerint eltemetésekor sebei begyógyultak. Az is feltűnő, hogy általánosan elterjedt egykorú nézet szerint különösen a közrendűek kedvelték őt, és ő maga is szívesen forgott az egyszerűbb vitézek között. Egyszóval tehát népszerű ember volt. Leszármazottai háborítatlanul birtokolták területü-

ket, részt vettek az ország közéletében. Láttuk azt is, hogy Péter ellen a kétségbevonhatatlanul keresztény főpapság szervezkedett, Gellért irányításával. Vata híveinek pogány indulata tehát az általános társadalmi elégedetlenségnek csupán egyik, talán nem is leglényegesebb mozzanata lehetett.

A nyolcesztendőös zűrzavarból tehát az a nagyon is biztató tanulság vonható le, hogy az alapjaiban kereszténynek megmaradt ország ingatag királyainak zavaros uralma ellenére is képes volt megőrizni önmagát, István államszervezetét és az országnagyok a válság pillanataiban a lehető leghelyesebb döntést hozták, amikor Vazul fiát: András herceget hívták meg a trónra. Érdemes eltűnődni azon, hogy ezek szerint az ország vezető közvéleménye pontosan tájékozódva volt a nagyon fiatalon távoli országba menekült és ott megtelepült, megnősült András képességeiről, egyéniségéről, felfogásáról. Tudták, hogy mindenképpen számíthatnak rá. Elvárásaik igazolódtak. András, a megvakított Vazul fia, akit 1046-ban koronáztak magyar királlyá, ott folytatta az országépítést, ahol István abbahagyta. András felléphetett volna atyja megvakítója, tönkretevője ellen; ez emberileg érthető lett volna. Mégis, András István szellemében uralkodik, *mert így kívánja ezt az ország érdeke*. Túllép tehát netáni egyéni érzelmein. István kultuszát természetesen nem ápolja, viszont ne feledjük, noha ennek ebben a vonatkozásban a történetírás nem szentel figyelmet: két fiát annak az őszövetsegi Salamon és Dávid királyoknak nevére kereszteli, akikre az *Intelmek* annyiszor utalnak, mint követendő példaképre! Nem véletlenül hívta tehát vissza Magyarországra éppen István egyik odaadó híve: Gellért püspök Andrást. És, ismételjük, Gellért és a magyar államférfiak pontosan tudták, kire-mire számíthatnak András személyében...

Végső soron tehát elmondhatjuk: Magyarország azért élte túl az István halála utáni zűrzavaros esztendőket, azért maradt meg kereszténynek, mert az országlakosság többsége egységesen híve volt a latin szertartású keresztény Európának,

ugyanakkor pedig egy független magyar állam eszméjének is híve volt.]

De ideje azon elmélnedünk, mit jelentett, a XI. század magyarságának a kereszténység? Szakítanunk kell azzal a közfelfogással, mintha a magyarság István könyörtelen kényszerítésére vette volna tudomásul a kereszténységet és vele az akkor kétségkívül haladó feudális társadalmi-gazdasági rendet.

A kereszténység, mint köztudott, minden kényszer nélkül, sőt, üldözések ellenére futótűzként terjedt el a Római Birodalom területén, Kisázsia-tól Észak-Afrikáig és Egyiptomtól Britanniáig. Rövid háromszáz esztendő leforgása alatt a birodalom államvallásává lett; sőt, a birodalom bukása után változatlanul terjedt a pogány, barbár népek között.

Miért?

Az addig – Krisztus fellépéséig – egyetlen egyistenhívő vallásból, a zsidó mózeshitből kisarjadt keresztény tanítás vallásgyakorlat szempontjából *egyenlővé tette az embereket*. Megszüntette az eleven áldozatot, legyen az ember vagy állatáldozat. Hiszen magát az Istent veszi magához az, aki kenyeret és bort áldozik. Erkölcsei tételrendszere, a tízparancsolat könnyen elszámítható. Aki vétkezett, de őszintén megbánja bűnét, annak lelke megtisztul, megszabadul a lelkifurdalás gyötrelmétől. A papok nem varázslók, akik önkívületi állapotban, vagy az állatok belsősegeiből jövendölnek; maguk is egyszerű emberek, tanácsokkal szolgálnak, tanítanak, sőt, a földművelés és gyümölcstermesztés legfontosabb csínja-bínjában is eligazítanak. A társadalmi felemelkedés lehetősége – ha valaki egyházi pályát választott – bárki előtt megnyílt. Jobbágy-gyerekből is válhattott püspök. Aztán a templom! Fény, áhitat, zene. Meghittség. Aki ide menekült, nem bánthatták. A középkor világának különben is központi jelentőségű élménye a zene. „A keresztény ideológia alapján kialakuló szellemi egység a liturgikus zenétől nyerte összetartó erejét... A liturgikus ének az embert egy magasabb világgal közvetlenül összekapcsoló művészet... Kará-

csonykor és húsvétkor a nép is részt vett az éjszakai és hajnali szertartásokon; a drámai játékok alkalmat adtak a népnyelvű énekek bevonására is. Pannonhalma a maga iskolájával gyerekekhangokat is alkalmazott énekmestere vezetésével." Énekeltek a pásztorok, akik kereszténnyé válván büszkén vették tudomásul, hogy az angyalok pásztoroknak jelentették először a Megváltó születését; énekeltek a katonák: „Christus surrexit, mala nostra texit” – *Krisztus feltámadta, mi bűnünket elmosá* – szöveggel indultak a csatába; énekeltek betakarításkor, aratáskor, határjáráskor, a körmenetek idején. Így foglalja össze a középkor magyar zeneéletét Rajeczky Benjamin. Amikor Arnold bajor szerzetes Esztergomba látogatva 1030-ban előadta egy szerzeményét – nyilván István király is meghallgatta! – Asrik érsek azonnal lemásoltatta, megtaníttatta és másnap már énekeltek is...

És a latin nyelv bűvös ereje! Aki iskolát járt, latin tudásával bárhol a világon megértethette magát. Egy értelmes szegedi, csanádi, pannonhalmi, győri, pécsi gyermek ugyanazt tanulta, ugyanazon a nyelven, mint a párizsi, londoni, aacheni, római, salzburgi gyerekek. Mind értették egymást. Közös volt a nyelvük, a tudomány nyelve, közös a gondolkodásmód is. És ami a legfőbb érv az új eszmerendszer mellett: *a betű*. A pogány magyarság, amint azt szavaink is bizonyítják, ismerte a *betűt*, a *rovást*. A rovásírással azonban csak tömör, rövid közlések voltak följegyezhetők. Szükség volt egy korszerű írásra, ábécére. Ezt hozta a latin liturgia és grammatika. A latin betűk használata egyszerűbb és (nyugat felé) elterjedtebb volt, mint a görög ábécé. Aki a betűket ismeri és használni tudja, ismeri a szavak és a gondolatok titkát, közlésének módját is. Egyetlen valamirevaló magyar államférfi sem nélkülözhetette ezt a tudományt, a betűt, s ez elvileg még akkor is igaz, ha, mint tudjuk, a középkor évszázadai során a döntéshozó politikusok közül is csak igen kevesen tudtak írni.

Azt se szabad felednünk, hogy a magyar pogány vallás, már

amit tudni vélünk róla, sokban emlékeztetett a keresztény tanításra: említettük a Boldogasszonyt; most hozzáfűzhetjük, hogy az ősmagyarok hittek a halál utáni életben, sőt, az elhunytak a közösség tagjai maradtak. (Ezért is regöltek, énekeltek róluk és tetteikről.) Bartha Antal szerint „a pogánykori fogalmak jelentésbeli árnyalatai nem álltak távol a keresztény tanításoktól.”

Ebben a társadalom hétköznapijait is átfogó eszmerendszerben fogant meg az első Magyarországon írt, irodalmi jellegű vallásos elmélkedés: Szent Gellértnek 1046 nyarán, vértanúhalála előtt fogalmazott munkája: *Fontolgatás a tudós Isingrimus számára a három ifjú himnuszáról*.

A három ifjú, akikről Gellért elmélkedik, Sadrak, Mesák és Abednego. Amint arról az Ószövetségi Szentírásban Dániel könyvének harmadik része beszámol, nem voltak hajlandók Nebukadnezár bálványainak áldozni, s ezért tüzes kemencébe vetették őket. Isten angyala azonban kiszabadította a három zsidó ifjat, mire a kegyetlen Nebukadnezár megtért és elrendelte Sadrak, Mesák és Abednego istenének tiszteletét. „Ekkor a király Babel tartományában előléptette Sadrakot, Mesákot és Abednegót.”

Kétségtelen, hogy Gellért ezt a bibliai példázatot a maga korának magyarországi viszonyaira vonatkoztatta. Fennállott a veszély, hogy bálványok imadására kényszeríthetik a híveket, ennek azonban ellen kell állni, még a sejtett vértanúság árán is.

Gellért püspök fontolgatása – melyet legújabban Karácsonyi Béla fordított le magyar nyelvre – azonban messze túlmutat ezen a témakörön és meghökkentően „modern” gondolatmenetében az emberi gondolkodás folyamatáról elmélkedik. Gondolatban becserkészi egész Európát. „Bizalmasan megvallom, hogy annak idején, amikor Galliában tartózkodtam, olvastam Plátonnál bizonyos dialógusokat a zsidók istenéről és a lelkekről.” Mint látható, Gellért az elsők között fedezi fel

Platont, a görög (pogány) bölcselőt és sorolja a jelentős filozófusok közé. Nem titkolja a hazai állapotok fölötti keserűségét: „Most is sokat tűr az egyház az ő királyaitól és seregeitől: kísértéseket, elnyomatást... Tudd meg, hogy *a legközelebbi napokban veszélyes idők fognak beállni*... (!) Ó, mily nagy emberekről értem, hogy az ördög fiai... A fanatizmustól feltűzelve valamennyien káromolják nálunk manapság... a szent szertartásokat...” Mindez Péter uralmára vonatkozik!

Ilyen megnyilatkozások közé a kételyek, a tűnődések meg-hökkentően őszinte mondatai keverednek: „Isten azt mondja: nem fog megmaradni az én lelkem az emberben mindörökké, mert test... Efféle mondatok engem is sokszor izgatnak... így hát, még ha túl is lépem e fejezet megszabott terjedelmét, el fogom mondani néked (a nézetemet), mihelyt rájövök.” Aztán mégis másfelé kanyarodik elmélkedése, mert „az olvasók düh-be gurulnak, ha a szöveg terjedelmessé válik.”

Tudjuk, Gellért nem magyar, hanem Velencéből hozzánk származott olasz püspök: mégis felmérhetetlen jelentőségű, hogy a XI. század közepének ez a jelentős irodalmi szövege Magyarországon került megfogalmazásra, Csanád püspökének tollából... Érezteti ez a szöveg a keresztény magyar kultúra átlagon felüli jelentőségét.

De volt Gellért mellett már egy magyar születésű püspök-írónk is, a még Szent István által székébe helyezett pécsi püspök: Mór, később maga is szentként tisztelt főpap. Mór *az első magyar író, akitől – persze latinul – eredeti fogalmazású mű maradt ránk, András és Benedek remetéik legendája*. A legenda teli van szöve Mór egyéni emlékeivel:

„Ezeket én András tanítványának, a vele élő boldog Benedeknek az elbeszéléséből hallottam és elhatároztam, hogy néhány szóval megírom. Én, Mór, aki most Isten irgalmából püspök vagyok, *akkor pedig iskolásgyermek voltam* ... amikor Szent Márton tiszteletére szentelt monostorunkba (Pannonhal-mára) a már említett Benedek szerzetes gyakran eljött ... mondta

el nekem az itt következő dolgokat . . . A továbbiakat pedig Fülöp apát mesélgette nekem, miután már apát lettem . . .”

Mór tehát *mint iskolásgyermek* hall két nyitrakörnyéki remetéről, akiket már akkor, vagyis úgy 1010 táján szentként tisztelt a lakosság. Íme, már az ezredfordulón tisztelettel övez két remetét a keresztény magyarság! Ez a két lengyel szerzetes azért települt át Magyarországra, mert „a legkeresztényibb István királynak” jó híre terjedt szerte a világon. Tehát hazánkban biztonságban érezte magát a két jámbor, tudták, hogy zavartalanul gyakorolhatják vallásukat. (Noha egyikük később rablógyilkosok kezére került.) A magyar lakosság, így az iskolásfiú Mór is, már István életében hazánkban élt szentekről tud. Olyannyira tisztelték őket, hogy Szent Mór öregkorában hasznosnak ítélte megírni legendájukat. Nem győzzük hangoztatni, hiszen erről jóformán sohasem tanultunk, hogy tehát a XI. század közepén Magyarországon eredeti fogalmazású egyházi irodalom virul!

Más kérdés, hogy Mór, aki pedig jól ismerte István királyt, hiszen ő tette püspökké, 1064 táján, aggastyánként mégsem István legendáját írja meg, hanem a két remetéét, akiket ezek szerint akkoriban jobban tiszteltek vallási szempontból, mint az 1038-ban elhunyt nagy királyt. Ennek nyilvánvaló oka, hogy a Vazul-fiak nem voltak hajlandók atyjuk megvakíttatóját szentként tisztelni, noha mint már hangsúlyoztuk, István életművét zökkenőmentesen folytatták. A szentéletű, mélyen vallásos Géza, Vazul unokája, Bélának, András öccsének fia 1064-ben kikönyörögte Mór pécsi püspöktől azt a vasláncot, melyet a hagyomány szerint András remete vezeklésül övként viselt testén. Valószínűleg ekkor, Géza király felkérésére írta meg Mór püspök András és Benedek remeték legendáját, fölelevenítve fél évszázaddal korábbi gyermekkori emlékeit:

„(A szent remete övét) elkönyörögtem Fülöp apáttól és mostanáig megőriztem, de az igen keresztény Géza herceg kérését meg nem tagadhattam, mert állandó vágyakozással könyörgött ne-

kem érte.” Géza aztán, Szent László bátyja, élete végéig viselte ezt a vezeklőövet...

Tanulságos ez a Mór püspök által 1064-ben írott legenda azért is, mert a mai olvasó számára elképesztő fordulatokban bővelkedő események közepette – amelyekre röviden mindjárt rátérünk – a magyar társadalomban a keresztény hit kontinuitását igazolja. Mór, aki 1010 táján kisfiúként került valamelyik benecés kolostor iskolájába, később Pannonhalmára, zavartalanul serdült férfivá, lett belőle apát, majd István király jóvoltából püspök; háborítatlanul átvészelte Péter (aki Mór pécsi püspöki székhelyének székesegyházát építtette és maga is oda temetkezett!), Aba Sámuel, András és Béla királyságát; és íme, 1064-ben, amikor Mór már a hetvenedik évtizedét tapossa, és változatlanul pécsi püspök, bizalmas viszonyban van Géza királlyal, aki kikönyörög tőle egy ereklyét – noha Mór a Vazul-fiak és unokák ellenfelének, Istvánnak püspöke és akinek székesegyházában Péter király, szintén ellenfelük, nyugszik...

Említettük már, hogy András – az *Intelmek* szellemében – a bibliai Salamon és Dávid királyok nevére keresztelte fiait. Az is az *Intelmek* hatása, hogy igen komolyan vette a *hospes*, a vendégnepek befogadásának intelmét. A császár háborúi során, felgyújtatta Verdun városát: leégett a kolostor és a székesegyház. A verduni apát, Szent Richárd, mint említettük, Szent Gellért jóismerőse volt, 1035-ben meg is fordult Magyarországon. Ezért folyamodott segítségért a magyar királyhoz, noha se István, se Gellért, se Péter nem élt már. András 1047-ben mégis befogadta a verduni szerzeteseket és Eger környékén letelepítette őket. 24 verduni kanonok került így el Magyarországra, magukkal hozva műveltségüket, megmaradt könyveiket, szokásaikat és hasznos ismereteiket. András király idejében lett bihari püspök Leodvin, a jeles francia hittudós; a lotharingiai Franco erdélyi püspök és a francia György a kalocsai érsek. Számos külföldi herceg és gróf talált menedéket András udvarában, így többek között Edward és Edmund angol királyi hercegek – Edward

Magyarországon halt meg, Edmund 1057-ben visszatért Angliába – valamint 1055–1056 között Vratislav cseh-morva herceg.

Eseménytörténetileg nézve András, Béla, Géza, Salamon uralkodása nem ilyen harmonikus. Hogy a fiú vagy a fivér örökölje-e a trónt, változatlanul megoldatlan kérdés maradt. Béla, jeles hadvezér, abban reménykedett, hogy bátyja, András után ő öröklí a trónt; mikor azonban Salamon 1053-ban megszületett, ez a reménye füstbe ment. András megkoronáztatta ötéves fiát. Béla visszatért Lengyelországba, ahol hadat gyűjtött és bátyjára támadt. A szélütött András király Melkbe menekítette családját, ő maga leesett szekéréről, a lovak halálra gázolták. Tihanyban, az általa alapított bencés apátságban temették el. Az altemplomban ma is látható keresztalakú kardot formázó sírlapja. Ő az első magyar király, akinek biztosan ismerjük sírját, és aki ma is ott nyugszik. Ez az a tihanyi apátság, melynek alapítólevelébe az első összefüggő magyar szöveg került: „A Fehérvárra menő hadiútra”.

A bátyjára támadó Béla nem uralkodott sokáig; a krónika szerint 1063-ban rászakadt a trónus. Furcsa halálnem. Az általa alapított szekszárdi bencés kolostor templomában temették el. A tízéves Salamon IV. Henrik császár vezetésével bevonult Székesfehérvárra, nőül vette a császár nővérét, Juditot. Nevében orosz hercegnő mamája kezdett uralkodni. Ámde megérkezett – vajon honnan? Hát Lengyelországból – Béla fia, Géza. Seregével megfutamította Salamonékat. Géza megosztozott a gyermek Salamon híveivel az országon (1064) és barátsága jeléül maga tette fel húsvétkor a pécsi székesegyházban Salamon fejére a koronát. (Ekkor könyörögte ki Géza Mór püspöktől a remeték vezeklővét.) Géza hazahívta öccsét is, Lászlót. Hármashan szépen megosztottak az országon, mely ilyen uralkodói viszályok ellenére szabályosan fejlődött, gyarapodott. Hármash uralmuk egyik emléke 1068-ban Erdélyben (Kerlés) az országra törő besenyők és uzok ellen vívott győzelmes csata. A békés egymás mellett élés azonban rö-

vid ideig tartott. Újabb viszályok, melyekbe már a pápa is beavatkozik. Mivel a császár a pápának ellenfele volt, Salamon pedig a császárral cimborált, a pápa megdorgálta Salamont. Gézá ismerte el magyar királynak, mire Géza 1075-ben megkoronáztat-
ta magát. Géza a politikai egyensúly kedvéért Bizánc felé fordult, egyes tudósok szerint ekkor küldte Gézának a bizánci uralkodó azt a koronát, melyet a tudósok ma a szent korona alsó pántjának tartanak. Ez a bizánci kapcsolat egy évszázadon át befolyásolta a magyar politikát, hol szerencsésen, hol szerencsétlenül. Géza 1077-ben halt meg; az általa alapított váci püspökség székhelyén, Vácott temették el. Noha Salamon javában élt és cselelt cselre szőtt (bár, lévén ő a megkoronázott, tehát törvényes uralkodó, fordítva is mondhatnánk) Gézát mégis öccse, László követte a trónon, aki azonban Salamon életében nem koronáztatta meg magát, bár Salamont mindenesetre ő is elfogatta és lecsukatta.

Mint az olvasó érzékelheti: ha csupán uralkodók történetének tekintenénk a históriát, tragikomikus események, civódások és kibékülések sorának tűnhetne a nagy államalapítónk halálát követő fél évszázad.

Végül is volt egy törvényes magyar uralkodó, ha gyermek is; ez a furcsa – és kétségkívül nem tehetségtelen – szerzet, Salamon három ellenkirályt, nagybátyját és unokafivéreit börtölte ki harciasan és dacosan, hogy életét a besenyők között fejezze be. Ugyanakkor öccse, Dávid a pannonthalmi meg a tihanyi bencések könyvei között élt békességben birtokán, senki által sem háborgatva. Ő se háborgatott senkit. (Dávidot atyja mellé temették Tihanyba.) Mármost az a különös és az igazán érdekes, hogy a magyar közvélemény, a magyar társadalom, az akkori uralkodó rétegek mégis miért Bélát és fiait támogatták? Miért róluk szólnak mondák, történetek, a korona és a kard esetétől a kerlési – cserhalmi – ütközetig? (Ahol az ifjú László megfutamította a lányrabló kunt. A csatát sikerrel vezénylő Salamonról egy árva szót sem ejt a legenda!) Kétségtelen, hogy ennek oka Salamon németpártiságában rejlik; Salamont, akárcsak annak idején Pétert, egy Henrik

nevű császár ültette trónjára, Magyarországot ettől kezdve hűbé-
rének tekintve. Jutta, vagy Judit, Salamon nála idősebb felesége,
a császár nővére ugyanígy vélekedett. Erről viszont, császári hű-
bérességről a magyar közvélemény hallani se akart. Urak és szol-
gák ebben egyetértettek.

Ily módon tehát a magyar társadalom, fél évszázaddal István
király halála után, trónviszályok és külső támadások ellenére,
végre teljesen betagozódott Európa keresztény közösségébe.

Csillagok között támadt új csillagok

Ahhoz képest, hogy az István király halálát követő negyven esztendő során hat magyar uralkodó váltotta egymást (hat és fél év jutván így átlagban egyre) László és Kálmán kis híján negyven esztendeje az ország társadalomtörténetében a nyugodt folyamatosságot jelenti, a korábbiakhoz hasonló viharos eseménytörténet: trónviszályok, megvakíttatások, száműzetések és hatalmi vetélkedések ellenére.

Béla fia László, Vazul unokája, Géza öccse és Géza fia Kálmán, László unokaöccse a magyar középkor legnagyobb egyéniségei közé tartoznak, akik folytatva István és András megkezdett művét, a magyar közéletet a maguk korának összeurópai színvonalára emelték.

Uralkodásuk eredményeit, máig érvényes tanulságait ezért együtt tárgyaljuk. László inkább hadvezér volt, hódító politikus, Kálmán pedig váradi püspökből lett tudós király (bátyja, a harcias Álmos helyett); Európa legműveltebb uralkodója, képzett teológus, akinek doktori fokon álló tudását a pápa is méltatta. (Ezért „Könyves” Kálmán). Mindketten megegyeznek abban, hogy Szent Istvánhoz hasonló nagyvonalúsággal és messze a jövőbe tekintő tervezéssel szilárdították meg a magyar állam helyzetét, elismert nagyhatalommá téve Magyarországot.

László egyik legjelentősebb gesztusa az volt, hogy felismerte: meg kell teremteni az ország számára a saját múltját, méltatni kell az államalapító István örökérvényű érdemeit. Ezért nagy eréllyel és határozottsággal elérte, hogy Istvánt 1083-ban kiemelték sírjából, szentként felmagasztalták és fiával, valamint

munkatársaival: Imrével és a vértanú Gellérttel együtt szentté avatták. Ily módon Szent István már nem csak a magyarságnak, hanem az egész keresztény Európának kötelezően tisztelt szentje lett. László, a megvakíttatott Vazul unokája, már túltehetette magát a nagyapját ért sérelmen. Mivel a szent király koronázási jelvényei, ékszerei elvesztek, ezek hiányában az 1083-ban sírjából kiemelt halott épen maradt jobb karját övezte tisztelet. A Szent Jobbot László ereklyetartóba foglaltatta, és egy Váradhoz közeli bihari bencés kolostorban helyezte el. A falut azóta *Szentjobb*-nak nevezik. (Ma: *Siniob*, Románia.) Az ereklye őrzésével a székesfehérvári kincstár felügyelőjét, Merkur kanonokot bízta meg László. Talán azonos azzal a Merkúrral, aki erdélyi méltóságként Tengerfehérvárott, az Adria partján Kálmán király Szicíliából érkezett jegyesét fogadta.

László királynak másik fontos jelképes tette a keresztény Magyarország szentistváni hagyományainak megszilárdítása terén a somogyvári bencés kolostor és templom felépítése. Mint tudjuk, állt már ott egy 1002 táján épült templom Szent Apollinaris tiszteletére. Most a franciaországi Saint Gilles-ből telepít oda szerzeteseket, akik egész könyvtárat hoznak magukkal. A felszentelési ünnepségen (1091) külföldi előkelőségek sora vett részt. A napjainkban Bakay Kornél irányításával történő alapos feltárómunka során kiderült a kolostor akkor szokatlan „modernsége”: vízvezetékrendszer, szennyvízelvezető csatorna; az előkerült százötvenezer tárgyi lelet pedig a kolostor gazdagságának bizonyítéka.

István szentté avatása szükségessé tette István király legendájának megírását, mely egyszersmind óhatatlanul a magyar történelemnek is egyik alapvető fejezetévé vált. Két legenda maradt ránk, ezeket *Kisebbik* és *Nagyobbik Legendaként* emlegetjük. Megszülettek az első egyházi énekek – himnuszok – a szent király tiszteletére. Ezeket országszerte énekelték. Kálmán a két legenda és más források alapján Hartvik győri püspökkel megfogalmaztatta Szent István életének és érdemeinek harma-

dik, végérvényes változatát, melyet századokon át olvastak, magyaráztak latinul és magyarul egyaránt. Talán ekkor, Kálmán idején keletkezett a regényes mozgalmasságú Gellért-legenda is, legalábbis annak első fogalmazása. Ezek a legendák egyszerűsmind költői értékű irodalmi alkotások is, az 1083–1110 körüli esztendőök magyarországi irodalmi életének és kultúrájának emlékei és bizonyítékai.

A *Kis Legenda* szerzője hangoztatja: irodalmi-költői alkotást hozott létre, ezért hát „kiváltképpen fél az irigykedők mardosásaitól, akik a magukét hanyagul rakják össze, a mások írásait viszont ízekre szedik.” Ekkor, 1090 táján tehát már nemcsak a szent minél áhítatosabb bemutatása fontos, hanem a legenda írója *mint szerző is számít dicséretre vagy bírálatra*. Ugyanez a névtelen szerző két ízben is Horatius-idézetekkel tarkítja művét, jól ismerte hát a nagy római költőt. Hartvik püspök szerénykedve azzal mentegetőzik, hogy ő már vénségére feledte a Priscianus-grammatika szabályait (ezt a nyelvtant kérte a pécsi püspök annak idején francia földről!), így hát tart tőle, hogy a szigorú ítéletű tudós Kálmán király szemét „az összezilált szerkezet netán sértené.” De ez csak dicsekvés, jelöl, hogy a szerző nagyon is ismeri a grammatikát és szerénykedésével hízelegni akar az irodalom berkeiben jártas királynak. Hartvik győri püspök fogalmazza meg először azt a később gyakran idézett – nyilván kitalált – mondást, mely szerint II. Silvester pápa így szólt volna: „Én apostoli vagyok, István viszont méltán Krisztus apostola. ...ezért rendelkezésére bizzuk az egyháznak igazgatását.” Ez az ügyes hivatkozás azt jelenti: István a pápa jóváhagyásával apostoli király lett, tehát Kálmánnak is joga van püspököket kinevezni...

Feltűnő, hogy ebben az írói-szerzői névtelenséget annyira fontosnak tartó korban – amikor mintha arra lett volna büszke valamely legenda vagy gesta szerzője, hogy anonimitásába burkolózva is tudják a kortársak, kiről van szó – a legendákból elő-előbukkannak személyes vallomások, a szerző kilétére utaló

megjegyzések. Már a Szent Mór-írta András és Benedek-legendában megfigyelhettünk ilyen utalásokat; most a Szent Imre legenda szerzője okoz meglepetést, egy helyen közbevetve, hogy „*mikor egyszer urammal, Álmos herceggel Konstantinápolyban időztem...*” A Szent Imre-legenda szerzője tehát nem titkolja, hogy ő Kálmán király ellenlábásának, egyszersmind bátyjának, Álmos hercegnek híve. És mit hallott Bizáncban időzve? Hogy Szent Imre halálának pillanatában egy szentföldi érsek látomásban érzekelte, amint a királyfit angyalok serege a mennyországba viszi. Létezett volna Bizáncban egy Szent Imre-legenda már 1031 táján? Szinte hihetetlen. Vagy Fulko deák – mert így hívták Álmos herceg kísérőjét – ily módon akarta nyomatékosítani, hogy Bizánc figyelemmel kíséri a magyarországi eseményeket? Annyi kétségtelen tény, hogy a legenda írója szándékosan kilép személytelenségéből, jelezve, hogy ő a trónkövetelő Álmos embere.

A Gellért-legenda mint az első magyar földön született regényes elbeszélés méltó a figyelemre. Hogyan képzeltek el Kálmán király korában a száz évvel korábbi eseményeket, az ezredforduló magyar világát a „fekete magyarok” marosmenti földjén?

„Voltak Ajtonynak szelidítetlen lovai is olvasatlan sokaságban, ezeknek kivüle olyanok, melyeket a csikósok istállóiban őriztek. Volt néki végtelen sok barma is, miknek külön-külön megvoltak tulajdon pásztoraik, ennek kivüle valának nekie mezei tanyái és udvarai. És hatalmat bitorolt a királynak a Maroson leúsztatott sója fölött, állítván eme folyónak révhelyein mind a Tiszáig vámosokat és vigyázókat és mindeneket megvámolt. Kapott pedig hatalmat a görögöktől és a felülmondott Marosvárbán monostort rakatott, Keresztelő Szent János tiszteletére, rendelvén bele apátot görög barátokkal az ő rendjüknek és szokásuknak szerinte. Merthogy eme férfiúnak szolgált a föld a Körös folyótól az erdélyi részekig és Bodonyig (ma: Vidin, Bulgária) és Szörényig (ma: Turnu Severin, Románia), melyeket mindenestől a hatalma alatt tartott. Miért is

fegyvereseinek sokaságával felülmúlta a királyt, kit semmibe se vett...” Ezt az Ajtonyt győzte le Csanád, s így lett a Csanád nevet kapott Marosvár püspöke Szent Gellért.

Ez a legenda tartalmazza a kedves novellabetétet, melyben Gellért a királyhoz utaztában megszáll egy „disznóknak élésére alkalmas néminemű erdős faluban” és ott éjszaka egy kézimalmán őrlő szolgálólány énekére ébred. Útitársa, Walter, a csanádi püspöki iskola tanítója és énekmestere így szólt Gellérthez: „Ím ez egy dalnak éneklése, az asszony az ő urának búzáját őrli...” Ez a dal volt „*a magyarok szimfóniája*” – az első írott utalás a magyar munkadal létezésére.

Szent László idejéből maradt ránk az első hazai drámai emlék is: a *Csillagvonulás* című vízkereszti templomi színjáték. Kálmán korából pedig az első ismert kottairásos könyv, a *Codex Albensis*.

László és Kálmán fontos újabb törvényekkel egészítették ki István törvénykönyvét; rendkívüli szigorral jártak el a magántulajdon érdekében. A lopást szigorúbban büntették, mint a gyilkosságot – hogy ily módon az új társadalmi rendhez szoktasák a lótolvajlást, tehénelhajtást, tilosban legeltetést inkább ügyességnek, erénynek tartó magyar pásztornépeket. Kálmán, maga is püspök lévén, alaposan kidolgoztatta az egyházi törvénykezést, mégpedig időazonosságban Európával, az akkor „legfrissebb” piacenzai (1095) és poitiers-i (1100) zsinatok határozatainak figyelembevételével. A papság László és Kálmán idején nőülhetett, családdal élhetett, bár Kálmán ezt a szokást uralkodása vége felé korlátozni igyekezett. Mindkét király, az *Intelmek* szellemében, nagy türelemmel bánt a vendégnépekkel; befogadták az Európa más országaiból kiüldözött zsidókat és mohamedán („izmaelita”) kereskedőket. „A Kálmán uralkodása alatt hozott törvények és zsinati határozatok hosszú időre a legmagasabb szinten zárták le azt a törvényalkotó munkát, amit István király kezdett el és így méltán nyertek elhelyezést együttesen a mindenkori magyar joggyűjtemények élén.” (Győrffy)

Az ország virágzott, gyarapodott. A kerekítve mintegy kettő-

százezer négyzetkilométernyi területű országban valamivel több, mint egymillió lakos élt. Még hozzá jól élt. Mindenkinek jutott elég élelem. A folyók bőviben voltak a hálnak, erdők a vadnak. A szó mai értelmében vett város kevés volt, városi polgárságról még alig beszélhetünk. Erősen épültek viszont a templomok; megvalósult István rendelete, hogy minden tíz falunak legyen egy temploma. Gyarapodott a kolostorok száma is. A Kálmán alapította nyitrai és a László által alapított zágrábi püspökséggel tovább nőtt az egyházmegyék száma.

László és Kálmán uralkodásának kis hiján negyven esztendeje nem nélkülözte a háborúkat szinte valamennyi égtáj irányából. Szigorú eseménytörténeti időrendhez ragaszkodva akár azt is könnyen kimutathatnánk, hogy alig múlt el esztendő valami-lyen háború nélkül. Hiszen éppen ezért kapta László az „*athleta patriae*” – a haza bajnoka – nevet. És ezért fűztek később Szent László nevéhez annyi katonai-háborús jellegű mondát, legendát, csodatételt. Ezek a mondák azonban inkább jellemzik azt a kort, amikor elterjedtek – az 1192-i szentté avatás után, illetve az Anjouk László-kultusza idején – semmint magának Szent Lászlónak korát és tetteit.

Annyi tény, hogy mindketten sikerrel védelmezték meg a magyar állam függetlenségét, sőt sikerrel növelték birodalmuk területét; László emiatt még a pápával is hajlandó volt összetűzni. László király nővére ugyanis Zvonimirnek, Horvátország királyának volt a felesége. Megözvegyülvén, az országában kitört hatalmi harcok miatt, híveivel, horvát főurakkal egyetértésben, segítséget kért öccsétől, Lászlótól. Szent László meghódította Horvátországot, egészen az Adria partjáig. Utódát, Kálmánt már ünnepélyesen meg is koronázták Horvátország királyává (1102); ettől kezdve Horvátország 1918-ig a magyar állammal perszonálunióban élt. László Zágráb városában püspökséget alapított; Győr püspöke látta el Zágrábot könyvekkel és a szertartásokhoz szükséges eszközökkel.

Úgy tűnik, László és Kálmán tudatosan igyekeztek országuk-

nak új működési teret nyitni. A tenger felé tájékozódtak, az Adria és a Földközi-tenger irányába tapogatóztak. A Bizánchoz kötődő szálakat Kálmán azzal fűzte szorosabbra, hogy László király hűgát, Piroskát 1104-ben a görög császárhoz adta feleségül. Ő maga, Kálmán a szicíliai uralkodó leányát kérte és kapta feleségül; ebből a házasságból született István, Kálmán utóda. Kálmán tehát az első árpádházi uralkodó, aki *István névre kereszteli fiát*, mint ahogyan ő temetkezik először Székesfehérvárra Szent István mellé. Lászlót az általa alapított somogyvári franciabencés kolostorban temették el, s csak később vitték át tetemét a szintén általa alapított váradi (addig: bihari) székesegyházba. Ennek a váradi püspökségnek lett első püspöke Kálmán herceg, még mielőtt királlyá koronázták volna. (Addig bihari püspökség működött.) Úgy tűnik, Várad és környéke László kedvelt vidéke volt; itt épült fel a Szent Jobbot őrző kolostor is Szentjobb községben. Kálmán nevére érdemes kitérnünk: a mélyen vallásos Géza valószínűleg Szent Kálmán skót hercegről nevezte el fiát, aki a Szent István megnyitotta zarándokút ismeretében a Szentföldre készült, de a németek a magyar határ előtt 1012-ben elfogták – a legenda szerint kémnek nézték – és kivégezték. Melkben temették el, ahol Kálmán vértanút a mai napig nagy tisztelet övezi. Elképzelhető, hogy lehetett valamiféle Magyarországra irányuló küldetése, hiszen láttuk, hogy később is éltek magyar földön angol hercegek emigrációban. Mindenesetre feltűnő, hogy Péter király megszerezte hamvait (melyek később visszakérültek Melkbe) és díszes aranyozott réz fejerekljetartóját, mely Kálmán arcvonásait őrzí, a székesfehérvári kincstárban őrizték. Valamilyen, számunkra ma már ismeretlen okból az árpádházi hercegekkel azonos rangú szentként kezelték, akinek – erekljének – a koronázó város kincstárában a helye.

Kálmánnak belpolitikailag a Vazul összeesküvése óta szakadatlanul kísértő báty-öcs-fiú trónviszály okozta a legtöbb bánodalmat. Kálmán ugyanis másodszülött volt – ezért is nevel-

ték papnak – az elsőszülött Álmos herceg tehát, Géza nagyobbik fia emberileg érthetően mellőzöttnek érezte magát, annál is inkább, mert Szent László őt, Álmost nevezte ki Horvátország helytartójává és e feladatának kiválóan meg is felelt. Nem tudjuk, László miért nem Álmost jelölte utódául – (van olyan nézet is, hogy László jelöltje tényleg Álmos lett volna, ámde Kálmán erőszakkal mégis magának kaparintotta a trónt) – de az bizonyos, hogy Kálmánnál alkalmasabb uralkodót keresve se találhattak volna. Nyilván ezért is koronázták meg őt, Kálmánt, mint alkalmasabbat az országnagyok.

Álmos szinte évenként belekötött Kálmánba, a vitából viszály, a viszályból háború lett, a háborúba a külföld is beavatkozott; végül aztán az addig kétségkívül béketűrő Kálmán röviddel halála előtt megvakíttatta Álmost és kisfiát, Bélát. Ezzel (is) biztosította saját fiának, Istvánnak trónutódlását.

Mivel a sors úgy hozta, hogy II. István halála után mégis Álmos herceg fia, Béla lett a magyar király – „Vak Béla” – II. Bélának és leszármazottainak krónikásai, gestaírói irgalmatlanul befeketítették Kálmánt, szörnyszülöttnek ábrázolva őt. Így eshetett, hogy a legjelesebb Árpád-házi királyok egyike, Kálmán a mai napig nem kapta meg az őt megillető helyet a köztudatban. (Nem lehetetlen, hogy a Szent Imre-legenda írója azért hivatkozott oly nyomatékkal Álmos hercegre, mert művét talán az Álmos-ivadék király: Vak Béla uralkodásakor fogalmazta.)

Összeurópai viszonylatban Kálmán uralkodásának hazánk szempontjából legfontosabb eseménysorozata a keresztes hadjáratok megindulása volt.

A terjeszkedő mohamedán török hatalom 1076-ban elfoglalta a Szentföldet és Jeruzsálemet.

1095. novemberében II. Orbán pápa a Clermont-i zsinaton keresztény összefogást hirdetett Jeruzsálem és a Szentföld visszafoglalására. Alexios bizánci császár is kérte Európa segítségét. A legkülönbözőbb országokból tömegével gyűltek össze keresztes lovagok, az első öt hullámban érkezők azonban sze-

dett-vedett gyülelész népség voltak, kincs- és kalandvágyó hordák, melyek úgy vetették Magyarországra magukat, mintha máris ellenséges területen lennének. A szárazföldi út ugyanis legközvetlenebbül Magyarországon át vezetett. 1096 májusa és augusztusa között Kálmán király öt ízben kényszerült fegyveres összecsapásra a keresztesekkel. Előfordult, hogy magyar várakat szabályosan megostromoltak. Mikor azonban az első szervezett, fegyelmezett hadsereg, harmincezer gyalogos és tízezer lovas, Bouillon Gottfried lotharingiai herceg vezetésével, 1096 szeptemberében megérkezett a magyar határra, Kálmán elébe lovagolt és Sopronban megállapodtak az átvonulás feltételeiben. A herceg öccse, Balduin, kíséretével együtt önként túszként maradt a magyar király udvarában. Kálmán zökkenőmentesen megoldotta a hatalmas tömeg ellátását, ételmezését. Katonái tisztas távolból végig kísérték a vonuló sereget. Bouillon Gottfried hadai 1099. szeptember nyolcadikán véres ostrom után bevették Jeruzsálemet és a felszabadított területen keresztény királyságot alapítottak. Az első uralkodó maga Gottfried, halála után pedig öccse, Balduin lett. Figyelemre méltó, hogy Álmos herceg 1107-ben elzarándokolt az újszülött királyságba, igyekezvén felújítani az István király alapította magyar zarándokintézményt.

A keresztes hadak átvonulása újfajta színes és eleven kapcsolatot létesített Magyarország és Nyugat-Európa többi országa, népe között. Megélénkült a nemzetközi gazdasági élet, hazánk a kereskedelmi útvonalak fontos találkozóponyjává vált. Új szokások, új élelmiszerfajták, növények, ismeretlen művészetek és filozófiai áramlatok jelentkeztek.

A Szent László-legenda „*csillagok közt támadt új csillagnak*” nevezte a magyar lovagkirályt, Horatius és Cicero nyomán azzal dicsekedve, hogy Magyarország „minden korábbi állapotánál gazdagabban, a bőség szaruival telítve élvezte szabadságát”. Az „új csillagok” közé nyugodtan sorolhatjuk a méltatlanul elhanyagolt Kálmánt is, amiképp az említett legenda Gézát, László

bátyját is legszívesebben a szentek közé emelné, hiszen meg is érdemelné, „ha közte és Salamon király között nem keletkezett volna testvérvizsály”. (Géza viselte András remete vezeklőövét, amelyet Szent Mórtól kért el.)

Bármiként vélekedjünk is napjainkban a szentség fogalmáról, annyi vitathatatlan tény, hogy a keresztény magyar állam a megszervezése óta eltelt alig több, mint száz esztendő elmúltával két szent királyt, egy szent trónörökös-herceget, egy vértanú-szent püspököt, két vértanú-szent remetét, egy szentség hírében álló királyt (Gézát) és egy utódai bosszújából ellenszenvesen ábrázolt, pedig a római hit eszményét talán szent király-elődei-nél is hívebben képviselő püspök-királyt (ilyent se sokat ismer az európai történelem) tud felmutatni. A társadalom pedig, melynek élén álltak, gyarapodik, fejlődik és bőségben él. Türelmes a vendégnépek iránt, irgalmatlan a betolakodókkal és hódítószándékú támadókkal szemben. A szent király, László, a pápával is hajlandó szembeszállni, ha országának érdekei úgy kívánják. És országának területét gyarapítva (Horvátország, Dalmácia) megteremti azt a királyságot, a Kárpátoktól az Adriáig, melyet mi ma történelmi Magyarországnak nevezünk.

Látjátok feleim

1098-ban néhány francia bencés szerzetes elhatározta, hogy a rendalapító Szent Benedek szigorú szabályaihoz visszatérve, szorgos munkával, imádságban és önkéntes nélkülözésben él kolostorában, a Dijon melletti Citeaux-ban. Kevés követőjük akadt és a kis közösség fel is olvad a bencésrend nagyszámú kolostorainak tömegében, ha egy Bernát nevű gazdag burgundi nemes ifjú vagy kéttucatnyi társával 1115-ben be nem áll a kolostorba és Stephen Harding angliai születésű apátjuk vezetésével nem indít meg egy bámulatraméltóan népszerű vallásos mozgalmat. Durva fehér szövésű, fekete kápájú öltönyüket egyre-másra öltötték fel többnyire jómódú nemesi-lovagi családok fiai, akik valami újat, jobbat, mást óhajtottak, mint amilyen az addigi világi életük volt. A század végére már háromszázötven kolostoruk volt szerte Európában. A Citeaux-ról *cisztercitáknak* nevezett szerzetesek már 1142-ben megtelepültek Magyarországon: katonai erődként is jelentős monostoruk, az ország egyik legnagyobb és akkor legkorszerűbb egyházi épülettömbje, a mai Bátaszék közelében, a dombvidéken épült, közel a Dunához, Cikádor néven. Később a Bakony erdei között megbúvó Zirc lett számos kolostoruk központja. Hatásukat érezteti, hogy Bátaszéktől valamivel beljebb, a tolnai dombok között megbúvó Cikó falunak ma is látható II. Géza korabeli templomromja...

A francia Bernáttal – aki Szent Bernát néven vált ismertté – csaknem egyidőben, 1120-ban egy német lovag, Norbert is hasonló váratlansággal és lelkesedéssel alapít szintén vagy huszad-

magával szerzetesi közösséget a mai belga határtól nem messzi a francia *Prémontré*-ban (Laon közelében); néhány évtized elmúltával már ezer kolostoruk van Európában, így természetesen Magyarországon is. Hozzánk szinte az alapítással egyidőben, 1030-ban települnek magának II. Istvánnak, Kálmán fiának hívására és támogatásával. II. István király annyira kedvelte a premontrei kanonok-szerzeteseket, hogy azok szerzetesi ruhájában temettette el magát Váradhegyfokon, az első hazai premontrei kolostorban. Később Jászó, Lelesz, Csorna lettek a rend központjai. A mai Margit-szigeten is megtelepültek, jóval Szent Margit előtt, átépített templomuk ma is működik. Legszebb ránkmaradt építkezésük a zsámbéki templom, romjaiban is impozáns épület.

A ciszterciták és a premontreiek megalakulása, futótűzkénti elterjedése, Szent Norbert és Szent Bernát óriási hatása, mely a társadalmi és politikai életre is kiterjedt, a mindig megújulni és a kor követelményeihez alkalmazkodni kész egyház életképességét éppúgy mutatja, mint azt, hogy a változtatni akaró ifjú értelmiség (ahogyan ma mondanánk) elsőprő energiával teremtett meg egy korszerűbb ideológiát és termelésmódot, akárcsak száz évvel később Szent Domonkos és Assisi Szent Ferenc mozgalmai. Gyors magyarországi hatásuk, elterjedésük bizonyítja arra, hogy *hazánk időazonosságban élt a római liturgiájú Európával*. A két „modern” rend megszította tevékenysége területét: a ciszterciták szigorú kolostori magányban éltek, a püspökök és más egyházi jellegű területi felügyeletek alól mentesítve, csak közvetlenül anyakolostoruknak voltak alávetve. Szántó Konrád szavaival: „a tagok közt uralkodó mintaszerű aszketikus szellem, a mély és bensőséges Mária-tisztelet és laikus testvéri intézmény bevezetése, mely azáltal, hogy a tanulatlan parasztfrátert és az előkelő származású tudós szerzetest ugyanarra a fizikai munkára kötelezte, hozzájárult munkájuk értékének és megbecsülésének öregbítéséhez.” (*A katolikus egyház története*, 1983.) Jelentőségük azért igen nagy osztársadalmi szempont-

ból, mert sajátkezűleg megművelt birtokaikon a legfejlettebb termelési módszereket honosították meg. Szent István bencései imádkoztak, lelkipásztorkodtak, a királyi udvar fontos hivatali megbízásainak tettek eleget (oklevelek); könyveket másoltak, és lényegében elfogadták az ellátásukra kijelölt falvak lakóinak természetbeni szolgáltatásait. Közreműködtek ugyan a földművelés, gyümölcsstermesztés elterjesztésében, de nem ez volt fő feladatuk. Ezek a Szent Bernát szellemiségétől megragadott cisztercita ifjak viszont, többnyire kétkezi munkához nem szokott nemesek azáltal, hogy maguk is nekiláttak *kolletíven* dolgozni, hihetetlenül föllendítették kolostoruk környezetének gazdasági életét. Nem véletlen, hogy a legtöbb italtérlet, bor, gyümölcsfajta, sajtfeleség máig szerzetesrendek nevét viseli!

A ciszterekkel szemben a premontreiek a világban élő kánokrendi szerzetesek. Közvetlen kapcsolatban voltak a hívekkel, plébániákat vezettek, oktattak, temettek, eskettek, kereszteltek, gyóntattak, egyszóval a világi hívek lelki gondozását és oktatását tekintették fő feladatuknak. Szerepük a magyarországi írásbeliség elterjesztésében, a jogi életben igen nagy. Nem közömbös Mária-tiszteletük jelentősége sem, mert, akár csak a ciszterciták esetében, a Mária-kultusz iránt a korábban már említett okból rendkívül fogékony magyarság igen jó néven vette Boldogasszony-tiszteletüket és rajongásukat. Mivel a hiteles helyek gondozói is többnyire ők voltak (a környékbeli itt helyezhették letétbe okmányaikat) befolyásuk a magyar közéletre fel se mérhető. Világi kapcsolataik révén sok magyar nemesi család is alapított premontrei kolostort. Ez a korszak: a XII. század a családi kolostorok tömeges elterjedésének korszaka. Az ilyen, hat-hét szerzetesből álló kolostori közösségek ellátták a nemesi család lelki gondozását s ezáltal ismét csak hatottak a magyar társadalmi élet fejlődésére.

Különösen II. Géza volt ezeknek az akkor modern szerzetesrendeknek támogatója; Géza tudatos francia tájékozódása egész francia szerzetesi kolóniák megalakulását tette lehetővé. Mivel

ezek a kolóniák évenkénti rendszerességgel tartottak személyes kapcsolatot az anyakolostorral: új eszmék, új könyvek, műalkotások, új építészeti irányzatok jutottak el hozzánk, mégpedig gyorsan és akadálymentesen. Valamely új franciaországi kézműipari eljárás, építészeti megoldás, könyvmásolási mód hamarabb jutott el Magyarországra, mint ma.

Magyar szerzetesrend is született ekkor: a II. Géza által alapított *stefaniták*, vagyis Szent István Rendje. A jeruzsálemi magyar templomot és zarándokházat gondozták – újjáépítéséről Jeruzsálem visszafoglalását követően egy Petronella nevű magyar úrnő 1135-ben gondoskodott – ezenkívül betegápolással is foglalkoztak Esztergomban, Budán – nagyjából a Margit-híd melletti Irgalmasok Kórháza, ma: ORFI helyén – és más városokban. Karcsa községben fennmaradt kerek templomuk őrzi emléküket.

Természetesen a hagyományos szerzet: a bencés rend is változatlanul virult. II. Vak Béla, hálából, amiért őt száműzöttként fölnevelték: a pécsváradi és dömösi kolostorokat (itt élt a megvakított Álmos) gazdagon megjutalmazta. II. Istvánnak még arra is volt gondja, hogy az 1127-ben leégett salzburgi székesegyház felépítésére jelentős pénzadományt küldjön.

Az országlakosság tehát békességben él, fejlődik; a békességnek legfontosabb bizonyítéka, hogy ebben a században, főleg II. Géza telepítéseinek következtében, indul meg a németországbeli német anyanyelvű vallonok, szászok beköltözése és letelepülése. Lakatlan területeket népesítettek be a Szepességben, ahol honvédő-határőrző feladatokat is elláttak, valamint Erdélyben. (*Hospites nostri theutonici ultratransilvani.*) Kiváltásaik független nemzetiségi létüket biztosították.

Géza király a Milánót fegyverrel meghódító Barbarossa Frigyes császár elől menekült milánói kereskedőket és iparosokat is letelepítette Magyarországon. Ekkor gyökeresedik meg (másokkal együtt) a Dunántúlra, a Szigetközbe települt (Hédervár) német Héder nemzetség.

Az ezerszázas években, Géza (és majd III. Béla) idején települ be számos olasz is: Olaszi, Nagyvárad mellett (*villa latinorum varadiensium*); Olaszfalva, Pécsvárad közelében; Nagyolaszi a Szerémségben (*Villa advenarum francorum* = frank jövevények faluja)...

Egész besenyő törzsek is megtelepültek, főleg II. István uralkodása idején; ezek főnökei az ország kormányzásában is részt vehettek. Jó katona létükre ők is határőrző feladatokat láttak el.

Géza jóvoltából nagyszámú mohamedán is élt Magyarországon; mégpedig nem csupán kereskedők, hanem adószedők, sószállítók, sőt: íjászok, katonák is. Mivel Abu Hamid 1150 táján készült útleírása szerint „tízezernyi falujuk van” hazánkban, annyi kétségtelen, hogy sokan voltak, ha nem is tízezerszámra. Egy másik arab adat szerint a Szerémség harminc falujában élnek mohamedánok, főleg borkereskedők (a szerémségi bor volt akkor a legjobb és legkedveltebb), akik „a hungarusok királyának alattvalói, de az iszlám hit követői”. Esztergomban és Pesten is éltek mohamedán kereskedők, sőt örmény keresztények is. Háborítatlanságuk bizonyítéka, hogy noha több pápa is dorgálta-feddette türelmességük miatt a magyar királyokat, azok nem voltak hajlandók az iszlám híveit elűzni. Zavartalanul éltek a magyarországi zsidó közösségek is, noha Európa más részein ekkor már előfordult, hogy szervezett üldözésben volt részük. Ugyanekkor és éppen ezért – hiszen láthattuk a cisztercitákról és a premontreiekről szólván – a keresztény hit sem gyengült, sőt erősödött. Kétségtelen, hogy XII. századi királyaink és a magyar kormányok komolyan vették Szent István *Intelmeit* a vendégnépekről. Az említett Abu Hamid arab utazót például II. Géza király személyesen fogadta, hosszan elbeszélgetett vele, ismertette a magyar társadalom állapotát, országa szokásait és gazdasági helyzetét. Géza még a piaci árakról is beszámolt a kíváncsi utazónak.

Mindezt azért hasznos így látnunk, mert ha semmi másra nem ügyelnénk, mint a viszonylag sűrűn egymást követő magyar

királyok sorára, és arra az elképesztően sok háborúra, amit viseltek, görögök, lengyelek, németek, velenceiek és egymás ellen, ha elképedünk a trónkövetelők szakadatlanul fellépő végtelen során, akiket hol a görögök, hol a németek, hol a lengyelek vagy oroszok fizettek meg, béreltek fel és alkalmaztak – akkor sóhajtva szörnyűlködhethetnénk: szegény Magyarország, hová és mire jutott Szent László halála után alig ötven-hatvan esztendővel...

Pedig a háborúk elképesztően nagy száma ellenére – melyek, legtöbbször, számunkra sikeres háborúk voltak, amennyiben az ország területe nem csonkult tartósan, függetlensége egyáltalán nem szűnt meg és a vérveszteség is viszonylag csekély maradt! – mint láttuk, az ország gyarapodik, a betelepült idegenek talán csak hírből tudják, hogy valahol valamilyen csetepaté folyik, a trónért folyó hatalmi versengéstől magukat távol tartó birtokos nemesek, a falvak, városok, kolostorok népe éli a maga életét. Egyre több magyar ifjú, ismét a mai szót használjuk, tudva, hogy nem a korba illő: „értelmiségi” vonul kolostorba, megy papnak, indul külföldre tanulni, mohón issza be a kor az idő tájt nagyon is modern tanait, a skolasztika bölcséletét. Még visszatérünk egy különleges főpapi karrierre, mint korjelenésre – ismét időazonosságban Nyugat-Európával – ehhez azonban meg kell ismernünk a kormányzati viszonyokat. Mielőtt ezekre térnénk, most jelezzük, hogy nem véletlenül maradt ránk éppen e korból, az 1150 táján – tehát a második keresztes hadjárat idején, II. Géza uralkodásakor – keletkezett első magyar nyelvű összefüggő szöveg, a *Halotti Beszéd*.

„Látjátok feleim, mik vogymunk...”

A *Halotti Beszéd* a váci egyházmegye pappjai számára a váci püspökségen készült Pray-Kódex függelékeként maradt fenn; a magyarnyelvű temetési prédikációt egy Jánosi (ma: Rimavské Janovce) vagy Boldva község közelében létesült családi kolostor használatára szánták, (Boldva temploma ma is őriz

XII. századi részleteket) gyakorlatilag azonban az egész ország papjainak.

A magyar nyelv, noha a szöveg néhány részlete a mai magyar anyanyelvű olvasó számára homályos, tisztán és kialakult áll előttünk. *1150-ben! Mi tehát ma különösebb nehézség nélkül megértethetnénk magunkat egy XII. századi elődünkkel.* De túl ezen: a *Halotti Beszéd* a maga tömörségében – figyelembe véve azt is, hogy latin eredetinek a fordítása – stilisztikailag gondosan szerkesztett, irodalmi értékű alkotás. „Isa, ki napon emdül az gyimilcstül, halálnek haláláal holsz. Hallá holtát teremtevő Istentül, de feledévé. Engede ürdüng intetvinek és evék az tiltott gyimilcstül, és az gyimilcsben halált evék.”

A templomkertben megásott sír körül álldogáló hívek a keresztény tanítás lényegét hallhatták és forgathatták a temetés után is elméjükben. Bizonyára magyar nyelvű énekek is elhangzottak az előírt latin zsoltosma szavain és dallamán kívül; ilyenek e korból nem maradtak ránk. De ismerjük a Miatyánk közel ekkori szövegét, mely ugyan az 1430-as években került lejegyzésre, ám minden nyelvtudósunk jóval korábbinak vallja:

„Mi atyánk, ki vagy mennyekben, szenteltessék te neved, jöjjön te országod, legyen te akarod, miként mennyen, és azonként földön. Mi testi kenyerünk felett való kenyeret adjad münénkünk ma. És bocsássad münénkünk mü vétetönket, miként es mü bocsátonk nekünk vétetteknek. És ne vigy münket késértetbe, de szabadohh münket gonosztól. Amen.”

Így beszéltek hát eleink, így imádkoztak az Úr 1150. esztendeje táján.

Az olvasónak bizonyára feltűnt, milyen gyakran szerepel II. Géza neve az akkor korszerű ideológiai irányzatok pártfogójaként. (Mert hiszen a keresztény vallás akkori eszmei újrafogalmazásai: ideológiai jelenségek.) Ez a mindössze harminckét évet megélt fiatal férfi, aki arab kereskedővel beszélget a magyar szokásokról és a piaci árakról, aki letelepíti a ciszterciát, az egyik legnagyobb magyarországi erődokolostort építve számuk-

ra (közel szülővárosához, Tolnához), aki befogadja az olasz, német, besenyő, mohamedán vendégnépeket és önkormányzatot biztosít számukra – ki tudja, miféle okból marginális jelensége maradt történelmünknek, a közvélemény, nevén kívül, mit sem tud róla.

Persze tény, hogy ennek az évszázadnak magyar királyai, már csak feltűnően ifjú voltuk miatt is, az országnagyok egyetértésével és jóváhagyásával kormányoztak. Ez is fontos jellegzetessége a kornak, a magyar XII. századnak: előtérbe kerül az országtanács, a legelőkelőbb főnemesi családok gyülekezete, akiknek egyetértését a király mindig meg kell, hogy szerezze.

Kálmán fia, II. István, akinek már neve is mutatja Kálmán céltudatos szentistváni politikáját – ő az első István királyunk 1038 óta! – akit atyja már ötesztendőskorában jó előre megkoronáztatott, legfőljebb tizenöt éves lehetett, amikor Kálmán halála után trónra lépett és harmincéves korában már halott volt – (ő temettette el magát az általa betelepített premontreiek szerzetesi csuhájában) – aligha működhetett volna eredményesen egy országtanács nélkül. II. István utóda, II. Vak Béla, aki 1129-ben II. István egyetértő jóváhagyásával vette feleségül Ilona szerb királylányt – (ebből a házasságból született 1130-ban Tolnán II. Géza) – már csak vaksága miatt is nehezen kormányozhattott volna tanácsadók nélkül; az ő tanácsadói energikus, szenvedélyes felesége, Ilona és Ilona bátyja: Belos bán, nádor voltak. Szegény vak Béla a borítalt se vetette meg s ilyenkor boldogboldogtalant megajándékozott, osztogatván a királyi földtulajdont. Béla is fiatalon: harminckét évesen szállt sírba (1141). Ilona királyné röviddel trónra lépésük után kegyetlen bosszút állt férje megvakíttatoin, vagyis a Kálmán-párti főurakon; 1132. júliusában Aradon hatvannyolc főnemest mészároltatott le, ily módon egy egész uralkodó réteget semmisítve meg. Ezeknek birtokait is elkoboztatta, családjaik tehát koldusbotra jutottak. Vak Béla fiát, II. Gézát már méltattuk; Géza fia és utóda, az 1147-ben született III. István (1162–1173) mindössze huszonhat

évig élt. De ezt a huszonhat évet, uralkodása tizenegy esztendejét is meg kellett osztania 1163–1165 között két trónkövetelő nagybátyjával, Vak Béla fiaival (II. László és IV. István), akiket a szomszédos bizánci nagyhatalom támogatott és tolt maga előtt bábként.

Az incidensként felfogható két trónkövetelőt, II. Lászlót és IV. Istvánt leszámítva tehát az 1116–1173 között eltelt fél évszázad, pontosan ötvenhét év során – Könyves Kálmán és III. Béla között – négy magyar király követte egymást, s mindannyian fiatalon haltak meg. Ha hozzászámítjuk ehhez az itt nem részletezendő trónkövetelési háborúkat, hadjáratokat, cselszövéseket, vérengzéseket, mérgezéseket, akkor csak fokozódhat elismerésünk mind az országnagyok – esztergomi érsek, kalocsai érsek, püspökök, apátok, nádor, megyei ispánok és így tovább – politikai-közéleti tevékenysége, mind az egész országlakosság országépítő türelme iránt.

Az említett jó fél évszázad legfontosabb külpolitikai eseménye a második keresztes hadjárat volt.

Az erőszakosan terjeszkedő iszlám hatalom 1144-ben elfoglalta az első keresztes hadjárat alkalmából felszabadított területen megalakult grófságok egyikét: Edesszát. Ezért a cisztercita rend lelkes szervezője és terjesztője: Szent Bernát újabb keresztes hadjárat indítását sürgette. Mivel híve és tanítványa: a cisztercita szerzetes Bernardo Pagenelli volt a pápa III. Jenő néven, a pápa mindenben követte Bernát tanácsait és amúgy is Franciaországban tartózkodván, jóváhagyta a második keresztes hadjáratot.

Ezúttal jól szervezett, fegyelmezett seregek indultak útnak. (Más kérdés, hogy a hadjárat semmilyen számottevő eredménnyel nem járt.) Az első lépcsőben, 1147 júniusában III. Konrád német király vonult át Magyarországon. A magyar egyházfejedelmek gazdagon ellátják a kereszteseket: kincseket, pénzt ajándékoznak nekik. A tizenhét éves II. Géza maga is mindent elkövetett, hogy a német sereg kifogástalan ellátásban részesül-

jön. Alig fél esztendővel a keresztes had átvonulása előtt ugyanis az ifjú Géza és hadvezérei tönkreverték a nyugati határon garázdálkodó osztrák örgróf csapatait, mely csatát a német krónikások szégyenletes vereségnek neveztek, s így bosszúért lihegő fegyveresek tömege árasztotta el Magyarországot. A keresztes had átvonulása rendben folyt le, és mivel Ottó, freisingi püspök, a német udvari kíséret tagja, minden irántunk érzett ellenszenve ellenére becses „riportban” számol be hazánk akkori állapotáról, már ez önmagában mutatja a keresztesekkel történt találkozásunk hasznos voltát. Így például – noha, mint említettük, az ifjú magyar királyok az államtanács meghallgatásával kormányoztak – a tizenhét esztendőes ifjúról azt állapítja meg elképedve a német püspök, hogy a magyarok „mindnyájan úgy engedelmeskednek királyuknak, hogy sem nyílt ellentmondással nem merik őt felbosszantani, se titokban, suttogva sem merik sértegetni... Ha bárki a legkisebb mértékben is megsérti a király felségét, az ilyen embert bármely törvényszolga elfoghatja, megbilincselheti és kínvallatásra hurcolhatja... Amikor a hadsereget maga a király vezeti, akkor mindnyájan, ellentmondás nélkül mintha egy testben egyesülnének.” Az utak, városok, lakóhelyek állapotától nincs elragadtatva a németországi civilizáció fokától és áldásaitól eltelt püspök – még mindig sokan élnek sátorokban –, viszont feltűnő az egységes magyar állami közigazgatás elismerése. Kétségtelen, hogy irigylit a magyaroktól országukat, legszívesebben a német császár jogára alatt tudná őket. Hogy mennyire viszonylagos az ilyen pár hetes átutazás során szerzett benyomás, arra a szintén Géza uralkodásakor, 1154-ben Keletről érkezett arab kereskedő véleménye a bizonyság, aki szerint nagy az olcsóság, mindennek bővében van az ország, olyan virágzó városok, mint Bács és Keve (!) piacain élnek a kereskedelem.

Alig hagyták el az utolsó német lovagok a déli határt, júliusban már VII. Lajos francia király keresztesei jelentek meg. A Gézánál tíz évvel idősebb, tehát 1147-ben huszonhét éves VII. Lajos és

Géza összebarátkoztak. Innen datálódnak a Géza-kori francia–magyar kapcsolatok, kolostoralapítások. Géza VII. Lajost éppen akkor született István fiának (a későbbi III. Istvánnak) keresztapjául kérte fel, aki szívesen tartotta keresztvíz alá a csecsemőt.

Egy regényes epizód példaszerűen mutatja a csudálkozó mai olvasónak az oly igazságtalanul és rosszindulatú felületességgel „sötét”-nek nevezett középkor erkölceit és szokásait. Könyves Kálmán röviddel halála előtt száműzte második feleségét (akit a szicíliai királykisasszonynak, II. István édesanyjának halála után vett nőül) mert ez az orosz hercegnő megszalta Kálmánt. A száműzött magyar királyné Oroszországban szülte meg *nem* Kálmántól fogant fiát, Boriszt, aki azonban igazi nemzetközi kalandorként különféle hódító kedvű országok, így például Bizánc megbízásából trónkövetelőként lépett fel. A kereszties hadjárat hírére titokban kereszties lovagként csatlakozott a francia király seregéhez, hogy így csempéssze be magát Magyarországra. Géza hírszerzői nyomára bukkantak; a király el akarta fogatni Boriszt. Lajos francia király azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy akár trónkövetelő Borisz, akár nem: a kereszties had lovagaként a parancsnok: a francia király vendégszeretetét élvezzi s ezért Boriszt védelmébe veszi. Géza tudomásul vette ezt a kijelentést, Borisz háborítatlanul hagyhatta el Magyarországot a francia király és lovagai oltalmában, ugyanakkor azonban Borisz lehetetlenné tette magát és tervezett titkos magyarországi agitációjára sem kerülhetett sor. Lajos és Géza változatlanul jó barátok maradtak.

Géza külpolitikája tehát a maga – (mai kifejezéssel élve) – elegáns nagyvonalúságával egyfelől, kemény és sikeres katonai fellépéseivel másfelől, tartósan megszilárdította országa helyzetét. „A magyar diplomácia szálai, erővonalai néhány éven keresztül átfogták és behálózták a Kijevtől a szicíliai Palermóig és a Regensburgtól Konstantinápolyig terjedő területeket, de még Párizsban is figyelni kellett a magyar külkapcsolatok kialakulását.” (Makk Ferenc)

Az 1150-es évek Magyarországnak volt még egy személyi vonatkozású, feljegyzésre érdemes különlegessége. Szent István munkatársai – Asrik, Gellért, Mór – után, és később a jószerint csak nevéről és művéről ismert Kálmán-bizalmas: Hartwig püspök után most először bukkan fel egy *személyében egyéníthető*, érdekes életpályájú magyar államférfi, politikus: Bánffy Lukács esztergomi érsek. Mint látni fogjuk, Lukács érsek pályafutása is időazonosságunk bizonyítéka Európával. Előttünk áll egy hűs-
vér ember, aki immár nem királyként, hanem az udvari tanács tagjaként határozza meg hazája sorsát. (Ilyesféle egyéniség lehetett Belos bán, nádor is, Ilona királyné bátyja, Vak Béla után Gézának is sokáig hű munkatársa, róla azonban személyiségét illetően keveset tudunk.)

A főrangú születésű Lukács – fivére, Apa bán, nádor volt, e minőségében Belos utóda, Géza király odaadó híve – Párizsban tanult a negyvenes évek elején, nagyjából akkor, amidőn ugyanott Becket Szent Tamás angol érsekprímás is. Hazakerülvén, 1156–1157-ben egri püspök, 1158-tól pedig haláláig esztergomi érsek. Már párizsi tanulmányainak idején nemzetközi feltűnést keltett; az angol Walter Mapes, Becket idejében kancelláriai tisztviselő II. Henrik angol király udvarában, írja Lukácsról, hogy „szerfölött művelt férfiú, akinek asztala annyira közös a szegényekkel, mintha azok nem is alamizsnáért járultak volna oda, hanem lakomára meghívott vendégekként.” Lukácsot tehát ismerik Párizsban, tisztelik műveltségét és meglepődnek azon, hogy az evangéliumi tanácsokat milyen komolyan veszi. Ahhoz persze, hogy asztalánál szegény sorsú tanulótársait is ebédeltette, átlagon felül jó módúnak kellett lennie. Itthon, mint érsek nem csak részt vett az ország kormányzásában fivérével, Apával együtt Géza, majd III. István oldalán, hanem kitűnt következetesen szigorú erkölcsseivel is. A gregoriánus elvek mondhatni fanatikus híve volt, lényegében ugyanazok az eszmék hevítették, mint a ciszterciták szerzetébe vagy a premonstreiek kanonok-rendjébe lépett ifjú kortársait. És mint pápa-kortársa-

it: IV. Hadriánt (Nicholas Breakspeare-t), máig az egyetlen angol pápát (1154–1159) és utódát, III. Sándort (1159–1181), Lukács érsek támogatóját. Mindkettőn a gregoriánus eszmék hívei, akik nem voltak hajlandóak elismerni világi fejedelmek uralmát az egyház fölött. Lukács – és Géza, és III. István – már csak azért is maradhattak a pápa elkötelezett hívei, mivel a pápa ellen hadakozó Barbarossa Frigyes császár ellenfelünknek számított. Lukács érsek idejére esik az általa megkoronázott gyermekifjú III. István ellen támadó görögparti nagybácsik pünkösdi királykodása. Az országba behatoló László herceget, Vak Béla fiát, Lukács nem hajlandó megkoronázni – ezt a műveletet a kalocsai érsek végzi el, Lukács megátkozva II. Lászlót, aki erre lecsukatja Lukácsot. A pápa erélyes közbenjárására később szabadon engedik; az 1162 karácsonyán szabadon bocsátott Lukács erre beront a palotába, megfeddi a királyt, összetöri az asztali berendezést, mire ismét elfogják; újabb átok, az elhúlt udvaroncok körében – és László egy hónap múlva már halott. (Rebesgették, hogy megmérgezték.) Követi ezt a Lászlót a másik nagybácsi; IV. Istvánként koronázza őt is a kalocsai érsek, miközben a törvényes uralkodó: III. István szilárdan tartja a dunántúli részeket, valamint Pozsonyt és környékét. Újabb átkok, de Lukács érsek most már Hédervári Héder nádorral sereget is gyűjtet, harmadik István egy csatában legyőzi a negyediket (már-már groteszk történelmi tréfának tűnik mindez); Lukács nem engedi a vesztes Istvánt, a nagybácsit kivégeztetni, békében távozhat Bizáncba. Minden rendbe jön, a Lukács-támogatta István király kinevez egy püspököt Győrbe, mire Lukács dühbe gurul, ilyesmi a pápa joga. Büntetésül nem áldja meg valamilyen ünnep alkalmából a királyi párt, azok megszeppennek, engedelmeskednek a haragos érseknek.

1169-ben Lukács közreműködésével létrejön egy magyar pápai egyezmény, ennek egyik kikötése, hogy ezentúl nős papból nem lehet püspök.

Meghal István, mint említettük, fiatalon; utóda az 1148–49 táján született öccse, Béla lenne, II. Géza kisebbik fia. (III. István-

nak nem született gyermeke.) De mert Béla Bizáncban nevelkedett, onnan is érkezett, Lukács gyanakszik. Ő nem híve a bizánci rítusnak. De ettől függetlenül is joggal gyanakszik: Béla herceg Mánuel császár kedveltjeként 1163 óta a bizánci udvarban nevelkedett, a görögök Magyarország ellen vezetett hadjáratában is részt vett (1166). Így hát telik-múlik az idő, Béla 1172 májusa óta Székesfehérvárott várja a koronázását, de Lukács érsek mindenféle huzavona után (Béla udvariassági ajándékát Lukács megvesztegetési kísérletnek véli) megtagadja a koronázást. Nyilván buzgó tárgyalások folytak, feltételek kialakítása, és így tovább, ami egy Bizáncból érkezett király esetében nagyon is fontos. Hiszen eddig csak baj jött Bizáncból. Lukács neve tehát a magyar országtanács jelentőségét és bölcsességét jelképezi. Persze konokságát is, mert a bölcs Béla – huszonöt éves ekkor – a pápa közvetítését kérte és kapta. A pápa ráparancsolt egyébként feltétlen hívére, Lukácsra, hogy koronázza meg Bélát; Lukács nem engedelmeskedik. Erre a pápa kénytelen a kalocsai érsekre fanyalodni: utasítja, hogy ő, a kalocsai érsek koronázzon. Ez 1173 januárjában meg is történik.

Lukács vonakodása merevség, önfejlőség, öncélú elvhűség ugyan, – egyfelől. Másfelől azonban ez a huzavona figyelmeztette Bélát, hogy csak a római rítusú egyházra támaszkodó, a hagyományos nyugat-európai kapcsolatrendszerbe illeszkedő politika esetén számíthat a közvélemény támogatására. Béla tehát szívélyes viszonyt alakított ki a pápával, elismerve az 1169-es konkordátumot. Béla egyébként pontosan tudta, mit akar, csakhat az ország közvéleménye nem tudta még, hiszen a király tíz éve már, hogy távol élt az országtól, egy ellenséges nagyhatalom székvárosában. Béla szándékait már évekkal királlyá koronázása előtt kinyilvánította, amikor vele egykorú feleségének, Chatilloni Rajnáld francia keresztlovagnak és Konstancia antióchiai hercegnő leányának, Ágnes-Annának társaságában 1170-ben a Szentföldre zárandokolt, ahol nagy összegű alapítványt tett a johannita lovagrendnek. (Bár lehet, hogy valójában a *stefa-*

nitáknak, akiket folyton összetévesztettek a johannitákkal.) No-
ha nevezhette volna magát görög szokás szerint „kaiszár”-nak,
ő mégis Magyarország hercegeként mutatkozott be Jeruzsálem-
ben. Lukács lassan megnyugodott, most azonban a király mel-
lőzte őt. Még azt is feltételezhetjük, hogy Lukács alig várta:
ismét történjék vele valami, csukják le, száműzzék, hadd legyen
ő is vértanú, mint Becket vagy mint Gellért... 1179-ben aztán
eljött az immár tisztos korú érsek ideje: a kalocsai érsek elbízta
magát, szembeszegült Bélával, aki azonnal megfosztotta őt hiva-
talától. Béla Lukácshoz fordult, aki ettől kezdve a király hűséges
híve lett. Ekkor kezdődnek a nagyszabású esztergomi építkezé-
sek, melynek nyomaiban ma is gyönyörködhetünk. Lukács te-
hát elérte, hogy a magyar érsekprimás székhelye rangjához méltó
külsőjű, akkor korszerű – „modern” – épületekkel gazdago-
dott, mi több: Esztergom lett a királyi székhely, mint hajdan,
Szent István korában. Makk Ferenc szövegét idézzük: „A vár-
hegy déli részén az ezredforduló táján készült egyszerű, négy-
szögletes lakótorony helyébe új, pompás és tágas királyi palota
építésébe kezdtek. Bizánci hatásra az uralkodó lakhelyének
közvetlen közelében emelték az esztergomi érsek számára a
Szent Adalbert székesegyházat... Sajnálatos, hogy a festmé-
nyek eredetiben nem maradtak ránk, s az országát Szűz Máriá-
nak felajánló Szent István... csak kései másolaton tanulmányoz-
ható. A várpalota és a székesegyház, amelyek építése az 1190-es
évektől már a gótika jegyében folytatódott, XII. századi építé-
szetünk legjelesebb emlékei közé tartozik.”

Lukács érsek nem egyszer mosolyognivaló makacssága a kor
jellegzetessége. Magatartása meglepően emlékeztet ismerőse-
nek, talán tanuló társának, de bizonyíthatóan példaképének:
Becket Szent Tamásnak magatartására. Becket (1118–1170), aki-
ről számos színmű és film szól, s ezek egy részét nálunk is előad-
ták, párizsi és bolognai tanulmányok után II. Henrik angol ki-
rály bizalmas barátja és kancellárja lett. 1162-ben szentelték
pappá, s ugyanebben az évben a király akaratából már Canter-

bury érseke. Becket azonban, III. Sándor pápa és a gregorianizmus híve, mint Bánffy Lukács is, főpapi minőségében függetleníti magát a királytól, bírálja őt, minek következtében száműzik. A pápa közbenjárására hét évi franciaországi tartózkodás után II. Henrik hazahívja, Becket változatlanul makacs, éppoly dühödten száll szembe a királlyal, mint Lukács is; 1170. december 29-én az uralkodó felbujtására az oltár előtt meggyilkolják. A pápa már három év múlva szentté avatja. Lukács tehát megéri szellemi harcostársának, mai szóval elvbarátjának mártírhálálát és szentté avatását. A szentté avatás éve, 1173.: *Lukács kihívó makacskodásának éve*, amikor megtagadja III. Béla koronázását. Nem lehetetlen, hogy Becketként a vértanúság koszorújára áhítozott, hiszen, mint láttuk, egy Bizáncból érkezett király egyszer már lecsukatta őt. Annyi viszont kétségtelen, hogy Lukács érsek szokatlanul buzgón terjesztette a távoli Anglia szentjének tiszteletét. Bánffy Lukács Becket Szent Tamás tiszteletére Esztergomban társas-káptalant alapított, officiumát (templomi énekes dicséretét) országszerte terjesztette, olyannyira, hogy a Szent László tiszteletére írott-énekelt zsoltosma néhány sorát Szent Tamás zsoltosmájából kölcsönözték. (*Per Thomae vulnera – Per Ladislai merita*: Mezey László: *Deákság és Európa.*) Lukács érsek buzgólkodásának eredménye mind a gyakorivá vált Tamás név, mind pedig a Tamás nevet viselő helységnevek. (Esztergomnak is van – volt – Szenttamás külvárosa.) Lukács érsek –nemhiába tanult Párizsban– vezette be nálunk a vonalas hangjegyírást, vagyis a zenehangok írásbeli rögzítésére szolgáló „kottát”.

Bárhogyan vélekedjünk is Becket Tamás vagy Bánffy Lukács életfelfogásáról: egy akkor érvényesnek tartott európai magatartásforma nyomaira bukkanunk Londontól Esztergomig. E magatartásforma képviselői ismerik egymást, tudnak egymásról; hiszen közös hazájuk: Európa.

Gesta Hungarorum

1173 januárjában egy százkilencven centiméter magas, huszonöt éves délceg férfi és egy törékeny testalkatú, alacsony asszony, aki talán már ekkor várandós volt fiával, Imrével, lépett Magyarország trónjára. Zengett a kórus, szóltak a harsonák, peregettek a dobok a hólepte székesfehérvári koronázó templomban. Béla, e néven a harmadik kezdte meg huszonhárom évig tartó uralkodását. Ő az első magyar király, akinek külsejét pontosan ismerjük, hála 1848-ban feltárt sírjának és a napjainkban lefolytatott tudományos antropológiai vizsgálatnak. (A királyi pár arcképét a Népszabadság közölte 1986. május 28.-i számában.)

Béla, mint az előző fejezetben már említettük, a görög fővárosban, Manuel császár személyes felügyelete alatt nevelkedett. Társuralkodóként elsajátította az államügyek igazgatásának minden fortélyát. Bizánc mintaszerű hivatali ügyvezetése fokozatos megmerevedésének dacára is felülmúlta a legszínvonalasabb nyugat-európai kancelláriákét, hiszen ekkor már kis híján ezeréves tapasztalatot sűrít magába: a Római Birodalom állam-szervezési tapasztalatát. Nagy Konstantin császár óta földrajzi helyszín tekintetében Konstantinápolyba, melyet ekkoriban inkább Bizáncnak neveztek, költözött ez a birodalomkormányzási szervezet. Béla vezette be Magyarországon az iktatott, az okmányyszerű, írásbeli hivatali ügyintézését. E lépését Lukács érsek ellenállása is megkönnyítette; addig ugyanis az esztergomi érseki iroda állította ki az okleveleket; mostantól fogva viszont külön királyi kancellária kezdte meg működését. Ennek az országos hivatalnak volt egyik vezető tisztviselője az önma-

gát P. kezdőbetűvel jelölő szerző, aki a *Magyarok Tettei* (*Gesta Hungarorum*) címen megírta a honfoglalás regényes történetét és akit névtelensége miatt *Anonymus*nak nevezünk. (E műről később szólunk.)

De ha külön is vált a kancellária az érsek hivatalától, a helyszín, király és érsek központja, Szent István óta nem volt annyira közös, mint III. Béla idejében. Láthattuk, hogy a királyi palota mellé székesegyház épül, és azt a nagy pillanat emlékképe díszíti, (jeléül, hogy István halála után másfél századdal is elevenen él emléke) amikor István király a Boldogasszony oltalmába ajánlja országát... Míg Esztergom tehát egyházi és kormányzati központ volt, Székesfehérvár törvénytároló hely maradt, ahol az uralkodó a néppel találkozott. Évente augusztusban ítélkezett a király bárki ügyes-bajos dolgában. Emellett rendszeresen járta az országot, így mindenki személy szerint is láthatta-tapasztalhatta III. Bélát, ő pedig megismerte az ország gondjait.

Béla annyira komolyan vette ezt a szent istváni örökséget, hogy, miként 1083-ban László Szent Istvánt, úgy most, jó évszázad múltán, ő, III. Béla Váradon Lászlót, a lovagkirályt emelteti szentté. (1192. június.) Ekkor élénkül meg Szent Imre herceg tisztelete is; ennek bizonyossága az elsőszülött, a trónörökös *Imre* neve éppúgy, mint a ránkmaradt és e korban keletkezett zsoltosma:

gaudens Alba Regia

de Emerici gloria

Deo vita dulcia

solve laude varia

Vajon milyen dallamra, milyen szöveg mintájára készült ez a zsoltosma? Becket Szent Tamás zsoltosmájának mintájára, mely zsoltosma a legtöbb akkoriban készült magyarországi egyházi énekeskönyvben megtalálható... (Az *Emericus*, *Imre* név csak Imre király és az általa úgy látszik kultivált Szent Imre-tisztelet óta szerepel a ránk maradt okleveles anyagban!)

A szentté avatáskor készült Szent László-legenda figyelemre méltó mozzanata, hogy erősen hangsúlyozza a lovagkirály természetét: „Erős volt a keze, tetszetős a külseje, s miként az oroszlának, hatalmas lába-keze, óriási a termete, a többi ember közül vállal kimagaslott... s ez már testileg is méltóvá nyilvánította őt a királyi koronára.” Félreérthetetlen célzás ez a szentté avatást szorgalmazó III. Bélára, magas természetére, mely önmagában „méltóvá nyilvánította őt a királyi koronára.” Hallod ezt, Bánffy Lukács érsek? Nem Béla hencegése ez, nem is a legendát fogalmazó pap vagy szerzetes hízeltége; sokkal inkább arra utal, hogy Béla is *olyan király igyekezett lenni, mint Szent László...* (Hiszen ő, Béla is magas természetű volt.)

E gondolatunkat erősíti meg a legendába beleszőtt közlés, miszerint a pápa Szent Lászlót keresztes hadjárat vezetésére sürgette és „a frankok, lotaringok és alemánok fejedelmei kérelték, legyen vezérük és irányítójuk.” Mivel Szent László nem érte meg az első keresztes hadjáratot, viszont ezzel szemben III. Béláról tudjuk, hogy milyen komolyan készülődött a Szentföld felszabadítására, olyannyira, hogy halálát közeledni érezvén, másodszülött fiát, Andrást kötelezte: szervezzen keresztes hadat és erre tetemes költséget is hagyott: kétségtelen, hogy Szent László legendájába beszőtt kereszteshad-utalás III. Béla szándékára vonatkozik.

Ha magyar keresztes had nem is szerveződött, 1189. júniusában ismét több tízezres hatalmas haderő vonult át országunkon. Barbarossa Frigyes császár személyesen vezette a kereszteseket, III. Béla és második felesége fényes ünnepségekkel fogadta őket. Az 1184 táján meghalt Ágnes-Anna után III. Béla második felesége Capet Margit lett, Fülöp Ágost francia király nővére, annak a VII. Lajosnak a leánya, aki Béla bátyját, III. Istvánt tartotta keresztvív alá az 1147-es keresztes hadjárat alkalmából. Margit királyné igen fiatalon megözvegyült: első férje az angol trónörökös volt. Így hát nemzetközi légkör jellemezte az esztergomi és budai királyi udvart. Esztergomban az épülő palota mellett ha-

talmas dísz-sátor várta a császárt, aki azt ajándékkul kapta, továbbá egy faragott trónszéket és egy díszes szőnyeget, fehér színű futó kutya alakjával. Ezután Budán négynapos vadászat következett, majd tornaviadalok, lovagi játékok, hangversenyek követték egymást. Frigyes császár kíséretében számos énekes nyüzsgött; név szerint tudunk olyan hírneves Minnesängerekről, mint Friedrich von Hansen, Reinmar der Alte, Albrecht von Johannesdorf. A pompás magyarországi fogadtatást a császár fia a szicíliai Palermo városában épült palotájában freskón örökítette meg. Mint látható, a keresztes hadjárat, pusztán mint hazánkon átvonuló seregek útvonala is jelentős szerepet játszott a magyar történelemben. Ekkor került el hozzánk a szó szoros értelmében személyesen is a német *Minnesang*; ugyanekkor a francia trubadúrok is megjelentek Magyarországon, így például Gaucelm Faidit, a legjelesebb szerelmi énekesek egyike, aki a maga provanszál nyelvén leírta: „*Et ai estat en Ongri ez en Fransa.*” Én is jártam Magyarországon... Ha meggondoljuk, hogy pár évvel később Neidhart von Reuenthal, sőt maga Tannhäuser is megfordult Magyarországon, mi több: Klingsorról, a varázsló-dalnokról, a Wagner-opera egyik alakjáról az a hír járta, hogy magyarországi születésű... Nem csekély művelődéstörténeti jelentősége volt tehát a Duna mentén vonuló kereszteshadnak. Megjelent a legdivatosabb nyugat-európai dallamvilág, zenekultúra, irodalom, költészet, öltözködés, ruházat, udvari szokások, sőt, új fegyverfajták és a lovagi tornákkal együtt: korszerű hadviselési módok.

De Bélának mindezen túl is nyomós okai voltak a keresztes hadak támogatására, arra, hogy maga vagy fia személyesen vezessen keresztes hadat.

Erre az 1189-es hadjáratra azért került sor, mert Szaladin szultán ismét elfoglalta Jeruzsálemet és a Szentföld nagy részét. Most már kétségtelenné vált a török támadók ereje és kérlelhetetlensége. Legközelebbi támadásuk célja nyilván a görög szárazföld lesz. Amikor tehát a keresztény Európa látszólag felelőtlen ka-

landokba bocsátkozott a Közel-Keleten (ahogyan ma mondanánk), akkor ezt nem annyira hódító célzattal, de nem is csupán ideológiai célkitűzések alapján (hogy tudniillik Jézus Krisztus ténykedésének színhelyét megszerezzék és megtartsák) tette, hanem főleg azért, hogy a Földközi-tenger Bizánccal szembeni partvidékét kézben tartva, Bizáncot és ezzel Európát megvédje az iszlám támadástól. Hiszen nyugaton, az Ibériai-félszigeten a terület jó felét még mindig arab kalifák uralják! Távlatilag főleg nekünk, magyaroknak volt égetően fontos a Szentföld háborítatlansága. Amint ugyanis a törökök megvetik lábukat a Balkán-félszigeten, máris karnyújtásnyira kerültek Magyarországhoz. Ma, mi már tudjuk, hogy 1189 után 337 évvel Mohácsnál döntő vereséget mért a török birodalom Magyarországra, 352 évvel az 1189-es kereszties hadjárat után pedig török zászló lengett az akkor, III. Béla korában még nem is létező Buda várának falain. (Buda akkor a mai Óbuda volt, a mai budai várhegyen pedig néhány szőlőművelő falu terült el.) A magyar államnak és III. Bélának fontos érdeke volt tehát az addig ellenséges, mert irányunkban hódító szándékú Bizáncnak megmaradása. Persze féken kellett tartani. Éppen a Bizáncban nevelkedett Béla tudta ezt jól. Ugyanakkor viszont magyar területi érdekeket sem lehetett elhanyagolni, hiszen Dalmácia és a Szerémség egy ideje görög kézen volt. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy mind a Szicília szigetén megfészkelte normannok, mind egynémely kereszties hadak szemet vetettek a gazdag Bizáncra és azt hol fosztogatták, hol meg elfoglalására törekedtek. Így például a normannok elfoglalták Thesszalonikét, a fővárosban uralkodó császárt pedig egy palotaforradalom űzte el. Béla, talán legzseniálisabb Árpád-házi külpolitikusunk, aki bámulatos ügyességgel egyensúlyozott Kelet és Nyugat között, pártfogója, Manuel halála után azonnal visszafoglalta a Szerémséget, a dalmát területeket és Szófiáig nyomult előre; ily módon a magyar birodalom déli határait előre tolva, biztosította országát; egyszersmind viszont leányát, Margitot férjhez adta a trónra került II. Izsák

görög császárhoz. Ez a dinasztikus érdekházasság, mint már Kálmán idejében is, amikor Szent László leánya, Piroska lett Iréne néven bizánci császárné, kedvező nyugalmi állapotot segített teremteni a Balkánon. Mert amikor Frigyes német-római császár Bizánc megtámadásának gondolatával kacérkodott, sőt, Esztergomban tartózkodva és Budán vadászgatva a fényes ünnepek alkalmából erre Bélát is rá akarta venni, a magyar királynak sikerült semlegesítenie a császár harci kedvét. Létrejött tehát – méghozzá a magyar kormány hathatós közreműködésével – egy viszonylagos balkáni egyensúly. Végelemzésben tehát nagyon is gyakorlati haszonnal járt volna, ha Béla, vagy fia: András sikeres hadműveletekben vesz részt a Közel-Keleten. Minél távolabb marad az iszlám-török hatalom a magyar határoktól, annál jobb. Ugyanakkor ne feledjük, hogy Béla Nyugat-Európa felé is a korábbiaknál szorosabb kapcsolatokat keresett és talált. Említettük második feleségét, a francia királylányt, egy angol királyfi ifjú özvegyét, akinek atyja Béla bátyját: Istvánt tartotta keresztvíz alá. A francia asszonnyal nem csak szerzetesek, hanem muzsikusok, írástudók, s mint láttuk, költők érkeztek hazánkba. Meg hát kereskedők, iparúzők, a szőlőművelés akkor új fogásainak tudói...

Béla fia és utóda, Imre (1196–1204), akit atyja már nyolcéves korában, 1182-ben jóelőre megkoronáztatott – folytatta apja nyugat-európai tájékozódását. 1198–1200 táján vette nőül a költészetpártolásáról „trubadúrkirály”-nak nevezett II. Alfonz aragóniai király leányát, Konstanciát. Konstancia udvarában nyüzsögtek a trubadúrok, zenészek, költők. Peire Vidal, a hírneves provanszi trubadúr egyik énekében névszerint is megemlékezik Imre udvaráról: „Magyarországon töltöm életem, a jó Imre királynál, aki otthont ad nekem és akinek szolgálja, de barátja is vagyok.”

*Per ma vida gaudir
m'en anei en Ongria
al bon rei n'Aimeric
ou trobei bon abric
et auran ses cor tric
servidor et amic*

Kezdünk nemcsak földrajzi értelemben, de szellemileg is Európa közepévé válni.

Béla végrendeletében nem Imrét, hanem kisebbik fiát, Andrást bízta meg keresztes had vezetésével. Vagyont is hagyott rá e célból. El is jött a kedvező pillanat 1202-ben, a negyedik keresztes hadjárat megalakultakor. Andrásnak azonban esze ágában sem volt atyja végakarátát teljesíteni. A pénzt elköltötte, mondhatnánk úgy is: elmulatta; itthon maradvá több borsot törhetett bátyja, a király orra alá. Imre ugyanis 1201-ben született kisfiát, (III.) Lászlót tekintette utódának s így Andrásnak csekély reménye maradt a trónra. Hol a váci püspökkel szűrte hát össze a levet, akit az erélyes Imre személyesen pofozott fel és kobozta el tőle az andrássali cimborálást bizonyító iratokat; hol pedig szabályos hadat viselt Imre ellen, miután Imre óvatosságból 1204-ben megkoronáztatta gyermekét. Imre most is szokatlan eréllyel lépett fel, s nem túlozunk, amikor azt mondjuk: a fülénél fogva cipelte Andrást haza Esztergomba. Nem is lenne méltó ilyen, annyi Árpád-házi sarj környezetében megismétlődő családi civakodásra kitérnünk, ha nem rejtőzne a dolog mögött hosszú időre meghatározó jelentőségű politikai tartalom. Kálmán kurta szicíliai kapcsolatteremtése után most észlelhetjük első jelét annak, amiről majd Mária, II. Károly és Zsigmond uralmáról szólván hosszabban értekezünk, hogy tudniillik Magyarországon belül kétféle hatalmi tájékozódási irány kezd kialakulni: az egyik a déli, a tengeri terjeszkedés, házasságok, szövetségek földközi-tengeri és adriai fejedelmekkel, görög császárokkal; a másik a lényegében (és egyszerűsítve) a német

nyelvterület országaival, uralkodóházaival létesített kontinentális tájékozódás és kapcsolatteremtés. Láthattuk, hogy Imre, atyjának politikáját következetesen folytatva, a tengerek felé tanúsított érdeklődést. Felesége is spanyol asszony. András viszont egyértelműen a német kapcsolatok híve és elkötelezettje. 1202-ben, amikor Andrásnak atyja akaratahoz híven a negyedik keresztes hadjáratához kellett volna csatlakoznia, s ehelyett itthon maradt: *megnősült*. Az Alpok délkeleti nyúlványai fölött uralkodó Bertold örgróf Gertrud nevű lányát vette feleségül. Gertrud családja a német birodalom számos fejedelemségével és tartományával állt szoros kapcsolatban. Gertrud négy fiútestvére közül az egyik, Eckbert bambergi püspök volt. Bertold ugyanott prépost; Henrik Isztria örgrófja, Ottó pedig, a legidősebb, „Meránia hercege”. (Merán, *Merano* az észak-olasz havasokban, az Adige folyó partján ma is kedvelt dél-tiroli üdülőhely.) Feltűnő, hogy amikor Imre az ellene pártot ütő Andrást Esztergomba kísértette és ott házi őrizet alá helyezte: Gertrudot szabályosan haza zavarta, és az újdonsült fiatalasszony szégyenszemre férje nélkül jelent meg bátyjánál, Merán hercegénél. Íme tehát a Bánk báni véres tragédia már ekkor, 1204-ben előreveti árnyékát. Az erélyes, de lovagiasnak ismert Imre nyilván azért szánta rá magát erre a lépésre, mert úgy látta: András háta mögött Gertrud szövi a szálakat...

Ez a feszültség Imre halála után csak fokozódott. Imre fiacskája ugyanis, IV. László, gyermekként meghalt s így a trónra utána Imre öccse, a bohémtermészetű András került (1205), akit a száműzetéséből hazahívott Gertrud befolyásolt. Gertrud kedves fivére, Bertold egycsapásra kalocsai érsek, majd horvátalmát bán, valamivel később erdélyi vajda lett. Óriási hatalom összpontosult Bertold kezében! 1208-ban aztán, Bertold nyomában, felbukkant két másik fivér: Eckbert, a bambergi püspök és Henrik, Isztria grófja. Ezt a két fivért Fülöp német király meggyilkolásával vádolták hazájukban, ezért szöktek Magyarországra, királyné nővérük oltalmába, ahol menedékre leltek.

A püspök Eckbert ajándékba kapta a Magas-Tátra kiterjedt erdős vidékét. Röviddel utánuk, 1211-ben, András király, feleségének noszogatására, Brassó környékére telepítette a német lovagrendet. Nagy kiváltságokat élveztek, melyekkel, mint majd említeni fogjuk, vissza is éltek.

Noha Géza fejedelem óta szinte szakadatlanul érkeztek-települtek hazánk földjére idegen lovagok, s ezek túlnyomó többségükben hű magyarra váltak, ezúttal, Gertrud oltalmát élvezve, oly nagy tömegben tettek szert rendkívüli politikai-hatalmi befolyásra német főnemesek, köztük gyilkosok és bűnözők, hogy ez a közvélemény elemi felháborodását váltotta ki. Úgy tűnt, hogy miközben András ezt közönyösen tűri, Gertrud gyakorlatilag a német birodalom függőségébe sorolja Magyarországot.

Így került sor arra az összeesküvésre, melynek végkifejleteként, a király távollétét kihasználva, Gertrud királynét 1213. szeptember 28-án a pilisi erdőkben meggyilkolták. Sajátságos, hogy a nagyhatalmú érseket, Bertoldot nem érte bántódás. A gyilkosság után külföldre menekült ugyan, de rövidesen visszatért és Kalocsa érseke maradt. 1218-ban távozott az országból, amikor a pápa Aquilea olasz város érsekévé nevezte ki. Még sajátosabb, hogy az összeesküvés tagjai közül csak Péter ispánt végeztette ki a király, a többieket nem érte bántódás. Így például Bánk bánt, az ország nádorát ugyan leváltotta a király, de később mégis horvát-szlavón bán lett. Ha mindezt összefüggésbe hozzuk az 1222-ben kiadott Aranybullával, a nemesség szabadságjogainak e nevezetes okmányával, akkor kétségtelen: András három évtizedes hosszú uralkodása idején a nemesség előnyös hatalmi helyzetbe került; a király végeredményben jelképes államfővé vált, a hatalom a főnemesség kezében összpontosult. Büntetlenül tehették el útjukból a haza ügyének ártó királynét, az államügyekkel nem szívesen törődő Andrást úgyszólván játékszerüknek tekintve. Így használták ki többször is a már gyermekkorában ifjabb királlyá tett IV. Bélát, aki édesanyja halálakor hétéves kislány volt s aki talán azért is táplált

ellenszenvet atyja iránt, mert az könnyedén vette a királyné megölését. „Béla játékszer volt a nagyobb hatalomra és befolyásra vágyó főurak kezében” – írja Kristó Gyula. A gyermek, majd ifjú Béla anyja halála után is a német orientáció híve maradt; tizenkét éves korában, amikor atyja végre beváltotta III. Béla kívánságát és 1217-ben szentföldi kereszteshadjáratra vonult – melynek azonban semmiféle katonai-politikai eredménye nem lett – a mai Ausztria területén, a Dráva-parti Stein várában nevelkedett két esztendőn át, öt évvel később pedig, 1223-ban ismét Ausztriába menekült, mert atyja válásra akarta kényszeríteni az akkor tizenhét éves ifjút, feleségétől, attól a Laszkarisz Máriától, a nikaiai császár leányától, akit pedig maga András szerzett feleségül fia számára... Béla nőtestvére, Gertrud elsőszülött gyermeke: Erzsébet is német területre ment férjhez, Thüningiába, ahol szent életével kivívta környezete csodálatát s akit ma Árpád-házi Szent Erzsébetként tisztelünk...

Mindez megmérgezte a királyi udvar légkörét, kedvezett azonban az ország és a magyar társadalom fejlődésének. Legalábbis annyiból, hogy a hatalmat és birtokot szerzett nemesség igyekezett saját érdekében a maga területét, környezetét, birtokát föllendíteni. Jellemző az országos nemesi jólétre és állapotra Tamás spalatói (Split) esperes korholó megjegyzése: „Mi más volt ifjúságunknak neveltetése, mint fűrtjeiket csinosítani, bőruket tisztogatni... Egész napjuk finom vendégeskedésekben, kellemes helyeken telt el, egész életüket napsütötte erdőkben, kies tisztásokon töltötték asszonyaikkal... naponta különféle játékokkal foglalatoskodtak.”

Ez persze csak az egyik oldal. Másfelől nézve: a felelőtlen, kalandkereső király helyett a nemesség, az országtanács vette kezébe a kormányzati ügyeket, és nem is rosszul. Így például András a közvélemény sürgetésére 1225-ben kénytelen volt a Barcaságból katonai erővel kiverni és az országból távozásra kényszeríteni a Gertrud befolyására 1211-ben behívott német lovagrendet, mely innen a Baltikumba tette át a székhelyét és a

lengyel államot keserítette. Más kérdés, hogy helyükbe román pásztornépek kezdtek benyomulni a délerdélyi erdőségek területeire. Tulajdonképpen ugyanazok, akik véres és erőszakos módon szabadították meg az országot Gertrúd királynétól (és akik bölcsen tűrték a következő királyné, Jolánta udvarának kedvteléseit, hiszen ily módon is egyfajta nagyvilági levegő áramlott be az országba,) egyszersmind örködték a *patria* függetlenségén és jólétén. Jolán a bizánci görög császárokat átmenetileg megdöntő úgynevezett balkáni latin császárnak nővére, a francia uralkodóház tagja volt. András és Jolán leánya, szintén Jolán I. Jakab aragóniai spanyol király felesége lett.

András fényes, nagyvilági udvarában a kor leghíresebb építő mestere, a francia Villard de Honnecourt is megfordult. Valószínűleg ő tervezte Gertrúd nemrégiben megtalált gótikus síremlékét is, mely a pilisszentkereshti cisztercita kolostor templomában állt. András és a magyar országnagyok türelmes-liberális politikája szabad működési feltételeket biztosított arab és zsidó üzletembereknek, akik fellendítették a nemzetközi kereskedelmet. A pápák több ízben is korholták emiatt a magyar királyokat (1125, 1231.); 1232-ben a nádort és a kamaraispánt ki is közösi tették, amit azonban Béla királyfi erélyes föllépésére az egyház visszavont.

Ebben a társadalmi környezetben keletkezett az első (persze latin nyelvű) regényes magyar történelem, a *Gesta Hungarorum*. A honfoglalás históriáját leíró, vagy inkább újraképzelő mű a királlyal magát azonos rangúnak tekintő, országfenntartó nemesség létigazolása és megdicsőítése. Az Aranybullát kikényszerítő, a felelőtlen András királyt féken tartani igyekvő, öntudatára ébredt magyar nemesség elképzelt eredet-története.

„P. mester – (*P., dictus magister*) – a néhai jó emlékű dicsőeges Bélának, Magyarország királyának jegyzője N-nek, az ő legkedvesebb barátjának, a tisztelendő és az írástudás művészetébe beavatott férfiúnak üdvözlét meg kérése teljesedését jelenti. Midőn hajdan iskolai tanulmányon együtt voltunk és egyfor-

ma iparkodással olvastuk a trójai történetet, melyet én erősen megkedvelvén, a Frigiai Daresnek és egyéb szerzőknek könyveiből úgy, miként mestereimtől tanultam, a magam fogalmazása szerint egy kötetbe szerkesztettem – akkor kérte tőlem, hogy amint a trójai történetet és a görögök háborúit megírtam, ugyanúgy írjam meg neked Magyarország királyainak és nemeseinek származását is... Ígéretemről már majdnem megfeledkeztem volna, ha kedvességed levelében tartozásom teljesítésére nem figyelmeztet... Legjobbnak tartottam, hogy igazán és egyszerűen írjam meg neked, s így, aki olvassa, tisztán láthassa, miképpen estek meg a dolgok. Ha az oly igen nemes magyar nemzet az ő származásának kezdetét és az ő egyes hősi cselekedeteit a parasztok hamis meséiből vagy a regösök csacsogó énekéből mintegy álomban hallaná, nagyon is nem szép és illetlen dolog volna. Ezért most már inkább az iratok biztos előadásából meg a történeti művek világos értelmezéséből nemeshez méltó módon fogja fel a dolgok igazságát.”

Így kezdődik P. mester könyve a honfoglalásról.

Szerfölött érdekes dolgokról értesülünk.

A magát név szerint meg nem nevező szerző – miért is nevezné meg magát, hiszen a címzett ismeri őt, sőt hihetőleg az egész nem nagyszámú magyarországi kortárs írástudó réteg is tudja, kiről van szó – egy barátja kérését teljesíti, akivel valahol – Franciaországban? – együtt tanult. P. mester, a királyi kancellária magas rangú tisztviselője annak idején egy Trója-történetet is összeszerkesztett, annyira élvezte a Trójáról tanultakat. Ezt a magyar írástudó által írott Trója-históriát a címzett hajdani iskolatárs olvasta és eme olvasmány hatására buzdította a szerzőt, P. mestert, hogy írja meg a magyarok történetét. E kérésnek P. mester csak hosszas unszolásra tett eleget. Mivel műve „az oly igen nemes magyar nemzet”, vagyis a nemesség eredettörténete, nem hajlandó a parasztok hamis meséit és a regösök (a latinban: *joculátorok*) szószátyár dalait figyelembe venni.

Élt tehát az ezerkétszázas évek elején, András király uralkodása idején egy magyar író, III. Béla idejében az udvartartás tagja, maga is önérzetes nemesúr, aki már írt egy Trója-regényt s aki most külföldön élő hajdani iskolatársának előadja a magyar honfoglalás történiáját. Mivel elhatárolja magát a paraszti mésektől és az udvari énekszerzők szószátyárkodásaitól – következésképp *voltak ilyen paraszti mondák és udvari hősi énekek*. Elevenen élt tehát egy magyar történeti hagyomány, mégpedig a nép ajkán éppúgy, mint a nemesi és királyi udvartartások körében. Más kérdés, hogy Névtelenünk, akit ezért máig Anonymusnak nevezünk, ezektől elhatárolja magát, ezeket nem vállalja. De létezett tehát egy szájról szájra adott magyar történeti hagyomány.

Miért határolja el magát ettől Anonymus?

Mert nem felel meg elképzeléseinek.

P. mester célja, hogy igazolja a XIII. századi magyar nemesség jogait, igényeit és lehetőleg minden barátját, ismerőset, rokonát a honfoglalás koráig vezesse vissza. Továbbá Anonymus, bár nem győzi hangoztatni, hogy ő írásos dokumentumok alapján dolgozik, valójában művészi alkotást kívánt létrehozni, természetesen a kor ízlése és követelményei szerint. Győrffy György szerint Anonymus „kitalált regényalakokat szerepeltet”; műve „valamely méltóságban egymást követő főemberek viselt dolgának elbeszélése a szerző koráig vezetve”, s mindez azért, mert ez volt a kor művészi követelménye, „divatba jött a regényes geszta, melyben a szerző a régmúlt időket saját elképzelése alapján eleveníti meg.” – „Meglepő stiláris egyezések mutatják, hogy ismerte a Nyugaton (Franciaországban, Angliában és Aragóniában) divatba jött regényes geszta-irodalmat.” (Győrffy)

Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy ugyanekkortájt keletkezik a Nibelung-ének, melyben Attila és Krimhilda alakjában a Szent Istvánnak eljegyzett, pogány földre induló Gizella története bűvik meg. És azt se feledjük, hogy Anonymus gyakran hallhatta Imre király udvarában az aragóniai és a francia divatos gesztákat...

Maradjon tehát történettudósok gondja-baja annak kiderítése, hogy mennyi az igaz történelmi mag Anonymus művében, meg hogy ki is valójában ez a *P. mester* – számunkra az a fontos igazán, hogy működött András király korában egy magyar író, aki a maga korának ízlésvilága és akkor legmodernebb követelményei szerint magas fokon művelte azt a latinnyelvű prózát, amit ma jobb híján regénynek nevezünk, de persze ezt a szót és fogalmat akkor nem ismerték. Olyasféle hasonlítással jellemezhetnénk Anonymus Gestájának jelentőségét és helyét az akkori európai irodalomban, mintha mondjuk Proust vagy Joyce újításaival-műveivel egy időben keletkezett volna nálunk is hasonló stílű, irányzatú és jelentőségű irodalmi mű...

Persze, ha egyszer valami tényleg irodalmi alkotás, akkor fogadkozás ide, fogadkozás oda, csak belekerülnek a „paraszti” népmondák fordulatai, például amikor Árpád örömében nagyot mulatott „s majdnem minden nap megittasodott” (akárcsak András király). Anonymus magyarul használja az *áldomás* szót, vagy amikor Tétény vezért dicséri, kijelenti: *„ahogy regőseink (joculatores) mondják: Maguknak űk mind helyet szereztek, és hozzá még jó nevet is nyertek.”* Lám, lám. Ahogyan regőseink mondják. Tehát bizony énekelgették a honfoglalás eseményeit jó három-négyszáz esztendő múltán is a derék „joculátorok”, megemlékezve arról, hogy mekkora hírnévre tettek szert a nemesi ősök...

Így őrizte *P. mesternél* is hívebben az igazi eredetmondát, a honfoglalás igaz történetét a nép ajkán megszólaló regösének...

A tatárok Magyarországon

Éppen száz esztendő telt el a ciszterciták és a premontreiek nagy eszmeújító „értelmiségi” mozgalma óta, amikor máris két újabb, forradalmi indulatokat keltő, vagy inkább ilyen indulatokból fakadt szerzetesrend szerveződött Európában. Egyik, a domonkosok szerzete (dominikánusok) az alapító Szent Domonkos nevére a hit anyanyelvű terjesztését vállalta a korábbiaknál mozgékonyabban, korszerűbben. Akkoriban különös erővel lángoltak fel a közel-keleti eredetű manicheus eretnekség új formái, főleg az iparosodott területek polgárságának körében. Ezeket az eretnekeket Itáliában patarénusoknak, Franciaországban albiaknak vagy tisztáknak (katharok), a Balkánon bogumiloknak nevezték.

„Hitrendszerük a manicheista dualizmusból épült fel. Alaptételnek fogadták el, hogy a világmindenségben a lélek, mert Isten teremtetten, jó; az anyag viszont, a sátán alkotása: rossz. Az ember legfőbb kötelessége, hogy kiszabadítsa magát az anyagi világ kötelékeiből... A tárgyilagos kritika kénytelen elismerni, hogy ez a vallási szekta az askézis olyan fehérizzását tudta kitüzesíteni követőiből, amelyet csak az egyház nagyjainál és szentjeinél szemlélhetünk.” (Meszlényi Antal: *Keresztény magyarságunk küldetésében*. Bp., 1943.)

A spanyol születésű Domonkos a dél-franciaországi tiszták kegyetlen üldözésének és irtásának volt tanúja, s ekkor határozta el, hogy a katharokat szép és jó szóval, anyanyelvű igehirdetéssel, nem pedig erőszakkal kell megtéríteni. Ezért alapította szerzetét, mely futótűzként terjedt el Európában. Az 1216-ban

alapított szerzetesrendnek már öt év múlva, 1221-ben kolostorra volt Magyarországon; az Itáliában működő egyetemi tanár, Paulus Hungarus, Domonkos társa és barátja hazajött és itthon buzgólkodott a rend érdekében. A domonkosok, mivel a városi nép között térítettek, nem kies helyekre települtek, mint a korábbi szerzetesek, hanem a városokban fészkeltek meg. Itt folytatták anyanyelvű igehirdetésüket. Ennélfogva a magyar nyelvű irodalom buzgó művelőivé és terjesztőivé váltak. Mindemellett a domonkosok, éppen eretnek-ellenes küzdőszellemük révén, a hittudományt is magas fokon művelték. Aquinói Szent Tamás, a középkor nagy hittudósa is domonkos rendi volt.

A másik új rend mindazt, amit a domonkosokról szólván elmondottunk, a legszegényebb társadalmi rétegek között terjesztette Assisi Szent Ferenc szervezésében. (Alapítva 1210., Magyarországon 1229 óta.) A világi hívságoktól megundorodott gazdag kereskedőcsemete egy szép napon felrúgott minden családi és társadalmi köteleket, szétosztotta posztókereskedő apjának vagyonát és ruhátlanul vágott neki a világnak. Pillanatok alatt számtalan követője akadt. Olcsó, durva posztóból készült ruházatuk („csuha”) ez a barna öltöny, ká páával és a fehér kötél-övvel mindenütt felbukkant, ahol szegény nép élt és ahová pap addig alig jutott el. Ők is anyanyelven hirdették az ígét, ők is városok peremén laktak. Abban különböztek a domonkosoktól, akikkel a mai napig vetélkednek, hogy fittyet hánytak a magas tudománynak és az érzelmi indíttatású hitéletet élesztették. Emiatt gyakran keveredtek az eretnekség gyanújába (*fratitelli*) – erről (is) szól Umberto Eco méltán sikeres regénye, *A rózsza neve*.

A domonkosok és a ferencesek a szó szoros értelmében felfordították a világot. Fellendítették a hitéletet, megújították a hittudományt, s mint említettük, buzdították az anyanyelvű irodalmat. Nálunk a domonkosok váltak előbb népszerűvé; az 1230-as évektől kezdve a királyi udvar nélkülözhetetlen munkatársai.

Különösen az 1226-tól kezdve Erdélyben önállóan, atyja akaratából szinte már független királyként uralkodó (IV.) Béla – aki 1235 őszén, András halála után került a magyar királyi trónra – kedvelte és támogatta a domonkos rendet. Mivel Erdély a kunok országával volt határos, Béla királyfi hivatalos minőségben is rendszeresen értesült a kunok tetteiről, szándékairól, mozgásáról. Így elevenítette fel Béla azt az immár négy-ötszáz éve ki nem hunyt emléket, melyet tehát a magyarság közemlékezete rendületlenül őrzött, hogy valahol a Volga táján élnek még hátramaradt magyarok, akik bizonyára üzenetünkre várnak, hogy jöhetnek-e? Szokás volt ugyanis, hogy az új legelőterületek felé kirajzó nomád népek biztonság kedvéért hátra hagytak egy népességet, hogy baj esetén legyen hová visszatérni. Mivel a domonkosok feladata a hittérítés volt, Béla domonkos rendi szerzeteseket bízott meg azzal, hogy induljanak térítő útra a kunok országába s egyúttal derítsék fel: élnek-e még magyarok a Volga mellékén?

Béla először 1232 táján indított el egy háromtagú domonkos expedíciót; csak egyikük élte túl a vállalkozást, Ottó barát, ő is halálos betegen ért haza. Halálos ágyán elmondotta: a Kaukázus déli lejtőin találkozott egy magyarral s beszélt vele magyar nyelven. Ezután 1235 tavaszán négy szerzetes kelt útra; vezetőjük Julianus barát volt. Julianus a Volgánál találta meg magyarjait számtalan kaland és viszontagság után. Mivel Ottó barát a Kaukázus lejtőinél, Julianus viszont jóval északabbra, a Volgánál találkozott magyarokkal, kétségtelen, hogy a vándorló magyarok legalább két helyen hagytak hátra népességet, vagyis *Ottó és Julianus más-más magyarokra talált*. Annál fontosabb, hogy mindkét terület magyarjaival könnyen szót értettek, és ezek tudtak sokszáz évvel korábban nyugat felé indult honfitársaikról! De adjuk át a szót a domonkos rendfőnököknek, Julianus előljárójának, Ricardus fráternek, aki IX. Gergely pápának írt jelentést, mely jelentés hatására a pápa Julianust személyes jelentéstételre magához rendelte 1237 márciusában:

„A keresztény magyarok történetében az található, hogy van egy másik, nagyobb Magyarország, ahonnan a hét vezér népével kiköltözött, hogy lakóhelyet keressen magának.”

Itt álljunk meg. Létezett tehát egy azóta elveszett magyar krónika, s ezt Ricardus fráter olvasta, sőt nyilván az expedíciót szervező Béla királyfi is, hiszen hivatkoznak rá!

Egyszóval a magyarság a Kárpát-medencében számon tartotta az őshazákban hagyott honfitársait és készült arra, hogy alkalmas időpontban ezeket felkutassa.

Megható olvasmány a találkozás nagy pillanata:

„MEGTALÁLTA PEDIG ŐKET A NAGY ETIL (VOLGA) FOLYÓ MELLETT, KIK LÁTVÁN ŐT, S MEGÉRTVÉN, HOGY KERESZTÉNY MAGYAR, NAGYON ÖRVENDEZTEK MEGÉRKEZÉSE FELETT. KÖRÜLVEZETTÉK ŐT HÁZAIKBAN ÉS FALVAIKBAN ÉS BEHATÓN TUDAKOZÓDTAK KERESZTÉNY MAGYAR VÉREIK KIRÁLYÁRÓL ÉS ORSZÁGÁRÓL. BÁRMIT MONDOTT NEKIK JULIANUS A HITRŐL VAGY EGYEBEKRŐL, NAGY FIGYELEMMEL HALLGATTÁK, MIVEL TELJESEN MAGYAR A NYELVÜK. MEGÉRTETTÉK ŐT ÉS Ő IS AZOKAT... LOVAKBAN ÉS FEGYVEREKBEN BŐVELKEDNEK ÉS IGEN BÁTRAK A HARCBA.”

Julianus hírül vette, hogy mondhatatlan nagyságú és erejű tatár seregek készülődnek Magyarország ellen. Julianus, aki második útjáról személyesen tett jelentést – mert Béla másodszor is útnak bocsátotta Julianust, immár azzal a feladattal, hogy szervezze meg a magyarok „hazatérését” – egy levelet is hozott magával; „a levelet pogány betűkkel írták, de tatár nyelven. Így hát a király sokakat talált, akik el tudták olvasni, de nem akadt, aki meg is értette volna.”

A „pogány” betűket tehát sokan ismerték akkor Magyarországon, csak a tatár nyelv volt idegen számukra. Julianus mégis szerzett egy fordítót, és közli is a levél szó szerinti tartalmát. Ebben egy tatár fejedelem támadással fenyegeti a magyar királyt, főleg arra hivatkozva, hogy Béla oltalmába vette a kunokat, a tatárok ellenségeit.

Valóban így történt. Béla megszervezte a kunok Magyarországra települését; a Duna–Tisza közén helyezkedtek el, önkor-

mányzatot élveztek. Térítésük a domonkos papok feladata lett.

Ez az okos lépés rossz vért szült, mert időben úgyszólván egybeesett az 1235-ben trónra került király évtizedek óta me-lengetett kései bosszújával, amikor is anyja gyilkosait, azok csa-ládtagjait megbüntette. Ugyanakkor atyja szanaszét ajándéko-zott birtokait sorra visszavette, természetesen erőszakkal. Álta-lában kemény kézzel nyirbálgatta a nemességnek András ural-kodása idején szerzett jogait, szokásait. A király egy kortársa, Rogerius kanonok, arról is beszámol, hogy Béla „elrendelte: ha valaki a bárók közül az ő jelenlétében le mer ülni valamilyen székre – kivéve a hercegeket, érsekeket és püspököket – bűn-hődjük megérdemelt büntetéssel. A bárók székeit mind eléget-tette.”

A közhangulat Béla ellen fordult, éppen a legrosszabbkor. Rossz néven vették a kunok betelepítését is.

A mából a múltba visszatekintve sem könnyű megítélni, mit tehetett volna Béla helyesebben?

Azzal, hogy a tatárok-szorongatta kunokat betelepítette az ország kellős közepébe, szerzett egy egészséges új népességet, szokásaiban a honfoglaló magyarsággal rokont; hűséges, ke-mény fegyveres népet. Viszont ha sikerült volna eredeti lakhe-lyükön (a mai Moldvában) megtartani-megvédeni őket, a Kárpá-toktól keletre egy valamiféleképpen mégiscsak rokonnak te-kinthető nép, később kereszténnyé váló állam terült volna el – ott, ahova később a Balkán közepe tájáról egyre feljebb szivárgó románok települtek. Persze ez csak kései spekuláció, noha alig-hanem felmerültek ilyesféle gondolatok Béla kortársaiban is. Mert a kunok valóban sok belpolitikai zavart keltettek, még akkor is, ha Rogerius mester túloz, amikor rémtetteiket ecseteli. A valósághoz az járhatott legközelebb, hogy „végtelen sok mar-hacsordájuk lévén, súlyos károkat okoztak a magyaroknak lege-lőkben, vetésekben, kertekben, gyümölcsösökben, szőlőkben és egyéb javaikban.”

1239-et írunk, amikor a kunok betelepültek.

Két évvel később, 1241. március tizenkettedikén a tatár seregek megtámadták Magyarországot. Beözönlöttek a Kárpátok hágóin és az ország közepe felé hömpölyögtek.

A Bélával elégedetlen urak azt a rémhírt terjesztették, hogy Kötöny kun fejedelem és népe a tatárok kéme. Kötönyre támadtak és megölték. Ezzel a legfontosabb pillanatban sikerült elvezíteni a tatárok harcmódorát leginkább ismerő fegyveres segíséget.

Arról nem is szólva, hogy füstbe ment az őshazában hagyott magyarok hazatelepítése. Befalta, elnyelte, fölemésztette őket a tatár támadás. Írماغjuk sem maradt.

Apokaliptikus pillanatok!

Miközben a nemesi társadalom nagy része kárörvendezve figyelte: miképpen segít magán a bajbajutott Béla, aki visszavetete tőlük az András-osztogatta birtokokat – sejtelmük se volt róla, micsoda veszedelem fenyegeti az országot! – a királyhoz hű seregek a sajóparti Muhi falu közelében – félúton a Bükk széle és a Tisza között – gyülekeztek. Akkor szokásos módon szekértáborot alkottak, s így várták az ellenséget. A harcmód (szekértábor biztosnak vélt védelméből kitörve harcolni a támadó ellen-séggel) éppoly alkalmatlan volt a tatárok ellen, mint a terep. Béla király nem volt katona, nem értett a hadviseléshez. Politikus-államférfi létére szinte csak személyes jelenlétével tudott jelentőséget adni a csatára váró magyar tábornak. Két igazán jeles hadvezér működött a táborban: a király kedvelt öccse, Kálmán, Horvátország királya és Ugrin kalocsai érsek. Kálmán a déli végeken évtizedek óta bizonyította katonai szakértelmét és vitézségét. A kalocsai érsek, honfoglaló magyar elődök leszármazottja, szintén jeles kardforgató férfiú volt. Kálmán és Ugrin vissza is verte a tatárok első támadó hullámát, de ez a győzelem jószerint csak a bajt tetézte, a magyar katonák és nemesurak ugyanis a jól végzett munka örömeire aludni tértek. Éjjel aztán Batu kán újabb rohamot indított. Irgalmatlan mészárlás kezdődött. A sze-

kértáborban pánik tört ki. Testőrsége az utolsó pillanatban mentette ki a királyt, akit a tatárok halálra kerestek. Béla Pozsonyba menekült. Kálmán király súlyos sebet kapott, így verekedte ki magát törzsével, s Pesten át száguldva figyelmeztette a lakosságot a közelgő veszedelemre. Elesett a csatában az országnagyok közül Ugrin vezér, kalocsai érsek; Mátyás esztergomi érsek, Béla király személyes jóbarátja; Gergely győri, Jakab nyitrai, Rajnárd eredélyi püspök; Tomaj Dénes nádor, András országbíró, Rátóti Domokos tárnokmester, Gutkeled Miklós szlavón bán.

Egy csapat nemesúr a királlyal lovagolt, hogy felváltva adják át hátaslovukat a királynak, ha annak lova fáradni kezdett a száguldásban. Aki átadta lovát, a helyszínen maradt. Így vágta-tott egy éjjel és egy nappalon át a Felvidék erdőségeinek védelmében, nyomában a portyázó tatárokkal, a király kis csapata, s maradt le sorra a lovát (és önmagát) feláldozó Hontpázmány András és öccse, Tamás, aki testével fogott fel egy, a királynak szánt csapást; Póknembéli Móric, Gutkeled István, Ákosnembéli Máté fia Detre, Balognembéli Miklós; Aba Sámuel nemzetségből Lőrinc és Sándor; Rátóti Lőrinc, Csáknembéli Máté... Egy Ernye főlovászmester számára 1250 júliusában kiállított oklevél szerint „a saját menekülésére szánt lovat személyünk megmentése érdekében átadta nekünk. Ő maga üldözőinkkel harcba bocsátkozva több lándzsadöféstől és nyíllövéstől kapott sebbel vitézül ellenállt... Kitartó, hű szolgálattal állott állandóan mellettünk.” (Ha Mohácsnál, 1526-ban, ilyen férfiak menekítették volna szegény Lajos királyt, bizonyára életben marad...) 1301

Rettenetes pusztítást végeztek az országban a tatárok. Mivel a király pecsétje Batu kán birtokába került, a tatár fejedelem e pecséttel hitelesített okleveleket-üzeneteket küldött szét az országba félrevezetésül, elérve ily módon, hogy a legtöbb helyen nem készültek fel a védelemre és gyanútlanul érte őket a tatár roham az ország legféltreesőbb zugaiban is. Erdély magyar lakosságát úgy kipusztították, hogy egykorú szemtanú leírása szerint

napokig lehetett lovagolni a fű- és gyomlepte utakon, sehol egyetlen ember, csak fehérítő csontok és oszladozó hullák az utakon, porig égetett falvak a Maros völgyében... Ekkor szállingózik be dél felől a kiégett pusztaságba a román pásztornépek egyre sűrűbb tömege.

Rogerus kanonok, aki átmenetileg maga is tatár fogságot szenvedett, kegyetlenül őszinte elemzésben fejtette ki a tatárdúláshoz vezető okokat, a társadalmi széthúzást és szemléletes leírásban ismerteti a tatárok szerencsére rövid ideig tartó, átmeneti berendezkedését Magyarországon. Rogerus elemző munkáját megkönnyítette, hogy ő maga olasz pap volt, aki még András király uralkodásakor, 1232-ben került hazánkba. Itt váradi főesperesi rangot ért el. Idekerülésekor Jacopo Pecorari olasz püspök, pápai követ titkára volt, ezért ennek a püspöknek kérésére írta le a tatárjárás eseményeit közvetlenül a tragikus események után, 1243 táján.

Míg az országot a tatár hordák dúlták, a Pozsonyig elvergődött Béla cseberből vederbe került: Babenbergeri Harcias II. Frigyes osztrák herceg szívélyes szavakkal osztrák földre invitálta, hogy ott, immár saját felségterületén, kifossa a magyar királyt. Elkobozta az odamenekített királyi kincstárat és csak akkor engedte szabadon a magyar királyt, amikor Béla kényszerhelyzetében Sopron, Moson és Pozsony vármegyéket az osztrák hercegnek rendelkezésére bocsátotta, „elzalogosította”. Így fosztották ki a tatárok dúlta Magyarországot a keresztény osztrák szomszédok is. Az imént általunk használt hasonlatot a már idézett Rogerus mester alkalmazta: „Szegény király cseberből vederbe esett, s mint a hal, mely ki akarja kerülni a jegesdézsát, hogy abban meg ne fagyjon s ezért a tűzbe ugrik, hogy ott megsüljön – azt hitte, megmenekült a bajból, holott nagyobb bajba jutott.”

A harcias Babenbergeri vendégszeretetéből szabadulva, Béla Dalmáciának vette útját és Zágrábon át a tengerpartra húzódott. Itt már várta idemenkített családja, István trónörökös édesany-

jával, az állapotos királynéval, aki a születésekor Margit névre keresztelendő gyermekét várta és vele az udvartartás többi tagja. A súlyosan sebesült Kálmán, Béla öccse, Zágrábban belehalt sérüléseibe. A domonkosok a Zágrábhoz közeli Ivanics kolostorában temették el. (Valószínűleg ő alapította. Ma: *Kloštar Ivančič*.) Kálmán személyében, annyi trónkövetelő és testvér-pusztító hercegi öccs után, történelmünk egyik legönzетlenebb, legtisztább életű, kiváló katonai erényekben gazdag királyi hercegét, veszítettük el. Neve méltó az emlékezetre, sírja pedig a koszorúra. Igazi lovagfejedelem volt; felesége, Szalomé társaságában nemzetközi lovagi tornákat szervezett, s ő intézte atyja harmadik házassága (1234. május) alkalmából az esküvői ünnepségeket, lovagi játékokat, zenés előadásokat. Szalomé összehátrkozott az olasz Beatricével, immár magyar királynéval. Ha Kálmán nem pusztul bele Muhinál kapott sebébe, talán az Árpád-ház sorsa is másként fordul, különös tekintettel Beatrice királynéra – de erről később.

Itt, a dalmáciai tengerparton, a királyi család környezetében keletkezett 1241 decembere táján a középkori latin nyelvű magyar költészet egyik legszebb verse-éneke, a *Planctus destructionis Regni Hungariae per Tartaros*. (Siralomének a Magyar Királyság tatárok általi elpusztításáról.) Íme tehát egy nemzeti katasztrófára máris azonnal reagál a tudomány és a művészet: a történetíró (Rogerius) és a költő.

Ebben a siraloménekekben fogalmazódik meg először a Kölcsey *Himnuszából* ismert gondolat: bűneink miatt gyúlt harag Isten keblében:

bűneinknek sokasága
mi fejünkre visszaszálla
nyomorúság idején.

A költő nem titkolja, hogy a muhi táborban pánik tört ki:

*magyaroknak szíve rémült
táborukon rettegés ült
ész és lélek megszökött.*

*mintha csak az ős káoszba
hullna vissza a világ.*

S következik a később annyiszor újrafogalmazott társadalmi önbírálat:

*Kemény nyakú népség, konok
nem tekintett törvényt, jogot
esküszegők és hazugok
rablók, epikureusok
a hordó az istenük.*

*Jövevények elnyomói
Özvegyeknek prédálói
ínségesek üldözői
árváknak kisemmizői
igazság hóhérai.*

Bekövetkezett a társadalmi anarchia:

*Nem maradt a helyén senki
mindenki csak magát menti
aranyat is prédára hagy
ott jobbágyot, fegyvert, lovat
– ami kincs volt, most: szemét.*

Béla király az ausztriai kalandról is tájékoztatta a költőt – vagy talán maga is ott volt akkor a király környezetében:

*magyarok vesztének örül
minden szomszéd-álbarát*

A siralomének utolsó strófái Szűz Máriát kérlelik, akinek oltalmába Szent István ajánlotta országát:

*Hogy már több gyászt meg ne érjünk
engeszteld meg őt miértünk
könyörögi te, Szűzanya!*

*Vad ellenség porba hulljon,
ez az ország felviduljon
nyíl és kopja kettétörjön
igaz békét magyar földön
adjon nekünk szent fiad.*
(Vas István fordítása)

A tatárok még nem takarodtak ki az országból; az Adriai-tenger szigetén ott búslakodik a király legszűkebb környezete, közöttük a költő, akit ez a nemzeti tragédia poétai remeklésre ihletett; maga a király pedig sorra küldözgeti segélykérő leveleit IX. Gergely pápához – ezt István váci püspök vitte Rómába – IX. Szent Lajos francia királyhoz, II. Frigyes német császárhoz – (akinek első felesége Imre király özvegye volt) – és II. Konrád német királyhoz, a császár kisebbik fiához. Béla még a hűbéri függőség lehetőségét is felajánlotta kétségbeesésében. Semmi sem történt. Úgy tűnik: Európában komolyan gondolták, hogy Magyarország egyszer s mindenkorra megsemmisült. Mégpedig, amint azt a császár 1241 nyarán III. Henrik angol királynak írta, azért, mert Béla gondatlan volt, nem készült fel a támadásra, a magyarok lustán henyéltek.

Elmúlt a tél. 1242 január végén Dalmáciában megszületett Szent Margit királylány, a tatárok pedig ezalatt a Dunántúl tájait rohamozták. Budát (ma: Óbuda) felgyújtották, porig rombolták. Esztergom városát is feldúlták, a várakat azonban: Esztergom várát, Székesfehérvár várát, Pannonhalmát nem tudták elfoglalni.

Európa közönye mélyen megrendítette a királyt. Joggal érezhette úgy: országa tényleg elveszett. Semmiféle katonai ereje nem maradt a tatárok ellen, akik már a tengerparton nyargalásztak és azt kutatták, miképpen úsztathatnának át a szigetre, a királyi család menedékhelyére.

Béla és felesége, Mária királyné ekkor fogadalmat tett: ha a tatárok eltakarodnak az országból, január végén született kislányukat Istennek szentelik és kolostorba adják. Nagy áldozat volt ez akkor, mert a királylányok diplomáciai alkuk, szövetségek, kapcsolatok, üzletek tárgyai voltak, aszerint, kihez hová lehetett férjhez adni őket már apró gyermekkorukban. Béla király Margit lányát tehát szüleinek fogadalma apácának szánta. Talán néhány éve szentté avatott testvérnénjének: Erzsébetnek emléke is szerepet játszhatott Béla elhatározásában.

És megtörtént a csoda.

A tatárok röviddel e fogadalomtetel után, 1242 márciusában kivonultak az országból. Emlegetni szokás, hogy azért, mert meghalt a nagy kán és hazamentek újat választani. De mert csak 1246-ban választottak új fejedelmet, nem ez lehetett az igazi ok. Sohasem fogjuk megtudni, mi volt az? Csak találgathatunk.

Tény, hogy 1242 nyarán az ország felszabadult.

Béla király először is sereget küldött kifosztója, Frigyes oszt-rák herceg ellen. A gyérszámú, de szerfölött dühös magyar csapatok alaposan elpáholták Frigyeset és visszafoglalták a zálogul lefoglalt három nyugati vármegyét.

A kis Margit pedig, alighogy kikerült a pólyából és gügyögni kezdett, a veszprémvölgyi apácák kolostorába költözött, mint Istennek szentelt áldozati ajándék.

Az Árpád-ház utolsó fél évszázada

Béla király a tatárjárás után a Somogy megyei Segesdre költözött. A negyvenes években az itteni királyi uradalomból irányította újjáépülő országát.

A szó közvetlen értelmében vett újjáépítés tervszerűen, gyorsan és sikeresen haladt. A társadalom összefogásának ritka hatásos példája ez. Mivel a tatárok dombra-hegyre rakott várat, erődítményt nem tudtak elfoglalni, sorra épültek a várkastélyok. 1250-ig tizenhat új vár létesült, a következő évtizedben pedig huszonkilenc. Ezek nagyobb része „magánerőből”, ahogyan ma mondanánk. Korszerű, gótikus stílusú uradalmi központok lettek – mint ilyenek persze a főnemesi függetlenség biztosítékai. 1241 előtt jószerint csak a királynak és néhány szerzetesrendi központnak voltak várkastélyai, esetleg püspököknek; most ezek az új várak külön-külön mind megannyi fejedelmi udvartartássá nőttek ki magukat. Hasonló tervszerűséggel és okból létesültek a városok is. A központi tervezés csodája lett Újbuda vára és városa. 1250-re már elkészült és működött!

Mivel Budát – a mai Árpád-híd budai hídfőjének környékén, az iromba lakótelep területén – síkságon, folyóparton terülven el, a tatárok elpusztították: Béla úgy rendelkezett, hogy az új Budát, egyszersmind uralkodói székhelyét egy szikladombra kell építeni a mai Lánchíddal szemben, tehát oda, ahol a budai vár ma is áll. 1241 előtt itt néhány falucska terült el. Szőlő, gyümölcs termett, tehenek legelésztek...

A déli szikladombra települt a vár, a királyi lakhely; az északi, hosszabban elnyúló szikladombra pedig a város. Magyar és

német polgárok költöztek Budára; a német polgárok Boldogaszszony-temploma 1260-ra készült el (ma: Mátyás-templom); közlében pedig a király által különösen kedvelt domonkosrend központi kolostora és temploma. (A mai Hilton Szálló helyén. Ezért is áll ott, a Duna felé néző oldalon, Julianus barát szobra, melyet sajnos a nem hotel-lakó közönséges halandók nemigen láthatnak.) Ebben a kolostorban már 1254-ben összeurópai nagykáptalanját tartotta a domonkosrend, itt választották meg a rendfőnököt is. Ugyanekkor épül a mai Margitszigeten a már meglévő kolostorok mellé a Margit királylány és társnői számára alapított domonkosrendi apáca-rendház és templom. A tízes-tendős Margit 1252-ben költözik ide, hogy soha többé el ne mozduljon a szigetről, 1270-ben bekövetkezett haláláig. Sajnos, ennek a becses középkori épületcsoportnak romjai, Margit, V. István és még néhány Árpád-házi herceg és hercegnő sírjával, temetkezési helyével – ebek harmincadján vannak...

Az ősi Budát, ettől kezdve Óbudát se hanyagolta el a király: ez a királynék városa lett, kastélyokkal, templomokkal. Óbuda és a budai vár és város között meleg vizű fürdők, kórházak létesültek. Ilyen tervszerűen, ilyen gyorsan és mégis máig marandóan nem létesült város a magyar történelemben mint Buda! Az akkor a lehető legkorszerűbb, tiszta és rendezett új városba a világ minden tájáról költöztek kereskedők, magyarok, arabok, zsidók, olaszok, németek, franciák; a legfontosabb olasz bankházak fiókokat nyitottak.

Fel se tudjuk sorolni a számtalan várat, templomot, kastélyt, várost, ami ekkortájt épült; Buda példája elég világosan érzékelteti az építés lendületét, tehát azt, hogy a magyar társadalom semmit sem veszített erejéből és életkedvéből. Ezért példaképpen csak a Vas megyei Ják ma is megtekinthető templomát említjük még, melyet a győri püspök 1256-ban szentelt fel ünnepélyesen.

Lendületesen fejlődik az egyházi kultúra. Egyre több iskola nyílik immár nemcsak kolostorokban és püspöki székhelyeken,

hanem nagyobb településeken is. Ezekben a tanulókat magas zenekultúrára nevelik; a gyerekek kórusa „naponta legalábbis két alkalommal vonult át az iskolából a székesegyházba.” (Rajeczky Benjamin.) Az énekléshez műveltség járult, alapfeltétele volt: betűolvasás, kottaolvasás, matematikai alapismeretek... A Biblia, a liturgia ismerete... És minden templomnak harangjai, zenészei voltak, zúgtak a harangok, szólt a zene. Hogy mennyire eredetien magyarrá vált már ez a zenekultúra, mutatják ilyen kódexbejegyzések: „*consuetudo patriae*” (hazai szokás szerint) – „*ista ecclesia Agriensis aliter utitur ut infra* (az egri egyház másképpen használja, mint alább) – *secundum consuetudinem ecclesiae Kolozsvár* (a kolozsvár egyház szokása szerint) vagyis a közös római liturgia énekeit és dallamait már *helyi, magyar szokások szerint „cifrázzák”*.”

Immár egész sor más-más alapelkötelezettségű szerzetesrend működik Magyarországon: a Szent István telepítette bencések, központjuk Pannonhalmá; a ciszterciták (Zirc; Cikádort a tatárok elpusztították), a premonstreiek (gondoljunk a zsámbéki templomra; központjaik Jászó, Csorna); a domonkosok (Buda), a ferencesek (rendházaik a legtöbb városban) a tatárjárás előtt idetelepült karthauziak, a néma elmélkedés szigorú szerzetesei; és a Béla király korában megalakult remeték szerzete, akik a Pécs és Esztergom körüli hegyekben, erdőkben és barlangokban elmélkedtek, a Remete Szent Pált tekintve példaképnek, s ezért az őket összegyűjtő Özséb esztergomi kanonok *pálosoknak* nevezte el őket, illetve önmagukat. Ez a máig fennálló, egyetlen magyar alapítású szerzetesrend (kivéve az említett stefanitákat, akikről alig tudunk valamit) először Pilisszentkereszten, majd Budaszentlőrincen (a Budakeszi felé vezető út mentén, az úttörővasút állomásánál) épített központi kolostort. A francia születésű IV. Orbán pápa 1263-ban szabályozta működésüket. A század végére már tizennyolc kolostoruk volt az országban.

Mindezek ismeretében szinte természetes, hogy a bolognai egyetemen már 1265-ben magyar hallgatók közösségét tartják

nyilván – (hiszen láttuk, hogy a domonkosrendet is egy magyar, Paulus Hungarus, bolognai egyetemi tanár, a rendalapító barátja hozta Magyarországra) – valamint, hogy 1261-ben egy magyar szerzetes, Maitre Jacopus de Hongrie látítja fel a francia pástorokat, hogy térjenek vissza a krisztusi szegénységhez, mint a betlehemi kisded első üdvözlői. Mozgalma sok vonásában emlékeztet a későbbi Dózsa-parasztháború mozzanataira. A tatárok által kevésbé feldúlt legdélibb vármegye, a Szerémség és püspöksége, melyet 1229-ben Ugrin kalocsai érsek alapított, az ország legfejlettebb, legiparosodottabb vidékévé kezd kifejlődni.

Országos jólétre mutat a pénzügyek területi decentralizációja is: most már Budán kívül a Szerémségben és Szlavóniában is működik királyi kamara, mai szóval afféle fiók-pénzügyminisztérium és adóhivatal.

Egyszóval tehát előttünk áll a büszke adatok sora, melyek ismeretében joggal emlegetjük IV. Bélát „második honalapító”-nak. Kétségtelen, hogy az ország kiheverte a tatárjárást, él, fejlődik.

Ez azonban a dolgoknak csupán egyik oldala.

Bélának politikailag sehogyan sem sikerült kormányát és kapcsolatait megszilárdítania.

Úgy tűnik, ebből a szempontból sohasem heverte ki sem ő, sem az országnagyok többsége az országra zúdult váratlan támadást. A tatárok a szó szoros értelmében lesöpörték a magyar hadsereget és kis híján az egész országot Európa térképéről. Hogyan történhetett ez? Mi az oka? Máskor is számíthatunk keleti irányból hasonló támadásra? Béla joggal hihette, hogy a hozzánk mindenféle gyakori háborúskodás ellenére ezer dinasztikus szállal kapcsolódó lengyel és orosz (ma: ukrán) fejedelemségek óriási kiterjedésű területeiken felfogják a keletebről érkező esetleges rohamokat. Eddig így is történt. Ha nem, a Kárpátok táján mindig sikerült megállítani őket. (Lásd Salamon, Géza és László herceg kerlési diadalát a XI. században.) Mivel

országunk gyengeségét a szomszédok is felismerték, egymást érték a háborúk. Ehhez járult a kunok betelepítésének nehezen megnyugvó ügye. Béla a német-római császárra és a szomszédos osztrák hercegségekre nem számíthatott. Maradt az északi, cseh szomszédokkal való szövetség. Ez be is vált, Béla és utódai (ritka kivétellel) végig tartották a jó viszonyt. Dél felé is tájékozódni kezdett Béla, kevés sikerrel. Ő is megkísérelte a történelmünk során még többször is felbukkanó Adriai-Földközi tengeri tájékozódást. Öccse, Kálmán, míg élt, szilárdan kézben tartotta a déli-délnyugati részeket. Most Béla azzal próbálkozott, hogy meggyilkolt anyjának, Gertrúdnak országa irányában tapogatózott: meghódította Stájerföldet, s azt Vas és Zala megyékhez kapcsolva, felseledült fia, István számára külön fejedelemséggé nyilvánította. István, akihez politikai érdekből egy kun előkelőség leányát, Erzsébetet adták feleségül (az esküvő a domonkosrend említett 1254-es konferenciáján történt, a vadonatúj kolostor templomában), udvartartásával a nyugati magyar határ közelében fekvő Pettau (ma: Ptuj, Jugoszlávia-Szlovénia, Maribor alatt a Dráva partján) várába költözött. Ez a Ptuj hajdan nevezetes városa volt a római birodalomnak, itt született az utolsó nyugat-római császár, Romulus Augustulus, Attila hun király udvari történetírójának a fia. A jó ötletnek látszó fejedelemség rövid életűnek bizonyult; a német hadak kiverték Istvánt, aki 1260-tól kezdve Erdély hercegeként uralkodott.

Béla stájerországi kísérlete a maga korában nem volt ésszerűtlen. Ezekben az évtizedekben Közép-Európában a lehető legnagyobb zűrzavar uralkodott. A német császárok és a pápák ádáz küzdelmet vívtak egymással; IV. Ince egyenest bérgyilkosokat fogadott a császár ellen. A pápák, többnyire franciák, 1243–1271 között jószerint nem is tartózkodtak Rómában, el se igen lehetett őket érni, ha igen, vagy Lyonban, vagy Viterbóban. A pápákat támogató IX. Szent Lajos francia király kivívta, hogy öccsét, Anjou Károlyt a pápák Nápoly és Szicília urává tegyék – ez a tény meghatározó szerepet fog játszani az Árpád-

ház kihalása után a magyar történelemben – de ő maga, Lajos nem vergődött messzire nagyra törő terveivel; kereszteshadjárata megbukott, a francia király a mohamedánok fogságába került. Béla ugyan, logikusan, a pápákat támogatta, de azok a zűrzavaros körülmények között nem tudtak a magyarországi ügyekre eléggé odafigyelni.

Ez az állapot persze járhatott volna a magyar hatalmi helyzet megszilárdulásával is, ha a belpolitikai helyzet kiegyensúlyozott lett volna. De nem volt az. Béla, aki úgy látszik anyja meggyilkolása után, miatt és óta valamiféle hatalmi görcsbe merevedt, nem volt képes rugalmasan, önmagát változtatva kormányozni. Az egyre önállóbbá és hatalmasabbá váló, helyi központokat létesítő nagyurakkal egyre kevésbé tudott szót érteni. Ügyes főúri csoportosulások István királyfit is atyja ellen hangolták; 1262-ben apa és fia megosztotta egymás között az országot, méghozzá egy szabályszerű „békeszerződésben” („pozsonyi béke”), melyhez a főurak ígértek garanciákat. Még ma is kedvetlenség fogja el az embert, amikor király és királyfi nyolcéves háborúskodását kell ismertetnie. Értelmetlen a részletezés: hol Béla győzött, a maga oldalára állítva rajongott Anna leányát, aki viszont gyűlölte Istvánt; hol meg István (isaszegi csata), aki még a nádort is foglyul ejtette. Ez az Anna, egy száműzött orosz herceg felesége, férjestül Béla udvarában lakott és atyja halála után Csehországba férjhez adott lányához, Kunigundához menekült a királyi kincstárral együtt, beleértve a szent koronát is.

Különös szerepet játszott ebben az apa-fiú háborúskodásban – miközben a főurak megszedték magukat, ami persze végeredményben nem vált az ország kárára, mert a lakosság vajmi kevésé figyelt ezekre a mégoly véres csetepatékra – Margit, az élő áldozat, az Úrnak szentelt apáca-királykisasszony. A kemény aszkézise, vezeklése, önzetlen betegápoló-tevékenysége miatt már halála után szentként tisztelt, de hivatalosan csak 1943-ban szentté avatott Margit kétségbeesetten igyekezett apját és bátyját összebékíteni. Ezért is vezekelt annyit, őszintén híve, hogy

önsanyargatása, áldozatvállalása talán kibékíti a két nekivadult férfit. 1266-ban sikerült is elérnie, hogy apa és fia ott, a szigeten kezet nyújtott egymásnak. Margit, aki komolyan vette áldozat voltát és szülei 1242-ben tett fogadalmát, háromszor is ellenállt atyja kívánságának, hogy menne mégis férjhez valamelyik királyfihoz – (helyette lett nővérének lánya. Kunigunda a cseh király felesége: bátyjának, Istvánnak lánya, Mária pedig Anjou II. Károly hitvese, pedig először mindig őrá, Margitra áhítoztak) – itthonmaradva viszont a kolostorból sokat tett az ország belső békéjéért. Szent Margit 1270 januárjában halt meg, apja pedig, aki öregén, betegen kiköltözött a szigetre lánya sírjához, néhány hónap múlva követte őt. Béla 1270. május harmadikán halt meg, de nem lánya mellé temették, hanem Esztergomba, ahol tetemén összeveszett az esztergomi érsek meg az ottani ferences kolostor – egyik templomból a másikba cibálták a királyi tetemet, míg végül persze az erősebb, az érsek győzött.

Míg mindez zajlik, s a gyűlölködő Anna Csehországba menekül: István, e néven az utolsó magyar király, két kurta esztendőn át igyekszik menteni, ami menthető, de reménytelenül. Az Árpád-házi dinasztia a végső felbomlás állapotában van, úgy látszik, nemcsak az egyes embernek: egyes családoknak, dinasztiaiknak is megvan a maguk biológiai lét-ideje. Szegény V. István király 1272 nyarán Dalmáciába tartott, leányának, Máriának férjével, Károly nápolyi királlyal találkozandó és országa tengeri hatalmát megszilárdítandó, amikor kíséretének egyik tagja, Gutkeled Joákim elrabolta vele együtt utazó tízéves fiát, László herceget, a trónörököst, akit túszként, politikai váltságdíjért tartott magánál. Kiderült, hogy a gyermekrablásban az anya, Kun Erzsébet keze is benne volt. István ebbe belerokkant. Hűdés érte; hazavitték; Csepel szigetén, vadászkastélyában halt meg 1272 augusztusában, fiát, a trónörököst rabságban tudva. Kívánságára húga, Margit mellé temették a Margitszigeten.

Képzeltethjük, micsoda állapotok következtek.

A gyermekrabló főúri csoportosulás egyik tagja, Kőszegi

Henrik a „biztonság kedvéért” az utolsó, még föllelhető Árpád-házi herceget is meggyilkolta: Anna hercegnő és az akkor már nem élő Rosztiszláv fejedelem fia, Béla, IV. Béla unokája, a Margitszigeti kolostorban élte napjait – ő ugyanis anyjával ellentétben feltétlen István pártján maradt annak halála után is. IV. Bélának ezt a legkedvesebb unokáját Kőszegi Henrik hidegvérűen lemészárolta, birtokait pedig az összeesküvők egymás között felosztották. Ezt a Bélát is Margit mellé temették. Az embernek óhatatlanul Vörösmarty *Két szomszédvár* című elbeszélő költeménye jut eszébe: a Duna csendes szigetén sorra halnak királyok és hercegek, főurak mészárolják egymást, miközben a kolostorban királykisasszonyok és hercegnők korbácsolják magukat véresre és sündisznó-ővvel maratják testüket, kétségbeesett engesztelésként, hátha megkönyörül az Úr az ő népén... És most újra kérdezzük: miért nem keresik, miért nem gyűjtik össze, miért nem tisztelik – tiszteljük – ott a Margitszigeten Margit, István Király, Béla herceg és mások csontjait?

Nemcsak Székesfehérvárott voltak királysírok...

Egyszóval látszat szerint a tízéves IV. László: *Kun László* uralkodott, ténylegesen azonban különböző, egymással hol marakodó, hol kiegyező főúri csoportok. Egyik leghatalmasabb közöttük Csák Máté. Ez a Csák Máté szabályos háborúkat vív az osztrák hercegekkel, szomszédaival, pénzt veret, törvényeket hoz, természetesen összevész fő kolompos-társaival, a Gutkelekkel meg a Kőszegiekkel. Amit építettek, most rombolják. Ismét csak *A két szomszédvár* tolakodik emlékezetünkbe:

A két vár pedig omladozott, bús fészke bagolynak,

S a viharok zordon hárfája, hol a rohanó szél

Nyílt kapuk és ajtók szárnyait verdeste falakhoz,

S messze süvöltő dalt zengett a puszta határnak.

Addig még csak valahogy elballagott az ország, amíg a kisfiú helyett országtanács kormányzott. Hanem a rákosi gyűlés 1277-

ben elismerte IV. László nagykorúságát s ettől kezdve minden féket letépett magáról ez a kun anya szülte vadóc ifjú. Egyetlen maradandó tette, hogy 1278 augusztusában, a híres-nevezetes mörvamezei, dürnkruti csatában diadalra segítette gyűlölt nagy-nénje, Anna cseh rokonságával szemben Habsburg Rudolfot, megalapozva ezzel a Habsburg-ház hatalmát. Egy magyar király működött hát közre a Habsburg-dinasztia uralomra jutásában!

De egyébként van itt minden: kicsapongás, gyilkosságok, országárulás, kiátkozások... III. Miklós pápa egy olasz püspököt küldött Magyarországra, hogy fékezze meg a magyar királyt. Ki is átkozta, mire László elfogatta a püspököt. A pápának nem sok tekintélye volt akkor Magyarországon, mert hazájában a leghitványabb hatalmi mesterkedések középpontjában állt. Ha elolvassuk Dantét, milyen kemény szavakat talál Miklós pápára, nincs mit csudálkoznunk, hogy a magyar közvélemény nagy része fittyet hányt a pápa akaratának.

László végül is véres események sorozata után kedvelt kunjainak áldozata lett: 1290 nyarán meggyilkolták. Mizse nádor, egy tessék-lássék kereszténnyé vedlett arab-mohamedán férfi ugyan véres bosszút állt ura haláláért, de ez az ország állapotán nem segített.

Hanem most honnan szerezenek a magyar urak királyt?

IV. Kun Lászlónak, ennek a halálakor huszonnyolc éves férfinak nem volt fia. Felesége volt ugyan – amikor atyja, István király Mária leányát Anjou Károlyhoz adta feleségül, László Károly leányát, Izabellát kapta nőül, akit Magyarországon egyszerűség kedvéért Erzsébetnek hívtak. Izabella-Erzsébet többet volt fogságban – például a Margitszigeti kolostor falai között – mint férje oldalán.

Ladomér esztergomi érseknek jutott eszébe, hogy egy Árpád-házi herceg-származék éppen Bécsben tartózkodik. De ehhez vissza kell lapoznunk II. András korához.

II. András, IV. Béla atyja röviddel halála előtt harmadszor is megnősült. Este örgrófjának Beatrice nevű leányát vette feleség-

gül. A ferrarai születésű királyné férje halála után szülte meg gyermekét, Istvánt, akit azonban a féltékeny és mogorva IV. Béla nem ismert el atyja törvényes gyermekének. Pletykák terjedtek el, hogy a gyermek atyja egy magyar főúr. Ez a rosszindulatú rágalom azért is valószínűtlen, mert Beatrice olyan rövid ideig élt férjével, a királlyal, hogy jószerint még megcsalni, még körülnézni sem lehetett ideje. Beatrice a fenyegető helyzetet látva, férje, II. András temetése után a temetésre érkezett német császári küldöttség oltalmában, közéjük keveredve, férfiruhában kiszökött az országból. Fiát, Istvánt azonban Árpád-házi herceggént nevelte. Beatrice 1245-ben, fiatalon meghalt, gyermekét az olasz rokonság Ferrarában, majd Ravennában neveltette. István Ravennában megnősült, s feleségével Aragóniába költözött, ahol nővére, András király lánya volt a királyné. Első felesége meghalván, István újra nősült és a rendkívül gazdag és befolyásos velencei Morosini család tagját, Tommasinát vette nőül. E házasságból született 1265-ben az az András (nagyatyjáról nevezték el) akit most 1290-ben Ladomér érsek Bécsben mintegy „fölfedez”. A velenceiek tudatosan magyar királynak, trónvárosmányosnak nevelték Andrást – Péter óta, Szent István utóda óta ő volt az első velencei, aki a magyar trónra számíthatott...

Két szerzetes titkos küldetésben, Ladomér megbízásából a Dunán csempészte Magyarországra Andrást, az utolsó Árpád-házi királyt, IV. Béla féltestvérének fiát, II. András unokáját.

Úgy tűnik, sikerült Andrást elfogadtatni a kaotikus állapotok miatt rendre áhítozó nemesi közvéleménnyel.

Koronázása után örömmel írta rokonságának Aragóniába, hogy:

„Magyarország minden érseke, hercege, főembere, előkelője, bárója, minden nemese és egyházi méltósága, bármily nemzeti-ségű és nyelvű legyen is, őszintén elismert urának, és mindenki reméli, hogy Magyarországon, melyet régóta pusztít a viszály és átkos széthúzás, a mi trónra lépésünk békére fog bírni mindenkit, megadva mindenkinek, ahogy az illik, a szabadságot.”

Megható az utolsó Árpád-házi király házioltárát nézni, mely most a svájci, berni múzeumban található. Ez az Itáliában született és nevelkedett olasz férfi Szent István, Szent Imre, Szent László és nagynénje: Szent Erzsébet képét hordozta állandóan magánál, az evangélium eseményeinek más képi ábrázolásaival együtt. Kétségtől tudatosan készült magyar királyi szerepére. Higgadt, értelmes, egyezkedésre a kelleténél talán hajlamosabb ember volt, jótehető ellentéte Kun László szertelen jellemének. Értelmesen működött együtt vele élő anyjával, Tommasinával és Ladomér érsekkel. 1298-ban törvényeket hozott; ezeknek indokolásában kifejti:

„Magyarország minden részében ingadozni kezdett, a hatalmasok erőszakoskodása miatt szinte megsemmisült... Az ország az elbukás előtt állt.”

Két felesége közül első hitvese leánnyal ajándékozta meg, második felesége, Habsburg Ágnes nem szült gyermeket.

1301. január 14-én III. András Budán váratlanul meghalt. Utóda nem született.

Leánya és felesége Svájcba költöztek, egy ottani kolostorban fejezték be életüket.

Kihalt az Árpád-ház.

Szomorú félévszázad van ekkor, 1301-ben a magyar nemzet mögött. Alig épült fel a tatárjárás borzalmaiból, máris belháborúk, civódások, rendetlenség.

De mert elmélkedésünk nem pusztán az egymás után következő királyok és kormányok ismertetése, hiszen az egész magyar társadalom mozgására figyelünk (fő vonalaiban) – az így kialakuló kép már nem lehangoló.

Ezekben az évtizedekben számos irodalmi remeklés tanúskodik a magyar kultúra magas színvonaláról.

Milyen különös, hogy az első olyan magyar krónika, melynek szerzőjét név szerint ismerjük – Anonymus után a második ránk maradt história – Kun László uralkodásának legzavarosabb éveiben készült. (1283). És mégis, mintha minden a legnagyobb

rendben folyna az országban, az udvari történetíró büszke öntudattal fog munkájához:

„A győzhetetlen és hatalmas László úrnak, Magyarország legdicsőbb királyának Kézai Simon mester, az ő hű papja, azt kívánja, hogy ahhoz áhítozzék, akinek szépségét a nap és hold csodálja. Mivel szenvedélyes vágya szívednek, hogy megismerd a magyarok viselt dolgait, én pedig ezeknek igaz ismeretére jutottam, gondom volt rá, hogy e nép történetét, amely Itáliában, Franciaországban, Németországban különböző iratokban elszórtan és összefüggéstelenül található, egy kötetbe szerkeszsem.”

A zavaros idők dacára tehát maradt és virult egy magyar nemzeti és országlakosi öntudat. „Győzhetetlen és hatalmas” királyuk „szenvédélyesen érdeklődik” a magyarok története iránt, s meg is bízta udvari papját, írnia meg ezt a történetet.

Kézai Simon egy Fejér megyei, egyszerű falusi családból származik, Itáliában tanult és rendíthetetlen híve lévén László királynak, buzgalmában olyan mesét kanyarít a magyar nemzet történetéről, hogy az felér egy regényíró remeklésével. Ő fogalmazza meg ugyanis a hun–magyar rokonságot, krónikáját tehát a hunok történetével kezdi, hiszen, szerinte, Attila népe volt az első magyar honfoglaló.

De miért és honnan Kézai mester lelkesült királyhűsége?

Kézai, mint említettük, nem előkelő származású; viszont magát tősgyökeresnek tudó magyar, valamiféle telkes kisenemes-származék. Kézai és hihetőleg széles ismeretségi köre azért támogatja Lászlót, mert úgy véli: ez a király szemben áll az egyre szemérmetlenebbül gazdagodó és önkényeskedő főrangúakkal – akik a királyt gyermekkorában szabályosan elrabolták és politikai játékszerükké tették – és a legszélesebben értelmezett nemesi nemzet eszményét és érdekeit képviseli. Kun László környezetében, a kunok Béla általi betelepítése óta már a levegőben volt a hun–magyar rokonság elképzelése. Aztán Julianus barát fölfedezése; aztán László apjának, Istvánnak, igaz, rövid ideig tartó, mégis jelképes uralkodása Pettau-ban, ahol

az a római császár született, akinek apja Attila krónikása volt...

Klaniczay Tibor írta Kézai krónikájáról:

„Az eredeti műnek tekinthető hun-történet mint epikus kompozíció is figyelemre méltó. Az író fejlett epikus szerkesztőkészségről tesz tanúságot: elől a nép eredete, a hun kapitányok honfoglaló harcai; utána Buda és Attila kiemelkedése, a testvérviszály, majd Buda megölése; ezt követően Attila diadalmas hadjáratai, a világ meghódítására irányuló terveire pedig rögtön véletlen halála; majd fiainak véres viszálya, a birodalom összeomlása, Csaba keletre költözése és azután új kiindulás Attila örökségének visszafoglalására. Horváth János szavaival: ez tagadhatatlanul érdekes, célja felé izgatva haladó koncepció, az elképzelés figyelemre méltó műve, s tragikus költői sugalmak rejteznek benne. Ezeket a költői sugalmakat érezte meg Arany János, amikor hun eposzát megírta.”

Valóban: az 1283-ban írt Kézai-krónika egyenesen mutat a hatszáz évvel később működő Arany János irányába: az oszthatatlanul egységes magyar nemzeti kultúra az 1283-ban elhintett magot Arany János tollán érleli terebélyes fává.

Nem nehéz fölfedezni Kézai leírásaiban a maga korának viszonyait. Testvérharcok (Béla-István-Anna); merényletek, gyilkosságok; tragikus hirtelenségű halál, éppen, amikor mindenki újakra készül; (István dalmáciai útja a „csúcstalálkozóra” és szélhűdése elrabolt fia miatti fájdalmában); a keletre távozott magyarok feltalálása (Julianus) Kézai mindezt költői alkotássá sűríti, akárcsak Arany János, aki Kézaitól tanult.

Felettébb valószínű, hogy Attila portréjában a kun anyától született IV. László királyt rajzolta meg Kézai:

„Sötét bőrű volt, fekete és villogó szemű, széles mellű, büszke járású, alacsony termetű, s akár a többi hun, hosszú szakállt viselt. Bátor volt, de megfontolt, a csatákban ravasz és éber (lásd a morvamezei győzelmet!) s megfelelő testi erejűnek tartották. Akaratában pedig nagyra törő volt, fegyverzete díszes, sátora

tiszta, környezete ápolt. Ám szerfölött szerette a nőket. Hitvány dolognak tartotta, hogy a pénzt ládájában tartsa; az idegenek azért szerették, mert bőkezű és barátságos volt. A természetéből fakadó szigorúságától azonban a saját hunjai rettenetesen féltek.”

Mikor Kézai e sorokat írta, még jó néhány év távolában rejlik Kun László meggyilkolásának tragédiája. Valóban „rettenetesen féltek” tőle. A krónika fogalmazásakor még az a remény dobogtatta Kézai és a nemzet kárára gazdagodó oligarchák ellen dörögő magyarok szívét, hogy László király majd nekilát és megrendszabályozza Európát. Melyet különben valóban nem ártott volna akkor megrendszabályozni, hiszen említettük a pápák, császárok, és a szentté avatott francia király viselt dolgait. Emellett ezek a pápák, mint szintén említettük, lépten-nyomon beleártották magukat a magyar belügyekbe (mint ma mondanánk) és ez a tény – lásd a fermói püspök-nuncius magyarországi ügyeit – Kézait és körét szerfölött bosszantotta. Ezért is veszi bele krónikájába azt a már Hartvig püspök által is megfogalmazott gondolatot, mintha Szilveszter pápa annak idején egyházi jellegű intézkedésekre is feljogosította volna a magyar királyt:

„Rábízom, hogy országának egyházait belátása szerint irányítsa.”

Akkor tehát, gondolja Kézai, mit keres itt Fülöp nuncius a kiátkozásaival?

Mindezek után aligha csudálkozhatunk, hogy Kézai aggályos gonddal különbözteti meg „a tiszta magyarnak tekinthető száznyolc nemzetséget” a jövevények leszármazottaitól, akiket név szerint, pontokba szedve felsorol s akikért elismerő szavai ellenére sem rajong.

Tanulságos, hogy Kézai miként csoportosítja László király tetteit. Úgy látja, úgy szeretné látni, hogy László: tetteiben következetes, sikeresen uralkodó király, aki mind külső ellenségeit, mind a lázongó kunokat (!) megfékezi.

Írói remeklés, amint előadja: a morvamezei csata után a győztes László összeszedeti a legyőzöttek zászlóit és fegyvereit, „melyeket a fehérvári székesegyházban mindörökre őriznek”, miközben „Rudolf csak állt és nézte a történeteket”, vagyis a csatát és a győzelmet. „Ezen a napon a németek királya László király által nyerte vissza Ausztriát, mely miatt (Habsburg) Rudolf köszönetet mondott.”

„Ez volt László király első győzelme, melyet az isteni kegy ifjúsága idején neki juttatni méltóztatott.”

Ezek után, már az arányosság kedvéért is, Lászlónak, Kézai regényhőisének belpolitikailag is győznie kell. Ezért hát következik a kunok megfegyverzésének leírása, amikor, tudniillik az 1280. évbeli hódmezővásárhelyi csata után, „a kunok a király parancsai előtt úgy meghunyászkodtak, hogy félelmükben alig mertek a király szemébe nézni”. (Lásd: Attila idézett leírását. !)

1583-ban tehát egy akkor élt magyar értelmiségi, egy író, egy udvari tisztviselő, mondhatni a kormányzat tagja, így látja Kun László uralkodását. Teli van reménnyel. Mennyire más kép ez, ha egy kortárs szemével nézünk, mint amilyen képet a mából alakítunk ki magunknak...

Szava volt persze ekkoriban a másik pártnak is, és fejlett lévén a magyarországi irodalom, ez a párt is hallatta hangját. Mintha csak olvasták volna Kézai krónikáját s benne Attila és az Attila-szabású László dicsőítését – és alighanem tényleg olvasták is – a főurak köré sereglett papi és talán szerzetesi rend (hiszen számos kolostort főúri családok tartottak fenn) a pápának és küldöttének adott igazat, aki meg akarta rendszabályozni a köznemesség bálványát, Kun Lászlót. Az ekkor keletkezett verses história Szent Istvánról ellentmond Kézainak:

*Míg Attila állt fölötté
a magyar nép egyedül
a zsarnok igáját nyögte
ész nélkül s hitetlenül.*

De István uralkodása

dicső fordulót hozott,

jelzi egy szó megtoldása:

gaz – igazra változott.

Tehát a másik párt is elfogadja a hun–magyar rokonságot, de tiltakozik e rokonság eszményítése ellen. A László-pártiak, mint annak idején a hunok, „ész nélkül s hitetlenül nyögték a zsarnoki igát.” Bezzeg Szent István

a szemérem rovására

semmit el nem követett

– nem úgy, mint Kun László, aki szemérmetlenül forgolódott a szoknyák körül az ő Éduája társaságában... István

mindig teste-lelke ura

s nem kényeztetője volt.

(Weöres Sándor fordítása)

Ezt egyébként ebben a szélsőségesen ellentmondásos korban igen komolyan vették. Szent Margit példája szertesugárzott az országban; nem véletlen tehát, hogy éppen ekkor keletkezik a pálosok szerzete, akik remete magányukban élnek elvonultan, távol a megvetett világtól. Sokan énekelhették *A világ megvetéséről* szerzett verset:

A Föld kincsekkel csalogat

hoz illatos virágokat

mutat bimbót, mutat lombot, várost, dombot

Ami édest a Föld kínál

Jézushoz képest mind silány.

(Babits Mihály fordítása)

Ennek az Assisi Szent Ferenc-élesztette felfogásnak becses példája a domonkosrendi *Árpád-házi Szent Margitnak legendája*. A legenda röviddel Margit halála után keletkezett, amikor bátyja, István király megtette az első lépéseket húga szentté avatása érdekében. Marcellus megfigyelése szerint Margit gyakran forgatta szent elődeinek életrajzát: „Gondolkodott Imre szent szüzességéről, Szent László király életéről, „aki az országot dicsőséggel kormányozta és megvédte a támadásoktól, főleg a keleti pogányok pusztításaitól.” Volt tehát magyar király, elmélkedett Margit, akinek sikerült az, ami apjának nem sikerült. Ezért ő, mint Istennek szentelt áldozat, fogja talán vezeklő életmódjával visszatartani a pogányokat... „Gondolkodott Margit Szent Erzsébetről is, nagynénjéről, akinek dicső érdemeit ünnepli az anyaszentegyház.”

Margit tehát egy tudatos történet szemlélet birtokában éli át hazája és az Árpád-házi-család történetét...

Figyelemre méltó, hogy Margit apáca létére mint királylány is országos tekintélyt élvezett. Láttuk, hogy sikerült apját és bátyját összebékíteni. Marcell atya följegyzi, hogy amikor Margitot egyre gyakrabban zaklatták férjhez menési tanácsokkal: fényes külsőségek között újította meg immár végleges szüzességi fogadalmát, tehát ország-világ előtt hirdette ki azt, amit addig csak a szűk családi kör tudott, hogy tudniillik őt szüleinek a hazajavára tett fogadalma vezette a kolostorba. Pünkösöd harmadik napján az esztergomi érsek, a váci püspök, a nyitrai püspök, „sok szerzetes és más egyházi személy” jelenlétében szentelték föl, ami mindenképpen szokatlan esemény.

Margit átlátta, hová vezethet apja és bátyja viszálya. „Féltette bátyjának, Istvánnak életét, akit kegyetlenül és szakadatlanul üldöztek.”

Ezért „gyötörte hát böjtökkel és vezeklőövvvel a testét.” Könyörgött Istennek, „fékezze meg a hatalmasokat jobbjának erejével.”

Sajátságos, hogy a fékezhetetlen Kun László is vakon hitt az ő uralkodásakor már halott Margit csodatevő erejében. „Annyi-

ra szenvedett a fejfájástól, hogy szinte magánkívül volt tőle. Az orvosok még életéről is lemondtak.” Ekkor László a kolostorba költözött, és Margit sírjánál imádkozott. Az apácák Margit halotti szemfedőjét áztatták be és ezzel borogatták a király fejét. „És ekkor a beteget egészséget hozó izzadás öntötte el, visszanyerte érzékeit, és teljesen meggyógyult.”

Mivel a szentté avatáshoz többek között a kortársak tanúvallomásai is hozzátartoznak, számos latinul nem tudó tanút hallgattak ki. Ezek vallomásaiból és a nővérek emlékezéseiből kerekedett ki, Marcellus életrajzának fordításával megtoldva a *magyar nyelvű Margit-legenda*, mely bár jóval későbbi másolatban maradt ránk, mégis most idézzük fel, hiszen egyedülálló dokumentuma a kor művelődéstörténetének. A Ráskai Lea által a Margit-szigeti domonkosrendi apácakolostorban 1510-ben lemásolt legenda számos régi szokást őriz meg. Margitot korán kezdték megtanítani az ábécére. Kiművelték, mégis

„Ez nemességes szent szűz, magyar királynak nemes leánya hetet tart vala – (heti ügyeletes szolgálatot látott el) – az konyhán főz vala az sororoknak, fazekat most vala, tálakat mos vala, az halakat megfaragja (megtisztítja) vala nagy hidegségnek idején, úgy, hogy az nagy jeges víznek hidegségétül ez gyenge szűznek az ő kezének bőre meghasadoz vala, és vér kijű vala az ő kezéből, és békötik vala az ő kezét nagy fájdalmáért. Az konyhát megsöpri vala, fát hord vala hátán, vizet merít vala és ő maga az konyhára viszi vala.” – „És eszik vala másodasztalnál az szolgálókkal, miképpen szolgálólány. És némikoron a sororoknak kezeknek mosadékjoknak vizét, moslékját kihordja vala.”

Tehát lám, a kolostorban is tartották a rangkülönbséget. A királylány mégis a cselédek közé telepedett. Egy ízben Bodoldi ispán Csenge nevű lánya mérgében, amiért Margit őt szólította, hogy segítsen neki kivinni a mosogatóvizet, künn a kertben, ahol senki se látta, Margit arcába loccsantotta a moslékot. Margit ezt mosolyogva tűrte. Mikor híre ment Margit alázatosságának, meg annak, hogy fertőző betegeket ápol, a király rádörrentett a

főnökasszonyra, Olimpiádiszra, akinek legfőbb kötelessége Margit felügyelete volt. Olimpiádisz így korholta Margitot: – Mit mész te? Állasz minden napon az te imádságodba, tartván az te orcádat és orrodát az földön miképpen az disznó?! Csak nem az földben keresed az Úristent? Akarod-e tennen magadat megölni?

De a korholásnak sem volt foganatja. Kétségtelen, hogy az Árpád-ház tagjaiban éppúgy megvolt a hajlam a kicsapongó szélsőségekre, mint az öngyötrő vezeklésre. (Lásd Szent Erzsébet) Tanulságos viszont, hogy, mint jeleztük: a remete pálosok rohamos számszerű növekedése mutatja: korjelenség ez, léhábbr kifejezéssel élve divat, mely életmódnak Margit példája nyomán, sokan hódoltak. Nem ismerjük ennek közvetlen kiváltó okait, de tény, hogy ekkor Európaszerte terjedt a flagelláns-mozgalom, emberek százai vonultak önmagukat ostorozva az országutakon. Valami baj volt a világgal, és egyéb lehetőségek: hatalom, hatáskör, vagyon, társadalmi tekintély híján így hívták fel magukra a figyelmet a szegények tömegei, Szent Ferenc példája nyomán pedig sok „értelmiségi” lelkesen csatlakozott hozzájuk. Talán nem profán túlzás hasonlat kedvéért azt mondani, hogy olyasféle mozgalom volt ez, mint korunkban a hippik mozgalma. Mindenesetre ez is összeurópai jelenség, mely tehát bennünket sem került el.

Amiképpen a Margit-legenda az alig ötven esztendő múltára visszatekintő domonkos-szerzet tagjának műve, ugyanúgy domonkosrendi kódexbe írva maradt ránk az első magyar nyelvű lírai vers, a *Mária-siralom*.

Micsoda kor volt ez, Kun László annyi szertelen és véres külsőségben tobzódó kora! *Margit-legenda*, *Szent István verses életrajza*, *Kézai Simon krónikája* és most az első magyar nyelvű vers, amit ismerünk!

A domonkos szerzetes egy domonkosrendi szerzők által írott prédikációgyűjteménybe, annak tiszta lapjára írta le a verset, valamikor Szent Margit életében. Egy III. Béla-kori francia szer-

zõ latin nyelvű költeményének szabad magyar nyelvű átköltése
a vers, vagy talán ének.

Feljegyzésre méltó, hogy az első ránkmaradt magyar nyelvű
költemény arról a Szűz Máriáról szól, akinek oltalmába Szent
István ajánlotta országát...

Mária a keresztfá alatt gyötrődik, panaszkodik ; siratja kivég-
zett fiát.

*Ó én ézes uradom,
egyen egy fiadom,
siró anyát teküntséd,
bujabelől kinyuhadd.*

*Szemem könnyel árad
én jonhom butól fárad
te virőd hullotja
én jonhom aléltatja.*

*Világ világa
Virágnak virága
Keserűen kinzatosl
Vasszegekkel veretöl.*

A szenvedő Szűzanya saját életét ajánlja fel fia helyett :

*Végy halál, engömet
egyedöm éljen,
maradjon uradom,
kit világ féljen.*

~~~~~
*Kegyüggyetök fiamnak!
Ne légyen kegyelem magamnak!
Avagy halál kinjával
anyát ézes fiával
egyembeli öljetök.*

Egy ízig-vérig valóságos, földön élő anya rimánkodik fiáért a kivégző hóhérok előtt. Nem volt ez ritka jelenet ebben a korban.

Mire az Árpád-ház kihalt: megszületett a magyar nyelvű költészet első csírája. Ez a dinasztia fennállásának négyszáz és az államalapítástól számított háromszáz esztendő során, mint az elvetett búzamag, fokozatosan elhalt ugyan, hogy a háromszázadik esztendő végén megsemmisüljön, de létével, amíg élt, megteremtette azt a magyar államot, melyben ma is élünk, egy-séggé kovácsolta azt a magyar nemzetet, melynek ma is gyermekei vagyunk, fenntartotta a magas fokon művelt latinnyelvűség mellett azt a magyar nyelvet, amelyet ma is beszélünk.

Magyarország az 1301-es számmal kezdődő évszázadba, a tizennegyedikbe lépve, végleg és visszavonhatatlanul belenőtt, beleépült a keresztény Európa népeinek közösségébe.

De valami azért elmúlt. Visszavonhatatlanul. Mutatja, jelképezi ezt, hogy a királynevek: István, Imre, Péter, András, Béla, Géza, Kálmán, soha többé nem térnek vissza. Csak a László maradt meg. De csak egyszer fordult még elő, mert Ulászlóvá szláv-sult.

Az új királynevek az Árpád-ház kihalása után francia mintájúak (Károly, Lajos); német csengésűek (Zsigmond, Albert); szlávva formálódtak (Ulászló); jószerint csak Hunyadi Mátyás neve villan elő gögösen, mint a többtől elütő név, hiszen mikor atyjától kapta, hol volt még a királyi trónus! Szegény Mária, Nagy Lajos leánya viselte az egyetlen, hazánkban gyakori nevet.

Jelzi ez, hogy, bár uralkodóink közül a nagyok példaszerűen szolgálták a hazát, mégis: *nem mi nyúltunk értük, hanem ők szereztek meg bennünket.*

És ez félig, vagy talán csak nagyon kicsit, de már elhalás. Persze nem a nemzeté, hanem a független államiságé.

Üssük fel bármelyik külföldi históriát, azt olvashatjuk bennük, ha ugyan szó esik rólunk egyáltalán, hogy: Zsigmond császár bekebelezett bennünket a német birodalomba; (tehát nem

a magyar király, Zsigmond szerezte meg a császári trónt, pedig így igaz!); Albert megöröklött bennüket a Habsburg-ház számára; Ulászló cseh király, II. Lajos cseh király meghódította magának Magyarországot (hátha tényleg így volt, és csak mi képzeljük a dolgot megfordítva?)...

Annyi tény, hogy az Anjou-házat a pápa erőszakkal telepítette Magyarországra. Megkapták Nápolyhoz Magyarországot – a pápa trónusa felől nézve.

Az persze tagadhatatlan, hogy nem jártunk rosszul.

*„Ó boldog Magyarország,
csak ne hagyja magát félrevezetni már!”*

Különös, hogy az Árpád-ház kihalása után senkinek se jutott eszébe, hogy *magyar* királyt válasszon. Például a magukat a honfoglalás korából származtató családok tagjai közül. Akadtak szép számmal ilyen leszármazottak.

Még különösebb, hogy ez a furcsaság egyetlen történetírónak sem tűnt fel.

Természetesnek szokás tartani, hogy két szerencsétlen árnyékkirályocska után az Anjouk telepedtek a magyar trónszékbe. Mivel Nagy Lajos minden tekintetben jeles uralkodónk volt, ez – utólag, a múltba visszatekintve – tényleg természetes. Ámde nem volt az 1301-ben.

III. András híve és munkatársa, Ákosnembéli István országbíró és nádor két esztendővel az utolsó Árpád-házi „aranyágacska” (István saját szavai) letörése, halála után azt írta, hogy sokat gondolkodtak „hol és miképpen találjanak maguknak a szent királyok véréből sarjadt új királyt”. Ebből arra szokás következtetni, hogy szóba se jöhetett más magyar királyként, mint valamelyik nőági leszármazott. Csakhogy ezt a nézetet István nádor akkor vetette papírra vagy pergamenre, amikor már legalább két, ha nem három leányági trónvárományos tartózkodott az országban, s mindhármát meg is koronázták. Tehát Ákosnembéli István a kész tények ismeretében írta le ezt a nevezetes mondatot. Egyébként a számbajöhető leányági leszármazottak már nem is voltak magyarnak tekinthetők – szemben III. Andrással, akit még tényleg magyar királynak neveltek – nem tudtak magyarul, nem nevelkedtek a hazában, nem ismerték a szokásokat...

Tehát akkor miért nem merült fel egy sorainkból választott magyar király lehetősége?

Akárhogyan is, a Szent István teremtetten állameszme hanyatlásának és egy magyar történeti folyamatosságtudat hiányának bizonyosága ez. Elgondolkoztató, hogy úgy látszik önjelöltek se akadtak; nem tudunk ilyenekről. Pedig voltak hatalmas urak, akik fejedelemsként uralkodtak egész országrészekben. Csák Máté például *princeps*nek nevezte magát. A nyugat-magyarországi Kőszegi-család nagyobb terület felett rendelkezett korlátlanul, mint a mai Magyarország fele.

Ezek a hatalmasságok alighanem megelégedtek a maguk tényleg korlátlan hatalmával az általuk birtokolt országrész fölött. *Nem gondolkodtak Magyarország egészében.* Nem is áhítoztak a királyi trónusra, de annál inkább megkövetelték, hogy beleszólásuk legyen a valahonnan mégis előkerített király dolgaiba, intézkedéseibe. Külön-külön nem irányították rosszul országrésznyi birtokaikat ezek a nagyurak, s így a magyar fejlődést sem gátolták; csak éppen a részekre tagolódás veszélyét fokozták a Kőszegiek, Csákok, Abák, Rátótok, az erdélyi Kán László, a dalmáciai Subichok. Összesen vagy tizenkét kiskirály „uralkodott” Magyarországon.

Tipikusnak nevezhető jelenség ez az akkori Európában, megfigyelhető Franciaországban, Angliában, a Német Császárság területén. Számunkra azonban e tény ismerete csekély vigasz.

Ismételjük: nem az a baj, mintha az Anjoukkal rosszul jártunk volna; a baj az, hogy ezt a francia családot nem a magyar országnagyok szemelték ki a magyar királyi trónra, hanem ellenkezőleg: ránk kényszerítették őket. Kívülről.

Legalábbis elgondolkoztató, ha ugyan nem elképesztő tény, hogy például a tizenkét éves Anjou Károly Róbert már 1300 augusztusa óta, tehát a harminchat éves III. András *életében!* – magyar földön várja kíséretével, hogy trónra léphessen. Kívárja III. András váratlan halálát, hogy e halál pillanatában már Zágrábból indulhasson Esztergomba, a koronázásra. Csoda-e, ha a

kortársak azt rebesgették : az utolsó Árpád-házi királyt megmérgezték... (Nem ez lett volna az első mérgezés, erőszakos láb-alóli eltétel az Anjouk történetében...)

1301. tavaszán Bicskei Gergely esztergomi érsek Esztergomban egy *alkalmi* koronával magyar királlyá koronázza a gyermek Anjou Károly Róbertet.

Ez a puccsszerű koronázás felháborította a közvélemény nagy részét; augusztus huszonhetedikén a kalocsai érsek, immár a szent koronával, Székesfehérvárott magyar királlyá koronázza a nevét Lászlóra magyarosított, szintén tizenkét esztendőös Vencel cseh királyfit.

Van már tehát két királyunk, két kisfiú. Egy francia meg egy cseh gyerek.

Rövidesen előadandó körülmények és egy veszélyhelyzet okos felismerése után a kis Vencel papája, szintén Vencel cseh király 1304 nyarán hazavitte gyermekét, és minden eshetőségre számítva, útipoggyászába csomagolta a szent koronát is. (Ez a szerencsétlen életű gyermek, Vencel, 1305-ben a cseh trónról is lemondani kényszerült, 1306-ban pedig meghalt, valószínűleg eltették láb alól.)

Ha már volt Venceléknél egy magyar korona, azt értékesíteni kellett. Így hát Vencel papa 1305. október kilencedikén Wittelsbach III. Ottó bajor hercegre ruházta át a magyar királyi jogkört és a birtokában lévő szent koronát. A negyvennégy éves Ottó, Kun László kortársa, IV. Béla Erzsébet nevű leányának fia, vagyis Béla unokája boldogan jelent meg Magyarországon, ahol – mi sem természetesebb – 1305. december hatodikán a veszprémi és a csanádi püspökök magyar királlyá koronázták. Úgy koronáztak ekkortájt, ahogyan az Árpád-házi királyok idején vadászni mentek...

Az özvegyember Ottó, magyar királlyá válván, magyar felelőség után nézett. (A gyermek Károly Róbert ekkor Temesvárott tartózkodott és uralta a déli országrészeket.) Ottó megkérte a nagyhatalmú erdélyi vajda, László leányának kezét. Elvileg he-

lyesen képzelte, hogy így megnyerheti magának a magyar nagyurakat. El is indult az esküvőre Erdélybe, ahol azonban kellemtelen meglepetés érte: László vajda lecsukatta, de az erdélyi vajda minden eshetőségre számítva magához vette a szent koronát. Ottó Lengyelországon át hazaszökött és többé a lábát se merte betenni Magyarországra...

Maradt tehát királynak a Temesvárott kiváráó francia gyerek. 1307. október tizedikén a Rákos mezején összesereglett országgyűlés elismerte őt törvényes magyar királynak. (Több jelölt nem maradt, Vencel-László meghalt, Ottó hazaszökött Bajorországba.)

Igen ám, de akkor meg is kell koronázni. Noha egyszer már, 1301-ben Esztergomban megkoronázták, most biztonság kedvéért újra megkoronázzák a budavári Boldogasszony (ma: Mátyás-) templomban azzal a szépséghibával, hogy nem került elő a szent korona, s így I. Károlynak ez a második királlyá tétele sem volt jogérvényes, pusztán ideiglenes jellegűnek tekintheték.

1310-ben aztán sikerült megszerezni a szent koronát, s azzal 1310. augusztus 27-én Székesfehérvárott harmadszor is megkoronázták I. Károlyt. Most már tagadhatatlanul érvényes magyar király lett az időközben tizennyolc éves ifjú férfivő, serdült Károly Róbert. Mégis visszaköltözött Temesvárra, ahol biztonságban tudta magát. A magyar nagyurak ugyanis még mindig nem barátkoztak meg új királyukkal. Főleg Csák Máté és a Kőszegiek fumigálták a királyt, a ott törtek borsot az orra alá, ahol csak tudtak.

Gentilis pápai küldött, aki azért érkezett Magyarországra, hogy az egyház tekintélyével végleg rendezze I. Károly ügyét, még gyorsan kiközösítette Csák Mátét és hazautazott Itáliába.

Ekkorra már Károlynak is lépnie kellett. Több, mint tíz éve tartózkodik magyar földön, és még mindig csak jelképes uralkodó. Francia-olasz híveivel és immár jelentékeny számú magyar támogatójával – hiszen be kellett látni: nincs más magyar király,

mint ez a háromszor koronázott francia, hát akkor Isten neki, vigyük dűlőre a dolgot a haza érdekében – 1312. júniusában a felvidéki Rozgony közelében katonai vereséget mért az ellenpártra, nevezetesen főleg Csák Mátéra.

E győzelem után még tíz éven át folyt a szívós küzdelem a hatalom megszilárdításáért. 1320-ban Károly feleségül vette Erzsébet lengyel hercegnőt. 1321-ben meghalt Csák Máté; Csák Máté híveit részben magához édesgette, részben fenyegetésekkel magához láncolta, így például Zách Feliciánt, Máté úr „nádo-rát”, akinek Klára nevű leányát udvarhölgyi minőségben, való-jában túszként udvarában fogta.

Károly 1323 tavaszán végleges székhelyére, Visegrádra költözött. A három jelentős várost, ahol elődei uralkodtak – Esztergomot, Székesfehérvárt, Budát, szégyenletes-kínos három koronázásának színhelyét, úgy látszik, kerülte; ezért is keresett egy új székhelyet magának abban a várkastélyban, amelyet IV. Béla felesége építtetett Visegrádon.

Ettől kezdve uralja I. Károly ténylegesen is az egész szentistváni Magyarországot.

Csaknem negyed század telt el azóta, hogy Károly trónkövetelőként, még III. András életében, magyar földre lépett.

Ideje, hogy megismerkedjünk I. Károly és vele az Anjou-család Magyarországra kerülésének előzményeivel és hátterével.

IX. Szent Lajos francia király öccse, Károly Anjou herceg shakespearei színműbe illő becsvággal és mohósággal tört uralkodói hatalomra. Mint atyjának, VIII. Lajosnak ötödik fia, hazájában, Franciaországban nem lehetett esélye. Ezért, többek között arra hivatkozva, hogy ő beszélte rá bátyját, IX. Lajost arra az 1248-ban indított keresztes hadjáratra, mely egyébként mindkettejük fogságával végződött, ahonnan a szultán kegyéből és hatalmas váltságdíj árán 1254-ben kerültek haza, tehát, hogy „közelebb lehessen” a pogány ellenséghez, rávette a zsoldjában álló pápákat, hogy a Hohenstaufok után őt, egy francia

herceget segítsék Nápoly és Szicília trónjára. IV. Kelemen pápa 1266-ban I. Károly néven Nápoly és Szicília királyává koronázta. Egyetlen ellenfelét, Hohenstauf Conradinot elfogatta, és a pápa egyetértésével kivégeztette. Annyira gyűlölt és vérszomjas uralkodó volt, hogy ellene tört ki a „szicíliai vecsernye” (1282) néven ismert lázadás. El is kergették Sziciliából, csak Nápolyt tartotta meg.

Károly személyében (a pápák hatalmának gátlástalan fölhasználásával) végeredményben egy nagyszabású francia hatalmi terjeszkedésnek lehetünk tanúi. Pierre Dubois francia jogtudós *De recuperatione terrae sanctae* című, 1306-ban írott művében ki is dolgozta e világuralmi terv részleteit: ezek szerint Itália után Magyarországot kell birtokba venni, az Anjouk trónigényét kihasználva. A francia király öccse, immár nápolyi király tehát Olaszországra is kiterjesztette uralmát. I. Károly azonban ennél messzebbre nézett; be akarta keríteni a franciák és a pápák ősi ellenfelét, a Német Császárságot. Ezért fia, az őt később követő II. Károly számára megkérte V. István leányának, Máriának kezét. II. Károlynak és Máriának tizennégy gyermeke született, közöttük az a szintén Károly, aki ugyan nem került trónra, de akinek fia, tehát Máriának, V. István leányának unokája, 1300-ban Károly Róbert néven trónkövetelőként magyar földre lépett.

1270-ben I. Károly ösztönzésére, bátyja, IX. Lajos – akit 1297-ben szentté avattak – Észak-Afrikában újabb keresztes hadjáratot vezetett; IX. Szent Lajos Tunisz ostromakor járványos betegségben meghalt.

Károly, noha a francia trónon természetesen nem ő következett, most még gátlástalanabban folytatta terjeszkedő politikáját. A pápák Károly feltétlen kiszolgálóivá váltak. A francia IV. Orbán, akivel Károly mint a szolgájával bánt, hívta Nápolyba az Anjou herceget; IV. Kelemen, IX. Lajos udvari jogásza koronázta meg; IV. Márton, IX. Lajos pecsétőre, aki 1266-ban, IV. Kelemen idején a koronázási előkészületeket irányította, szinte I.

Károly „külügyminisztereként” tevékenykedett; IV. Miklós koronázta királlyá Károly fiát, II. Károlyt és feleségét, a magyar Máriát; és most eljutottunk VIII. Bonifáciig, aki (uralkodott 1294–1303) Károly utasítására ténylegesen beavatkozott a magyar ügyekbe és a királyválasztásba az Árpád-ház kihalása után. I. Károlyt összesen hét, II. Károlyt öt, együttesen tehát tizenkét egymást követő, túlnyomórészt francia pápa szolgálta az Anjoukat! Egyetlen pápa mert szembeszállni II. Károlyllyal: a remete Celesztin, akit II. Károly azért „tett meg” pápává, mert azt remélte, bábként fog neki engedelmeskedni; mikor azonban a Rómába el se jutott, mert Nápolyban működő Celesztin erre nem volt hajlandó, II. Károly leváltatta és börtönbe záratta. Így halt meg Celesztin pápa...

Ennek az itt vázolt eseménysorozatnak lett egyenes következménye, hogy V. Kelemen pápa végleg Avignonba tette át a pápák székhelyét. (De már előtte sem Rómában, hanem általában Viterbóban székeltek).

Ezeket a két Anjou Károlyt feltétel nélkül kiszolgáló pápákat Dante örökítette ránk a *Divina Commediában*. Dante a legkeményebb szavakkal VIII. Bonifácot ítéli el, aki szerinte csalással szerezte meg a pápai trónt, „Krisztust mindennap eladja” és akire Péter apostol így panaszkodik:

Aki a földön helyem bitorolja:
síromon kloákát támasztott
(*Paradiso*, 27/26)

Az Anjou Károlyokról sincsenek jobb szavai a *Divina Commedia* szerzőjének; „hazudva és tiporva győznek”, Júdásként még akkor is rombolnak, ha nem használnak fegyvert; lányukat a többet ígérőnek adják el; sőt, Dante úgy tudja, Károly megmérgeztette Aquinói Szent Tamást. Tény, hogy a domonkosok, ferencesek és a magyar pálosok két évtizeden át ellenzői voltak I. Károly magyarországi uralmának.

Dante személyében tehát egy kortárs a bizonyság, hogy a nápolyi Anjoukat az itáliai közvélemény enyhén szólva nem kedvelte.

Térjünk vissza ezek után a XIV. század eleji magyarországi eseményekre.

VIII. Bonifác magyarország híve (ne mondjuk, hogy „ügynöke”) Bicskei Gergely esztergomi érsek volt. Bicskei koronázta magyar királlyá III. András halála után a már előző év ősze óta magyar földön tartózkodó – mintegy András halálát váró – gyermek Károlyt. Hogy Bicskei mennyire feltétel nélküli híve volt VIII. Bonifác pápának, mutatja, hogy amikor Bicskei 1303 őszén a további teendőkről (nyilván arról, miképpen lehetne megszabadulni Vencel-Lászlótól) Rómában tárgyalt és a pápát ellenfelei szeptember hetedikén foglyul ejtették: Bicskei Gergelyt lekaszabolták, megölték. Amiből arra is következtethetünk, hogy tehát a magyarországi trónöröklés ügyei egyáltalán nem Magyarországon, hanem Itáliában dőltek el. A küzdelem is itt (itt is) folyt, lásd Bicskei meggyilkolását.

Az új pápa, XI. Benedek, Bicskei halála után haladéktalanul kinevezte esztergomi érsekké Bőnembéli Mihály zágrábi püspököt, mint szintén megbízható Anjou-pártit. De ki ez az új pápa, aki az elfogott és fogságában váratlanul meghalt VIII. Bonifácot követte? Az a Niccolo Bocasini bíboros-püspök, aki 1301 szeptemberétől 1303 januárjáig *pápai küldötteként Magyarországon tartózkodott* és aki VIII. Bonifác utasítására Buda városát, amiért a budaiak, Vencel-László hűségén lévén, nem fogadták be I. Károlyt – kiközösítette!

Mint látható: a pápai beavatkozás Anjou II. Károly nápolyi király sugalmazására (pontosabb szó lenne, hogy utasítására) történt.

Ez a kiátkozás súlyos ideológiai károkat okozott; züllesztette az egyház tekintélyét, amit az is bizonyít, hogy a budai polgárok viszont – nyilván tudták, miféle szerzet ez a VIII. Bonifác – kihívó szemtelenséggel kiközösítették a pápát...

Dante 1300 június-augusztus folyamán Firenze város elöljárója volt, s e minőségében a város követeként VIII. Bonifáchoz utazott. A pápa a vele feleselni merő Dantét 1302. január végén száműzette Firenzéből, s ekkor kezdődik a nagy költő hányatott vándorélete. Titkára lett egy pápai uralom-ellenes szövetségnek, majd Padovába költözött. Ekkoriban kezdi írni a *Divina Commediát*. Hogy miként vélekedett Bonifácról és az Anjoukról, már láttuk. A *Divina Commediában* összesen nyolc alkalommal kárhoztatja Bonifácot. (Pokol 19. két ízben; 27.; Purgatorium 20.; Paradicsom 9., 12., 17., 27.)

Ebben az összefüggésben kell néznünk a *Divina Commedia* Magyarországra vonatkozó két sorát:

*Óh, boldog Magyarország! csak ne hagyja
magát félrevezetni már...*

(Paradicsom 19/142;

Babits Mihály fordítása)

Dante tehát tájékozódva volt az Árpád-ház kihalása utáni küzdelmekről, az Anjouk és a pápák beavatkozásáról és óvott bennünket az Anjouktól: „Ne hagyjuk magunkat félrevezetni.”

Láthattuk, milyen hosszú ideig tartott, míg a szívós és türelmes I. Károly megszilárdíthatta uralmát. Azt se feledjük, hogy ebben őt néhány magyarországi, főleg délvidéki híven kívül úgyszólván csak a vele idejött francia lovagok támogatták. Különösen nagy szerepe volt gyermekkori nevelőjének, akit atyja, II. Károly még Nápolyban, Magyarországra indulása előtt adott mellé: Drugeth Fülöpnek. A picardiai Drugeth Fülöp nevelője, tanítója, bátorítója és – helytartója volt Károlynak. Nyugodtan mondhatjuk, hogy a francia lovag: Drugeth Fülöp nélkül Károly nem sokra vitte volna Magyarországon. Fülöp haláláig szolgálta urát, a húszas években már mint nádor. Annyira fontosak voltak a Drugeth-ek Károly számára – és annyira nem bízott a magyarokban – hogy Fülöp öregedvén, 1324-ben Nápolyból – (Ná-

polyban is franciák vitték a szót) – utána küldték Drugeth Jánost, aki Fülöp halála után, 1327-ben utóda lett a nádori méltóságban. Drugeth János 1333-ban halt meg, utóda, Vilmos 1342-ig volt nádor. Drugeth Miklós 1355-ig, szintén haláláig állt a királynak és fiának, Lajosnak oldalán. A Drugeth dinasztia tehát, mely elmagyarosodván, a Homonnai-Drugeth néven élt tovább, ezek a példaszerűen hű francia lovagok alapozták meg az Anjouk magyarországi uralmát.

Károly királynak tagadhatatlanul nagy szüksége volt francia lovagjaira. Kiderült ez 1330 tavaszán, amikor pedig már úgy tűnt, hogy három évtizede magyar földön és nyolcadik esztendejére Visegrádon, mint központi székhelyen uralkodó körül végleg lecsillapodtak a kedélyek.

Zách Felicián, Csák Máté hajdani híve, egy hirtelen haragú, erőszakos hírben álló férfiú – már nagybátyjáról, a pécsi püspökről is feljegyezték, hogy még Kun László korában erőszakosan támadt győri püspök kollégájára – berontott az éppen ebédelő királyi család lakosztályába s ott a királynéra támadt. Le is vágta Erzsébet maga elé kapott kezének két ujját. Leteperték, kivégezték. Sajátságos, hogy igen súlyos bosszúként, Zách Felicián egész nemzetségét kiirtották. Felkutatták az unokákat, a tágabb rokonságot. Akit nem öltek meg, azt jobbagyi sorba taszították. Felicián Klára lányát, az udvarhölgyet, ló farkára köttetve hurcolták ki a palotából, előbb azonban megkínózták.

Ilyen tragédiák hírére általában a női becsület ügyének védelme terjed el a közvéleményben, mint már Bánk bán és Gertrúd esetében is. Rebesgették, hogy Erzsébet királyné valamelyik férfitroka kezére játszotta Klárát, innen Zách Felicián dühe és támadása. Nem lehetetlen, hiszen egy 1344-ben írt olasz krónika (a krónikásnak feltűnt az akkor Itáliában járt Erzsébet hiányzó két ujjá és „kinyomozta” a csonkulás hátterét) – ugyanúgy ezt a változatot dolgozza fel, mint Arany János balladája. Kétségtelen, hogy a francia udvari szokások szerint élő Károly király környezetében nem honoltak túlzottan feszes erkölcsi szoká-

sok; történelmünkben ritkának, ha ugyan nem egyedülállónak nevezhető eset például, hogy Károly király a pápa jóváhagyásával győri püspökké tette házasságon kívül született fiát, Kálmánt. Szintén házasságon kívül született leányát pedig egy lengyel herceghez adta feleségül; az e házasságból született unokát, Annát udvarában neveltette Lajos testvéreként és Lajos, már mint király, ahhoz a IV. Károly német-római császárhoz adta nőül ezt az Annát, aki neki, Lajosnak – apósa volt... Az udvari erkölcsök tehát, ha nem is különlegesen abban a korban, sőt, inkább általánosnak nevezhetők, az Árpád-házi királyok udvari szokásaihoz képest mégis *mások*, s okot adhattak a szóbeszédek. De akármi lett legyen is az oka Felicián dühének: a büntetés súlyossága azt mutatja: Károly végleg, gyökeresen le óhajtott számolni a rebellis magyar nemességgel és ezt meg is tette.

Ettől kezdve az országban nyugalom honol. Megindul egy pezsgő fejlődés; a király végre az ország ügyeinek szentelheti magát.

Ideje.

I. Károly harminc éve uralkodik – pontosabban: tartózkodik Magyarországon – nagyjából annyi ideje, mint ameddig például II. András egész uralkodása tartott; harminc évbe tellett, míg az Anjou-ház sarja elfogadtatta magát és az ország nemesi közvéleménye kénytelen-kelletlen tudomásul vette őt.

Hogyan élte meg a XIV. századnak ezt az első három évtizedét az ország?

Úgy tűnik, viszonylagos belső békességben. A nagyúri párt-harcok, még az olyan csaták is, mint a Károly uralmát elvileg eldöntő rozgonyi (Kassa mellett) nem mozgósították az ország egészének figyelmét. Az ötvenéves Buda városa elképesztő ütemben fejlődik. Mint láthattuk, még a pápát is kiátkozták, jeléül, hogy nagyon is tájékozottak a világ dolgaiban, s tudják, hogy *azok* a pápák nem képviselik méltóképpen Jézus Krisztust és így ők, mármint a budai polgárok, nem a keresztény vallás, hanem annak hamis evilági sáfárai ellen láznak. Buda jelentős

nemzetközi kereskedelmi központtá vált, olasz, német, vallon, cseh, lengyel, balkáni, arab, zsidó kereskedők a világ minden tája felé eleven forgalmat bonyolítottak le. Feltűnő, hogy a városok – noha Buda esetében láttuk: mint berzenkedtek a század elején az Anjouk ellen, akárcsak Dante Alighieri – hamar rájöttek: I. Károly az ő emberük, nyugat-európai stílű kormányzási módszere, pénzreformja nekik kedvez és egyértelműen támogatni kezdték politikáját. Nem túlzás megállapítani, hogy az éppen ekkor kialakuló-fejlődő városok támogatásának (Kassa!) sokat köszönhet az Anjou-ház. Ezt Károly is tudta, mert se szeri, se száma a városjellegű magyar települések e korból származó kiváltságleveleinek.

A magyar társadalom történettudatában ugyanekkor máig ható jelentős változás figyelhető meg. Nemhiába kereste Kézai Simon a hunokban, a világhódító Attilában őseinket – a magyar múlttudat új eszményeket, új hangsúlyokat kap és talál.

Jellegzetes példája ennek a Kun László halálát követő időkben kialakuló, újfajta, a régitől eltérő Szent László-kultusz. Terjedni kezdenek olyan mondák, melyeket a szent király legendája 1190–1200 körül még nem ismer, vagy ha igen, nem említ. Valószínű persze, hogy ezek a mondák éltek a nép ajkán, bár az is szinte bizonyos, hogy eredetük nem László királyra, hanem még talán honfoglaláskori, sőt *előtti* idők emlékeit őrzik. A XIV. században elterjedő mondák ugyanis, melyek középpontjában a leányrabló kun vitézt üldözőbe vevő, és a lányt megmentő László áll, az 1068-ban vívott Kerlési vagy cserhalmi ütközethez kötik ezt az eseményt. Mármost a kerlési csata valójában Salamon király és Géza herceg győzelme volt, az akkor még nagyon fiatal László, Géza öccse, bár jelen volt a csatában, semmiképpen sem kaphatott akkora hatalmat, katonai intézkedési jogkört, hogy ő dönthette volna el a csatát. Hát még királyként, mint utólag képzelték! László csak tíz évvel később lépett trónra. (Bár akkor sem koronázták még meg.) Ezért az egykori források László *akkori*, kerlési hőstetteiről nem tudnak. Nem tud a százegyné-

hány évvel későbbi legenda sem. Dehát akkor miért fonódott mégis, utólag, László király szentként tisztelt alakjához a kunok elleni csata diadalának mondája?

Mert ez volt az első emléke annak, hogy egy magyar király sikerrel háritotta el a keletről támadó besenyők és uzok, a későbbiekben kunokká egyszerűsített nomádok támadását. Szent László tehát a tatárjárás után, a kunok beköltöztetését követően, a megújuló, keletről érkező támadások idején a magyar határok védelmének jelképes őrző-szentjévé vált! Egyszersmind pedig egy Szent István eszményétől ha nem is elkanyarodó, de ehhez képest más, honfoglaláskori, pogánykori eszményeket felelevenítő nemzettudat és történelmi-tudat körvonalazódott. Az Anonymus-emlegette paraszti mondák és regösénekek most, egyházi jóváhagyással, betagolódtak a liturgiába is.

Egyedülálló példája ennek a betagolódásnak az a művészet-történetben – összeurópai viszonylatban is! – példátlan jelenség, hogy ezek a mondák tömegesen jelennek meg templomi falfestményeken, mégpedig elsősorban határmenti körzetekben, tanítván a képregényt bámuló híveket a hősi-lovagi eszményekre.

Lukács Zsuzsa írja: „A szent László-legenda az egyetlen olyan falképciklus, melynek ikonográfiája nem kapcsolódik az Európában elterjedt legendaábrázolásokhoz. A magyar falképfestészet egyetlen önálló ikonográfiai alkotása. A legenda egy talán soha le nem játszódtott történetet örökít meg...” (In: *Athleta Patriae*, Budapest, 1980., Mezey László szerkesztésében.)

Hozzátehetjük: az eset László királlyal tényleg sohasem történt meg, annál inkább őrzi viszont a monda a honfoglalás előtti eseményeket, mitológiát. Azzal a sajátságos esettel állunk tehát szemben, amikor a magyarországi egyház, nyilván jól felfogott érdekből, tűri, sőt támogatja egy „pogány” mondakör beépülését egy szent legendájába! A magyar nemettudat rendkívül erős, szinte már agresszív jelentkezésének vagyunk tehát tanúi! (Újra emlékeztetnünk kell az olvasót Julianus expedíciójára.)

Először az 1270 táján épült ócsai templom falán bukkan fel a „képregény”; majd a háromszékmegyei Gelencen (1314 körül), azután a szépeességi Kakaslomnicon (1317). A XIV. század folyamán elterjed az egész országban, főleg északi-keleti határmenti városokban és falvakban, mintha csak a határőrző katonák valamiféle képi szimbólumrendszeréről lenne szó. A monda megfestett jelenetei kis eltérésekkel így következnek egymás után, bárhol festették is meg azokat:

Szent László seregével hadba vonul. – Megkezdődik a kunok és a magyarok csatája. – Egy kun vezér elrabol egy magyar leányt. – Szent László észreveszi, nyomába ered, a kun hiába nyilaz feléje, nem sebzi meg. – Lóról szállnak, megküzdenek a lányért. László elvágja a kun inát, majd a fejét veszi. – A hálátelt leányzó ölébe fekteti a kimerült szent királyt és dédelgeti.

Ez a legkülönösebb, legkevésbé szenthez illő és még kevésbé templomba való kép. Kétségtelen ugyanis, hogy jelentése: a lány hálából Szent Lászlónak adja magát...

A Magyarországon működő festők tehát ismerik ezt a mondat, és bármekkora távolságban vannak is egymástól a templomok, pontosan azonos sorrendben ábrázolják a történeteket.

E hatás alól a királyi udvar sem térhetett ki. A királyfiak számára készült képes meséskönyv, Vatikánban őrzött *Anjou-legendárium* 1335 körül az alábbi képaláírásokkal festi meg a mondat:

Quomodo pugnabat cum tartaris. Hogyan harcolt a tatárokkal.

Quomodo fuit percussus cum conto. Hogyan ütötték le buzogánnyal (a kúnt).

Quomodo tenebat per crines et puella incidebat pedes eius. Hogyan fogta a hajánál fogva (a kúnt) és a leány elvágta lábait.

Quomodo comanum depilabat per crines et puella decollabat collum suum. Hogyan húzta a kúnt hajánál fogva és a leány lenyakazta.

Quomodo jacebat in gremio puellae. Hogyan feküdt (László király) a leány ölébe.

Quomodo beata virgo medicat ipsum. Hogyan gyógyította meg őt a Szent Szűz.

Ez az utolsó mondat az egyetlen jelzése annak (de ez a kép csak a királyfiak képeskönyvébe került bele!) hogy ez a monda egy szent legendája.

Viszont nem hiányzik a király és a megmentett leány idillje! Hasonló módon írja le a történetet az első olyan magyar krónika, melybe ez a monda egyáltalán belékerült: Kálti Márk Nagy Lajos korában írott *Képes Krónikája*. Igaz, ebben a leányzó a váradi püspök lánya. Mi több, a megmentett nőszemély nem átallja a királyt arra kérni, engedné szabadon az őt elrabló kunt; „ebből is láthatjuk, hogy nincs hit az asszonyokban, mert feltételezhetően kéjvágyból akarta a kunt megszabadítani.” (Bellus Ibolya fordítása.)

László Gyula tehát jogosan tételezi fel, hogy egy magyar ősmonda továbbéléséről van szó; ezt az ősmondát az 1200-as 1300-as évek fordulója táján Szent László legendájába ötvözték.

Szent László tiszteletét tehát nem az Anjou királyok kezdeményezték, hanem a nép között elterjedt mondát fogadták el és tették magukévá.

Így kerül először 1340-ben, majd ettől kezdve folyamatosan Szent László alakja a magyar pénzekre.

A magyar történet-tudat tehát meghatározta egy idegenből hozzánk szakadt uralkodócsalád eszményvilágát. Némi túlzással szólva: Anjou I. Károlyt végül is azért fogadta be a közvélemény, mert a király befogadta és eszményképpé avatta Szent Lászlót, még egy olyan pogány mondából a krónikások által megvetett regösénekek segítségével átmentett történetet is a szent király legendájába építve, melyet az Árpád-házi királyok idején sem tartottak ildomosnak leírni...

Az Anjouk Magyarországon

Az 1330-as évekre végleg berendezkedett Anjou-hatalom számos előnyt jelentett Magyarországnak. A francia viszonyokat, kormányzati rendet hazánkba átvittető Károly a kor legkorszerűbb vívmányait alkalmazta: francia közigazgatást, olasz pénz- és bankrendszert. Leghívebb magyar munkatársával, az Aba Sámuel nemzetségéből származó Nekcsei Dömötörrel kidolgoztatott egy új és hatásos pénzügyi rendszert, adó- és devizapolitikát, mely a külkereskedelem lehetőségeit szinte korlátlanná fokozta. A firenzei pénz mintájára Nekcsei bevezette az aranyfórintot, majd később egy ezüst pénzfajtát is. Nekcsei húsz éven át volt a magyar pénzügyek korlátlan hatalmú és tegyük hozzá; rendkívül sikeres irányítója. A magyar aranyfórint kiváló nemzetközi fizetési eszközzé vált; olasz bankok sorra nyitották meg fiókjait Budán és az ország más városaiban. „Örökkétartó, az egész országban mindenütt forgalomba hozandó, jó új pénz verését” rendelte el az 1323-ban megkezdett pénzügyi reform. Érdemes eltűnődnünk afölött, hogy a XIV. század első felében egy ősi magyar nemzetség fia – őse, Aba Sámuel, Szent István nádora és magyar király volt! – kiváló pénzügyi tehetséggel, az akkor legmodernebb elvek szerint rendezte az ország pénzügyeit. Ez az olasz egyetemen tanult művelt magyar főúr pazar kiállítású bibliát festetett-másoltatott, mely nemrégén hasonló kiadásban jelent meg. Eredetijét New Yorkban őrzik.

A gazdasági reformhoz tartozik a bányászat korszerűsítése, különösen a sóbányák fejlesztése. Az arany- és ezüst bányák már az Árpádok idején is korszerűen üzemeltek.

Károly személyesen gondoskodott a külkereskedelem fellendítéséről. Kölni és németalföldi kereskedőknek vámkedvezményeket biztosított és ezt az intézkedését az érintett városokban közzé is tette. Valószínűleg Erzsébet királyné 1357-es aacheni látogatása (Nagy Lajos uralkodása idején) s az ekkor tett alapítvány és magyar kápolna létesítése is ilyen jellegű külpolitikával van összefüggésben. I. Károly 1335-ben Visegrádon nemzetközi csúcstalálkozót szervezett a lengyel és a cseh király, a morva trónörökös-örgróf, a Német Lovagrend képviselőinek, a szász és a sziléziai hercegek részvételével, mely konferencián szabályozták az észak–déli irányú kereskedelmi forgalmat.

Belpolitikailag legjelentősebb a hadsereg korszerűsítése, francia mintára, de a magyar hagyományok figyelembevételével. A bandérium-rendszer szervezője Károly hűséges munkatársa és nádora, a francia Drugeth Fülöp volt. Egy lovag-hadsereg jött így létre, mely Nagy Lajos későbbi nápolyi hadjárataiban jól bevált. Keleten már kevésbé, amikor például 1330-ban a havasalföldi fejedelem megfegyverezésére indult királyi sereget a románok törbe csalták és maga a király is egyik kísérőjének személyes önfeláldozásával (ruhát cseréltek) tudott csak megmenekülni.

Károly lovagrendet is szervezett, a IX. Szent Lajos által alapított francia lovagrend mintájára: a „*Szent György lovagjainak testvéri társaságát*”. (1326) Az ötven alapító tag közé csak abban az esetben vettek fel újakat, ha a tagság egyhangúan megszavazta felvételét, s ilyenkor maga a király is csak egy szavazattal bírt. A tagok kötelezettségeit a ráánkmaradt alapítólevél szabályozta. Feketeszínű, csuklyás köpenyt viseltek, rajta vörös alapon fehér kereszttel. Havonta üléseztek, s ezeken az üléseken időszzerű politikai kérdéseket vitattak meg. Károly ily módon gyakorlatilag egy fontos hatalmi szervezetet hozott létre, az országnagyok Árpád-kori tanácsának megkerülésével. Ez a lovagrend a társasélet szokásait is segítette kialakítani, hiszen a rendszeresen megtartott lovagi tornák, viadalok, kopjatórések, multságok, ün-

nepségek, lakomák, szórakozások országosan kötelező normává alakultak. A lovaggá ütött férfiak, nem is mindig a leggazdagabb főúri családok fiai, egy új uralkodóosztály kialakítását segítették. Elképzelhető, hogy a Kolozsvári fivérek Szent György lovaszobra a rend számára készült és talán lovagtermüket, vagy előterét díszítette.

Károly, aki gyermekeivel is franciául érintkezett – Nagy Lajos franciául, magyarul, németül és persze latinul beszélt folyékonyan – nem feledkezett el Anjou-családja iránti elkötelezettségről sem. Három életben maradt, felnőtt törvényes fia közül Lajost szánta trónörökösnek, a legkisebbet, Istvánt Horvátország és Szlavónia kormányzó-hercegének (az is lett 1354-ben bekövetkezett haláláig), a másodikat pedig, András herceget Nápoly trónjára szánta. Ezért 1333-ban személyesen utazott Andrással Nápolyba, aki akkor még gyermekkorban volt, hogy fiát eljegyezze Anjou Róbert nápolyi király unokájával, Johannával. (A házasságra 1342-ben került sor.) Ezeknek a külkapcsolatoknak egyengetésében jó támaszra talált Telegdi Csanád esztergomi érsek (1330–1349) személyében, aki jó viszonyt tartott az Avignonban székelő pápákkal.

A művészi élet, a festészet és főleg az építészet a korabeli francia gótikát követte. Mint a Szent László-legenda freskóiról szólván már láttuk, számos festő működött Magyarországon. Abel festőművész 1346-ban Budán állított sírköve mutatja, mennyire megbecsült, jómódú emberek lehettek. Erzsébet királyné Óbudán ferences apácakolostort alapított (klarisszák), melyről a kortársak mint Európa egyik legszebb épületéről és templomáról rajongtak. A klarisszák másolták a margitszigeti domonkos apácákkal együtt a legtöbb ránkmaradt kódexet. Nagy Lajos uralkodásának végén a magyarországi művészeti élet úgy kivirágzott, hogy e korból ismerjük név szerint a szobrász-testvérpárt, Kolozsvári Mártont és Györgyöt, Miklós festő fiait, akik a most a prágai várban felállított Szent György lovaszobrot készítették, valamint a váradi székesegyház előtti tér

három magyar királyszobrát: Szent István, Szent Imre és Szent László ábrázolását.

Megszilárdult a Szent István-alapította egyházi szervezet. A püspökségek nem csak egyházi, hanem katonai jellegűek, tehát bandériumokat kiállítani köteles intézmények is voltak. A kalocsai érsekek már az Árpád-korban egyszersmind hadvezérekként működtek. Az esztergomi érsekséghez tartozott a győri, veszprémi, pécsi, váci, egri és nyitrai püspökség; a kalocsaihoz a gyulafehérvári, váradi, csanádi, zágrábi, szerémi és boszniai (bosnyák) püspökség. Továbbá, bár közvetlenül inkább a zágrábi püspök irányította őket, a dalmáciai városok püspökei: Modrus, Zengg és Knin. A püspökségek irányítása alá tartoztak a káptalanok, egyszersmind oklevélőrző- és hitelesítő *hiteleshelyek*, afféle közjegyzői irodák. Több, mint hatszáz kanonoki javadalomról tudunk. Száz főesperesség a világi papok magánéletét, tevékenységét ellenőrizte. A püspökök alá tartozó plébániák – falvanként, városokként – száma sokkal nagyobb volt, mint századunk elején. A papságot a püspökség székhelyein képezték ki. Ezenkívül minden plébániának volt elemi fokú iskolája.

A szerzetesrendek életében jelentős változások történtek. A Szent István által annyira kedvelt bencésrend hanyatlásnak indult, kolostorai ha nem is néptelenedtek el, de szerzeteseik létszáma csökkent. Így jártak a ciszterciták is. Viszont a XII. század másik nagy újjító szerzete: a premontreiek, nyilván, mert kapcsolatot tartottak a világgal, életerősebbnek bizonyultak, bár az Anjou-korban már nem alakult új kolostoruk. (Az utolsót 1264-ben létesítették.)

Hihetetlenül virágzott viszont az előző évszázadban alakult két „forradalmi” szerzetesrend, a domonkosoké és a ferenceseké. A domonkosok Budán európai hírű főiskolát tartottak fenn. Népszerűségükhöz nyilván Szent Margit tisztelete is hozzájárult. Kevésbé emlegetett, bár népszerű rend volt az Ágostonrendieké, sárospataki iskolájukkal.

A korszak legnépszerűbb szerzete azonban a ferencesrend volt. Mint már említettük, Erzsébet királyné az óbudai kolostort tetemes költséggel alapította. 1334-ben 45 ferences kolostor működött Magyarországon és számuk folyamatosan nőtt. Szalkai Balázs rendfőnök elégedetten állapítja meg rendi krónikájában: „Magyarországon Szent Lajos püspök fivérének a fia, rendünk legnagyobb védelmezője uralkodott és ez időtől fogva e királyi ház minden tagja kedvelte rendünket.” A ferenceseknek fontos szerep jutott a balkáni magyar uralmi törekvések ideológiai támogatásában. A bosnyák patarén-bogumil eretnekség ellen küzdöttek szenvedélyesen, ily módon a hit nevében is növelve a magyar befolyást. Szalkai Balázs írja:

„Amikor Magyarország legkeresztényibb királya, Lajos átkelt a Vaskapun és elfoglalta Bodony városát ... a mi testvéreink nagyon sok embert megkereszteltek és egyesítettek az igazi egyházzal. Tíz feddhetetlen életű testvérünk nap mint nap vitatkozott az eretnek papokkal. Mikor aztán Bazarád király visszafoglalta a várost, öt testvérünket, akiknek nem sikerült elmenekülni, egy templomban találták meg. Őrjöngve rájuk rohantak, az egyiket egy ablakfülkében felkoncolták, a többi négyet pedig az eretnek fejedelem elé hurcolták. Látván ezt a katolikus hit ellen ségei, örvendezve mondták:

— Most aztán vitatkozhatunk a vallásról, most bezzeg tudunk nektek válaszolni!

A mi szent minoritáink pedig a Szentlélek sugallatára bilincsekben is hőiesen védelmezték a katolikus vallást. Ezért a kalugyerek a Duna partján a fejüket vették...”

Az Anjouk tehát a ferencesekben ideológiai-szellemi fegyvertársakat kaptak. Egyszersmind azonban, a legegyszerűbb néppel érintkezvén, a ferences barátok között is terjedt egy radikális szegénység-eszmény, mely miatt gyakran kerültek összeütközésbe az inkvizícióval és a világi hatóságokkal. Nagy szerepük volt abban, hogy a magyar Délvidék, főleg a Szerémség fejlett, polgárosult tájegysége, haladó-radikális eszméket vallott.

Kivirult a magyar alapítású pálos rend is; Mátyás királyig a magyar uralkodók kivételezett kegyeltjei, a magyar egyházi kultúra letéteményesei. Nagy Lajos egyik győztes háborújában elérte, hogy Remete Szent Pál ereklyéit ünnepélyesen a budaszentlőrinci pálos főkolostorba hozták.

Új telepítésű rendnek számíthatjuk az igen szigorú szabályzatú francia karthauziakat, a néma barátokat (némasági fogadalmat tettek), akiknek három kolostoruk közül – Dunajec, 1319, Felsőtárkány, 1364, Lövöld 1378 az utóbbi játszik fontos szerepet a magyar kultúra történetében. Ma Nagyvázsöny néven ismerjük.

Fontos szerep jutott, főleg a századvégi zűrzavaros politikai viszonyok idején, az eredetileg betegápolással foglalkozó johannitáknak vagy jánoslovagoknak, akiket, mivel 1530-ban a török elől Málta szigetére települtek, ma máltai lovagoknak nevezünk. Számos magyarországi kórházuk, gyógyszeráruk és egészségügyi intézményük közül ma is láthatóak a Széna téren, a buszmegálló mögött középkori kórházuk falának romjai. (Ez a kórház települt át századunk elején jelenlegi helyére és ezért nevezték el „Új” Szent János kórháznak.) A johanniták akkor kaptak kiemelkedő politikai szerepet Magyarországon, amikor a francia király, az avignoni pápák segédletével, véres kegyetlenséggel kiirtotta a templomos lovagokat (*milites fratri tempiei*; Salamon jeruzsálemi templomáról nevezték el magukat 1118-ban) és vagyonukat a johannitákra osztották. (Már ami megmaradt a vagyonból.) A templomosok jelentős magyarországi városa Léka (Lockenhaus) volt, mely ma is megtekinthető. Dalmáciában Vrána várában székeltek, s ezt Lajos király 1345-ben a johannitáknak adta. A vránaiak megőrizték a templomosok szellemiségét, és Dalmáciában jelentős politikai befolyásra tettek szert. A johanniták vránai főnöke, perjele, mint magyar közjogi méltóság, Lajos király halála után fontos politikai szerepet játszott.

I. Károly 1342-ben bekövetkezett halála után fia, Lajos zökmőmentesen vette át a hatalmat. Telegdi Csanád esztergomi érsek 1342. július 21-én Székesfehérvárott annak rendje és módja

szerint megkoronázta. Lajos király nevét – mint arról imént Szalkai Balázs tollából értesülhettünk – Szent Lajos toulouse-i püspökről, nagybátyjáról kapta, de utalt ez a név IX. Szent Lajosra, az Anjou-dinasztiát alapító Károly bátyjára is. (Kétszer fordul elő ez a név királyaink között, mindkétszer francia kapcsolat tudatos hangsúlyozása.)

Nagy Lajos uralkodásának első évtizede annyira a nápolyi dinasztikus érdekek képviselőjének ügyében zajlik, a fiatal király akkora intenzitással veti bele magát a családi viszályba a nápolyi trón megszerzéséért, hogy nem lehet kétségünk: ő ekkor elsősorban az Anjouk dinasztikus érdekeit tartotta szem előtt (hogy tudniillik az ő águk és ne egy másik Anjou-ág szerezhesse meg a nápolyi trónt) – és magyar királyi mivoltát csupán mint hatalmi eszközt használta föl; a magyar állami érdekek eleinte alighanem másodrendű szerepet játszhattak. Más kérdés, hogy később ez a nápolyi tájékozódás igen fontos magyar érdekkekké vált.

Lajos először édesanyját küldi 1343-ban Nápolyba, hogy tájékoztadjék öccse, András herceg helyzetéről és nápolyi királlyá koronázásának lehetőségeiről. Erzsébet 1344-ben rossz előérzetekkel, dolgavégezetlenül tér haza. Annyit sikerült elérni, hogy a még Károly király által a harmincas évek elején Nápolyba vitt András herceget, aki 1342-ben feleségül vette Johannát, VI. Kelemen pápa elismerte Nápoly királyának és elrendelte beiktatását. De éppen ez a pápai gesztus sodorta András herceget életveszélybe; Johanna, aki magának óhajtotta megtartani a trónt, röviddel e pápai határozat kézhezvétele után meggyilkoltatta férjét, András herceget. Mint a későbbi események mutatják, a francia VI. Kelemen, családi nevén Pierre de Baufort, mielőtt pápa lett volna, bencés szerzetes, majd Rouen érseke, következetesen Johannát támogatta, főleg azért, mert Avignon, a pápák akkori székhelye, az Anjouk családi birtoka volt és VI. Kelemennek e támogatás révén sikerült megkapnia Johannától Avignon városát pápai tulajdonul.

80 Lajos király, öccse halálát megbosszulandó, 1347-ben hadjáratot indított Nápoly ellen. Történelmünk során, a „kalandozások” honfoglalás utáni évszázadát kivéve, ilyen szervezett magyar katonai akció Itália földjén nem történt. Minek is történt volna? Mi keresnivalónk lett volna Dél-Itáliában? Fényes és jól felszerelt lovagi hadsereg, megtűzdelve mindenféle német és egyéb zsoldosokkal, vonult végig Itálián. Csudálkozva láthatták, hogy ahány város, jöszörint annyi államféleség; és mennyi város! Noha éppen ekkor volt terjedőben az Észak-Afrikából behurcolt pestis, és ez Magyarországot is tizedelte, (Boccaccio *Dekameronja* a tanú rá) maradt elég bámulnivaló. A seregben mindenféle társadalmi réteg keveredett; nem néhány klerikus vagy diák került tanulni külföldre, mint régebben, nem is csak kereskedők, netán iparukat tökéletesíteni vágyó mesterlegények; katonának állt parasztok, kisvagyonú szegény nemesek, kalmárok, mulattatók, szakácsok és konyhai népség, írnokok, lelkészek, szolgák vonultak és ismerkedtek egy merőben más világgal. Lajos király rövid megszakítással 1350 őszéig csatázott olasz földön, végeredményben gyakorlatilag eredmény nélkül. Kivégeztette ugyan András herceg egyik – vélt – gyilkosát, illetve a felbujtót – (ezt is Károlynak hívták az áttekinthetetlenül sok francia Anjou Károly meg Róbert között) – és Aversa ostrománál 1350. július 26-án meg is sebesült, de lényeges sikert az időben összefolyó, de elvileg két külön hadjárat nem hozott.

Azaz mégis.

A nápolyi Anjoukkal nem minden olasz állam, város, fejedelemség rokonszenvezett, még kevésbé a franciaországi Avignonba települt pápákkal. Velence terjeszkedni vágyó hatalma is zavarta ezeket az olasz államalakulatokat, hercegségeket, ezért szívesen fogadták a magyar király hadseregét. A hatvanas évektől a század végéig úgyszólván szünet nélkül harcoltak-mozogtak magyar csapatok Itália földjén, nem is szólva a Dél-Olaszországban megtelepített magyar várkapitányokról és helyőrségekről. A pápák is visszatelepültek Rómába, s e visszatelepülé-

süket a magyar király fegyverrel támogatta. Így a pápák Lajos híveivé váltak. Ekkor kerül Itáliába sok között Toldi Miklós is.

Lajos király ezt a helyzetet felismerve, gyermektelen lévén 1364-ben udvarába fogadta a „Kis”-nek nevezett nápolyi Károly herceget, a nápolyi trón (egyik) várományosát és trónörökös-ként neveltette. Felcseperedvén, Kis Károly a dalmáciai részek hercege lett és kitanulta a magyar viszonyok közötti államigazgatást. Miközben a magyar király IV. Károly német-római császárral is szövetségi, sőt baráti viszonyra lépett, ezt a Károlyt pedig a pápa elfogadta, sőt meg is koronázta – így hát egy merőben új hatalmi konstelláció kezdett kibontakozni. Úgy tűnik, Nagy Lajos egy balkáni–dalmát–adriai–dél-olaszországi hatalmi összpontosítást tervezett, a magyar királyság súlyát tehát a délnyugati tájak felé irányította. Hadiflottát is szervezett, élére tengeragyot nevezett ki. Igen helyesen, hiszen a Balkánon mohón terjeszkedő török megállítása csak így lehetett lehetséges. Ezért Lajos, akinek felesége egy szerb fejedelem leánya – szintén Erzsébet, mint az anyakirályné – igyekezett jó viszonyt ápolni Szerbiával és ez a törekvése többé-kevésbé sikerrel is járt. Ebben az összefüggésben figyelemre méltó, hogy az első magyar egyetemet Lajos király az éppenhogy Itália földjére lépett pápával egyetértésben Pécs városában alapította, tehát a délvidék egyik magyar püspökségi középpontjában. Egyre több magyar főúri család fészkel meg ezen a vidéken, vagy ered innen: a Garaiak, a Lackfiak...

1378-ban, a magyar államnak Velence Köztársaság ellen indított háborúja – Velence szakadatlanul zaklatta a magyar koronához tartozó dalmát tengerpartot – látványos győzelmet hozott. Padova hercege, Genova városállam és más olasz fejedelemségek a magyarokkal szövetkeztek. Az 1381-es torinói béke elismerte Magyarország jogát Dalmáciára; Nápolyban Lajos megfosztotta trónjától Johannát, öccse gyilkosát és helyére Kis Károlyt ültette. Nápoly királya tehát a magyar király barátja, sőt „kreatúrája”. Kis Károly Johannát kivégeztette.

Ez elsőprő győzelem volt. Ehhez képest a lengyel trón megszerzése (1370: Lajost Krakóban lengyel királlyá koronázták) a mi magyar történelmünk szempontjából epizód csupán; a kormányzóként Lengyelországba küldött lengyel születésű Erzsébet anyakirályné nem boldogult birodalmával.

Így állt tehát a helyzet, amikor Lajos király 1382. szeptember tizedikén meghalt.

Nem lévén fia, a trónöröklés kérdése rendezetlen maradt. Károly, mint nápolyi király számításba jött, csak hogy Lajosnak mégis született idősebb korában három lánya, s közülük Máriát Lajos eljegyezte IV. Károly császár fiával, Zsigmonddal, aki a magyar udvarban nevelkedett.

Egy Erzsébet királyné köré szerveződött hatalmi csoportosulás, Garai Miklós nádor irányításával, haladéktalanul kész helyzetet teremtett: egy héttel a király halála után Székesfehérvárott Kaplai Demeter esztergomi érsek, bíboros Máriát magyar királyné koronázta.

Az első nő, királyként, a magyar trónon! Mária tizenkét éves, mint nagyapja annakidején, 1300-ban...

Tehát kétségtelen: nem ő uralkodik, hanem mások parancsolnak helyette.

Kezdetét veszi a magyar történelem egyik legtragikusabb eseménysorozata. Néhány év leforgása alatt sikerült Lajos királynak szinte minden politikai eredményét tönkrezúzni. Így bosszulta meg magát az a mulasztás, hogy Nagy Lajos nem rendezte egyértelműen a trónutódlás kérdését.

Mint valami rémregényben követik-hajszolják egymást az események: Máriát sebtében férjhez adják a francia királyfihoz, a vőlegényt távollétében a francia követ képviseli; (Anjou-francia koncepció); de persze felbukkan Zsigmond, az eljegyzett vőlegény, ő ténylegesen nőül veszi Máriát, s így immár egy megkoronázott magyar királynő férje; (német-római koncepció); az országnagyok rádöbbennek, hogy itt egy hataloméhes, ámde külpolitikához mitsem értő klikk kezdett uralkodni, mire

behívják Nápolyból Kis Károlyt, aki meg is jelenik, Mária lemond a trónról és személyesen jelen van II. Károly király székes-fehérvári, törvényes koronázási ünnepségén.

Itt álljunk meg egy pillanatra. Tűnődjünk. II. Károly: alkalmas uralkodó. Lajos annak nevelte. Övé Nápoly és egész Dél-Itália. Létrejöhetne egy tengereken átnyúló magyar–olasz szövetség. Károly megfontoltan, higgadtan kezd az ország kormányzásához. Ért hozzá.

Bízik az anyakirálynében, hiszen ez az asszony, mielőtt hosszú meddősége után leányokat szült volna, anyjaként kezelte a férfit, akkor még gyereket. Erzsébet visszaél ezzel a bizalommal: valamilyen ürüggyel budai lakosztályába kéreti Károlyt, ahol megölik. Garai Miklós a főcinkosa. Rebesgetik, hogy a szeretője.

A gyilkosság hírére nem csak az ország, hanem fél Európa is felszisszen. A szövetséges olasz fejedelemségek követeik útján tiltakoznak. Mária húga, Hedvig, ekkor már lengyel királyné, sereget küld Magyarországra. Forrong az ország, a déli-nápolyi párt bosszút forral. 1386 nyarán rajtaütnek a királynők útikaravánján; Garait és kíséretét kardélre hányják, Erzsébetet később megölik. Mária fogoly.

Mivel Károly nem él, egyetlen lehetőség kínálkozik: Zsigmond. Azok is, akik a nápolyi irányzat hívei, egyetértenek személyében. Egyelőre. Zsigmondot a veszprémi püspök 1387 tavaszán magyar királlyá koronázza. Felesége, Mária Dalmáciában a felkelők foglya.

Zsigmond a Dalmáciára éhes Velencével szerződik; a velencei flotta kiszabadítja Máriát. Zsigmond kegyetlenül leszámol a nápolyi párttal, harminckét nemest – vezetőjük Hédervári Kont István – kivégeztet. De sokan tartják magukat, vezérük Horváti János és a vránai johaunita rendfőnök, azaz inkább parancsnok. A meggyilkolt II. Károly fiát, Lászlót tekintik magyar királynak.

Mária királynő, előrehaladott állapotos lévén, noha tehát gyermeket vár – talán a trónörökös! – 1395. május 17-én egye-

dül, kíséret nélkül kilovagol és a budai erdőkben halálos baleset éri. Tanúk nincsenek.

Így ért véget az Anjou-ház magyarországi uralma. Száz évig se tartott.

Az ország szétzilált állapotban, kiskirályok helyi uralmát rettegi. Egy főúri liga, élén a lekaszabolt idősebb Garai Miklós fiával, ifjabb Garai Miklóssal veszi kezébe az ország ügyeinek intézését.

Szegény Mária!

A francia követ szerint kedvelte a muzsikát, szépen énekelt, lantjával kísérve önmagát.

Alighanem semmit sem értett a körülötte zajló felfordulásból. Zsigmondot sohase szerette, kényszerből lett a felesége. Ezt érté-sére is adta.

Anyja, a szerb Erzsébet mohó hatalomvágyának lett az áldo-zata. De lehetséges, hogy az igazi hatalomvágyó Garai Miklós volt (fia ezt a hatalmat meg is szerezte), Erzsébet királynéasszony pedig, férje halálakor negyvenhárom éves élnivágyó nő, akit férje, rejtélyes betegsége miatt, évek óta elhanyagolt – talán egyszerűen csak szerelmes volt és vakon kiszolgáltatta magát Garai nádornak.

A valószínűleg Kálti Márk ferencrendi szerzetes, I. Károly feleségének udvari papja által írt-összeállított Képes Krónika érdekes módon nem sok szívderítőt tud uráról. Közvetve Ká-rolynak a Zách Felicián-merénylettel kapcsolatos kegyetlen bosszúját is elítéli. Olyan mondakör, mint Szent István, Szent László, sőt Salamon, Kun László, később Mátyás esetében, nem hogy nem alakult ki az Anjoukról, noha Lajos király, méltán, a „nagy” jelzőt kapta neve elé, hanem egyenest fura ez esetben a nagyra becsült királyokhoz mindig fűződő anekdoták hiánya. Különös az is, hogy a Képes Krónika egy mondat kellős közepén szakad félbe, bár nem a szerző hibájából, hanem a képeskönyvet gazdagon illusztráló másoló miatt. Mindenesetre a Képes Króni-ka egy, a Zách-tragédia utáni balsikerű hadjárat leírásával ér

véget, amikor Hédervári Dénesfia Dezső feláldozza magát a törbe csalt királyért... Külüllei Apród János udvari tisztviselő már rajongó elismeréssel írta meg urának, Nagy Lajosnak életrajzát, elképzelve, amint az 1350 szeptemberében Rómába látogató Lajos királyt maga Cola Di Rienzo néptribun fogadja száz bíbor tógába öltözött római polgárral együtt – noha Rienzi ekkor már a száműzetés keserű kenyerét ette. Kükülleinek köszönhetjük az egyetlen szeméyleírást, ami középkori királyainkról fennmaradt. Az urát naponta látó krónikás így ábrázolja Nagy Lajost:

„Átlagos magasságú, büszke tekintetű, göndör hajú és göndör szakállú, derűs arcú, duzzadt ajkú, kicsit görbe hátú ember volt.”

De ennek a lelkes Nagy Lajos-életrajznak részletei sem váltak a magyar emlékezés közkincsévé, amiképpen a szépirodalmi becsú olasz források anekdotikus részletei sem. Giovanni Da Prato *Paradiso degli Alberti* című regényes művében több kedves epizód emlékezik meg Nagy Lajosról, sőt: Kardos Tibor közlése szerint Wolfram von Eschenbach: *Parsifal*-jában az utolsó Grál-lovagnak nevezi a magyar királyt!

Mégis, ez a magyar lovagkor szappanbuborékként pattant szét a Mária halálát követő hatalmi harcokban. Igaz, Székely István 1559-es *Világkrónikájában* kárörvendve említi, s ez talán valóban egy elfeledett Nagy Lajos-anekdota emléke, hogy nápolyi hadjárata idején „a figét az olaszokkal a számár alfeléből kiharaptatá”; de Heltai Gáspár már azt állapítja meg a maga reformatori puritánságával, hogy „nem csoda, hogy a pápa így mert vala parancsolni a magyari királyoknak”.

Ha Lajos életműve folytatódhat: Magyarország sorsa kétségkívül más irányba kanyarodik, mint amerre Zsigmond és a Garaiak idején valójában kanyarodott...

Első a nemzet, aztán a király

Bajazid török szultán 1395-ben, szinte már a napjainkban szokásos széles körű hírverés módszereivel élve, bejelentette, hogy az 1396-os esztendőben meg fogja támadni Magyarországot.

Ez a hallatlan kihívás érthető nyugtalanságot keltett egész Európában, de főleg Magyarországon.

Idáig jutott tehát a török. Itt van a nyakunkon, mint 1241-ben a tatárok. Hasonló tragédiának nem szabad megismétlődnie. A nemzet léte forog kockán.

A huszonhét éves Zsigmond királyt felvillanyozta a fenyegetés: végre itt a lehetőség, hogy megmutassa, mit tud.

Kétségtelen: ha a török vakmerő kihívására a magyar állam kellő eréllyel és sikerrel képes válaszolni, mind Magyarország-nak, mind királyának: Zsigmondnak helyzete tartósan megszilárdul.

Zsigmond és diplomatái lázas tevékenységbe kezdtek. Kanizsai Miklós tárnokmester „velencei tárgyalásait a XIV. századi diplomáciai művészet mesterművének nevezte a probléma egyik alapos ismerője” – írja Mályusz Elemér. Kanizsai Párizsban is tárgyalta, más követek német és olasz fejedelemségekkel alkudoztak. Maga Zsigmond Prágában biztosította hátát, bátyjával, Vencel császárral lépve egyezségekre. Itthon, Magyarországon mai szót használva általános mozgósítást rendelt el a király. IX. Bonifác pápa domonkosrendi szerzetes-hitszónokokkal fokozta a harci kedvet Észak-Itáliában és Ausztria területén.

VI. Károly francia király Jean De Vienne tengernagy parancsnoksága alatt hajóhadat irányított a Fekete-tengerhez, a török

csapatmozdulatokat akadályozandó. Hadsereget is küldött Magyarországra, unokafivérének, János Nevers-i grófnak vezényletével. Angliából II. Richárd király unokaöccse, Henrik, Lancaster hercege érkezett. Német, francia, osztrák, lengyel, cseh grófok, bárók, lovagok táboroztak a Rákos mezején. Itt volt a johannita lovagrend nagymestere. Ott volt a seregben Kyeser Konrád, a kor legjelesebb hadmérnöke, katonai szakíró, akinek *Bellifortis* című haditechnikai enciklopédiáját a XV. század folyamán sokan forgatták. Felvonultak a magyar bandériumok az ország minden tájáról. A nyári seregszemle valóságos népünneppé változott. Ilyent talán még az Árpádok alatt, a keresztes hadjáratok idején se látott Magyarország! Beérett Nagy Lajos vetése. Mert kétségtelen, hogy ez a hatalmas diplomáciai siker még Nagy Lajos politikájának gyümölcse.

Furcsa, de mindenki diadalra számított.

Zsigmond azzal dicsekedett, hogy ha az ég szakadna rájuk, lándzsáik hegye az eget is feltartóztatná.

A sereg a biztos győzelem nem is reményében: tudatában vonult végig Magyarországon, a Balkánon Nikopol (Nikápoly) Duna-parti bulgáriai törökmegszállta város határáig. Kétségkívül az akkori európai hadviselés legjava volt jelen a seregben.

1396. szeptember huszonnyolcadikán az egyesült európai seregek, a magyar király fővezérletével, megsemmisítő vereséget szenvedtek. Kaplai János és Perényi Miklós magyar seregvézerek hősi halált haltak, a nádor fogságba esett, úgyszintén a franciák vezére, János nevers-i gróf. Sok ezer magyar, francia, német, cseh, olasz katona maradt a csatatéren.

Mivel a keresztény hadsereg az európai hadifejlettség csúcsát jelentette, a török győzelem sokkal több volt, mint „egyszerű” magyar vereség. A török katonailag egyértelműen jobbnak bizonyult egész Európánál.

Ez a katasztrofális vereség, mely ráadásul derült égből érkezett villámcsapásként érte a keresztes vitézeket, évszázadokra eldöntötte Magyarország sorsát. Ettől kezdve magára hagyot-

tan, saját erejére támaszkodva, legfőljebb szomszédai segítségével kényszerült megvívni a törökkel, mely immár az ország határaihoz érkezett. A nikápolyi csata után a törökök benyargaltak a Dráva mentének vidékére és magyar falvakat raboltak.

Mit tett ebben a helyzetben a király?

Míg az épen maradt magyar seregrészek Garai Miklós vezényletével viszonylag rendezetten hazavonultak, addig a király a veszített csata utáni pánikban elmenekült. Nyoma veszett. Ahelyett, hogy hazafelé vette volna útját testőrségének fedezete alatt, a Dunán hajóra szállva a Fekete-tengerig menekült, onnan tovább Bizánc érintésével pedig körülhajózta a görög szigeteket.

Zsigmond mint ember, mint katona és mint magyar király csődöt mondott. Gyávaságát szégyellve, elbujdosott, nem mert a magyar országnagyok szeme elé kerülni.

Ehelyett turistautat tett és vidáman hajóztatva, a következő év elején bukkant csak fel Horvátországban.

Mivel a királynak nyoma veszett, az országnagyok, az Anjouk-alapította Szent György lovagrend vitézei, kezükbe vették az ország dolgainak irányítását. Tárgyalásokba kezdtek a meggyilkolt II. Károly Nápolyban uralkodó fiával, Lászlóval: venné át a magyar kormányt. Lackfi István, Nagy Lajos hű bizalmasa és hadvezére állt az elégedetlenek élére.

Úgy tűnt: a régi Nagy Lajos-eltervezte koncepció a helyes: egy itáliai szövetséggel teremteni a Balkánon erős magyar hatalmat. Ha II. Károlyt nem gyilkolja meg egy udvari klikk: talán megállítja a törököt. Annyit pedig kétségtelennek mondhatunk, hogy a most szóba jött László kiváló hadvezér volt, Itáliában győzelmet győzelemre halmozva kishíján megvalósította Olaszország egyesítését. Ő egy magyar sereg élén biztosan megfékezte volna a törököt.

Az 1397 telén előkerült Zsigmond, híveinek szűkebb körével, nagyon jól felfogta a magyar békétlenek jogos indulatából származó veszélyeket. Lecsapott. A fogadására érkező, vele tárgyalni óhajtó, talpig becsületes Lackfi Istvánt és híveit meggyilkol-

tatta. Szabályos mészárlás történt ott, akkor, Körös várában, 1397. február 27-én. Így ért szomorú véget az Arany Toldijából is jólismert Lackfi-család.

Ő az István vajda, koronás Erdélyé,

Kit Lajos a hadban téve fővezérré:

Nem ifjú, nem is vén, haja vegyes ősszel

Barna férfierő tiszta ezüst ésszel;

Bölcs vezér, tanács – de bátor, kemény harcfi

Példabeszédé vált: „ez második Lackfi.”

(Arany János)

Az első Lackfi tudniillik az volt, aki, hadserege élén lovagolva, megszólította a nyári betakarítást végző Toldi Miklóst...

Hát ezt a „bölcs vezért” gyilkoltatta most le Zsigmond.

Ezek után hihetnők, hogy a Nikopolból csúfosan megfutott és most a trónus vonzkörébe visszatért Zsigmond, ha véres eréllyel is, de rendet teremtett maga körül. Holott nem ő győzött, hanem a Lackfiak ellenfelei, a Garaiak és a Kanizsaiak. Eszük ágában sem volt Zsigmondot maguk fölött elismerni. Kanizsai János esztergomi érseknek, Lackfi beárulójának vezetésével 1401 áprilisában fogságba vetették a királyt és csak hónapokig tartó elzárás után engedték szabadon, amikor lényegében szabad kezet adott a nemesi ligának és megígérte, hogy Cillei Hermann örgróf leányát, Borbálát feleségül veszi. Ami meg is történt, Zsigmond pedig jó időre távozott az országból.

Ám még ez sem elég. 1402 karácsonyán az a Kanizsai János esztergomi érsek, kancellár, Zsigmond egyik fő bizalmasa, aki addig a nápolyi-párt esküdt ellensége volt, Nagyváradon, püspöktársai jelenlétében, megesküdött Szent László ereklyéire, hogy Zsigmondot, mint arra méltatlant, trónjától megfosztják és helyette a nápolyi László királyt emelik a magyar trónra. Kanizsai tehát annak a mozgalomnak híve lett, amely miatt Lackfi Istvánt beárulta!

Nem részletezzük a továbbiakat. László rövid magyarországi tartózkodásakor felmérte a helyzetet és nem vállalta a magyar királyságot. Nem kellett neki. Nem akart magyar király lenni. Bizonyára az atyja elleni gyilkos merénylet emléke is kísértette. Ide jutott száz év alatt a magyar királyság! Száz éve még három király is versengett a magyar trónért, Anjou Károly képes volt magát háromszor megkoronáztatni és csaknem harminc évig várni, amíg a tényleges hatalom elismert birtokosa lesz, most pedig...

Marad tehát Zsigmond.

De ő csak alakilag király.

A tényleges hatalom a ligába tömörült országnagyok kezében van. Magyarország királya voltaképpen Garai Miklós nádor és szövetségesei. Például Cillei Hermann őrgróf. Mivel a kétségkívül rendkívül ügyes tárgyalókészségű, remek diplomata, pompás cselszövő és színlelő Zsigmond családi összeköttetéseinek ügyes felhasználásával – hiszen atyja is német-római császár volt! – elérte, hogy a Német Birodalom királya, majd császára legyen – szédülni szoktunk a büszkeségtől, hogy lám, egy magyar király császárrá lett! Micsoda dicsőége ez hazánknak! Holott a dolgot akár meg is fordíthatjuk: ekkor fakul ki Európa közvéleményének tudatából a független magyar állam létezésének ténye; hiszen Zsigmondot immár nem mint magyarok királyát, hanem mint császárt ismerték, aki persze Magyarország királya is.

Kétségtelen, hogy Zsigmondnak, mint császárnak számos udvaronca, diplomatája, államférfia, papja, püspöke volt magyar; ámde az is kétségtelen, hogy a magyar határokon túl elvétve képviselték a független magyar államot, mert azt sokkal inkább Garai Miklós jelképezte, akit az angol királyok Magyarország tényleges urának tekintették és aki a francia királyoknak is bizalmasa volt.

Megkockáztathatjuk tehát annak kimondását: Zsigmond uralkodásának kezdetén, évtizedekig tartó véres küzdelmek so-

rán, háttérbe szorult egy dalmáciai-adriai tenger-déltáliai magyar hatalmi koncepció, melyért pedig sokan életüket áldozták és nemcsak saját érvényesülésük érdekében; és viszont fokozatosan diadalra jutott Magyarország eltéphetetlen szálakkal való összeszővődése a német nyelvterülettel, lényegében a német-római császársággal, ezzel párhuzamosan pedig elhalványult a független magyar állam Árpád-kori eszménye; hol a császárságnak, hol a cseh királyságnak (mely szintén a császársághoz tartozott), hol pedig a lengyel birodalomnak ilyen vagy amolyan részeként szerepeltünk, ámde szívesen hitetjük el magunkkal, hogy mindez csupán a perszonálunió egy fajtájának tekintendő.

Az persze igaz, hogy ugyanekkor alakul ki egy nemesi nemzet fogalomköre, amikor az országnagyok önmagukat tekintik az ország tényleges urának, határozatokat hoznak és hajtanak végre, a király helyett intézkednek, adót szednek és „közigazgatnak”.

Vörösmarty Mihály azt mondatja egyik, a cenzúra által anakidején betiltott tragédiája, *A bújdosók* hőisével, hogy válságos pillanatokban mindig a nemzet a fontosabb, nem pedig a király személye. „*Első a nemzet, aztán a király.*” Ez így lelkesítőn szép gondolat, ámde ha a nemzet nem képes önmagát államként is működtetni, akkor mégiscsak baj van.

Gyorsan hozzáfűzhetjük természetesen, hogy egyelőre, most még, a magyar állam az országlakosok tudatában létező *jogi fogalom*; ők Magyarország, Hungaria lakosai.

A kor átlagembere válsághangulatot sem érzett. A fejlődő városokban, melyek sorra építik máig csudált gótikus stílusú templomaikat – Kassa, Pozsony, Kolozsvár, Sopron, Keszthely – a rendezett birtoktesteken, majorságokban, gazdaságokban, a maguk független anyagi és szellemi világában élő kolostorokban elégedetten és jó módban éltek az emberek, polgárok és iparúzők is megengedhették maguknak a drágább öltözködés, a házioltár, az ékszer luxusát; Huizinga írta le pompásan ezt a kort *A középkor alkonyában*. Amikor pedig arról értesülünk, hogy Erdély-

ben, Budai Nagy Antal vezetésével, paraszti-kisnemesi mozgolódás zajlik, az nem a szegénység tűrhetetlen helyzete miatti elégedetlenség következménye, hanem sokkal inkább azt mutatja, hogy már az alacsonyabb rétegek is keresik-követelik a maguk helyét a hatalomban, az államrendszerben. Hatott erre a mozgolódásra a huszita tan is. Urak és parasztok 1437-ben szabályos csatákat vívnak, sőt szabályos békeegyezményt is kötnek. Olyasféle ez, mint manapság egy sztrájkmozgalom. Zsigmond halálát követően a mozgalom radikális szárnya még egy erőfeszítést tesz, de az erdélyi nemesség 1437 december közepe táján Kolozsvár közelében legyőzi Budai Nagy Antalt, aki a harcban elesik. Székely István 1559-es krónikája az 1514-es parasztháború emlékét vetíti vissza 1437-re, amikor így emlékezik meg az eseményekről: háború zajlott „az Antal király ellen és a Márton király ellen, kiket a parasztnép önköztük királlyá töltötte vala. Kiknek az ő erejüket igen nehezen verék meg az urak”. Európa tele van ekkor ilyen plebejusi nyugtalansággal, s hogy nálunk is felütötte a fejét, a társadalmi előrehaladás jele, a paraszti néprétegek társadalmi öntudatának jelentkezése és bizonyossága.

A XV. század első fele Magyarországnak átlagemberéről, világlátásáról, hangulatáról jó képet fest Leibici Márton szepességi német családból származó bencés szerzetes *Senatorium* című emlékiratában. Leírja az iskolába járás örömeit és szepegéseit, amikor a téli hajnal sötétjében az iskolába ballagó gyermeket árnyékok ijesztik; amikor az iparoscsalád háza leég, de hamar felépül az új ház saját erejükből; amikor a magyar szenteket tanulják az iskolában – magyarországi iskolában, latinul, német anyanyelvű gyerekek – amikor egy lány fiúruhába öltözve iratozik be az egyetemre „a tudomány szeretetéért”; amikor egy város polgársága kihajigálja a városháza ablakán a korrupt tisztviselőket; „tanulásul hagyom, hogy a városok vezetői ne legyenek túl kemények a lakossághoz”; amikor az ifjak csudálkozva terjesztik a hirt egymás között, hogy „az 1428-ik évben

Franciaországban előállt egy leány, valami pásztornak a lánya, aki azt állította magáról, hogy Isten küldte a francia királyság birtokainak visszaszerzésére. Személyesen szállt harcba az angolok ellen..." – tehát Magyarországra is eljutnak, szinte azonnal, Nyugat-Európa távoli eseményeinek, Jeanne D'Arc tetteinek hírei. Aztán „Hány lezajlott ütközetre emlékszem életem során a legkülönbözőbb vidékeken..." Le is ír egy Pongrác nevű magyar urat, aki hivatásszerűen rabolgatta az osztrák határvidék falvait, míg aztán budai házában ebéd közben meghalt, felkiáltván, hogy „már jönnek értem". Úgy látszik, környezete az ördögökre gondolt, mert „meg is tagadták, hogy a templom mellé temessék". A szerző édesanyja leveleiben – tehát ez a polgárasszony egy szepességi faluból levelezett a fiával, s ez akkor is figyelemre méltó, ha a derék anya *diktálta* ezt a levelet valamelyik írástudó férfiúnak! – minduntalan kérleli fiát, zarándokoljon el Rómába, mert ez hozná meg számára az üdvösség tudatának nyugalalmát. Útiköltséget is küldött a mama, mire a derék Márton „méltóképpen gondoskodott nővére fiáról" és útnak eredt. Érdeemes itt megállnunk. A zarándoklat e kor fontos „tartozéka". Hihetetlen élménynyagot gyűjtöttek össze a zarándokok, ily módon is biztosítva egy folyamatos áramlást eszmék, szokások, ismeretek között. Zsigmond egyik lovagja, Tar Lőrinc egészen Írorszáig zarándokolt, ahol egy kénköves bűzű barlangban látomásai támadtak. Európa országútjai tele voltak a legkülönbözőbb zarándokkal.

Nos tehát Mártonunk is elzarándokol Rómába, ahol akkora volt a turistatömeg, hogy „a tiberis hídján össze szorult; egyik fel a Szent Péter-templomhoz igyekezett, a másik onnan volt távozóban, úgy, hogy tizenkét embert agyonnyomtak, mások meg beleestek a Tiberisbe".

Ez az a korszak, amikor Itália egyetemei teli vannak Magyarországról érkezett diákokkal, amikor budai kereskedők Rómából, Párizsból, Londonból, Bizáncból hoznak ajándékot szeret-

teiknek, amikor vakációra hazaérkezett fiúk a prágai egyetem rebellis tanait hirdetik szerte az országban.

Imponálón kivirágzik a képzőművészet. Festészeti vonatkozásban elég Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki oltárképére emlékeztetnünk. Az ország igazi urai, a liga-tagok sorra építik várkastélyaikat: az Újlakiak Várpalotán, a Garaiak Siklóson és Kőszegen, a Kompoltiak Kismánán (hogy csak a ma is láthatóakat említsük). Örök kár, hogy a budai olasz boltosinasból Zsigmond kegyelméből hadvezérré avansált Filippo Scolari (Ozorai Pipo) temesi gróf ozorai kastélya elpusztult, ezt ugyanis 1425 táján a nagy Masolino festette ki! Megérte tehát Masolinonak, hogy a messzi Magyarországra utazzék.

Ekkor készül a Szent László herma, melyet ma Győrben őriznek, középkori ötvösművészetünknek ez a remeke. De hogy egy „kisebb” magyar nemes is milyen jólétben élhetett és milyen szívesen áldozott a művészetekre, arra sok példa közül a leghatásosabb Suki Benedek erdélyi nemes úr kelyhe, ez a pazar ötvös-remekelés, melynek értéke ma egyszerűen kifejezhetetlen.

Az ezernégyszázas évek első felének legjelentősebb, joggal szenzációnak nevezhető művészeti emléke a Zolnay László által meglett budai szobor-kincs. Lovagok és szentek ábrázolásai sorakoznak szemünk előtt, mely kőbe faragott, kifestett ábrázolások a Zsigmond által továbbépíttetett budavári királyi palotát díszíthették. A férfifejek, kardot markoló kezek mozdulatai, könyveszacskót tartó szentek, címert hordozó lovagok bámulatos tökélyű későgótikus szobrai kétségkívül bizonyítják: Magyarországon ekkor összeurópai tekintetben is kiválóan jelentős képzőművészet virágzott. Kiket ábrázolhattak ezek a szobrok? Alighanem a király szűkebb körét, udvarának jelentős személyiségeit; talán éppen a Zsigmond által az ellene támadó, Anjouk-alapította Szent György lovagrend jelentőségét ellensúlyozandó létesített *Sárkány-lovagrend* tagjait. Ennek az 1408-ban alapított társaságnak huszonnégy tagja lehetett s a tagok egymást tűzön-vízen át segítették. Ismerjük a huszonnégy ne-

vet, pontosabban huszonhármát (a király maga lehetett a huszonnegyedik, illetve az első), köztük természetesen ott van Garai Miklós, Cillei Hermann, Ozorai Pipo, Perényi Péter...

A remek diplomata Zsigmond nyilván ezzel a lovagrenddel fogta ki a szelet a főúri liga vitorlájából. Figyelemre méltó, hogy a Sárkánylovagok külföldi lovagi társaságokkal is kapcsolatra léptek, így például a híres-nevezetes spanyol Calatrava renddel, melynek Don Juan is tagja volt, aztán angol lovagokkal. Így lett a magyar Sárkányrend tagja V. Henrik angol király is. Elképzelhető, hogy ezt a minden hatalmat nemzetközi vonatkozásokban is kezében tartó társaságot, amennyiben az ő arcvonásait őrizték meg a budavári lelet szobrai, az új rend, a Hunyadiak korszaka távolította el erőszakosan, mint gyűlölt és letűnt ellenfelet...

Az viszont nem elképzelés, hogy külföldi lovagok, költők, írók sűrűn látogattak el Magyarországra. Divat volt magyarul tanulni, ebből a korszakból több szójegyzék maradt fenn, melyeket magyarul tanuló németek, olaszok állítottak össze: „*Hé, ember, néked szólok!*” – „*Melyik az igaz út Budára?*” – „*Asszony, mossad ingemet.*” (Rotenburgi János deák szószedete.) Oswald von Wolkenstein német Minnesänger gyakran megfordult hazánkban; 1424-ben például, miközben lovaglászai közben magyar szavakat jegyezgetett föl – („*mit mondasz?*” – „*nem tudom*” – „*a lovamat*”) – költeményt is szerzett, melynek utolsó sorában közli: folyókon átkelve úttalan utakon járva

Huss, lernte ich magyarul

Ez a kedélyes – és valóságos – kép az ezernégyszázas évek első felének a gazdag és boldog Magyarországaról sem változtat azonban a tényen, hogy nyakunkon volt a török.

Ha viszont a nyakunkon van, a határvidék különös gonddal kezelendő. Mégis, már csak a nápolyi párt miatti haragjukban is, Zsigmond és az ország tényleges urai elhanyagolják a Délvidé-

ket, és mivel a Zsigmond császár által Konstanzban máglyára küldött Husz János cseh teológus tanai éppen a fejlett Délvidéken terjednek tovább makacsul: nem támad jobb ötletük, mint hogy a Szerémség színmagyar lakosságának nyakára eresztik – az inkvizíciót!

Egy eszelős nápolyi szerzetes, akit érdemei elismeréseként szentté avattak: Marchiabeli Jakab oly dühvel pusztított a Szerémségben, máglyára küldve még a sírjukból kiásatott halott papokat is, hogy az első magyar nyelvű *Biblia* fordítói, falujuk és a környék magyar lakosságával együtt, felkerekedtek és kivándoroltak Moldvába, a Kárpátok keleti lejtőire.

Végre megszületik a magyar nyelvű *Biblia*, középkori nyelvünknek ez a csodálatos emléke, a régi magyar kultúrának ez a felbecsülhetetlen kincse, ez az eleven bizonyíték, hogy *mivé* tökéletesedett az immár elvont gondolatokat is közvetíteni képes magyar nyelv; – és akkor Zsigmond királyunk és császárunk erre az irodalmi-nyelvi ékszert létrehozó közösségre rászabadít egy fanatikus őrültet, aki nem nyugszik, amíg az utolsó magyar is el nem menekül *saját hazájából* a románok lakta Moldvába, mert ott biztonságban tudja magát, helyükre pedig délről benyomulnak a török-kergette-hajszolta szerbek, s megtelepülven, azt hazájukká fogadják. A határvidék pedig ebek harmincadjára kerülven, kiszolgáltatottan várja a törököt.

Különös, hogy ez a tragikus esemény mennyire nem épült bele történeti tudatunkba, lelkiismeretünk milyen könnyedén száműzte maga elől Tamás és Bálint papok népének sorsát. Még különösebb, hogy ez az epizódnak semmiképpen nem nevezhető szerémségi inkvizíció, rémületes következményeivel, a történettudományba se épült be igazán; voltaképpen csupán egy irodalomtörténeti alfejezetté egyszerűsödött, amennyiben vitatott, hogy mennyiben voltak ezek a Prágában tanult papok tényleg husziták, vagy „csak” egyszerűen magyarra fordították, hihetőleg régebbi szövegek ismeretében, a vulgatát?

Most akkor képzelhetjük, hogy mik történtek ebben a ligák és nagyurak kormányozta országban Zsigmond halála után. Amíg kijelölt utóda, egyetlen leányának, Erzsébetnek férje Albert uralkodott, e mindössze két esztendő során (1438–1439), az események a régi mederben csörgedeztek. Legföljebb Zsigmond temetése keltett kínos feltűnést, amennyiben özvegyét, Borbálát rabként kísérték a temetésre, Cillei Borbála ugyanis, akit Zsigmond 1419-ben egyszer már eltaszított magától, amiért nyilvánosan megcsalta, Zsigmond halála előtt szembefordult császári férjével és veje, Albert helyett a lengyel királyt kezdte támogatni.

Viszont Albert halála után egy ötlettel zsúfolt kalandfilmhez hasonlóan kezdtek peregni az események.

A magyar uraknak ezúttal sem jutott eszükbe, hogy netán magyar királyt is választhatnának. Most már nem is érdemes azon elmélkednünk, hogyan s miképpen lehetséges ez? Tény, hogy a 16 éves lengyel királyt, Lászlót, akit érthetetlen okból *Ulászlóként* emlegetünk, annak az első László-Vladiszlávnak a fiát, akinek első felesége Hedvig volt, Nagy Lajos kisebbik leánya – a magyar rendek magyar királlyá választották és el is zarándokoltak hozzá Krakkóba. (1440. március 8.) Nosza, erre Albert király özvegye, Erzsébet (Zsigmond és Cillei Borbála leánya) akinek férje halála után február 22-én Komáromban szintén László névre keresztelt fia született, Székesfehérvárott gyorsan királlyá koronáztatta Szécsi Dénes bíborossal, esztergomi érsekkel a három hónapos csecsemőt. (1441. május 15.)

Polgárháború tört ki Magyarországon, a piros és fehér rózsárcának egyfajta magyarhoni változata.

Szécsi Dénes engedelmesen Ulászlót is királlyá avatja, Szent István fejéreklyetartójának koronájával, mert a szent koronát Erzsébet özvegy királyné elcsente és magánál tartja... Erzsébet hívei szerződtetik Giskra cseh zsoldosvezért, aki birtokba veszi a Felvidéket. De ne folytassuk. Mintha egy Jósika-regényt olvasnánk.

Erzsébet megtelepül Győrben és uralkodik a dunántúli-felvidéki részeken. 1442. december 17-én az alig harmincöt éves özvegy elhalálozik. Kétéves kisfiát III. Frigyes német császár veszi gondjaiba, természetesen a szent koronával együtt. Amikor a fiúcska cseperedni kezd, Frigyes egyik udvari papjára bízta nevelését, Aeneas Silvius Piccolominire, akiből később nevezetes pápa lesz.

Közben az így egyeduralkodóvá vált Ulászló vezényletével törökellenes hadjáratra készül az ország, annál is inkább, mert Ulászló megválasztásának egyik feltétele volt, hogy lengyel hadal, pénzzel segítsen a török ellen vonulni.

A hadjáratot megelőzi egy kártékony diplomáciai ügyeskedés: 1444. nyarán Szegeden ünnepélyes esküvésekkel békét kötnek a törökkel, hogy aztán egy pápai követ ezt az esküt feloldja (!), és a békét kötött törökre mégis rátámadnak. Szinte bizonyos, hogy a Hunyadi János-vezette hadjárat katonái szoronghattak ennek az eskünek, ennek a békének a megszegése miatt. Alighanem büntudattal indultak csatába.

De ha ez írói képzelődés is, tény, hogy 1444. novemberében az egyesült lengyel–magyar sereget a törökök tönkreverték. A király elesett, s vele halt az esküvést feloldozó pápai követ és az egri püspök is. Hunyadi fővezér egy román fejedelem fogságából szabadult nagy üggyel-bajjal.

Most hát, 1444 decemberétől kezdve, nincs magyar király és talán nem is kell, hogy legyen. A megkoronázott gyermek László szentkoronástul ugyan ott cseperedik a német király udvarában; hátha, felnőve, hazatalál.

Addig most már nem választunk magunknak új királyt.

Szomorú kezdő- és végpontja egy magyar félévszázadnak:

1396, Nikápoly, az európai haderő veresége és 1444 Várna, a magyar–lengyel haderő pusztulása.

Sok ilyen vereséget már nem fog tudni elviselni az egyre inkább csak nevében létező magyar királyság.

A Hunyadiak

Az ezernégyszázharmincas évek első felében egy magyar vitéz járta Itáliát, hol a császár szolgálatában, hol pedig, két vagy három éven át, Filippo Viscontinak, Milánó hercegének zsoldoskapitányaként. Nagy Lajos hetven-nyolcvan évvel korábbi itáliai hadjáratai óta számtalan magyar katona, lovag, zsoldosvezér kószált Olaszországban, hogy mást ne mondjunk, például Toldi Miklós. Abban sincs tehát semmi különös, hogy Visconti herceg magánhadseregének kapitánya: Hunyadi János a milanói fejedelemség érdekeit szolgálja, nyilván méltányos fizetség fejében.

Az azonban szerfölött érdekes, hogy ez a zsoldoskapitány hazatérve nem tűnik el a közemlékezetből, nem elégedik meg azzal, hogy birtokán csendben éldögélve töltse öreg napjait, mint katonatársai, hanem megnősülvén, szédületes közéleti és katonai pályát fut be: Hunyadi János, a minap még egy milanói zsoldoscsapat kapitánya, 1439-ben szörényi bán, 1441-ben erdélyi vajda, temesi gróf, tehát a déli-keleti határvidék katonai körzetparancsnoka, az ország védelmének irányítója.

Még fantasztikusabb gazdagodása: fokozatosan akkora földbirtokvagyonra tett szert, hogy az ország minden táján voltak várai, sőt városai – Déva, Temesvár, Beszterce, Nagybánya, Debrecen, Mezőtúr, Hódmezővásárhely, Csongrád, Szabadka, Némétújvár, Zsolna többek között – és 1446-ra már *négymillió* egyszázharmincezer *katasztrális hold* birtokosává vált. Összesen 28 vár, 57 város, ezer falu! Szédületes szám! Ahhoz, hogy valaki kurta tíz esztendő leforgása alatt ekkora vagyont szerezzen, az addigi magyar történelemben példátlanul hatalmasat, még a

Csák Máté birtokainál is nagyobbbat, feltétlenül kivételes képességek és kivételes kapcsolatok kellettek, valamint számítania kellett a közvélemény többé-kevésbé egyértelmű támogatására.

Még ha el is fogadjuk a valószínűleg igaz mendemondát: hogy tudniillik Hunyadi az előző évszázad végén Erdélybe települt oláh nemes gyermeke, aki atyjától – testvéreivel együtt – Vajdahunyad várát és birtokát örökölte; hogy valamilyen oknál fogva Zsigmond szívesen látta őt udvarában – Hunyadi karrierje akkor is rendkívüli, annál is inkább, mert: vagyonát Zsigmond és Albert halála után szerezte; Zsigmond életében nem vitte többre, mint a zsoldoskapitányságig. Maradnak tehát a képességek és az összeköttetések.

Hunyadi János horogszegi Szilágyi László bácsmegyei főispán leányát, Erzsébetet vette feleségül 1435 táján. Jó „partie”, bár ez se magyaráz meg mindent. Szilágyi László 1405-ben Szrebernik boszniai vár parancsnokaként több éven át vitézül védelmezte a rábízott erősséget, ezért jutalmul a temesmegyei Horogszeg községet kapta birtokul – innen nemesi előneve – és Maróti János macsói bán pártfogását élvezve nevezték ki Bács megye főispánjává. Szilágyi László kiterjedt családja jó hátteret biztosított Hunyadi Jánosnak, de ez sem minden.

Jó kapcsolatai fűződtek továbbá szegről-végről talán rokon körösmegyei, zrednai születésű kortársához – alighanem azonos évben, 1408-ban születtek – Vitéz János kanonokhoz, aki a budai királyi kancellária jegyzőjeként a kormányzati „apparátus” belső tagjaként sokat segíthetett Hunyadinak. Vitéz akkor került a kancelláriára, amikor Hunyadi hazatért Itáliából és megnősült.

Bizalmas barátság fűzte a Csáki-családhoz; Csáki Ferenc csanádi főispán lett 1440 táján született második fiának, Mátyásnak keresztapja. (Az elsőszülött Hunyadi László 1436 táján látta meg a napvilágot.)

Azt se feledjük persze, hogy kiváló katona hírében állott. Így szerezte meg 1439-ben az ország egyik fontos főméltóságát, a

szőrényi bánságot, vagyis tehát, mint említettük, rábízták a Délvidék védelmét.

Itt tovább építette kapcsolatait. Ezek közül most csak a bosnyák királlyal kötött, életre szóló barátságát említjük.

Hunyadi János a negyvenes évek elején kapcsolatok sűrű szálait szötte a délvidéki Magyarországon, ugyanott, ahol még mindig erős a Zsigmond által annyira irtott, de *ki mégsem irtott* nápolyi párt emléke, és ahol egy Itáliát járt katonát különben is szívesen láttak. Azt ugyan változatlanul nem tudjuk, miképpen szerezte elképesztő nagyságú birtokait, de bárhogyan is, hihetetlen hatalomra tett szert. A birtokszerzésben feltehetőleg nagyszerű társa volt felesége, Szilágyi Erzsébet, aki haláláig (fiának, Mátyásnak uralkodásakor is) személyesen igazgatta a családi birtokokat, Mátyás életében az óbudai királynéi rezidenciából, ahová Erzsébet asszony beköltözött és ahol szabályos királynéi udvartartást vezetett. Szilágyi Erzsébet hosszú életéből arra következtethetünk, hogy jóval fiatalabb lehetett férjénél.

De még mindig távol járunk Hunyadi gyors emelkedésének és hatalmának titkától.

Még akkor is, ha meggondoljuk: Hunyadi János 1440-ben egyértelműen és fenntartások nélkül a lengyel László király mellé állva, megszerezte annak bizalmát. Ulászló Hunyadit katonai tanácsadójának tekintette. Gondoljunk most újra Vitéz János udvari főtisztviselőre és befolyására is!

Ne feledjük, hogy ugyanekkor az ország nyugati felében és főleg a Felvidéken Erzsébet özvegy királyné uralkodik, s nevében a cseh Giskra János parancsol. Giskra a Felvidék óriási területeit vette birtokba, pénzt veretett, adóztatott, élet-halál ura volt. Figyelemre méltó, hogy míg az ország déli részén egy Hunyadi szerez magának mind nagyobb hatalmat Ulászló király égiske alatt, addig a szintén Itáliát megjárta és ott zsoldoskapitányként tevékenykedett Giskra János Erzsébet királyné bizalmát élvezve, annak helytartójaként uralja az ország északi részét. És ne feledjük, hogy itt van harmadiknak a budai boltos-

inasból magyar főúrrá előlépett, szintén zsoldosvezér: Filippo Scolari, vagy, ahogyan a magyarok nevezték, Ozorai Pipo karrierje! Egyidőben tehát két olyan, alulról felkapaszkodott hadvezér parancsol Magyarországon, akikkel a Lajos-kori, Zsigmond-kori főurak, a sárkányos lovagrend tagjai szóba sem állnak.

Mert ők is itt vannak; a sárkányosok, a Garaiak, az Újlakiak, a Cilleiek és táboruk. Ezek a főnemesi családok fintorogva figyelik Giskra és Hunyadi tevékenységét, de túriks ők, főleg Hunyadit, mert megvédi őket a töröktől.

A közvélemény szemében azonban ezek a sárkányos lovagok, ezek a finnyás arisztokraták már semmit sem érnek. A múlt alakjai ők, a nemzet nem veszi már őket komolyan, ha tart is hatalmuktól.

Nagyot változott a világ.

Több ízben elmerengtünk már azon, miképp lehetséges, hogy a magyar nemzet, a magyar nemesi társadalom nem választott maga közül királyt? Igaz ugyan, hogy az okokra már a császár titkára, a később pápává választott Piccolomini megfelelt: a magyarok azért nem gondolnak nemzeti király megválasztására, mert *úgysem tudnának megegyezni*... Ámde most, a nápolyi párt véreskezdő kiirtása, Zsigmond és Albert halála után, egyre erősebben kap mégis hangot egy nemzeti király, egy „igazi” magyar király utáni vágy.

A magyar nemzet végre kitermelte magából a számára legmegfelelőbb egyéniséget, akiben önmaga megtestesítőjét, eszmények és erények hordozóját, a magyarság jelképes vezetőjét láthatta. Ez volt Hunyadi János. Hunyadit minden zsenialitása, hadvezéri képességei, vagyonszerző ügyessége, kapcsolatteremtő ösztönei mellett *a nemzeti közakarat röpítette a hatalom csúcsaira*, Hunyadiiban az ország végre *önmagát látta*, egy nemzeti király lehetőségét sejtette és remélte. Ne tekintsük ezt írói túlzásnak. Hunyadi rendkívüli országos népszerűségére nincs más magyarázat. Mert Hunyadi Jánosnak nem csak hatalma volt, nem csak 28 vára, 57 városa, ezer faluja és négy millió hold

földbirtoka – ami miatt éppúgy örvendhetett volna közutálatnak is! – hanem csorbítatlan, rendíthetetlen népszerűsége is! Ráadásul, ne feledjük, ezt a népszerűséget látványos és tragikus csatavesztései ellenére, egy várnai csata után sem veszítette el, sőt, ez a népszerűség, látszólag érthetetlen módon, még nőtt! Hunyadi megjelenése előtt elég volt egyetlen veszített csata, és a szerencsétlen hadvezér máris kiesett király és közvélemény kegyeiből. Ő viszont éppen egy ilyen súlyos vereség után kapja meg a közjogi bizalmat: az ország kormányzójává választják, először a magyar történelemben! Azért nem mindjárt királlyá, mert bár Ulászló ugyan halott, elesett a várnai csataterén, de él V. László, aki Frigyes udvarában teng-leng mint gyermek, de akinek fejét, ha csecsemőkorban is, de a szent korona érintette, márpedig akinek fejét Szent István koronája valaha is ékesítette, az a magyarok királya. Így lesz 1445. június hatodikán Hunyadi János Magyarország kormányzója.

A Rákos mezején összesereglett országgyűlés követei és résztvevői már hazulról elindulva Hunyadi megválasztását fontolgatták. A helyszínen aztán Rozgonyi György országbíró, Rozgonyi Simon egri püspök, Pálóczi László ajtónállómester, és az akkor már váradi püspök Vitéz János „sorra járták a köznemeseket és városi követeket Hunyadi megválasztása érdekében.” (Hóman Bálint) No és persze a Szilágyiak, a Csákiak és a kiterjedt rokonság. Csatlakozott hozzájuk a nádor: Hédervári Lőrinc. A nádor állásfoglalása végképp eldöntött minden vitát.

Hogy milyen lehetett a közhangulat, arra példa Andreas Panonius, ferrarai karthauzi szerzetes vallomása, aki 1467-ben Mátyás király számára írt állambölcseleti munkájában – „*Könyvecske az erényekről*” – megemlékezik Hunyadi népszerűségéről. A szerző, ez a tudós szerzetes az 1440-es években Hunyadi János katonája volt, aki meghívott vendégként ott állt Kolozsvárott a csecsemő Mátyás bölcsőjénél annak keresztelőjén, és aki nem győzi hangoztatni: Hunyadi János az alacsonyabb sorból származó, tehetséges katonáknak „bőkezű atyja volt, aki annyi jót

tett velem is, hogy ez soha ki nem megy az emlékezetemből”, olyannyira, hogy nemrégiben Ferrarában is arról beszélgetett az odautazott „Pálóczi Zsigmond úrral és Perényi Miklós úrral”, mit köszönhetnek ők a nagy Hunyadinak. Lám, a Pálócziak, akik Hunyadi kormányzóvá választásának érdekében agitáltak, aztán a Rozgonyiak és mások: Hunyadi lekötöztetettjei voltak. Mégpedig, mai kifejezéssel élve, egy addig ismeretlen, újszerű „káderpolitika”, személyi politika nevében – Hunyadi ugyanis tudatosan és átgondoltan támogatta a kisnemességet, a tehetséges közrendűeket, őket tehetségük és képességeik szerint fokozatosan magasabb polcra helyezve, – s így nem csupán önmagának, hanem a nemzet egészével tett jót. Rozgonyi György, Rozgonyi István, Rozgonyi János, a Mária királynő halála után felemelkedett, törökverő katonaréteg képviselői – Rozgonyi István felesége volt az a Cecília, született Szentgyörgyi-lány, akinek hősiességéről Arany János nevezetes balladáját írta. De megnyerte Hunyadi az országnagyok egy részét is: a már 1439-ben meghalt Pálóczi György, esztergomi érsek, főkancellár Zsigmond utolsó éveiben az országban helytartóként tevékenykedett, Hédervári nádor pedig annak a Hédervári családnak tagja, amely családból a Zsigmond által kivégeztetett Hédervári Kont István is származott.

Kétségtelen, hogy Hunyadi János kormányzóvá választása az addig abszolút hatalmat élvező Cillei–Garai liga bukását, de legalábbis háttérbe szorulását jelentette. A Cillei–Garai liga ezt természetesen nem tűrhette. Egyelőre azonban azt színlelik, hogy tudomásul vették a nemzet akaratát és közeledést kezdeményeznek Hunyadi János felé. 1447 nyarán, tehát egy évvel a kormányzói választás után kompromisszumot kötnek: mivel Hédervári Lőrinc nádor meghalt, újat kellett választani. Garai László lett a nádor, azonban Buda várát átengedte Hunyadi Jánosnak, holott Buda a nádor mindenkori székhelye. Garai tehát jelentős hatalmat kap, de e hatalomban Hunyadival osztozik.

Hunyadi kormányzó külpolitikája felújította a Zsigmond által tűzzel-vassal irtott nápolyi párt koncepcióját: kapcsolatokat keresett Alfonz aragóniai királlyal, aki egy személyben Nápoly királya is volt, sőt, bizonyos feltételekkel a trónt is felajánlotta neki. Hunyadi tehát mérlegelte egy magyar–dalmát–nápolyi–spanyol tengeri hatalom létrehozását!

Erre azért nem kerülhetett sor, mert Hunyadi kormányzó 1448 őszén hadjáratra indult a Balkán-félszigetre a török ellen, ámde, négy évvel Várna után, a Rigómezőn (ma: Koszovó) súlyos vereséget szenvedett. A harmadik csengetés ez, a harmadik figyelmeztetés Nikopol és Várna után, félévszázadon belül: itt a török a nyakunkon.

A súlyos veszteségekkel járó csatavesztés után Hunyadi a törökbarát szerb fejedelem, Brankovics fogságába került, s innen megalázó presztízsveszteséggel szabadult. A szerb fejedelemnek ugyanis a Garaiak ligatársai: A Cilleiek rokonai lévén, a szabadulás egyik feltételeként azt kötötték ki, hogy Hunyadi János László fia vegye nőül Cillei Erzsébetet, Cillei Ulrik és Brankovics Katalin leányát. (Jellemző, hogy Cillei Ulrik magyar főméltóság rokoni kapcsolatai révén egy törökbarát balkáni államfővel cimborál!)

Érdekes, hogy Hunyadi tekintélyének ez a csatavesztés, fogság és megalázó szabadulás sem ártott: a nemesi társadalom Szegeden összesereglett fogadására.

Hunyadi az esetből tanulva, még szorosabbra fűzte a kapcsolatát barátjához, a bosnyák királyhoz, ezzel is ellensúlyozva a törökbarát szerb politikát.

Nincsen tanulság híján, hogy Hunyadi csak volt zsoldosvezér-kollégájával: Giskrával nem boldogult. Az ország északi részeit változatlanul Giskra tartotta hatalmában, ezzel óriási anyagi és katonai erőket kötve le. Ha a Felvidék is Hunyadi ellenőrzése alá tartozik, a rigómezei vereség talán elkerülhető lett volna. Mindenesetre szomorú, hogy egy cseh kalandor osztja meg az ország egységét, amikor a török áll a déli határokon, az ország

csaknem egyharmadnyi területét birtokoló Giskra jelenléte ijesztő figyelmeztetés, hogy baj van a magyar állam egységével. És ezt az egységet Hunyadi sem képes helyreállítani!

De talán az ifjúvá cseperedő V. László király hazahozatala-hazacsábítása megoldhatná a problémát. Hiszen Giskrát – (mint legyet László Hunyadi!) – V. László anyja, az 1442-ben fiatalon meghalt Erzsébet királyné szerződtette...

Bonyolult tárgyalások után, az osztrák rendek hathatós támogatásával – akik nem kedvelték III. Frigyes – Vitéz János diplomáciai ügyességével 1453 januárjában Frigyes „átadta” a tizenhároméves Lászlót. A koronát persze nem. László király a pozsonyi országgyűlésen felesküdt a magyar törvényekre és kinevezte az ifjú Hunyadi, Lászlót a Giskra elleni hadműveletek parancsnokává. Giskra ugyanis olyan jól megfészkelt a Felvidéken, hogy most már az őt felfogadó királyné fiának sem engedelmeskedik.

Így tehát V. László magyar királlyá válása semmi gyakorlati eredményt nem hozott; október végén a gyermekkirályt Prágában cseh királlyá koronázzák és odaköltözik. 1454–1455 folyamán László nem tartózkodik Magyarországon. Nem is baj; itt van helyette Hunyadi. A kormányzó, illetve rangja szerint most, hogy már van királyunk, országos főkapitány a török ellen szervezkedik, a pápával Vitéz János útján levelez, sereget, pénzt gyűjt. Okkal. 1453 őszén ugyanis elesik Bizánc, ezzel a Balkán végleg török uralom alá kerül. A veszélyhelyzet immár riasztó.

1456-ban a török sereg megindul Magyarország ellen. Első célpontja a déli határt védő erősség: Nándorfehérvár, a mai Belgrád. Hunyadi sógora, Szilágyi Mihály védi.

Hazahívják a királyt; V. László februártól Budán tartózkodik. Vele, mint mindig, mindenütt: Cillei Ulrik, ez a romantikus regényalakok sötét cselszövőit is meghazudtoló ármányos figura, akit a bécsiek is utálnak, és valósággal kisöprűznek a városukból, és aki úgy látszik tényleg cinikus, kéjsóvár ifjúvá korcsoítja V. Lászlót.

Hunyadinak bámulatos energiával sikerül ütőképes sereget összeállítania, július folyamán megjelenik Belgrádnál és július huszonkettedikén megsemmisítő vereséget mér II. Mehmed szultán hadseregére. Megkondulnak a harangok és zúgnak szer-
te Európában.

Hunyadi János hatvanöt év haladékot harcolt ki hazájának. Valóban a legtöbb, amit katona hazájáért megtehet. Hatvanöt év alatt sok mindent tehet egy ország az előre ismert veszély elhárítására. Magyarország nem tett; nem Hunyadi múlott. 1521-ben a török újra megjelent Nándorfehérvár falai alatt és akkor már elfoglalta azt. Parancsnokai megszöktek.

Ez a nándorfehérvári győzelem fontos stratégiai tanulsággal járt. Fél évszázad alatt háromszor szenvedett a törökkel szemben megsemmisítő vereséget egy *támadva védekező* magyar sereg; ebből kétszer Hunyadi vezényletével (1444. Várna; 1448 Rigómező-Koszovó) következésképp a magyar katonai erő csak védekezve, egy kiválóan megerősített határmenti erődláncolat fedezetében képes sikert kivívni. (Nándorfehérvárnál a török volt a támadó fél.) Mi magyarok egy jólkiépített erőd falai mögött védekeztünk, Hunyadi aztán bekerítette a várat ostromló török alakulatokat s így azok két tűz közé szorulva szenvedtek vereséget. Ebből következőleg mindjárt most szóba hozhatjuk, hogy azok a Mátyást bíráló korholások, hogy miért nem támadt ő a törökre, miért Bécs meg Prága felé kacsingatott, minden alapot nélkülöznek, ugyanis Mátyás éppen atyja példájából tudta, hogy sikerre csak a védekezés vezethet, nem pedig egy „preventív” támadás. És védekezni jól védekezett Mátyás király, olyan jól, hogy a török szultán csak halála után negyedszázaddal mert és tudott Magyarországra támadva, hazánkra megsemmisítő csapást mérni.

Hunyadinak nem adatott meg, hogy győzelmét a szó katonai és politikai értelmében kihasználhassa. Alig három héttel a nándorfehérvári diadal után, augusztus 11-én a zimonyi táborban, az ostrom után kitört járvány okozta betegségben meghalt.

Cillei, ligabarátai és játékszerük: a király szinte azonnal a Délvidéken termettek. Alig temették el Hunyadit, V. László szeptemberben már Belgrádot szemléli meg, mintha a vár a saját diadalának lenne színhelye.

Hunyadi László, a kormányzó idősebb fia, ekkor végzetes hibát követ el.

Egy indulatos szóváltás során rátámad Cillei Ulrikra és lekasabolja. Szabályosan fejét veszi. A pánikba esett, holtrémült király életét féltve, belső gyűlöletből és bosszútól remegve – hiszen Ulrik barátja, védelmezője, tanácsadója volt – büntetlenséget ígér Hunyadi Lászlónak, aki őt tényleg szinte házi őrizetben tartva viszi magával Temesvárra, saját birtokukra s ott kicsikarja V. Lászlótól a főkapitányi kinevezést. Így tehát Hunyadi László mintegy atyja örökébe lépett...

A magyar történeti tárgyú költészet és drámairodalom bíráló szó nélküli, egyértelmű rokonszenvvel kezeli Hunyadi László emlékét. Természetes, hiszen öccse, Mátyás király mindent megtett bátyja emlékének ápolásáért. Ámde tárgyilagosan nézve a dolgot, kétségtelen, hogy Hunyadi László elvesztette a fejét. Talán nem is volt tehetséges katona vagy akár politikus; hadi sikereiről nincs tudomásunk. Viszont ott éghetett benne az évek során felgyűlt számtalan megaláztatás: hol Cillei Erzsébetet kellett eljegyeznie, csakhogy atyja ezen az áron a szerb fejedelem fogságából szabadulhasson; hol meg Garai Annát, László nádor leányát kellett mátkájának tekintenie, szintén politikai egyezkedések következményeként, amikor Hunyadi János és Garai László meg a Cilleiek színlag egyezsége léptek egymással; úgy érezhette, hogy ő csak játékszere a főúri családoknak. Amikor atyja halála után Cillei Ulrik, elvetván a sulykot, egy szóváltás során megalázta őt, kardot ragadott és lesújtott. Emberileg érthető, politikai következményeiben azonban végzetes lépés.

Az ifjú király alig várta, hogy intézkedhessen. Hunyadi László „háziőrizetéből” szabadulva, Budán, Garai László nádor és Újlaki Miklós erdélyi vajda jelenlétének védelmében, elfogatta

Hunyadi Lászlót; Hunyadi Mátyást; Szilágyi Mihályt, Nándorfehérvár hős védelmezőjét, a Hunyadi-fiúk nagybátyját; Vitéz János váradi püspököt, kancellárt; Rozgonyi Sebestyént és Kanizsai Lászlót. Hunyadi Lászlót 1457. március tizenhatodikán, jó félesztendővel a nándorfehérvári diadal után, Buda főterén lefejezték. A többi rab fogságban maradt.

Győzött a Garai-párt. Úgy tűnik, a Garaiak, akik hatalmukat II. Károly király meggyilkolásával szerezték meg az előző század végén, most egy újabb gyilkossággal szilárdítják azt meg talán újabb évszázadokra.

A sors azonban közbeszólt. A kivégzés után pánikszerű gyorsasággal Bécsen át Prágába menekült – Hunyadi Mátyást túszként magával vitte – V. László király november huszonharmadikán meghalt. A halálakor Hunyadi Mátyással egykorú, tizenhétéves király, elméletileg két ország fejedelme – Magyarország és Csehországa – mindössze másfél esztendőt töltött Magyarországon és akkor sem uralkodott. (1456–1457)

1458 januárjában Magyarország nemesi királyválasztó országgyűlésre sereglettek össze.

Ezúttal végre győzött a józan ész és a magyar nemesi-nemzeti öntudat. Hunyadi János fiát, Hunyadi Mátyást választották királlyá. Mátyást nem ismerhették; a tizenhét-tizennyolc éves ifjú eddig atyja és bátyja árnyékában élt. A választás pillanatában, január huszonegyedikén, Prágában tartózkodott, a cseh udvar – nem szigorú, inkább kedélyes – fogságában.

Kétségtelen tehát, hogy az országgyűlés, mégpedig elsősorban az egyre nagyobb hangot kapó köznemesség, valójában Hunyadi János *emlékét*, egy Hunyadit választott királlyá, atyja erényeinek folytatását remélve Mátyástól. És persze abban is bízva, hogy a Garai-liga után most majd ők, a Szilágyiak, a Rozgonyiak, Vitéz János püspök-kancellár kerülnek hatalomra. Talán arra is gondolhattak, hogy Mátyás majd az ő bábjuk lesz, amiképpen V. László a Garaiaké, Cilleieké volt. (A Mátyás trónralépése után hamar és sűrűn jelentkező összeesküvések, szer-

vezkedések erre mutatnak; Mátyás Szilágyi Mihályt, aki csalódottságában, amiért az ő segítségével megválasztott Mátyás *valóban* uralkodik, és nem őt hagyja országot kormányozni, és ezért Garai Lászlóval szövetkezett: Mátyás elfogatta, majd a Délvidékre küldte, ahol török fogságba esett. A szultán 1461-ben kivégeztette. De hasonló sorsra jutott Vitéz János is.)

Mátyás olyan kemény céltudatossággal vette kézbe a hatalmat – 1458. február tizenegyedikén érkezett Budára – hogy nem férhet hozzá kétség: noha másodszülött, „a kisebbik fiú” volt, uralkodásra, irányítani-tudásra nevelték. Átlagon felülien művelt, olvasott, politikában és hadtudományokban, bölcsészetben és művészetekben jártas ifjúvá serdült. Ez szinte bizonyosan édesanyjának, Szilágyi Erzsébetnek érdeme, mert Hunyadi János alig-alig fordult meg otthon. Ismét utalunk arra, hogy ez a rendkívüli asszony az óbudai királynéi palotában sok szálát tartott kezében és a háttérből nem egyszer adhatott tanácsokat fiának.

A Hunyadi-ház tehát másfél év megszakítással (1456. augusztus–1458. január) 1445 óta kormányozza Magyarországot. Az Árpádok óta először egy magyar; és először egy magát köznemessi sorból felküzdött család. A magyar nemzet kitermelte önmagából azt az uralkodót, akit az ország kormányzására legalkalmasabbnak tartott. Az is volt, az is lett.

Mátyás először házatáján látott rendteremtéshez: elszigetelte Garai Lászlót, aki még utolsó csínyként 1459 februárjában huszonöt, főleg nyugatmagyarországi ligatársával királlyá kiáltotta ki III. Frigyeszt – erre a felháborító eseményre alig emlékezik valaki, de amikor hatvanhét évvel később, 1526 őszén megismétlődött, magyar történetírók légiója tartja mégis törvényesnek Habsburg Ferdinánd „megválasztását”, noha akkor is volt már egy törvényes királyunk. Garai rövidesen meghalt és ezzel a Garai-ház kihalt. Mátyás Giskrát is megfegyelmelte, Giskra egy sikeres magyar hadjárat után Mátyás szolgálatába lépett cseh zsoldosaival.

Ezután került sor a szent korona visszaszerzésére meglehetősen drága áron – ez azonban elkerülhetetlen, szükségszerű lépés volt. Mátyás királyt hat évvel megválasztása után, 1464. Március végén Szécsi Dénes esztergomi érsek Székesfehérvárott királlyá koronázta.

Uralma megszilárdításának első szakasza lezárult.

Az életéből hátralevő huszonhat év során biztosította az ország déli végeinek védelmét és kiterjesztette hatalmi befolyását Cseh- és Morvaországra (1469. február 12.: Brno-ban cseh királlyá választják), valamint Ausztriára (1485. Bécs elfoglalása; Mátyás ettől kezdve Bécsben uralkodik).

A végső fokon eredményes déli védelem persze a huszonhat év alatt többször jelentett váltakozó szerencsés csatákat, melyek során a török többször be-bechapott magyar földre, így 1479 októberében Erdélybe, amikor Báthori István erdélyi vajda és Kinizsi Pál temesi gróf egyesült hadai a marosparti Kenyérmező nevű lapályon, Szászváros közelében (ma: Orastie) súlyos vereséget okoztak Ali bég seregének. A kenyérmezei diadalról a vezéreket dicsőítő hősi énekek születtek, ezeket kilencven év múltán is kívülről tudták a magyarok, mert 1568-ban és 1569-ben két Báthori-birtokon is (Nikolsburg-Mikulov és Mezőtelegd-Tileagd) lejegyezték, illetve újraköltötték őket.

„És mikoron minden vitéz ott (a csata után) toborzót járna, inték a vitézek Kinizsi Pált is, hogy is megmutatná az ő diadalmas vigasságát. Felszekellék ezokáért és ott hátára tevé a két kezét, és fogaival felharapá a földről egy nagy töröknek holttestét és azt szájában hordozván, sokáig ott táncola véle az hősök között. Melyet erősen csodálnak vala az hősek, mondván: Herkulesnek is elég gondja volna ezt művelni.” (Heltai Gáspár, 1575.)

Ez a két név: Báthori és Kinizsi neve mutatja Mátyás sikereinek és népszerűségének egyik okát. Mátyás leváltotta a régi országnagyokat s helyükbe alulról jött, jóképességű fiatal híveit helyezte. A gutkeled nembéli Báthoriak ugyan már I. Károly

uralkodásakor kitűntek, de később nem jutottak jelentős szerephez. Ecsedi Báthori István 1458-tól erdélyi vajda. Aztán a Garázdák; a Geréb-fiak (Geréb László erdélyi püspök, anyja, Szilágyi Zsófia révén Mátyás rokona); a Thurzók (Thurzó János körmöci kamaragróf, egy lőcsei kereskedő fia); a Szapolyaiak (Szapolyai Imre Hunyadi János katonája, kincstartó; öccse, István, János atyja, élete végén Ausztria kormányzója; 72 vár ura) – mind Mátyás jóvoltából felemelkedett családok. Magyar Balázs már Hunyadi Jánosnak is katonája volt, Giskra után Mátyás rábízta a Felvidék visszahódoltatását; szlavón bán, erdélyi vajda, 1488-ban Otrantó Adria-parti város és Ancona pápai hadikötő meghódoltatója. Ő fedezte fel Kinizsi Pál katonai képességeit, így lett Kinizsiből temesi gróf, hadseregpáncsnok, népmesehős, aki feleségül kapta Magyar Balázs leányát, Benignát és vele hozományul a nagyvázsonyi várkastélyt.

Különösen jeles pályát futott be egy tiszaháti kerékgyártó jobbágy papnak nevelt fia, az Itáliát megjárt Bakócz Tamás, akire Mátyás 1474-ben figyelt fel és kancelláriájába osztotta. 1486-tól győri püspök.

Mátyás legfontosabb munkatársa Guthi Ország Mihály, haláláig az ország nádora, egy szabolcsi kisnemes, aki vitézségével tűnik ki szinte Hunyadi Jánossal egyidőben, feleségül kapja Rozgonyi István leányát és Mátyás megválasztásától kezdve síríg hűen szolgálja királyi urát és barátját. Thuróczy János udvari jogásznak ő meséli el a Zsigmond-kori magyar történelem eseményeit, hivatkozva Hédervári Kont Istvánék kivégzésére is, és ő, Guthi Ország hasonlítja Kont István esetét, lázadását, kivégzését Hunyadi László sorsához. Ország Mihály nádor tehát eleven forrás egy történelmi krónikához.

Mátyás nem magyar nemzetiségű híveket is toborzott maga köré. Így lett a mintegy húszezer főnyi lovasból és nyolcezer főnyi gyalogosból álló fekete seregnek, Mátyás állandó haderejének páncsnoka először Hag Ferenc német lovastiszt, majd Hag Szabács ostromakori halála után (1476) Haugwitz János,

szintén német kapitány. Így lett kincstartó és a pénzreform végrehajtója Ernuszt János bécsi zsidó kereskedő, akinek fia, János már olasz egyetemeket kijárt püspök... És nem feledkezhetünk meg Filipec János prágai egyetemen végzett morva papról, aki 1469-ben állt Mátyás szolgálatába, s lett belőle váradi püspök, diplomata, afféle külügyminiszter – megjárta Itáliát, Franciaországot – Mátyás bizalmasa, titkainak tudója, kancellár.

Fölösleges a további felsorolás; azok névsora, akik írni-olvasni se tudván, hanyatt-homlok íratták fiaikat olasz iskolákba, mert híre járt, hogy Mátyás csak írni-olvasni tudó, iskolákat járt férfiakat tűr meg udvarában: hosszú oldalakat tenne ki.

Fontos újítás Mátyás közigazgatási reformja. Itt is a kisemberek közül kiemelt hivatalnokokat foglalkoztatja.

„Mátyás olymódon szervezte át a központi igazgatást, hogy abban a királyi tanács háttérbe szorult és a királytól személyesen függő, alacsony származású, de modern műveltségű egyének kezére került... Tanulságos megfigyelnünk, mint építi fel Mátyás a rendiségtől független központi kormányzást az ő hazai jobbágy-külföldi iparos vagy jobbágyszármazású embereire.” (Szekfü Gyula)

Mátyás 1476-ban feleségül vette a nápolyi király leányát, Beatrixot. Közismert – főleg, de nem kizárólag ettől kezdve – az olasz kultúra hatása Magyarországon.

Mátyás, aki több nyelven beszélt és még katonai hadműveletek rövid szüneteiben is olvasott, szoros kapcsolatokat ápolt Itáliával, már jóval azelőtt, hogy feleségül vette volna Aragóniai Beatrixot, Ferrante nápolyi király leányát. Ami építkezéseit illeti: főleg a budai várpalotában és Visegrádon építkezett. Újabb kutatások szerint Urbinóval voltak szoros kapcsolatai, beleértve ebben a városrendezési terveket és elveket is. Szobrászatban és épületdíszítésben egy toszkán-dalmát művészcsapat volt az udvar lelke. Nevezetes közülük Giovanni Dalmata (horvát nevén Duknovics), aki Budára kerülése előtt IV. Sixtus pápa megbízásából dolgozott a Vatikánban. Művei közül megmaradt a

Diósgyőri Madonna néven ismert fehérmárvány dombormű – sajnos igen romlott állapotban. Dalmatát annyira becsülte Mátyás, hogy lovaggá ütötte és egy várat is adományozott neki. Ismerünk egy *Visegrádi Madonna*-ként nyilvántartott szép márvány domborművet is, Tommaso Fiamberti firenzei szobrász alkotását. A híres *Mátyás és Beatrix* kettős márványdombormű Gianchristoforo Romano alkotása. Állt a budai palotában hat életnagyságú bronzszobor is; ötről, Heraklész, Pallas Athéné és a három Hunyadi: János, László és Mátyás szobrairól tudunk. Ezek elvesztek. A teljesség igénye nélkül említjük még, hogy európai ritkaságszámba ment a palota függőkertje és a különleges, alakos kályhacsempék egész sorozata. Ezek is láthatók a Történeti Múzeumban. Mátyás, aki sohasem járt Itáliában, annyira érdeklődött az akkor legmodernebbnek számító olasz reneszánsz építészet és képzőművészet iránt, hogy könyvtárába meghozatott minden ilyen irányú művet s azokat tanulmányozta. Latinra fordíttatta például, többek között, Filarete *Trattato de architettura* című olasz nyelvű könyvét, hogy ő maga is jobban érthesse.

A családi birtokon: Vajdahunyad várat is (Dél-Erdélyben) kiegészítette, újjáépíttette Mátyás.

Kultúrtörténetileg fontos tény, hogy mindez nem maradt udvari fényűzés. Mátyás környezetének főrangú családjai, püspökök, nagybirtokosok, hadvezérek sorra építkeztek a későgótika és a kora-reneszánsz szellemében. Így terjedt ez el országszerte, s mint majd látni fogjuk, a „kora-reneszánsz” túlélte Mátyást.

Ennek a főúri építkezési kedvnek legszebb emléke a szepességi csütörtökhelyi Szapolyai-kápolna, melyet Szapolyai Imre szepesi gróf, királyi helytartó építtetett az 1470-es években. Kis méreteivel is bámulnivaló remekmű, méltó versenytársa a párizsi *Sainte Chapelle*-nek: a tornyocskákkal, faragványokkal, díszítésekkel fellazított falfelületbe úgy illeszkednek az égbetörni látszó karcsú ablakok, mintha nem is lennének falai a kis templomnak, hanem csak az emberi gondolat és imádság szöktetné

magasba az üvegezett ablakokat. A pécsi Tettye-dombon a püspöki palota épült reneszánsz stílusban; Kinizsi Pál, a király legsikeresebb hadvezére Nagyvázszyban pálos kolostort alapított (1483); Báthory István, szintén jeles hadvezér, birtokán, Nyírbátorban épített ma is látható templomot Szent György tiszteletére; Vitéz János az esztergomi püspöki palotát díszíteti kora reneszánsz ízlésű freskókkal; a Garai-család siklói várkápolnáját ma is csodálják égbetörő szentélyboltozatával; a tatai várkastély is sok eredeti részletet őriz még XV. századvégi állapotából. A gyakori templomépítkezéssel együtt járt a templombelső díszítése: a freskók mellett egyre nagyobb szerepet kapnak a szárnyas oltárok. Ezeket az oltárokat – melyekből gazdag választékot láthat a Nemzeti Galériába ellátogató érdeklődő – többnyire jómódú városi polgárok alapítják, s így kerül egymás mellé – először a templom minden hívőt egyenlőnek ismerő otthonosságában – nemes és polgár. A bártfai szent Egyed-templom egyik oltárát Mager Veronika asszony alapította 1489-ben.

Igen magas színvonalra emelkedett a könyvdíszítés is. Mátyás Corvina elnevezéssel könyvtárat alapított, *mely az akkor ismert egész korszerű tudományosságot felölelte*. Könyveit, a Corvinákat a legkiválóbb festők és illusztrátorok díszítették. Több, mint ezer kódex közel háromezer művet foglalt magában, főleg az újplatonista bölcselet akkor igen divatozó értekezéseit. Mátyás halálakor is több, mint száz kódex várt elszállításra Firenzében, Mátyás megrendelése alapján. A török megszállás idején a könyvtár szétszóródott, a könyvek javarésze elpusztult; ami megmaradt, a világ nagy könyvtárainak kincse. Természetes, hogy ilyen jelentős könyvtárhoz könyvtárosok, könyvtárt használó tudósok, költők is illenek. Mátyás tudósai közül ezúttal csupán négy történetíróra és egy világhírű csillagászra utalunk. A csillagász: a német Regiomontanus, polgári nevén Johannes Müller, aki Mátyás és Vitéz János kancellár, esztergomi érsek vendégeként Esztergomban írta *Tabulae ac problemata primi mobilis et directionum projectionumquae in nativitatibus*

multum utiles című híres művét. A négy történetíró közül három olasz. Galeotto Marzio ugyan nem historikus a szó szoros értelmében, viszont Mátyásról írt munkája mégis fontos forrás – és egyben szórakoztató olvasmány. (*De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, 1485.) Galeotto könyve becses művelődéstörténeti adatokat tartalmaz. Tőle tudjuk például, hogy a magyarok lakomáik alkalmával zenészekkel, és lantosokkal „elénekeltetik a vitézek tetteit hazai nyelven. Leginkább a török elleni hőstetteket kerítik sorra, mindig a megfelelő énekkel. A magyarok ugyanis, akár nemesek, akár parasztok, egyazon módon, ugyanazokat a szavakat használva beszélnek, nincs különbség a beszédükben. Innen következik, hogy a magyar nyelven szerzett dalt paraszt, polgár és főúr egyformán megérti. Itáliában viszont akkora a beszédbeli különbség, hogy bolgár, paraszt, kalábriai és toszkánai csak a legnagyobb nehézséggel érti meg egymást.”

A többi három történetíró közül egyikük magyar, kettejük olasz. Merőben újszerű jelenség, hogy Mátyás három történetíróval, *háromféle felfogásban íratta meg a magyar történetet*. Először Thuróczy János udvari jogász írta meg a magyar történetet latin nyelven (1488); ő az első nem egyházi, hanem világi történetírónk. Thuróczy a történelmet már nem azonosítja a királyok és uralkodóházak történetével; az eseményeket a magyar nemzetnek tekintett nemesség szemszögéből vizsgálja és mutatja be. több közzájön forgó hősi éneket is feldolgozott. Jeles írói tehetséggel ábrázol; így például megrendítően szép Hunyadi László kivégzésének leírása. Mátyás gondoskodott arról – részben kancellárja, Filipec János püspök révén – hogy Thuróczy krónikája nyomtatásban lásson napvilágot. Még hozzá két európai városban: Brnóban és Augsburgban. Mindkét kiadás apróbb részletekben eltér egymástól, tehát világos, hogy Mátyásnak külpolitikai propagandaszándéka volt a Thuróczy-krónika kiadásával. Thuróczy külföldnek is szánt, mégis alapvetően magyar-gondolkodású története után Mátyás két olasz tudóst is megbí-

zott egy-egy magyar krónikával. Antonio Bonfini olasz tanár, Beatrix királyné felolvasója, *Rerum ungaricarum decades* címen írta meg nagy művét, mely ugyan csak a XVI. században jelent meg nyomtatásban, mégis szinte napjainkig, de legalábbis a múlt századig befolyásolta a külföld rólunk kialakított képét. Bonfini magyar története már Európából nézi a magyarokat és Magyarországot. Nagy adatbőséggel dolgozik, ámde egy pillanattig sem száraz. Szinte már színpadi jelenetekké formálja a bemutatott eseményeket. Hősei párbeszédekben vitatkoznak egymással.

Érdekes, hogy Mátyás Bonfini mellett egy másik olaszt is megbízott: Pietro Ranzano domonkosrendi püspököt, nápolyi diplomatát. Ranzano 1489-ben fogott hozzá művéhez és azt még Mátyás életében befejezte (1490: *Epithoma rerum Hungarorum*). Előszavából kiderül, miért óhajtotta Mátyás Thuróczy után újrafogalmaztatni a magyarok krónikáját: „Ez a történet (t.i. Thuróczyé) nem olyan ékesszólóan íródott, ahogyan azt a magasztos téma megkívánná... a királyné (Beatrix) buzdítására ékesebb stílusban kezdtem az íráshoz, amit ama könyv szerzője nem kellő latinsággal adott elő.” 1488-ban jelent meg Thuróczy, és egy évre rá, 1489-ben Mátyás már új magyar históriát fogalmaztat! Nem azért, mintha ő, Mátyás elégedetlen lett volna Thuróczy szép és a korabeli körülményekhez képest hitelességre törekvő művével – hanem mert olyan stílusú munkát óhajtott világgá bocsátani, mely az akkori humanista ízlésnek leginkább megfelelt. A történetírás tehát bevallottan politikai propaganda.

Hogy Mátyás körül egész Európában milyen hatásos propaganda irodalom bontakozott ki, arra beszédes példa a magyar származású, veneziai, ferrarai és párizsi kolostorokban élő, korábban már említett karthauzi szerzetes: Andreas Pannonius könyve *Az erényekről* (1467). Mint maga írja: ifjúkorában Hunyadi János katonája volt, s mint már magasrangú katonatiszt, Kolozsvárott jelen volt Mátyás király keresztelőjén. „Mint csecsemőt láttalak a bölcsőben, amikor Kolozsvárott, Erdélyben fölvetted a szent keresztiséget.” András, a katonából lett „néma

barát" Mátyásnak ajánlotta művét, melyben ma is megszívlelendő tanácsokat ad a királykodáshoz – az idősebb atyai barát jogán. Inti, hogy vegye komolyan Mátyás az irodalmat, a művészeteket, párhuzamosan a testedzéssel; hogy ne zsarnokoskodjék és hogy csak igazságos háborút viseljen.

Ez a Pannóniai András felhívja a király figyelmét egy tehetséges költőre:

„Ama szeráfi Pannóniai János, Pécs érdemes püspöke, akinek bölcsesége és beszéde a napnál világosabb és a csillagoknál ragyogóbban hatol keresztül a legmagasztosabb tárgyakon és hinti szét fényét a legmélyebb értelműek között. Ékesszólása csodálatos, a hangja édes és csengő, mint sokszólamú hangszer zeng. Illik, hogy mások példája és vezetője lehessen.”

Ez a Pannóniai János: Janus Pannonius (1434-1472) a középkor egyik legnagyobb latinnyelvű költője. Vitéz János neveltette, Ferrarában tanult, majd a padovai egyetemet járta ki; szobátársa volt Galeotto Marzio, akivel le is festette magát Mantegnával (a kép elveszett). Kardos Tibor és Gerézdi Rabán irodalomtudósok írják róla: „Ritka génusza egy végsőig kidolgozott latin nyelvet használt eszközként s át tudta izzítani, úgy tudta forгатni, úgy tudott belőle új árnyalatokat elővarázsolni, mintha élő nyelv lett volna. Mindazt, amit kora atmoszférájából megérezett, öntudatra hozta.” – „Az öntudat tudatosságával dolgozó teremtő személyiség, aki saját érzéseit és gondolatait közérdekűekké tudta avatni, mert számára a versszerzés nem maradt pusztá személytelen stílusgyakorlat.”

Tudta, hogy költészetével magyar hazájának szerez dicsőséget – s már ez önmagában új művelődéstörténeti jelenség: egy nemzet öntudatának büszke költői megnyilatkozása:

Eddig Itália földjén termettek

csak a könyvek

S most Pannónia is küldi a

szép dalokat.

Sokra becsülnek már, a hazám
is büszke lehet rám
Szellemem egyre dicsőbb s ál-
tala híres e föld!

Janus körül egész költői kör alakult ki. De virágzott a vallásos-kolostori irodalom is. Ennek legjelesebb képviselője Temesvári Pelbárt ferences hitszónok. Könyvei, nyomtatásban ugyan majd csak Mátyás halála után jelennek meg (1498. és 1499., Hagenau) de mivel műveit Mátyás életében írta – *Stellarium coronae benedictae Mariae Virginis*, 1482.; *Sermones de Sanctis*, 1483-tól – e fejezetbe kívánczik. A mélyen vallásos ferences barát betegségből gyógyulva, fogadalomként írta első könyvét Szűz Máriáról, „a Napba öltözött asszony”-ról. (*Mulier amicta sole.*) „Súlyos betegségem alatt, mely néhány nappal ezelőtt nehezedett reám, fogadást tettem az Istenanyának...” – írja előszavában. Pelbárt prédikációit sokszor kiadták, számos részlete a világirodalom alkotórészeként vált – például a tejet eladni vivő ábrándozó parasztlány esete az eltört tejesköcsöggel.

A magyar nyelvű irodalom számos szép korabeli emléke közül fejezetünkbe Petrarca bűnbánati zsoltárainak magyar fordítása illik, jeléül, hogy Petrarca immár magyar nyelven is meghonosodott, tehát általánosan ismert. Legalábbis főúri körökben. A már említett jeles hadvezér, az alacsony közkatona-sorból fölemelkedett Kinizsi Pál számára írták ezeket a Petrarca-zsoltárokat imakönyvébe.

Mátyás királyt sirató dal éppúgy készült és ráánkmaradt, mint királlyá választásakor a budai iskolás gyerekek által utcahosszat énekelt rigmus.

Nagyot fejlődött a zenekultúra. Már világi muzsika is szólt, túl a lantosok Galeotto-emlegette működésén. Ahol iskola volt, ott zenéltek is: ahol templom volt, ott szintén. Beatrixnak külön ének- és zenekara volt, s fennmaradt – hanglemezen is kapható – egy dala, amelyet, mikor kedves lantosa eljátszott számára, fel-

vidult. Karmestere nevét is ismerjük: Huszti Márton. Nagy szerepet játszott a királyi palotakápolna ének- és zenekara; ez a kápolna a budai várban ma is látható. (Történeti Múzeum)

Hunyadi Mátyás halálával már az akkori közvélemény úgy érezte: véget ért egy felfelé ívelő, boldog korszak. Noha a történettudomány nem győzi bizonygatni, hogy Mátyás keménykezü uralkodó lévén, aligha rajonghattak érte általánosan – több főúri összeesküvés is lezajlott ellene – mégis tény, hogy a nép ajkán azonnal megindult a legendaképződés, és Mátyás király mindmáig népmesei hős, aki megvédelmezi a szegény embert, aki igazságos és jószívű. Oka kellett hogy legyen, hogy az a nép, mely akkor még alig-alig volt jelen a közéletben, olyan makacs rajongással ápolta – és ápolja! – Mátyás emlékét. „Meghalt Mátyás, oda az igazság” – ilyen közmondás született halála után. Az okot részben abban kereshetjük, hogy rendkívüli fejlődésnek indultak a falvak, mezővárosok, általában a mezőgazdaság. Egyre több falusi, mezővárosi gyerek került iskolába, tanult meg írni-olvasni; egyre többen, egyre többet hallottak magyar nyelven szónokolni ferences és domonkos barátok szájából. Az állandó hadereg, mely világviszonylatban nagy ritkaság volt, főleg a Mátyás által fenntartott létszámban, néhány ezer szegény legénynek adott kereseti és társadalmi felemelkedési lehetőséget. (Mint már Hunyadi János idejében is.) Hiszen láttuk Andreas Pannonius példáját, aki Hunyadi katonájából lett Itáliában élő néma barátként Mátyás propagátora.

Nincs tanulság híján, hogy Heltai Gáspár Kolozsvárott 1575-ben, Mátyás halála után 85 évvel megjelent krónikája, mely lényegében Bonfini átdolgozása, a Hunyadiak történetét Bonfinihez képest mennyire kibővíti – kijelenti, hogy Bonfini nem ismeri az igazat a Hunyadiakról, de ő most megírja – oly mértékben, hogy míg a magyar történelem a kezdetektől Hunyadi Jánosig összesen 80 folió oldal, addig viszont a Hunyadiak históriája Mátyás haláláig száz oldalt tesz ki, tehát jóval több, mint az egész addig elmesélt magyar történelem! Heltai Gáspár,

aki a kolozsvári bíró történetét is ránk örökítette, sóhajtva ismerteti Mátyás budai városépítészeti terveit és ezzel a mondattal fejezi be Mátyás király életét:

„De csak élne Mátyás király, bátor minden esztendőben hétszer róná meg az országot...”

Mi volt tehát Mátyás titka? Miért rajong érte a nép, ha egyszer annyi fölösleges csatát vívott, annyi adót rótt ki, olyan szigorúan uralkodott?

Galeotto idézett szövegében van egy fontos utalás. *Általánossá vált a magyar nyelv használata.* Mindenki értette egymást. Ez nem zárta ki az idegen nyelvek, a műveltség fokozott terjedését, sőt, e két jelenség kiegészíti egymást. *Mátyás rendkívüli tudatossággal volt egy magyar állam magyar királya.* Felelevenítette a Kézai által megfogalmazott Attila-kultuszt. Bonfini külön utasítja az Attila-örökség megírására. Serkentette egy magyar történelmi tudat kialakítását.

„Mátyás már ismét önmagában érzi a magyar államot, melynek jó vagy balsorsáért egyedül ő felelős... Minduntalan hangsúlyozza nemzetállam és nemzeti király feltétlen függetlenségét.” „Mindent inkább elszenvedünk, semhogy a magunk és országunk szabadságát elveszítsük” – írja a pápának. „A császárral is egyenlőnek ismerjük magunkat, nem tartunk tőle és soha nem is fogunk megrettenni tőle. Magyarország a római birodalomnak nincsen alávetve.” „Mátyás hatalma tehát szervesen nőtt ki a magyar nemzetből...” (Szekfű Gyula)

Valóban ő volt utolsó nagy nemzeti királyunk. Ma már tudjuk. Mikor meghalt, kortársai még csak sejtették. Halála után harminchat esztendővel, 1526-ban a szultán serege a mohácsi síkon súlyos csapást mért Magyarországra. Néhány évtized múltán a középkori magyar állam megszűnt létezni.

Hol vagy, Mátyás király?

Mohács felé

Mátyás király, noha nem volt törvényes házasságból született gyermeke, szabályozta öröklését. A trónt házasságon kívül született fiára Corvin Jánosra hagyta. A Mátyás halálakor, 1490. áprilisában tizenhét éves fiatalember kitűnő nevelésben részesült, a magyaron kívül tudott latinul, németül és csehül. Nevelését Taddeo Ugoletti olasz humanista irányította. Szilágyi Erzsébet asszony, Mátyás anyja kedvelte a fiút, és a családi magánvagyon – Vajdahunyad várát és az óriási birtokokat – Jánosra hagyta, aki nevével nagyatyjára emlékeztetett. Mátyás hunyadi gróffá és lipthói herceggé nevezte ki szeretett fiát. A király halála előtt megeskette híveit, akiket ő tett országnagyokká, hogy Corvin János herceget fogják királlyá választani.

Tegyük fel, hogy a nemzet képviselői valamilyen, előttünk ismeretlen okból mégsem óhajtották Corvin Jánost magyar királlyul, noha Mátyást sem önmagáért – hiszen nem ismerhették képességeit – hanem atyja emlékéért tették nemzeti királlyá.

De akkor is: miféle önpusztító téboly kerítette hatalmába a rendeket és az országnagyokat, hogy tévedhetetlen ösztönrel a *legalkalmatlanabbat* tegyék meg Magyarország királyává? Örök rejtély, amire kényelmes kitérő válasz, hogy a főurak gyengekezű uralkodóra vágytak, mert elégük volt Mátyás kemény kormányából.

A magyar király annak a IV. Kázmér lengyel királynak a fia lett, akivel Mátyás a legtöbbet hadakozott. Torzképe ez a magyar királyválasztások amúgy sem fényes sorozatának. IV. Kázmér lengyel királynak (1445–1492) egyik fia, János Albert a

lengyel trónon követte atyját (1492–1501), másik fia pedig, Vladisláv vagy László a cseh trónt kapta. Vladisláv, a mi elnevezésünk szerint II. Ulászló tehát mint már cseh király kapta ajándékkul a magyar rendektől ráadásul még Magyarországot is. És ebben egyetértett a hű kancellár, Filipec János, a hű hadvezér, Bécs kormányzója, aki persze faképnél hagyta Bécset, Szapolyai István és ne is soroljuk tovább a neveket.

Corvin János herceg kísérletet tett hatalma megőrzésére, júliusban csapatokat gyűjtött és a szent koronával délvidéki birtokai felé tartott, amikor Tolna vármegye területén Báthori István erdélyi vajda és Kinizsi Pál egyesült seregei rajtaütöttek. János herceg katonáit szétverték, ő maga Pécsre menekült. S miközben a két kenyérmezei hős ily gonddal, ily éberén ütötte el a tróntól Corvin János herceget, akinek megválasztására jótévőjüknek megesküdtek, és ily katonai alapossággal semmisítették meg a hozzá hű katonaságot, addig a nyugati országrészekbe benyomult Miksa római király, a későbbi hírneves császár és elfoglalta a Dunántúl nagy részét; kelet felől a lengyel trónörökös, János Albert érkezett, mondván, ha Ulászlónak jó cseh koronája mellé még a magyar is, hát neki se ér kevesebbet; miért ne szerezné meg magának a lengyel királyi cím mellé a magyart is – és pusztítani kezdte a Felvidéket. Júliusra Pest alá ért, hamarabb, mint Ulászló Csehországból, aki úgy látszik bölcsen kióhajtotta várni, hogy alakul a helyzet. Ő csak augusztusban vonult be Budára, ahol kínosan érintette, hogy János Albert már megérkezett és a Rákosmezőn igyekszik lengyel trónörökösi jogait a magyar trónra érvényesítve kiterjeszteni.

A Szapolyai István által magárahagyott Bécs várkastélyát tizenkét napi ostrom után Upor László, szinte az utolsó emberig védekezve, megadta Miksa római királynak.

Közben persze a törökök kihasználták a zűrzavart; portyázóik Nagyváradig száguldottak.

Nagynehezen mégis sikerült királlyá koronázni ezt az Ulászlót 1490. szeptember 18-án, félesztendővel Hunyadi Mátyás

halála után, miután szétverték Corvin János seregét, miután feladták Ausztriát, miután a török portyázókat Váradig engedték, miközben a leendő német-római császár katonái a Dunántúlt dúlják (november végétől december közepéig még Székesfehérvárt is elfoglalják, hátha meg tudják koronázni Miksát is magyar királlyá) és miközben a fizetetlen, szélnek eresztett, elárult fekete sereg az országban fosztogatva kóborol, hogy majd 1492-ben aztán Kinizsi Pál utolsó hősi fegyvertényeként a Száva partján megsemmisítse Mátyás egyik büszkeségét.

Meséljük el, hogy Ulászló a koronázás után Esztergomban Mátyás bizalmasa, titkára, Bakócz Tamás győri püspök cinkos és cinikus segédletével feleségül veszi az özvegyet, Beatrixot, de persze a házasság ilyen meg amolyan formai hibák miatt érvénytelen? Meséljük el, hogy ugyanekkor Kassát és Eger várát a lengyel trónörökös hadai dúlják?

Semmi értelme.

Elképesztő gyorsasággal zuhantunk az anarchiába.

Corvin János herceg, még mindig 30 vár, 17 kastély, 47 mezőváros, ezer falu ura, ha akarja: évekig tartó polgárháborúba sodorhatta volna az országot a trón megszerzése érdekében. De mert nagyszerűen nevelték, a helyzetet felismerve nem lépett a magyar trónkövetelők taposta immár négy évszázados útra, hanem visszavonult a Délvidékre, és mint horvát-szlavón bán védelmezte az ország határait. Védelmezte azt haláláig. 1501-ben például Jajca várát mentette fel a török ostrom alól. 1496-ban megnősült, Frangepán Beatrixot vette feleségül, Bernát gróf és Aragóniai Katalin leányát. Harmincegy éves korában, 1504. október tizenkettedikén halt meg Mátyás király fia, az utolsó Hunyadi. A lepoglavai kolostorban temették el, sírköve fennmaradt.

Özvegye 1509-ben férjhez ment György brandenburgi örögrófhhoz, aki ily módon megszerezvén a Hunyadi-vagyont, egy távoli német fejedelemség grófjaként a leggazdagabb és legbefolyásosabb „magyar” földesúrrá, főúrrá vált. Székhelye Gyula és

általában Békés megye. Így került német kézre a Hunyadiak öröksége, Mátyás halála után tizenkilenc évvel. 1516-ban Brandenburgi György őrgróf, „ez a mindig németnek megmaradt, rendetlen életű durva ember” (Szekfű Gyula), miután a haldokló Ulászló király kinevezte őt fia és utóda, II. Lajos nevelőjének (!) Perényi Imre nádorral és Szapolyai János erdélyi vajdával, Mátyás egykori híveinek fiaival nagylelkűen megosztozott a fantasztikus nagyságú Hunyadi-vagyonon, Szapolyai például az Arad megyei Lippa várát kapta többek között. Jó üzlet volt ez az őrgrófnak, mert így szabad kezét kapott a magyar politikában, a király „nevelésének” ürügyén...

Kedvetlenül írjuk le mindezt. Mi történt velünk? Mit teszünk önmagunk ellen mi magyarok, és miért?

A társadalmat és a közvéleményt képviselő nemesség, ugyanaz (nem személy, hanem társadalmi helyzet szerint) amely 1458-ban királyul választotta Hunyadi Mátyást, 1505 szeptember végén, Ulászló uralkodásának tizenötödik évében, a rákosmezei országgyűlésen látszik észbekapni. Határozatot hoznak, hogy amennyiben Ulászló fiúörökös nélkül halna meg, többé nem választanak idegen uralkodót és a leányági örökösödést sem ismerik el. Ezzel a határozattal viszont ellenlépésekre kényszerítették Ulászlót, aki 1506-ban a szomszédos Habsburgokkal családi szerződést kötött. 1506. július elsején Ulászlónak fia született, aki francia édesanyja után, lévén a királyné XII. Lajos francia király rokona, a Lajos nevet kapta – így az örökösödés a Jagellók számára biztosított volt. (Anna királynénak Lajos előtt egy leánya is született, Anna. A királyné röviddel fia születése után gyermekágyban meghalt.) Az 1515-ben megerősített szerződés értelmében Annát Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg vette feleségül, II. Lajos viszont a főherceg nővérét, Máriát. Így a Habsburg-ház trónöröklési lehetősége adottá vált.

A kétéves kisgyermeket, II. Lajost 1508 nyarán Székesfehérvárott magyar királlyá, 1509-ben Prágában cseh királlyá koronázták.

Fel lehet persze hozni, hogy Európa sem volt akkor az erények tárháza. Itt vannak mindjárt a pápák. Felsorolni is szégyenletes, ki mindekit mérgeztetett meg VI. Sándor pápa (1492–1503), akinek törvénytelen gyerekei, Lucrezia Borgia és Cesare Borgia (egy római utcanőtől születtek mindketten) számtalan rémregény és film meg színdarab kétes hősei. Ez a VI. Sándor végeztette ki Savonarolát, a fanatikus firenzei domonkos szerzetest; alatta tombolt az 1478-ban felállított spanyol inkvizíció; – egyszóval nem csoda, ha egy német egyháztudós, Luther Márton mozgalmat szervezett a római bűnfészek ellen.

Aztán a franciák itáliai háborúi, az angol trónöröklési küzdelmek, német fejedelmek csetepatéi...

De közben elárad Európán egy addig ismeretlen jólét. Egy átlagember alighanem jobban élt akkor, mint manapság. Éhezni senki sem éhezett. Hihetetlenül felvirágzik a tudomány, a művészet. Leonardo da Vinci, Michelangelo Buonarrotti... Kolumbus hajói kikötnek Amerika partjain. A portugál és spanyol birodalomba özönlik az arany. Megrendül a hit, új eszmék tűnnek fel. Ahogy mondani szokás, emberközpontúvá válik a világ. A siker, a pillanatnyi bőség számít.

Nálunk akkor két fontos vonatkozásban mutatkozott eltérés Nyugat-Európához képest: nem fejlődött úgy a manufaktúra, mint ott; nem „üzemesült” a kisipar és háziipar; a főrendek pártucatot kitevő rétege még a nemességre is rátelepült, elszíva előlük a társadalmi érvényesülés lehetőségét; a paraszti életet a századokkal korábbi termelési módok határozták meg; és, végül, de nem utoljára: nekünk tényleg a nyakunkon volt a török.

Kereskedelmünk virágzott, bármit kapni lehetett, készült az légyen Németalföldön vagy Itáliában, s ezért nem tűnt fel „ipari jellegű” elmaradottságunk.

Egyetlen jó példa jól megvilágítja ezt: a magyar könyvnyomtatás hiánya.

A Mátyás halála körüli időkben már szerte Európában nyomtatják a könyveket. Szükségtelen részletezni, milyen forradalmi

jelentőségű a könyvnyomtatás nem csak a kultúra, hanem a civilizáció egésze szempontjából. Ami addig egy vagyonba került, most ahhoz képest fillérekért kapható a könyv. Noha Mátyás uralkodásakor (rövid ideig) működött könyvnyomtató műhely Budán, magyar könyvnyomtatás a XVI. század elején egyszerűen nincs. Tehát: nincsenek szakemberek; nincs papírgyártás; a könyvnek nincs felvevő piaca; nincsenek könyvkereskedések, vagy ha akadnak, külföldön nyomtatott, latin nyelvű könyveket árulnak; végeredményben tehát, úgy tűnik, hogy a társadalomban nem volt meg a könyv, a betű, az olvasás, a művelődés *e fajtája* iránti tömeges igény, mely eltarthatta volna a nyomdákat.

Ugyanakkor a középkorban a kultúra körén kívülre szorított anyanyelvű költészet felvirágzott; Mátyás alatt és óta tömegesen terjednek a magyar nyelvű énekek, históriák, épületes mesék – ámde ezeknek sem szükségük nem volt arra, hogy leírják, hogy kinyomtassák őket, mert előszóban terjedtek és mindenki kívülről tudta ezeket; sem lehetőségük nem volt az írásbeli terjesztésre, mert nem tartoztak a középkori értelemben vett műveltséghez, irodalomhoz. Mindjárt itt fűzzük hozzá, hogy a képzőművészeti és zenekultúra is virágzott; M. S. mester most festi remekműveit, most készül a vörösmárvány Bakócz-kápolna, ezekben az évtizedekben faragják a fehérmárvány Báthori-Madonnát; városok házai és nemesi kastélyok most alakulnak át reneszánsz ízlésű palotákká. (Simontornya) A zenei élet pezseg; az udvarban zenés színielőadásokat tartanak.

Létrejött tehát egyfajta tudathasadás a beavatottak zárt körében élő – és nálunk is magas színvonalú! – latin nyelvű tudományosság képviselői és az anyanyelven beszélő, szórakozó, éneklő, a magyar történeti hagyományt és identitástudatot ápoló tömegek között, egyazon magyar nemzeten-társadalmon belül. Ezt a „tudathasadást” az anyanyelven prédikáló, immár több, mint kétszáz éves hagyományra visszatekintő két szerzetesrend: a domonkosok és a ferencesek igekeztek feloldani. (A töb-

bi szerzetesrend, a pálosok és a falusi plébániákat fenntartó premonstreiek kivételével hanyatlott: a bencés kolostorok például elnéptelenedtek.) A domonkosok a műveltség terjesztői voltak, budavári kolostoruk és főiskolájuk európai rangot vívott ki; a ferencesek pedig az egyszerűbb nép között élvén, megismerték a közvéleményt foglalkoztató napi kérdéseket. Ennek következtében egyre több ferences vált a közhangulat képviselőjévé, alapító szentjük szellemében egyre többen fordultak szembe a világi jólétben tespedő egyháznagyokkal és földesurakkal. „Számos ferences saját rendi előjáróságával, sőt a fennálló társadalmi viszonyokkal szembefordulva, a magyar szerzetesek ellenzéki csoportjához tartozott.” (Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*, 1983.)

Utalnunk kell e könyvünk előszavában kifejtettekre: a nyelv meghatározza gondolkodásunkat, másképp programozva azt egy magyarul, vagy egy németül, latinul beszélő-gondolkodó emberben. (Mátyás király latin nyelvű levelein feltűnően érződik, hogy magyarul gondolkodva fogalmazta mondandóját, melyet magában latinra fordított és ezért a latin szöveg nehézkes, indulatos, döcögős, idegen a latin szellemiségtől.) A magyarul prédikáló ferencesek *magyarul is gondolkodtak*, egyre távolabb kerülve a skolasztika latinul (igazán) érvényes teológiájától és állambölcseletétől. Az egyre szaporodó ferences apácakolostorok, melyek – ellentétben az egy életre odaköltöző domonkosrendi apácákkal, lásd Szent Margit – leánynevelő intézetekként működtek, ahol férjhezmenendő lányokat oktattak, növekvő számban készítik a magyar nyelvű olvasmányokat csak magyarul tudó, de így már író-olvasó nemesi kisasszonyok számára. Ezeket kézzel írott kódexekbe másolják, mint a név szerint ismert Ráskai Lea vagy Sövényházi Márta. (Érdekes, hogy nem is jut eszükbe nyomda létesítése.)

Egyszóval tehát amilyen mértékben fejlődik egy anyanyelvű kultúra, mely már kilép az Anonymus-emlegette parasztok és regösök környezetéből, olyan mértékben határozza ez meg a

közvélemény gondolkodását és kerül szembe a „hivatalos többség” amúgy sem magyar, hanem cseh-lengyel-Jagello gondolkodásával és kormányzati elképzelésével, mely kormányzati elképzelést a hajdan katonának kiváló, de államférfinak képzetlen mátyási „káderek”: egy Szapolyai, egy Kinizsi vakon utánoznak. Az egyébként, hangoztatjuk, anyagi jólétben élő országban fokozódó ingerültség, nyugtalanság, feszültség érződik. A parasztok és kisnemesek, a városi polgárok egyre nagyobb, *tényleges* részt kívánnak maguknak a hatalomból s ez a türelmetlenség minden egyes országgyűlésen világosan és fokozódva nyilvánul meg. (Lásd az 1505-ös rákosi határozatot a trónöröklésről.)

Ebben a közhangulatban hirdeti meg Bakócz Tamás bíboros, esztergomi érsek, I. Leó pápa megbízásából a törökellenes kereszties hadjáratot Magyarországon. Végre egy pápa, aki komolyan akar segíteni, aki felismeri a veszélyhelyzetet, végre egy magyar főpap, akire hallgatnak Rómában (volt rá esélye, hogy ő tudniillik Bakócz legyen a pápa), végre egy pénzzel-hatáskörrel párosított hadseregszervezés, mely túlterjed a magyar országhatárokon...

Amde mindezt csak mi, ma mondjuk, a mából a múltba merengve; Bakócz kortársainak sem a törökellenes hadjáratához nem fűlt a foguk, sem ahhoz, hogy a paraszti sorból magát föl-küzdött Bakócz, Mátyás egykori bizalmasa, akinek ráadásul a Vatikánhoz is jó kapcsolatai fűződnek, ekkora hatalomra tegyen szert, nemzetközi sereggel a háta mögött, mely hadseregnek a király nem is parancsol. Se vezért, se szervezőt nem találtak a kereszties hadhoz. Így hát pontosan máig sem tisztázott módon végül is egy délvidéki lovastiszt lett a vezér, aki éppen akkor azért tartózkodott Budán, mert hőstettet hajtott végre – párviadalban megölt egy török főtisztest – és a király személyesen tün-tette ki, megajándékozván Dózsa Györgyöt egy aranyláncon kívül némi jobbágýfaluval. Lett tehát vezér.

Honnan kerültek a szervezők?

Hát a ferences barátok soraiból.

Honnan kerültek a keresztes vitézek?

Hát az éppen munka nélkül ténfergő marhahajcsárokból, elcsapott katonákból, a fekete sereg megmaradt zsoldosaiból, szökött jobbágyokból, csetepatéra és érvényesülésre vágyó kisnemesekből.

Képzeljük el, amint ezt az ijesztő gyorsasággal növekvő sereget ott a Rákos mezején a ferences barátok magyar nyelvű prédikációikkal serkentik, elmesélvén, hogy a Megváltó nem kedvelte a gazdagokat, hogy Isten előtt mindenki egyenlő.

Ugyanakkor ez a sereg komolyan vélte, hogy a törökre támad. Ők a maguk bőréen tapasztalták a veszélyt, hiszen az egyre sűrűbben be-becsapó török portyázók nem a nagyurak kastélyaira rontottak, hanem a falvak, tanyák népességét dúlták-zaklatták.

Mire a kormány észbekapott, a keresztes vitézek már az Alföldön át vonultak dél felé.

Csakhogy.

Itt az aratás ideje. Közeledik a nyár. Ki fog learatni? Vissza kéne valahogy csalogatni a munkás kezeket. Jó ötletnek tűnt, hogy egyes megkerült nemesurak rabul ejtették az otthon maradtakat, üzenve általuk, hogy ha hazajöttök, szabadon leszünk engedve. A király is kibocsátott egy mérges parancsot, hogy menjen mindenki haza, a keresztes had le van fűjva. Igen ám, de ehhez neki joga nem volt. Csak a pápának lett volna ehhez joga. Bakócz elbizonytalanodott. Két tűz közé került. A ferences barátok meg csak hirdették az ígét, szavukkal gyújtogatva a lelkek száraz kóróját.

Ha csak egyetlen országnagyunk is észbe kap, és erőltetett menetben, káprázatos ígéretekkel – föld, pénz, rang, előmenetel – amint azt Hunyadi János sikerrel tette jó ötven-hatvan évvel azelőtt, a ferences Kapisztrán társaságában és egyetértésével – a törökre zúdítja ezt a paraszti sereget: minden jóra fordul. Akár győznek, akár vesztenek.

Ámde helyett a nemesurak egyre tüzesebben csipkedték a vonuló paraszthadat, azok is egyre ingerültebben suhintottak vissza.

1514 nyarán lángban állt az ország.

Dózsa György már a Temesvárhoz zárkózott Báthori nádort ostromolta, amikor a király kérésére udvari ellenfele, az addig semlegesen kiváró Szapolyai János erdélyi vajda rátámadt Dózsára, seregét szétverte, őt magát egy faszámolyra kötözve, izzóra tüzesített kerékabronccsal „megkoronázva” kivégeztette.

Az ősszel egybegyűlt országgyűlés kárörvendő kéjjel szavazott meg jobbágyellenes törvényeket, amelyeket Werbőczy István nem átalított írásba foglalni, örök emlékezetül; így a magyar parasztságot, lejáratott, de igaz szóval: *a magyar dolgozó népet* akkor tette rabbá, amikor legnagyobb szükség lett volna a két karjára.

Az a tény, hogy Magyarországon 1514-ben parasztháború tört ki, közel száz év forrongó előkészületei és jelzőtüzei után – Budai Nagy Antal, székely felkelések – arra mutat, hogy a legalsóbb néprétegek is kezdték a maguk szerény részét kikövetelni a hatalomból, azaz dehogyis a hatalomból, csak az országból és annak életéből. Ha a felkelés leverése után az országvezetők megelégedtek volna a vezérek kivégzésével, nem történt volna tragédia. *Az igazi tragédia a magyar paraszti nép kollektív büntetése volt.*

Még tizenkét évünk van Mohácsig.

A déli végek védelme, Corvin János herceg halála óta, riasztóan elhanyagolt. A végvári katonaság létszáma 7817 fő. Ebből 5547 a lovaskatona, 1170 a gyalogos és 1100 a dunai hadihajós nép. Dózsa kivégzése óta azonban számuk is, harckészségük is csökkent. A török is tudja ezt és élesíti a karmait. Különösen Ulászló 1516 márciusában bekövetkezett halála után, amikor tizenéves kisleány, II. Lajos helyett a magyar államérdekekre fittyet hányó Brandenburgi György parancsol a szűkebb udvartartásban.

Ulászló halálával a László nevet, vagy annak valamilyen szláv változatát viselő utolsó királyunk búcsúzott az élettől. Vencel-Lászlóval, a két Ulászló-Lászlóval együtt összesen nyolc László királyunk uralkodott. Ez a II. Ulászló volt az utolsó. Mint ma már tudjuk, a francia királyokról elnevezett két Lajos közül is a II. lett az utolsó e néven.

Egyszóval a török jól van tájékozva.

1521 nyarán a török sereg ismét Nándorfehérvár alatt van. A két parancsnoknak, Hédervári Ferencnek és Török Bálintnak hűlt helye. Alparancsnokaik vannak a várban, köztük a vitéz Oláh Balázs. Hétszáz magyar katona állt szemben tizenötezer török ostromlóval. Milyen jól jött volna most a Dózsa György negyvenezer katonája!

A hőiesen küzdő védőkkel senki se törődik.

Lajos király ugyan kétszer nekiveselkedik, hogy segítséget vigyen, de mind a kétszer visszafordul, egyszer Budatétényből, másodszor Tolnából, mint aki most jött rá, hogy vihar készül és ő elfelejtett esőköpönyeget magához venni.

Az ostromló török sereg létszáma augusztusra 160 ezer ember, ebből hetvenezer a harcoló katona.

Augusztus 28-án a védők létszáma *hetven főre apadt!* Ezek nagy része is sebesült. Oláh Balázs feladja a várat; a további küzdelem valóban értelmetlen.

Ez történt Hunyadi János nándorfehérvári győzelme után hatvanöt évvel.

Az októberben összeült országgyűlés elmarasztalta Hédervári Ferencet és Török Bálintot, amiért elhanyagolták a védelmet és személyükben távol maradtak a csatától. (Ami nem akadályozza meg az országnagyokat, hogy öt év múlva, a mohácsi csata előestéjén Török Bálintra bízzák a király védelmét. Török Bálint természetesen akkor se volt a király mellett.)

Most már II. Lajos is tudja, hogy a végső leszámolás csak idő kérdése.

Ennek ellenére hazamegy Csehországba, uralkodni; 1523 tavaszán érkezik vissza.

1525-ben két érdekes esemény történik, amelyeket ritkán szokás összefüggésbe hozni a mohácsi csatavesztéssel. Pedig!

I. Ferenc francia király, aki éppen V. Károly császárnak (Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg bátyjának) fogságában van Madridban, december táján titkos üzenetet küld I. Szulejmán török szultánnak, hogy most volna jó általános támadást intézni Magyarország ellen, mert ez a Habsburg-házat is érzékenyen érintené (és az ő szabadulási esélyeit növelhetné). A szultán egyetértőleg válaszol I. Ferencnek. Szerb nemesek, élükön a később katonai hírnevet kivívott Bakics Pállal, betelepülési engedélyt kérnek a magyar királytól, mert, mint tudni vélik, a szultán 1526 nyarán hadjáratra készül. Ők tehát tudtak a legkevesztényibb király, a francia Ferenc alkujáról.

A másik esemény: Zsigmond, 1506 óta lengyel király, aki ifjúkorát Buda várában töltötte és akinek budai számadáskönyve érdekes tanúsága az udvari életnek, szokásoknak, szórakozásoknak – 1525. november 15-én tartós békét köt a szultánnal. Zsigmondnak ez a lépése legalábbis figyelmeztetőleg hathatott volna a magyar udvarra; de azt a keserű gondolatot sem hessegethetjük el magunktól, hogy lám, a szultán ezzel a Zsigmond-kínálta lengyel békével biztonságban tudja egyik oldalát. S ha még ehhez a másik, a nyugati oldal felől a franciák biztatását (és Velence óvatos tartózkodását) hozzászámítjuk, akkor nyugodtan mondhatjuk, hogy Európa koncnak dobott oda bennünket a török lába elé.

Az aggasztó helyzetet a magyar értelmiség is érzékelte. Nagyszombati Márton bencés apát 1523-ban Bécsben nyomtatásban is kiadta *Opusculum ad Regni Hungariae proceres* című latin költeményét, melyben nem győz könyörögni, inteni, figyelmeztetni:

Főnemes úr, magyar úr, miért nem törsz elleneidre?
Kardra miért nem kelsz? Hadba miért nem omolsz?
Támad a marcona barbár, s gyilkos fegyver övedzi.
Rontani téged akar! Egyre terád acsarog!

Kérve könyörgök, a szívetek erre vigyázzon,
főurak, én népem, mind feleim, magyarok:
óvjátok meg a nemzet létét egyakarattal,
hagyva a visszavonást s gyűlöletek bajait.

Az 1526-os események ismertek.

Lajos király seregével a közelgő szultán ellen vonult, aki már mélyen benn járt Magyarország területén. Tomori Pál kalocsai érsek, fővezér kénytelen volt Mohács alatt, kedvezőtlen terepen megütközni a törökkel. Két jelentős sereg, nyugat felől Frangepáné, keleti irányból Szapolyai erdélyi vajdáé, nem ért időben Mohács alá.

Tomori a tábort verő, felfejlődőben lévő török középerőre támadt. Sikeres elgondolását azonban keresztülhúzta, hogy a török tartalék hátba támadta a magyarokat.

Nyári zivatar tört ki. Alig lehetett látni a kavarodásban.

A király menekült. Menekülés közben nyoma veszett. Holttetemét csak ősszel találták meg. (A törökök busás jutalom fejében keresték, de nem találták.)

A csatában elesett: Tomori Pál érsek; Szalkai László esztergomi érsek, főkancellár; Csaholyi Ferenc csanádi, Perényi Ferenc váradi, Csulai Móré Fülöp pécsi, Paksi Balázs győri, Pálnai György boszniai püspök; Drágffy János országbíró, Sárkány Ambrus és Korlátkövi Péter volt tárnokmester a kormány tagjai közül és számos, talán ötven főrend és néhány száz nemes.

A török sereg Budára vonult, azt a szultán jelképesen birtokba vette, de mivel gyanúsnak találta a körülményeket – nem találják a királyt, életben maradt a nádor, a kancellár és az erdélyi vajda, két jelentékeny hadsereg mozog az országban – kivonult Magyarországról.

1526 késő őszen egyetlen török sem volt az ország területén.

Az utolsó nemzeti király

1526. november tizenegyedikén Szapolyai János erdélyi vajdát, az ország leggazdagabb főrendjét, Mátyás király kedvelt hívének fiát a Székesfehérvárott összegyűlt rendek annak rendje és módja szerint magyar királlyá választották és koronázták.

I. János király nyomban munkához látott. Kinevezte kormányát: kancellár Werbőczy István jogtudós, régi híve; erdélyi vajda Perényi Péter temesi gróf; horvát-szlavón bán Frangepán Kristóf gróf; esztergomi érsek: Várday Pál egri püspök. Afféle „külygymiszterként” eleinte Jozefics Ferenc zenggi (Dalmácia) püspök ténykedett, aki azonnal útnak indult, hogy felvegye a diplomáciai kapcsolatokat a Habsburg-uralkodóházzal szemben álló velencei, itáliai, francia, angol udvarokkal. Bánffy Jánost Ferdinánd osztrák főherceghez küldte Bécsbe, akit azonban a főherceg ridegen fogadott.

Jozefics püspök, követ éppen a velencei dozsénak, Andrea Grittinek adta át megbízólevelét, közölve királya nevében, hogy I. János hajlandó a magyar külkereskedelmi forgalmat Velence Köztársaság területén át irányítani és lebonyolítani (Ausztria területe helyett) amennyiben Velence támogatá I. János politikáját – amikor Pozsonyban más fontos esemény történt.

December tizenhetedikén Pozsonyban, az ottani ferencrendi kolostorban kéttucatnyi, főleg nyugat-magyarországi birtokokkal rendelkező, a Habsburg-ház tagjai által pénzzel vagy ígérekkel megvesztegetett főúr, Báthori István nádor vezényletével, ellenkirállyá kiáltotta ki Habsburg Ferdinándot, aki nem is volt jelen, személyét a laibachi püspök képviselte.

János király, ezzel a történelmünkben nem ritka tünemény-nyel különösebben nem törődve, 1527 tavaszára országgyűlést hirdet Budára. Csaknem az egész ország nemessége idesereglik. Rendezik a honvédelem kérdéseit, kihirdetik, hogy „kik a mohácsi ütközet előtti fölkelésből magokat ok nélkül kivonták, fejdíjakban marasztaltassanak el”; intézkedések születtek a pénz megerősítésére, az infláció elkerülésére; az élőállatkivitel a kormány hatáskörébe vonta (Habsburg-ellenes élel); a nemesség vagyona egytizedét a török ellenes fegyverkezésre ajánlja föl.

Úgy tűnik, az ország folytatja szervezett állami életét, amikor egy török elől menekült szerb zsoldosvezér Ferdinánd felbujtására támadást indít János király ellen; ez a nyár közepéig tartó háborúsdí a király fölös energiáit köti le. Czibak Imre váradi püspök azonban végül is szétveri Cserni Jován martalóchadait és már-már helyreáll a béke, amikor Ferdinánd német birodalmi serege megindul János király ellen, a törökfenyegette Magyarországra. Nagyszabású akció ez, egybeesik a pápa ellen indított német hadjárat, Róma hírhedett kifosztásával. A hadiesemények során életét veszti János hadvezére, Frangepán Kristóf; a magyar király egyre keletebbre kénytelen húzódni, míg végül átmenetileg a lengyelországi Tarnowban köt ki.

1527 novemberében, éppen egy évvel János király megkoronázása után, ugyanaz a Podmaniczky István nyitrai püspök, aki már Jánost is fölkenete Székesfehérvárott, megkoronázza I. Ferdinándot.

Ettől kezdve a töröksújtotta Magyarországnak, egy évvel Mohács után, két király van.

Mint látható, a történetírásunkban „kettős királyválasztás”-nak nevezett esemény egyáltalán nem „kettős”. „Kettős”-nek akkor nevezhetnénk, ha kétféle párt egy időben választott és koronázott volna két különböző királyt. De erről szó sincs. Ilyen utólagos okoskodással a rossz lelkiösmeretét nyugtatni óhajtó nemzeti história I. János törvényes király-mivoltát igyekszik kétségbevonni. Habsburg Ferdinánd fegyverrel támadt a törvé-

nyes magyar királyra, kihasználva az ország töröksújtotta állapotát, és fegyverei oltalmában egy évvel I. János trónra lépte után királlyá koronáztatta magát.

Százalmas és véres belháború kezdődik most, Mohács és a török árnyékában. Hol ez győz, hol az. Hol Ferdinánd, hol meg János. Mindkét királynak vannak kiváló államférfiúi képességű hívei. Ezek a hívek mindkét oldalon szépen gazdagodnak. Sokuk hol ide pártol, hol oda pártol. Ilyenkor mindig leesik valami birtokocska, pénzösszeg, javadalom, rang kinevezés.

A török meg nézi.

Időnként – a török – hadjáratokat vezet Ferdinánd, tehát Ausztria és Bécs ellen, de ilyenkor, a Dunántúlon átvonulva, az országot lényegében békén hagyja. Ami nem jelenti azt, hogy ne történt volna számos helyi tragédia.

János király gyakran elveszíti a fejét: például amikor egy Gritti nevű kalandort, olasz születésű török ékszerkereskedőt bosszúból, amiért hívei ide-oda pártolgatnak, az ország kormányzójává nevez ki. (Grittit aztán, aki orgyilkosokkal megölette Cibak Imre váradi püspököt, a feldühödött magyarok 1534-ben lemészárolták.)

De vannak Ferdinándnak is sötét lépései, például orgyilkosokat bérelt I. János ellen, de Cserni Jován felbújtása se nevezhető lovagi gesztusnak.

A Mohács után eltelt tíz év során többet vérzett az ország, mint Dózsa háborúja vagy mint a mohácsi csata idején.

János király a harmincas évek közepén látta be, hogy a haza érdekében saját tekintélye és hatalma rovására is lépnie kell. Olyan elhatározás ez, mely kevés magyar uralkodóról mondható el.

Ekkori „külügyminisztere”, Frangepán Ferenc egri püspök, diplomatája, Brodarics István váci püspök (1526-ban ő volt II. Lajos kancellárja, aki megírta a mohácsi csata történetét) és kincstartója, Utyeszenics Fráter György váradi püspök közreműködésével és egyetértésével hosszú előkészületek után 1538.

február huszonnegyedikén Váradon békeszerződést kötött Ferdinánddal, melynek értelmében I. János halála után Habsburg Ferdinánd örökölje az egész országot, a haza és az állami egység helyreállítása érdekében. Netáni fiúgyermek a szepesi hercegi rangot kapja. Megállapodtak a török elleni közös katonai fellépés elvében is. Ezt a békeszerződést mindkét fél jóváhagyatta a hatalom igazi birtokosával, Ferdinánd bátyjával, V. Károly császárral, aki Madridban tudomásul vette a megállapodást.

A békeszerződést követően az ötvenkét esztendőös király megnősült: feleségül vette Zsigmond lengyel király leányát, az olasz anyától született húszesztendőös Izabellát. A budai várkastélyban 1539 márciusában adott lakodalmi fogadáson a régi jó békeidőkre emlékeztető vidámsággal találkoztak egymással az esküvőre érkezett követek: Ferdinánd küldötte, Salm gróf; aztán francia, olasz, spanyol, lengyel, török diplomaták. A lantosok előadták Istvánffy Pál baranyai alispán e célra szerzett énekét *Voltér és Grizeldisz szerelmes történetéről*.

Ez volt az utolsó magyar nemzeti király utolsó udvari ünnepe.

A következő év júliusában János királynak fia született: János Zsigmond.

Egy hétre rá János király meghalt.

Az országot bizalmasára, György váradi püspökre bízta.

El kell elmélkednünk János királyon és sorsán, nemcsak azért, mert ő az utolsó magyar nemzeti királyunk, vagy mert ő győzte le és végeztette ki Dózsa Györgyöt 1514-ben, hanem azért is, mert *királyként* mind a mai napig fitymált, mellőzött, megkoronázott volta ellenére levajdázott, Ferdinánddal szemben okvetetlenkedve fellépő trónkövetelőnek feltüntetett személyiség.

Ha valakire érvényes a Szekfű Gyula által más vonatkozásban említett tulajdonság, hogy tudniillik akinek homlokát Szent István koronája érintette, az jellemében is képes volt megváltozni – akkor I. Jánosra feltétlenül.

I. János röviddel trónra lépése után hatálytalanította az 1514-es jobbágytörvényeket. Magánvagyonát az ország javára fordította. Halálakor özvegye csak egy foltozott mentét talált a szekrényben. Felismervén a keserű ténnyt, hogy Magyarországot a török hatalom katonailag legyőzte, mindent elkövetett, hogy a szultánnal békére lépve, megakadályozza hazája megszállását. Ezt el is érte, egyedül ő a török nagyhatalom által addig meghódított országok közül. Képmutatás szemére hányni, hogy békeségben maradt a törökkel. Mit tehetett volna? Miközben Habsburg Ferdinánd az egész német birodalmi sereget a hátába zúdította? A szultán személyesen is tisztelte Jánost, a magyar állam függetlenségét is tiszteletben tartotta – a király haláláig. János kiváló diplomataival ügyes külkapcsolatokat épített ki, Párizsig, Londonig és a Vatikánig. Olasz mérnökökkel korszerű erőddé építtette át Buda várát.

A nép szerette, pedig gyűlölhette volna Dózsa György sorsa miatt. Minden János királyról szóló fennmaradt emlék, anekdota javára szól.

Farkas András evangélikus igehirdető 1538-ban Krakkóban kinyomtatott (egy katekizmus függelékeként közzétett!) énekében – *Az zsidó és magyar nemzetről* – egyértelműen foglal állást János király mellett:

Kik megmaradnának ilyen nagy romlástól

János királt királlá koronázák.

A János királ meglátá, hogy ő nem bírhatja

Pogán törököknek temérdek sokaságát

Bölcsen cselekedék: frigyét vélek vete

Hogy csak épülhetne megnyomorodott ország.

Másfelől esmétlen a magyari urak

Elhajlának koronás királoktól

Pártokat ütének János királ ellen,

*Királt emelének im az Németországból.
Az sok pártolással Feldöldet elveszték
És annál is inkább ez ország nyomorodék.*

Ez a közvélemény hangja.

Az utolsó előtti strófa arra kéri Istent, adjon okosságot az uralkodó osztály tagjainak; reméli, hogy a Mindenható

*Hatalmas uraknak pártoló szüivöket
Nagy hirtelenséggel összevegyenesíti*

*Azért mi es kérjük Istent, mi Atyánkat,
Igazzassa az kerált miközöttünk.
Magyari uraknak pártoló szüivöket
Igazzassa immár a jámbor kerál mellé.
Adjon békességet minden népek között,
Hogy mi őfelségét egyemben dicsirhessük.*

I. János tehát jámbor király, aki bölcsen cselekedék, hogy frigyet szerzett a törökkel; vele szemben Habsburg Ferdinánd hívei pártütők, akik miatt elveszett a Felvidék és az ország nyomorodék.

A váradi béke megkötésekor mondott beszédében világosan körvonalazta politikáját:

„Szulejmán ellenséges szándékkal közeledik, hazánkat és minket végromlással fenyeget; megirigyelte békességünket és egyesülésünket –(tudniillik a váradi békét, melyben az ország halála után egyesül, ha ellenfele, Ferdinánd jogara alatt is!)– melyet, hogy nektek megszerezzek, tartós és nehéz fáradalmakat kellett elviselnem, veszélyekkel dacolnom, ellenségeim gyűlöletét, támadásait, rágalmait és bántalmait eltűrnöm. Emellett a magam kincstárát és a ti vagyonotokat évenkénti nagy ajándékokra kimerítettem (a török udvar megvesztegetésére); a török hadak által országomban véghezvitt pusztításokat és dúlásokat

gyakran könnyebben, mint a kár nagyságánál fogva illő lett volna, elnéztem. A hódolat semmiféle jelét nem mulasztottam el kimutatni; követeim által gyakran kinyilatkoztattam, hogy Isten után a szultánnak tulajdonítom szerencsémeket. Minden gondomat és igyekezetemet oda irányoztam, hogy barátságát a ti és az egész kereszténység érdekében megőrizsem. Ha nem járok el ily módon, több keresztény országra súlyos szenvedéseket vonnam volna; az én romlásom a ti és egész Magyarország veszedelmét idézte volna elő. Miként az orvosok az emberi test gyógyítására óvakodnak mindjárt kezdetben erős szereket alkalmazni: kerülvén a háborút, az ellenségnek, mely fegyverével levert, barátságát minden módon, nagy ajándékok, roppant pénzüsszegek által törekedtem megszerezni.

Ekként a viszonyokhoz alkalmaztam magam, míg a nemzet némileg felüdül, hajdani fényét, erejét és bátorságát visszanyeri.

Ne habozzunk többé! Ragadjunk most fegyvert, nehogy Erdély vesztét és Magyarország végső enyészetét okozzuk. A viszázkodás gyalázatot és romlást hozna reánk; szolgaság és szüntelen rettegés volna sorsunk. Keljünk tehát harcra, tegyük kockára életünket, édes lesz vérünket ontani a hitért, gyermekeinkért és a szabadságért.

Igyekezni fogok Isten segítségével vagy visszaállítani a magyar nemzet szabadságát, vagy legalább dicső halállal kimutatni, hogy óhajtottam azt visszaállítani."

A magyar történelem legszebb ráncmaradt trónbeszéde ez. Ferdinánd és az egész Habsburg-ház összes császára-királya nem mondott ilyen beszédet 1918-ig. És ezt az embert, ezt a hazájának élő, okos és megfontolt férfiút intézzük el történelemkönyveinkben pár odavetett, fitymáló jelzővel. És ilyen férfias önbírálatról sem tudunk más királyunk szájából.

I. János külpolitikai helyzetmegítélése is pontos:

„A franciák, spanyolok, olaszok és németek közötti egyenlenségek megszűntek; Ferenc király kibékült Károly császárral; a többi keresztény hatalmak szövetséget kötöttek a közös ellen-

ség leküzdésére, sőt máris számos és erős hajóhadat küldöttek ellene. A törökök ereje úgyszólván az egész világ ellen igénybe van véve; bárhová fordul, mindenütt ellenséggel áll szemben."

János király tehát hazája érdekében hajlandó az őt hátba támadó Ferdinánddal megegyezve, a török ellen fordulni. Reménye nem volt délibáb; azt még ő sem sejtette, hogy a Habsburg uralkodóháznak esze ágában sincs a magyar állam függetlenségéért akár a kisujját is mozdítani. Számukra ez a terület, ez a szegény törökverte Magyarország csak gyepűnek volt jó, senki-földjének, mely elvérzik a birodalom *igazi* határainak védelmében...

1540. szeptember tizenötödikén temették el I. Jánost, az utolsó magyar nemzeti királyt. Az utolsó temetés ez Székesfehérvárott; alig néhány év, és török martalócok hordják szét a királyszerű kincseit. Kóbor kutyák fogják marcangolni királyaink szer-tehajigált csontjait.

Nem János királyon múlt, hogy ide jutottunk.

Caspar Winzer bajor kancellár ezt nyilatkozta róla:

„Ha néhány évig nyugton hagyják, rendbehozza országát, mert olyan szorgalmas és munkás, mint azt más úrnál nem lát-tam.”

Még magasról nézvést megvolna az ország

Tizenöt évvel vagyunk Mohács után, de még áll a magyar birodalom. Buda várában Izabella özvegy királyné uralkodik csecsemő kisfiával; a kormányt György váradi püspök tartja kézben, akit, mivel pályáját pálosrendi szerzetesként kezdte, György Barátnak szokás nevezni.

György Barát feladata, hogy az országot a váradi békeszerződés értelmében átadja Ferdinándnak.

Van azonban egy bökkenő.

Buda várának meghódítására két irányból kétféle hadsereg közeledik: Bécsből Ferdinánd katonái, déli irányból a János király halálának hírére idesiető török szultán.

György Barát egyiküknek sem akarta átadni a fővárost, viszont a legnagyobb óvatossággal kellett egyensúlyoznia. A ferdinándi erőknek – így vélhette – nem szolgáltathatja ki Budát, hiszen pillanatok múlva itt a török.

Ezért erélyes és sikeres védelemmel elhárította a császári hadsereget. Roggendorff császári fővezér hiába vívta Budát harmincezres seregével, az olasz hadmérnökök által kiválóan megerősített várat nem volt képes elfoglalni. Közben a török Kelenföldhöz érkezett.

György Barát a csecsemővel és néhány főúr kíséretében udvariassági látogatást tett a szultán táborában. Ezalatt a török katonák kíváncsiskodó turistaként beszállingóztak a várba.

Mire György Barát észbe kapott, kész tények előtt állt. Buda vára, az ország fővárosa a töröké.

1541. augusztus 29.

Török Bálint magyar főrendet – akinek nevével Nándorfehérvár 1521-es könnyelmű elhagyásával kapcsolatban már találkoztunk – a szultán foglyul ejti és magával viszi Isztambulba. Úgy ítélhette meg, hogy Török Bálint alkalmas lett volna az országot a váradi béke szellemében katonailag Ferdinánd kezére játszani.

A csecsemőnek és anyjának, valamint György Barát vezetésével az udvartartásnak Lippa várát és általában Erdélyt jelöli ki a szultán kényszerlakhelyül; azt a Lippát, mely a Hunyadiaké volt, majd Corvin János özvegye hozományul Brandenburgi Györgynek adta, az pedig Szapolyai Istvánnak, János király atyjának...

1542-ben Izabella Erdély kormányzati központjába, Gyulafehérvárra költözött; György Barát rezidenciája Várad, hiszen ennek püspöke; János király testi-lelki jóbarátja, Petrovics Péter dúsgazdag délvidéki nemesúr, Temesvárott él, őrzí a határokat.

György Barát minden előkészületet megtesz, hogy az országot rendben átadhassa Ferdinándnak. A váradi béke pontjait az 1541. december 29-én Gyalu várában kelt szerződéssel megerősítik, Ferdinánd boldogan jelenti bátyjának, hogy *concordia finalis finita, conclusa et stabilita fuerit*, a végső megegyezés megtörtént, lezárult és megszilárdított.

Igen ám, csak hogy az ország birtokbavételéhez némi katonaság is szükségeltetik. Most hiányzik igazán Török Bálint, vagy valami hozzá hasonló főrend. Török Bálint ugyanis mind a Dunántúlon, mind az Alföldön nagy birtokokkal rendelkezik. *Rendelkezett.* Más főrendek nem igen jöhetnek számításba, mert amiképpen a szultán lecsukatta Török Bálintot, úgy Ferdinánd a nagyhatalmú Perényi Pétert, I. János esküdt ellenségét fogatta el, ugyanis Perényit az országnagyok többsége szívesen látta volna nemzeti királyként a magyar trónon. Egy okkal több, hogy Perényi sohase kerüljön szabadságra, halála napjáig ítélet nélkül sínylődött az isten-

félő Ferdinánd fogságában. A többi urak persze pisszenni se mertek.

Ennélfogva csakis német birodalmi katonaság jöhetett számításba, az viszont körülményesen mozgott és nem ismerte ki magát ezen a „barbár” földön. Pedig nem ártott volna, ha sietnek, ugyanis – mi célja lehetett ezzel a szultánnak? – a török haderő *még mindig nem szállta meg az országot, csak Buda várát* és az odavezető Duna menti útvonal néhány erősségét. Ferdinándnak meg kellett volna tehát szállnia az akkor még szabad Siklós, Pécs, Pécsvárad, Simontornya, Szekszárd, Székesfehérvár várait. Elképesztő mulasztás, hogy ez nem történt meg. Viszont 1542. szeptember végén egy ötvenötezer főnyi birodalmi német hadsereg ütött tanyát az immár török Buda alatt és körülményesen annak ostromához kezdett. Tragikomikus egy ostrom volt ez. A fővezér, II. Joákim brandenburgi választófejedelem figyelmével tüntette ki a budai fürdőket, a környék nevezetességeit, a magyar muzsikusokat, kóstolgatta a különböző borfajtákat, majd arra a hírre, hogy jön a török felmentő sereg, különösebb sietség nélkül, méltóságteljesen felkerekedett és hazaballagott mind az ötvenötezer emberével.

Az ember a fejét fogja. Mi folyik itt?

Hát az folyik, hogy V. Károlynak, Ferdinánd felséges bátyjának a magyar hadszíntér csak arra jó, hogy török és protestáns német erőköt lekössön. Amíg a törökök Buda érdekében felvonulnak, amíg a birodalom Károllyal ellenséges, protestáns hadereje szintén le van ott kötve, addig ő időt nyer mind a Földközi-tenger térségében Észak-Afrikában, mind ellenségeivel, a francia királlyal szemben.

Magyarország immár nem mint birtok, hanem mind hadműveleti terület fontos csupán.

Hans Sachs nürnbergi cipésmester, költő gúnyverset fabrikált a balul kiütdött budai hadjáratról.

A török haderő viszont 1543 folyamán sorra megszállta

Pécset; Esztergomot, az egyházi „fővárost”; Székesfehérvárt, a koronázó várost; és a többi, Balatontól keletre fekvő erősséget, egészen a Dunáig.

De, Ady verssorát idézve, még mindig megvolna az ország nagyrésze, legalábbis magasból nézvést.

Milyen nehéz egy országot tönkretenni, egy államot megszüntetni! Hiába tanultuk nagyvonalúan, hogy 1526-ban Mohácsnál török kézre került az ország – a sorstól még kaptunk bő két évtizedet, hogy dolgainkat rendbe hozzuk...

Persze aztán az 1540-es évek folyamán török kézre kerül Szeged és az Alföld.

Mindennek ellenére 1548-ban a török által meg nem szállt Magyarország területe még mindig kis híján kettőszázötven ezer négyzetkilométer, csaknem háromszor akkora, mint a mai Magyarország!

Semmi kétség nem férhet ahhoz, hogy ezért, az ország egyharmadának török kézre kerüléséért a felelősség *egyedül és kizárólag* (a magyar főnemesség nagy részén kívül) a *Habsburg-uralkodóházat terheli*. 1541 ősze után legalább tíz értékes évük volt még, ennyit kaptak a Habsburgok szinte ajándékba a szultántól, hogy az annyira áhított Magyarországot megszerezhessék. De ez az ország számukra már nem az az ország volt, amelyet egy Anjou Károly háromszori koronázás után foggal-körömmel szerzett meg és *abban uralkodott is*, amelyet Zsigmond gyilkosságok és kivégzések egész sora után szerzett és tartott meg, még német-római császár korában is – ez az ország V. Károly és öccse, Ferdinánd számára *mindössze jogcím volt, hogy egy gyeptűt, egy ütközősávot tartsa fenn birodalma délkeleti határainak biztosítására*. Ferdinánd egyetlen pillanatig sem uralkodott nemhogy Budán, de még Pozsonyban sem. Nem lakott Magyarországon, azon a zsebkendővégnyi földdarabkán sem élt – (néhány pozsonyi kiruccanást leszámítva) – amely tényleg az övé volt.

Lehetséges persze, hogy ha Ferdinánd a maga ura, több

sikerrel küzd országáért; ő azonban a császár 1556-os lemondásáig csak a nagy V. Károly engedelmes kisöccse volt. És ez a kisöccs most, mikor még megtartható lenne az ország nem csekély része: a protestáns német fejedelmek elleni háborúra fordítja katonai erejét. Magyar huszárok nem a török ellen harcolnak, hanem a császár számára kaparják ki a gesztenyét Németországban:

Ferdinánd Salm Miklós gróf főkapitánynak üzen:

Bocsáss hozzám az magyar vitézökben

mert bátyám, a császár vagyon most nagy inségben

Fel is kerekedtek a magyar vitézök, el is fogták a császár fő-ellen-ségét, a választófejedelmet, a „kurfirsztöt”:

Termete az magyarnak kicsin vala

De kurfirsztnek oly nagynek látszik vala

Kinek neve az Luka Józsa vala,

Fogllyá magát ő annak adta vala

A kistermetű Luka Józsa huszárvirtusa annyira megtetszett a császárnak, hogy imígyen fogadkozott:

Jó vitézök, értöm nagy inségtöket

Pogán miatt nagy veszödelmetöket

Jó készüllettel megyek tihozzátok

Élni-halni köztetök én akarok,

Régön hallottam, jó vitézök vagytok

Immár magamban azt én elvégeztem,

Valamikor leszön én ellenségöm,

Magyar nélkül nem leszen ütközésöm

Mert akkor tudom, lesz neköm nyereségöm

(Tinódi Sebestyén: Károly császár hada

Szaxóniába, 1546)

A jó Tinódi Sebestyén és kortársai tehát abban bíztak, hogy a császár meghálálja a schmalkaldeni háborúnak elnevezett csepetatájában nyújtott segítségüket, és közöttünk fog élni-halni. Persze ahhoz, hogy a Spanyolországban honos császár ezt a német háborúját magyar segítséggel megnyerhesse, békét kellett kötnie a szultánnal, aki ennek tudatában nyugodtan folytathatta Magyarország birtokbavételét. A velünk enyhén szólva nem rokonszenvező Leopold von Ranke német történettudós írja a múlt század közepén kiadott művében:

„Éppen abban a történelmi pillanatban, amikor a magyarok az ő érkezését várták... éppen most határozta el Károly, hogy végleg lemond Magyarországról, sőt még adót is fizet a töröknek.”

Hát így állunk.

György Barát, az Erdélybe szorult jánospárti kormány feje, ennek ellenére és éppen ezért változatlanul mindent elkövet, hogy a váradi béke határozványai valóra váljanak. Ez a szertelen végletek között hullámzó élet egy Shakespeare-tragédia hőségévé avatja György Barátot. A délvidéki horvát nemesi család sarja huszártiszt Corvin János herceg seregében, majd pálos szerzetes, kolostorfőnök; e minőségében, Sajóládon ismeri meg őt a Ferdinánd hadai elől visszavonuló János király; ettől kezdve György Barát nem tágít ura mellől. Hűséges kincstárnok, afféle pénzügyminiszter. Annak, nyugodtan mondhatjuk: zseniális. Fontos dolgokra a föld alól is tud pénzt előteremteni. Kivételezett helyzete, egyfajta egyeduralkodó volta az akkori magyar gazdaságban ellenszenvesen törtetővé tette. Gritti gyalázatos kormányzósága idején zavaros szerepet játszott. Mint láttuk, figyelmetlensége, könnyelműsége vagy hibás számítása tette lehetővé Buda török kézre jutását.

Ettől kezdve aztán és azonban György Barát alakja hőszi magaslatozba nő. Az addig királyi ura oldalán ügyeskedő pálos szerzetes, majd váradi püspök most, mint a csecsemő királyfi helyett az ország feje, nagyszerűen küzdve igyekszik az országot Ferdinánd jogara alatt egyesíteni. Áltatja-hitegeti a török szövetségést, nem is tehet mást, de folyamatos kapcsolatot tart a pápával, sőt magával a császárral is. Követei jönnek-mennek Madrid–Róma–Bécs–Gyulafehérvár–Várad között.

György Barátnak valósággal esdekelnie kell, hogy Ferdinánd végre hadsereget küldjön Erdélybe. E sereg parancsnoka Giovanni Castaldo tábornok. A török persze nesztét veszi a készülődésnek és szintén hadsereggel indul Erdély ellen.

György Barát keserves ügyeskedések árán és nem csekély erőszak alkalmazásával Izabellát külföldre küldi, kisfiával együtt. (Hogy Izabella jelenléte ne lehessen Ferdinánd hatalomátvételének formai akadályá.)

1551 novemberében Castaldo és György Barát egyesült seregei a török kézre került fejedelmi várat, Lippát ostromolják.

Fantasztikus pillanat! Újabbkori történetíróink feledni látszanak ezt a pillanatot, mely megfordíthatta volna sorsunkat, ha...

„György Barát, levette csuháját – püspökként is a pálosok egyszerű köntösét viselte – zöld köpenyét öltötte magára, és sisakját tolldisszel ékesítve indult a csatába. Elöl Nádasdy Tamás lovagolt, kezében a zászlóval. A csatasor élén Castaldo és György Barát nyargalt. A többiek is sűrű sorokban ereszkedtek alá a dombokról. Nagy erőkkal támadták a falakat és az ellenséget. Kitör a harc, rémületes morájával, a harcosok kiabálása, puskaropogás veri az eget, a lőpor fekete füstje mindkét harcoló fél előtt elveszi a kilátást, mindent betölt a dobok pergése és a trombiták harsogása.”

Istvánffy Miklós emlékezik így a csatára szemtanúk előadása alapján az ezerhatszázaz évek elején, félévszázad múltán.

Tinódi a közelben lehetett:

Zöng az ég Lippán nagy sivalkodástul

Jézust, Allát nagy felszóval kiáltástul

Sok puska-hányástul, sok kardcsattogástul

Az ég homályosult mind az kétféle portul.

Azért gyanítjuk, hogy Tinódi Sebestyén tanúja lehetett a nevezetes csatának, mert féltékenyen felpanaszolja, hogy a lippai hegedős, Tinódi vetélytársa, nem restellette jó pénzért a Lippát megszálló török bég, Ulumán fülébe húzni a nótát; Kármán Demeter, akinél kétségkívül „nincs jobb az rác módba”

Sokat csélcsap bégnek az Lippa várába

Az ő hegedőjét főhajtván rángatja

Az Ulumán néki csúfságba fogadja

Minden ajándékkal őt meggazdagítja.

De kanyarodjunk vissza a csatához.

Corvin János délvidéki, századeleji sikerei óta először győzi le magyar sereg a törököket!

Ott van Varkocs Tamás, Perényi Gábor, Török János – Bálint fia – Balassi Menyhért, Patócsi Ferenc, Báthori Bonaventura, Magyar Bálint, Forgách Simon...

György Barát negyven év után most újra csatába indul. Bátyja Nándorfehérvár védelmében esett el. Tolldíszes forgóján megvillan a novemberi napfény, zöld köpenye lobogva úszik a szélben, lobog a ló sörénye is, a kivont kardot suhintásra készen markolja György püspök keze. Nádasdy Tamás kezében lobog a magasra emelt magyar zászló.

A katonák „Jézus! Jézus” kiáltással támadtak.

„Török János lova makacs viadalban hét sebet kapott, őt magát páncél borította, de tömör vasból készült kengyele kettéhasadt. Ellenségét végül élete kockáztatásával leterítette. For-

gách Simont vérbefagyva találták meg az ellenség holtteste kö-
zött; sisakja leesett, aranyozott kardja ott hevert mellette. Tizen-
egy sebtől borítva vitték vissza sátrába, ahol az orvosok gondos-
kodása folytán később erőre kapott, de a homlokán és a jobb
szeme fölött húzódó seb élete végéig meglátszott.”

Forgách Ferenc váradi püspök írta ezeket a sorokat az esemé-
nyek után vagy húsz esztendővel bátyjáról, Forgách Simonról,
aki később a kor egyik legjelesebb magyar hadvezére lett.

Mi viszont újra csak ezt mondhatjuk, könnyelműen feledjük
ezt a majdnem fordulópontot jelentő csatát.

De miért?

György Barátot a pápa éppen ekkor nevezte ki bíborossá.
A bíboros: a legfőbb vatikáni testület tagja. Ferdinánd királyt ez
a hír cselekvésre készítette. Ferdinánd attól tartott, hogy a nem-
zetközi tekintélyű bíboros árthat ügyének; nem veheti ki
György Barát kezéből a kormányt az ország egyesülése után
sem. Ezért parancsot adott György Barát meggyilkolására. A bí-
boros-püspököt tehát az az ember gyilkoltatta meg, akinek pe-
dig Magyarországot köszönhetne – volna...

György Barát meggyilkolásának hírére a török szultán immár
könnyörtelen hadjáratot indított egész Magyarország birtokba-
vételére. Ferdinánd tehát nem látta hasznát az általa elrendelt
gyilkosságnak. 1551. december 17-én, hajnali két óra tájban
György Barátot azzal a hírrel keltették föl alvinci kastélyában,
hogy fontos hír érkezett a császártól. Marcantonio Ferrari, a
bíboros olasz titkára, ellenőrzés nélkül bebocsátotta a gyilkoso-
kat: egy Pallavicini nevű grófot és olasz meg spanyol bűntársait.
Megölték György Barátot és inasát, Vas Ferencet.

Szezin Vas Ferencre hét sebet ejtének

Kegyetlen sebökkel az Barátot megölik.

(Tinódi)

1552 januárjára Temesvár, Szolnok, a Duna–Tisza köze a török
kezén van.

Csak Dobó Istvánnak sikerült őket megállítani Eger vára alatt. Ettől kezdve számíthatjuk Magyarországot egyharmadának tartós török megszállását. 1552-ben Magyarország területéből az 1544-es, Buda megszállása utáni állapothoz képest újabb negyvenezer négyzetkilométer veszett el. Egyetlen év alatt egy Dánia nagyságú terület!

Ez pedig egyedül Habsburg Ferdinándnak, Magyarország királyának köszönhető, aki fegyverrel és cselszövénnyel szerzett országát nem tudta megtartani, de aki meggyilkoltatta azt a magyar államférfit, akinek egy töröktől megszabadított magyar államot köszönhetett volna.

A pápa György Barát meggyilkolásával kapcsolatban vizsgálatot rendelt el. A bizottság megállapította, hogy a felbujtó: Habsburg Ferdinánd, magyar király, cseh király, osztrák főherceg; de ő Isten előtt felel tetteért. A tényleges gyilkosokat utolérte az inkvizíció sújtó keze. Marcantonio Ferrarit felakasztották; a többi gyilkos is erőszakos halállal halt meg néhány év leforgása alatt.

Ez azonban már nem segített se György Baráton, se Magyarországon.

Most kezdődik tehát a végleges török hódoltság kora, Forgách Ferenc szavaival:

„Az az esztendő, melyet veszteségeink örök időkre emlékeztessé tettek: a szűz szülése utáni ezerötyszázötvenkettedik.” Mivelhogy addig „az ország mintegy e régi képét őrizte. Meg is maradt ez az állapot tíz esztendőn át (vagyis 1541-től 1551 végéig).”

A bukás után

Szent István egységes magyar állama az alapító szent király halála után ötszázegynéhány évvel megszűnt létezni. Fél évezredet élt Magyarország. A magyar népet, a magyar nyelvet, esetleg a magyarul beszélő népesség-lakta területet továbbra is ismeri Európa; de Magyarországról, mint államról már nem tud. Ilyen állam nem létezik többé. Ezért amikor 1920. június negyedikén a versailles-i Trianon nevű kastélyban békekötés ürügyén létrehoznak egy csonka államot, azt hiszik, (úgy tesznek, mintha) a semmiből teremtettek (volna) meg azt, kiszakítva a Habsburg Monarchiából egy magyarok lakta részt, amiképpen kiszakították belőle Csehszlovákiát...

Mi magyarok persze tudjuk, hogy megszakítás nélküli folyamatosággal létezünk, ha akkor háromféle államban is. De ezt, úgy látszik, nem emlegettük a világ felé elég gyakran. Önnfenntartásunkkal voltunk elfoglalva.

A Habsburg-uralkodóház birtokába Horvátország és Szlavónia nyugati felének egy része (a tengerpart irányában); a Dunántúl Balatontól nyugatra eső fele; a Felvidék és – nem állandóan – a Kárpátalja tartozott. Nagyobb terület, mint a mai Magyarország, mégis alig harmada az eredeti államnak. Ez az úgynevezett „királyi Magyarország” 28 vármegyéből állt, székhelye Pozsony.

János király fiának, a fokozatosan kialakuló Erdélyi Fejedelemségnek birtokába Erdély, valamint a Temesi Bánság, Arad és Bihar megye egy része, a Szilágyság és a máramarosi megyék tartoztak, de ezeken a területeken hol a Habsburg-

uralkodóházzal, hol a törökkel kényszerült „osztozni”. Erdély 18 vármegyéjén kívül tehát odatartozott még további 15 keletmagyarországi vármegye. Az Erdélyi Fejedelemség önálló belpolitikával bír, e tekintetben független állammá vált, de a török nagyhatalomnak kényre-kedvre kiszolgáltatta. Rátermett államférfiak e kényszerből erényt tudtak kovácsolni, messze Nyugat-Európa és Svédország felé nyújtva ki karjukat (Bethlen Gábor), vagy a Lengyel Királyság védelme alá helyezve Erdélyt (Báthori István, Erdély fejedelméből lett-választott lengyel király); kisebb képességű államférfiak viszont a török prédájává tették ezt a „tündérkertet.”

A török birodalom Horvát-Szlavónia nagy részét, a Szerémséget, a Bácskát, a Duna–Tisza-közét, (fel a Mátraig, Nógrádig), a Tisza balpartját (Csanád, Békés, Hajdú) és Kelet-Dunántúlt szállta meg (Pécs, Szekszárd, Székesfehérvár, Tata, Esztergom), meg természetesen a fővárost: Budát (és Pestet).

Bár e területen török közigazgatás rendezkedett be, a török hatalom nem erőltette az iszlám felvételét; nagyobb településeknek önkormányzati lehetőséget adott. Pécs; Kecskemét; a töröktől fenyegetett, de meg nem szállt Debrecen; a dunaparti rác-magyar kereskedővárosok viszonylagos háborítatlanságban éltek, főleg, ha pontosan fizették az adót. A példa kedvéért nem is nagy túlzással szólva: megszülehetett, élhetett és meghalhatott valaki hódoltsági területen úgy, hogy semmiféle hivatalos érintkezése török hatóságokkal nem volt, sőt, távolabbi helyeken akár török katonát se látott.

Persze világért se túlozzuk el a török hódoltság „ártalmatlanságát”, mégis jelezniünk kell, hogy itt is virágzott egyfajta anyanyelvű magyar kultúra, s nem is akármilyen. Erre rövidesen visszatérünk.

Hivatalos „háború”, amúgy hadüzenetestül, viszonylag ritkán dült, annál inkább a végvárok körüli harcok. Ezek a

százharmincnégy évig tartó hódoltság időszakában (1552–1686) mondhatni állandósultak. Tinódi pontosan felsorolja a végvárakat, melyekről azonban tudnunk kell, hogy nem határőrző céltalul létesültek egykor, lévén az ország kellős közepén, hanem erődtített kastélyok voltak, s ezek pusztán kényszerűségből alakultak át „végvárakká.” (Jó példa erre Eger, a püspöki székhely.) A végvárak katonaságát rosszul fizették, ily módon kénytelenek voltak zsákmányszerző utakra indulni, s ilyeneknek a magyar lakosság látta leginkább kárát. A Szeged, Kecskemét, Debrecen, Szolnok, Gyula körüli falvak-vidékek azért (is) néptelenedtek el, mert a lakosság a viszonylagos biztonságot nyújtó városokba tömörült. Kecskemét óriási marha-kivitelével – a messzi Nürnbergbe és még távolibb vidékekre – mely kivitelt a szultán még támogatott is, a hódoltság alatt meggazdagodott és jelentősebb várossá vált, mint a középkor korábbi századaiban. Más összefüggésben ez mondható el Pécsről és Debrecenről.

A királyi Magyarországon néhány évtizedig élt a hagyományos magyar közigazgatás, ezt azonban fokozatosan felváltotta egy Bécsből, majd Prágából irányított központi adminisztráció. A maga nemében nem volt ez rossz, csak éppen annyira sem alkalmazkodott a honi szokásokhoz, amennyire pedig tehette volna. Az uralkodók nem tudtak magyarul. Ferdinánd és valószínűleg Miksa még értett ugyan nyelvünkön, de Rudolf és utódai már nem. Rudolf már nem maga intézte a magyar ügyeket – ezt öccsére, Ernő főhercegre bízta. Tehette, mert az 1547 decemberében Nagyszombat (ma: Trnava) városába egybehívott országgyűlés minden különösebb fontolgatás, vita, netán ellenállás nélkül – Ferdinánd nem is volt jelen! – elismerte a Habsburg-ház állandó uralmát, tehát azt, hogy 1548-tól kezdve minden Habsburg császár egyszersmind „önműködően” magyar király is: *„Nem csak őfelsége, hanem örökösei uralmának és hatalmának is minden időkre alávetettük magunkat.”*

Ezzel tehát a nemzeti királyválasztás intézményét az ország egyharmadát képviselő magyar országgyűlés megszüntette!

Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy Rudolf a Szent Koronát 1577-ben Prágába vitette...

Azért Nagyszombatba hívták össze a gyűlést, mert Esztergom elfoglalása után ide tette át székhelyét az érsek-prímás. Véglegesen majd csak 1820-ban költözik vissza az érsek Esztergom városába, mint székhelyére.

A másik jelentős város: Pozsony. Itt történtek a királykoronázások és a legtöbb országgyűlés.

Élénk forgalmú, fejlett iparú kereskedőváros Kassa, a pénzügyi kormányzat egyik székhelye, fontos katonai körzet parancsnoksága.

A nyugati Dunántúl nagyobb városai: Sopron, Kőszeg kereskedelmi és üzleti életükkel szorosan Ausztriához kötődnek.

E városokon kívül politikailag fontos szerepet játszó államférfiak lakhelyei is kiemelt jelentőséget kapnak: Csáktornya (Zrínyi), Sárvár és Léka (Nádasdyak), Eszterháza (Fertőd), Sempte (Salm-Thurzó család), Zólyom (Balassiak), Diósgyőr (Török-Guthi Ország család), Nyírbátor (Báthoriak).

Sok kisváros, mezőváros meglepően nagy áruforgalmat bonyolít le, például Pápa, melynek kulturális élete is jelentős; Komárom, ez a fontos helyőrség; Galgóc, aztán a század végétől az érsek új vára": Érsekújvár; a bányavárosok, a sárosi-szepesi vidék.

A hajdani Magyarország legfejlettebb, legjelentősebb városa az erdélyi Kolozsvár. Erdély székvérosa, Gyulafehérvár inkább csak kormányzati központ.

Különlegesen érdekes helyzetet vívott ki magának Debrecen lakossága. Ez a város Mohács után az enyingi Török-család birtoka volt, de fokozatosan önállósult. Nyomdája az egyetlen, ekkor alapított és máig folyamatosan, megszakítás nélkül működő városi könyvnyomda! A magyar társadalom leghaladottabb vidéke ez, Kassától Debrecenen át Kolozsvárig és Brassóig.

Eseménytörténeti szempontból az 1552 utáni négy évtized mindhárom országrészben a kialakuló hatalom berendezkedésével telt el.

A török bevezette a maga közigazgatását és adórendszerét, melynek számunkra legnagyobb baja attól a ténytől függetlenül, hogy a középkori jellegű feudalizmusból lassacskán egy valamivel fejlettebb termelési mód felé ballagdáló társadalmunk egy rabszolgatartó társadalom szintjére fokoztatott le – tehát emellett és ebből következően a váratlanul cserélődő helyi hatalmasságok, bégek, agák és basák kényének-kedvének voltak kiszolgáltatva. Ezek mintegy jutalmul kapták a rájuk bízott területet, nem állt érdekükben arról távlatilag gondoskodni, tehát mindent kiszipolyoztak belőle, amit csak rövid uralmuk alatt kiszipolyozhattak. Jellemző, hogy alig akad török basa 1541–1686 között, aki élve vagy természetes halállal távozott volna állomáshelyéről; a szultán csaknem mindegyik budai basát, vagyis magyarországi helytartóját kivégeztette. (Selyemzsinórral megfojtatta őket.) Magas török tisztséget viselni tehát Magyarországon nem jelentett nyugdíjas állást, minek következtében minden, így a köz- és adóügyek is, az ideiglenes kapcsolódás állapotában maradt, még akkor is, ha a ránkmaradt török adóösszeírások ijesztően pontosan családokig vannak lebontva... Ámde viszont és ezzel szemben ügyes iparúzők és főleg kereskedők remekül ki tudták használni ezt az állandósult, intézményesült zűrzavart és az éppen illetékes bég, basa vagy kádi megvesztegetésével gyümölcsöző üzleteket kötöttek. A kereskedelmi forgalom Erdély, a királyi Magyarország és a nyugati külföld felé jószerint zavartalan maradt! A váci török vámon Habsburg-Magyarország felé 1559-ben 21 310 marhát hajtottak át, 1563-ban pedig 17738-at. És ez csak egyetlen vám, nem is szólva a vámhatároktól függetlenül kihajtott (kicsempészett) marhákról! 1562-ben az egész török területről, valamennyi vámon 62 500 marhát hajtottak át, ami azt jelenti, hogy a legbiztonságosabb, legszervezettebb vám-átkelőhely Vác-Galgóc volt, Pozsony irányába. De az is látható, hogy a legkomolyabb magyar exportcikk a török időkben is a szarvasmarha maradt. A hatalmas marhacsordákat állástalan katonákból, pásztorok-

ból, mészároslegényekből verbuválódott fegyveresek kísérték-hajtották, a *hajdúk*, akik aztán a következő század elejére már komoly társadalmi-katonai tényezővé váltak.

A hódoltsági terület állandó helyőrségeinek létszáma nem volt nagy. Az esetenként a Balkánról felvonuló seregekkel viszont igen nagy létszámú hadinép özönlött, felzabálva mindent, amerre járt. Voltak karhatalmi büntetőalakulatok, többnyire tatár könnyűlovasság, melyeket engedetlen vagy egyszerűen csak megijesztendő vidékekre, mezővárosokra szabadítottak rá. Egy-két napi rablásra kaptak engedélyt; öltek, kínoztak, törtek-zúztak. Ez a magyarázata, hogy a ránkmaradt beszámolók, melyek közül Szegedi Gergely híres éneke klasszikus költői érték, *tatár* rablásról szólnak, holott a török hatalom katonáiról van szó. Ezek nyársba („lofat”-ba) húzták a férfiakat, megerőszakolták az asszonyokat, rabszolgavásárra hajtották a fiatalokat, jani csárnak adták el a fiúgyermekeket. Amilyen váratlanul bukkantak fel, olyan gyorsan veszett is nyomuk.

Erdély, a török vazallus-állama, János Zsigmond fejedelem, mint akkor még mondogatták: „választott magyar király” uralkodásának második felében, mikor már fölcseperedve, György Barát meggyilkoltatása után hazatért és véres leszámolás során néhány ellene politizáló erdélyi nemesurat legyilkoltatott – tehát lényegében a hatvanas évtizedben szilárdult meg. Mivel az erdélyi fejedelmeket – mintha magyar királyok lennének – továbbra is választották, persze a szultán jóváhagyásával: Erdélyben nem öröklés útján követték egymást a fejedelmek. Báthory Istvánt, akit lengyel királlyá is megválasztottak, családja különböző tagjai követték a fejedelemségben: Zsigmond; András, a bíboros; és Gábor. Móricz Zsigmond Erdélyéből ismerjük ennek a Báthory-családnak véres és zűrzavaros történiáját; Zsigmond például három ízben távozott trónjáról, hogy negyedszer is elfoglalja azt; 1602-ben távozott végleg Erdélyből. Haláláig Rudolf császár kegyelemkenyerét ette Csehországban. A nagytehetségű, művelt András bíborost székely katonák ölték meg

1599 őszén; Gábort, akit a hajdúk segítettek hatalomra, mint hajdan egynémely rövidéletű római császárt a légiók, ugyanezek a hajdúk gyilkolták meg 1613-ban, nyilván mások felbujtására. A három Báthori között rövid időre felbukkanó fejedelmek közül az unokaöccs Bocskai Istvánt már mint Habsburg-ellenes fölkelővezért választotta fejedelmévé Erdély nemessége Szerencsen 1605-ben, de Bocskai már egy évre rá meghalt Kassa városában; Rákóczi Zsigmond, 1587-ben Eger várparancsnoka, aki 1588-ban katonai érdemeire való tekintettel Rudolf császártól bárói rangot kapott, de aki az udvar ellene szőtt cselszövései miatt és a háza szolgálatában Bocskai hívévé szegődött, 1607-ben, Bocskai halála után választatott fejedelemmé, mely tisztséget azonban az akkor már hatvannégy éves öreg katona csak egy évig, átmenetileg töltötte be.

E pár sornyi fejedelmi névsorból is kitetszik, mennyire nem volt harmonikus a *Tündérkert* történelme, főleg az első évtizedekben. Igazán alkalmas fejedelme Erdélynek a hamarosan lengyel királyi trónra meghívott Báthori Istvánon kívül ezekben az első évtizedekben nem volt, bár János Zsigmond uralkodásának utolsó éveit igen jelentős kulturális felvirágzáshoz vezettek. Viszont ugyanekkor, e felsorolt fejedelmek uralkodásakor, véres torzszalkodások és gyilkosságok közepette is, az erdélyi városok valóban szépen „önkormányozták” magukat és az is kétségtelen, hogy a három nemzet nagyjából zavartalan együttélése-együttműködése végeredményben megvalósult. S hogy Erdély társadalma mint politikai egység milyen hamar különvált a királyi Magyarország társadalmától – (nem változatlanul egységes magyar nemzeti öntudatában, hanem érdekeit tekintve) – arra fontos bizonyíték Heltai Gáspár megnyilatkozása Szigetvár 1566-os ostromának hírére, melyre rövidesen visszatérünk.

A királyi Magyarország Habsburg-közigazgatású berendezkedéséről már megemlékeztünk. Eseménytörténetileg két török hadjárat emelkedik ki a végvári csetepaték végtelen sorából: a szultán 1556-ban és 1566-ban, tíz éven belül két ízben tett kísér-

letet a számára kulcsfontosságú, mert az egész Délnyugat-Dunántúlt védő Szigetvár elfoglalására. Másodszor, 1566-ban ez sikerrel is járt, noha a vénséges vén szultán, aki már Mohácsnál ott volt 1526-ban, meghalt az ostrom idején. A magyar történelmi közemlékezet tanulságos példája ez a két ostrom. 1556-ban Horvát Sztancsics Márk védte Sziget várát, sikerrel. Mivel azonban győzött és életben maradt, nem siratta el őt nemzeti gyászlant, ennél fogva ma már jószerint senki se tud róla és sikeres hőstettéről. Pedig megénekeltek őt is, mint Tinódi Eger védelmét.

Tőke Ferenc, a Bánffy-család szolgálatában álló lelkész Alsó-lindván, mindjárt az ostrom után, 1556-ban, „Szigetiekhez való szerelmében” megénekelte a dicső ostromot, mely stratégiai jelentőségében felért Egervár viadalával. Szerencsére egy kortársa, Lenartich János 1573 táján beírta a Tinódi-Krónika tulajdonában lévő, nyomtatott kiadásának üres lapjaira, annyira megtetszett neki, s így fennmaradt a költemény, *Sziget ostromának históriája*:

Jó tisztartó Szigetet bírja vala

Horvát Markó ez a tisztartó vala

Mindenestül ezeren ha valának

Szeretembe egyetembe valának

Sok asszony nép, sok gyermekek valának

Akadékok férfiaknak valának.

A szigetiek:

Méltók, hogy dicséretben maradjanak

Mert vérüket érettünk kihullatták

És testeket érettünk szaggatták.

*Méltók erre a szigeti vitézek
Segétsétek őket és tiszteljétek
Valahol kik Dunáninnen élhettek,
Ő általok most megmenekedtetek.*

Az 1566-os nevezetes ostrom kudarccal végződött: a tíz évvel korábbi állapotokhoz képest alaposan megerősített vár nem bírta a török túlerővel és elesett. Hősi halált halt parancsnoka, Zrínyi Miklós is. Ez a halál tragikus gyászesemények iránt Mohács óta fogékonyra vált közlemézetünkben annyira megdicsőült, hogy emiatt a korábbi sikeres várvédelmet el is feledtük.

Mint tudjuk, a császár és király serege Győrnél tétlenül tűrte, hogy a török bevegye Szigetvárt. Ki tudja, miért? Érdekesebb és tanulságosabb ennél, hogy, mint fentebb jeleztük, Erdély közvéleménye miként vélekedett erről az 1566-os szultáni hadjáratról, mely olyan nagyszabású kísérlet volt az egész ország birtokbavételére, hogy ugyanakkor, amikor a szigeti ostrom folyt, a török sereg Gyula várát is megostromolta és elfoglalta – közel az erdélyi határhoz. Mégis, a kolozsvári Heltai Gáspár egy János Zsigmond fejedelem utasítására kiadott, az inkvizíció borzalmait leleplező könyvének „végező beszédében” arról elmélkedik: mekkora szerencse, hogy Szigetvárt elfoglalta a török, mert egy Habsburg-győzelem esetén előbb-utóbb talán Erdélybe is eljutottak volna a törökverő császári csapatok, és hozták volna magukkal az inkvizíciót általában és azt a társadalmi rendet, azt a felekezeti türelmetlenséget a protestantizmus iránt, amelytől Heltai és kortársai irtóztak. Erdély tehát nem Zrínyinak „szorított”, mert rettegett egy Habsburg uralomtól. És ezt a retteget a Báthoriak idején Erdélybe érkezett Giorgio Basta császári tábornok aztán igazolta.

Heltai szavai 1570-ből, négy évvel a tragikusvégű szigeti ostrom után:

„Ezért gyűltenek volt ennyi papok, barátok mindenfelől Maximilianus császár táborába, mikoron az vén török császár vitat-

ja és veszi vala Szigetet és Gyulát. Mert akkoron egynehány ezeren voltak barátok és papok a táborban... sokezer misét mondottanak mind az földön, mind az hajókban a Dunában, evvel az ájtatossággal az ő kétése istenektől azt kívánván, hogy immár kezekbe adná Magyarországot, hogy a jó földön vadászhatnának, mint azelőtt vadásztanak Hispániában, Olaszországban, Angliában és egész Niderlandban... Azt ne véljed pedig keresztény, hogy ha Magyarországra beférkezhetnének, hogy külemben vadásznának, avagy lágyobban cselekednének, mint ott cselekszőnek, ahol mostan a megvakult fejedelmek után bírnak. Ingyen se véljed azt! Hanem mindnyájan olyan nagy, sőt sokkal nagyobb ínségben lönnénk, hogynem mint azok, kik Hispániában avagy Olaszországban vannak."

Figyelemre méltó pillanat: egy erdélyi magyar polgár, író, nagyobb biztonságban, jobban érzi magát a törökök-oltalmazta Erdélyben, mint Itáliában vagy Spanyolországban. Szabadabbnak érzi magát, és ami a lelkiismereti szabadságot illeti: joggal. Rájuk nem „vadásznak”: vagyis őket nem üldözi az inkvizíció...

A Habsburg-uralkodóháznak ilyen értelemben a maga területének magyar nemességével is meggyűlt a baja. A magyar urak nem voltak hajlandóak dinasztiaiban goldolkodni: ők magyar nemzetben gondolkodtak és ezért gátlástalanul szerződtek át Erdélybe, ha úgy érezték, ez így helyénvaló, például amikor Báthori István ügyét kellett támogatni. Balassi Bálint, az udvarnál befentes főúr: János fia, atyja jóváhagyásával csatlakozik Báthorihoz, miután egy Báthori ellen felvonultatott csapatban fogságba esett. Mindez ha nem is igazolja, de magyarázza a sűrűsödő koncepciós pereket, melyek során az udvar, hamis följelentések alapján, eljár egyes magyar főurak ellen. Így például az egri hőst, Dobó Istvánt, Balassi Jánossal együtt koholt vádakkal letartóztatják. Balassi János ugyan kalandos módon meg tud szökni, de Dobó fogoly marad. Sorolhatnánk a további példákat, de szükségtelen.

Ugyanakkor az 1563-ban lezárult trentói zsinat határozatai után („tridentinum”) támadólag megerősödött római egyház zaklatásai elől egyre több osztrák és német főrend, nemes költözik Magyarországra, ahol sokkal nagyobb a vallási türelem, mint például Ausztria területén. Császárhű német nyelvű katonák, hadvezérek, parancsnokok, tisztviselők találhatnak új hazára Magyarországon. Ezek nem csak német nyelvű, hanem magyar irodalmi alkotásokat is támogatnak, pénzzel, nyomdával. De maradjunk a német nyelvűnél. Bártfán 1580-ban többek között egy Regensburgból elszármazott evangélikus tanítónő, Johann Rueber felsőmagyarországi főkapitány feleségének barátnéja, Magdalene Heymairin adta ki *Tóbiás házasságáról* szerzett verses bibliai históriáját; az ajánlás tíz német hölgy nevét sorolja fel, akik férjeikkel Kassán vagy környékén telepedtek le, mint hithű evangélikusok. Mago Rueber főkapitány is segítette a magyar könyvkiadás ügyét. Mento Gogreff tábori lelkész szintén Bártfán, egy évvel korábban, 1579-ben kiadott német nyelvű vallásos könyvének ajánlásában felsorolja azoknak a Felvidéken állomásozó birodalmi erőknél, váraknál, helyőrségeknek parancsnokait, akik valamennyien német anyanyelvű, evangélikus hithű osztrákok és németek. Mindezt azért sem érdektelen most figyelembe vennünk, mert lám, a császáriak megszállta királyi Magyarország lakossága barátsággal viseltetik a hitbéli meggyőződése folytán hozzánk költözött német nyelvűek iránt, akik itt nálunk hazára leltek. Valószínű, hogy Bornemisza Péter 1579-es bécsi elfogatásának oka az volt: magyar létére megszervezte az osztrák evangélikusok ellenállását a katolikus térítéssel szemben. Schwendi Lázár császári tábornok, jeles író és hadtudományi szerző, magyarországi hadműveletei idején becsülni tanulta a magyar katonát és népet.

Hogy mégis oly mostohán alakult sorsunk a királyi Magyarország területén – de végeredményben Erdélyben is – annak legfőbb oka az általános európai helyzet. A Habsburg-ház terrora az ellenük lázadó, máshitű – (protestáns) – németalföldiek

ellen; Alba herceg rémuralma, Egmont gróf kivégzése, ez a Pieter Brueghel képeiről jólismert kegyetlen világ (*A betlehemi gyermekgyilkosság*); az egyre féktelenebb gyarmatszerző háborúk Spanyolország és Anglia között; a spanyolok területszerzései Itáliában; a Szent Bertalan-éj döbbenetes vérengzése, amikor a francia anyakirályné többezer kálvinista hívőt mészároltatott le egyetlen éjszakán, 1572-ben; mindezen események mellett a mi bajaink eltörpülni látszottak. Egyetlen fény sugárt az 1571. május huszadikán a törökkel vívott lepantói tengeri győzelem jelentett, amikor a keresztény egyesült hadiflotta megsemmisítő vereséget mért a szultán hajórajára, s ezzel legalább a Földközi-tenger hajózása biztosított.

A Habsburg-ház mindemellett nem mondott le végleg a törökkel való leszámolás gondolatáról. Az idő erre elérkezettnek látszott 1593-ban, amikor III. Murad szultán hadat üzent Rudolf császárnak és haderejét ismét megindította Magyarország területe ellen.

A kihívásra a császár és király szokatlan eréllyel válaszolt. A legkiválóbb német hadvezért: Karl Mansfeldet nevezte ki seregei parancsnokául. Egyik alvezére Pálffy Miklós főkapitány, Rudolfnak még spanyolországi ifjúkorából társa és barátja lett. Pálffy táborába sereglett a híres törökverő Nádasdy Ferenc; Illésházy István; Zrínyi György; Erdődy János; Forgách Simon dunántúli főkapitány, főpohárnokmester, akinek nevével akkor találkozottunk, midőn ifjan számtalan sebből vérezve szedték fel a csatatéren, György Barát Lippát ostromló seregének tisztjeként. És itt van Balassi Bálint is, aki a bibliai Dávid király, a költő és hadvezér képét hímeztette zászlójára. Itt van költőtársa, a német Christoph von Schallenberg, a dunai hajóhad parancsnoka, aki Zrínyi Miklós emlékére írt verset 1591-ben és aki a magyarországi hadjáratban szerzett sebébe hal bele 1597-ben. Ő is életét adta Magyarorszáért.

De ne vágjunk az események elébe.

Itt már újabb korszak kezdődik, melyet a történetírás a tizenötéves háborúnak nevez.

1593-ban zárul le az 1552-től végérvényesen három részre szakított magyar föld hódoltsági történetének első, negyven éves korszaka.

A keresztény seregekben 1551 ősze, a lippai győzelem óta először támad remény, hátha kiverik a törököt Magyarország földjéről. Ebben bízik Balassi Bálint, ebben Forgách Simon, ebben Nádasdy Ferenc, a „Fekete Bég”, akinek pusztá nevétől rettegetek a török katonák.

A Murád szultán ellen hadba vonulók nem tudják, hogy még kilencvenhárom esztendő, majdnem egy teljes évszázad van hátra Magyarország felszabadításáig.

*A nyelv megtartó ereje.
Magyarok egy három részre szakított
országban*

Mikor Luther Márton német ágostonrendi szerzetes, hittudós, egyetemi tanár 1517 októberében kiszögezte híres teteleit a wittenbergi templomkapura, a magyar közvélemény erről a nevezetes eseményről nem sok rokonszenvvvel vett tudomást. Ahogyan mondani szokás, mással voltunk elfoglalva.

Luther fellépése ennek ellenére a világtörténelem egyik legfontosabb fordulópontjává vált.

Amit háromszáz évvel korábban Assisi Szent Ferenc és rebellis „testvérkéi” megkezdtek, majd a máglyára küldött Husz János folytatott, az most betetőződött. Luther a keresztény hit megújítását követelte, visszatérve az ősi alapokhoz. Egyszerűsítette a liturgiát, bevezette az anyanyelvű istentiszteleti rendet, az akkori észjárás és tudomány állapotához közelítette a hittudomány tanait. Reformja ésszerű és korszerű volt; nem rajta múlt, hogy a saját sötét családi és hatalmi ügyeikkel elfoglalt pápák felekezeti válsággá mélyítették azt. Európa ekkor, mondhatni, viharos, rohamos fejlődés küszöbére ért; a polgárosodás, a nemzeti öntudat és érdekviszony-rendszer hatására a vallási eszmerendszer is egyre gyakrabban lépett túl önmagán; Luther ma evangélikusnak nevezett tanait a francia Calvin és más, svájci és skót hittudósok a ma reformátusnak nevezett felekezet eszméivel fejlesztették tovább, míg az olasz eredetű szentháromságtagadó vagy unitárius felekezeti irányzat a legpuritánabb radikalizmussal fellépve, szakított a szertartásrend és teológia minden addigi, külsőségesnek ítélt vagy vélt formájával.

Hogy a kereszténység, mint összeurópai ideológia további évszázadokra érvényesen és hatásosan fennmaradt, az a reformációnak köszönhető: a reformátorok éppúgy alulról építkezve szervezték újjá a korviszonyokhoz alkalmazkodó keresztény gyülekezeteket, mint korábban a premontrieiek, ferencesek és mások; így módon a materializmussal rokonszenvező racionális humanista társadalom nem szűnt meg keresztény maradni.

Csodálatos, hogy a magyar társadalom, ebben a három részre szakított, egységes államnélküli állapotban milyen gyorsan mennyire időazonosságban fogadta be ezeket a tanokat; éppoly gyorsan, mint ahogyan annak idején a kereszténységet befogadta, majd a premontrieiek, a ciszterciták, a domonkosok és ferencesek újító törekvéseit. Azt jelentené ez, hogy társadalmunk mégis fejlettebb fokon állt 1530–1550 táján, mint azt gazdaságtörténeteink hinnék? Talán azt is, bár az érvényes feleletet máshol kereshetjük.

Mielőtt a válaszon elmélnénk, röviden fel kell vázolnunk a reformáció (vagy protestantizmus, a *tiltakozni* szóból) magyarországi elterjedésének tényeit.

A harmincas években, főleg János király országrészében, többségükben ferencrendi szerzetesek szegődtek az új tanok híveivé, majd hatásukra egyetemi képzésre vágyó ifjak tömegesen iratkoztak be az addig nálunk ismeretlen Wittenberg egyetemére, ahol Luther tanított.

A negyvenes évektől kezdve a reformáció lutheri (ma: evangélikus) ága országszerte elterjedt, az ötvenes évektől kezdve pedig fokozatosan tért nyert a helvét, (ma: református) irányzat. Erdélyben János Zsigmond fejedelem, udvartartása olasz tagjainak hatására (Stancaró, 1553, Biandrata 1563) az unitárius felekezetet támogatta. Némi egyszerűsítő általánosítással szólva, Erdélyben mindhárom felekezeti irányzat, több-kevesebb, időnkénti megszorítással, szabadon érvényesült, természetesen a hagyományos római liturgiát képviselő katolikus is, főleg Báthori István fejedelem és lengyel király támogatásával. Az Alföldön és

általában a török hódoltság területén Pécestől Szegeden és Kecskeméten át Debrecenig a helvét (református) felekezet terjedt el, a királyi Magyarországon pedig a katolikus vallás részesült hivatalos támogatásban, de erősen terjedt az evangélikus is. Láthattuk az előző fejezetben, mennyi evangélikus német települt le hazánkban ekkortájt, az ausztriai üldözések elől.

A trentói zsinat kihirdetése után ugyanis a római katolikus vallás, a Habsburgok erőteljes támogatásával és egy új szerzetesrend: a jezsuiták közreműködésével erőszakos „ellentámadásba” lendült. A jezsuita rendet, Jézus Társaságát katonai fegyelemmel szervezte meg egy spanyol katonatiszt, Ignacio de Loyola. Feladatának tekintette a katolikus hit védelmét és terjesztését a pápa közvetlen, szinte katonai jellegű fennhatósága alatt; gyakorlatilag pedig a katolikus vallást és liturgiát, az elvek feladása nélkül, rugalmasan a kor követelményeihez igazította, a gondolkodástól a papi ruházatig. Nagy szerepük volt a spanyolok hódította világrészekben a kereszténység elterjesztésében, Dél-Amerikától Japánig.

A reformáció Európa leghaladottabb társadalmaiban hódított: Svájcban, Németországban és a Németalföldön, ahol V. Károly császár és utóda, Fülöp király véres háborúkban tett eredménytelen kísérletet „megfékezésére” – lásd a schmalkaldeni szövetség elleni háborút s abban Luka Józsa említett hőstétét. Ugyanilyen könyörtelenül számolt le a kálvini reformációval (hugenották) a francia királyi ház. Anglia, ez a világalom felé feltartóztathatatlanul siető állam, I. Erzsébet uralkodása idején a hatalom minden eszközével támogatta a reformációt, főleg annak evangélikus jellegű anglikán változatát. A magyar protestáns lelkészek elismeréssel írtak az angol királynőről.

Európának abban a felében-negyedében, amelyet újabban, nyakatekert okoskodással, „Közép-Kelet-Európának” szokás nevezni, csak a magyarok lakta területen terjedtek el egységesen és sikerrel a reformáció tanai. A balkáni török megszállás az iszlámnak kedvezett, a keresztény hit pedig ezen a területen egy bizán-

ci jellegű, később pravoszlávnak vagy ortodoxnak elnevezett liturgiává konzerválódott. Dalmácia, az Adriai-tenger törököktől megóvott partvidéke és a szent koronához tartozó Horvát-Szlavónia katolikus maradt, úgyszintén Lengyelország. Ausztriában, különösen a reformációval titkon rokonszenvező Miksa császárnak és királynak, Ferdinánd fiának halála után (1576) következetes és könyörtelen katolizálás térítette vissza a lakosságot a római-tridentinumi liturgiához. Bajorország hagyományosan katolikus maradt. Földrajzilag tőlünk távolabb eső német evangélikus vagy református fejedelemségek viszont szoros, rokonszenvező kapcsolatban maradtak a magyar lakossággal, olyannyira, hogy a Habsburg-ellenes magyar mozgolódások ezekben a német fejedelemségekben mindig rokonszenvre találtak, s ezt, az erdélyi fejedelmek ki is használták.

Egyszóval tehát a megszűnt magyar állam területén, a magyar társadalomban, „Közép-Kelet-Európában” egyedülálló jelenségként, elterjedt a reformáció, mégpedig a magyarul beszélő lakosság körében a radikálisabb helvét irányzat, a királyi Magyarország németek is lakta városaiban pedig az evangélikus.

A mohácsi katasztrófa, majd Buda török kézre jutása és az ország fokozatos török megszállása, a katolikus főpap, a püspök és bíboros: György Barát tragikus halála és sorsa arra a következtetésre készítette az ország lakosságát, a magyar társadalmat, hogy mindez Isten büntetése.

Hajh, de bűneink miatt

Gyúlt harag kebledben

S elsújtád villámidat

Dörgő fellegedben:

Most rabló mongol nyilat

Zúgattad felettünk,

Majd töröktől rabigát

Vállainkra vettünk

(Kölcsény Ferenc: *Hymnus*, 1823. január 22.)

A református Kölcsey, akinek már ősei is a szatmári vidéken éltek, a magyar romantika korában változatlan érvénnyel fogalmazta újra XVI. századi reformátor elődeinek tanítását:

*Sok keáltásokkal az nagy Istent bántók
De bűnönből nem akaránk kitérni*

Így hát büntetésül jött a törökdulás, a háborúk:

*Mindezek szállának Istentől mireánk
Bűnünk szerént és gonoszságunk miatt.
Egyfelől verete pogán törökökkel
Másfelől némettel és a sok pártolókkal.
Ezzel megmutatá az hatalmas Isten,
Hogy ő az bűnöknek erős bosszúállója.
(Farkas András: Az zsidó és az magyar
nemzetről, 1538)*

Tinódi Sebestyén is ezt a közvéleményt önti énekbe:

*Támaszta Isten az keresztyén népre
Pogány fejedelmet nagy veszödelmére
Jelösben mindönnél az magyar nemzetre
Parancsolat-szegésért büntetésére*

Teendők tehát az, hogy hagyjunk fel a külsőségekben megnyilatkozó, belül üressé vált római liturgiával, térjünk vissza ahhoz az őskeresztény vallásgyakorlathoz, melyet Luther és Kálvin hirdetnek és mely egyedül kedves Isten előtt. Akkor tán a töröktől is megszabadulunk.

Farkas András úgy látja, és ez a nézet még további száz esztendőn át foglalkoztatja a magyarságot: hogy Isten ugyanúgy büntet bennünket, mint a zsidó népet – lévén mindkét nép Isten választott népe. Ez a zsidó-magyar sorspárhuzamosság aztán a

Biblia és azon belül az ótestamentum anyanyelvű fordításainak alapos tanulmányozásakor prédikációs közhellyé vált.

A magyar reformáció tehát a maga történelmi folyamatosságában *a Szent István-i keresztényeszmé megújított folytatása*: első feladatunk, hogy kedvesek legyünk Isten előtt, mert ha vétünk ellene, megbüntet, s lévén gyermekei, különös szigorral büntet. Mivel a kor embere úgy érezte, hogy az akkori római liturgia felületes, hogy a pápák és főpapok a világnak élnek, élvezeteket, bűnöket, gazdagságot hajszolnak – joggal vélhette: Istennek tetsző cselekedet az *igazi* hithez visszatérni. Amit Európa más országainak hívőserege a kor szelleméhez igazodva a maga racionális ésszerűségében fogadott el új vallásgyakorlatnak, az nálunk, Magyarországon *bűntudat-kiváltotta lelkiismereti kényszer volt, a haza megmentése érdekében*. Íme tehát haza és vallás – Szent István óta még mindig, változatlanul egymást kiegészítő és feltételező, mondhatni azonos fogalmak. És rendkívül jelentős tény, hogy ezt a lelkiismereti kényszert, ezt a bűntudatot – kevés kivétellel – *főnemes és jobbágy, szegény és gazdag egyaránt átéli*. Ez a magyarázata, hogy erőszakos és rettegett főurak is meghunyászkodva hallgatják lelkészük feddését, és amikor egy Bornemisza Péter névszerint mennydörgi a szószékről a főrangúak bűneit, nem téve kivételt a királlyal sem, a jelenlévő megdorgált főnemes, a háta mögötti padokban neki alárendelt, tőle függő néppel – akkor ezt a Bornemiszt ugyanezek a megfeddett főurak segítik, oltalmazzák, támogatják!

Egyszersmind ez a bűntudattal párosult szinte már vakhit: hogy tudniillik Isten azért büntet bennünket jobban, mint Európa más népeit, mert nagyon szeret bennünket, mert választott nép vagyunk: valami különös büszkeséggel, göggel tölti el a magyarságot. „Mit tudjátok ti, mi az a szenvedés” – vágjuk oda Európa boldogabb népeinek szemébe. Másfelől együtt jár ez a kiválasztott mivoltunk, ennek tudata a zsidó hitvilág, nevezetesen az ószövetség alapos tanulmányozásával. Számos magyar lelkipásztor tudott akkor elemi fokon héberül, ismerte a mózesi

vallás alapfogalmait; megteremtődtek egy egészséges asszimiláció feltételei, s még inkább egy megértő türelem atmoszférája az addig különállóként, nem egyszer kiközösítétként kezelt zsidóság iránt. Nem véletlen sem az, hogy a Spanyolországból kiűzött zsidókat Bethlen Gábor befogadta Erdélybe, megalkotván az első szabadságjogokat tartalmazó okmányt a zsidók számára elsőként Európában; sem pedig az, hogy sok székely vette fel a mózesi hitet, a fejedelem kancellárja, Péchi Simon pedig maga is zsidó hitre tért magyar...

Az evangélikus és református hit alapfeltétele volt a szent iratok anyanyelvű tanulmányozása. Ezért minden hívőnek illett olvasni tudni. Minek következtében a háború sújtotta Magyarországon bámulatosan fellendült az anyanyelvű oktatás. Eldugott falvakban létesültek elemi iskolák, és nemcsak a földesúr, hanem a község költségén, ahonnan írni-olvasni számolni tudó gyerekek rajzottak ki. A falvak, mezővárosok, melyek lelkészeket *maguk választották* (!) előnyben részesítették a külföldet, például Wittenberget megjáró lelkészeket. Még különösebb, hogy éppen most, az ország három részre szakítottságának állapotában, sorra létesülnek a nyomdák, holott Mátyás király gazdag Magyarországának pénzéből vagy szándékából nem futotta nyomdára. Ezeket a nyomdákat gazdagabb városok – Kolozsvár, Debrecen – és hazájukat féltő földbirtokosok, nemesek létesítik és tartják fenn. Egyszerűen hihetetlen, hogy a törökkel a nyakunkban, Habsburg zsoldoshadakkal a hátunkban ennyi nyomda keletkezik, pedig működtetésükhöz rengeteg pénz kell! Papír, betűk, nyomdagépek, szakmunkások, könyvkötők, aztán árusok...

Érdemes felsorolnunk az 1600-ig Magyarország területén működött nyomdákat és fenntartóikat:

Alsólvinda – ma: Dolnja Lendava, Jugoszlávia

Bánffy Miklós és Zrínyi György költségén

Németújvár – ma: Güssing, Ausztria/Burgenland

a gróf Batthyány-család költségén

- Monyorókerék – ma: Eberau, Ausztria/Burgenland
Nádasdy Ferenc és „a Sopron vármegyei nemes uraim és a viceispán” költségén
- Lövő – ma: Deutsch-Schützen, Ausztria/Burgenland
Zrínyi György és familiárisai költségén
- Keresztúr – ma: Deutschkreuz, Ausztria/Burgenland
„Sopron- Vas- és Zala-vármegye nemeseinek” költségén
- Sápvár – Nádasdy Tamás nádor költségén
- Pápa – Nádasdy Ferenc költségén
- Magyaróvár – Maximilian Habsburg főherceg (később császár és király) és Selmezbánya, Körmöcbánya, valamint Besztercebánya városok polgárainak költségén
- Detrekő – ma: Plavecky Hrad, Csehszlovákia
Balassi István és felesége költségén, Bornemisza Péter lelkészük számára. Esetenként egy-egy könyv költségeihez hozzájárultak: Czobor Márton és Pál, Debreceni György, Esterházy Ferenc, Krusith Jánosné Pálffy Katalin, Kapy Ferenc, Máriássy Pál, Nádasdy Ferenc, Christoph Ungnad, Freiherr von Sonneggh és felesége Losonczy Anna nagybirtokosok.
- Sempte – ma: Sintava, Csehszlovákia
Julius Graf Salm, Balassi András, Bánffy László, Christoph Freiherr von Ungnad, özv. Török Ferencné Guthi Ország Borbála és családtagjaik költségén
- Galgóc – ma: Hlohovec, Csehszlovákia
Julius Graf Salm és leánya költségén
- Nagyszombat – ma: Trnava, Csehszlovákia
A török elől idemenekült esztergomi érsekség katolikus nyomdája
- Bártfa, Bartfeld – ma: Bardejov, Csehszlovákia
A Gutgesell-nyomdászcsalád főleg német nyelvű, kisebb részben latin nyelvű könyvei között kiadott magyar nyelvű munkák Horváth Sztancsics Gergely,

Homonnai Drugeth Istvánné Török Fruzsina és Sóvári Soós Krisztof költségén jelentek meg.

Vizsoly – Károlyi Gáspár lelkész teljes magyar nyelvű Bibliafordítása valószínűleg közadakozásból jelent meg – az adományozók neve nincs feltüntetve.

Debrecen – Több nyomdászmester kezelésében és vállalkozásában Debrecen városa, annak református gyülekezete tartotta fenn; gyakoriak a hivatkozások a város kereskedőire, iparosaira, mint akik hozzájárultak a nyomdai költségekhez: „A magyarországi kereskedő és árus népek” – „a debreceni tanács”.

A költségeket viselő személyek között főnemesek, nagybirtokosok, fejedelmek és kereskedők váltakoznak mindhárom országrészből!

Balassi János, Báthori Kristóf, Báthori Miklós, Bebek György, Csáki Mihály, Dobó Domokos, Földvári Mátyás, Gálfi János, Gardó Miklós, János Zsigmond erdélyi fejedelem, Kalmár István (adószedő; számtankönyv kiadásához járult hozzá); Kalmár Mihály, Kis Gáspár és Kis Gáspárné Nagy Dorka, Lakatgyártó Oszvald, Mágócsi Gáspár, Némethi Ferenc tokaji kapitány, Ferdinando Samaria de Speciacasa érsekújvári kapitány, Tököli Sebestyén, Török Ferenc...

Kolozsvár – ma: Cluj-Napoca/Románia

Heltai Gáspár lelkésznek, nyomdásztársának és utódainak (özvegye, fia) vállalkozása. Kiadványainak felét saját költségére nyomtatta és terjesztette; másik felét az alábbiak támogatták: Bagdi György, Báthori Anna, Báthori István fejedelem, Báthori Zsigmond, Bekes Gáspár, Berzeviczy Márton, Csáki Mihály kancellár, Dobó István, Ferdinánd király, Geszti Ferenc, János Zsigmond fejedelem, Kalocsai János, Kendi Antal, Kendi Ferenc, Kendi Zsófia, Kereszturi Kristóf, özvegy Majláth István-

né Nádasdy Anna, Mindszenti Benedek, Szentgyörgyi Péter.

Várad, Nagyvárad – ma : Oradea/Románia

Balassi János, Bebek György, Bocskai György, Bornemisza Farkas, Csaholi Ferenc, Forgách Simon, Gyulafi László, Mágócsi Gáspár, Patócsi Zsófia, Telegdi Miklós, Török Ferenc költségén.

Abrudbánya – ma : Abrud/Románia

Székesfehérvári Karádi Pál lelkész egyetlen könyvkiadása.

Gyulafehérvár – ma : Alba Iulia/Románia

Bekes Gáspár, János Zsigmond fejedelem, Kendi Farkas, Mikola Ferenc, Pókai Jakab – udvari tisztviselők költségén.

Ezen kívül Krakkóban és Bécsben is jelentek meg magyar nyelvű könyvek, ezeket is részben magyar mecénások támogatták. A Magyarország területén működő nyomdák közül a magyar nyelven nem publikálókat (Szeben, Brassó, stb.) nem soroltuk fel.

Módfelett tanulságos e nyomdákat fenntartó nemesek névsora. Hangsúlyoznunk kell, hogy a kibocsátott könyvek a nyomdát fenntartó földesúrnak semmiféle anyagi hasznot nem hoztak.

Főnemesek : a Bánffyak ; Zrínyi György ; a Batthyányak ; Nádasdy Tamás, Nádasdy Ferenc ; a Balassiak, a Pálffyak, a Krusit-hok ; Máriássy Pál ; Guthi Országgh Borbála, Homonnai Drugeth Istvánné ; Horváth Sztancsics Gergely, Márknak, Szigetvár 1556-os védőjének fia ; a Báthoriak : Bebek György, Csáki Mihály, Dobó István és Domokos ; Németi Ferenc ; a Török-család (Bálint fiai és leánya) ; Bekes Gáspár, a Kendi-család, Majláthné Nádasdy Anna (Tamás nővére) ; Bocskai György ; Forgách Simon ; Mágócsi Gáspár ; Telegdi Miklós.

Birtokos nemesek : „Sopron vármegye nemes urai” ; „Vas- és Zalavármegye nemes urai” ; a Czobor-család ; Debreceni

György; Esterházy Ferenc, aki ekkor kezdi elhagyni eredeti családnevét, az Eszterhás-t; Kapy Ferenc, Soós Kristóf, Földvári Mátyás, Gardó Miklós, Tököli Sebestyén, Bagdi György, Berzeviczy Márton, Geszti Ferenc, Kalocsai János, Kereszturi Kristóf, Mindszenti Benedek, Szentgyörgyi Péter, Bornemisza Farkas, Csaholi Ferenc, Patócsi Zsófia, Mikola Ferenc, Pókai Jakab.

Polgárok: Selmechánya, Körmöcbánya, Besztercebánya polgárai; Debrecen város tanácsa és árus népei; Kalmár István adószedő, Kalmár Mihály, Kis Gáspár, Nagy Dorka kereskedők, Lakatgyártó Oszvald kisiparos.

Szerepel továbbá mindkét magyarok-kormányozta országrész uralkodója, Kolozsvárott (!) Ferdinánd király, aztán Miksa főherceg, János Zsigmond fejedelem – de mindegyikük csak rész-fenntartóként.

Végül magyarrá honosodott osztrák főrendek, feleségük révén és hatására: a Salmok (Thurzó Erzsébet révén); az Ungnádok (Losonczy Anna révén); Samaria de Specciacasa olasz születű várkapitány.

Külön szép, hogy ezek a nevek oly mértékben összekeveredve szerepelnek itt, ahogyan viselőik még a templompadokban sem elegyedtek össze egymással. Az irodalom demokráciája ez.

A nemzeti közakarat teremti meg tehát a reformáció eszmei és hitbéli alapján a magyar nyelvű irodalmat, éppen akkor, amikor az összetartó erő: az egységes magyar állam megszűnik.

Mint láttuk, felvidéki főurak erdélyi kiadványokat pénzelnek és viszont. Nem számítanak a határok.

Tinódi Sebestyén a nyugat-dunántúli Nádasdy Tamás pénzén, Ferdinánd király némi támogatásával Kolozsvárott bocsátja közre a magyar irodalom történetének első szerzői „életművét”, *Krónikáját*, pedig ő maga Kassán lakik és majd Sárvár közelében hal meg.

Bevezető tanulmányunkban már említettük, hogy Sztárai Mihály dél-baranyai evangélikus lelkész a török hódoltság területén színdarabokat írt, melyeket Kolozsvárott és Magyaróvá-

rott nyomtatnak ki. Szintén hódoltsági, Tolna megyei lelkészek Kolozsvárra küldik bibliafordításukat, mely ott megjelenik. (Eszéki Imre és Tövisi István: *A Jézus Sirák könyve magyar nyelven*, 1551.) Balassi Bálint a Felvidéken él, de Báthorit Lengyelországba követi és Erdélybe utazgat. *Szép magyar komédiáját* az erdélyi asszonyoknak ajánlja. A török hódoltságbeli Ráckeven lelkészkedő Szegedi Kis Istvánt az egész ország ismeri, tiszteli, művei Svájcban: Baselben és Schaffhausenben jelennek meg. Bogáti Fazakas Miklós, Balassi után legnagyobb reneszánszkori magyar nyelvű lírikusunk, erdélyi unitárius lelkész, a török-megszállta Pécsen talál rá egy nyolcnyelvű összehasonlító zsoltárkiadásra valamelyik ottani könyvtárban, amelynek alapján magyar zsoltárait írja; Válaszuti György pedig, 1572-től Pécs unitárius lelkésze, irodalomtörténeti remeklésnek is beillő beszámolót hagyott az utókorra a Skarica Máté ráckevei református pappal folytatott hitvitájáról. Megtudjuk belőle, hogy a budai basa fogadótermében várakozva beszélték meg a hitvita megrendezését, mert mind a pécsiek, mind a ráckeveiek meg a tolnaiak ajándékokkal kedveskedtek a basának, csak hogy békén hagyja őket. A derék polgáremberek: kereskedők, iparűzők, vásáros népek szépen megvitatták egymás között a hit problémáit, felrándultak a Tettyére is, jót húzni a tiszta forrásból, miközben imigyen foglalták össze a kétféle nézet lényegét:

„– Hallod-e, Máté uram! Ha te az sok doktorokkal tartod, én az szegény halászokkal tartom: meglátjuk, mellik tudomány legyen erősebb.”

A gyülekezet is bele-beleszólt a vitába:

„– Nem tűrheti magát polgármesterünk, felkelvén, az Bibliát ragadá és Máté uramnak az prédikálószekbe feltolja. Ezt látván Rácziai János, ki pápista közöttünk, Máté uram gazdája, gyorsalkodik kimenni és egy (másik) Bibliát sieté béhozni, kit Máté uramnak felemelvén, monda: Innét bizonyíts, Máté uram! Százestendős Biblia ez! De Máté uram egyiket sem akará megnyitni...”

Mikor aztán végeszakadt a vitatkozásnak, a pécsiek kikísérték a kevieket a kocsijukhoz, ellátták őket elemózsiával meg jóféle borral, útravalóul. Erősen fogdosták egymás kezét, úgy búcsúzkodtak...

Azért időztünk ennél az 1588-ban, török uralom alatt történt eseménynél, mert minden értekezésnél jobban világítja meg a XVI. század magyarságának hétköznapi életét. Íme, a kereskedők és iparúzők is olvasnak, kulturáltan beszélgetnek egymással – (bár, mi tűrés-tagadás, korábban ugyanitt véres összetűzés is lezajlott a hit ügyében, mely halálessettel végződött) – mindegyik a maga Bibliáját igyekszik a másikra tukmálni, tehát ott-hon olvasgatja azt. Bár tudnánk, miféle Biblia lehetett az a százesztendő magyar szöveg, amit a katolikus hívő nyújtogatott fel Máté uramnak a szószerkekre. Bornemisza Péter is kijelenti: ő a népnek ír, a „honn lakó gazdáknak”, magyarul ugyan, de aki csak tótul ért, „annak olvassák fel tótul”; Debrecen városa nem győzi nyomtatni a vásári ponyvára szánt, búcsúban, hetivásárokon a földre terített pokrócon árult füzeteket a kisebb pénzű olvasók számára. Ilyen ponyvafüzeteket olvasgatott háromszáz év múltán az ifjú Vörösmarty Mihály, hogy az *Argirus királyfi*-ből megírja a *Csongor és Tündét*, meg a gyermek Arany János, hogy Ilosvai *Toldijából* megírja a maga *Toldiját*. A múlt század magyar klasszikus költészete itt gyökerezik tehát, ebben a XVI. században.

Soha olyan plebejusi indíttatású magyar költészet és irodalom nem volt, mint a magyar reformáció és reneszánsz török-német-tatár zaklatta évszázadában. Akár statisztikát is készíthetnénk a ránk maradt, kéziratosan megőrzött vagy kinyomtatott könyvek alapján: nyolcvan százalékukat jobbagyfiak, zsellérfiak írják. Ők képviselik a magyar nemzet lelkiösmeretét. Bornemisza Péter árvagyerekként hányódik udvarról udvarra, míg horgonyt nem vet a Balassiak oltalmában; Heltai Gáspár német anyanyelvű erdélyi pap, aki Luthernek szót fogadva férfikorában tanul meg magyarul, s lesz belőle egyik legjelesebb rene-

szánsz elbeszélőnk; Tinódi, Ilosvai vándor lantosok, Ilosvai hol egy sombokorban, hol egy kovácsműhely zajában szerzi zengeményeit, Melius Juhász Péter a debreceni „áros népek” vigasztalója, Huszár Gált egyik városból a másikba űzi a hite, Szkhárosi Horvát András egy tokajkörnyéki faluból dörgi átkait a népet nyúzó nemesurakra, Sztárai Mihály apró baranyai falvakban hegedülget a háza előtt és szindarabokat tanít be parasztjainak, miközben pontosan értesül, ott, a Dráva és Duna szögletében, török uralom alatt, hogy Cranmer Tamás angol érsek-kancellárt evangélikus hitéért kivégezték s ezt az eseményt mindjárt meg is verseli; de nem célunk a magyar reneszánsz bámulatosan gazdag irodalmát áttekinteni. Elég, ha Heltai Gáspárra utalunk ismét, aki tehát német anyanyelvét cserélte fel a magyarra, ezen a nyelven írt, ami azért jelképesen nagyszerű esemény, mivelhogy Heltai uram nem kényszerből, nem is érdekből programozta át gondolkodását magyarrá, hanem mert – ezek szerint! – olyan magyar nyelvű környezetben élt, hogy ennek a többségi környezetnek a beszédmódját kellett elsajátítania, amit ráadásul szívesen tett, hiszen olyan szép magyarsággal fejezi ki magát, hogy azt sok született magyar megirigyelhetné. Vagyis tehát a magyar nyelv, kihámozva a középkor latin nyelvű tudományosságának gubójából, az ezeröt százas évekre tökéletessé fejlődött és egy megszűnt állam helyett átvette a nemzetfenntartó szerepet. Innen van, hogy a magyar írók azóta is a közélet szóvivőinek tartják magukat, akár örvend ennek a mindenkori hatalom, akár nem.

A nyelv fejlődésének, a magyar fogalmi gondolkodás kialakulásának nélkülözhetetlen feltétele volt az igen bonyolult gondolatiságú Biblia magyarra fordítása. Pesti Gábor talán mind között legszebb, 1536-os kiadású evangélium-magyarításától Heltai Gáspár évtizeden át elhúzódó csaknem teljes kolozsvári Biblia-kiadásán át Károlyi Gáspár nevezetes teljes magyar Bibliájáig (1590) tucatnyi bibliafordítás jelent meg és hatott a három részre szakított magyarlakta földön, s ezek pusztá léte elképzel-

hetetlen bőségben szaporította a magyar szókincset, főleg az elvont fogalmi gondolkodás szókincsét. A Bornemisza által használt szókincs sokezer szava, lényegesen több, mint a Mátyás halála utáni korszak ránk maradt szövegeinek magyar szókinccse.

Ez a szókincs-gazdagodás, az érzelem-világ, a bonyolult gondolkodás kifejezésre juttatása Balassi Bálint költészetében ért csúcspontjára.

Megható és emlékeztető, hogy Pesti Gábortól Bornemiszán át Balassiig minden jeles írónk-költőnk kitartó buzgalommal hangoztatja:

„Amikor azt látom, hogy minden ember, a földkerekség majd minden nemzete a fordítások csodálatos sokaságával bővelkedik, s szerte a világon ezen serénykedik, csak hogy hazája dicsőségét öregbítse... miért ne szabadna, kérdem én, az enyéimnek nyelvét és szellemét erőm szerint csinosítanom és *a hazáért, melynek mindörökre adósai vagyunk, fáradoznom?*” (Pesti Gábor, 1536.)

„Minden józan ítéletű ember előtt ismeretes, hogy néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is, amelyet nekünk Cicero és minden műveltebb nemzet példája alapján súlyos okokból napról napra mind jobban és jobban, tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani kell.” (Bornemisza Péter, 1558.)

„Én is azért az magyar nyelvet ezzel akartam meggazdagítani, hogy megismerjék mindenek, hogy magyar nyelven is meglehetne az, mi egyéb nyelven meglehet.” (Balassi Bálint, 1588.)

E két utóbbi nyilatkozat két színműből való; gondolja meg a nyájas olvasó, hogy a három részre szakított Magyarországon évtizedekkel *Shakespeare előtt* olyan remekmű szólal meg, mint az *Elektra* és olyan költői lelemény, mint a *Szép magyar komédia*.

Sylvester János figyelt fel rá 1541-ben, Buda vesztésének esztendejében, mégpedig a Biblia fordítása közben, hogy a Biblia jelképes beszédéhez

„könnyű hozzászokni az mi nipünknek, mert nem idegen ennek ez beszídnék neme. Él illen beszíddel naponkint való szólásában. Él ínekekben, kiváltkíppen az virágínekekben, melyeknek csudálathatja minden níp az magyar nípnek elméjének éles voltát az lelésben; mely *nem egyéb, hanem: magyar poézis.*” (Sylvester János: *Újtestamentum magyar nyelven.*)

Ez a magyar poézis születik meg, azaz: válik tudatossá pontosan ugyanakkor, amikor a középkori magyar állam megszűnik.

A magyar történelmi azonosságtudat ébrentartásának feladatát, magyar mivoltunk önérzetének ápolását ettől kezdve hosszú századokra a magyar nyelv veszi át.

Megfigyelhettük, hogy Pesti Gábor, Bornemisza Péter, Balassi Bálint számára *magyar nyelv és haza: azonos forgalmak*. Amikor Pesti Gábor nyelvünket csinosítja, a hazát szolgálja, melynek mindörökre adósa.

Ez a haza nem csupán a jelen: ez a haza az élő múlt is. Rendkívüli bőségben áradnak a magyar történelemnek a nép ajkán élő, századokon át szóbeliségükben őrzött eseményei. Egy erdélyi táblabíró, Valkai András megénekli *Az nagyságos Bánk bánnak históriáját* (1567), Katona József számára adván témát. Görcsöni Ambrus, Homonnai Drugeth Gáspár lantosa, Mátyás király uralkodását fogalmazza versekbe, s ezt, miután öt kiadást ért meg, Bogáti Fazakas Miklós folytatja János királyig:

Sok szó vagyon, tudom János királyra

Árulónak a német párt őt mondja,

De ha tanácsát megfogadták volna

Isten tudja: talán most jobban volna...

Most szerzi Ilosvai Péter *Az híres-neves Toldi Miklósnak históriáját*, most adja ki Heltai Gáspár a legnépszerűbb történeti énekeket (*Cancionale*), most költi át magyarra Bonfini történetét

(1575); Tinódi Sebestyén is számos régi históriát rögzít, például Hédervári Kont Istvánról; Székely István *Világtörténetet* ír magyarul, Forgách Ferenc pedig, igaz, hogy latin nyelven, de bámulatosan modernnek ható keserű iróniával mutatja be a maga korának történeti eseményeit:

„Szinte nem is történetet írunk, hanem inkább az egyetlen sors-folyamatban ránk zúduló csapásokat siratjuk.”

A XVI. században tehát anyanyelv – irodalom – vallás (reformáció) – hazaszeretet – történelmi azonosságtudat egymást kölcsönösen feltételező fogalmakká ötvöződnek a magyar társadalom gondolkodás- és érzelmvilágában.

Amikor kishiján minden jóra fordult

Ha a Rómát látogató utazó belép a Santa Maria Maggiore bazilika szédítően tágasnak tűnő belső terébe, a főoltártól balra elhelyezkedő mellékoltár fehér márvány faragásain Esztergom várának, a magyar érsekprimások székhelyének, Szent István szülővárosának visszafoglalását láthatja. Az oltár: VIII. Kelemen pápának, polgári nevén Ippolito Aldobrandininek temetkezési helye. Az 1605 márciusában elhunyt pápa úgy végrendelkezett, hogy síroltárán életének ezt a legfontosabb eseményét örökítse meg a művész. Esztergom ostroma 1594 áprilisában kezdődött és a város 1595. szeptember harmadikán szabadult fel a török uralom alól. (A sors kegye folytán azt már nem érte meg a pápa, hogy a török 1605 októberében ismét visszafoglalta a nevezetes várost, és várat, hogy majd csak 1683 októberében szabaduljon fel végleg.)

VIII. Kelemen pápa joggal tekintette életművének ezt a sikeres törökellenes hadműveletet. 1595 tavaszán rokona: Gianfrancesco Aldobrandini tábornok vezényletével hétezer-hatszáz főnyi gyalogság és kettőszázhatvan főnyi lovasság indult Magyarországra. A tüzéség parancsnoka Don Giovanni Medici herceg volt, egy ezredet Paolo Sforza vezényelt, egy másikat pedig Vincenzo Gonzaga, Mantova hercege, aki magával vitte tábori zenekarának karmesterét: Claudio Monteverdi zeneszerzőt is. A pápa ezen kívül évi harmincezer aranyat folyósított Rudolf császár és királynak a hadikiadások fedezésére.

A pápai buzgalom, a hadikészülődés a Rómától oly távoli Magyarországra felszabadítására nem kerülhette el az 1593 hús-

vétján a római jezsuita papnevelő-intézetbe kerül s most, 1595 nyarán már a jezsuita angol kollégium tanársegédeként működő Pázmány Péter figyelmét. Ekkor rögződhetett a református neveltetésű, de nevelőanyja: Toldi Borbála (Toldi Miklós nevezetes famíliájából) hatására katolikussá lett Bihar megyei fiatalember lelkében az a meggyőződés, hogy hazája felszabadítása csak a pápa, tehát a katolikus egyház és az azt támogató Habsburg uralkodóház közreműködésével és segítségével érhető el. VIII. Kelemen igen komolyan vette ezt a hadjáratot s valóban volt is rá remény, hogy a török végleg kiűzhető Magyarországról. A pápa, még mint Aldobrandini bíboros, személyes kapcsolatban állt Báthory István lengyel királlyal, Andrást pedig, az ifjú bíborost – (akit 1599 már mint Erdély fejedelmét, egy székesely útonálló gyilkolt meg) – szintén ismerte és talán ahhoz a Borromeo Szent Károlyhoz is ő közvetítette Báthory Andrást, aki, mint Milano érseke, oly nagy szerepet játszik Manzoni *A jegyesek* című regényében. Borromeo Szent Károly nyomtatásban is kiadta egy Báthory Andrásához írott prédikációját.

Végre tehát egy pápa, aki a magyarság ügyét jóindulatú lelkesedéssel képviseli.

Szükség is volt erre a jóindulatra, mert a török szultán hadat üzent Rudolf császárnak és Szinán nagyvezír 1593. szeptember 27-én már át is kelt seregével az eszéki hadihídon.

Ezúttal azonban emberére akadt Pálffy Miklós személyében, aki Forgách Simon, Nádasdy Ferenc és mások közreműködésével sikert sikerre halmozott; visszafoglalta Romhány, Fülek, Szécsény, Buják, Kékkő, Hollókő, Drégely, Ajnácskő, Nógrád várait. Divényt maga Balassi Bálint foglalta vissza zászlóaljával. November harmadikán Pálffy Pákozdnál tönkrement Szinán nagyvezír seregét.

A császári hadvezér, Ferdinánd Hardegg gróf már kevesebb lelkesedéssel és még kevesebb szakértelemmel látott munkához. Veszprém spanyol és német őrsége feladta a várat, a következő évben pedig maga Hardegg adta Győr várát: Bécs kapuját a

törökök kezére, ami már Rudolfnak is sok volt, Hardegg grófot, miután a hóhér levágta jobb kezét, kivégeztette. Eger várának császári zsoldosokból álló őrsége 1596. október 13-án feladta Eger várát, melyet pedig 1552-ben Dobó István oly hősiezen megvédett. A katonák megkötözték Nyári Pál kapitányt és saját szabadságuk reményében rabként adták őt a szultán kezére...

Az új főparancsnok, az addig Németalföldön tevékeny Karl Mansfeld viszont kiváló hadvezérnek bizonyult. Megfegyelmezte zsoldosait, rugalmasan támaszkodott a magyar haderőre, főleg a lovasságra, együttműködött Pálffyval – egyszerűen úgy tűnt, a hadművelet magyar–császári sikerrel végződik.

Esztergom kulcsfontosságú várát, tartós ostrom után, melynek során Balassi Bálint hősi halált halt (1594. május 30.; egy agyúlövedék széttroncsolta combját, vérmérgezést kapott), 1595. szeptember harmadikán felszabadították. Monteverdi hangversenyt adott a győzelem tiszteletére, melynek hallgatói között a felsorolt hadvezéreken kívül ott volt Magyari István, Nádasdy tábori lelkésze, a nevezetes könyv: *Az országokban való sok romlásoknak okairól* szerzője; Rimay János költő, Balassi barátja...

VIII. Kelemen pápa az esztergomi győzelem hírére gyalog zarándokolt a Vatikánból a Tevere folyó hídján át a Santa Maria Sopra Minerva domonkosrendi templomba, hogy ott hálaadó misét – tedeumot – celebráljon.

Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem a maga részéről mindent megtett, hogy Erdély is csatlakozhassék a felszabadító hadjárat-tá vált háborúhoz; fejedelmi trónjáról lemondva, szövetséget ajánlott Rudolf királynak, követségeket küldve szerte Európában, még Erzsébet angol királynőhöz is. Erdély közvéleménye azonban megoszlott; Baronyai Detsi János krónikájában ismerteti a nemesség vitáit, az érveket a Rudolffhoz csatlakozás mellett és ellene. A törökpártiak maradtak többségben, és, sajnos, a későbbi események őket igazolták. Innen a szerencsétlen zene-rajongó és művészetkedvelő, olasz-bolond Báthory Zsigmond

négyszeri lemondása-visszatérése, melyről már az előzőekben említést tettünk, innen a kiváló tehetségű Báthory András bíboros-fejedelem legyilkolása. Bizony, ez is Erdély, ez is a magyar történelem.

A lázadó székely parasztok elől menekülő András bíboros, miután lova kidőlt,

„meredek sziklákön kapaszkodva fölfelé, mindenét elhajigálta, ami haladásában gátolhatta, s mikor már lélegzeni sem tudott, egy tölgyfa félig elkorhadt törzsére hajtotta fejét; ámde a derengő holdvilágnál Székely Ördög Balázs, Lázár Farkas székely nemeknek nyomorult szolgája, harmadmagával rárontott az álmából éppen felocsudott fejedelemre, aki előkapta kardját, de amint előrántotta fegyverét, ez a Balázs feléje sújtott szekercéjével; a seb bal szeme fölött mélyre hatolt, a fejedelem összerogyott. Még élt és lélegzett, amikor a latrok, elunván a várakozást, hogy áldozatuk kilehelje lelkét, lenyiszálták a kisujját, s így rabolták el tőle rubinkővel ékes gyűrűjét. Amikor aztán elterült, fejét is levágták. Mezítelenre vetköztetett törzsét a vadaknak vetették prédául, hogy azok marcangolják szét.”

Történt pedig ez a Szamosközy István által leírt esemény 1551 ősze után – amidőn szintén egy bíborost, György Barátot mészárolták le, akkor egy Habsburg-uralkodó parancsára –, csaknem fél évszázad elmúltával ismét úgy tűnt, mintha sikerülne a törököt kivenni hazánkból. De lám a székely parasztságnak esze ágában sincs együttműködni a fejedelemmel e felszabadítás érdekében (emlékezzünk Heltai Gáspár vélekedésére Szigetvár 1566-os ostromával kapcsolatban!) – fellázadnak és a minden tömegben bármikor fellelhető martalócok alávaló gyilkossággal végeznek uralkodójukkal.

Mindez azért tanulságos, mert bizonyosság, hogy Erdély alig fél évszázad alatt milyen messze került az egységes magyar állam közigazgatási eszméjétől – miközben, mint már hangsúlyoztuk, a magyar kultúra és nyelv változatlanul egységes maradt.

Azt sem árt megemlíteni, hogy ezek az uruk ellen támadt

székelyek egy román fejedelem szolgálatában állottak; a székelység túlnyomó többsége akkor egy román állam kialakulását támogatta, beleértve ebbe az államba a Székelyföldet s talán egész Erdélyt is...

Ugyanakkor a Szent István-i magyar állam eszméjében gondolkodó erdélyi nemesség nevében Bocskai István, Várad kapitánya Prágába utazik, hogy követként képviselje szűkebb hazáját az udvarnál. Más kérdés, hogy milyen tapasztalatokat szerez itt Prágában Bocskai István.

„Aki végigkoptatta a Hradsin tekervényes lépcsőit és folyosóit, aki dús lakomákon, melyek felemésztették egész falvainak jövedelmét, végigetetette az alacsony sorsból felkapaszkodott, de barokkméltóságba szívesen burkolózó titkos tanácsosokat, aki ott ácsorgott Lang Fülöp és társai, a császári lakájok előszobáiban, várva, mikor kegyeskednek ezek nagy összegekért kilátásba helyezni a császári audienciát, aki közéről ismerte a főhercegek politikai és hadvezetésbeli impotenciáját, s aki végül saját birtokain és szomszédjai példáján tapasztalta ki a császári zsoldosok magatartását, mikor ezeknek ő maga nyitotta meg az utat a Tiszántúlra és Erdélybe – hogyan képzelhette volna, hogy ezek a rabló hordák... meg tudják tartani a Tiszántúlt és Erdélyt a nagy támadás bázisául, melyet előbb-utóbb meg kell indítani, ha a Nyugat komolyan törökellenes és ha komoly szándéka Magyarország biztosítása (a keresztény Európa számára).”

Szekfű Gyula írja ezt a Prágában türelmetlenkedő Bocskairól, aki tényleg kétségbeesve tapasztalhatta a nagy lendületű háború kifulladását.

Mansfeld tábornagy ugyanis, ez a kiváló hadvezér 1695 augusztusában tifuszban meghalt. Vele sok vezértársa, és éppen a legkiválóbbak.

Különös, torz tréfája ez a sorsnak: a fél évszázada elhanyagolt magyar ugar teli van vadvizekkel, tocsogókkal, mocsarasodó Duna-parti részekkel, lápokkal, a gondozatlan kutakban dögök bomlanak, úton-útfélen oszladozó hullák fertőzik a levegőt; a

rengeteg zsoldos, latrinák, mosdóhelyek hiányában szanaszét szórja el piszkát, a nyári hőségben minden bomlani kezd – a nagy győzelmek kellős közepén járvány üti fel a fejét, Mansfeld után meghal Schallenberg, a költő, Balassi katonatársa, a dunai hajóraj parancsnoka, aki sebesülten Bécsig vánszorog, de ott a szerzett betegségbe belehal; két fivére elesik; Aldobrandini, a pápa unokafivére is belehal a tifuszba, és alighanem Pálffy Miklós is ennek a járványnak az áldozata (1600. április 23.). A pápa küldötte második hadseregcsoporthoz nagy része nem a harctéren hal meg, hanem tifuszjárványban. Pálffy Miklósról legalább egy mondat erejéig tisztelettel illik megemlékeznünk; ritkán emlegetjük ezt a kiváló hadvezért, bátor férfit, művelt főnemest, aki gyermekkorában spanyolföldön az ott nevelkedő Rudolf apródja volt.

Közben Báthory Zsigmond is összeszed egy erdélyi magyar sereget, 1596 októberében Mezőkeresztesnél (Borsod megye) egyesül a császári hadakkal, rátámadnak az ott összegyűlt törökökre, akik éppen most foglalták el Eger várát; kétnapos csatában, nem is csatában: *mészárlásban* a magyar sereg megsemmisül, a diadalmamortól részeg törökök nekirontanak az immár védtelen környéknek, Szabolcsig száguldanak, százhat falut égetnek porrá, tízezer magyar rabot hurcolnak rabszíjon Törökországba.

Ettől kezdve minden balul üt ki, Pápa francia őrsége börtönbe csukja saját magyar parancsnokát és átadja a várat a töröknek, Georg Paradeiser kapitány Kanizsát játssza a török kezére; mintha valami téboly kerítené hatalmába ezeket a nyugat-európai zsoldosokat, a török ellen nem harcolnak, de a magyar falvak lakosságát a törökkel vállvetve prédálják.

Pedig 1598 őszén már Buda várát ostromolják a császári és magyar csapatok, 1602-ben Pest városát sikerül visszafoglalniuk, de aztán 1603 novemberében, mintha mindegy lenne, a dicső keresztények elvonulnak Buda alól, noha a basa már hajóra rakatta házanépét és kincseit, menekülni készült...

És éppen ekkor kezd el a császári kamara – ma pénzügyminisztériumnak mondanánk – a leggazdagabb magyar főurak,

elsőként Illésházy István vagyonának elkobzását hamis vádakkal, koncepciós perek sorozatában. A magyarok a fejüket fogják: ez nem lehet igaz! Császári zsoldosok pusztítják az országot, járvány dúl, sorra perlik be a magyar főurakat, és tetejében még Kassa, Lőcse, Eperjes, Bártfa evangélikus templomait a császár katonai erővel akarja a katolikus papságnak átadni. Ez már a német nyelvű evangélikus katonaságnak, polgárságnak is sok. Bocskai István segítségét kéri, aki Debrecenben terem és 1604 októberében a szerveződő ellenállás élére áll. Katonai ereje alig van, ámde...

Ez a háború létrehozott egy addig *egységesen* fel nem lépett katonai szerveződést: a hajdúkat. A hajdúk: Szabolcs-Szatmár, Zemplén, Bihar megyéből verbuválódott kisnemesek, parasztok, állástalan katonák, marhahajcsárok. 1599 nyarán tűnnek ki először fényes haditettükkel: felgyűjtják az eszéki török hadihidat, elfogják Szulejmán budai basát és Bécsbe szállítják. A hajdúk szervezett katonai bevetésének jelentőségét Henri Duval Dampierre császári szolgálatban álló francia ezredes ismerte fel. Dampierre ezredes 1604. október 14-én éjszaka riadóztatta hajdúezredét, hogy a kassai és Kassa környéki templomfoglalások miatti zavargások ellen indítsa őket. A hajdúk a holdfényben megtagadták az engedelmességet és testületileg Bocskai István oldalára álltak. Bocskai, hajdúival, 1604. november 11-én bevonult Kassára. Ettől kezdve ez Bocskai „székvárosa”. A magyarul, németül, szlovákul beszélő lakosság egyöntetően felszabadítóként fogadta.

Álljunk meg ennél az eseménynél!

1593-ban egy török szultán hadjáratot indít. El akarja foglalni a maradék Magyarországot, ha lehet, Bécset is.

A támadás a császári és magyar csapatok visszaverik, sőt győzelmeket aratnak.

A pápa segítséget küld. Kineveznek egy rátermett, népszerű fővezért.

A fővezér sokadmagával járvány áldozatául esik. A zsoldo-

sok kóborolni kezdenek, a törökkel vállvetve pusztítják az országot.

Császári pénzügyi hatalmasságok és adószedők szipolyozni kezdik a lakosságot, hamis perekben egyre nagyobb földbirtokokat koboznak el.

Üldözni kezdik az evangélikus és református lakosságot, nyelvi vagy nemzetiségi hovatartozására való tekintet nélkül.

A Habsburg-király oldalára állt Erdéllyel nem törődnek, ott kitör az anarchia. Rablógyilkosok megölik a fejedelmet, egy bíborost. Az előző fejedelem Prága környékén tengeti életét.

Egy királyhű erdélyi katona: Bocskai István egyeztetni igyekszik. Prágába utazik. Nem jár szerencsével.

És ez az a pillanat, amikor a felszabadító háború császárellenes nemzeti felkeléssé alakul át. Szinte egy pillanat alatt. Ez már egyesíti Erdélyt és az ország többi részét. Előképe mindez Rákóczi szabadságharcának. Ugyanaz a képlet.

Hol van már a visszavett Esztergom! Ismét a töröké. Hiába faragják a halott pápa fehérmárvány síremlékére az esztergomi diadalt olasz kőfaragók. Hol van Pálffy Miklós, hol Balassi Bálint, hol az olasz hadvezér, Aldobrandini... Halottak mind.

Itt és most döbben rá a magyar nemzet, Mohács után hetvennyolc esztendővel, hogy a Habsburgok elárulták őket. „A Hradsin remetéjét – Rudolf császárt és királyt – nem szabad úgy elképzelünk magunknak, mint akinek éjszakai nyugalmát a keresztény rabszolgák sanyarú sorsa, vagy a török harcban elpusztult hősök jajkiáltásai zavarták. Nem, Rudolf az ő rögeszméibe zárkozva teljes ridegséggel tekinthetett a borzasztó viszonyokra...” (Szekfű Gyula)

A dologban az a legérdekesebb, hogy ez az első magyar nemzeti felkelés Mohács után: *sikerült!* Győztünk, illetve győzött Bocskai.

1605. február 21.: Bocskait Erdély fejedelmévé választják.

1605. március: Bocskai kiáltványt intéz Európához a magyar nemzet sorsáról.

1605. április 4. Szerencs: Bocskait a rendek Magyarország fejedelemvé választják.

1605. november negyedike: Mehmed nagyvezír a szultán megbízásából királyi koronát ad át Bocskainak és őt támogatásáról biztosítja. Bocskai a koronát ajándéknak tekinti, nem koronáztatja meg magát, nem nevezi magát magyar királynak.

1605. december 12.: Bocskai István ezen a napon kilencezer-kettőszázötvennégy hajdúkatonáját szabad emberekként letelepíti Hajdúnánás, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Vámospércs, Sima, Vid és Kálló körzetében. Rövidesen újabb hajdúcsaládoknak ad szabadságot. (Hajdúszoboszló).

Bocskai az első és sajnos egyszersmind utolsó magyar fejedelem, fölkelővezér, *aki földet ígér és ad katonáinak: „Hajdú vitézeink, a mi régi szabadságaink visszaszerzői és bajnokai, abban a hazában, amelyben harcoltak, tiszteletet és szabadságot nyerjenek.”*

Se Rákóczinak, se Kossuthnak, se másnak nem jutott ez eszébe, vagy ha igen, nem futotta erejükből a végrehajtásra.

Bocskainak futotta.

Ilyen egyszerű ez. A hajdúk szabadságot és földet kaptak; a hajdúk győztek.

Bocskai István 1606 nyarán Bécsben békekötésre kényszeríti a hatalmas Habsburg császárt és királyt. Ez a béke: biztosítja a református és evangélikus vallás szabad gyakorlását; a szent koronát hazahozzák Prágából; a nemesség nádort választhat; a magyar várak kapitányai magyarok legyenek; a szabad királyi városok maradjanak szabadok.

Ezt a békét követi a zsitvatoroki béke a törökkel; a törököt húsz évi fegyvernyugvásra kötelezi.

Bocskai kassai kormányában kiváló magyar és német államférfiak működnek. Kancellárja Káthay Mihály, kállói kapitány, az akkor már ismert költő; itt van két másik költő is: Rimay János; és Kassa polgármestere, Johannes Bock. Bockot vagy latinosan Bocatiust a császár később börtönbe záratta Bocskai iránti hűsége büntetéseként.

A német Bocatius e sorokat írta:

„Vérszomjas néped, Germánia, mért gyötör és dúl
téged rablóként, s tép darabokra vadul?”

„Mért örvendsz, nyomorult, te keresztény föld rohadéka,
és te parázna, lopós, emberek üszke, lator?

Tán, hogy a császár seregét követed magad is most
s lettél jámbor had átka, salakja csupán”

Forgách Simonhoz, aki szintén Bocskai híveként küzdött,
ódát írt:

„Lám a vitéz virtus nem ügyel rá, mennyi az ellen
S bátor harcosokat gyakran emel fel a hír.”

„Azokra a költőkre, akik rosszindulatúan írnak a magyar nép-
ről” című versében így ítél a magyarokról:

„Békés otthon e nép, s hadba vonulva szilaj.”

Bocskai kivívta az egész művelt világ tiszteletét. Erre se akadt még példa. Ő ugyanis az egyetlen magyar fejedelem, akinek határainktól nyugatra szobra van. Éspedig a genfi „Reformáció-Emlékművön”. Bocskai szobra alatt domborművek ábrázolják azokat a pillanatokat, amikor a vallásszabadság ügyét képviseli. Bocskai Istvánt tehát *mint az egyetemes vallásszabadság harcosát tiszteli ma is Svájc és a reformáció: Calvin városa, Genf.*

De lett Bocskai diadalának egy még meglepőbb következménye: családi válságot idézett elő a Habsburg-házon belül.

Rudolf hosszú évek óta egyre súlyosodó elme- és kedélybetegségben szenvedett, valószínűleg nemibetegség következtében. Uralkodásra képtelen és alkalmatlan volt. A török háború kudarca, Bocskai sikerei, a belső vallásfelekezeti nyugtalanságok arra késztették a Habsburg-ház családi tanácsát, hogy korlá-

tozzák Rudolf tényleges hatalmát. Családi határozatként Mátyás főherceget (egyidős Bocskaiival, 1557-ben született) Miksa császár és király harmadik fiát tették meg családfőnek. Mátyás főherceg e határozat ismeretében és birtokában Magyarország ügyeiben uralkodóként kezdett intézkedni. Kapcsolatot keresett Bocskaiival is.

Ki tudja, mivé fejlődnek a dolgok, ha Bocskai régóta tartó szívbetegségében 1606. december 29-én, győzelmei tetőpontján meg nem hal. Noha Istvánffy Miklós világosan megírja: hosszú idő óta vízkórságban szenvedett, minden tagja megdagadt – mégis híre kelt, hogy megmérgezték. Az elkeseredett hajdúk gyorsan találtak bűnbakot, az ősz folyamán politikai könnyelműsége miatt Bocskai által letartóztatott Káthay Mihály kancellár személyében, akit előráncigáltak és darabokra szabdaltak; felesége egy ruháskosárba szedte össze meggyilkolt férje csontjait. A siker és dicsőség szívárványa egy pillanat alatt elhalványult, Bocskai Magyarországa mintha köddé vált volna, s hiába lett utóda a fejedelemségben hűséges híve, a már idős Rákóczi Zsigmond – aki aztán hamar vissza is vonult a számára terhes fejedelmi tisztől – többé semmi sem sikerült.

Azaz sikerült: de Mátyás főhercegnek. Magyar csapatai élén 1608 májusában Prágába vonult, ott szabályosan megostromolta fivére, Rudolf kastélyát és átvette a hatalmat. Ilyet se látott még a Habsburg-ház! „Bunderzwist im Hause Habsburg” – ahogyan Grillparzer erről írott drámája mondja.

Mátyást a magyar rendek 1608. november 19-én a Prágából visszaszerzett szent koronával Pozsonyban magyar királlyá koronázták. (E koronázáson jelenik meg először a piros-fehér-zöld lobogó.) A magyarok őszintén kezdtek reménykedni, hátha egy újabb Mátyás jött el, s mikor pedig Rudolf 1612 januárjában meghalt, és Mátyás lett a birodalom császára, tényleg egy pillanatra mintha minden rendbe jött volna.

Mátyás azonban nem volt Bocskai, ő is csak egy Habsburg maradt.

De ne feledkezzünk meg Bocskairól, mi kései utódok. Makkai László egy Cromwellhez, egy Oránjai Vilmoshoz hasonlítja ezt a jeles férfiút, aki *egyetlen sikeres nemzeti felkelésünket irányította*. Nincs tudomásunk róla, hogy bármelyik svájci követünk megkoszorúzná genfi szobrát, pedig évente illenék; hogy Genfben járt magyar küldöttségek tisztelegnének szobránál, pedig a *Reformáció Emlékműve* eltéveszthetetlenül látványos alkotás.

1606. december 17-én kelt végrendeletében Bocskai István így hagyatkozik:

„Szívem örvend rajta és Istennek érette nagy hálákat adok, hogy én az országot mint édes hazámat most mindenféle ellenségtől megszabadult állapotban hagyhatom.”

„Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik is oltalmokra, javokra léssen. Ha pedig Isten azt adná, hogy a magyar korona Magyarországon magyar kézhez kelne egy koronás király alá: úgy az erdélyieket is intjük: nemhogy attól elszakadnának, vagy abban ellent tartanának, de sőt segéljék tehetségek szerint és egyenlő értelemből azon korona alá a mód szerént adják magokat.”

Bocskai fejedelem még arra is talált módot tizenkét nappal halála előtt, „hosszú betegségeben”, mint maga írja, hogy történetírójáról gondoskodjék:

„Az históriákért, melyeket mind magunk és előttünk való fejedelmek idejében s dolgairól írt Szamosközy István uram, deputáltunk az kolozsvári konventről hétezer forintot. Melyeknek kinyomtatására, hogy szorgalmatos gondjok légyen, lelkekre kötöttük a testamentosoknak és az Istennek széki elejbe idézzük őket érette, hogyha abban híven és szorgalmatosan el nem járnak.”

Nem tudni, mire költötték a hétezer forintot s azt sem, miként számoltak el hanyagságukról a testamentosok az Úr színe előtt,

de annyi tény, hogy Szamosközy uram históriája csak a végrendelet után 270 évvel, 1876-ban jelent meg nyomtatásban...

A magyar korona pedig hiába került vissza, hiába bízott az ország II. Mátyás királyban, a fontolgató természetű, kicsit lomha, már idős férfiú 1619. március huszadikán Bécsben meghalt.

Akkor már több, mint fél esztendeje lángokban állt Csehország, mert ott kitört egy Habsburg-ellenes fölkelés, amelytől a tudósok a harmincéves háború kezdetét számítják.

II. Mátyás halála után, föl egészen Mária Teréziáig, egyetlen Habsburg császár-király nevét sem érdemes megjegyeznünk; a sok Ferdinánd, az egy Lipót meg József, meg Károly annyira se volt magyar király, amennyire elődeik még azok voltak Első Ferdinándtól Miksaig.

A magyar történelmet ettől kezdve nem uralkodók, hanem magyar és német, vagy cseh államférfiak irányítják, ritkábban olasz hadvezérek és néhány erdélyi fejedelem. Akár jól és tiszteletünkre méltón, mint sok között Bethlen Gábor, Pázmány Péter, Zrínyi Miklós, Bethlen Miklós, akár gonoszul és ellenünk mint Montecuccoli és Caraffa generálisok, vagy mint Kollonich Lipót gróf bíboros, esztergomi érsek, az udvari tanács elnöke, aki tudvalevőleg – Rákóczi Ferenc szerint – Magyarországot először rabbá, majd koldussá óhajtotta tenni. Ez volt kormányprogramja.

De addig még eltelik egy jó fél évszázad.

Most, 1620-ban javában dúl a cseh háború. A cseh rendek nem Habsburg főherceget, hanem V. Frigyes német (pfalzi) választófejedelmet tették királyukká s hadseregük Matej Thurn gróf parancsnoksága alatt Bécset ostromolja.

Erdély fejedelme, az 1613-ban trónra lépett Bethlen Gábor szövetséget ajánl fel a cseheknek.

Ismét egy új korszak kezdődik.

Bethlen és Pázmány: két országrészben közös hazáért

A cseh felkelés és a Frigyes cseh király segítségére siető Bethlen Gábor reménykeltő helyzete – a magyar országgyűlés 1620 augusztusában magyar királlyá választotta! – hónapok alatt semmivé zsugorodott, mert 1620. november nyolcadikán a császári haderő Prága közelében (Fehérhegy) megsemmisítő vereséget mért a fellázadt csehekre, és Frigyes király, aki „sem pénzt, sem katonát nem hozott magával, csak költséges udvartartást” (Szekfű) fejvesztetten menekült, meg sem állva Hollandiáig. Itt azonnal kapcsolatba lépett apósával, Jakab angol királlyal. Ennek viszont az lett a következménye, hogy a menekült református német fejedelem, rövid ideig cseh király, kedvező hírért keltette a vele szövetséget Bethlen Gábornak, aki így belekerült Európa nagyhatalmainak érdeklődési körébe, sőt Leopold Ranke, a múlt század nagy német történetírója szerint Bethlen „ist ein mächtiges Oberhaupt der Weltbewegung geworden” – a protestáns világtörténelem hatalmas vezetőjévé vált. Bethlen révén tehát *mint Magyarország, mint magyar állam* kerültünk vissza Európa köztudatába. És ez még akkor is így igaz, ha ez a köztudat még mindig – egyébként joggal – kedvezőtlen elbírálást is jelent. I. Jakab angol király, Stuart Mária fia, így inti a szerinte politikailag határozatlan lengyel rendeket:

„Példának legyen előttetek a veletek szomszédos Magyarország, amely belső viszálykodás a keresztény világ legtermékenyebb és legszebb országából majdnem pusztasággá vált, gazdag városai vagy rombadőltek, vagy a barbárok hatalmába kerültek, a régi magyar dicsőség a török kegyetlen-

sége által az emberek lelkéből és gondolataiból is kitöröltetett.”

Annak a ténynek, hogy Bethlen és révén a *nem* Habsburg Magyarország az európai politika kellős közepébe került, ára is volt. Bethlen és utódai, a két Rákóczi György óhatatlanul belesodródtak abba a hatalmi versengésbe, Európa újrafelosztásának abba a vallásilag motivált véres versenyfutásába, amelyet ma harmincéves háborúnak nevezünk.

Richelieu francia bíboros, kormányfő ugyanis meggyengültnek látván a Habsburg Birodalmat, 1625-ben angol–dán–hollandi szövetséget hozott létre, melyhez felszólításukra 1626 őszén Bethlen Gábor is csatlakozott. (I. Károly angol király, Jakab utóda november 30-án írta alá az erre vonatkozó okmányt.)

Bethlen Gábor erről a következőképpen tájékoztatta a török szultánt:

„Európa újrafelosztásának tervét tártá (a török kormány) elé: e terv szerint a dán király Észak-Németországba, Gusztáv Adolf svéd király Sziléziába, Bethlen Csehországba tör be, míg az oroszok a lengyeleket kötik le. A budai pasa Bécs ellen vonul, egyúttal pedig a francia–angol–hollandi koalíció Spanyolországot támadja meg. A Habsburgok hatalma így összeomlik, s megkezdődhet a nagy átrendezés... melynek során Bethlen Magyarországot és Ausztriát, a szultán Horvátországot kapja, Gusztáv Adolf és az orosz cár pedig megosztottnak Lengyelországon. Itália, Velence vezetése alatt, felszabadul a spanyol uralom alól, a tengerentúli spanyol gyarmatok pedig az angoloknak és hollandoknak esne zsákmányul.” (Makkai László: *Magyarország története*, 1526–1686 855. lap.)

Ma már tudjuk, hogy mindebből mi valósult meg. Azt is tudjuk, hogy Bethlen utódai, főleg pedig II. Rákóczi György fejedelem elvérezték e délibábos koncepció szolgálatában. Tény viszont, hogy Bethlen – Bocskai nyomán – mint már hangoztattuk, visszahozta Magyarországot Európa tudatába, és, noha (bölcsen) sohasem koronáztatta meg magát, mégis *gyakorlatilag*

az egész Magyarország uraként biztosította a magyar államiság történeti kontinuitását, de legalábbis annak tudatát.

Köteteket tenne ki a harmincéves háború akárcsak magyar vonatkozásainak tüzetes előadása, csaták, hadjáratok, békekötések, (például: Nikolsburg, 1621. december 31., amikor a császár a hadiállapot átmeneti beszüntetésére kényszerült) házasságkötések, mint politikai lépések (Bethlen Gábor nőül vette a Berlinben székelő brandenburgi fejedelem Katalin leányát), cselszövények, kudarcok és sikerek ismertetése. Figyelmünket tehát inkább arra a fontos jelenségre összpontosítjuk, hogy a magyar nemzet végre kitermelte magából azokat az államférfiakat, akik, függetlenül attól, hogy – (hazájuk érdekében!) – melyik felet szolgálták, például Pázmány a Habsburg-házat: császárt és törököt egyaránt kijátszva, önzetlenül képviseltek egy igenis magyar érdekű, sok tekintetben független politikát. Látni fogjuk, hogy például Bethlen és Pázmány, majd később Zrínyi és II. Rákóczi György közös egyetértésben milyen bölcs egyensúlyozással tartották fenn az éppen szükséges hatalmi viszonyokat; mikor pedig haláluk után ez megszűnt, az ország a szoros értelmében a szakadékba zuhant.

A magyar történelmet tehát a XVII. század első harmadában Bocskai István, Bethlen Gábor és Pázmány Péter határozták meg, de ha ez sommás nézet is, kontinuitástudatunkat mindenképpen nekik köszönhetjük.

Ilyen szempontból tanulságos mind Bethlen, mind Pázmány pályafutása.

Bethlen Gábor (1580–1629) politikai pályája enyhén szólva szokatlanul indult. A huszonkét éves fiatalember 1602 nyaratól rövid megszakítással 1604. őszéig a belgrádi török basa oltalmát élvezve politikai emigrációban él, hogy aztán 1604. november huszadikán egy török csasz kisérétében ő vigye meg a szultán üzenetét a Kassán tartózkodó Bocskainak: elismeri, azaz: kinevezi őt Erdély fejedelmének. Később, 1612 őszén, politikai

okokból ismét török területre menekül; októberben Budáról, az ottani basa oltalmából üzenget Thurzó György nádornak, majd Drinápolyban bukkan fel, ahol I. Ahmed szultán bizalmasan, négyszemközt tárgyal vele. Az 1613 őszén Erdély fejedelmi trónjára lépő Bethlen tehát a „török embere”, jobban, mint előtte bárki. (Jellemző, hogy az előítéletektől fertőzött, bár magát tárgyilagosnak feltüntető történetírás Bethlennek ezt sohasem rótta fel, egyébként helyesen, János királyt viszont akihez képest pedig Bethlen tényleg „kollaboráns”, nem győzték pocskondiázni törökbarát politikája miatt.)

„A fogalom maga: menekülni török földre, egészen új volt a magyar történetben, mely eddig magyar urak számára török területen egyetlen életformát ismert: vasban, láncban élni, török rabnak lenni...” (Szekfü Gyula)

Kétség sem férhet hozzá, hogy Bethlen Gábor ezt a törökkeli bizalmi viszonyát nagyszerűen használta fel hazája érdekében. Szabad kezet kapott és ezzel élt is. Ő tehát az első olyan magyar államférfi, aki változtathatatlan tényként fogva fel a török uralmat, ebből kiindulva, azt tudomásul véve alakítja politikáját.

Ugyanezt teszi Pázmány Péter a másik oldalon, a Habsburg-uralkodó oldalán. Láttuk, hogyan hathatott rá Rómában VIII. Kelemen fellépése a magyar érdekek miatt. Pázmány, a jezsuita, aki korának legkorszerűbb bölcseleti és természettudományi ismereteit sajátította el, mélyen meg volt arról győződve, hogy az ország területi egysége csak a Habsburg-uralkodóház közreműködésével, akarataból állítható helyre. Ezért szolgálta híven a dinasztíát, noha egy pillanatra sem feledkezett meg a másik oldalról: Bocskai végrendeletét megfogadva, titokban szívélyes viszonyt ápolt Bethlen Gáborral, és Kemény Jánosnak, Bethlen követének tett nevezetes nyilatkozatában kifejezésre is juttatta: csak addig van neki szava és tekintélye a császár előtt, amíg Bécs fenyegetve érzi magát az erdélyi fejedelemtől, ő tehát mindent elkövet e fejedelemség fennállása és sikerei érdekében, mert különben „gallérunk alá pökik a német”.

Pázmány (1570–1637) nagyjából Bethlen Gáborral egy időben tett szert növekvő politikai hatalomra; 1613-ban, Bethlen fejedelmi trónra lépésének évében jelenik meg nagy műve, *Az isteni igazságra vezérlő kalauz*, s ekkor már akkora tekintélye van, hogy ellenségei jónak látják megrágalmazni, de vesztükre, mert a magát tisztázni Rómába siető Pázmányt a pápa kitüntető figyelemmel fogadja és 1616-ban már esztergomi érsek. Az 1621-es nikolsburgi béketárgyalásokon Bethlen követivel szemben ő képviseli Habsburg-Magyarország álláspontját. Figyeljük csak: a hivatalosan császárpárti Pázmány érsekprímás 1622. január tizedikén Nikolsburgból az alábbi újévi jókívánságot küldi Bethlennek:

„Az Uristen fölségedet az újesztendőben minden jókkal megáldja... Minthogy az visszavonó üdőnek állapotja magával hordozza az gyűlölködésre való okokat, felségedet kérem, hogy az elmúlt dolgokat feledékenységben hagyván, tartson engemet is jóakarójának... igyekezem azon, hogy az én vékony értékem és tehetségem szerint kedveskedjem minden felségednek...”

1623 novemberében arra figyelmezteti Bethlent, hogy a császár haddal készülődik ellene, „kiből csak az jó ki, hogy a német és török Magyarországon fognak egymással Magyarorszáért hadakozni... Most könnyebb volna traktálni, mielőtt a császár hadai ideérkeznek.”

Nem csoda, hogy Bethlen halálának hírért titkos üzenet kíséretében legelőször Pázmány Péternek viszi meg az erdélyi kormány megbízásából Kemény János, akivel Pázmány négyszemközt tárgyal. És az se csuda, hogy a református Bethlen és a katolikus Pázmány közösen támogatják pénzzel az első teljes katolikus bibliafordítást, Káldi György művét.

Pázmány ezt az erdélyi kapcsolatot Bethlen halála után is fenntartotta. Rákóczi György fejedelemmel hasonló felfogásban levelezett; bátorítja a törökkeli barátság fenntartására (!), mivel hogy „ez a török nem árthat kegyelmednek. Sőt, Erdélyben egy igen állandó, jó állapotot szerez... Kegyelmed eszén legyen és

meg ne ijedjen... Váradot, Székelyhidát, Kővárát, Szamosújvá-
rát, Fogarast, Dévát, Lugost erősítse meg, majd eljő a tél és idő
adatik mindenre.” (1636. október 5.)

Nem véletlen tehát, hogy Péter Katalin és Makkai László így
vélekednek Pázmányról:

„A zseniális Pázmány Péter tudatosan közvetített az erdélyi
fejedelmek és a Habsburg királyok között... Nagyon sokat tett
Pázmány, nagyon sokat igyekezett tenni... Bármily szokatlanul
is hangzik: ennek a félszázadnak egyetlen sikeres magyar politi-
kusa Pázmány Péter volt.”

Tegyük hozzá mindehhez, hogy Pázmány Péter egyik legna-
gyobb prózaírónk. Ez az elfoglalt politikus, egyházfő, térítő sza-
bad idejében könyveket írt, méghozzá nagyhatású és sikeres
könyveket, megalkotva a magyar barokk prózai stílusát. Hány
magyar államférfit tudunk, aki országkormányzás közepette
sikeres író is lett, irodalmunk klasszikusa?

Bethlen maga nem volt író, de következetesen támogatta az
irodalmat, művészeteket, iskolaügyet.

Szenci Molnár Albert, a németországi református fejedelem-
ségekben jólismert, köztük élő lelkész-költő számos titkos dip-
lomáciai ügyben közvetített Bethlen megbízásából. Elérte, hogy
a magyar ügy olyan népszerűvé vált a református német vidéke-
ken, hogy egy fejedelmük megtanult magyarul, szorgosan
gyűjtve a magyar nyelvű irodalmat. Könyvtára ma a hazánk
határain kívüli legnagyobb régi magyar állományú könyvtár.
(Wolfenbüttel.) Alvinczi Péter, Pázmány váradi iskola- és kor-
társa és hitvitázó ellenfele, Bocskai István udvari lelkésze és
bizalmasa Bethlen Gábor eszmerendszerében, a válságos 1620-i
esztendőben adta közre *Magyarország panasza* című nevezetes
művét, mely mintegy összefoglalása a bethleni politkának. Igaz,
hogy Alvinczi mindent felekezeti szempontból közelít meg,
Pázmányt is korholva, végső fokon azonban a Habsburg-elnyo-
más miatt kesereg:

„Midőn az elmúlt 1616. esztendőben nagy békességnek és

csendességnek közepette hadat fogadván, még idegen nemzetből is Magyarországnak közepette istentelenül dúlatni és latorsággal mindeket bétölteni nem iszonyodott. A templomokat istentelen vitézeinek ganéjával megundokítani, árnyékszékké csinálni, az egyházi rend ellen és az igaz lelkipásztorok ellen kegyetlenkedni és azokat nagy kegyetlenséggel kínozni, nemes udvarházakra ütni és nemes személyeket megölni; a nyavalyás, ügyefogyott, elegyes községet javaiból kiforgatni nem iszonyodott.”

Így hát

„Ne csudálja őfelsége (a császár), hogy magunk oltalmáért, religióink és törvényeink mentségéért feltámadtunk légyen.”

Bethlen egy tudós udvari emberével, Háportoni Forró Pállal magyarra fordíttatta Quintus Curtius Nagy Sándor-életrajzát (1619), törökül tudó titkárával pedig egy mohamedán vallástudományi oktatást magyarított török nyelvből, hogy a magyar olvasó eligazodhasson az iszlám tanításaiban. (Házi János: *Mahumet próféta vallásán lévő fő írástudó doktornak írásából magyarra fordíttatott könyv*, 1626.)

Bethlen egyedülállóan türelmes volt a vallásfelekezetek iránt. Ő maga a református felekezetet támogatta leginkább, maga is református lévén (1629-ben a kálvinista lelkészeket és tanítókat utódaikkal együtt a nemesi rendbe emelte!) de befogadta a jezsuitákat, nem lépett fel a szombatosok ellen, (egyik kancellárja, Péchi Simon maga is szombatos, „zsidózó” hitre tért), az unitáriusok ellen sem, románra fordíttatta a Bibliát, román érsekséget alapított Gyulafehérvárott és a világon elsőként oklevélben biztosított szabadságot és vallásgyakorlást a zsidóknak, akiket a spanyol üldözések idején be is fogadott.

Sokat tett az oktatásügyért. Szenci Molnár Albert írja Kálvin *Tanításának* németországi, magyar nyelvű kiadásának előszavában (1624), köszönetet mondva a támogatásért:

Bethlen Gábor iskolapolitikáját bizonyítja

„gyulafehérvári gimnázium építése és öregbítése, az fejedelmi bibliotékának gyűjtése és az németországbeli akadémiák ből

tudós emberek odahivatala... sok tanulódeákinak Németországban nagy költséggel tápláltatása."

Bethlen tévedhetetlenül felismerte az akkori Európa leghaladottabb, legkorszerűbb iskoláit és a tanulni vágyókat a korábbi egyetemek (Krakkó, Wittenberg, Bécs, Padova) helyett Heidelbergbe, majd Hollandiába és Angliába irányította. A református hitű magyar értelmiség Utrechtben és Londonban szította magába a kor legszínvonalasabb ismereteit. Olvasmányként is élvezetes bizonyosága ennek Szepsi Csombor Márton útleírása, az *Europica Varietas*, (1620), benne Németalföld, London, Párizs leírása egy mindenre rácsudálkozó Abaúj megyei diák szemével. Gyűjtögető méh ő, mért „miképpen a méh nemcsak az ő urának kertiben szedi az hasznót, hanem még szintén idegen határokon is elmegyen és édességgel megterhelt lábokkal tér meg". Londonban bekukkant Jakab király palotájának kertjébe, ahol vidám ifjak „lapdát, tekét, karikát, golyóbist játszanak, követ, rudat hánynak, küszködnek, ugrosnak, az ifjú szűzek énekléssel vetekednek." Hát még „ez világnak legnagyobb csudája, Párizs"! A dologban az az igazán szép, hogy ezek a világot járt ifjak hazatérvén, falujukban oktatták tovább az ifjúságot, Csombor Márton például a kassai gyerekeket, majd Varannóban a szabolcsi főispán fiát, Nyáry Ferencet.

Jelen munkánk nem irodalomtörténet, nem soroljuk fel tehát az ezerhatszázas évek első harmadának, a kibontakozó magyar barokknak sokrétű, gazdag irodalmát. De azt viszont látnunk és tudnunk kell, hogy Mohács után száz esztendővel is él és virágzik, sőt, *terjed* a magyar nyelv és vele a magyar azonosságtudat és kultúra. A szókincs szinte hihetetlenül gyarapodik, mint az eső után kizöldülő réten, úgy születnek az új meg új szavak, a beszédnek ezek a fűszálai. Az mégsem lehet véletlen, hogy egy érsekprimás-kancellár, aztán fejedelmek – nem is egy – főrendek ezernyi napi teendőjük mellett aprólékos gonddal törődnek a nyelvvel, még török basák is magyarul leveleznek ügyfeleikkel, hogy Pázmány egyetemet alapít, melynek jogutóda ma is

működik Budapesten, hogy Bocskai végrendeletében különös gonddal szól egy történetíróról, hétezer aranyforintot hagyva műve kiadására, ami mai pénzben úgyszólván kifejezhetetlen összeg. Pázmány prédikációiban aprólékosan kioktatja a szülőket a gyermeknevelés kérdéseiről, erdélyi fejedelmek személyesen ügyelnek fel külföldön taníttatott diákjaik előmenetelére, Rákóczi György, Bethlen utóda kölcsönkönyvtárat létesít s abban maga pipálja ki, visszahozta-e a kikölcsönzött művet az olvasó. Hadjárataira külön szekér viszi utána kedves könyveit s a szekér ott áll a fejedelmi sátor közelében. Ebben a gondolati és nyelvi környezetben, amikor szégyen volt tudatlannak lenni, különösen egy magyar politikus számára, elvenen él az országkosságban magyar mivolta, és a történelmi múlt emléke, mint valami szilárd fal nyújt biztonságot, melynek bátran nekivetheti hátát az ember, miközben az országban keresztül-kasul kószáló német, svéd, francia, olasz, spanyol, cseh, flamand zsoldosok zaklatják a rémült, kiszolgáltatott parasztokat.

A nyelvvel együtt valósággal burjánzik a színi- és zenekultúra, olyan operaelőadásokat rendeznek még középiskolák is, melyeket ma talán az operaház se tudna egykönnyen kiállítani. A játszó személyek: diákok, akik így ismét csak a nyelvet veszik birtokukba. Balassi Bálint verseit, noha költeményeinek sokáig nincsen nyomtatott kiadása, kívülről tudják szerte az országban, minden családnak van egy kéziratot verseskönyve, melyben apáról fiúra szállnak a családtagok által leginkább kedvelt versek, énekek, széphistóriák. És ebben a nyelvi-gondolati környezetben magyarul is megfogalmazást nyer, magyarul is beprogramozódik az olvasó agyába a *demokrácia fogalma*; Laskai János, az erdélyi fejedelem törökországi követe, 1641-ben magyarra dolgozza át egy népszerű holland társadalombölcsele, Joost Lips könyvét: *A polgári társaságnak tudományáról*:

„Polgári életnek mondom azt, mellyel az emberi társaságban egymás hasznára avagy javára elegendőleg élünk.”

Kevés ország van persze, ahol ez a gondolat valóra is vált.

Ezúttal kivételesen Magyarország sincs rosszabb helyzetben Európa más országainál, már ami a hadiállapotot illeti. Az 1630-as években Gusztáv Adolf svéd király pusztítja Németországot, ahol az ellene (is) vezényelt Wallenstein császári hadai éppen annyi bajt és kárt okoznak, mint Gusztáv Adolf katonái, akik Bajorországig és Magyarországig száguldanak (ezért van ma a svédországi Vesterasban Bornemisza Péter *Négy könyvecske* című művének egyetlen példánya, mert egy svéd zsoldos a Felvidék fosztogatásakor magával vitte és szerencsére megtartotta, bár nyilván egy árva szót se értett belőle); Bethlen utóda, I. Rákóczi György igyekszik Bethlen európa-központú politikáját folytatni, követi Richelieu-vel tárgyalnak, ámde hadakozásai-ból már semmi jó nem sül ki; Wallenstein meggyilkolása (természetesen a császár öleti meg, akit híven szolgált) és Gusztáv Adolf halála egy csatátéren ugyan fékezi a háború kelet-európai tombolását, de a világ más részein egyre féktelenebbül folyik az óceánokon és tengereken, Amerikától Japánig a franciák, angolok, spanyolok, hollandusok gyarmatszerző kalózháborúja. A jezsuiták Dél-Amerikában egyfajta szociális-kommunistikus államot alapítanak. Magyar térítők is élnek már ott. A nagyvilág kezd összeszűkülni, annal inkább, minél jobban megismeri azt Európa. És beszűkülten szükségszerűen labirintussá válik, s ez a labirintusélmény valamennyi korabeli költő és művész egyik alapélménye. (Pázmányé is.) Bolyongunk a hirtelenében érthetlenné, megfejtethetlenné vált világban, minél több a természettudományos felfedezés, furcsa módon annál kifürkészhetlenebb a világ, hiszen az akkor feltalált mikroszkópba pillantva végtelenül nagy és bonyolult világegyetemmé válik a vízcsepp. Az emberi sors irányíthatatlannak tűnik, „tündér szerencsénk kénye hány-vet”, hol van már a világ teljes megismerhetőségét hívó és benne élvezettel elhelyezkedő reneszánsz ember derűje!

Rimay János így éli át a világot és az életet:

Ez a világ, mint egy kert, kit köeső elvert,

Napról-napra veszten vész

Vagy mint senyvedt zsindely, kit ő házról szélllel

Tétova hányt nagy szélvész...

A köeső-verte, jégverés-pusztította Magyarországon azonban mégiscsak szavakat talál a költő, világfájdalmának kifejezésére; él a magyar nyelv és benne egyfajta magyarul-gondolkodás, bölcselkedés.

Se jószerencse, se semmi más

„Az erdei kan, ha vadászok kergetik, megáll és holtig nagy merészséggel oltalmazza magát” – tíz évvel halálos végű vadászbalesete előtt vetette papírra e sorokat Zrínyi Miklós, mintha felsejlett volna előtte a vele szembeforduló, sebzetten hörgő vadkan képe. Fátum volt ez, a végzet, *sors mala* egy olyan férfi életében, aki tudta, hogy játékszerei vagyunk a végzetünknek, és a *sors bona*, *nihil aliud* jelmondat alig több, mint halvány reménység.

Említettük, hogy Bethlen fejedelemsége örököseinek, így a művelt és körültekinteni igyekvő I. Rákóczi Györgynek sem sikerült a harmincéves háború ki tudja, hányadik szakaszában a svéd-lengyel-egyéb érdekek között eligazodni; a fejedelem lényegében semmit se lendített Erdély vagy egész magyar hazája sorsán, hacsak a holland és angol állambölcseleti gondolkodás erdélyi elterjedését nem tekintjük némi kétségtelen haladásnak. Amikor a Borsod megyei Ónod község határában a császári-királyi hadsereg hadvezére, a szigetvári hős leszármazottja: Zrínyi Miklós 1644 őszén szembekerült az ellenséggel, mely ellenség nem volt más, mint a Kemény János tábornok vezényelte erdélyi hadtest: legkésőbb ekkor világossá vált mindkét fél számára, hogy a helyzet elviselhetetlenül tragikus. Zrínyit nem csak az tette nyugtalanná, hogy honfitársaival áll szemben, hogy magyarok ontják egymás vérért, hanem az is, hogy ugyanekkor a déli határvidéken büntetlenül fosztogat és pusztít a török. Elhatározta, hogy tudását ezentúl a török elleni háború ügyének szenteli.

Adódott aztán egy reményteljes pillanat: amikor II. Rákóczi

György, az előző fejedelem fia, a svéd király biztatására 1657-ben hadat indított a lengyel trón megszerzéséért. Zrínyi, aki kapcsolatban állt a fejedelemmel, abban bízott, hogy egy új hatalmi helyzet előálltával a Habsburg-ház kényszerülni fog a törökkel szembeni erélyes fellépésre, vagy ha nem, Rákóczi Györgynek lesz erre módja. A hadjárat azonban kudarcba fulladt, a remények füstbe mentek. Zrínyi pedig kétségbeesve látta, hogy a Habsburg-hatalom képtelen a török kiverésére, pedig „azért adtuk magunkat ennek a laurusnak (mennykő ellen védelmet nyújtó borostyánfának) árnyéka alá, hogy megmaradhassunk. De félek rajta, hogy a fatum ennek a nemes ágnek az erejét megtompította csak a mi veszedelmünkre is, vagy, hogy hervad titkos, belső okbul gyökere.”

Dehát akkor mi a teendő?

Segítséget csak önmagunktól várhatunk, mert szomszédainkra nem számíthatunk.

„Lengyel egyik szomszédunk: de ettől nem várhatunk semmi segítséget, mert ő maga is az elmúlt hadakozásban megerőtlenedett, mert most is muszkátul békén nem hagyatik.”

„Németország nem kívánja a magyaroknak ismét oly talpraállását, akitől aztán tartania kelljen.”

„Olasz a harmadik szomszéd; de ennek távolléte, a tengernek közinkbe való vetése, sok urakra és hercegekre való eloszlása s így mindeniknek (másféle érdeke) nem hagy minékünk nagy reménységet.”

„Spanyol nemzetnek messzesége minden továbbvaló diskurzusokat elmetesz.”

„Francuz nemzet, mikor nem magának hadakozik, nem igen sok jót várhatni tüle. A francuz, ha győzedelmes, eltűrhetetlen; ha nyomorodott, semmirekellő.”

„Muszkát nem számlálom... noha tudom, hogy némely nagy emberek nem tudom, micsodás reménységeket csináltak maguknak... Az ő országuk messze, az ő népek goromba, az ő hadakozásuk semmirekellő, vitézségek nevetséges, poli-

tikájuk ostoba, birodalmuk tirannis, kinek kelljen hát az ő segítségek?"

„Anglia más világ, más természet, más hadakozás, nincs olyanra szükségünk, sem kívánhatjuk.”

Legföljebb Dél-Amerikába vándorolhatnánk ki új honfoglalásra, vélekedik Zrínyi fanyar iróniával; „Braziliában elég pusztta ország vagyon; kérjünk spanyol királytul egy tartományt, csináljunk egy kolóniát, legyünk polgárrá.”

De túl ezen a tréfán, kétségtelen: csak magunkra és Istenre számíthatunk, mert „új háborút készít az Úr s az ellenség kapuit maga dönti le.” Zrínyi tehát a Bibliában (Ószövetség, Bírák Könyve, 5/1 *Debora éneke*) keres vigasztalást.

De vajon nem keresett-e a gyakorlatban is?

Mint az iménti idézetekből látjuk, Zrínyi hadvezéri ténykedése mellett a lehető legalaposabb elméleti kutatómunkára fogta magát: tanulmányok sorában tisztázta a magyarság helyzetét, történelmét, téves és helyes döntéseit, a hadseregszervezés és korszerű hadviselés szabályait, egy nemzeti politika lehetőségeit (*Tábori kis trakta*, 1650.; *Vitéz hadnagy*, 1653.; *Mátyás király életéről való elmélkedések*, 1656; *Az török áfium ellen való orvosság*, 1660.)

Megszületik tehát első magyar nyelven író államelméleti és hadtudományi szerzőnk, az első magyar tanulmányíró. Ismét csak utalnunk kell a magyar nyelvű fogalmi gondolkodás hihetetlenül tudatos, mondhatni erőltetett fejlődésére-fejlesztésére. Egy császári-királyi tábornok, egy sikeres hadvezér fontosnak tartja magyar nyelven megfogalmazni a lehető legkorszerűbb hadtudományi és államszervezési gondolatokat; szorgosan bújja hatalmas könyvtárát, amelybe azon frissiben meghozatja a legfontosabbnak tartott idevágó munkákat; mi több, költeményeket ír, eposzt költ hírneves ősenek, Zrínyi Miklósnak szigetvári tragédiájáról és hőieségéről, sőt: szerelmes verseket publikál, miközben gögösen hangoztatja, hogy

Nem írom pennával

Fekete téntával

De szablyám élivel

Ellenség vérivel

Az én örök híremet

Azóta se tudunk magyar tábornokot, sikeres hadvezért, aki költőként vált volna elévülhetetlen klasszikusunkká...

Azért sem árt erre utalnunk, mert korabeli utazók rácsudálkozásai alapján könnyen hihetnénk, hogy a magyar nyelv kihalófélben van: „a beszédbeli közlekedés lehetetlensége (a magyarországi lakost) a latin megtanulására kényszeríti... találkoztam kocsisokkal, révészekkel és más közönséges emberekkel, akik meg tudták értetni magukat ezen a nyelven.” (Edward Brown, 1668.) Holott egy idegent, egy angol utazót azért szólított meg persze, hogy nem magyarul, hanem latinul (hiszen külföldről van szó) a kocsis meg a révész, mert ezek szerint már ő is kijárta a maga falusi iskoláját, ahol elsajátította a nemzetközi érintkezésre kétségkívül alkalmas latin nyelv alapelemeit. Nem is szólva arról, hogy alighanem szívesebben szólalt meg a derék fuvaros a maga konyhalatinságán, semmint németül...

Zrínyi tehát hadvezér és államférfi (1647 óta horvát bán!) létére nem restell verseket írni, azokat büszkén kinyomtatni (*Adriai tengernek Szirénája, gróf Zrínyi Miklós, 1651.*), sebben (is) kétségkívül Pázmány tanítványa, aki őt kisfiú korában egy ideig nevelte. Ugyanígy ragad tollat már idős korában ifjú tanítványa, Bethlen Miklós, aki önéletírásával megteremti a regényes életrajz műfaját. (Ebben örököltette meg Zrínyi Miklós halálos végű vadászbalesetét.)

Zrínyi Miklós, tíz éven át tartó hadakozásai és írói-hadtudományi búvárkodásai után, az 1660-as évek elején kezd nemzetközi tájékozódásba. Mint már kifejtettük: tökéletesen mindegy, ki a király, aki úgyszólván a lábát sem tette magyar földre, kik azok a névtelenség jótékony homályába burkolózó, csak a szak-

kutatók által ismert titkos tanácsosok, sugalmazók, cselszövők, fő- és aladószedők, pár tucat falu lakosságát rémítgető zsoldos katonák, mohón harácsoló magyar főurak, református paraszto-
kat szemforgató ájzatossággal korbácsoló térítő püspökök, akik a történelem felszínén evickélve, talán önmagukkal is elhitetik, hogy annak alakítói: elég, ha arra a néhány kiemelkedő egyéniségre utalunk, akik tényleg tettek valamit a hazáért, olyant, ami netán kudarcában is jótékonyan, alakítólag hatott nemzetünk sorsára, vagy ha mégse, legalább meghatározni segítették a maguk korát. Ilyen a tragikus végű, ámde jót akaró II. Rákóczi György erdélyi fejedelem, ilyen 1650–1664 (Zrínyi halála) között Pálffy Pál titkos tanácsos, nádor, aki még egy magyar rendiség gondolatrendszerében élt, vagy még inkább Batthyány Ádám főkapitány; ilyen a kegyetlenül „ellenreformáló” Szelepcsényi György püspök, majd érsek, aki minden ádáz főkatolikussága mellett is egy magyar királyt igyekszik szolgálni a német császár személyében; még inkább ilyen Lippay György esztergomi érsek, aki a vaskvári béke utáni elkeseredésében még az összeesküvőkkel is szóbaáll; és ilyen az a néhány főúr, akikről még szó esik, mint Zrínyi írásban is szerződött szövetségeseiről.

Egyszóval tehát Zrínyi Miklós 1662-től aktivizálódik, mint politikus. Összesen két-három éve van még, ennyit kapott a fatumtól. Nem sok. Szinte csak egy pillanat.

1663 kora őszén Wesselényi Ferenc nádor, Nádasdy Ferenc országbíró és Zrínyi Miklós horvát bán ligát, szövetséget köt egymással:

„Ha mi, kik az országnak első oszlopi vagyunk, valami szabados (lehetséges) úton eleit nem vesszük: végső romlásra jut híres, nevezetes, nemes nemzetünknek az ő sorsa.”

Felismerésük lényege, hogy a Habsburg uralkodóház alkalmatlan az ország felszabadítására. Hármukhoz csatlakozik bárati körük, többek között Zrínyi Miklós öccse, Péter – (bátyja halála után horvát bán) – és Frangepán Ferenc, Péter feleségének, Frangepán Katalinnak fivére.

Szeptemberben Zrínyit kinevezik az összes magyarországi hadak főparancsokává. Ekkor már a szó szoros értelmében egész Európa Zrínyire figyel. Emiatt a császári udvarban irigység támad; még a császár is attól tart – Bocskaira, Bethlenre emlékezve – hátha királlyá téteti magát?

Itt lép be Zrínyi életébe és a magyar történelembe Raimondo Montecuccoli gróf, majd herceg, ez a Modena közelében született, 1664-ben már 55 éves, tehát Zrínyinél idősebb olasz tábornagy, diplomata (Cromwellnél és Krisztina svéd királynőnél járt követségben), a harmincéves háború egyik sikeres hadvezére, a haditanács tagja. Montecuccolit afféle biztonsági felügyelőként rakták Zrínyi nyakába, s ez ellen a horvát bán már csak azért se szólhatott, mert a tábornagy őt rangban kétségkívül megelőzte, végső fokon Zrínyinek katonai előjárója volt.

Montecuccoli feladatát úgy körvonalazhatjuk, hogy a töröknek ne okozzon súlyos veszteséget, győzelem esetén akadályozza meg üldözését, lényegében csak a fennálló határok biztonságát szavatolja. Mindenképpen gátolja Zrínyi látványos katonai sikereit. Montecuccoli, aki egyébként nyomtatásban kiadott műveiben megvetőleg, becsmérlőleg szól rólunk, magyarokról, nem egyéni hiúságból vagy irigységből, nem is tudatlanságból vagy gyávaságból, hanem az uralkodó parancsára cselekedett így. A császár és udvartartása mindenképpen meg akart akadályozni egy nagyobb szabású török háborút, mert úgy gondolták, azt csak elveszíthetik. Zrínyiben különben sem bíztak, népszerűségétől valósággal rettegték. Feltételezhető, hogy jól működő hírszerzésük – melynek eredményei Montecuccoli asztalára is odakerültek – talán arról is értesült, miféle kapcsolatok szálait szövi Zrínyi...

Zrínyi viszont oly dinamikusan tört előre 1664 januárjában, hogy február elsején már az eszéki hídnál járt, azt katonái felgyújtották, ezzel lehetetlenné téve a török utánpótlást. Esterházy Pál, a későbbi nádor és herceg, büszke örömmel számol be erről a haditetről, melyben ő is részt vett.

Zrínyi diadala örömmámmorral töltötte el Európát. XVI. Lajos francia király, VII. Sándor pápa, IV. Fülöp spanyol király gratulált, kitüntetések és pénzadományokat küldve. A német nyelvű hírlapok, röpiratok és könyvek valóságos tömege jelenik meg, Zrínyit magasztalva, tőle remélve Európa békéjét. A sajtó-visszhang annyira rendkívüli, hogy joggal sejthetünk mögötte egy gondosan irányított propaganda-hadjáratot.

Mindez újabb intézkedésekre készítette az udvart. Zrínyit, mint főparancsnokot leváltották, a katonai irányító hatalmat megosztották. A császári haderő főparancsnoka, most már a hadműveleti területen, Montecuccoli lett, Zrínyi pedig csak a magyarokból álló hadtesteket vezényelhetett.

Zrínyi a hírre Bécsbe rohant, és kihallgatást kért az uralkodótól. Természetesen nem fogadták. Heteket pazarolt el Bécsben, részletes beadványt fogalmazva, melyben logikusan és józanul, mégis sértődötten panaszkodik Montecuccolira. Ez alatt Montecuccoli augusztus elsején Szentgotthárdnál végzetes csapást mért a török seregre, a csatatéren és a Rába folyóban tízezer török katona hullája hevert és úszott. Ennek ellenére, ilyen elsöprő győzelem birtokában Montecuccoli, a kapott utasításhoz híven, a lehető legkedvezőtlenebb békét kötötte meg a tönkrevért török basával, aki boldogságában, hogy ennyivel megúszta, készséggel aláírt mindent. A vasvári béke valósággal odaajándékozta (a győzelem után!) a töröknek Váradot és Érsekújvárt, lerombolták a Zrínyi-építette Új-Zrínyivárat – egyszóval, mintha a törökök győztek volna!

A „békekötés” hírére a felháborodás vihara söpört végig Európán. Zrínyi magánkívül volt. Visszavonult csáktornyai birtokára; itt töltötte életének utolsó két hónapját.

1664. november 18-án vadászni indult; szolgája egy megsebzett vadkanra hívta fel a figyelmét; Zrínyi utána ment; halálkiáltására odaseregglő társai súlyos sebekben találták. Mire rögtönzött hordágyon kocsijához vitték, meghalt. Elvérzett. Erről a

tragédiáról Bethlen Miklós számol be, aki kocsijában az erdő szélén várakozott Zrínyire.

Bethlentől tudjuk, hogy Zrínyi a vadászatra menet viccet mesélt:

„Egyszer egy embert az ördögök visznek volt. Találkozik egy barátja szemben véle. Kérdi:

– Hová mégy, kenyeres?

– Nem megyek én, hanem visznek.

– Kik, s hová?

Felelé:

– Az ördögök a pokolba.

Mond emez:

– Jaj szegény, ugyan rosszul vagy, kinél rosszabbul nem lehetnél.

Felelé:

– Rosszul bizony, de mégis lehetnék én ennél is rosszabbul,

Melyre ímez, álmélkodva:

– Hogy lehetnél rosszabbul, hiszen a pokol mindennél rosszabb?

Felelé:

– Úgy vagyok az, de most mégis ők visznek engemet, noha pokolba, de a magok vállán-hátán, hogy már nyugszom addig. S hát ha megnyergelnének s magokat is vélem vitetnék, mégis, úgylis csak azon pokolba mennék; hiszen, rosszabbul volnék úgy ennél is.”

Bethlen hozzáfűzi:

„Applicálá (vonatkoztatva) Magyarország s Erdélyre, és a törökre, németre.”

Ez a keserű tréfa jól jellemzi Zrínyi lelkiállapotát és véleményét a helyzetről. A pokolba tartunk, noha nem a magunk lábán, nem önként megyünk, hanem visznek...

Kérdés, hogy mit tett Zrínyi e két hónap alatt és már előtte, 1663–1664 folyamán?

Erre vonatkozó levelezés, okmányok nem maradtak fenn.

Ezeket Zrínyiné, a háttérbe húzódó, csendes asszony, akit férje halála után Zrínyi Péter elzavart Csáktornyáról, bizonyára megsemmisítette.

Viszont támpontot nyújt néhány közvetett bizonyíték: Bethlen önéletírásának egy-két részlete, utalása; a Zrínyi halála utáni udvari gyász a müncheni bajor fejedelem rendeletére, a kinyomtatott, gyászmisén elhangzott prédikáció szövege; és nem utolsósorban az 1663 őszén kötött liga szerződő tagjainak további sorsa.

Kezdjük mindjárt ezzel, bár később visszatérünk rájuk.

Nádasdy Ferencet, Zrínyi Pétert és Frangepán Ferencet 1671. április harmincadikán kivégezték. Wesselényi nádort csak azért nem, mert már nem élt: 1667 márciusában meghalt.

Zrínyi legközvetlenebb „összeesküvő”-társait tehát hóhérkézre adta a császár.

Lássuk most Bethlen Miklós önéletírását.

Bethlent 1664 húsvétján XIV. Lajos Turenne marsall közvetítésével kihallgatáson fogadja. Colbert-től útiköltségül száz aranyat kap, hogy minél gyorsabban vigyen el egy sürgős üzenetet az erdélyi fejedelemnek. Április 24-én indul haza Bethlen Hollandián és Németországon keresztül; Késmárkon megáll, Thököli Istvánnal értekezik, június elsején Huszton van. Innen Apafy Mihály fejedelemhez siet, akinek átadja XIV. Lajos levelét. „Mivelhogy franciául volt írva, én magam fordítottam meg.” Ámde a levél tartalmáról Bethlen – aki önéletírását a császár rabságában írja! – nem tájékoztat. Mélyen hallgat. A levél tartalmának ismeretében Bethlent haladéktalanul elküldik Csáktornyára, Zrínyi Miklóshoz. Odautaztában ismét Thököli Istvánnal száll meg Késmárkon. Tőle hall a vasvári békéről, „melyen én megszomorodám.” További útjára katonai kíséretet kap (!), Radics András „híres *kuruc*, munkácsi kapitány” személyében.

November 13-án érkezik Csáktornyára, itt Zrínyi megkülönböztetett szívességgel fogadja a fiatalembert. Ebéd közben egy futár a császár kéziratát hozza: Zrínyi induljon haladéktalanul

Bécsbe, császári kihallgatásra. Ez a levél „*suspectum (gyanus) volt előtte.*” Zrínyi ügyvédje: Vitnyédi is „*gyanuban volt miatta.*” Zrínyi kijelenti: indul Bécsbe, Bethlent is viszi magával, de előbb vadásznak egyet.

Zrínyi a vadászatot meghal.

Mit tesz Bethlen?

Zrínyi Péter utasítására a haláleset után haladéktalanul Velencébe indul. Útján Zrínyi Péter egy katonája kíséri. Velencében a doge-palotában „mindjárt megmondták, hogy a törökkel megbékéllettek.” (Ezt az önéletírást netán elolvasó császári börtönőr is megtudhatta.) Velencéből Zrínyi Péternéhez, született Fransepán Katához megy Buccariba. Itt tartózkodik Péter leánya, Zrínyi Ilona is. Zrínyi Péterné ismét kíséretet ad Bethlen mellé, aki visszamegy Csáktornyára. Tehát nem tér haza, Erdélybe, hanem jelenti: mit végzett Velencében. Csáktornyára érkezvén, értesül, hogy Zrínyi Miklóst már eltemették. Bethlen nem közli, mit végzett itt; szófukar módon előadja, hogy indult vissza Erdélybe, természetesen ismét megállván Thökölinél, majd Keczer András és Barakonyi Ferenc udvarházába tért be. (Mindkettő Wesselényi nádor bizalmi embere.) A társaság együtt fölkerelkedik és elmegy Murány várába, Wesselényi Ferenc nádorhoz. Itt van Petrőczy István (a későbbi kuruc vezér). „A palatinusnál laktam szeptemberig.” Jó sokáig. Mi történt ott?

„*Akkor forraltattak ennek a mai napig tartó (notabene: a mai nap – a Rákóczi-szabadságharc ideje!, ekkor írja Bethlen az önéletírását a császár fogságában) nehéz dolognak munkái, azokban azután ennyire forgottam. Igen kevés emberrel közöltetett először. A fejedelem, az atyám, Bánffy Dénes (kivégezték!) én, Baló László hopmester és Inczédi Péter conservator (levéltáros) tudtuk. A titkos levelezés „az én kezemen forgott.”*

„*A bécsi udvar Wesselényi palatinus halála után megtudott mindent.*” Ámde őt, Bethlent, most, itt börtönében hiába is faggatnák, semmire sem emlékezik, mert állandóan részeg volt. „Józanok is voltunk ugyan néha.” Tudniillik ott Murány várá-

ban, a nádornál. Bethlen mintha feledné, hogy néhány lappal korábban közli: antialkoholista létére sohasem ivott szeszes italt...

Bethlen ebben a titokzatoskodó beszámolójában, melyben az utókort kívánja, ha szófukar rejtélyességgel is, tájékoztatni, *csak olyan személyeket említ, akik a szöveg írásakor már nem élnek*. Önmagát viszont hallgatásba burkolja. Azaz inkább: elhallgatásokba. De így is sok mindent tudtunk meg:

Zrínyi Miklós kapcsolatban állt az erdélyi fejedelemmel.

XIV. Lajos francia király személyes, sürgős üzenetet küldött Erdélybe, ezt az üzenetet Bethlennek a fejedelem parancsára szóban továbbítania kellett Zrínyihez. Útközben Bethlen csupa olyan személlyel találkozik, olyanokat keres fel, akiket 1671-ben vagy kivégeztek összeesküvés ürügyén, vagy később közismert kurucokká váltak.

Zrínyit császári kézirat rendeli Bécsbe. Zrínyi ezt gyanús-nak találja. Mégis úgy dönt: utazik, de előbb vadászni indul.

Zrínyi halála után Bethlen nem gyászol, hanem haladéktalanul Velencébe utazik. Zrínyi Péter küldi, Zrínyiné segíti. Mit végzett Velencében, mit nem: akármit, visszatér Csáktornyára, ahol beszámol híreiről. Ezeket a híreket Zrínyi Péter utasítására továbbítja a nádornak és az összeesküvőknek. Hazatérve Erdélybe, Bethlen intézi a titkos levelezést.

Aztán, a nádor halála után, *„a bécsi udvar megtudott mindent.”*

Mi ez a minden?

Főbenjáró dolog, ha egyszer Nádasdyt, Frangepánt, Zrínyi Pétert kivégezték miatta.

Nagyjából tudjuk is: Bocskai mintájára, akár a törökkel is szövetkezve, független Magyarország kikiáltására törekedtek. Rövidesen visszatérünk a dologra, már amennyit tudunk róla. Most, ezúttal, csak Bethlen beszámolóját vettük szemügyre, s ez szorosan Zrínyi Miklós személyéhez kapcsolódik.

Zrínyi széles látókörű, megfontolt államférfi volt. Bizonyos, hogy nem azok a kalandos szervezkedések foglalkoztatták, amelyek miatt aztán, halála után, nála tehetségtelegebb, ügyetlenebb, óvatlanabb társai „lebuktak.”

Viszont annyi bizonyos és kétségtelen, hogy titkos kapcsolatai voltak a francia királlyal és Magyarország és Erdély elégedetlenjeivel. A császár maga arra gyanakodott, hogy királlyá óhajtja választatni magát. Pedig erről nem volt szó.

Hanem miről?

Sohasem fogjuk megtudni, mert Zrínyi hihetetlen óvatossággal dolgozott és legközelebbi munkatársait sem avatta be minden gondolatába.

Viszont néhány dolog sejthető.

Zrínyi halálának hírére a bajor fejedelmi udvar gyászt rendelt el, és az ünnepélyes gyászmisén, a fejedelem jelenlétében, egy szerzetes gyászbeszédet mondott, amelyet nyomtatásban is közreadtak. *Zrínyit tehát München jobban gyászolja, mint Bécs.*

A gyászbeszéd Zrínyit az egekig magasztalja és utal arra, hogy a bajor fejedelem milyen szívesen venne, vett volna részt Zrínyivel együtt Magyarország felszabadításában. (1686-ban aztán tényleg részt is vettek, több sikerrel és kézzelfoghatóbb eredménnyel, mint a császári csapatok.)

Nem lehetetlen, hogy Zrínyi fejében a következő gondolat fordult meg: bajor és német birodalmi csapatokkal, a bajor fejedelem vezényletével felszabadítják az országot a töröktől; a kész tények birtokában a rendek magyar királlyá választják a bajor fejedelmet... Ily módon a Habsburg császár egy német gyűrűbe fogva, alkudni lenne kénytelen nem csak a magyarokkal, hanem más német fejedelemségekkel is. Gondoljuk meg: Rákóczi, *Zrínyi Péter unokája*, 1703-ban Miksa Emánuel bajor választófejedelem magyar királlyá tételéről tárgyalt és a Habsburgok ónodi trónfosztása után 1708. január 3-án felajánlotta a magyar koronát Maximilian Emanuel

bajor fejedelemnek! Ne feledjük azt se, hogy Napoleon korában a bajor fejedelem habozás nélkül a franciák oldalára állt, Napóleon királlyá is tette fejedelmüket; a bajor királyság az 1814-es bécsi kongresszusig a Habsburg-ház ellenfelének számított.

Persze mindez feltevés, bár a bajor fejedelmek alighanem eljátszogattak ilyesféle gondolatokkal – amire a Budavár felszabadítása körüli viselkedésük is utalni látszik.

Zrínyinek talán szerencséje is, hogy a titokzatos vadkan végzett vele; ki tudja, miféle meghurcoltatásnak néz elébe, ha a császári hívásnak engedelmeskedve Bécsbe megy...

A vadkant azért nevezhetjük titokzatosnak, mert Bethlen maga, noha a helyszín közvetlen közelében volt, *nem látta*. Egyházaskükki Dervarics Kálmánnak 1881-ben Szombathelyen kiadott tanulmányát, mely szerint Zrínyit Póka nevű vadásza hozta ilyen halálos kimenetelű helyzetbe az udvar cselszövényének engedve, a történettudományi szakirodalom nem veszi komolyan. Ezzel szemben Thirring Gusztáv földrajztudós, népesezés-statisztikus, a Tudományos Akadémia tagja, a *Pallas Lexikon*ban elfogadja Dervarics érvelését. Erre most csak azért utalunk, mert az is jellemez egy kort, hogy milyen mendemondák kelnek szárnyra és miért... Mint látni fogjuk, Zrínyi Miklós körének és ligatársainak, azok leszármazottainak hajmeresztő sorsa – ezek a sorsok egy Dumas-regény fantáziavilágát is meghaladják – egyáltalán nem utasítja a képzelődés világába egy Habsburgok-szította gyilkosság *netáni* lehetőségét.

„Így lőn vége Zrínyi Miklósnak: csuda, olyan vitéz sem lőtt, sem vágott a kanhoz, stuc, spádé (puska, kard) lévén nála.” Még Bethlen is ezzel a tűnődéssel végzi beszámolóját.

Zrínyi ligájának tagjai 1666-ban újabb megállapodást kötöttek. Ezt Wesselényi, Zrínyi Péter és Nádasdy Bécsben, december 19-én írásba foglalták. Megjegyzendő, hogy ez a három férfi nem volt igazán jóban egymással, legkevésbé a később csatlakozó Frangepán Ferenc. Viszont híveik, baráti körük, szolgánépük, katonáik szélfúttá lángként terjesztették rebellis tanaikat.

Noha ők is praktikáltak a francia követtel, álruhás találkozókat szervezve Bécs környéki kocsmákban, ők is üzentek a töröknek hol közvetlenül, hol Apáfy fejedelem erdélyi udvarán keresztül tartották a kapcsolatot Bethlen Miklóssal, hiszen láttuk – mozgolódásuk inkább nevezhető elégedetlenkedésnek, az állapotok szidalmazásának, mint tényleges összeesküvésnek. Az udvar régóta tudott üzelmeikről. Ha ma úgy látnók: kölcsönösen beárulták egymást – ez nem is olyan biztos, lehet, hogy csupán rokonszenvezőt kerestek vagy sejtettek azokban az udvari főemberekben, akiknek amúgy magyar módra kifecsegték honfibújukat. (Lippay érseknek például, aki sűrűn bologatott keserveik hallatán.)

Erre utal az is, hogy mind Széchy Mária, aki férje halála után egy császári főembernek, akit rokonszenvezőnek vélt, kifecsegte terveiket, mind pedig az, hogy Zrínyi Péter és Nádasdy tökéletes gyanútlanysággal sétáltak bele a csapdába. Zrínyi és Nádasdy egy bécsi szállodában szórakozott, az *általuk kért* császári kihallgatásra várva, amikor lefogták őket.

A letartóztatás és kivégzés kiváltó oka az 1670-ben kirobbant országos fölkelés ténye volt. Noha ezt tényleg Zrínyiék szították, a paraszti, kismemesi, polgári elégedetlenség, az egyre kegyetlenebb adózás annyira gyötörte a lakosságot, hogy ilyen fölkelés előbb-utóbb mindenképp kirobbant volna. Vagyis tehát Zrínyi Péter, Nádasdy, Frangepán és néhány társuk azért került hóhérkézre, hogy a császár elrettentő példát mutathasson.

A császáriak egyetlen összeesküvőt nem tudtak kézre keríteni: a Bethlen idézett beszámolójában sűrűn szereplő Thököli Istvánt, aki a beteg nádor helyett és halála után a főszervező volt. Megostromolták Árva várát, de csak azután tudták kézre keríteni, hogy a 47 éves várúr 1670. december negyedikén meghalt, fia, Imre pedig Erdélybe menekült.

Zrínyit és Frangepánt Wienerneustadtban, Nádasdyt Bécsben fejezték le 1671. április harmincadikán. Perbe fogtak tovább-

bi 221 vádlottat, némelyiküket kivégezték, sokan Erdélybe szöktek, megvetvén alapját a *kuruc* mozgólódásoknak.

Az udvar jó üzletet csinált: a hatalmas Zrínyi–Frangepán–Nádasdy–Thököli–Wesselényi–Széchy-vagyon a császár kezére került.

Mivel azonban az összeesküvésben (nevezzük jobb híján annak) részt vett I. Rákóczi Ferenc névleges erdélyi fejedelmet, noha Zrínyi Péter tanácsára ő adott jelt az 1670-es fölkelésre, jó pénzért és mert várait császári kézre adta, nem utolsósorban pedig erélyes és eszes anyjának, II. Rákóczi Györgyné Báthori Zsófiának közbenjárására büntetlenül hagyták; az elégedetlenség paraszát nem taposták hamuvá. Az újra felizzott; felizzította Rákócziné Zrínyi Ilona, a kivégzett Péter leánya, II. Rákóczi Ferenc édesanyja...

És itt érdemes mind ezt az összeesküvést, melyet arról a Wesselényi nádorról neveztek el, aki már nem is élt annak leleplezésekor, mind a korabeli társadalmi-politikai viszonyokat az aszszonyok oldaláról megvilágítani.

Zrínyi Péterné Frangepán Katalin egy III. Béla óta szakadatlanul jelentős szerepet játszó történelmi család leánya. Feltűnő, hogy nemcsak a férfiak – (mint sok közül Kristóf, János király hadvezére és Ferenc, János király püspök diplomatája) – hanem a nők is kiemelkedő szerepet játszottak, lásd Perényiné Frangepán Katalint, akinek költségén és szorgalmazására az első magyar nyelvű nyomtatott könyv elkészült és megjelent. (Komjáti Benedek: *Szent Pál levelei magyar nyelven*, 1533.)

Nos, ez a Zrínyiné, egy nemzedékek óta izzó Habsburg-gyűlöletben élő család leánya, művelt, okos, férjénél intelligensebb asszony, hatalmas kiterjedésű tengerparti birtokok úrnője, Velence Köztársasággal hagyományosan jó kapcsolatokat ápoló hölgy – lásd Bethlen beszámolóját! – nagy körültekintéssel keresi ki 1643-ban született leánya: Ilona férjét. Ilona, aki addig mindenüvé követi anyját, tanul tőle és figyel, már huszonhárom éves, tehát a kor szokásaihoz képest szinte vénlány, amikor

1666-ban – éppen az „összeesküvés” évében! – elérkezik a kedvező pillanat: a délnyugati országrész leggazdagabb lánya férjhez megy az északkeleti országrész leggazdagabb férfiához, a nála két évvel fiatalabb I. Rákóczi Ferenchez. Ezt a házasságot a férfi erélyes anyja, Báthori Zsófia (II. Rákóczi György özvegye) akinek messze ér a keze, a bécsi udvartól a lengyel főnemesi házakig, és a lány szintén erélyes anyja, Frangepán Katalin „hozták össze.” Olyan frigy ez, mely minden összeesküvés nélkül is *egy kézben összpontosítja Magyarország hatalmas területeit!* I. Rákóczi Ferenc csak névleg „első”, mert atyja halála útján mégsem ő lett Erdély fejedelme, bár gyerekkorában elismerték II. Rákóczi György utódául; a gazdag főurak vadászgató-zenélgető életét éli Sárospatakon és birtoka más kastélyaiban. Meglehetősen sokára, 1672-ben születik első gyermekük, Juliánna, majd 1676 márciusában Borsi várkastélyában (Borsi Sátoraljaújhegylyel szemben, a mai Csehszlovákiában terül el) szüli meg Rákócziné Zrínyi Ilona egyetlen fiát, Ferencet.

Ekkor már egyedül ő őrzi a lángot, mert öt évvel korábban kivégzett apját 1673-ban anyja, Zrínyi Péterné Frangepán Katalin is követte a sírba: egy grazi kolostorban élt internálva, elmeháborodottan; a császárt szidva halt meg. Fiát ugyanis, Ilona öccsét, elvették tőle: Zrínyi Jánost, Péter fiát Anton Gnade álnéven katonának sorozták. A fiú fellázadt császári rabtartói ellen; 1683-ban Kufstein várának börtönébe zárják, itt halt meg 1703-ban. Képzeljük el Zrínyi Ilona lelkiállapotát: apját kivégezték, anyja rabságban, öccse lelelencgyerekként tengeti életét, amíg föl nem lázad és le nem csukják – így nevelgeti fiát, egyedül, özvegyként, mert I. Rákóczi Ferenc 1676 júliusában, néhány hónappal kisfia születése után, meghalt.

Zrínyi Ilona ekkor – 1680-tól – Munkácsra, családi birtokukra költözik; Munkács vára ugyanis a Báthoriaké, I. Rákóczi Ferenc özvegye tehát az 1680-ban meghalt anyós, Báthori Zsófia örökét foglalta el.

Báthori Zsófia is szerepet játszott tehát a mozgalomban; ha

messziről is, ha fiát menteni tudó, megalkudni látszó ügyességgel is, de semmi esetre sem a császár pártján.

Zrínyiné Frangepán Katalin ösztönözte fivérét, a tengeremléki birtokára visszahúzódni vágyó Frangepán Ferencet a ligában való részvételre. Ő a család utolsó férfisarja. Vele kihalt a legtovább élt tersattói ág.

Fontos szerepet játszik Wesselényiné Széchy Mária is, a nádorné, a „murányi Vénusz”. Ez az okos-híres szépasszony két férjét temette el, mikor hatalmas vagyonát hozományként átjuttatta harmadik férje, Wesselényi nádor kezére (1644). Murány fontos vára ugyanis a murányi Vénusz előző férjei révén az erdélyi fejedelemséghez tartozott. Az eseményt húsz évvel később, 1664-ben megírták titkárukkal, Gyöngyösi Istvánnal *Márssal társalkodó murányi Vénusz* címen. Széchy Annamária sikerrel társalkodott Mars hadistennel; a murányi találkozón gyakorlatilag ő irányította háziasszonyként az összeesküvést, mert férje oly súlyos beteg volt, hogy kezét-lábát mozdítani se tudta. (Bethlen: „*a palatinus erőtlen, kéz- és lábnélkül való ember*”) Szerepét persze nem szabad eltúloznunk, a kezdeményező nem ő volt, hanem Zrínyiné Frangepán Katalin, később pedig leánya, Ilona; de az mégis megfontolandó körülmény, hogy éppen akkor jelenik meg egy szerelmi epikus ének egy húsz évvel korábbi kalandról, amikor a vén lovag már mozdulni se tud a köszvénytől; viszont ez a mű a közfigyelmet politikai tanakodásokról szerelmi kalandokra tereli. Murány várában Vénusz uralkodik, nem pedig Mária – hirdetteti magáról Annamária asszony. Az is meggondolandó, hogy Széchy Máriát a kivégzések után vagyonától megfosztották és Kőszegre internálták. Kőszegen halt meg elhagyatottan, szegényen ez a hajdan mérhetetlenül gazdag asszony 1679 nyarán.

Az ártatlannak tudott vagy vélt feleségeket nem háborgatták a császáriak, így Frangepánné Giulietta De Naro márkinőt nem érte bántódás (a férje vagyonának elkobozásán kívül), Nádasdy Ferenc felesége pedig, Esterházy Júlia, Miklós néhai nádor leá-

nya tovább nevelhette tizenegy gyermekét, akik – a férfiak – valamennyien vagy papok, vagy katonák lettek, de legalább saját nevükön, nem úgy, mint szegény Zrínyi-fiú, aki mint Anton Gnade lelelcgyerek sínylődött Kufsteinben...

Végső fokon a legszomorúbb tanulságunk az, hogy nem is volt olyan végzetesen komoly ügy ez az úgynevezett összeesküvés; elégedetlen hazafiak háborgása, pártfogók utáni kapkodása volt csupán, viszont az udvarnak jól jött, hogy példát mutatva hosszú időre megfélemlítse a magyar nemességet.

Zrínyi Miklós özvegyéről, Löbl Zsófiáról szinte semmit se tudunk. Csáktornyról az összeesküvés leleplezése előtt elköltözött, nyilván vissza Ausztriába. Felnevelte fiát, gróf Zrínyi Ádámot, aki huszonkilenc éves korában, 1791. augusztus 19-én mint tiszt Szalánkeménnél elesett a hazáért, Bádeni Lajos őrgróf seregtestének alárendeltségében. Vele kihalt a Zrínyi-nemzetiség.

„Alig kezd az ember egy derék dolgot, mindjárt ott terem a halál és félbenhagyatja véle kevély szándékjait” – írta Zrínyi Miklós a Vitéz hadnagy előszavában.

Így történt.

Sírnak a csillagok, bujdosván felhőkben

Rettenetes évtizedek következnek. A magyar történelemnek talán legtragikusabb korszaka. Még Rákóczi győzelmei mögött is ott leselkednek a kudarcok; ami az ország egyik részében diadal, az a másikban vereség. Mintha a szivárvány mögött is viharfelhők gyülekeznének. Erre az időszakra esik az ország felszabadulása a török uralom alól. És ugyanekkor az eperjesi vértörvényszék, a protestáns lelkészek gályarabságra hurcolása...

Zrínyi, Frangepán és Nádasdy kivégzése minden féket elszakított; a bécsi udvar maradék gátlásait is feladta.

1671 decemberében a császár elrendeli a magyar végvári katonaság szélnek eresztését. Az amúgy is fizetetlen vitézek csapatsámra kóborolnak lápokon, erdőkben, felperzselt falvak helyén. Tizenegyezer katonából hétezer magyart érint ez az intézkedés. A *Mit búsulsz, kenyeres...* kezdetű kuruc dal pontos helyzetképet ad róluk:

*Rongyos az dolmányom, ki van az oldalom,
Az sok folttul ugyan nehéz a nadrágom,
Hátam lapockáját veri az kalpagom,
Zsirtul ködmenyem is igen megavult már*

*Kenyerem, pecsenyém igen szűkön vagyon
Morzsalék sem hever most az tarsolyomban,*

*Pénzem pedig nincsen most az oldalamon,
Kiürült az gyűszűm, elkölt kóborlásom*

*Az lovamrul igen lekopott az patkó
Azki még rajta van, az is nem igen jó,
Ha nem patkoltatok, elhal tülem az ló
Csak gyalog maradok, mint egy rút kóborló*

Mikor híre támadt, hogy a császáriak ostromolta Árva várában megholt öreg Thököli fia, a tizennégy éves István anyja után örökölt erdélyi birtokaira menekült, sorra állnak be ezek a szegénylegények a Thököli-gyerek táborába.

1672-ben egész seregük van, erdélyiek is vannak közöttük, Teleki Mihály az egyik vezérük, meg Petrőczy István – róla is hallottunk Bethlentől. Elfoglalják Ónodot, Tokajt, Szendrőt, sőt Eperjest is.

De a császár mindebből hamis következtetést von le: 1673-ban Johann Caspar Ampringent, a német lovagrend nagymesterét kinevezi Magyarország kormányzójának és nekilát a magyar protestánsok kiirtásának. A református és evangélikus lelkészeket és tanítókat Pozsonyba idézik, aki nem tér át katolikusnak, azt gályarabságra ítélik. 1674-ben kezdődnek a zaklatások, 1675-ben már viszik is a hitük mellett kitartó férfiakat a gályákra. 1676 februárjában Ruyter holland tengernagy szabadítja ki őket a Földközi-tengeren; Európa-szerte nagy szenzáció, évekig beszélnek erről a szörnyűségről. A magyar katolikus főpapság mindezt támogatja, jobb esetben tűri, tétlenül nézi.

A francia király felfigyel Thököliék mozgolódására, 1677-ben francia csapatok érkeznek Erdélybe, nem annyira Thököliéket támogatni, mint inkább a császárt bosszantani.

Erdély... Hová lett a régi fénye, dicsősége. Oda a tündérkert. Borkedvelő fejedelme, Apafy Mihály falusi bíróként uralkodik országában, az embernek a haja szála égnek áll, amikor a kisszerű cselszövények, feleségek pusmogásai, irigykedései miatt, ré-

szeg mulatozáskor felröppent sértő szavak után kivégzések következnek, értelmetlen emberhalállal végződik majd mindegyik esztendő. Török vazallus államocská tengődik Bethlen Gábor hajdani birodalmában. Érdemes fellapozni Cserei Mihály regénybeillő krónikáját, de akár Bethlent is – tanulságos, lehangoló olvasmány.

Montecuccoli herceg éppen javaslatot terjeszt elő a császárnak, hogy telepítsenek Magyarországra megbízható idegeneket, (*l'Ungheria nell'anno 1677*). A megbízhatatlan és értéktelen magyarokat ki se kell irtani, hullanak azok úgyis, amikor, 1678-ban, a férfitá serdült Thököli Imre, a Wesselényi–Zrínyi Péter–Nádasdy–Frangepán összeesküvés egyetlen életben maradt tagja végigszángul az országon.

A császár megszeppen, 1681-ben országgyűlést hirdet Sopronba, itt néhány engedményt tesz, például megszünteti Ampringen kormányzóságot és Esterházy Pált, a zenekedvelő főurat teszi nádorrá.

Thököli tisztelgő látogatást tesz a budai török basánál, az jóakarátulag támogatásáról biztosítja őt a szultán nevében, most már afféle kiskirályként jár-kezel az országban, az éppen elfoglalt városokban, amelyeket persze előbb-utóbb mindig visszafoglalnak a császáriak, tőlük ismét a kurucok – mert így nevezik magukat – és így folyik ez évről évre. Thököli a gályarabságra hurcolt prédikátorok miatti dühében a katolikus papságot zaklatja, kínozza, üldözi. Az államférfiúi képességekben nem bővelkedő, amúgy bátor és vállalkozókedvű Thököli 1682-ben nőül veszi I. Rákóczi Ferenc özvegyét, a kivégzett összeesküvőtárs leányát, Zrínyi Ilonát. Vagy inkább: a harminckilenc éves Zrínyi Ilona férjül veszi a huszonöt éves Thököli Imrét. Nem szerelmi házasság ez: két lázadó lélek egyesül, a kivégzett Zrínyi Péter leánya, és a császári számonkérés elől megszökött gazdag felvidéki nemesúr-összeesküvő. Ismét csak Gyöngyösi István köszönti az újdonsült házaspárt lakodalmi versezettel, mint hajdan

Wesselényit és Széchy Annamáriát – az a Gyöngyösi, aki élete végén Rákóczi tiszviselője...

Szép is lenne mindez, kerek történet, igazságosztással, ha 1683-ban nem kerekedne fel a szultán, hogy utolsó erejének kifejtésével elfoglalja Bécset. És Thököli persze a szultán mellé szegődik, pozsonyi táborából nyugtalanítja a Bécset és az egész Európát védelmező immár nem csak császári, hanem *egyesült összeurópai csapatokat*, miközben Zrínyi Ilona Léván várakozik, kisleány, Rákóczi Ferenc pedig nevelőapja katonái között tüsténkedik. Elképesztő Thököli (és talán Zrínyi Ilona) politikai érzékének hiánya: nem veszi, nem veszik észre, hogy most egészen más a török mellé állni, mint korábban bármikor; Thököli hosszú időre kompromittálja a magyar függetlenségi mozgalmat, amikor pedig a császáriak, és az őket megmentő lengyel király, Sobieski megsemmisítő csapást mérnek Kara Musztafa seregre, Thököli szánalomra méltón oldalog el Bécs és Pozsony alól. Zrínyi Ilona rejtekházakon lopózik Munkács várába s oda gyermekeivel bezárkózik. Thököli tovább kíséri a visszavonuló törököt, vesztére, mert 1685 októberében a szultán foglyul ejti s letartóztatva Belgrádba toloncolja. Tűznek szánják. Ennek hírére a thökölista kuruc csapatok átállnak a császár, pontosabban a felszabadítók oldalára – ennyi haszna legalább van Thököli török rabságának; Petneházy Dávid, Bottyán János, Bercsényi Miklós gróf sokadmagukkal ott küzdenek Buda és Pest alatt, mert 1686-ban végre megkezdődik Buda várának ostroma.

Egyetlen vár tart ki a felszabadítókkal szemben: Zrínyi Ilona makacsul védi Munkács várát s így áll elő az a hihetetlen és mégis oly jellemző helyzet, hogy ugyanabban az évben, amikor a császári fővezénylet alatt küzdő keresztény csapatok felszabadítják Buda várát (1686. szeptember 2.), egy várat, kisebbet és hasonlíthatatlanul gyengébben erősítettet: Munkácsot *ugyanazek a csapatok nem képesek elfoglalni!* Zrínyi Ilona személyesen irányítja a védekezést az ostrom alatt, a gyermek Rákóczi Ferenc ott van a falakon édesanyja szoknyája mellett): „Egy

ágyúgolyó a mellette (Zrínyi Ilona mellett) álló szolgálólány fejét úgy szakította le, hogy agya anyámra fröccsent” – emlékezik Rákóczi Ferenc ezekre a napokra. Zrínyi Ilona a sebesülteket „saját kezűleg kevert orvosságokkal maga gyógyította” és „rettenthetetlenül járt körbe a falakon.” Hogy közben hogyan és mire oktatta gyermekeit, azt nem nehéz kikövetkeztetnünk Rákóczi Ferenc életének későbbi alakulására gondolva.

1686-ban tehát végre megkezdődik Magyarország felszabadítása a török alól. Esztergom, Pécs, Siklós, Kaposvár máris szabad.

Ámde, mint látjuk, az előzmények miatt az ország lakosságában közöny vagy (lásd Munkács esetét) ellenállás mutatkozik. Érthető. „Debrecen városában (a császári csapatok 1686-ban) házról házra jártak, barbár kínzások közt vallatták ki a debreceni polgároktól, hogy hol tartják a pénzt és az élelmet... Antonio Caraffa tábornok olasz pénzügyi élelmességre jellemző, hogy a várostól sokkal többet zsarolt ki, mint amennyire szüksége lett volna és amennyit Debrecen képes lett volna elviselni.” (Szekfü Gyula.) Ugyanez a Caraffa tábornok 1687-ben Eperjes városában összeesküvés hamis ürügyével ártatlan, de gazdag polgárok tucatjait végeztette ki, hogy vagyonukra rátehesse kezét. A felszabadító császári hadsereg tehát Magyarországon úgy viselkedett, mintha ellenséges, mintha török földön járna. Pusztított, rabolt. Sok műemlékünk, melyekről ma azt hisszük: a török barbár pusztításának esett áldozatul, valójában a felszabadító hadsereg katonáinak öldöklő dühétől szenvedett.

A császár öfelsége mindezzel mitsem törődött. Diadalának tudatában országgyűlést hív egybe, s ezen Esterházy Pál nádor támogató javaslatára – a nádor jutalmul a birodalmi hercegi címet és rangot kapta a császártól! – a rendek tudomásul vették, elismerték a Habsburg-ház örökké tartó trónutódlási jogát. Egy héttel az országgyűlés megnyitása előtt Draskovich Miklós országbíró, (Zrínyi Miklós korán meghalt első feleségének rokona), aki makacsul ellenezte az öröklési jog megszavazását, várat-

lanul meghalt. Rákóczi Ferenc szerint „ezt a hirtelen halált mindenki közmegegyezéssel mérgezésnek tulajdonította, s ezért oly nagy rémület szállta meg a főurakat, hogy ettől kezdve senki sem mert szembeszállni a németekkel”.

Ebben a Habsburgoknak kedvező győzelmi hangulatban, miközben tényleg sorra szabadulnak fel magyar területek, nem utolsósorban Thököli átállt kurucainak jóvoltából – közöttük harcol Zrínyi Ádám gróf is, Miklós fia! – újra ostrom alá veszik a magányos Munkács várát, hiszen már Erdély is a császáré... Zrínyi Ilona 1688. január negyedikén, évekig tartó sikeres ellenállás után, feladja Munkácsot. Leányával és fiával őrizet alatt Bécsbe kísérik. Bécsben özvegy I. Rákóczi Ferencné, most Thököli Imréné született Zrínyi Ilonát az orsolya-apácák zárdájában tartják fogva leányával, Rákóczi Juliánnával. Rákóczi Ferencet elszakítják anyjától, akit soha többé nem lát.

„Tizenkettedik évemet töltöttem be azon a napon, melyen Bécsbe értünk. (1688. március 27.) A bezárt városkapunál több órán át várakoztunk a minket gyalázó tömeg közszemléjére kitéve.”

Thököli becsületére válik, hogy 1692. januárjában kiszabadította feleségét, oly módon, hogy kicserélték a török fogságba esett Donatus Heisler császári tábornokkal, így Zrínyi Ilona ettől kezdve férje mellett él haláláig. Előzőleg azonban az erélyes asszonynak sikerült egy csele: mivel megtudta, hogy leányát, Juliánnát apácaként akarják a zárdában tartani, Zrínyi Ilona, kihasználva Kollonich római tartózkodását, gyorsan nyélbe ütötte házasságát Juliánna és a nála kétszer idősebb Ferdinand Gobert Aspremont-Reckheim gróffal, akit „anyám igen kedvelt” (Rákóczi), vagyis megbízott benne. (1691. június 24.) Az udvar dühében Juliánnát Tullnba internálta, a férjet pedig Spielbergbe zárta s azon ügyködött, hogy érvénytelenítsék a házasságot. Ez nem sikerült, férj és feleség kiszabadult...

Rákóczit 1688-ban mindjárt Kollonich Lipót bíboros elé vezették, aki a fiút az akkor Neuhaus-nak nevezett Jindrichuv

Hradecbe küldi, Dél-Csehországba, egy jezsuita nevelőintézetbe. Amíg a gyermek Rákóczi ifjúvá serdül, amíg elfeledi anyanyelvét és császárhű alattvalóvá képezik ki, míg Itáliában utazgat és az élet élvezetét tanulgatja, a felszabadító háború tovább folyik, fokozatosan az egész ország felszabadul a török alól, de nem magyar államként szerveződik újjá, hanem a Habsburg császár afféle magánbirtokaként végső fokon a Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation (a Német Nemzet Szent Római Birodalma) tartományává züllesztik. Ennek fokozatos felismerése olyan döbbenettel, mai kifejezéssel élve akkora *sokkhatással* zúdul a megmaradt, összesen talán kétmilliónyi magyar országlakosságra, hogy képtelen a végső fokon életet mentő beletörődő alkalmazkodásra, hanem önpusztító dühvel veti magát a császári önkény képviselőire, katonákra, rendfenntartó erőkre, adószedőkre, papokra, tisztviselőkre, császárhű nemes urakra. 1690-től kezdve tehát nem csupán a török ellen folynak sikeres katonai hadműveletek, melyekben a legjobb magyar katonák is lelkesen részt vesznek – harmadszor utalunk Zrínyi Ádám 1691-es hősi halálára Szalánkeménnél, és megemlítjük, hogy Bercsényi Miklós gróf a császári katonai hadtápszolgálat egyik főnöke – hanem Thököli maradék felkelő erői is pusztítgatják a császáriakat, szervezetlen, kóborló kurucok ott irtják a császár katonáit, ahol tudják, imitt-amott az utukba eső falut vagy mezővárost is lelkifurdalás nélkül ki-kifosztva; járványok pusztítanak, a „felszabadult” lakatlan területekre betelepített német, szlovák, szerb parasztok új szerzeményükön önvédő közösségekbe tömörülnek, rettegve a magyar őslakosságtól, és gyűlölve azt, hiszen szemükben ők „törökök”, mint a pécsi magyar őslakosság, akiket máig „tükéeknek”, törököknek nevezzük... Bethlen Miklós kétségbeesve siet Bécsbe tárgyalni Erdély érdekében, szinte semmit sem ér el, Rabutin tábornok Erdélyt is meghódított földként kezeli, ifjabb Apafy Mihályt a császár vendégszeretete haláláig Bécsben tartja, előkelő rabságban, s rövidesen követi őt Bethlen Miklós is, Erdély kancellárja, ki pedig minden erővel

igyekszik ésszerűen kiegyezni a császárral, de hisz éppen ez a baj, a császárnak nem együttműködő, független Erdélyre van szüksége, hanem egy meghódított tartományra. Ezért aztán, midőn Bethlen Hollandiában álnéven kiadja *Noé galambja* című röpiratát, kifejtván békés, ámde egy mégis független Erdélyt képviselő nézeteit – (ez már 1704-ben történt) – őt is elfogják, s haláláig Bécsben raboskodik. A császárnak, ismételjük, feltétlenül behódoló alattvalók kellenek, semmiféle magyar függetlenségről nem akar hallani, ezért nevezi ki éppen Kollonich Lipótot esztergomi érsekké (1695) és ezért oly kedves számára a birodalmi herceggé előléptetett Esterházy Pál nádor, aki ugyan önérzetes magyar, jeles zeneszerző és ihletetett képzeletű író – imádságai a huszadik században is katolikus imakönyvek állandó darabjai maradtak – ámde mégis elsősorban önmaga és családja érdekeit képviselő férfiú, s így válik a család hercegi ága a bécsi udvar díszévé és kedvencévé és így iktatja ki magát örökre a magyar haza szolgálatát vállaló főnemesek büszke sorából. (Ismételjük: a hercegi ág. A galántai Esterházy-grófok számos jeles hazafit adtak az országnak.)

Az uralkodóház szolgálai számos iratban fogalmazták meg és adták közre nézeteiket a meghódított magyar területek államjogi helyzetével kapcsolatban. (Hornigk, Kollonich, stb.) Szerintük a hajdani magyar állam és nemzet azáltal, hogy nem önmagát szabadította fel, eljátszotta („Verwirkt”) jogát a független állami létre; meghódított tartományként kezelendő. A Jászkunságot a német lovagrend kapta ajándékul (1702), a magyar borkivittelt és selyemközvetítő-kereskedelmet az angol Sedgewick-cégnek adták szabadalomként, a marhakivittelt egy osztrák keleti társaság vette kézbe.

A század végére a török végleg elismerte vereségét. Miután Savoyai Jenő herceg, hadvezér 1697 őszén Zenta városánál végső csapást mért a török hadseregre, 1699-ben Karlócánál huszonöt évi békére kötelezték a török szultánt, aki csak a Temesi Bánságot tartotta meg Temesvár középponttal. A békeszerződés

egyik feltételeként Thökölinek száműzetésbe kellett mennie Törökországba, ahol feleségével együtt internálták.

Csend van tehát Magyarországon, a halál csendje; és béke van, a bénultság békéje.

A maradék magyar országlakosság úgy érezte: a Habsburg uralkodóház addig várt a középkori magyar állam egykori területének töröktől való megtisztításával, amíg a magyar lakosság megfogyatkozik, meggyengül, netán kipusztul és az ország meghódított területként vehető birtokba. Úgy tűnhetett, hogy ezért nem sikerült egyetlen mégoly nagy csinnadrattával elindított felszabadító háború sem 1542-től 1551-en és a tizenöt éves háborún át 1664-ig, Zrínyi Montecuccoli által ki nem használt győzelmeiig, és Zrínyi váratlan haláláig, mert akkor még döntésre képes, öntudatos nemesség és országlakosság tárgyalt volna a magyar királyként elismert Habsburg-uralkodóval, amint azt Bocskai és Bethlen Gábor eseté bizonyítja. Meg kellett tehát várni, amíg az ország kimerül, kivérzik, amíg maradéktalanul betölti ütköző-gyepű szerepét. Bécs 1683-as török ostroma bebizonyította, hogy Magyarország erre a gyepű szerepre már alkalmatlan, mert kivérzett, legyengült, mert maradék erejét inkább a császár ellen fordítja, mint a török ellen – (Thököli Bécs alatt Kara Musztafa seregében) – elérkezett hát az idő a tényleges birtokbavételre, a török végleges kiűzésére. Ennek azonban nem a magyar őslakosság, hanem a betelepített német, szerb, szlovák népesség vette hasznát. Az Újraszerzeményi Bizottság néven felállított hivatal nem a régi családoknak adta vissza a felszabadult területeket – amennyiben azok leszármazottai egyáltalán léteztek még – hanem hadseregszállítókat, hadvezéreket, udvari tisztviselőket jutalmazott vele. Így került akkor hazánkba számos újdonsült hadseregszállítóból arisztokratává vált osztrák és cseh grófi, bárói földbirtokos család, például az Alföld hatalmas területeire, mint az uralkodóház mindenkor hűséges és feltétlen szolgálói, akik számára a magyar (és a betelepített szlovák) parasztok éppoly rabszolgák

voltak, mint Indiában az angol fehér sahíb előtt megalázkodni kényszerített hinduk.

Az 1694-ben nővéréhez, Juliánnához hasonlóan egy csínytevés gyorsaságával Kölnben megnősült, férfivá serdült Rákóczi Ferenc, immár birodalmi herceg – Sarolta Amália hessen-rhein-felsi hercegnőt vette nőül, akinek édesanyja az 1849-ben honvédtábornokként kivégzett Leiningen-Westeburg tábornok öse volt! – 1700-ban magyarországi birtokain utazgatva ilyen benyomásokat szerzett:

„Szegény alattvalóimat a telelő német katonaság tönkretette, panaszaik miatt sokat bántódtam. A császári katonaság eljárása a pogány zsarnokságra hasonlított. Fizetéseképtelen férfiak aszszonyain erőszakot követtek el, a gyalázatot a férfiak jelenlétében hajtván végre. Másokat megkorbácsoltak, sokan belehaltak az ütlegelésbe. A katonai előjárók maguknak tulajdonították a földbirtokos urak földjeinek haszonélvezetét, akkora területen, amekkorát egy ágyúlövedék befut. Az újraserzeményi bizottság a nemzet végromlásával fenyegetett. Az eredeti birtokosoknak az udvarnál bemutatott okleveleit visszatartották, jogaiktól megfosztották őket, hacsak hatalmas pénzösszegekkel vissza nem vásárolták saját tulajdonukat.”

Rákóczi Ferenc tehát 1700-ban magyarországi birtokain tartózkodik.

Úgy tűnik, Rákóczinak sikerült megtévesztenie nevelőit és felügyelőit. Ennek jele, hogy a császár birodalmi herceggé nevezte ki, mint Esterházy Pált is, tehát abban bízott: hűséges alattvalót nyert a jezsuiták-képezte ifjában. Kölni utazásakor kötött váratlan házassága sem ingatta meg a belé vetett bizalmat, bár az udvar „megdöbbsent”, pedig ezt az esküvőt nővérének férje, Aspremont gróf „hozta össze”, aki „gyakran tárta föl előttem őszinte és igaz szeretettel helyzetemet.” Az újdonsült feleség egy thorni kolostorban betegeskedő, gyenge és félszeg leányzó volt, akit úgyszólván ki kellett csempészni a zárdából az esküvőre, mely a császári udvartól távol, egy viszonylag független német városban történt.

Figyeljük csak: egy vizstulaparti, a mai Lengyelországhoz tartozó város (Torun) zárdájából a Rajna-parti Kölnbe utaztatnak egy betegeskedő leányt. Maga Rákóczi azért utazik Kölnbe, hogy tapasztalatszerzésként a rajnai hadsereget tanulmányozza, melynek parancsnoka. Ludwig Wilhelm bádeni őrgróf, tábor-szernagy „kiváló szeretettel viseltetett irántam”, tudniillik Rákóczi iránt. Az se közömbös, hogy az újdonsült feleség a francia régensherceg rokona...

Rákóczi Ferenc tehát, noha szinte elfelejtett magyarul, újra kellett tanulnia anyanyelvét, nagyon is őrizte lelke mélyén édesanyjának, Zrínyi Ilonának belénevelt elveit. Mint látjuk, őszinte kapcsolatban állt nővére férjével, és nem rejtették véka alá nézeiteket.

Rákóczi ezek szerint kiválóan értett a színleléshez, sikerült az udvart megtévesztenie. Ugyanakkor szorgalmas és jó képességű tanuló lévén, elsajátította az államigazgatás fontos tudnivalóit, művelt és tájékozott férfivá serdült. *Lépéseit gondosan kiszámította, a hatáselemekről sem feledkezve el.*

Most már csak az a kérdés, hogy ez az átlagon felüli képességű, a világban tájékozott férfi miért vállalkozott a – mából a múltba visszatekintve – eleve reménytelennek tűnő, eleve kudarcra ítélt felkelésre?

Bizonyos, hogy nem (csak) érzelmi döntés volt ez, a népen tapasztalt imént ismertetett kegyetlenkedések miatti felháborodás, de nem is csupán a magyarországi ismerősök, barátok, paraszti küldöttségek (Bercsényitől Esze Tamásig) ösztönzése.

A Rákócziak, a Zrínyiek, a Báthoriak, a Frangepánok vére folyt ereiben, génjei évszázadok történelmi tapasztalatait „kódolták”.

Kétségtelen, hogy Rákóczinak és egy magyar függetlenségi háborúnak voltak esélyei. Inkább, mint bármikor korábban.

Franciaország a török háborúk után, a spanyol trón megüresedvén, újra rendezni kívánta európai hatalmi helyzetét. Pusztító háborút folytatott a Rajna mentén, (ezért telepítettek hozzánk

annyi németet arról a vidékről) és török immár nem lévén, a magyaroktól remélt segítséget, amennyiben felkelőink a török helyett leköthetik a császári haderő egy részét. XIV. Lajosnak tehát csak ennyire voltunk jók, s ezt Rákóczi tudta is, de mivel más német fejedelemségek se bánták volna, ha a Habsburg-korona meginog, és a svédek meg az oroszok is csatasorba álltak Észak-Európában, mint hajdanán, elképzelhető volt a Habsburg-uralom oly mértékű gyöngülése, mely a magyar állami függetlenség valamely fajtájához vezethetett. Rákóczi a bajor fejedelem magyar királyságában bízott leginkább, tehát azt az elképzelést elevenítette fel, melyet már anyai nagyapjának bátyja, Zrínyi Miklós is talán kialakított. Mindenesetre tény, hogy Rákóczi 1703-ban komolyan tárgyalt erről Maximilian Emanuel bajor fejedelemmel, akinek 1708-ban a magyar koronát is felajánlotta. Ebben az összefüggésben az sem érdektelen, hogy Rákóczi, tábornokának, Forgách Simonnak gondozásában, nyomtatásban kiadatta Zrínyi *Török áfium ellen való orvosságát*... (1705).

Egyszóval tehát Rákóczinak voltak esélyei, mind belső (a nép jogos elégedetlensége; a tény, hogy az uralkodó az országot meghódított területként kezeli), mind külső (francia–Habsburg-háború) vonatkozásban.

Rákóczi az 1700-as esztendő folyamán felvette a kapcsolatot a franciákkal, ezt egy futártiszt elárulta; Rákóczit 1701 áprilisában magyarországi birtokán letartóztatták és a magyar lázadók börtönébe, Wienerneustadtba szállították.

„A kocsink oldalát körülvéő gúnyolódó, becsmérő népség hatalmas áradata között vezetve bebörtönöztek egy befalazott ablakú kamrába, ahova egykor őszám, Zrínyi gróf is be volt zárva... majd később (arra célozgattak, hogy) Grazba visznek, ahol anyám bátyja, családjának utolsó férfisarja, felületes gyanúk alapján Bécs ostromának idején foglyulejtve a halálnál is ádzabb életet élt.” (Ekkor még életben volt, 1703-ban halt meg.)

1701 novemberében Rákóczinak, felesége és nővére titkos, de

eredményes segítségével, őrzőjének: Lehmann kapitánynak az asszonyok általi meggyőzése vagy megvesztegetése útján – Lehmann később emiatt kivégezték – sikerült megszöknie. Kalandos útja a Fertő-tó környékének lápjain át egy rémregény fejezetét tehetné ki. Rákóczi Varsóban kötött ki, ahol már várta korábbi sárosmegyei beszélgetéseinek társa, Bercsényi Miklós.

Rákócziék kivárták a megfelelő pillanatot. Ez 1703-ban látszott elérkezni, amikor az egyesült francia–bajor seregek Passau városánál álltak és Bécshez közeledtek, annak ostromára készülve.

Rákóczi 1703. június tizenhatodikán lépett magyar földre. Édesanyja nem érte meg ezt a nagy pillanatot, 1703. február nyolcadikán Törökországban meghalt; Galatában temették el, ebben az ősi keresztény városban, ahová Pál apostol egyik nevezetes levelét címezte. („*Ragaszkodjatok a szabadsághoz! A szabadságra Krisztus vezetett minket*” Gal. 5/1)

Emlékiratában beszámol a szegényes kis kuruc csapatról, mely a határon várakozott rá; először egy zsidó ismerte fel, lelkendezve vitte hírét Rákóczinak, aztán lassan köréje gyűltek a nagyrészt parasztokból álló kurucok, akik gyanakodva szemlélgették az előkelő öltözetű urat „de én eloszlattam kételyeiket egy hosszú beszéddel”. Újabb csoportok érkeztek; „Ezek az emberek feleségestül és gyerekestül jöttek, és amikor messziről megláttak, letérdeltek... Esze Tamás, egy tarpai jobbágyom volt a vezetőjük.”

Kétségtelen tehát, semmi szónoki túlzás nincs benne: a magyar parasztok megváltójukként fogadták Rákóczi Ferencet.

„Puskák hiányában kardokkal, vasvillákkal és kaszákkal fegyverkeztek fel és kijelentették, hogy velem akarnak élni-halni.”

Rákóczi bámulatos átgondoltsággal szervezte meg kis csapatát, mely napról napra nőtt. Lovakat, szekereket szerzett, megszervezte a hadtápot, intézkedett a tábori rendről.

Könyveket írtak erről, ezúttal elég annyit tudnunk, hogy

Rákóczit tehát a magyar nép örömmel és áldozatkészen fogadta, valamint, hogy Rákóczi és kísérete kiválóan szervezte meg mind hadseregét, mely rövid idő alatt több tízezer főre nőtt, és olyan tábornokok csatlakoztak hozzá, mint például Forgách Simon vagy Bottyán János, mind pedig az általa meghódított országrészek közigazgatását.

1704 januárjában, Nagyszombat városában bocsátja ki Rákóczi híres latin nyelvű kiáltványát, a *Recrudescunt* szóval kezdődő indokolást, miért fogott fegyvert a magyar szabadságért. A franciák ekkor már Bécs közelében állnak, Rákóczi pedig meghódította az ország északi és részben nyugati felét.

Innen kezdve néhány éven át váltakozó szerencséivel folyik a függetlenségi háború, a kuruc győzelmek majdnem mindig összefüggenek ugyanakkori francia–bajor győzelmekkel; 1708-tól pedig, amikor a franciák nemcsak Ausztria területén, illetve szomszédságában szenvednek súlyos vereséget a császár segítségére siető Churchill-Marlborough angol hadvezértől, mint már 1704 júliusában, hanem a távoli Flandriában is megsemmisítő csapást mér rájuk a császári haderő (1708 nyár) – tehát ekkortól kezdve a kurucok csillaga lealkonyul. A hanyatlás az 1711-es fegyverletételig tart.

Dicső csaták ismertetése helyett most arra érdemes figyelmünket összpontosítani, hogy az agyonvérzett, fáradt, kifosztott magyar lakosság mindvégig lelkesen támogatta Rákóczit, aki átgondolt, hosszú távú intézkedésekkel igyekezett az ország közigazgatási-gazdasági viszonyait rendbe hozni. Kormányát szenátusnak nevezte, ennek elnökévé Bercsényi Miklóst tette meg. Titkára Ráday Pál volt, tábornokainak névsora közzismert. Hírlapot indított, könyveket adott ki, gyárakat és termelő üzemeket létesített.

1705-ben vezérlő fejedelemmé választották, 1707. május elsején Ónod mezővárosban az országgyűlés kimondja a Habsburg-ház trónfosztását. Rákóczi ezzel kapcsolatban *Emlékiratában* áttekinti a magyar történelmet; elemzésében sok helyütt emlé-

keztet Zrínyi elemzéseire. Kifejti, hogy a császári ház olyan reménytelen helyzetbe taszította az országot, hogy ennél már minden csak jobb lehetett. „Az osztrákok féktelensége büntetlenül dühöngött az ország minden rendje ellen”.

Ezt az ónodi trónfosztást két érdekes esemény előzte meg, melyekről viszonylag ritkán esik szó. Egyik, hogy 1706-ban Bottyán és Esterházy Antal kuruc tábornokok hadai már Ausztriában portyáztak; a másik, hogy ekkor és ezért a császár Rákócziét követségbe küldi a fejedelemhez. A kíséret, a császári tanácsosok hada fél éven át tárgyal Rákóczival. A fejedelem fontos információkat kaphatott feleségétől, mert az asszony 1707. január 30-án nem tért vissza Bécsbe, hanem XII. Károly svéd királyhoz szökött Poroszországba, majd onnan Lengyelországba és Rákóczi ezt követően, 1707 májusában járult hozzá a trónfosztás kimondásához.

Az 1708. augusztus harmadiki súlyos trencsényi vereség, amikor maga a fejedelem is megsebesült, az utolsó felvonás nyitányának tekinthető. Sorra hagyják el hitüket vesztett hadvezérei: Ocskay, Bezerédi; meghal Bottyán János és, tisztázatlan körülmények között, talán gyilkosság áldozataként, Esze Tamás. Rákóczi 1711. február 21-én végleg elhagyja az országot és tábornokára, Károlyi Sándorra bízta: cselekedjék legjobb belátása szerint: Károlyi úgy cselekszik, ahogyan az adott helyzetben egyedül ésszerű: Szatmárban békét köt, a maradék kuruc sereg pedig a mejtényi síkon, 1711. május elsején leteszi a fegyvert.

Rákóczi Ferenc nem tér többé vissza hazájába, lengyel, francia emigrációs évek után Törökországban települ meg s ott éri a halál.

A legfontosabb következtetés, melyet akkor már a magyar nemzet is levont: a magyar függetlenség még hosszú ideig, kivívhatatlan. A feladat: a Habsburg-uralomnak magunkat alávetve, nyelvi és öntudati függetlenségünket őrizve, igyekezzünk békességben felépíteni az elpusztult, kivérzett országot;

viszonylagos jólétet teremtve megalapozni egy török utáni Magyarország jövőjét.

Egy kéziratban terjedt kuruc vers így kesereg: a természet is gyászol,

Sírnak a csillagok, bujdosván felhőkben

egy másik kuruc versben pedig a császár elől idegenbe bujdosott katona énekl:

Zöld erdő harmatát

Piros csizmám nyomát

Hóval lepi be a tél...

A nemzeti színek első felbukkanása ez a magyar népköltészetben.

Életünket és vérünket

A magyar társadalom 1712 után kénytelen volt beletörődni, hogy az 1526 előtti magyar állami függetlenség nem állítható helyre. További véráldozatok a magyar nép és a magyar nyelv kipusztulásához vezettek volna. A Bocskaitól Thökölyn át Rákócziig tartó, több mint egy évszázados küzdelem kudarcba fulladt. Most, hogy 1716 októberében Temesvárral és környékével („bánság”) a középkorban a szent koronához tartozó utolsó magyar terület is felszabadult a török uralom alól, azzal sem hitegethettük magunkat, hogy „majd a török kiűzése után...”

Az ország annyira kivérzett, hogy voltak részei, például az Alföldön, ahol egész napi gyalogút után sem lelt a vándor lakott településre. A Kunság a német Lovagrend birtokába került, ezért innen a maradék lakosság is elköltözött. Hiszen IV. Béla óta nekik önkormányzatuk volt! „1705-ben a Kunföldön megszűnik az emberi történet. Az őstermészet átveszi a csendes birodalmat, begyepesíti a romokat, fehéríti a csontokat, kövér füvet támaszt a vérrel itatott földeken.” (Győrffy István) A Kis- és Nagykunságban összesen 12 falu maradt, ezekben hétezeröt-száz ember lézengett. Még a század közepén is, amikor az ország már gyarapodni kezdett, mindösszesen harminckétezer nemesi családot írtak össze Magyarországon, de ebből csak tizenhatezer volt birtokos nemes, de a többi földnélküli „okleveles”, armális. Ez a szám a Mátyás-korabeli állapotnak jó egyharmada csupán. Az alföldi megyék közül Csongrádban 52, Békésben 34, Csanád megyében 18 magyar nemesi család élt, vagy inkább tengődött. Mátyás korában Baranya megyében 540 birtokos

nemes tulajdonában 922 falu volt, 1755-ben pedig csupán 13 család élt a megmaradt pár tucatnyi faluban.

„Több, mint 38 négyzetkilométerre jutott egy település. A késő középkorban Szabadka környékén egymástól átlagban 5-6 kilométerre feküdtek a falvak, a 17-18. században már 20-30 kilométernyire. Bács-Bodrog megyében 1522-ben 264 lakott települést tartottak nyilván, 1720-ban már csak ötvenötöt, tehát nyolcvan százalékuk áldozatul esett a törököknek. (Ács Zoltán: *„A harmadik honalapítás, 1987.)*

Színmagyar területek váltak lakatlanná!

A kipusztult területekre a XIV. Lajos francia katonái által feldúlt, felégetett nyugatnémetországi tartományokból németeket, a Felvidékről szlovákokat, a Balkánról szerbeket telepítettek. Erdélybe nagy tömegben költöztek be a románok. Az újonnan letelepített lakosság földesurai a Habsburg-dinasztia hadseregszállítóiból kerültek ki. Tehát a főnemesség, a nagybirtokosság sem volt már magyar. „Alig van titkos tanácsos, hadvezér vagy udvari ember, német vagy olasz származású, aki ne lett volna most egyszerre holdak ezreinek és tízezreinek urává Magyarországon... 1715-ig összesen több, mint 250 ily idegenhonos családról van tudomásunk.” (Szekfü)

Minden adottság jelen van tehát, hogy a magyarság végleg eltűnjön a föld színéről, amiként a honfoglalás előtt a hunok és más népek is megsemmisültek a Kárpát-medencében. Várható volt, hogy a hajdani Magyarország lakossága néhány évtizeden belül németül, szlovákul, szerbül, románul fog beszélni. Annál is inkább, mert ezeknek az újonnan telepített részeknek szervezett iskolarendszerük volt és számos kedvezményt élveztek. Ahol nem valamelyik német nyelvű földesúr parancsolt, ott, például a volt temesi bánságban, Claudius-Florimond Mercy császári tábornagy uralkodott császári birtokosként. Ez a terület nem került a magyar királyi fennhatóság alá, közigazgatásilag közvetlenül Bécshez tartozott, mint a déli határvidék is.

A maradék magyar lakosságot, mely – a régi Habsburg-Ma-

gyarországot kivéve – túlnyomórészt református volt, nem engedték külföldi tanulmányutakra, nehogy rebellis eszmékkel fertőzödjének meg. Kérvényezni kellett az útlevelet: 1744–45-ben például összesen 68 magyar protestáns diák kapott engedélyt külföldi tanulmányútra. Ugyanekkor a jezsuita rend keze-lésében viszont már harminc gimnázium, hét főiskola, egy egyetem működött, főleg latin nyelvű oktatási rendben.

Példaszerűen jellemző a magyar nyelvű kultúra kétségbeejtő helyzetére Komáromi Csipkés György *Bibliafordításának* esete. A jeles református hittudós az 1650-es évtizedben dolgozta át Károlyi Gáspár fordítását; félévszázad múltán, 1706-ban kezd-ték meg nyomtatását a hollandiai Leydenben, de csak 1718-ban sikerült befejezni, mert a háborúk miatt a költségeket vállaló debreceni tanács nem tudta idejében eljuttatni a pénzt a nyom-dához; 1754-ben (!) indítják útnak a köteteket Debrecenbe, mégpedig Lengyelországon keresztül; a magyar határon a császári határőrség elkobozta a szállítmányt, melyet 2915 darab magyar nyelvű bibliát, az egri püspök könyvmáglyán elégettetett... 1789-ben aztán pár maradék példányt sikerült hazamenteni...

Ilyen körülmények között megrendítő, szinte már csuda-számba vehető misztérium, hogy a magyar irodalom mégis to-vább élt, sőt a magyarországi honos német irodalmárok közül is sokan büszkén vallották magukat magyarnak.

Czvittinger Dávid selmecbányai német anyanyelvű ifjúnak németországi tanulmányai során kezébe akadt egy német tudós egyetemes irodalomtörténete, melyben ez a szerző, Jakob Fried-rich Reichmann, kétségbe vonja a magyar irodalom létezését, mivelhogy „a magyarok többre becsülnék egy jó lovat, vagy egy fényes kardot, mint egy értékes könyvet.” (*Versuch einer Einleitung in die Historiam Literariam insgemein*, 1708). Czvittinger Dávid erre felháborodásában összeírta 250 magyarországi irodalmár adatait és azokat lexikonszerű összeállításban közre-adta. (*Specimen Hungariae Literatae*, Frankfurt–Leipzig 1711.) Igaz, hogy néhány nagyságunkat nem ismerte, vagy kifelejtette,

viszont a könyv kinyomtatása érdekében adósságokba verte magát, emiatt Németországban lecsukták és csak 1713-ban sikerült az adósok börtönéből megszöknie.

Feltűnő, hogy egy német tudós milyen megvetőleg nyilatkozott rólunk. Így vélekedett Ludwig Schlözer göttingai tudós is, akinek nézeteit Kollár Ádám bécsi udvari könyvtáros közvetítésével Herder is vallotta, nevezetes könyvében leszögezve, hogy „a mások közé ékelt kisszámú magyaroknak századok múltán talán már a nyelvét se lehet majd felfedezni.” (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, 1791.)

Amikor egy kőszegi születésű, német nevű jezsuita tudós, Inchofer Menyhért 1641-ben Rómában befejezte *Magyar Egyháztörténetét* (*Annales ecclesiastici regni Hungariae*, Roma, 1644) a kézirat két bírálója, egy osztrák és egy francia jezsuita szerzetes, egyöntetűen kifogásolta, hogy a (magyar tárgyú!) munka „túlságosan dicséri a magyarokat”. Mi több, a francia: Jean Bagot szerint Inchofer helytelenül tünteti fel előnyös színben a magyar kultúrát, hiszen a magyarok csak a hadakozáshoz értenek. A Corvina, Mátyás könyvtára véletlen eset, nem jellemző az egész nemzet műveltségére. Három évig sikerült is visszatarítani a kéziratot a nyomdából. (Dümmerth Dezső: *Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában*, in: *Írástudók küzdelmei*, 1987.)

A helyzet tehát még annál is rosszabb, mintha Európa tökéletesen megfeledkezett volna rólunk. Nem. Bár önálló magyar állam már régóta nem létezik, bosszankodva veszik tudomásul, hogy mi magyarok azért még élünk. Hát jó; ám, létezzünk, amíg tudunk, de kultúránkat kereken megtagadják tőlünk.

Nekünk magyaroknak tehát egy ellenünk irányuló növekvő ellenszenvvel is meg kellett küzdenünk, túl azon a tragikus helyzeten, melyet imént mutattunk be tömörségében is lehangoló vázlatosságban.

Ilyen körülmények között hálásak lehetünk még olyan ka landregénnyé formált, rólunk írott műnek is, mint amilyen Do-

minique Révérend 1736-ban Rouenban kiadott életrajzi regénye: „Bethlen Miklós emlékiratai”...

És így tudjuk csak átérezni annak jelentőségét, hogy a római Szent Péter templom magyar gyóntatója, Faludi Ferenc oly bámulatra méltó tökélytel alkalmazkodott magyar nyelvű költészetében a kor szelleméhez és igényeihez:

„Amit írtam, azért írtam, hogy messze bujdosásaimban ki ne kopnék élő nyelvünkől, példát adnék sok heverő pennának...” (Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatótt nemes asszony, 1748.)

A messzi Törökországban ugyanezért írja levél alakjába öntött elbeszéléseit Rákóczi titkára, Mikes Kelemen – a *Törökországi levelek* majd csak a század végén, 1794-ben jelennek meg nyomtatásban Szombathelyen – zsörtölődő emlékiratait Apó Péter (1736), de az ő művét majd csak 1863-tól kezdve ismerheti meg nyomtatásban a magyar olvasó, éppúgy, mint Cserei Mihály remeklését, Erdély regényes históriáját, mely 1852-ben lát először napvilágot. Ami megint csak azt mutatja, hogy a magyarul írott szó nehezen talált utat az olvasóhoz, legalábbis nyomtatásban. A magyar beszédet kéziratos családi énekeskönyvek, emlékkönyvek őrzik, és az iskolákban ünnepeken előadott magyar nyelvű színjátékok terjesztik hatásosan, protestáns és katolikus, ferencrendi, pálos, kegyesrendi és jezsuita iskoladrámák, melyek bármily gyermetegnek tűnnek is ma, ezekben a keserves évtizedekben szinte egyedül képviselték a nyilvánosan kimondott, előadott irodalmi igényű magyar beszédet.

E kis teátrum is azért építetett

Skólai játékokunk melyre intéztetett

Hogy a bátorságban vegyünk épületet

S elménket kiadni tudó tehetséget.

Matériát pedig idegen országból

Nem kerestünk, hanem a magunk hazánkból

– mondja a Mátyás király korában történt kenyérmezei diadalt, Kinizsi Pál és Báthori István hőstettét előadó színjáték kikiáltója az 1700-as évek legelején; egy másik pedig, melyet még a múlt században is elő-előadtak az iskolás gyerekek, imígy zsörtölődik:

– *Addig volt jó világ, amíg csak kártyán láttam a németnek képét.*

– *Csak úgy van a ti dolgotok, mint akit felakasztanak, s piros csizmát vonnak a lábára.*

A iskolai játékot néző magyar keserűt mosolyoghatott a színjátékos gyermek hasonlatán, aki szerint olyan a mi helyzetünk a saját hazánkban, mint „a merész egéré, aki a macskának a fülében rak fészket.”

A játék végén aztán kiteszik az adománygyűjtő ládácskát:

Im az kapufélre asztal terítettett,

Amelyre egy persely-ládácska tétetett.

Annak fedelin egy kis lyuk metszetett,

Vesd abba számunkra, ha pénz készítettett.

Sok pénzt érdemelnénk pogány rontásáért

Vitézül kiomlott vérünk hullásáért

De bár keveset adj ilyen jó munkáért

Erdélyországának ily nagy oltalmáért.

Ezek az ügyetlen, suta kis rigmusok, melyek a kuruc háborúk, a törökellenes felszabadító harcok idején születtek, de az iskolákban, vásárokon még a napóleoni háborúkat is megérték, azért érdemlik meg figyelmünket, mert szerény, de adatszerűségükben pontos bizonyosságai a magyar nyelv makacs kultuszának a kivért országban, Rákóczi után és Bessenyei fellépése előtt.

A macska fülében fészkelő egerek – hogy az imént idézett színjáték hasonlatával éljünk – mint említettük, tudomásul vették helyzetüket.

És noha nem volt hiány rebelliókban, mert Rákóczi két fia, hol József, hol György bukkant fel a makacsul küzdő Esterházy Antal tábornagy közreműködésével imitt-amott, hol meg parasztlázadások tarlótüze lobbant végig egy-egy vidéken, (a bécsi udvar úgy félt a Rákóczi névtől, hogy még Rákóczi Ferenc feleségének, aki, mint emlékezzünk, közvetítő tárgyalások ürügyén jutott el férjéhez és szökött aztán Lengyelországba – Sarolta Amália hercegnőnek a száműzetését is kikényszerítette 1718-ban; 1722-ben halt meg Párizsban) – tehát noha a Rákóczi-nóta is konokul felcsendült hol egy szál hegedű hangján, hol nótázások közben abban a pár magyar faluban, ami még érintetlenül maradt – az országlakosság, bölcsen, tudomásul vette a megváltoztathatatlant és nekifogott hazája újjáépítésének, berendezésének az adott Habsburg-uralom árnyékában. Németek (akiket, mármint a betelepítetteket, sváboknak szokás nevezni, pedig Németország tíz-tizenkét tájegységéből érkeztek), szlovákok, szerbek, görög kereskedők, zsidó házalók és kocsmárosok, fuvarosok és tutajosok békességben megérttek egymással és kölcsönösen megegyeztek abban, hogy a közbeszédben tudomásul veszik a magyar nyelv használatát.

Elképesztő ütemben kezdett épülni az ország. Ekkor alakul ki a magyar városnak, falunak az a képe, mely a legutóbbi időkig meghatározta civilizációs tájképünket: a sárga falú vagy ritkábban fehér barokk kastély vagy kúria, nagy park közepén; a barokk templom, égrefacsart pillantású szentjeivel, a faluszéli keresztek, szentek szobrai, a viharzó drámaiságú, eseménygazdag oltárképek, a kupola közepén az eget is megnyitó mennyezetfreskók a felfelé tekintő bámuló hívő előtt, mert a piktor egyenest a fellegekbe kalauzolta freskójának szemlélőit. „A lakosság alkotó részvétele nélkül a főurak és főpapok nem építhették volna fel a külföldi viszonylatban is számottevő barokk

templomokat". (Szekfű.) Valóban. És méreteik! Ezek a templomok az akkori lélekszámhoz képest annak biztos tudatát érzékeltetik, hogy néhány évtized múlva meg fognak telni hívekkel – mert épülésükkor az első öt padsorban elfért egy egész város hívősege... Olyan mestert sikerült Magyarországra csábítani, mint Maulbertsch, aki végigjárta az országot és akinek olyan remekműveit csudálhatjuk, mint például a sümegi templom freskói. Az építkezések szédületes méreteire és művészi mivoltára jellemző templomaink közül a mai budapesti Egyetemi Templom, akkor a pálos szerzetesrend temploma; a világi építkezések közül pedig az 1730-as években épült kaszárnya, rokkant hadfiak számára, ez a roppant épület, mely oly nagy, hogy noha akkor, az 1730-as 40-es években „csupán” egy hadirokkantmenhely céljait szolgálta, ma, napjainkban tökéletesen megfelel egy kétmillió lakosú főváros tanácsának székházául! Vajon az általunk ma épített épületekből mi lesz két-háromszáz év múlva? Berendezkedik-e majd bármelyikben az akkori, majdani fővárosi tanács?

Barokk magánházunk a tizennyolcadik század első feléből a pesti oldalon csak egy maradt ránk épségben: a Péterffy-palota, mely ma a Százéves Vendéglőnek ad helyet. Aztán a várban az egykori kolostor, étkezőtermével, könyvtárával és templomával, mely ma óriási méreteivel a Várszínháznak és egyéb intézményeknek ad bőséges helyet. Nem célunk és nem feladatunk a művészet emlékeinek felsorolása, ezért csak utalunk Raphael Donner pozsonyi Szent Márton-szobrára; Szent Márton magyar huszárruhában osztja meg köpenyét egy koldussal; a tétényi kastélymúzeum épületére és néhány megmaradt freskójára, például a tulajdonos nemesi házaspár egykori hálószobájában a férfi fekhelye mellett a feleség, az asszony oldalán a férj arcképével; a büki Felsőbüki Nagy-család kastélyának vadászjeleneteire és rokokó idilljeire (ma szálloda, utolsó tulajdonosáról Szapáry-kastélyként emlegetik) és néhány soproni lakóház freskóira, irodalmi jelenetekkel, regényillusztrációkkal.

A tizennyolcadik század első felében tehát Magyarország rohamléptekkel igyekszik felzárkózni Európához, melyhez tartozik, s melynek védelmében csaknem elvérzett, s melyből (talán éppen ezért) minduntalan kitagadják.

Ideje is felzárkózni, mondhatni az utolsó pillanat, hiszen ne feledjük, hogy Watteau (meghalt 1721), J. S. Bach (meghalt 1750), J. Swift (meghalt 1745), Defoe (meghalt 1731) és Montesquieu (meghalt 1755) századában, illetve félszázadában vagyunk.

Ugyanakkor az országlakosság őrzi a múlthoz fűződő kapcsolatokat. Balassi, Pázmány, Zrínyi emléke elevenen él; műveiket ismerik, olvassák. A folyamatosságnak ez a tudata éppen egy ilyen katartikus újramezkléskor rendkívül fontos. A XVI. század második felében készült Argirus-Széphistória mostani, XVIII. századi kiadásban maradt ránk! Tehát megszakítás nélkül olvasták, amiképpen Heltai Gáspár meséit és a magyar krónikákat is. A *Halotti Beszédet*, irodalmunk első magyar nyelvű emlékét Faludi Ferenc fedezi fel és adja közre; a középkor magyar nyelvű egyházi énekeit ekkor gyűjtik, rendszerezik, ekkor válnak napjaink templomi áhítatának közkinccseivé.

A lassú, fokozatos gyógyulásnak ezt a folyamatát gyorsította fel 1741-ben Mária Terézia magyar királlyá történt koronázása. Mária Terézia atyja, császárként VI., magyar királyként III. Károly, fia nem lévén idejekorán rendezte a Habsburg-ház leányági örökösödését. A magyar rendek által is elfogadott, törvényerőre emelt intézkedés *Pragmatica Sanctio* néven ismert a történettudományban.

Mikor tehát Károly császár 1740 októberében meghalt, kétség sem férhetett hozzá, hogy a dinasztia trónján leánya, Mária Terézia fogja őt követni. Az 1717. május 13-án született császárlány 1736 óta Ferenc lotharingiai herceg felesége volt és már jó néhány gyermeknek adott életet. (Élete során összesen 16 gyermeket szült, közülük tíz élte túl szülőanyját, hat lány és négy fiú, így a trónörökös II. József, ennek utóda, II. Lipót, ifjúkorában

firenzei-toscanai herceg, továbbá Ferdinánd főherceg és Miksa kölni választófejedelem; a lányok közül Maria Antoniette francia királyné, Mária Karolina nápolyi királyné, Amália pármai hercegnő és legkedvesebb leánya, Mária Krisztina, Albert tescheni herceg felesége.)

Igen ám, de a német birodalmi választófejedelmek mégsem Mária Teréziát választották császárrá, hanem a bajor uralkodót, császárként VII. Károlyt. Így tehát példátlan eset fordult elő: nem Habsburg családtag került a császári trónra! Emiatt Mária Terézia számára felértékelődött magyar király mivolta s ezt a lehető legügyesebben ki is használta. Alig koronázták 1741. június 25-én Pozsonyban magyar királlyá, három hónap múlva máris megható jelenet tanúi lehettek az országgyűlésre egybesereglett magyar rendek: a huszonnyolc éves zokogó fiatalasszony, ölében kisfiával, a trónörökössel, hűséges magyar alattvalói segítségét kérte szorongattatásában, ellenfelei ugyanis különféle örökösödési ürügyekkel indított területszerző háborúkban valóban veszedelmesen fenyegették. A hagyományosan nem pénzzel, hanem „vérrel” adózó magyar nemesség egyhangúlag megajánlotta segítségét, a szállóigévé vált *„Vitam et sanguinem pro rege nostro Maria Theresia”* – (Életünket és vérünket Mária Terézia királyunkért) – felkiáltással.

Ez a Pozsonyban, 1741. szeptember tizenegyedikén elhangzott megajánlás évtizedekre kedvezően döntötte el Magyarország további sorsát. Harminc év se telt el a Rákóczi-szabadságharc kudarca óta, s íme a magyar nemzet szívvel-lélekkel áll egy Habsburg uralkodó mellé. Ez az uralkodó azonban nem csupán rokonszenves ifjú anya, hanem, évszázadok óta először, *Magyarország királya!* Mária Terézia ugyanis *nem volt császárnő*, tehát 1741-ben csak mint Magyarország királya és mint osztrák főhercegasszony jöhetett számításba. Két év múlva, 1743 májusában ugyan Csehország királyává is megkoronázták, de császár(nő) nem lett sohasem! VII. Károly halála után, 1745-től kezdve Mária Terézia férje, a franciaországi Nancy-ban született

Ferenc lett a császár I. Ferenc néven, Ferenc halála után pedig fia, az akkor 1765-ben huszonnégy éves II. József került a császári trónra. Mária Terézia tehát 1745–1765 között, húsz éven át császár felesége volt ugyan, s mint ilyen, császárné, de legfőbb rangját mégiscsak magyar király mivolta adta, s ez a különleges helyzet számunkra mindenképpen kedvező körülményeket teremtet.

Mindjárt hozzátehetjük, hogy Mária Terézia hátsó gondolatok nélkül is sokat tett Magyarorszáért és minden túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy az országnak Hunyadi Mátyás óta ilyen jelentős és ennyire hasznos uralkodója nem volt. És hogy mindez mennyire nem fellengzős túlzás, bizonyság rá fiának, Józsefnek anyja halála utáni magyar politikája – mely politikáját József, a császár, anyja, a magyar királynő életében nem tudta keresztülvinni. Ugyanakkor meghatódnunk sem kell, mert az ország összdinasztiai szempontból változatlanul alá maradt rendelve Ausztria és Csehország érdekeinek, főleg gazdasági szempontból. Mégis, lehetőség nyílt Magyarországon további békés gyógyulására és nemzetközi öntudatának ébrentartására. Paolo Renier, Velence Köztársaság bécsi követe 1769-ben ezt jelentette haza:

„Hihetetlen, mennyire megnőtt a magyar királyság népessége és kultúrája az elmúlt huszonöt évben; jó néhány egyszerű faluból népes város lett, azelőtt nem létezett iparágak virágzásnak indultak; selyemültetvényeket telepítenek, hogy legyen selymük... Az ország évi bevétele állat- és élelmiszer-exportból 12 millió forint.”

A király(nő) – a rendek ugyanis nem *reginának*, hanem *rex*-nek választották meg! – koronázása után azonnal megszüntette az Újraszerményi Bizottságot; a Jászságot és Kunságot megszabadította a Német Lovagrendtől (1745), úgy, hogy a népesség e területen ugrásszerűen gyarapodott; központi – ma úgy mondanánk – államigazgatási iskolát létesített Teréziánus néven; megszervezte a helytartótanácsot és ügyrendjét; eltörölt egy sor

katolikus egyházi ünnepet, évente tizenhatra szorítva számukat, miből következőleg a munkanapok száma növekedett; hazahozatta Szent István jobbkezét Dalmáciából és ez alkalomból augusztus huszadikát nemzeti ünneppé tette; a nagyszombati egyetemet Budára, majd Pestre telepítette; Buda és Pest között állandó hajóhidat építtetett, mely a fagyos téli hónapok kivételével egész évben működött; megszervezte a közegészségügyi szolgálatot és központilag szorgalmazta a burgonyának, mint népelelmezési cikknek elterjesztését. Alig van esztendő, melynek során valamilyen fontos intézkedése napvilágot nem látott volna.

Leglényegesebb intézkedéssorozata az oktatásügy korszerűsítése (*Ratio Educationis*) a magyar nemesi testőrség megszervezése és a jobbágysors enyhítését célzó rendeletsorozata volt.

Mária Terézia a jobbágykérdésben került leghamarabb ellentétbe a magyar nemességgel. A nemesség idegenkedett a legcsekélyebb enyhítési törekvésektől is, merev és maradi elzárkózásuk annak jele, hogy a magyar nemesség önmagát tekinti a magyar nemzetnek, földesúri jogaihoz korszerűtlen és káros macacssággal ragaszkodik, akadályozva ezzel közelebbről a mezőgazdasági termelés, nagyobb összefüggésben pedig az egész magyar nemzetgazdaság fejlődését. Most és itt kezd megnyílni az egyre mélyülő szakadék nemesség és a többi osztályok között, végső fokon pedig a többnyire földbirtok nélküli, tehát „alávetett” nemzetiségek között – minek következtében a szlovák, román és szerb regények, filmek, színművek a mai napig magyar nemeseket ábrázolnak a földesúri önkény és ostobaság eleven szimbólumaiként. Érdeemes hosszabban idézni Szekfű Gyulától, mert a harmincas években közreadott sorai, az e sorokból áradó szemrehányó ingerültség semmiképpen sem valószínű azzal, hogy divatos „úrellenes” szólamokat pufogtat, hiszen mindezt a „klasszikus” úri Magyarországon fogalmazta meg a jeles tudós:

„A magyar rendiség nem rendelkezett többé azzal a rugal-

massággal, mely szükséges lett volna új feladatok elvállalására. A rendek éberem őrködtek személyes előjogaik felett, ragaszkodtak az áthagyományozott közjogi berendezkedéshez, de hogy új tartalmat adjanak neki, ez távol állott gondolkodásuktól... A felvilágosodás eszme-komplexumát nem ismerték, s így nem is vállalkozhattak annak a magyar életbe való átültetésére. Így maradt ez a feladat Mária Teréziára... Mind nagyobb érdeklődést tanúsított a szegény néposztályok anyagi és szellemi bajai iránt... Kétségtelen, hogy a jobbágy helyzete nálunk megrosszabbodott... Az igazi nehézségeket nem a jobbágytelek használata fejében járó mezőgazdasági szolgáltatások okozták, hanem azok a különböző szolgálmányok, melyeket a birtokosok saját kúriájuk vagy gazdasági üzemük kényelmére követeltek. A vasmegyei Batthyány-birtokon voltak falvak, melyeknek az uradalmi gabonát Grazba kellett fuvarozniok s nemcsak, hogy maguk élelméről és lovaik ellátásáról nem gondoskodott az uradalom, hanem még a vámot is velük fizettette meg. A nagybirtok a jobbágyokra kényszerítette eladatlan vagy élvezhetetlen terményeit... (Amikor Mária Terézia ezen segíteni akart) a rendek szinte kivétel nélkül visszautasították a királynő kívánságait, legrégibb hívei is ellene fordultak, így Batthyány Lajos herceg, nádor, gróf Barkóczy Ferenc hercegprímás, sőt még bizalmas embere, Grassalkovich Antal is. A királynőt végig sértette elkényeztetett kedvenc főurainak kíméletlen pozíciója és az országgyűlést (1764-ben) haragosan bezáratta." (Szekfű Gyula)

A nádor halála után 1765-ben nem is nevezett ki többé nádort, hanem vejét, kedves leányának, Mária Krisztinának férjét, Albert tescheni herceget tette helytartóvá Pozsony székhellyel. Hogy intézkedése nem a szokott Habsburg-módra, nem a magyarság ellen történt, hanem a népet nyúzók makacs főurak ellen irányult, bizonyítja Alberthez írott utasításának ez a mondata: „Mindig szerettem a magyar nemzetet, ez a mi közös boldogságunk alapja.”

Mikor egy hódmezővásárhelyi parasztmegmozdulás „bűnö-

seinek" ítéletéről értesült, a nemesi bíróság által kiszabott 45 halálos ítéletből csak hármat hagyott jóvá (1754).

Ebben a vonatkozásban a betelepített német lakosságról történő, igen jól szervezett gondoskodás is példamutató lett: mérnokok tervezték meg a falvakat, utcákat, házakat, tereket; a telepesek tehenet, lovat, igásállatokat és – adómentességet kaptak.

Mindez összefügg a népjóléti, egészségügyi és oktatásügyi intézkedéseivel.

A *Ratio Educationis*, melyet Ürményi József dolgozott ki, kijelenti:

„Az állam boldogsága leginkább a tanulmányok egyenlő művoltától függ, ezért szükséges, hogy a különböző iskolákban ugyanazok a tanok tárgyalassanak, azonosak legyenek a szabályok és az igazgatásnak módja.” (1777)

Mária Terézia kivette az egyház kezéből az oktatásügyet, elrendelte, hogy mindenütt az ott lakó nép nyelvén tanítsanak; tankerületekre osztotta az országot – az egyik tankerület igazgatója Kazinczy Ferenc lett – tankönyveket íratott, tanítókat képeztetett.

Feltűnő, hogy ez a mélyen vallásos asszony milyen keményen megregulázta a túlkapásokra hajlamos katolikus klérust. A jezsuita rend 1773-as felosztatása ugyan világméretű volt és vatikáni pártharcok eredményeként maga XIV. Kelemen pápa rendelte el, ámde feltűnő, hogy előzőleg az ifjú József császár „magánszemélyként” váratlanul megjelent Rómában és a Vatikán elképedésére közölte: „édesanyám, Mária Terézia, a magyar királynő és jómagam nem kifogásolnánk a jezsuita rend netáni felosztatását.”

A szerzetesrendek közül csak a tanító és betegápoló rendeket becsülte, ezekhez jó viszony fűzte. Ismeretes például, hogy amikor a piarista Pállya István kiváló pedagógiai eredményeiről értesült – Pállya Istvántól ismerünk egy veszprémi tanár korábban írott iskoladrámát is *Ravasz és Szerencsés* címen, mely jó

bepillantást enged a nemesség ellen szervezkedő magyar városi polgárság életébe – magához hívatta a kegyes iskolabeli tanárt, udvari ebéden látta vendégül és elbeszélgetett vele az oktatás helyzetéről, javaslatait is kikérve. Ennek hatására Pállya Sopronban egyfajta piarista mintaiskolát szervezett.

Jellemző Mária Terézia előrelátására, hogy amikor a fokozatosan erőre kapó nemesség csökönyös maradiságát tapasztalta, nem adta fel: elhatározta, hogy a serdülő nemesi ifjúságot megismerteti kora haladottabb eszményeivel és mind az udvar, mind a magyar nemzet hasznára művelt férfiakká neveli. Ennek érdekében hozta létre 1760. szeptember tizenegyedik-i rendeletével a magyar nemesi testőrséget. Zseniális ötletnek bizonyult. Valójában semmi szüksége nem volt a szó szoros értelmében vett testőrségre, személyi biztonságának védelmét egy hagyományosan jól működő másik gárda is ellátta. Elérte azonban, hogy az egész magyarságnak mintegy keresztmetszete közvetlen környezetébe került; a katonai jellegű kiképzésen túl beavatták őket a kor leghaladottabb tudományos eredményeibe, megismerték a zene, festészet, irodalom értékeit, megtanultak németül és franciául. A százhusz főnyi testőrségbe, melynek minden egyes tagja alhadnagyi rangot kapott, megyénként két-két ifjat küldhettek az ország összes vármegyéjéből. Személyüket a megyegyűléseken szavazták meg. A testőrtiszteket a császári palota közelében, a Fischer von Erlach által épített Trautson-palotában helyezték el. 1962-ig ez a palota maradt a magyar művelődés bécsi központja (Collegium Hungaricum); akkor a magyar kormány, elképesztő felelőtlenséggel, eladta az osztrák államnak. A tágas folyosókról egymás mellett nyíló fehér ajtajú szobák, bennük kényelmes berendezéssel, iparművészeti remeklésnek beillő cserépkályháikkal, a nagyterem festményeivel, a könyvtár – mindez megfelelő hangulati környezetet teremtett a félig laktanya, félig kollégium lakói számára. Örök kár, hogy Bécs kellős közepén elkótyavetyéltünk egy ilyen értéket.

Köztudott, hogy a nemesi testőrség fiatal tisztjei, akik,

hangsúlyozzuk, vármegyéik képviselőjében az egész országot jelentették, milyen meghatározó szerepet játszottak a magyar felvilágosodás irodalmi terjesztésében. Báróti Sándor, Barcsay Ábrahám, Bessenyei Sándor, Kisfaludy Sándor valamennyien testőrköltők; vezéregyéniségük pedig Bessenyei György hadnagy, aki huszonöt évesen, hét esztendei testőrszolgálat után a háta mögött, 1772-ben négy különböző kötetet ad ki magyar nyelven – ettől az évtől szokás számítani a magyar irodalom újabb korszakát. Bessenyeit a királynő személyesen pártfogolja, egyengeti könyvei kiadásának útját, s Bessenyeit elbocsátja a testőrszolgálatból, hogy Bécsben és az udvar közelében maradva, magyar íróként szolgálja hazáját és királynőjét. Első eset történelmünkben, hogy egy uralkodónk személyesen támogatja és bátorítja a *magyar nyelvű* irodalmat (Mátyásig még csak a latin nyelvű irodalom számított)! Ugyanakkor kialakít egy katonai neveltetésű, udvarhű, ámde hazafias gondolkodású réteget, mely réteg tényleg meghatározza a magyar művelődést. Mert a testőrökön kívül egész sereg katonaköltő működik ekkor, Gvadányi Józseftől Orczy Lőrincig. Mária Terézia tette lehetővé az addig mellőzött magyar tisztikarnak a császári-királyi hadseregen belüli korlátlan érvényesülését, s így módon azt, hogy legalább ez a réteg közel férközhessen a hatalomhoz. A Nagy Frigyes porosz király elleni, úgynevezett hétéves háború (1756–1763) jó alkalom volt a magyar hivatásos tisztikar, főleg a lovasság (huszárok) képességeinek bizonyítására. Gróf Hadik András tábornagy egyenest az udvari haditanács elnökévé lépett elő (1774) – tehát a királynő után a második legfontosabb kormányzati szerv irányítója lett. A magyar katonák érvényesülését a kiváló érzékel létesített katonai lovagrend; a Mária Terézia Lovagrend (1757) alapítása is segítette. A Mária Terézia Lovagrendbe csak az a katona nyerhette felvételét – s ez bárói címmel is járt! – aki hadszíntéren, kockázatot vállalva, személyes bátorságával vitt sikerre valamilyen vállalkozást, mely a csata sorsát eldöntötte.

A Mária Terézia Rend első lovagja Hadik András volt. 1918-ig a Rend kitüntettjeinek hatvan százaléka magyar!

Mária Terézia 1780. november huszonkilencedikén, hatvanhárom éves korában halt meg. A magyar nemzet hálával tartozik emlékének; ehhez képest nem tiszteljük eléggé, pedig a magyarság az ő segítségével küzdötte magát vissza Európába és újíttatta meg nemzeti kultúráját.

Bessenyei György így emlékezett rá:

„Uralkodása alatt csendesség, bőség volt egész Magyarországon. Külső, belső tulajdonságai: magával ragadó szépség, királyi tekintet, személyes méltóság, nyájas elme, érzékeny, szemérmes szív, minden szerencsétlenül való szánakozás, kegyelem, gazdag javadalmazás valának. Tudósokat, vitézeket jutalmazott, magasztalt, az emberi erőtlenség által megesett hibákra szemét lehunyta, nehezen büntetett, örömmel kegyelmezett és valakit egyszer olta alá vett, azt árulás által elveszni sohasem engedte.”

Kedvelt szabadság istensége, törd össze népünk láncait

Mária Terézia magyar királynő, húsz éven át a német birodalmi császár felesége, majd egy másik császár édesanyja kétségkívül nagyfokú tudatossággal nevelte fiát, halála után magyar királyként utódát: II. Józsefet. Ezt figyelembe véve is különös, hogy ennek a nyílt kedélyű, érzelemvilágát a politikában ügyesen és hasznosan érvényesítő asszonynak a fia ennyire zord következetességgel, a valóság korlátaira ügyet sem vető konok könyörtelenséggel látott munkához. Céljai, felismerései a közjó ügyét szolgáló helyes intézkedésekben mutatkoztak meg; de a népet kizárólag az általa elképzelt módon, erőszakosan boldogítani vágyó törekvése, a népjólétet felülről elrendelő kormányzásnak ez a szinte már dühös elve kudarcra volt ítélve. Végül is a boldogság: érzelmi megnyilvánulás, amelyet egy érzelemszegény, rosszkedvű ember nehezen valósíthat meg. Ezért hát hiába is sajnálkozunk, hogy II. József, ez a jaj de mennyire felvilágosult uralkodó, ez a széles körű műveltséggel rendelkező materialista állambölcsező uralkodóként kudarcot vallott, kivíva alattvalói közutálatát – a tény akkor is tény marad, hogy tudniillik II. József szinte semmit sem vitte előre népei boldogulásának ügyét. Olyannyira nem, hogy éppen eszméinek lelkes hívei buktak halála után a legnagyobbat, egészen a vérpadig.

A mi magyar történelmünk szemszögéből nézve különösen tragikus, hogy mikor végre a magyar értelmiség – a nemesség, a tisztikar, a harmadik rendből toborzódott ügyvédi, orvosi, tanári, lelkészi, hivatalnoki kar legjobbjai – feltétel nélkül elkötelezte magát a kor leghaladottabb eszméi mellett, mely eszmé-

ket – hallj csudát! – éppen egy Habsburg uralkodó terjesztett és képviselt, egy olyan királynő fia, akit a nemzet édesanyjaként tisztelt és szeretett – éppen akkor bukott legnagyobbat ez a szertelen és mindenáron haladni vágyás. Rákóczi szabadságharca után nyolcvanhárom évvel a Habsburg császár eszméinek legodaadóbb hívei végzik a vesztőhelyen egy másik Habsburg császár ítéletéből...

II. Józsefnek szinte valamennyi rendeletét csak helyeselték és a magyar értelmiség legjobbjai helyeselték is: elég, ha ezúttal jobbágy-rendeletét és az úriszék büntető hatalmának eltörlését említjük. Más vonatkozásokban – népjólét, népegészségügy, közoktatás, városi és községi rendtartás, adóügy, igazságszolgáltatás – lényegében Mária Terézia kezdeményeit folytatta, helyenként erőszakosabban és ezért kevesebb sikerrel. Anyjánál nagyobb buzgalommal törekedett – ismét csak helyeseltető eréllyel – a nemesség megadóztatására. Mivel hívei közül nem egy magyar főnemes – például Széchenyi Ferenc – nyilvánította ki írásban is egyetértését a császár szándékaival, elképzelhető, hogy talán egy-két évtizeden belül mind ez, tehát a nemesség megadóztatása, mind pedig a jobbágyság felszabadítása, vagy legalábbis terheinek jelentős csökkentése megvalósulhatott volna. József sokat tett a nemzetiségek érdekében, a zsidó lakosságot (bizonyos megszorításokkal) a társadalom egyenrangú tagjainak ismerte el. Lényegében – ha korlátozva is – de megvalósította a felekezetek közötti egyenlőséget. Féktelen, mondhatni indulatos vallásellenességében ugyan széles tömegek felháborodását váltotta ki – nem csak Magyarországon! – de idevágó intézkedései mégsem keltek tettekben megmutatkozó politikai indulatokat. Jellemző, hogy amikor 1782-ben elrendelte a „nem hasznot hajtó”, tehát nem tanító, nem betegápoló szerzetesrendek feloszlatását, és VI. Pius pápa személyesen utazott Bécsbe, ahol valósággal rimánkodott Józsefnek, vonja vissza ezt a rendeletét, ámde József könyörtelen maradt – ekkor sem történt semmi, a közvé-

lemény egy része könnyen, vállrándítással vette a dolgot tudomásul. A feloszlatott szerzetesrendek papjai viszonylag kedvezően tudtak elhelyezkedni tanári, könyvtárosi vagy más értelmiségi pályán. Ennek a kornak igazi vallása a szabadkőművesség volt, keresztény felekezetek hitelvei iránt közömbös maradt. Az első bécsi szabadkőműves páholy 1742-ben létesült és a század vége felé, József korában alig akadt magyar város, ahol ne működött volna valamiféle szabadkőműves egyesület. A nemesi testőrség tisztjei éppúgy rokonszenveztek ezzel a „papok nélküli vallással”, mint az írók. Kazinczy Ferenc vallotta: „Énnekem a kőművesség oly társaság, amely egy kis karikát csinál a legjobb szívű emberekből, melyben az ember elfelejti azt a nagy egyenetlenséget, amely a külső világban van; amelyben az ember a királyt és a legmagasabb rendű embert testvérének nézi; amelyben elfeledkezik a világ esztelenségei felől, s azt látván, hogy minden tagban egy lélek, tudniillik a jónak szeretet dolgozik, örömkönnyeket sír; amelyben sokkal biztosabb barátokat lel, mint a külső világban; amelyben ki-ki igyekszik embertársainak nyomorúságát aszerint, amint tehetősége engedi, könnyíteni...”

Mindez természetesen a keresztény hitre is vonatkoztatható, tanulságos mégis, hogy Kazinczy és kortársai mégsem abban, hanem a felvilágosodás eszméit egy deista bölcsélet köntösében találó szabadkőművességben vélték meglecti lelki békességüket. Mozart *A varázsfuvolájában* fogalmazta zenévé a szabadkőművesség hitvallását, s nem véletlen, hogy *A varázsfuvola* szövegkönyve szinte rögtön fordítóra talált Csokonai Vitéz Mihály személyében. (*A boszorkánysíp*) A szabadkőművesség titokzatoskodást kedvelő szertartásai, valamint a tény, hogy a hatóság, ezekkel az eszmékkel egyetértve, József uralkodásakor nem üldözte összejöveteleiket, közrejátszott abban, hogy miért képzeltek a magyar jakobinusok azt: a hatalom el fogja tűrni politikai szervezkedésüket – ha egyáltalán tudomására jut –, melynek

megnyilvánulási formái gyakran mondhatni azonosak voltak egy szabadkőműves páholy összejöveteleinek megnyilvánulásaival. Kétségtelen, hogy Hajnóczyék szinte már gyermeteg gyánútlanágát, ez a tény is fokozta.

Egyszóval tehát a szerzetesrendek feloszlátása sem rázta meg alapjaiban a társadalmat. Nézzük meg az egri líceumban Franz Sigríst 1782-ben befejezett mennyezetfreskóit: ez az egri püspök megrendelésére készült, egyházi épületet díszítő festmény, olyan világos, áttetsző derűvel ábrázolja a tudományokat, főleg a természettudományt, mintha napjainkban készült volna az ismeretterjesztő társulat nem létező központi palotája számára. Hol vagyunk már a barokk misztikától, a hívek tekintetét a megnyílt egekbe kalauzoló buzgóságától!

De ha ez a helyzet, akkor mi tette József uralmát a társadalom széles rétegei előtt ellenszenvessé?

A rendeletesdin, a havonta kiküldött új meg új „jogszabályok” özönén, a reform-szólások parttalan áradatán túl elsősorban *nyelvrendelete*, mellyel súlyosan sértette a magyar nemzeti önértetet.

A császár 1784. május tizenegyedikén kelt rendeletében előírta, hogy a hivatalos nyelv a német; az oktatásnak három éven belül csak német nyelven szabad folynia; hivatalnok és tanító csak az lehet, aki kifogástalanul tud németül.

II. József ezt talán nem is „nemzeti” elfogultságból, hanem ésszerűségből rendelte el; elvileg tényleg logikus, hogy a birodalmon belül egy nyelv uralkodjék. Fogalma sem volt arról, mekkora bakot lőtt, milyen szenvedélyeket szabadított el. A magyar nemzet, melyről már jelen munkánk bevezető elmélkedésében megállapítottuk, hogy elsősorban nyelvében hordozza identitástudatát, létében érezte magát fenyegetve.

A magyar nyelv, hála Bessenyeieék buzgalmának, az 1780-as évtizedekben már nyomtatásban is széles körben terjedt. 1780 januárjától jelenik meg hetente kétszer a pozsonyi *Magyar Hír-*

mondó. 1783-tól kezdve lát napvilágot szintén Pozsonyban a *Magyar Könyves-Ház*, könyvismertetések gyűjteménye. 1787 januárjában indul Bécsben a *Magyar Kurír* és irodalmi melléklete, a *Magyar Musa*, szintén hetente kétszer. 1788 nyarától kezdve jelenik meg Kassán a *Magyar Museum*, irodalmi folyóirat Kazinczy Ferenc, Baróti Szabó Dávid és Batsányi János szerkesztésében. 1788 októberében, szintén kétszer hetente, Pesten a *Magyar Mercurius*. 1789-ben a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, szintén heti kétszeri közlöny. 1789 nyarától Komáromban a *Mindenes Gyűjtemény*, Péczeli József református lelkész szerkesztésében.

Ezekben a lapokban olyan új költői nemzedék lép porondra, akik legtöbbje máig irodalmunk klasszikusa. S mindez egyetlen évtizeden belül! Ányos Pál, Dayka Gábor, Verseggy Ferenc, Dugonics András, Révai Miklós, Kazinczy Ferenc, Szentjóni Szabó László, Batsányi János...

Barczafalvi Szabó Dávid, a *Magyar Hírmondó* egyik szerkesztője, csak az 1786-os évfolyamban olyan új szavak özönét alkalmazza, „találja ki”, mint az addig nem használt, nem létezett: *olvasmány, mondat, tünemény, előzmény, következmény, felület, társadalom, tábornok, ügyész, körülmény, iromány, lelemény, vetemény, tanítvány, birodalom*, bizonyítván a magyar nyelv képességét a felvilágosodás kora irodalmi és bölcséleti, természet-tudományos és művészeti szókincsének alkalmazására.

És most ez a nyelvrendelet!

Barczafalvi Szabó Dávid kétségbeesett igyekezettel mentegeti a császárt, kinek híve:

„Édes magyarim! Ezen kegyelmes parancsolatnak oka az, hogy magyar nyelvünk ki nem palléroztatott...”

De hiszen éppenséggel nagyon is igyekszünk pallérozódni, imént láttuk a szerkesztő nyelvújító igyekezetét. Pedig a *Magyar Hírmondó* annyira jozefinista hírlap, hogy a császár jobbagy-rendeletét e szavakkal köríti:

„Mi az egész jobbagyi állapotot egészen eltörölni kívánjuk,

sőt még ezt a szót is: jobbágy, mely a magyar nyelv ereje szerint örökös szolgát jelent, többé hallani nem akarjuk.”

Pálóczi Horváth Ádám is mentségeket keres a császár nyelvrendeletére:

„Elhidd, a Felség is hogy a minapába német szót parancsolt a magyar szájába (azzal) nem a magyar nyelvet akarta pusztítani, hanem a diákot (latint) németre fordítani, hogy így ez a német nyelv nálunk is bővülne, *nemzetünk más néppel jobban egyesülne.*” Okos mentség!

A magyar nemesség és értelmiség legjobbjai tehát annyira meggyőződéses hívei József felvilágosult reformjainak, hogy még nyelvrendeletére is mentséget találnak. Hová juthattunk volna a XIX. század legelejére, ha ez a fejlődés zavartalan marad!

Persze mentség ide, mentség oda, a demokratikus fejlődés, a felvilágosodás őszinte hívei mégiscsak visszarettek József németesítésben megnyilatkozó életidegen önfejűségétől. Verseghy Ferenc *A magyar házának anyai szózatja* című költeményében egy korszerű társadalmi rendet követel, de ugyanakkor emlékoszlopot javasol állítani azoknak, akik a császár nyelvrendelete ellen felszólaltak; Báróti Sándor testőrtiszt *A védelmezett magyar nyelv* címen ad ki kötetet, Laczkovics János huszárkapitány ezredbeli tiszttársaival együtt felségfolyamodványt ír, hogy engedélyezzék huszárezredében a magyar vezényleti nyelvet.

A közhangulatot legjobban Keresztési József református lelkes fejezte ki, amikor feljegyezte: Zichy országbíró izgatottan keresgélte a Szent Korona ládájához a kulcsot, amikor azt József császár rendeletére Bécsből Budára hozták, s közben németül dörmögött valamit, mire egy magyar nemesúr így szólt közbe:

– *Nem német korona ez, kegyelmes uram, nem tud ám németül: próbálja meg magyarul, majd kinyílik a láda.*

József tehát éppen legjobb hívei körében keltett zavart és visszatetszést. Ellenfelei ugyanakkor, a konzervatív magyar, osztrák és cseh főurak viszont azért helytelenítették a német

nyelvrendeletet, mert a magyar jogszolgáltatás az ország több-nyelvűsége miatt volt latin s ez kétségkívül jó közvetítő nyelvnek bizonyult – inkább, mint a német; a magyar, cseh és osztrák főrendek pedig a francia nyelvet használták, ezen olvastak, ezen beszélgettek. Mária Terézia se tudott jól németül, családi körben franciául társalogtak (férje, a császár Franciaországban született); ismeretes Fekete János tábornok francia nyelvű levele Voltaire-hez. A magyar főnemesség kastélyaiban ezerszámra sorakoztak a francia könyvek; gróf Csáky Istvánnak ötezer kötetes francia könyvtára volt, Orczy Lőrincz tábornok-költő 8200 francia könyvet őrzött, a Héderváry-család tizenötezer kötetéből hatezer volt a francia... Mészáros Lázár honvéd altábornagy írja emlékirataiban, hogy gyermekkorában a francia *Nagy Enciklopédiát* olvasgatta buzgón, atyja könyvespolcairól szedegetve le a köteteket.

A muzsika nyelve viszont olasz volt; Mozart operáinak eredeti nyelve olasz, a német szövegtől a művelt bécsiek, mint a köznapi beszéd parlagi nyelvétől visszaretentek. Goethe és Schiller hatása valamivel később ért ide...

Így jutunk el a nevezetes 1789-es esztendő nyarához.

Kitör a francia forradalom és felforgat egy egész világot.

A császár eleinte nem fogadja ellenségesen az erről szóló híreket. A magyar jozefinisták pedig fellelkesülnek: Batsányi János még ebben az évben, 1789-ben papírra veti nevezetes versét:

*Nemzetek, országok! kik rút kelepében
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében,
S gyászos koporsóba döntő vas-igátok
Nyakatokról eddig le nem rázhatátok
Ti is, kiknek a vérét a természet kéri,
Hív jobbagyitoknak felszentelt hóhéri
Jertek, s hogy sorsotok előre nézzétek:
Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!
(A franciaországi változásokra)*

József alig fél évvel élte túl a francia forradalmat s így annak csak első, viszonylag vértelen hónapjairól tudott.

A tüdőbeteg császár 1790. február huszadikán meghalt.

Utódlását tekintve a közvéleményben nem volt se zavar, se nyugtalanság: mivel Józsefnek nem volt gyermeke, köztudottan öccse, a Firenzében uralkodó toscanai herceg, Lipót követte őt a trónon. A beteg József haza is hívta – Lipót fia, József unokaöccse, Ferenc már régebben Bécsben tartózkodott, hogy az államügyek irányításába bepillantást nyerjen – de Lipót, aki Firenzében közmegelegedésre egy mintaszerűen felvilágosult uralmat vezetett be, és aki nem rokonszenvezett bátyja rideg hivatalnokmódszereivel, kérette magát és csak József halála után, március közepén érkezett meg Bécsbe. Lipótnak tehát jó híre és „jó sajtója” volt, mindenki arra számított, hogy liberálisabb, népszerűbb, bár nem kevésbé felvilágosult kormányzat következik. Hajnóczy József ügyvéd, megyei alispán németnyelvű röpiratban a nemesség megadóztatását követelte, Koppi Károly pesti egyetemi tanár pedig latin nyelvű tanulmányban fejtette ki álláspontját a rousseau-i népfölség elvéről. Az országgyűlés elhatározta, hogy ezentúl magyarul tartja üléseit. 1791. áprilisában elfoglalja tanszékét a pesti Pázmány Péter Tudományegyetem első magyar nyelv- és irodalom professzora: a huszonnyolc esztendő Vályi András. Nála alkalmasabb férfiút keveset találhattak volna: pedagógiai szakkikerei jelentek meg magyar nyelven; – („A nemzeti iskolák mivolta, tulajdonsága, érdeme, haszna, a nemzeti tanítók megkívántató tehetségei”) – beadványt intézett az országgyűléshez a magyar oktatásügy költségvetésének kedvezőbb megajánlása ügyében, Wielandot fordított, szervezett. Fiatalon halt meg, 1801 decemberében. Mindössze tíz évig működött egyetemén.

Nem tudható, mivé, hogyan fejlődött volna Lipót kormányzása. 1792. március elsején, alig kétévi uralkodás után meghökentő váratlansággal meghalt.

Utódaként, a már József által is közönyösen bávatagnak mi-

nősitett, kezdeményezőkézség és rugalmasság hiányát alattomosággal leplező, amúgy különlegesen jó emlékezőtehetséggel rendelkező Ferenc lépett trónra, akinek legkedvesebb tevékenysége az volt, hogy az aláírt okmányokat személyesen kötötte át különböző színű madzagokkal. Ezekben az okmányokban a legszűkebb családi körre vonatkozó följelentések, besúgások, jegyzőkönyvek, adatfelvételek is szerepeltek, Ferenc nagy élvezettel kémleltette ki a többi Habsburg intim ügyeit. Bámulatosan széles körű és hatékony besúgórendszert szervezett és irányított.

Ennek a Ferencnek a trónra léptét a közvélemény majdhogynem könnyel fogadta. Kazinczy naplófeljegyzéseiből tudjuk, hogy a jozefinista értelmiség tökéletes gyanútlanysággal viseltetett a jámborul közönyösnek tűnő uralkodóval szemben; úgy írja le Ferenc 1792. június hatodiki budai koronázását, mint egy bábfigura színmutatványát:

„A korona a fején vala a királynak, vállán a palást, lábán céklaszin strimfli, megkötve térdei felett, és az ócska, sárga papucs...”

Nagy árat fizettek jóhiszemű gyanútlanységukért.

Ferenc császárt 1792 júliusában koronázták meg Frankfurtban a Német Nemzet Szent Római Birodalmának császárává (*Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation*), és akkor még senki sem tudta, hogy ez volt az utolsó német császárkoronázás; Ferenc pedig az elvileg egységes német birodalom utolsó császára.

Azt sem érdektelen figyelembe vennünk, hogy 1792 nyarától 1916 decemberéig, százhuszonnégy éven át, elképesztő történelmi változások közepette és után mindössze három Habsburg kormányozta birodalmát, benne Magyarországot: Ferenc, Ferdinánd és Ferenc József. Negyvenegy év jut átlagban egyre. Az 1916 decemberétől, gyakorlatilag azonban 1917 januárjától kezdve uralkodott Károly mindössze huszonkét hónapig maradhatott trónján. Az összesen három, százhuszonnégy éven át uralkodott császár jelképe a múlthoz makacsul ragaszkodó, a

kor követelményeihez alkalmazkodni képtelen, megcsontosodott kormányzati rendszernek. Mikor Ferenc trónra lép, még él XIV. Lajos és Ferenc nagynénje, Mária Antoinette francia királyné; mikor meghal, vasutak szelik át Angliá tájait, Széchenyi István és Kossuth Lajos már a magyar közélet ismert egyéniségei...

Ferenc trónra léptének évében kiáltják ki a Francia Köztársaságot, ekkor kezdődnek a porosz-császári hadműveletek Franciaország ellen, 1793-ban kivégzik XIV. Lajost és, október tizenhatodikán délben, Ferenc nagynénjét, Mária Terézia leányát, Mária Antoinettet; Franciaországban ez a terror éve, Danton, Robespierre uralma, Marat halála, hogy a következő évben Danton és Robespierre is a terror áldozatául essen. 1793 augusztusában érkezik a francia hadifoglyok első csoportja Magyarországra. A császári hivatalnokok döbbenet tapasztalják: a magyarok ünneplik, ölelgetik a francia katonákat, elkunyerálják tőlük egyenruhájuk gombjait, melyeken „szabadság és egyenlőség” felirat olvasható; az összesen tizenegyezer négyszázhat francia katona valósággal szítja a rebellióra hajlamos magyarok tüzét...

Szentmarjay Ferenc földbirtokos, kamarai titkár csókkal üdvözölte a francia hadifoglyokat és a tőlük elkunyerált kokárdát csak annak mutatta meg, aki hajlandó volt azt térden állva megcsókolni...

Ilyen körülmények között nem csoda, ha Ferenc császár és király pánikba esik. Az sem csoda, ha hadműveleteket indít a franciák ellen. Különös azonban, ahogyan munkához lát. Nem folytatja elődei politikáját, semmit sem törődik a közjával, ahogyan akkor szívesen nevezték az ilyen tevékenységet, hanem minden energiáját összeesküvések leleplezésére fordítja. Gondosan szervezett titkosrendőrsége felkutat minden francia eszmével rokonszenvező embert. Így jut hamar a Martinovics Ignác volt lemergi egyetemi tanár, József és Lipót (Ferenc által elcsapott) titkosrendőrsége ügynökének nyomára, aki egy „A szabadság és egyenlőség társasága”nak elnevezett magyar szer-

vezetet irányított. Ez a szervezet, mely némi hangsúlyeltolódással a józsefi felvilágosult eszmék megvalósítására törekedett, igazgatóságokból állt. Ezek vezetői:

Hajnóczy József volt alispán, ügyvéd, negyvennégy éves.

Laczkovics János szolgálaton kívüli huszárkapitány, negyven éves.

Szentmarjay Ferenc földbirtokos, kamarai titkár, harminchét éves.

Gróf Sigray Jakab földbirtokos, bíró, harmincnégy éves.

Tehát valamennyien Mária Terézia és József uralkodásakor ismerkedtek meg a felvilágosodás és a szabadkőművesség eszméivel, melyeket az 1794-ig eltelt mintegy húsz esztendő során folyamatosan ismertettek, kidolgoztak, leírtak, közzétettek, javítottak.

Martinovicsot és a négy igazgatót 1794. augusztus 16-án letartóztatták. Röviddel ezután további ötvenhárom vádlottat állítottak bíróság elé.

Tizenhét halálos ítéletet hoztak, hetet végrehajtottak. További tizenegy halálraítélt büntetését kegyelemből hosszú börtönbüntetésre enyhítették. Mindössze négy fölmentő ítélet született.

1795. május huszadikán az azóta Vérmezőnek elnevezett térségen, a várhegy alatt, lefejezték Martinovics Ignácot, Hajnóczy Józsefet, Laczkovics Jánost, Szentmarjay Ferencet és Sigray Jakab grófot. Két héttel később pedig Szolártsik Sándor házitanítót és Őz Pál ügyvédet.

Batsányi János, Kazinczy Ferenc, Szentjóni Szabó László, Verseghy Ferenc költők börtönbüntetést kaptak.

Verseghy Ferenc költő az első elfogottak letartóztatása napján, 1794 augusztusában szögezte ki a falra a Ferenciek terén, a mai templommal szemben, a *Marseillaise* magyar fordítását saját átköltésében:

*Ébredj, hazánknak bajnok népe
Ragadd ki híres kardodat,*

Nevednek esküdt ellensége
Dühödve hozza láncodat.
A vérszopó tirannusfajzat
Melledre szegzi fegyverét
S véredbe mártja rút kezét,
Ha szolgálatra nem hurcolhat.
Fegyverre, bajnokok!
Levente magzatok!
Rontsunk, rontsunk
E vérszomjukra,
Szabdadjuk halmokra!

Ebben a költeményben olvasható az a nevezetes sor is, mely fejezetünk címe:

Kedvelt szabadság istensége, törd össze népünk láncait!

Szentjóni Szabó László meghalt a börtönben; Batsányi János hallotta halálhörgését a szomszéd cellából. Kazinczy és Verseghy nagy nehezen, évek múlva kiszabadult.

Habsburg Ferenc császár, Mária Terézia unokája eltörölte a föld színéről a magyar felvilágosodás mozgalmát, híveit, eszméit. Elhallgattatott egy magyar nyelvű haladó irodalmat és költészetet. Szabályosan lenyakazta a magyar kultúrát és a felvilágosult politikát. Benda Kálmán szavaival:

„A magyar jakobinus mozgalom egy maroknyi radikális értelmiségi próbálkozása volt a független, polgári Magyarország megvalósítására.”

Egy huszonnégy esztendő debreceni diák végignézte a kivégzést. Egy évvel Bessenyei fellépése után született, 1773-ban.

Ez a debreceni diák vitte tovább a bebörtönzöttek és kivégzettek fáklyáját: Csokonai Vitéz Mihály.

Forr a világ bús tengere, ó magyar

A magyar jakobinusok kivégzésének esztendejében Sándor Lipót főherceg papírra vetette Ferenc császár számára a követendő politika elveit:

„A jobbágy javára teendő általános könnyítések és berendezések kerülendők, minden újítás zavarná a békés nyugalmat, mely után annyira áhítozik a kormányzat. Jobbágybarát reformok megzavarnák a falusi nép nyugalját, feldúlnák alattvaló és földesúr viszonyát. A papság tartsa féken a népet, de a valláson kívül egyébire ne tanítsa. Több felvilágosodás, az ismeretek bővítése a köznép számára semmi haszonnal nem jár. Aki nem államhivatalnok, annak nincs szüksége írásbeli műveltségre; pénzt költeni iskolák létesítésére ezért felesleges. Magasabb körökre vonatkozólag a cenzúrát kell alkalmazni.” „Ebben a memorandumban, melyet Ferenc király lelkes örömmel fogadott félelmeiből szabadító szó gyanánt, az abszolutisztikus királyság harakirit követett el önmagán, minden erkölcsi önigazolásról lemondva és elkötelezve magát arra a hálátlan és értelmetlen szerepre, hogy az új század minden uralkodó eszméjének, nemzetiségnek, jogegyenlőségnek, demokráciának ellene szegüljön, s népeinek ez elvont és tőlük távol tartott javak fejében semmit, de semmit ne adjon... Ferenc a tehetségtelenek és kényelmesek makacsságával élete végéig ragaszkodott ezekhez az elvekhez.” (Szekfü Gyula)

Ilyen életelvekkel és kormányzati célkitűzésekkel nézett szembe a német birodalom császára, a Mária Terézia által nagy nehezen életre serkentett magyar királyság uralkodója a francia

kihívással, egy Európa-szerte népszerű politikával és egy ütőképesség francia hadsereggel. Ferenc mindössze annyi tényleges hatalmi előnyre tett szert, hogy a francia zűrzavart kihasználva, Poroszországgal és Oroszországgal karöltve felosztották maguk között Lengyelországot, melyből a Habsburgok a középkori Holics nyugati részét kapták Krakkóval, negyvenezer négyzetkilométernyi területet, egymillió lakossal.

Viszont a belső hatalmi harcok után egyensúlyba került francia kormány, a direktórium három hadsereget indított az öt megtámadó Német-római Császárság ellen: a Rajna vidékén Moreau tábornok a Meuse folyó tájékán Jourdan tábornok, Észak-Itáliában pedig Bonaparte tábornok vezényletével. Mondanunk sem kell, hogy a Marseillaise-t éneklő francia csapatok tönkrevették a császári erőket, Bonaparte tábornok bevonult Milanóba és békére kényszerítette Ferenc császárt. (Campo Formio, 1797. 10. 17.) Mi magyarok megint csak a legrosszabbul jártunk: a franciák a szabadság és testvériség nevében harmincezer császári hadseregbe sorozott magyar hadifoglyot eladtak rabszolgának Marokkóba.

Szükségtelen e munkánkban a napóleoni háborúkat részletezni; tény, hogy Bonaparte tábornok, 1802 nyarától örökös konzul, tehát államfő, majd 1804-től kezdve a franciák császára katonailag és politikailag megverte a Habsburg uralkodóházat, megsemmisítette az ezer éve fennálló Német-római Császárságot és újrarendezte Európa térképét. Mint tudjuk, rövid ideig a Dunántúlon is állomásoztak csapatai – Ferenc császár ekkor Tatán húzódott meg, mivel Napóleon Bécsbe is megszállta! – és Napóleon Batsányi János fogalmazásában kiáltványt intézett a magyar nemzethez, hogy vívja ki függetlenségét. (1809. május 15.) Ferenc császár, hogy valamennyire békén hagyják, kénytelen volt leányát, Mária Lujzát a gyűlölt ellenséghez férjhez adni (1810) 1814–15-ben végre „beütött a béke”, a bécsi kongresszus hosszú évtizedekre elrendezte Európa térképét.

A magyar történelem szempontjából ezeknek az események-

nek – túl Ferenc már említett maradiságán, s minden haladást fékező belpolitikáján – három következményük volt:

– az infláció és az ezzel együtt járó pénzügyi katasztrófa, az ország visszahanyatlása egy száz évvel korábbi gazdasági állapotba;

– a hadsereg felértékelése, elsőrendű fontossága és ezért a különben minden társadalmi érvényesülésből kizárt magyar lakosság tudatos törekvése arra, hogy a hadseregen belül „vigye valamire” – az uralkodó ezt jólfelfogott érdekből kénytelen volt támogatni;

– a német császárság megszüntetése s így módon a Habsburg uralkodóház merőben új, más helyzete saját területein belül.

Kezdjük mindjárt e harmadik következménnyel.

A német császárság megszűnése a magyarság szempontjából döntő, mondhatni szenzációs jelentőségű. Megvalósult Zrínyi és Rákóczi álma; amiért ők küzdöttek, azt a francia hadsereg megoldotta. Míg Magyarország 1806-ig, amikor Ferenc végleg lemondott a német császári címről, egy hatalmas birodalomnak volt része, az Északi Tengertől Itáliáig, a Rajnától Oroszorszáig, s e birodalom koronázási székhelye Frankfurt/Main volt, addig mostantól, 1806-tól kezdve Magyarország egy jóval kisebb zsugorodott Habsburg-területen belül ennek tetemes részét tette ki, elvileg tehát felértékelődött, akárcsak Mária Terézia trónraléptekor.

A tragikus az, hogy mindez csupán elméleti jelentőségű esemény maradt, a magyar társadalom és vezetői még a legjobb igyekezettel sem tudták (volna) kihasználni kínálkozó előnyeit.

Természetesen nem fér hozzá kétség, hogy a német császárság már régóta csak elméletben létezett, a schmalkaldeni háború óta gyakorlatilag egész sereg független német állam alakult a birodalmon belül. Poroszország azonban, mely már I. Ferenc császárnak, Mária Terézia férjének uralkodásakor döntögetni kezdte a Habsburgok hatalmát, 1806-tól kezdve jogszerűen is törekedhetett a megszünt császári hatalom és cím megszerzésé-

re, amit meg is tett. Magyarország sorsát, függetlenségünk kivívásának lehetőségét ettől kezdve a porosz állam döntötte el; a kiegyezést végső fokon az tette lehetővé, hogy a porosz hadsereg 1866-ban végzetes vereséget mért a Habsburg uralkodóházra. A francia–porosz háború után Bismarck kikiáltotta a német császárságot, melynek azonban már nem Ferenc József, hanem Vilmos porosz király lett az uralkodója. Vilmos lett a birodalom császára.

A Napóleon által megvert, megalázott Ferenc, immár „csak” osztrák főherceg, magyar és cseh király, szépségtapaszként ki-nevezte önmagát Ausztria császáranak, hogy legalább a császári címet megtarthassa. De ez egy történelmileg sohasem létezett fogalom; egy osztrák főherceg bánatában elnevezte önmagát osztrák császárnak, holott birodalma túlnyomó részét a Magyar és a Cseh Királyság tette ki mind a lélekszámot, mind pedig a terület nagyságát tekintve. Ennek viszont az lett (egyik) következménye, hogy a Habsburg dinasztia által uralt és elnyomott népek ettől kezdve nem „a németet”, hanem az „osztrákot” utálták. Szegény Ausztria (Felső- és Alsó-Ausztria, Stájerország, Karinthia), melynek békés, jámbor lakossága aligha lehetett felelős uralkodó főhercegének címkórságáért, a magyarok gyűlöletének tárgya, az elnyomás jelképe lett. (Salzburg tartomány, valamint Tirol meg-megújuló indulattal küzdött a Habsburg uralom ellen.)

E helyzet logikus következményeként a Habsburg-ház megkísérelhette volna az igazgatása alatt álló területeket valamiképpen egybeötvözni. Erre azonban sohasem került sor, a magyarok, a csehek, a lengyelek, az olaszok, a dalmaták, az osztrákok idegenebbek maradtak egymástól, mint valaha is voltak. A Habsburgok az általuk igazgatott területeket egy rég idejétmúlt, középkori nagybirtokrendszernek fogták fel, melyet magántulajdonuknak tekintettek. Olvasztótégelyként csak e „nagybirtok” igazgatási központja, Bécs városa működött. Pedig kétségtelen, hogy mód nyílt a Habsburg-„magánbirtok”

legnagyobb területi egységének, a Magyar Királyságnak központtá tételére; a lehetőség akkor is megvolt, ha akkor a császárnak és udvarának ez nem tetszett, mert képtelenek voltak másként gondolkodni, mint úgy, hogy Magyarország egy lázadásra hajlamos, meghódított terület csupán. Pedig ha ez az akkor, 1806-ban kínálkozó súlyponteltolódás létrejön, talán másként alakul a Habsburg Birodalom sorsa 1918 körül... Benda Kálmán írja a *Magyarország története* 1980-ban kiadott 5/1 kötetében:

„Magyarország súlya a Habsburg-monarchián belül megnőtt. Ausztria sokat veszített területben és emberben, a háború is jobban sújtotta; mindezek következtében az udvar kénytelen volt erősebben támaszkodni Magyarországra, vele fokozottabban számolni. 1810 júniusában József főherceg, nádor az uralkodóhoz beadott emlékiratában azt javasolta, hogy *a birodalom súlypontját helyezték át Magyarországra*... Ferenc azonban elutasította a javaslatokat.”

A hadsereg felértékelődésének következtében a magyar tisztikar megbecsülése és érvényesülési lehetősége a nemzet jövője szempontjából vált rendkívül fontossá. A napóleoni háborúk két évtizede során a legmagasabb katonai kitüntetést, a Mária Terézia-rendet hetvenegy magyar szerezte meg:

Alvinczy József, Andrássy János, Bakonyi Imre, Bátorkeszi Péter, Bésán Károly, Bíró János, Blagojevicz Imre, Bolza Péter, Boros Ádám, Buday Ignác, Bydeskuthy Zsigmond, Domokos József, Dőry József, Duka Péter, Eötvös Károly, Esterházy Antal, Esterházy János, Esterházy Vince, Fábry Mihály, Foky Zsigmond, Gyulai Ignác, Gyulai Sámuel, Hadik Károly, Hertelendy Gábor, Hrabovszky János, Kákonyi Ferenc, Karacsay András, Károlyi Ferenc, Keleméri István, Kerekes Zsigmond, Kosztolányi László, Lakos János, Léderer Ignác, Lipthay Antal, Máriássy András, Mecséry Dániel, Mecséry János, Meszéna János, Mészáros János, Nagy Ferenc, Nedetzky Antal, Neszméry Ferenc, Ocskay József, Olgyai Boldizsár, Pásztor Menyhért, Pauliny Mi-

hály, Perczel Károly, Pulszky Nándor, Rétsey Ádám, Révay Antal, Révay Imre, Rhédey János, Rogáts János, Simonyi József (lásd Jókai: A legvitézebb huszár), Splény Gábor, Szápáry László, Szarvassy József, Szentiványi Károly, Szentkereszty Zsigmond, Szereday Antal, Szily Antal, Sztáray Antal, Török János, Vajna Gábor, Vay Pál, Vécsey Ágoston (az aradi vértanú atyja), Vécsey József, Vécsey Péter, Vécsey Zsigmond, Verebélyi Zsigmond, Zathureczky László.

Nem helypazarlás ez a soha sehol közzé nem tett névsor, mert statisztikai tényként bizonyítja, hogy a magyar lakosság milyen mértékben járult hozzá a Napóleon elleni győzelemhez. 1795–1815 között 350 ezer magyar férfi halt meg a harctereken! És ne feledjük, hogy ez a 71 férfi csak a kivételesen adott legmagasabb kitüntetés birtokosa; ezen kívül több ezer magyar katonakapta meg a rövid húsz év alatt (1795–1815) a vitézségi érmet és más magas kitüntetéseket, mint például, többek között, Széchenyi István gróf vagy Jósika Miklós báró. Ez a magyarázata, hogy Mária Ludovika királyné (1787–1816) Goethe tisztelője és támogatója, ez a művelt olasz nő 1808-ban, pozsonyi koronázásakor alapítványt tett egy magyar tisztképző intézet létesítésére, melyet róla neveztek el „Ludovikának.”

Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy az 1800-as évek elején fellépett új írónemzedék tagjai katonák. Csak néhány név: Kisfaludy Károly főhadnagy (Sándor öccse); Fazekas Mihály főhadnagy; Jósika Miklós kapitány; Széchenyi István kapitány; Batthyány Lajos kapitány... Így már érthető, miért kísérelte meg Petőfi Sándor is később a katonai karriert, melynek tüdőbetegsége vetett véget. A legtöbb katona nem tisztiiskolából vergődött fel magasabb rangra, csaknem valamennyien közlegényként kezdték.

Széchenyi kapitány vakmerő bravúrai (ő kényszerítette ütközetbe a népek csatájában a tétlenkedő svéd királyt), Jósika Miklós itáliai hősiessége és számtalan más haditett birodalomszerte tekintélyt kölcsönzött a név és kitüntetés viselőjének.

Nem véletlen, hogy Széchenyi, Batthyány, Jósika pályafutása *katonaként kezdődik és politikusként folytatódik*. De azt is láthatjuk az iménti névsor tanulmányozásakor, hogy hányan lettek közülük az 1848-as honvéd hadsereg tábornokai (Bakonyi Sándor, Blagojevics Imre, Hrabovszky János)... Nem is szólva kisebb kitüntetések birtokosairól, mint például Mészáros Lázár huszár főhadnagy, 1848-tól magyar hadügyminiszter. Ezek a férfiak azért is tettek szert széles látókörre, mert bejárták fél Európát, megismerkedtek a különféle szokásokkal, törvényekkel, kormányzati formákkal; több nyelven beszéltek, olvastak és megtanultak váratlan helyzetekben gyorsan és eredményesen dönteni. De hiszen elég, ha fellapozzuk Széchenyi István *Naplóját*.

Az inflációokozta gazdasági pangás, mint említettük, nehezen behozható károkat okozott az országnak. Az 1811-es devalvációs rendelet a papírpénzt névértékének ötödére értékelte le, emiatt a parasztságnak ötszörös adót kellett fizetnie. Sokan kénytelenek voltak állataikat eladni, hogy fizetni tudjanak. (A nemesség természetesen adómentességet élvezett.) Éhínségek támadtak, 1816-ban például a tiszántúli részeken *ötvenezer ember halt éhen!*

Mindezzel együtt és mindennek ellenére a nemzet élni akarása mégis megmutatkozott egy fejlettebb, mezőgazdasági árutermelésben, korszerűbb gazdálkodásban, a nagybirtokok ésszerű irányításában, főleg Nyugat-Dunántúlon, az eperfa-termesztés és selyemhernyó-tenyésztés fellendülésében, a gépi malomipar elterjedésében, a gyapjútermelés fokozásában. „Az üzemszerűség előtérbe kerülésének vitathatatlan jele a bérért végzett munka részarányának növekedése a nagybirtokon.” (Ruzsás Lajos).

A korszerű nagyüzemi mezőgazdaság fejlődését Festetics György gróf keszthelyi gazdasági akadémiaja, a Georgicon segíti.

A mintegy tíz és félmilliónyi lakosságú Magyarországon fejlődik az ipar; ezekben az években nyolcvannyolc ezer iparost tartanak nyilván. Öntudatukról jó képet ad Jókai Mór az *És*

mégis mozog a földben, mely a XIX. század első évtizedeiben játszódik és melynek egyik hőse az irodalom pártoló csizmadiamester, Tseresznyés Márton.

A művészetek, az irodalom fokozatosan „polgárosulnak”; Csokonai Vitéz Mihállyal kezdődik e folyamat, és figyelemre méltó, hogy környezetében cipésmesterné, bábaasszony, parasztlány farigcsálnak verseket, köteteik jelennek meg, Karacs Ferenc pesti rézmetsző felesége – akinél Katona József lakik albérletben – Takács Éva elbeszéléseket publikál, melyekről a nagy tudományú Szontagh Gusztáv huszárkapitány ír méltató tanulmányt.

A köznemesi születésű Kisfaludy Károly cs. kir. főhadnagy, Sándor legifjabb öccse, a tízes és húszas években Pesten polgári életet él, polgári környezetben, arcképeket fest rendelésre, szindarabokat ír, zsebkönyvet szerkeszt kávéházakban, itt találkozik barátaival és ügyfeleivel.

Az sem közömbös tény, hogy a magyar irodalmi életnek ezekben a viharos években az a Kazinczy Ferenc az elismert vezére, aki megjárta a császár börtöneit, aki tehát a magyar felvilágosodás és haladás közismert bajnoka. Kazinczy pontosan felismerte a magyar nyelv nemzetfenntartó erejét és jelentőségét. Amikor a tübingeni Cotta-cég a császári kormány ösztönzésére 1808-ban pályázatot hirdetett: vajon alkalmas-e a magyar nyelv a korszerű közigazgatás, kereskedelem, ipar, kultúra foglmainak kifejezésére? – akkor Kazinczy terjedelmes tanulmányt nyújtott be, kifejtve a magyar nyelv alkalmasságát és korszerű mivoltát. Kazinczy bebizonyítja, hogy nyelv és nemzet egyaránt kölcsönösen feltételező fogalmak. Jellemző, hogy mivel a pályázat nem érte el azt a célt, mely miatt kihirdették, az eredményhirdetést húzták-halasztották, míg végül 1813-ban levették a napirendről, mondván, hogy „a korviszonyok ez ügynek tárgyalását nem teszik tanácsossá.”

Nem célunk itt és most e néhány évtized magyar irodalmának méltatása, elég, ha tudjuk: Berzsenyi Dánieltől a két Kisfaludyn

át Kölcseyig és Katona Józsefig terjed a haza és a nemzet érdekében működő költők serege. Különösen Berzsenyi az, aki a napóleoni háborúk korának a magyar értelmiségre tett hatását érzékeltetni tudta.

Figyelemre méltó a magyar zenei élet fellendülése. Most széles körben terjedni és a kocs mák, csárdák világából kiemelkedve bálók, hangversenyek, nemesi társas összejövetelek, sőt országgyűlések kedvelt eseményévé válni az a magyar népzene, amit később tévesen cigányzenének mondtak. Lavotta János, Bihari János és Rózsavölgyi Márk a leghíresebb képviselői e műfajnak. Liszt Ferenc, aki gyermekként megcsudálhatta Biharit, írta róla és a műfajról:

„Bihari a cigányzenének olyan hírnevet szerzett, amit fokozni már nem lehetett... vele vált a cigányzene a nemzeti reprezentáció szerves részévé. Még Bécs is lelkesült érte... Ha egy színházban fellépett, csödület támadt.”

A bécsi muzsika óriásai: Haydn, Beethoven, Schubert gyakran tartózkodtak Magyarországon, Haydn, mint tudjuk, a várad i püspök, majd Esterházy herceg házi zenésze volt. Beethoven a pesti német színház 1812-es megnyitására Szent István királyról komponált zenét; nyitánya a magyar érzelmvilággal azonosulásának emlékezetes, kiváló példája.

Pedig a magyar kultúra ügyének ápolása valóban nem volt könnyű. Révai Miklósnak, akit Vályi András halála után, 1802-ben neveztek ki a pesti egyetem magyar nyelv- és irodalom tanszékére, 1803-ban 23, 1804-ben 9, 1805-ben 21, 1806-ban hat beiratkozott hallgatója volt, négy év során összesen 59 növendék... Ezeknek a számoknak ismeretében másképpen kell látnunk Révai kedves tanítványának, Horvát Istvánnak más vonatkozásban mosolyognivalóan délibábos működését, mert ennek a székesfehérvári iparoscsaládból származó irodalmárnak, aki 1823-ban vette át az egyetem magyar irodalmi tanszékének irányítását, tömegek látogatták az előadásait. Pauler Tivadar, a kiegészítés után magyar igazságügy-miniszter, Horvát István

hallgatója, Horvát előadásainak kései kiadásakor leírta, mekkora lelkesedéssel itták professzoruk minden szavát. És kik! Eötvös József, Szalay László, Madách Imre...

A magyar nyelv terjesztésének ügyét leghatásosabban a színjátszatok képviselik. Tele van az ország vándorló színjátszó együttesekkel. Most még, ezekben a korai étvizedekben, szinte mindegy, mit játszanak. Példa erre Kisfaludy Károly esete. Már az éhhalál fenyegette, amikor egy székesfehérvári társulat előadta *Tatárok Magyarországon* című darabját. Siker. A társulat felutazik Pestre. Előadják. Ott is siker. Akkora, hogy az előadásra küldött ügyeletes spicli jelenti: rebellis darab, be kéne tiltani. Ámde az éppen Budán tartózkodó császárné-királyné unalmában elmegy az előadásra, tetszik neki, tapsol. 1820-ban, a következő évben már németül is megjelennek Kisfaludy Károly művei. Ő az első magyar író, akit a színházi közönség tetszése tett – jól kereső! – országos hírvé poétává. Nagy változások ezek! Széchényi Ferenc gróf, István atyja a század elején a nemzetnek ajándékozta könyvtárát, Festetich György Keszthelyen irodalmi ünnepségeket rendez, az idősebb Wesselényi Erdélyben színházakat igazgat. Nemhiába írta Aranka György erdélyi törvényszéki bíró már 1791-ben, hogy:

„Nem lehet egy nemzetnek világosodásra jutni semmiképpen, hanem csak a nemzeti nyelv útján. Valameddig az igazgató, a törvénytevő s tudományi tanító nyelv nem nemzeti, mindaddig egy választó-kárpit vagyon a nemzetnek közepette felhúzva.”

Ezt a kárpitot szaggatják most országszerte a magyarul játszó szintársulatok.

De persze a nyelvi művelődésen – és, mint láthattuk, a katonai érvényesülés lehetőségén – túl, a magyar társadalomnak szinte semmi beleszólása sincs saját ügyeibe, mármint összbiradalmi tekintetben.

Nincs tanulság híján, hogy Ferenc császár biradalmának, ennek a roppant kiterjedésű Habsburg-magánbirtoknak ügyeit

nem osztrák – akkor még – nem is cseh vagy morva, de még csak nem is észak-olasz, lengyel, dalmát, szlovák, magyar államférfiak intézik – hiszen akadt azért elég magyarrá honosított főnemes, Jókai hasonlatával: kőszívű ember, aki feltétel nélkül és gátlátalanul kiszolgálta volna császári urát – hanem egy Rajnavidéki német: Clemens Lothar Metternich (1773–1859) 1806-ban Ferenc császár párizsi követe, 1809-től a birodalom külügyminisztere. Csaknem korlátlan hatáskörrel uralkodik az iratcsomókat különböző színű madzagokkal gondosan átkötözgető Ferenc császár helyett, és eltekintve az adófizetésre nem hajlandó, arrogáns magyar főnemesség iránti érthető ellenszenvétől, nem is rosszul és nem is mindig a haladást – értve ezen a műszaki, ipari és gazdasági természetű haladást – gátolva. Azért *csaknem* korlátlan a hatásköre, mert rendőri vonatkozásokban még neki is más parancsol, vagy ha nem, hát mindenesetre korlátozza Metternich ténykedését és ahol tud, borsot tör a külügyminiszter orra alá: Joseph Sedlnitzky gróf (1788–1855) 1817-től rendőrmiszter, a császári titkosszolgálat főnöke, ez az égbekiáltóan bárdolatlan, műveletlen, rosszindulatú, sunyi, de kétségkívül sikeresen működő kémfőnök és főfő-börtönőr. Képzeljük el, miféle olvasáskultúra fejlődhetett ki ott, ahol a postai cenzúrarendeletből következően nemcsak a magánleveleket bontották fel, hanem 1790-ig visszamenőleg minden kinyomtatott könyvet újracenzúráztak – kétezeröttszázat be is tiltottak! –, sőt, a haláleset utáni örökösödéskor is be kellett mutatni az örökhagyó könyvállományát. Betiltották a kölcsönkönyvtárakat. Ennek persze volt annyi viszonylagos haszna, hogy a magyar éppen azért szerzett be bizonyos könyveket, mert azok tiltva voltak...

Még szerencse, hogy a nádor, József főherceg, akinek ma is méltán áll szobra a róla elnevezett pesti téren a belvárosban, időnként rokonszenvvel és néha sikerrel igyekezett 1795–1847 között a magyar ügyeket az udvarnál képviselni. Pest városáért mindenesetre többet tett, mint a magyar fővárosi tanácsok ugyanannyi idő alatt. Az udvari kancellárok, alkancellárok,

helytartótanácsi hivatalnokok nevét nyugodtan mellőzhetjük: vak végrehajtói az uralkodói akaratnak.

Ebben a helyzetben fogalmazza meg Kölcsey Ferenc 1823. január huszonkettedikén, Szatmárcsekén a nemzet egyetlen reménységéhez: az Istenhez fohászkodó *Hymnust*:

*Balsors, akit régen tép
Hozz reá víg esztendő
Megbűnhődte már e nép
A múltat s jövőndőt!*

1825 augusztusában pedig megjelenik Vörösmarty Mihály nevezetes eposza, a *Zalán futása*:

*Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?
Századok ültenek el, s te alattok mélyen enyésző
Fénnyel jársz egyedül...*

Itt tehát az idő, hogy a múltba tűnt régi dicsőség fénye ismét felragyogjon. És ne véljük, hogy a *Zalán futása* csak a másból a múltba visszatekintve tűnik fontosnak; Deák Ferenc a dunántúli Kehidáról türelmetlenül írja Vörösmartynak:

„Zalánodat alig várom, és mivel nem tűrhettem tovább a kíváncsiság furdalásait, vettem abból egy példányt Zsoldos szombathelyi könyvkötőtől... testvérnéném azonban ezt nálam meglátván, tőlem olvasás végett elkérte”.

Mire tehát a rendek Pozsonyban gyülekezni kezdenek, Vörösmarty szavai már gyűjtogatják a nemzeti újjászületés reményének mécseseit.

Testvéreink vannak, számos milliók

Alig egy hónappal a *Zalán futása* megjelenése után – arról természetesen mit se tudva –, Ferenc császár és király 1825. szeptember tizenegyedikére országgyűlést hirdetett Pozsony városába. Mivel ez a testület már hosszú ideje nem ülésezett, az egybehívás pusztá ténye jelentőségteljesnek minősült. Annyira megélenkült a politikai élet, hogy 1825–1848 között, rövid húsz-egynéhány esztendő alatt több jótékony változás történt Magyarországon, mint azelőtt akár egy évszázadig. Ezt a korszakot, melyet reformkorként szokás emlegetni, a történettudomány alaposan feltárta. Talán egy élet sem elég a könyvtárnyi irodalom alapos áttanulmányozására. Szinte minden egyes napról, annak minden egyes eseményéről adataink, emlékezéseink, okmányaink, közleményeink, tudományos és irodalmi igényű összegzések állanak rendelkezésünkre. De aki csak a szépirodalomból tájékozódik szívesen, az is nagy vonalakban megbízható képet kap e korszakról Jókai Mór regényeinek: *Egy magyar nábob*; *Kárpáthy Zoltán* (1853–1854) olvasásakor. Jelképesnek tekinthető, hogy a hivatásos huszártiszt Széchenyi István gróf ezen az 1825-ös országgyűlésen lép fel politikusként, és közlekedést kiváltó ajánlatával megalapítja a Magyar Tudományos Akadémiát, ahogyan akkor nevezték: Tudós Társaságot, mely 1830-tól kezdi meg rendszeres működését, első (fizetett!) tagokként Kisfaludy Károlyt (aki rövidesen meghalt), Vörösmarty Mihályt, Berzsenyi Dánielt és Kölcsey Ferencet nevezve meg.

Mi a magyarázata a konokul maradi császár e lépésének?

Közvetlen oka részben az aránytalanul súlyos katonaállítási

kötelezettség volt – akkor még tíz évig szolgált egy katonának besorozott férfi! – részben pedig az állandóan növelt adó meny-nyisége. A vármegyék mindkettőt megtagadták, és mivel közvetve a nemesség is érintve volt, az udvar egyezkedésre kényszerült. A rendeleti kormányzás csődöt mondott.

A bécsi udvar helyesen ítélte meg úgy a helyzetet, hogy feltétlenül engedményeket kell tennie: a felvidéki jobbágyság 1831 nyarán, egy kolerajárványt ügyetlen erőszakkal megfékezni igyekvő hatósági intézkedés következtében, fellázadt.

Legújabb történeti összefoglalásunk (*Magyarország története* V/2, 1980., 677. lap) „A Dózsa utáni idők legnagyobb parasztfelkelésének” nevezi ezt a tragikus eseménysorozatot. Ez a parasztlázadás a nemesség maradibb köreit is érdekeinek, politikájának újragondolására kényszerítette.

Széchenyi István, Wesselényi Miklós, majd a harmincas évek közepétől kezdve Kossuth Lajos – akit a császári hatalom be is börtönzött – Batthyány Lajos, Eötvös József, Deák Ferenc és számos más államférfi közreműködésével maga a nemzet kezdte felemelni önmagát, mind politikai, mind társadalmi, mind pedig gazdasági értelemben. És ez a szó itt nem frázis: a nemzet, a magát magyarnak tekintő országlakosok összessége (s immár nem csak a nemesség) lelkes erőfeszítésekkel igyekezett behozni elmaradását Európa más, haladottabb részeihez képest.

Gyárak, üzemek, iparosműhelyek, malmok, bányák, gőzhajózási vállalatok, vasúttársaságok (1846: első hazai vasútvonal), takarékpénztárak, bankok létesülnek. Megépül a Lánchíd. A városok, különösen Pest, rendkívüli ütemben fejlődnek.

Buda-Pest ezekben az évtizedekben Európa leggyorsabban növekvő városa. 1810-ben hatvanezer lakosa volt, 1821-ben is még csak hetven-egynéhány ezer; 1831-ben azonban már százháromezer, 1848-ra pedig százötvenezer! Ekkor épül ki a Duna-part és a Lipótváros. A monarchia egyetlen más városa sem fejlődött ekkora ütemben! Pest városáról maradandó értékű leírást ad az akkor nálunk utazgató Hans Christian Andersen dán meseköltő.

Sorra jelennek meg újabb és újabb hírlapok, politikai és irodalmi közlönyök. A nemzet közadakozásából felépül a Nemzeti Színház. Aztán a Nemzeti múzeum és a Ludovika Akadémia. Megnyílik az első kisdédóvoda. Jedlik Ányos elkészíti az első villanymágneses forgókészüléket, Bolyai Farkas megírja nevezetes matematikáját (*Tentamen*, 1832.), Irinyi János feltalálja a nem robbanó gyufát (1837).

Ezt az egész fejezetet teleírhatnánk Széchenyi, Wesselényi, Kossuth-idézetekkel.

Ezért inkább csak jelzésként, mint korjellemzőt idézünk tőlük néhány gondolatot:

„Változik ugyan századok leforgása alatt a nemzetekben is az időkor szerént a boldogságrul való képzelet; de annak elnyerésére való fáradozás mindég állandóan megmarad.” (Széchenyi: *Lovakrul*, 1828.)

„Íme, nyíltan azon vallást teszem: hogy hazánk előmenetele s magasabb felemelkedése legfőbb gátjai mi vagyunk, mi, tehát birtokosok.”

„Mintha valami kút fenekén ülnénk – se testi, se lelki productuminknak nincs híre a világban. Pedig a magyar nemes... az országnak semmiféle terhét nem viseli, nem adózik, s nem katonáskodik... mert ezeket mind mások által viteti végbe.” (Széchenyi: *Hitel*, 1830.)

„Midőn a pártosság dühe forr s egymás ellen törekszenek a felekezetek (társadalmi osztályok), holott együtt s egymásért kellene munkálkodniok: rontás, pusztítás uralkodik akkor; elvadult keblökben józan javítások vágya elnémul, kialszik az értelem világa s javítás, felemelkedés helyett bomlik, süllyed, hátramegy minden nemzeti jólét s műveltség.” (Wesselényi: *Balítéletekről*, 1833.)

Wesselényi írja azt is, hogy „undorodva kell mondania” mennyi kárt okoz a jobbágyait elnyomó nemesség és a vele szövetkezett bécsi udvar.

Ha ideszámítjuk Eötvös József regényeit: a vármegyerend-

szer korhadtságát támadó társadalmi elbeszélését (*A falu jegyzője*, 1845), a Dózsa-felkelést méltatva újraértékelő *Magyarország 1514-bent* (Deák Ferencnek ajánlva, 1847); ha megfontoljuk Batthyány Lajos gróf politikai ténykedését – akkor megállapítható, hogy a magyar főúri rend legjobbjai szívükön viselték a haza sorsát és önzetlenül igyekeztek ügyét előbbre vinni.

Kétségtelen, hogy Batthyány és Eötvös hathatós támogatása nélkül a megyeküldötte ügyvéd Kossuth Lajos nem vihette volna olyan gyorsan oly magosra. Mindez nem Kossuthot kisebbiti, hanem az említett főrendek jellembeli nagyságát bizonyítja. Hiszen még Széchenyi is úgy nyilatkozott 1848-ban, hogy most már, ha a helyzet így alakult, feltétel nélkül Kossuthot támogatja.

A másik oldalon természetesen ott áll a maradi nemesség, nézeteik ijesztő előjelei a később bekövetkezett tragédiának:

„Ne alapítsd Magyarország jövőjét népképviselőre, mert ezzel akaratlanul a nemzetiségek harcát idéznéd elő... ragaszkodjál (a jelenlegi törvényekhez) mert ez századokra biztosítja a magyarság fennsőbbiségét.” (Somssich Pál 1848 márciusi országgyűlési beszédéből.)

Mint tudjuk, pontosan fordítva történt. Ha a nemzetiségek és velük a magyar alsóbb néposztályok megkapják a választójogot, talán másként fordul sorsunk.

Somssichnak világos választ adott Kossuth Lajos ugyanezen az országgyűlésen:

„Lelkemnek meggyőződése, ha kétségben foroghatna a magyar nemzetiség, csak a népképviselőre alapozott megyerendszer fenntartásával lehetne azt megmenteni, másként nem.”

Ebben az alig több, mint húsz évben az igazán bámulatra méltó: az országlakosság minden téren úgyszólván azonos lendületű, fokozatos és folyamatos emelkedése: a gazdasági életben, az iparban, még a mezőgazdaságban is; a művészetekben, az irodalomban. Szintársulatok hálózák be az országot magyar szóval, működik a Nemzeti Színház, minden valamirevaló magyar költő színesként indul pályáján, Petőfi, Arany, Vajda János...

Mindennél jobb példa e rövid korszak hihetetlen nemzeti erő kifejtésére Petőfi Sándor karrierje: 1844 novemberében jelenik meg első verseskötete, két és fél év múlva, 1847 márciusában életében az utolsó – *Összes Költeményei* – és attól kezdve már csak a hírlapokban közzétett költeményeket olvashatja az, aki azt az újságot, amiben éppen egy Petőfi-vers megjelent, átlapozza; és ez a két és fél esztendei nyilvánosság (ami a megjelent köteteket illeti); ez az 1844 ősztől 1849 nyaráig terjedő, nyilvánosság előtti élet, ez a nem is egészen öt év elég volt ahhoz, hogy nemzeti költészetünk halhatatlanjává váljék, méghozzá Petrovics létre, bizonyítván, hogy nem durva erőszak „asszimilálta” őt magyarrá, hanem az anyanyelv ereje nevelte azzá. A világirodalom nem ismer több ilyen esetet, ilyen tüneményes költői pályát ennyire rövid idő alatt.

És a körülmények se közömbösek, melyek folytán az első Petőfi-kötet 1844 őszén megjelenhetett.

Petőfi verseit ugyanis a magyar nemzet adta ki, közadakozásból.

A Nemzeti Kör, Vörösmarty Mihály előterjesztésére, megszavazta a költő verseinek kiadását. Tizenkilenc tag vállalt érte anyagi felelősséget: Antal Mihály könyvtáros, Babits János orvos, Bajkay Endre közjegyző, Csanády Ferenc iparegyesületi hivatalnok, Dulovits János, Fábry Pál evangélikus gimnáziumi tanár, Fáy András író, bankigazgató, Fényes Elek, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület előadója, akadémikus, Irányi Dániel ügyvéd. Kronperger Antal, az 5. cs. kir. huszárezred tábori lelkésze, Lendvay Márton színművész, Röck Pál, gyáriparos, Rákóczy János megyei aljegyző, Török János, a Magyar Gazdasági Egyesület titkára, Tóth Gáspár szabómester, Szigligeti Eduárd színházi titkár, író, Várady Antal ügyvéd, szabolcsmegyei földbirtokos, Vachott Sándor hírlapszerkesztő és Vörösmarty Mihály költő, akadémikus.

Tóth Gáspár szabómester ezen kívül külön készpénzösszeget is lefizetett, hogy a közvetlen költségeket fedezhessék. (1848-

ban Tóth Gáspár irányította a honvéd hadsereg egyenruhaszabását.)

Létezik tehát egy Nemzeti Kör – 1841 decembere óta – mely a magyar kultúra előmozdítására létesült; mint látható, valóban elő is mozdítja azt...

A képzőművészetek is végre erőre kapnak: Ferenczi István, Barabás Miklós, Borsos József... Köztéri szobrok, palotakülsejű lakóházak, jeléül a polgárság öntudata növekedésének: templomok, díszkutak, a csinosodó Városliget és Margitsziget. Kávéházak, szaporodó könyvesboltok, a Váci utca, mint bevásárlóközpont.

Mindezt azért is szükséges egy történeti összefoglalásban említeni, mert ezek a tények bizonyítják az egész országlakosság erejét, igyekvését, öntudatát, alkotókedvét. Maga a kormányzat, ott Bécsben, és Budán a helytartótanács semmit se kezdeményez, csak fékez és ellenőriz. Legföljebb az adót szedi és katonákat toboroz. E korszak magyar története nem államférfiak, nem a hatalmon lévők, hanem tényleg a dolgozó nép története. A bécsi hatalmat Metternich mellett 1826-tól Franz Anton Kolowrat-Liebsteinsky gróf tartja kézben, majd, 1835-től kezdve, amikor Ferenc császárt félkegyelmű fia, V. Ferdinánd követi a trónon, egy „államkonferencia” uralkodik a birodalomban: Ferenc Károly főherceg, trónörökös; Lajos főherceg; Metternich és Kolowrat grófok. A kormányzásba magyar államférfinak nincs beleszólása. A nemzeti érzelmű magyar politikusok közül csak Széchenyi István kap tényleges, bár korlátozott hatalmat, amikor kinevezik a Magyar Királyi Helytartótanács keretében a közlekedésügyi bizottság elnökévé, afféle magyar közlekedési miniszternek. (1845) Tett is sokat, bizonyos értelemben előkészítette a negyvennyolcas kormány működését.

A négytagú államtanács, mely az aláírandó okmányokat és rendeleteket a kelekótya Ferdinánd asztalára helyezte aláírás végett, nem csak rossz működésével vívta ki a közvélemény ellenszenvét, hanem a Habsburg-családon belül is ellentétek

forrása lett. Lajos főherceg ugyanis, Lipót egyik fia, Ferenc öccse, jóval korlátoltabb volt mint nála tehetségesebb öccsei, a Firenzében még az előző században született József nádor, vagy akár János főherceg, akit a német rendek 1848-ban Frankfurtban majd a Német Birodalom kormányzójává választanak. (A trónon lévő Ferdinánd, vagy Lajos, az államtanács névleges elnöke helyett.) Tehát a két Habsburgot, Lajost, és a trónörökös, Ferencnek 1802-ben világra jött másodszülött fiát a Habsburg-öccsök és nagybácsik ellenszenvvel figyelték, arról nem is szólva, hogy a szellemileg elmaradott Ferdinánd helyett okosabb lett volna a nála értelmesebb Ferenc Károlyt, Ferenc József főherceg szülőatyját császárrá tenni. Ha e kettőhöz hozzászámítjuk az élemedett korú Metternichet és az 1778-ban született Kolowrat-Liebsteinskyt, aki lelkes cseh létére különösen utálta a magyarokat, akkor mintha egy Offenbach-operett négyese jelenne meg a szemünk előtt: az 1845-ben 67 éves Kolowrat, a nála is idősebb Metternich, túl a hetvenen, a 61 éves Lajos főherceg, mint elnök és a „fiatal”, negyven-egynéhány esztendős jámbor Ferenc Károly trónörökös, aki a légynek se vét s akit éppen ezért majd 1848 decemberében tizennyolc éves fiacskája, Ferenc József félretaszít a trón mellől s aki majd 1878-ban mint műkedvelő kertész-bácsi hal meg afféle háziőrizetben...

Ez a társaság, ez az operett-négyes, ötödikként a félnotás Ferdinánd császárral, a Habsburg-birtokoknak ez az intézőbizottsága a többi, rátermettebb Habsburg fokozódó ingerültségét is kiváltotta, s így történhetett, hogy élete végén József főherceg, nádor éppúgy „ellenzékbe” kényszerült – (fiát, István főherceget, nádort 1848 szeptemberében a Zsófia trónörökösne vezette „junta”, nehogy Istvánt véletlenül királlyá válasszák a magyarok, amire volt esély, s ezáltal akadályozza Zsófia fiacskájának Ferenc Józsefnek trónra jutását, szabályosan eltüntette) – mint János főherceg is ellenzékbe sodródott, akit az osztrákok és a németek különösen kedveltek és akinek velünk magyarokkal se volt semmi baja.

És miközben ez a négyes, illetve ötösfogat kehesen, zihálva húzza a birodalom kocsját, a magyar országlakosság minden évben egy sereg vívmánnyal gazdagodva tart 1848 felé.

Újra vissza kell térnünk a nyelv és a művészetek, főleg a zene, illetve nyelv és zene, költészet és muzsika rendkívüli tudatformáló hatására. Ekkor, 1843 és 1846 között, három év folyamán születik meg az a három dallam, melyek mind a mai napig, noha ez nem „felső rendeletre” történt: a magyar nemzet azonosság-tudatát kifejező nemzeti imádságokká, illetve indulóvá váltak. Az azóta eltelt másfél évszázad: politikai változások, 1867, 1918, 1919, 1920, 1945, 1948 – *nem tudták mással helyettesíteni ezeket a magyar reformkorban született szövegeket és dallamokat.* Olyan tény ez, melyen ritkán tűnődnek el történettudósok, pedig talán közelebb jutnánk a magyar nemzeti érzés mibenlétének megértéséhez.

Az 1823-ban keletkezett *Hymnus* 1829-ben jelent meg a Kisfaludy Károly-szerkesztette *Aurora* évkönyvben, és 1832-ben Kölcsey verseskötetében. A harmincas évek közepétől kezdve különböző dallamokra dúdolgatták, énekelgették.

A *Szózatot* 1836-ban írta Vörösmarty; decemberben jelent meg az *Aurorában*. Ezt is énekelgették, dúdolgatták, kórusműveket komponáltak szövegére.

Nikolaus Lenau már 1837 nyarán egy postakocsin hallja a *Szózatot*, s maga is föllelkesül rajta.

Széchenyi Istvánné Seilern Kreszansz férjének és a meghívott magyar társaságnak kedveskedve, 1838. február 25-én elszavalja a *Szózatot*. Vörösmarty is jelen van.

Bartay Endre, a Nemzeti Színház igazgatója 1843. január 26-án pályázatot hirdetett a *Szózat* megzenésítésére.

Huszonkét pályamű érkezett be, a bírálóbizottság tagjai között ott volt Erkel Ferenc, Mosonyi Mihály, Szigligeti Ede és Vörösmarty Mihály.

A pályázatot Egressy Béni zenéje nyerte meg.

1843 nyarán már országSZerte éneklük a *Szózatot*. Mikor a

pozsonyi magyar színikör férfikara elénekelte, „a szívrázó költeményt a közönség együtt énekelte a színészekkel, bizonyságul, hogy minden magyar kebelben visszhangra talált.” (*Pesti Hírlap*, 1843. június 11.)

A következő év februárjában, 1844-ben Bartay Ede a *Hymnus*-ra is pályázatot írt ki. A pályadíj húsz arany volt.

Tizenhárom pályamű érkezett be, ezek közül 1844. június 15-én Erkel Ferenc zenéjét jutalmazták. (Erkel ekkor természetesen nem volt a bizottság tagja.)

1844. július másodikán ünnepélyesen előadták a *Hymnust* a Nemzeti Színházban.

1844. augusztus tizedikén az óbudai hajógyár munkásai, a „Széchenyi” gőzhajó vízre bocsátásakor, eléneklik a *Himnusz*t. Éneküket a munkás-zenekar kíséri.

1844. november 27-től kezdve a kolozsvári Nemzeti Színház társulata előadások után a közönséggel együtt éneklí a *Himnusz*t.

1848. augusztus huszadikán, a budai Mátyás-templomban a mise végén a hívek a *Himnusz*t éneklík.

A *Himnusz*t semmiféle kormányrendet nem írta elő nemzeti imádságként. A *Himnusz*t a magyar nép közös akarata tette *Himnusszá*. Ez a reformkor egyik, nem is legcsekélyebb tanulsága.

Folytassuk?

1846. február tizenötödikén mutatták be a Nemzeti Színházban Hector Berlioz feldolgozásában (Liszt Ferenc hívta fel rá Berlioz figyelmét) a *Rákóczi-indulót*. Azóta is ez a *Rákóczi-induló* közkeletű, mintegy „hivatalos” feldolgozása.

Aztán a *Hunyadi László* című Erkel-opera. (1844. január.) Aztán Egressy *Klapka-indulója*, 1849-ből. Aztán a *Kossuth-nóta*.

Egyetlen évtizeden belül ennyi dallam, s mind a nemzeti érzés máig ható kifejezése.

Valami történt itt és ekkor, a reformkori Magyarországon, ami ilyen maradandó hatással azóta se történt.

Negyvennyolc a betetőzése, ennek az 1825 táján megindult folyamatnak, s tényleg nem a nemzet tehetett róla, de nem is akkori vezetői, hogy a nemzetközi helyzetet kihasználó Habsburg-uralkodóház a cárral szövetségbe véres tragédiává változtatta. És ne mondjuk, hogy akkor csak az a nemzeti érzés, amelyre oly könnyen biggyesztjük a nacionalizmus minősítését, hogy tehát csak ez a magyar öntudat virágzott. Vörösmarty pontosan fogalmaz. Azért küzdünk,

Hogy a legalsó pór is kunyhájában

Mondhassa bizton: nem vagyok magam!

Testvéreim vannak, számos milliók,

Én védem őket, ők megvédnek engem.

(Gondolatok a könyvtárban)

És azt se feledjük, hogy Petőfi Sándor 1846 decemberében írta meg költői látomását a szent világszabadságért életüket adó hősökéről, akik jármukat megunva pirosuló arccal és piros zászlókkal lépnek síkra – *(Egy gondolat bánt engemet)* – pedig ekkor hol vagyunk még negyvennyolctól! Most nyílt meg a váci vasútvonal, Pesten Johann Strauss koncertezik, Röck Henrik szappangyárat alapít és megalakul a Konzervatív Párt. Az ország lakossága 15 millió. De persze már szól a *Rákóczi induló* és Krakkóban kitör a Habsburg-ellenes lengyel nemzeti felkelés, melyet ugyan vérbe fojtanak, de lám, egy magyar költő arról ábrándozik, hogy a világszabadságért fog harcolni.

S ezt elharsogják,

Elharsogják kelettől nyugatig

S a zsarnokság velök megütközik...

Ez is a reformkor Magyarországa.

Tőlünk remél mindent az elnyomott emberiség

A tény, hogy az Európán 1848 januárjától végigszáguldo, forradalmi vihar a Habsburg-birodalom területén Bécsre érte el először, kétségkívül bizonyítja, hogy ezúttal nem lehetett szó Bocs-kay-Thököly-Rákóczi jellegű, magyarok kezdeményezte felkelésről.

Európa népei megunták a reménytelen várakozást, hogy az elnyomott osztályokat békés törvényességgel iktassák jogaikba; először a legmaradibb országban, a Nápoly-Szicíliai Királyságban tört ki a forradalom, ahol anyai ágon Mária Terézia dédunokája, II. Bourbon Ferdinánd gyakorolt Dumas-regénybe illőn kegyetlen elnyomó uralmat (január 12. Palermo, január 27. Nápoly); aztán február 23-án Párizsban és néhány hét múlva, március 13-án Bécsben.

A bécsi forradalom hírére a Pozsonyban ülésező magyar országgyűlés hajón küldöttséget indított Bécsbe, ahol az uralkodó István főherceget, nádort március 17-én királyi teljhatalommal ruházta fel és hozzájárult egy külön magyar kormány megalakításához. A nádor Batthyány Lajos gróftot nevezte ki miniszterelnökké, kormányalakítással bízva meg őt.

Igaz, hogy a bécsi forradalom hírére Pest városában március 15-én magyar függetlenséget és szabadságot követelő lelkes tüntetés volt („tizenkét pont”), de ez minden érzelmi fűtöttsége és szép jelkép-mivolta ellenére sem befolyásolta a pozsonyi országgyűlési küldöttség kívánságainak eleget tevő bécsi udvar döntését, mely akkor már a bécsi, az osztrák nép forradalmi követeléseinek nyomása alatt állott.

Fontos viszont leszögezni és újra meg újra emlékezetünkbe idézni, hogy ez a magyar forradalom *Európa egyetlen békés, vértelen megmozdulása volt akkor*. Mindenütt vér folyt; március 18-án a Habsburgok megszállta Milánóban, március 22-én a szintén Habsburg-terület Velencében, március végén Berlinben, júniusban Prágában. A berlini nép arra kényszerítette a porosz királyt, hogy levett kalappal vonuljon el a sortűzben megölt német tüntetők holtteste előtt. Prágában Windischgrätz herceg főparancsnok felesége is a forradalmárok áldozatául esett.

Magyarországon vértelenül, erőszak nélkül, az országgyűlés közvetítésével az uralkodó és a nádor, tehát a Habsburg-hatalom által törvényesen engedélyezett módon, békés szabálysággal alakult meg a független magyar kormány.

Valamivel a magyar kormány előtt, már március 21-én létrejött a független osztrák kormány is, igaz, hogy Kolowrat elnöklétével, akit azonban már április 19-én Karl Ludwig Ficquelmont kormánya követ. Ficquelmont lovassági tábornok, egykori szentpétervári követ, Metternich bizalmasa sem nevezhető forradalmárnak, a bécsi közvélemény már májusban őt is lemondásra kényszerítette s az események Bécsben oly sebesen radikalizálódtak, hogy az udvar a nyár folyamán Innsbruckba kényszerült menekülni. Le kell tehát szögeznünk, hogy az 1848-as forradalmat a Habsburg-birodalmon belül *a főváros: Bécs kezdeményezte* és a császár is a *bécsiek elől* menekült Innsbruckba, nem pedig a magyarok elől, akik a legnagyobb békességben igyekeztek az uralkodó engedélyezte saját alkotmányos rendjüket kidolgozni.

Arra is rá kell mutatnunk, hogy az egész német birodalmon belül megindult egy alkotmányos átalakulási folyamat, melynek során a császárkoronázó városba, Frankfurtba összehívott birodalmi gyűlés a demokratikus átalakulás módozatait tárgyalta s itt Habsburg János főherceget, Ferdinánd nagybátyját választották meg egész Németország kormányzójává.

Az áprilisban az uralkodó által jóváhagyott magyar kormány

mindennek nevezhető, csak forradalminak nem, legalábbis abban az értelemben, hogy eszük ágában sem volt szakítani az uralkodóházzal, még kevésbé államformát (köztársaság) változtatni.

Miniszterelnök: Batthyány Lajos gróf; belügyminiszter: Szemere Bertalan; igazságügy-miniszter: Deák Ferenc; hadügyminiszter: Mészáros Lázár cs. kir. vezérőrnagy; vallás- és közoktatásügyi miniszter: báró Eötvös József; pénzügyminiszter: Kosuth Lajos; földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter: Klauzál Gábor; közlekedés és közmunkaügyi miniszter: gróf Széchenyi István. Esterházy Pál herceg, bécsi hivatali központtal, a király személye körüli, külügyekkel megbízott miniszter lett.

A kormány valamennyi tagja az elmúlt tíz-húsz esztendő során tevékenyen részt vett a politikai életben. Kilencük közül egy herceg, két gróf, egy báró, egy tábornok, négy köznemes. Végeredményben az uralkodó osztályokat képviselik, ha nézeteik a nemzet haladásának ügyét szolgálják is. (Nemesek adózása, jobbágyszabadítás.)

Az országgyűlés elfogadta a közteherviselést (nemesek is fizetnek adót) és lényegében a jobbágyság felszabadítását jelentő intézkedéseket hozott. Elkészült a magyar vasúthálózat terve. Képviselőválasztások történtek.

A magyar állam területén állomásozó cs. kir. hadsereg csapatait az uralkodó a magyar hadügyminiszter alá rendelte és megparancsolta, hogy a hazánkban állomásozó katonák esküdjenek fel a magyar alkotmányra. A magyar hadügyminisztert, Mészáros Lázár ezredest, az Észak-Itáliában állomásozó 5. huszárezred parancsnokát Ferdinánd király saját kezű kéziratával nevezte ki és léptette elő vezérőrnaggyá. Mészáros május végén érkezett meg Bécsen keresztül Pest városába, ekkor vette át a hadügyi tárca irányítását. Az osztrák Landwehr mintájára tíz zászlóalj honvéd sereget állított fel, toborzás alapján. Ezenkívül a bécsi hadügyi kormányzat egyetértésével és támogatásával Mészáros

lehetővé tette, hogy a birodalom területéről bármelyik katonatiszt kérvényezhesse áthelyezését valamelyik magyarországi alakulathoz. Az egykorú cs. kir. katonai közlöny minden száma tele van ilyen áthelyezésekkel. A Magyarországon állomásozó hadsereg szervezése és irányítása terén tehát minden Bécs tudtával és jóváhagyásával történt. A nyár folyamán Mészáros előterjesztette a honvédelmi törvényt. Eszerint minden tizenkilencedik évét betöltött férfi sorköteles, származási és valláskülönbőség nélkül. A szolgálati idő négy év. Mészáros a honvéd hadsereg szervezésekor a Tudományos Akadémián levelező taggá történt választásakor 1844 decemberében elhangzott székfoglaló előadásában előadottakat érvényesítette.

Ez volt a helyzet 1848 nyarán, amikor a török birodalom fennhatósága alá tartozó szerb fejedelemség területéről martalócbandák törtek be Magyarország területére; ezek ellen szabályos hadműveletek indultak, Kiss Ernő ezredesnek, a 2. huszárezred parancsnokának irányításával. Mivel Kiss Ernő ezredes hírszerzői megállapították, hogy a betört szerb martalócok fantázia-egyenruhájuk alatt cs. kir. uniformist viselnek, Vetter Antal ezredest Bécsbe küldte a helyzet tisztázására. Vetter Bécsben nem kapott eligazítást. Viszont szeptemberben Joseph Jellacic cs. kir. altábornagy, horvát bán tizenegy cs. kir. határőr-gyalogezreddel és néhány lovasalakulattal átkelt a Dráván, hogy a Habsburg uralkodóház nevében elfojtsa a magyarországi pártütők mozgalmát. Kiáltványát „Éljen a császári-királyi hadsereg egysége, éljen kegyelmes császáruk és királyunk!” szavakkal végezte.

A magyar kormány intézkedésére Moga János cs. kir. altábornagy vezényletével a Magyarországon állomásozó és a szerb martalócok ellen be nem vetett cs. kir. csapatok megindultak Jellacic közeledő katonái felé.

Ugyanekkor a Dunántúlon állomásozó cs. kir. egységek, hivatkozva arra, hogy esküt tettek a magyar alkotmány megvédésére, méghozzá az uralkodó utasítására, nem csatlakoztak Jella-

cic ellenforradalmi akciójához, hanem Moga János alakulatait támogatták, mivel az képviselte a törvényességet. (Így például pöltenbergi Pölt Ernő osztrák huszárkapitány, Schweidel József magyar huszárőrnagy, sokak között.)

Jelačić támadásának hírére Batthyány Lajos miniszterelnök lemondott, Széchenyi István gróf idegösszeomlást kapott, mivel felismerték, hogy a támadás mögött az udvar cselszövénye gyanítható és véres leszámolástól féltették az országot.

István nádor felháborodottan Jelačić elé sietett, de az altábornagy nem állt szóba a nádorral – egy Habsburg főherceggel! – akit máig tisztázatlan körülmények között mondhatni „elraboltak”, hónapok múlva külföldön bukkant fel és soha többé nem térhetett vissza Magyarországra.

Ugyanekkor Bécs utasítására, írott felhatalmazással a zsebében, észak, vagyis Pozsony felől – tehát a Jelačić-tyal éppen ellentétes irányból, a pesti magyar kormányhoz siet Lamberg Ferenc cs. kir. altábornagy, hogy Batthyány lemondása miatt ideiglenesen átvegye a kormányt. Lamberg magyarnak tekintette magát, 1841-ben egy Széchenyi-mottóval ellátott címlapú, magyar nyelvű könyvet adott ki, melyben azt sürgette: a magyar nemesség mondjon le a különleges kiváltságairól a haza érdekében.

Lamberget szeptember 28-án, a pesti hajóhídon a csőcselék megölte.

Másnap, szeptember 29-én Moga altábornagy Pákozdnál megütközött Jelačić seregével, aki annyira megdöbbsent, látva, hogy vele szemben nem szedett-vedett felkelő hordák állanak, hanem reguláris cs. kir. csapatok, ugyanabban az egyenruhában, mint az ő katonái, német vezényleti nyelvvél, hogy kitért a további harcok elől és elvonult Bécs irányába.

A lemondott kormány helyett a Honvédelmi Bizottmány vette át az ország irányítását, melynek elnökévé Kossuth Lajost választották. Mészáros Lázár a Honvédelmi Bizottmány tagja maradt, úgy is, mint honvédelmi miniszter, mert Bécs őt megerősítette ebben a tisztségében.

Az eseményeknek ebből a vázlatos tömörítéséből világosan kiderül, hogy a bécsi udvari körök Magyarországot mindenáron fegyveres konfliktusokba akarták sodorni, valósággal kioroszakolva egy végső fokon Habsburg-ellenes nemzeti felkelést, hogy aztán azt leverhessék. Először a szerbeket tüzelte fel álruhás cs. kir. katonák segítségével Ferdinánd Mayerhoffer cs. kir. alezredes, belgrádi ügyvivő, majd Jellacic cs. kir. altábornagy kapott parancsot a rendteremtésre.

Igen ám, de vannak itt különös mozzanatok. István főherceg például nem tud Jellacic akciójáról, felháborodottan elébe siet, hogy leállítsa; ámde a főhercegnek nyoma vész.

Ugyanakkor, amikor déli irányból Jellacic indul katonáival „rendet teremteni” (amire semmi szükség, mert rend van) északi irányból, de szintén Bécsből, *másvalakinek a parancsára* a konzervatív, ámde magyar érzelmű Lamberg altábornagy érkezik Pestre.

Kétségtelen, hogy tehát Bécsből (legalább) kétféle irányítás érvényesül; tagadhatatlan, hogy *az udvarnál belső hatalmi harc dúl*. Az egyik udvari „junta” a trónörökös fiát, Ferenc Józsefet szánja a trónra, ennek a „juntának” érdekeit képviseli Jellacic altábornagy; a másik János főherceget, Németország kormányzóját, a harmadik István főherceget, a magyar nádort képviseli elcsászárnak vagy királynak. Kétségtelen, hogy Lamberg ez utóbbi csoportosulások valamelyike küldte Pestre. Lamberg egymaga, civilben, békésen érkezett; Jellacic fegyverrel, hadsereggel.

Több, mint valószínű, hogy Lamberg provokációnak esett áldozatul; meg kellett őt gyilkoltatni, mert képzeljük el, ha Jellacicnak netán sikerül Budára bevonulnia (mert nem torpan meg Pákozdnál és nem fordul ijedtében Bécs felé) és ott mint császári biztos intézkedik, Pesten vele szemben Lamberg, szintén altábornagy, sőt a frissiben kinevezett Jellacichoz képest Lamberg a rangidős, tehát Pesten Lamberg bizonygatja, hogy ő az igazi császári küldött... Mindenképpen meg kellett tehát akadályoz-

ni, Jellacic és Lamberg találkozását (a cselszövők el se tudták képzelni, hogy Jellacic nem jut el a magyar fővárosig), bármilyen áron. Ezért a Ferenc József-junta valószínűleg megszervezte Lamberg lemeszárlását. Lehetséges persze, hogy a nagyszájú hordószónoknak, aki a csőcseléket Lambergre uszította, fogalma sem volt arról, hogy ő kinek az eszköze és miért?

Közben Bécs változatlanul forrong. A többféle udvari érdekcsoport intézkedései egyre inkább összekuszálódnak. Október hatodikán Bécsben újabb felkelés tör ki, Theodor Graf Baillet von Latour tábornagyot, cs. kir. hadügyminisztert a csőcselék lámpavasra akasztja. Az udvar Morvaországba, Alamócba menekül. Ott kinevezik Windischgrätz herceg tábornagyot az egész cs. kir. hadsereg főparancsnokává, aki parancsot ad: minden cs. kir. hadseregbeli katona jelentkezzen nála vagy megbízottainál, bárhol tartózkodjék is, szüntesse be a fegyveres harcot a császári csapatok ellen. De kik tekintendők császári csapatoknak? Hiszen a magyar alkotmányt védők is azok!

Ez az a pillanat, amelytől kezdve magyar szabadságharcról beszélhetünk. Lényegében 1848 novemberétől kezdve. Jellemző a magyar Honvédelmi Bizottmány korrektségére és ügye igazának tudatára, hogy közzéteszi Windischgrätz parancsát és módot ad arra, hogy bárki, aki lelkiismereti kényszerből elóhajtja hagyni a honvéd hadsereget, büntetlenül megteheti. Sokan meg is teszik, még többen maradnak – rájuk legalább biztosan számítani lehet. A Windischgrätz szorongatta Bécs repesve várja a magyarokat, akik a határig üldözték a császáriakat; de nem lépik át a határt, nehogy hódító hadműveletekkel legyenek vádolhatók.

A hadműveletek további alakulását nem részletezzük. Világos, hogy az udvar milyen szorítóba kényszerítette-terelte a magyar kormányzatot. De milyen udvar? Láttuk, hogy sokféle-képpen oszlottak meg. És volt itt még egy államjogi különlegesség is.

Decemberben a Zsófia–Ferenc József junta lemondatta V. Fer-

dinándot. Utóda nem a trónörökös: Ferenc Károly főherceg lett, hanem annak fia, Ferenc József.

Csakhogy. V. Ferdinándot 1830. szeptember 28-án Pozsonyban, még Ferenc király életében, magyar királlyá koronázták. A Habsburg-dinasztia, bármennyire megvetette is a magyarokat, különös gonddal ügyelt arra, hogy a mindenkori trónörökös még elődje életében megkoronáztassék. Így koronázták meg Ferdinándot is 1830-ban. Arra se volt példa, hogy egy Habsburg császár lemondott volna. Most, hogy Ferdinánd lemondott, bizonyult kérdések sora állt elő. Magyar királyként is lemondott-e? Elfogadta volna-e az országgyűlés a lemondást? Mivel az esemény nem Bécsben, hanem egy távoli városban történt, a magyar országgyűléshez és a Honvédelmi Bizottmányhoz ellentmondásos hírek érkeztek. Kérdés, nem kényszerítették-e a lemondásra? Végeredményben az volt a helyzet 1848 decemberében, hogy Magyarországnak volt egy „érvényes” uralkodója, s ezzel szemben az Osztrák Császárságnak lett egy új császára, akit azonban nem koronáztak meg magyar királlyá, nem is szólva arról, hogy az eredeti trónörökös, Ferenc Károly hollétéről senkinek se volt hivatalos tudomása. Arról sem, hogy ő miként vélekedik személyének megkerüléséről.

Ebben a többszörösen is zavaros helyzetben került sor Windischgrätz herceg ellenforradalmi támadására Magyarországon. Magyarország tehát nem lázadt fel fegyveresen, mint történelme során a korábbiakban; *Magyarország védekezett, mert megtámadták.* Elvileg azt sem lehetett tudni, kit képvisel a támadó, hiszen, mint hangsúlyoztuk, Ferdinánd koronás király élt (még sokáig élt: 1875 nyarán halt meg Prágában, afféle házi őrizetben) és miért ne maradhatott volna magyar király? Mindenesetre a konzervatív, császárhű magyarok is így gondolkodtak, valamint a hadsereg nem magyar anyanyelvű, nem magyar illetőségű, de oldalunkon küzdő tagjai közül is sokan.

Windischgrätz nagy lendületű téli támadása sikerrel járt, el-

foglalta Budát és Pestet; a Honvédelmi Bizottmány Debrecenbe menekült.

A tél és a kora tavasz folyamán újrászervezett honvéd haderő tavasszal sikeres ellentámadást hajtott végre, a császáriakat úgyszólván a határig verték vissza, májusban visszafoglalták Buda várát is. Vetter Antal altábornagy, a honvédvezérkar főnöke Görgei Artúr, Damjanich János, Klapka György, Csetz János, Kmety György, az angol Guyon Richárd, a lengyel Bem József, a német Leiningen gróf és számtalan más név a bizonyága hadvezéri képességeiknek. A mintegy százhúszezer főnyi honvéd hadsereg már létszámában is a nemzet önfeláldozó vállalkozókedvét bizonyította. A honvéd hadseregben, nem utolsósorban Mészáros Lázár honvéd altábornagy szervezőkészsége folytán, olyan korszerű hadviselési eljárásokat alkalmaztak, melyek csak a múlt század második felében váltak általánossá és amiket később a Ferenc József-i hadsereg is átvett. (Zászlóaljkötelék ezredkötelék helyett; gyors menetekre képes, könnyű lovasággal és tábori tüzéséggel kiegészített mozgékony alakulatok; kisebb egységek alacsonyabb rangú parancsnokainak önálló döntési felelőssége, kezdeményező lehetősége stb.)

Katonailag reális lehetősége volt egy győzelemnek, olyan helyzet megteremtésének, hogy a Habsburg-uralkodó tárgyalásra kényszerüljön és ezek eredményeképpen Magyarország kedvező helyzetbe kerüljön, legalábbis az 1848 áprilisi alapon.

Politikailag a helyzet akkor vált végső fokon esélytelenné, mikor a debreceni országgyűlés áprilisban kimondta a Habsburg-ház trónfosztását. Ettől kezdve mindkét fél „minden vagy semmi”-re játszott. Ferenc József arra kényszerült, hogy az orosz cár segítségét kérje, amit meg is kapott. Ettől kezdve (1849 június) a szabadságharc leverése idő kérdése volt csupán. A honvéd hadsereg ütőképességének bizonyítéka azonban, hogy a Komárom várát és környékét szilárdan kézben tartó Klapka tábornok augusztusban is Bécs felé portyázott, mikor pedig Görgei már Világosnál letette a fegyvert. Klapkának sike-

rült kivívnia (miként a szinte sohasem emlegetett Kiss Pál tábornoknak, az Újvidékkel szembeni Pétervárad nagyfentosságú erődje parancsnokának is!) hogy a fegyvert ama feltétellel tették le: a honvédseregből, a Klapka-Kiss alakulatokból bárki büntetlenül bárhová távozhat. Görgői fegyverletételét a körülmények helyes felismerésének tulajdoníthatjuk. „Áruló” vagy „nem áruló” vitát ezzel kapcsolatban értelmetlen folytatni, ilyesmivel a nemzet csak önmagát alázza meg. Görgői célratörő, erőszakos, kíméletlen, tehetséges hadvezér volt, nem értett egyet a trónfosztással, voltak a katonai fegyelem tekintetében súlyosan függelemsértő lépései – például Tiszafüreden 1849 kora tavaszán, amikor lefogatta előljáróját, Dembinski honvéd altábornagyot – de az tagadhatatlan, hogy Világosnál egyetlen helyes lépést tehetett csak: letenni a fegyvert és ezzel magyar férfiak ezreinek életét kímélni meg egy további értelmetlen vérontástól. Ehhez képest másodlagos kérdés, hogy a fegyverletételnek milyen, esetleg helyteleníthető mellékmozzanatai, kísérőjelenségei voltak. Kossuth Lajos kormányzó végül is akkor már rég török területről üzengette haza kitarásra buzdító frázisait. Ami viszont megint nem jelenti, hogy Kossuthot, működésének egészét tekintve el kellene ítélnünk, amire megint csak sokan hajlamosak e hazában, éppen úgy, mint másfelől Kossuth szentté avatására, hibátlanná kikiáltására is. Kossuth nélkül, karizmatikus politikai vezéregyéniség hiányában egyetlen percig se védekezhetett volna a magyarság 1848–49-ben; sőt, még azt is mérlegelnünk kell, hogy vajon jobb lett volna-e a magyar nemzet helyzete az 1849-i trónfosztás nélkül? Kevésbé kíméletlenül tiporták volna le a császár hadvezérei a magyar népet? Aligha. Sőt, Ferenc József vereségét sejtve akkor is az orosz cár segítségére szorul, ha történetesen nem fosztatik meg trónjától a Habsburg-dinasztia, hanem változatlanul az élő és egészséges V. Ferdinánd király fikciójához ragaszkodik a nemzet.

Amiképpen tehát Kossuth a szükséges bíráló szavak ellenére is végső fokon kikezddhetetlenül nagy alakja negyvennyolcnak,

ugyanúgy Görgei Artúr hadvezéri képessége és hadvezéri becsületessége sem vitatható. Az ilyen természetlen viták másfél század óta terelik el a nemzet figyelmét negyvennyolcas vonatkozásban világraszóló jelentőségű mozzanatokról, például, hogy mennyire nemzetközi volt a honvéd hadsereg, abban a birodalom valamennyi népéből harcoltak, osztrákok, tiroliaiak, stájerok, németek, olaszok, horvátok, szerbek, szlovákok... Még románok is, ami nagy szó, mert az egyetlen nemzetiség, melyet Bécsnek sikerült tömegesen ellenünk vadítani, az a román volt: leírhatatlanul borzalmas és kegyetlen vérfürdőket rendeztek Erdély magyarlakta területein.

Sok egyéb dokumentum közül különösen fontos a honvédelmi miniszter rendeletére Debrecenben, 1849-ben kiadott „*A honvéd és kötelességei, Katonai oktatások elbeszélés formájában*” című kézikönyv, csapatparancsnokok részére. Ebben a névtelen szerző soraveszi az akkor divatos politikai irányzatokat; a kommunizmusról is beszél, mint amely tanokat sok honvéd katona ismer, ámde korai még az idő e tanok érvényesítésére, mert előbb a függetlenséget kell kivívni... Amikor tehát Vetter Antal honvéd altábornagy, a vezérkar főnöke, ez a méltatlanul feledett, nagyszerű ember egyik hadparancsában így nyilatkozik meg:

„*Tőlünk remél mindent az elnyomott emberiség. Győzedelmünkkel lehullanak az önkény jármái mindenütt, mindörökre*” – akkor tudomásul kell vennünk, hogy nem csak egy költő fantáziált 1846 óta a világszabadságért vívott háborúról, hanem igenis hivatásos tisztek, tábornokok, magyar államférfiak és politikusok hittek az egész elnyomott emberiségért vívott harc eszméjében. Akkor, 1849-ben, a magyar honvéd hadsereg, a piros-fehér-zöld nemzeti színek lobogói alatt, az emberiség világszabadságáért is küzdött, s ezzel nem dicsekedhetünk eléggé.

Ne feledjük, hogy nem Vetter altábornagy volt az egyetlen, aki az imént idézett módon nyilatkozott meg; Aulich Lajos honvéd tábornok, aradi vértanú honvédelmi miniszterként 1849 nyarán Szegeden ilyen szövegű hadparancsot adott ki:

„Harcunk, melyet Európa két elbízott hatalmassága ellen vezetünk, nem a nemzetiség, hanem a közszabadság harca az abszolutizmus ellen. Győzelmeink elődiadalai a világszabadságnak... Kik sorainkban küzdenek közcélunk, a szabadság mellett, akármelyik nemzetbeliek legyenek, mindnyájan testvérekül tekintendők.”

1917-ig, 1919-ig ilyen szavak bármely állam, nemzet, nép hivatásos katonájának szájából nem hangzottak el. Csak nálunk, Magyarországon, 1849-ben.

A megtorlás példátlanul kegyetlen volt. 1849. október hatodikán, Latour tábornok bécsei meggyilkolásának évfordulóján – mintha azt nem a bécsi nép követte volna el! – kivégeztek tizenhárom honvéd tábornokot (pontosan: tizenkét tábornokot és egy ezredest):

Kiss Ernőt, Schweidel Józsefet, Dessewffy Arisztidet és Lázár Vilmost agyonlőtték;

Pöltenbergi Pölt Ernőt, Török Ignácot, Láhner Györgyöt, Knezich Károlyt, Nagy-Sándor Józsefet, Leiningen Westenburg Károly grófot, Aulich Lajost, Damjanich Jánost, Vécsey Károly grófot, cs. kir. kamarást felakasztották.

Ugyanezen a napon Pesten agyonlőtték Batthyány Lajos grófot, volt miniszterelnököt, aki már 1848 szeptemberében lemondott, tehát a későbbiekért, így a trónfosztásért sem volt felelősségre vonható. Miniszterelnökké őt V. Ferdinánd király nevezte ki!

1849 október hónap folyamán kivégezték Csányi László közlekedésügyi minisztert, báró Jeszenák János kormánybiztost, báró Perényi Zsigmondot, a felsőház elnökét, Szacsvey Imre képviselőházi jegyzőt, Kazinczy Lajos honvéd tábornokot, Peter Giron honvéd ezredest, a német légió parancsnokát, Miczyślaw Woronieczki herceg honvéd ezredest, Abancourt Károly honvéd századost.

Novemberben újabb kivégzések következtek. Ezerötszáz honvédtisztet ítéltek halálra, ezek nagy részét azonban kegyelemből húsz esztendei várfogságra változtatták. A birodalom börtönei megteltek magyar politikai rabokkal.

Mintegy három-négyezer honvédtisztet közlegényként büntetőszázadokba soroztak és az itáliai hadszíntérre vezényelték őket. Így járt például Vajda János honvéd százados, költő; báró Podmaniczky Félix; Vadnai Károly hírlapíró... További ötven ezer honvédkatonát soroztak be büntetőalakulatokba.

A külföldre menekülteket távollétükben ítelték halálra, nevüket egy akasztófára akasztották fel; vagyonukat elkobozták. 1851. szeptember 23-án 36 nevet akasztottak így fel, köztük: Andrássy Gyula, Guyon Richárd, Horváth Mihály püspök, történetíró, Jósika Miklós, Kmety György tábornok, Kossuth Lajos, Mészáros Lázár, Perczel Móricz és Miklós, Stein Miksa tábornok, Szemere Bertalan miniszterelnök, Táncsics Mihály, Teleki László gróf, Vetter Antal altábornagy...

A császár őfelsége a Mária Terézia-rend lovagjává avatta és a parancsnoki kereszt viselésére jogosította a birodalom érdekében kifejtett hősie magyarországi harcai jutalmául az alábbiakat:

báró Julius Jakob Haynau tábornagyot

báró Joseph Jellacic tábornagyot

báró Puchner Antal lovassági tábornokot, Erdély magyar születésű cs. kir. főhadparancsnokát

Alfred Windischgrätz herceg tábornagyot

Ferdinánd Mayerhoffer őrnagyot, belgrádi katonai attasét

Paszkevics herceget, ő cári felsége tábornagyát

Alekszandr Lüderset, ő cári felsége gyalogsági tábornokát

Nyikolaj Panyutyint, ő cári felsége altábornagyát

valamint további tíz tábornokot és tisztet, akik ténylegesen csatákban álltak helyt és mutattak személyes bátorságot.

Ferenc József császár és kormánya, elsősorban Felix Schwarzenberg herceg, altábornagy, kormányfő Magyarországot fegy-

verrel meghódított tartományként kezelte, minden önállóságtól megfosztotta, elrendelte a német nyelv és osztrák törvények kötelező használatát. Megszüntette a vármegyéket, helyettük körzeteket létesített. Megszüntette a magyar iskolákat. A cégtáblákról és utcátáblákról eltüntették a magyar feliratokat.

Schwarzenberg miniszterelnök így nyilatkozott:

„Was ist denn die ungarische Nation! Diese waren und sind immer Rebellen gewesen, die man vernichten, ja für immer unschädlich machen muss.“

„Ugyan, mi az a magyar nemzet! Ezek mindig is lázadók voltak, akiket meg kell semmisíteni és egyszer s mindenkorra ártalmatlanná kell tenni.“

Finis Hungariae.

Finis?

Parázs a hamu alatt

Schwarzenberg herceg és az ifjú Ferenc József nem tudta, honnan is tudhatta volna, hogy a Habsburg-ház utolsó kísérletét hajtja végre a magyar nemzet és állam megsemmisítésére. Úgy tűnt, ezúttal minden elképzelésük sikerül. A lázadókat példátlan könyörtelenséggel megbüntették; a magyar nyelvet a magánérinkezésen és néhány felekezeti iskolán kívül, úgyszólván betiltották; az 1848 előtti alkotmányt is érvénytelenítették. Lényegében csak a jobbagyszabadságot hagyták jóvá. A birodalom központi kormányzatát korszerűsített közigazgatási módszerekkel szervezték újjá. Átszervezték a hadsereget is. Létrehoztak egy hatásos karhatalmi alakulatot, a csendőrséget. A Gellérthegyen felépült a citadella, az egész fővárost ágyútűz alatt tartani képes erőd. Rendszerhű német lakosságot toboroztak birodalomszer-
te; röplapokkal és toborzó irodákkal; nem érdemes a tengerentúli Amerikába vándorolni, érveltek, Magyarország közelebb van. Megyék helyett körzetekre osztották az országot, ezzel közigazgatási zűrzavart keltve. Utazni országon belül is csak útlevéllal lehetett. Cseh és osztrák igazságügyi tisztviselőket telepítettek az országba, nagy létszámú besúgó-hálózatot építettek ki. Ennek következtében a rendfenntartási költségek csillagászati összegekre rúgtak, s ez az olasz háborúban végzetesnek bizonyult, mert a harcoló hadsereg utánpótlását és felszerelését elhanyagolták. Minden besúgót ellenőrzött egy főbesúgó, azt is egy főfő-besúgó, s persze mindegyik jelentést írt az alája rendelt-ről. „A belső rendfenntartó erőkre fordított összegek magassága a Habsburg-birodalmat a második helyre juttatta az európai

ranglistán. Az egy lakosra számított rendészeti kiadások közel 40 százalékkal múlták felül a poroszországit és 90 százalékkal (!) az oroszországit.” (Szabad György) Madách Imre ekkor írt: *A civilizátor* című szatírája pontos képet ad a helyzetről.

„Ilyen viszonyokról, mint a mienk, más népeknek fogalmuk sincsen. Mi örökös harcban állunk létünkért, mi egy kalitkában vagyunk a fenevaddal, mely minden percben el akar nyelni.” Ezek is Madách Imre szavai.

Az Angliába emigrált Metternich figyelmeztető levelet írt Schwarzenberg miniszterelnöknek:

„A magyarországi bajoknak csak a magyarok közreműködésével vethetünk véget. Ez az ország nem tűri a beolvasztás politikáját; másról, mint kölcsönös együttműködésről nem lehet szó. Magyarország mind kiterjedését, mind belső erőit tekintve a birodalom legfőbb része. A magyar nemzetiséget lehetetlenség eltörölni.”

Metternichné pedig ezt jegyzi fel naplójában:

„Magyarországon erőszakosan németesítenek, ami pedig képtelenség. Istenem, hol vannak a felkészült államférfiak ebből a birodalomból.”

Ha az ifjú császár és köre hideg fejjel és higgadt könyörtelenséggel hajtotta volna végre Magyarország végleges bekebelezését, ha gazdasági intézkedéseivel, kedvező adópolitikával, a kétértelmű lendületes vasútépítéssel, munkaalkalmak teremtesével, iparosítással, a földműves népnek a földesurakkal szembeni támogatásával, a meghirdetett törvény előtti egyenlőség következtetés alkalmazásával jár el – talán még sikerül is a magyar függetlenség és önérzet felbomlasztása. Belső elégedetlenséget: nincstelenségükben lázadókat, földesurakat gyűlölő uradalmi cselédséget támogatva sokat elérhetett volna. Hiszen már Kossuthnak is katonai erővel kellett 1848 nyarán és őszén megfékeznie a plebejus indulatokat például a Viharsarokban...

Ferenc József azonban, anyja és Schwarzenberg hatására, uralkodóhoz méltatlan, káros indulatokkal, érzelmi elemeket

elegyített birodalomszervező energiáiba. Az első években szenvedélyes dühvel és bosszúvággal kormányzott, amire sok között Batthyány Lajos kivégeztetése is példa. Budai helytartója és másik rossz szelleme, Albert főherceg, a dinasztia belső titkos karhatalmának főnöke, aki ily módon még magát a császárt is ellenőrizte és sakkban tartotta – és akinek máig tisztázatlan, furcsa szerepe volt Rudolf trónörökösnek ha nem is halálában, de élete balvégzetű fordulatában – konok makacssággal ösztönözte a császárt a magyarok elleni indulatos intézkedésekre. Figyelemre méltó, hogy a bennünket, magyarokat enyhén szőlva nem kedvelő osztrák történetíró, Heinrich Friedjung *Österreich von 1848 bis 1860* című könyvében így vélekedik:

„A kormány lemondott a korábbi, uralkodó társadalmi osztályokból kikerült mindazon elemek támogatásáról, akik pedig szívesen rendelkezésére álltak volna. Csak saját hatalmi eszközeiben bízott, a hadseregben és a hivatalnoki rétegben, arra számítva, hogy igazságos szociálpolitikájával megnyeri magának az alsóbb osztályokat. A nemzeti szellem helyébe egy bürokratikus gépezet lépett.”

De az alsóbb osztályokat sem nyerték meg maguknak, mert szociálpolitikájuk sem volt igazságos. Elég a korszak betyártörténeteire gondolni.

A császárnak és udvarának ez az érzelmi indulatú kormányzása gyorsabban kovácsolta össze a nemzeti egységet, mint bárki hihette volna. Mivel Ferenc József az addig feltétel nélkül udvarhű főnemességet is elvadította, akik pedig elutasították az 1849 áprilisi Függetlenségi Nyilatkozatot – az arisztokrácia is az egységes nemzet hívévé szegődött. Ők is csak a nyelvük feladása nélkül lettek volna hajlandók a császárt támogatni. A feltétlenül dinasztiahű Somssich Pál somogyi földbirtokos már 1850 augusztusában tanulmányt tett közzé, melyben kifejti, hogy „a birodalom trónja az önkény talapzatára emelkedett; a haza szétépve, a nemzetiség elnyomva... nemzetemet a megsemmisítéstől szeretném megvédeni.” További 23 magyar főnemes a *Pester*

Morgenblatt című napilapban beadványt tett közzé a magyar nemzet érdekében, melynek olvastán a császár kijelentette: „Ez nyílt hadüzenet!”

Ugyanekkor megszakítás nélkül folyt egy földalatti ellenállási mozgalom szervezése, melynek bár voltak kalandregénybe illőn felelőtlen és ábrándos megnyilvánulásai, mégiscsak mozgalom volt, mely behálózta az egész országot. Űgyesen szerveződött a magyar nyelvű sajtó és könyvkiadás. Ez főleg Szilágyi Sándor érdeme. Ekkor születnek olyan halhatatlan költemények, mint Tompa Mihály: *A gólyához*; Gyulai Pál: *Hadnagy uram*; Vörösmarty Mihály: *A vén cigány*; Arany János: *Ősszel*; olyan elbeszélések, mint Jókai Mór: *Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből*...

Aligha nevezhetjük e korszakot a passzív ellenállás korának, mint azt sokáig szívesen tették. Minden volt az, csak nem passzív. Persze ellenállásnak ellenállás volt. A kalandos életű Mack honvéd ezredestől Noszlopy Gáspárig, a császárra támadó és őt megsebesítő Libényi János szabósegédtől Teleki Blankáig, akit a közhittel ellentétben nem azért ítélт börtönbüntetésre egy katonai bíróság, mert 1848 előtt leányiskolát szervezett, hanem mert a magyar ellenállási mozgalom egyik irányítója volt – százakra tehető a földalatti mozgalom híveinek száma, és ezrekre, sőt tízezrekre a segítő rokonszenvezőké.

A higgadtabb önbírálok, egy ésszerű kiegyezés vagy a nemzet fennmaradása érdekében akár az adott helyzetbe belenyugvás hívei mozgósítón érdemes munkát végeztek: Kemény Zsigmond, Eötvös József (*A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*), Vajda János... Madách Imre, az ötvenes évek végén írja *Az ember tragédiáját*; a közhittel szintén ellentétben nem házasságában csalódott, betegeskedő, keserű férjként élte meg ezt a kort, hanem úgy, hogy fegyveres felkelést szervezett: halála után kastélyának kertjében egy nyári lak padlásán fegyverek tömegét találták... Arany János 1857 júniusában írt hírneves balladája, *A walesi bárdok nyílt kihívás a Magyarországon*

körutazó császár ellen, s ugyanekkor a már említett udvarhű főnemesség, ezek a „walesi bárdok” beadványt nyújtanak át a császárnak a budai várkastélyban: „A mostani kormány az egész ország által gyűlöltetik, a kormányrendszer a nemzetben minden dinasztikus érzelmet megsemmisít.”

Gróf Cziráky János azt felelte 1859-ben Albert főhercegnek, aki kérdőre vonta, amiért magyar nyelvű beszédet mondott s egy ünnepélyen a *Szózatot* idézte:

– Előbb voltam magyar, mint császári titkos tanácsos.

Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a nemzet ekkor minden tettekétségét, tehetségét, életképességét mozgósította fennmaradása érdekében. Jelképesnek tekinthető, hogy az emigráns Kossuth és a Bécs környéki ideggyógyintézetben gyógyítókozó Széchenyi az 1850-es években *ismét a nemzet irányítói*, mintha mi sem történt volna. Kossuth a fegyveres szervezkedéseket irányítja és a külföld figyelméről gondoskodik, vele együtt Teleki László és mások; Széchenyi pedig Döblingből szabályosan kormányoz és intézkedik. Megírja és fiával Londonba csempészteti, ott kinyomatja a német nyelvű *Blicket*, ezt a pokoli gúnyíratot Ferenc József ellen. Igaz, hogy a besúgók végül leleplezik, és Széchenyit cinikusan választás elé állítják: vagy tényleg bolond, és akkor kényszerzubbony, örültekháza, életfogytiglani fogság; vagy nem az, hanem lázadó, és akkor hadbírószági tárgyalás, akasztófa. Széchenyi ez elől menekült az öngyilkosságba, de akkorra már sikerült felráznia a nemzet addig alvó, beletörődő részeit is.

Ha összeírjuk és felsoroljuk, mennyi irodalmi, festészeti, színpadi, szobrászati, építészeti remeklés készült 1850 és 1867 között; mennyi találmány, mennyi máig élő gyáralapítás, hány vasútvonal, hány államelméleti fejtegetés és tanulmány Eötvöstől Keményig, Széchenyitől Vajda Jánosig – akkor arra a meghökkentő következtetésre jutunk, hogy ez a „passzívan ellenálló” korszak a magyar nemzeti öntudat, művészet és tudomány termékeny időszak. Sőt, azt is megkockáztat-

hatjuk, hogy, hála Kossuthnak, Jósika Miklósnak, Teleki Lászlónak, a garibaldista magyaroknak, az amerikai rabszolgafelszabadító háborúban küzdő magyar honvédeknek: soha Magyarország a külföld előtt annyira népszerű nem volt, mint ekkor. Dickens kijelenti, hogy *A falu jegyzője* kora egyik legjobb regénye; egy garibaldista olasz tanító megtanul magyarul, hogy Petőfit fordíthasson; a fiatal Nietzsche Petőfi-kötetet cipel a zsebében és Petőfi-verseket zenésít meg; egy angol lelkész a „Klapka” keresztnévet adja fiának (Jerome Klapka Jerome). Kossuth Lajos Amerikában mondott beszédeit népszerű tömegkiadásban bocsátja közre egy New York-i kiadó 1852-ben, egy másik amerikai pedig, Charles Loring Brace, Kossuth megbízásából utazást tesz Magyarországon és élményeit kiadja New Yorkban: *Hungary in 1851*. Egy svájci tábornok, F. W. Rüstow a magyar szabadságharc csatáit elemzi és értékeli. Jókai, Jósika csaknem minden egyes műve megjelenik németül. Madarász Viktor festményéért – *Hunyadi László siratása* – a párizsi Szalon kiállításán a Goncourt-fivérek lelkesülnek; elnyeri az aranyérmet.

Ez az állapot természetesen nem rögzülhetett tartóssá, mint ahogyan minden politikai ellenállás időleges jellegű.

A mi sorsunkat külpolitikai fejlemények és erőviszonyok fordították jobbra, lényegében az uralkodóház két súlyos katonai veresége 1859-ben és 1866-ban.

1859-ben a Torino székhelyű savoyai (vagy szárd) piemonti észak-olasz királyság hadserege, Itália egyesítése érdekében a franciák segítségével vívott háborújában, végzetes vereséget mért a császári hadseregre. A birodalom csaknem beleroppant. A császár kicserélte kormányát, elbocsátotta Bach belügyminisztert, Kempen rendőrminisztert, Grünne főhadsegédet, Prothmann buda-pesti rendőrfőnököt, Buol-Schauenstein külügyminisztert, sőt, unokabátyját, Albert főherceget, magyarországi helytartóját is!

A pénzügyi rendszer összeomlott. Kiderült, hogy a hadsereg-re szánt összegek nagy részét elsikkasztották, Eynatten altábor-

nagy, ellátási főnök öngyilkos lett. Öngyilkosságba menekült Bruck pénzügyminiszter is, aki a tíz esztendőn át gyakorolt elvonás-politika miatt a birodalom pénzügyeit csődbe vitte; semmi mást nem tudott, mint egyre nagyobb adókat kéréselni az ország lakosságából, ahelyett, hogy az egész gazdasági szerkezetet megújította volna. A könnyörtelenül behajtott, egyre nagyobb adókat téves beruházásokra pazarolták, az adók másik részét elszikkasztották.

Hazaszivárognak a jelképesen halálra ítélt negyvennyolcas emigránsok: elsők között gróf Andrássy Gyula.

A hangász-egylet 1859 decemberében a Nemzeti Múzeum dísztermében Hector Berlioz személyes vezényletével előadja a *Rákóczi-indulót*.

A császár kénytelen-kelletlen elismeri Magyarországnak a birodalmon belüli létezését. Képviselőválasztásokat engedélyez. Madách Imre is fellép, mint képviselőjelölt; 1861-es programbeszédében ezeket mondja:

„Politikai hitvallomásom: szabadság, egyenlőség, testvériség! A szabadság alatt értem hazánk minden beolvasztástól megóvott integritását. Egyenlőség alatt értem a törvények előtti egyenlőséget, a vallások egyenjogúságát s minden feudális viszaemlékezések megszüntetését. A testvériség alatt a különböző népfajok nyelvi igényeinek méltányos tekintetbe vétele mellett mindnyájuk testvéries összeolvadását a magyar állampolgári jogok s köteleességekben. És most önökhöz fordulok, tótajkú választóim, kétszeresen köszönetet mondva irántam tanúsított bizalmokért, mert azzal nem csak személyemet tisztelték meg, de tanúbizonyságát adták annak is, hogy a magyarországi bármilyen ajkú, bármilyen vallású népek érdeke csak egy.”

Megválasztása után pedig ezt mondotta Madách a képviselőházban:

„Csak a kielégített népek ragaszkodása pótolhatná kellőleg a kormányférfiak lábai alól kisikló alapot. Aki jogát csak erőre alapítja, feljogosít erőt használni ellene.”

A megélénkülő politikai élet visszaretenti az udvart; halogató taktikába kezd, szítja a különböző magyar csoportosulások, pártok belküzdelmeit, s eléri, hogy sehogy sem akar egy nemzeti egység valamiféle megegyezés érdekében kialakulni, ami pedig oly szépen megvalósult az egységes elnyomatás idején. Tragikus példája ennek az állapotnak Teleki László gróf sorsa. Telekit, a magyar emigráció egyik vezérét 1860 decemberében a Habsburg Birodalom határain kívül, a Szász Királyság területén letartóztatták és kiszolgáltatták a császári rendőrségnek. Teleki hogy-hogy nem, a császár előtt találta magát, aki megbocsátott neki. Híre terjedt, hogy Telekinek meg kellett fogadnia: csak akkor élvezhet bántatlanságot, ha nem politizál. Persze politizált, de mit értsünk ezen?

Alig néhány hónap múlva (1861. május 8.) Teleki László grófot pesti lakásában – ahol most a szerviták temploma mellett egy emeletes gépkocsi-parkolóház emelkedik – holtan, agyonlőve találták. Ez esetben felettébb valószínű, hogy meggyilkolták, ámde aligha a császár ügynökei, hiszen Ferenc József elérte célját: a közvélemény előtt „megszelídítette”, semlegesítette a számára külföldön károsan tevékeny grófot. Valószínűbb, hogy a magyar radikális „baloldal” tehette ezt, büntetésül és figyelmeztetésül, mivel ők elleneztek mindenfajta kiegyezést, az ő érdekük a minél nyíltabb, lehetőleg fegyveres összetűzés volt a császári házzal. Mások is haltak akkor ilyen különös halállal. De bárhogyan esett is Teleki halála, megzavarta a békülékeny tárgyalásokat.

A Deák Ferenc és Eötvös József – e két negyvennyolcas miniszter – vezette kiegyezéspárti laza tömörülés azonban változatlanul törekedett császár és magyar nemzet között valamiféle megegyezésre; ennek jeléül Deák Ferenc a *Pesti Napló* 1865. április 16-i számában közzétette „húsvéti cikkét”, melyben kijelenti: „Készek leszünk mindenkor, törvényszabta úton, saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállhatásának biztonságával összhangzásba hozni.” Elismeri, hogy a hadügy, a külügy és

a pénzügy nem lehet külön magyar jogkör, az az összbirodalom intézkedési körébe tartozzék.

Ki tudja, mégis hány esztendeig húzódott-halasztódott volna a megegyezési tárgyalgatások sorozata, ha ismét közbe nem szól egy háború.

A század elején Napóleon által megszüntetett Német-római Császárság területéért, vagyis a németül beszélő országokért a Habsburg-dinasztia és a porosz király fél évszázada vetélkedett. 1866 júniusában Ausztria katonai rendszabályokat hozott jogai érvényesítésére, mire Poroszország hadjáratral felelt: csapatai benyomultak Csehországba és Königrätz-nél (Hradec Králove) július harmadikán végzetes csapást mértek a császári hadsereg-re. Az augusztusi prágai békében Ausztria elfogadta Poroszország feltételeit; ettől kezdve az egységes német birodalom tényleges uralkodója a porosz király lett. A németül beszélő tartományok közül csak Ausztria és kapcsolt részei (Tirol, Stájerország, Salzburg stb.) maradtak a Habsburg-család ellenőrzése alatt. Ausztria Velencéről is lemondott. A súlyos vereség Ferenc Józsefet a kiegyezés elfogadására kényszerítette. A császár tudomásul vette, hogy Magyarország birodalmán belül önálló királyság, mely az uralkodó személyén kívül csak hadügyeiben, külügyeiben és pénzügyeiben kormányoztatik a birodalom többi részével közösen. Ferenc Józsefet 1867. június nyolcadikán Pest-Budán magyar királlyá koronázták. Megalakult a felelős magyar kormány.

Miniszterelnök és honvédelmi miniszter: gróf Andrássy Gyula (1823–1890), akit jó másfél évtizede távollétében akasztófára ítélt a császár, immár magyar király. Andrássy 1849-ben honvéd ezredes, majd Kossuth törökországi követe volt.

A negyvennyolcas kormány volt tagjai közül egyedül báró Eötvös József (1813–1871) kapott tárcát: ő lett a vallás- és közoktatásügyi miniszter.

Belügyminiszter: báró Wenckheim Béla (1811–1879), a félreállított István nádor – aki éppen a kiegyezés évében halt meg! –

főudvarmestere, részt vett a szabadságharcban, 49-ben emigrált.

Pénzügyminiszter: Lónyai Menyhért (1822–1884), 49-ben pénzügyi államtitkár, akadémikus.

Igazságügy-miniszter: Horvát Boldizsár (1822–1898) szombathelyi ügyvéd, 48–49-ben Szombathely képviselője a magyar forradalmi képviselőházban, a hatvanas években a Földhitelintézet igazgatója.

Földművelés-ipar-kereskedelemügyi miniszter: Gorove István (1818–1881) 1846-tól a Honi Iparvédegylet igazgatója, a szabadságharc alatti szereplése miatt jelképesen felakasztották.

Közlekedés- és közmunkaügyi miniszter: gróf Mikó Imre (1805–1876), 48-ban a székely nemzetgyűlés elnöke, akadémikus.

A király személye körüli miniszter gróf Festetics György (1815–1883), annak a Festetics Györgynek unokája, aki 1790-ben mint cs. kir. alezredes a jakobinus-összeesküvésben kivégzett Latzkovich János huszárkapitánnyal együtt kérvényezte a hadseregben a magyar vezényleti nyelv bevezetését, s akit emiatt száműztek az udvarból; keszthelyi birtokán gazdasági iskolát alapított és a magyar költészetet pártfogolta. Az unoka, a miniszter 48-ban birtokán gazdálkodott.

A horvát-dalmát ügyek minisztere (később horvát bán): Bedekovich Kálmán (1818–1889), egy IV. Béla óta magyar nemesi család leszármazottja, ősei Horvátországban éltek (ő maga Vas megyei), 1848-ban a zágrábi „magyar párt” egyik vezetője, Jelacic elüldözi, az önkényuralom idején külföldön él.

Mint látható, ez a névsor, melyet általában nem szokás előszámlálni, nincs tanulság híján. Ezek a miniszterek negyvennyolc-negyvenkilenc hagyományait a józan ész keretei között őrzik és folytatják. Akkor, negyvennyolcban átlagban harmincesztendőös lelkes reformerek vagy forradalmárok, Kossuth hívei; most, hatvanhétben Andrássy a legfiatalabb, negyvennégyesztendőös; a többiek javakorabeli férfiak.

A kormány józanul liberális összetételéhez tehát nem fér kétség.

Bizonyságul olvassuk el Eötvös József 1866. szeptemberi naplóföljegyzését, melyben a königgrätzi vereség következményeit latolgatja:

„A háromszázados küzdelem után Ausztria romokban fekszik, s nincs akadály, hogy helyét, mely üresen maradt, mi töltjük be. Soha ily alkalom nemzetnek arra, hogy jövő nagyságát megalapítsa, nem jutott, és e nagyság nem a szerencsétől függ, mert alapjai erkölcsiek s feltartása mindazon népek érdekében fekszik, melyek birodalmunkban egyesültek. De vajon képes lesz-e nemzetünk hivatásának felfogására, elég erős vagy inkább elég erényes-e, hogy attól magát elcsábíttatni nem engedi? S azok, kik a nemzet élén állnak, meg fogják-e érdemelni a bizodalmat, mely őket felkarolta? Ez a nagy kérdés, melyre szorult szívvel gondolok. Elfogultság nélkül tekintve egész helyzetünket, az általános irányt, mely Európában mindenütt nagy államokat alkotott, s a lehetetlenséget, mely az általunk lakott helyen egy nagy államnak alkotására létezik, hacsak mindazon kisebb nemzetiségek, melyek körülöttünk élnek, velünk e célra nem egyesülnek; ha meggondoljuk, hogy ezen nemzetiségek – a magyart sem véve ki – mind nem eléggé erősek arra, hogy a többieket hatalmuknak alája vessék, s hogy így az, mi ezen államot összetartja, nem egy nemzetiségnek uralma, hanem csak a közös szabadság lehet, nem lehetünk kétségben a jövő iránt. Hogy mindezen népekből egy nagy szabad állam fog alakulni, az előttem éppoly bizonyos, mint azon perctől, melyben a nemzetiségi elv előtérbe lépett, az olasz és német egységen sem kételkedtem s mint nem kétkedem most, hogy Ausztria német tartományai, s pedig aránylag rövid idő múlva, a német egységhez fognak csatlakozni. Mi a dolgok természetében fekszik, azt egyesek, sőt egész népek akarata nem tarthatja fel. A kérdés nem az, vajon ily állam fog-e alakulni, hanem csak az, mily állást foglalhat el abban a dinasztia s nemzetünk?”

Világos és érvényes helyzetelemzés.

Megvizsgálandó Ferenc József király egyénisége, hatalma is. Hiszen kormány ide, kormány oda, végső soron az uralkodó személye határozza meg az ország életét. Ez az ember 1849 őszétől, fiatalon vérszomjas könyörtelenséggel „teremtett rendet.” Mi a helyzet most?

A nyilvánosság előtt, vadászatok kivételével, mindig katonai egyenruhában mutatkozó, harminhét éves férfi, kivételes szépségű feleségére – aki kedvelte a magyarságot – ekkor még őszinte rajongással tekintő családapa maga kormányozta birodalmát. Szervezőkészség, kezdeményezőerő, páratlan kitartás és fáradságtűrés, személyes bátorság, példátlan szorgalom jellemezte. Hajnalban kelt, egész napját ügyiratok között töltötte. Ily módon azonban aprólékos ügyekbe veszett bele. Fanatikus becsvággal igyekezett ingatag birodalmát fenntartani és felvirágoztatni. A társadalom mozgásainak azonban semmiféle szabályát nem ismerte, úgy vélte, szorgos munkával és engedelmességgel minden elérhető. A tömegeket megvetette és kerülte, ezért légüres tér keletkezett körülötte. Gyermekeken rajongott a katonai díszelgésért, de a hadvezetésről fogalma sem volt. A legapróbb részletekig szabályozott magatartásformákat. Még őt is rendszabályozó nagybátyjának, Albert főhercegnek egyik leánya azért égett halálra, amikor csipkeruhája tüzet fogott, mert nem volt a közelben olyan udvarhölgy, akinek szabad lett volna a hercegkisasszonyhoz nyúlania. Ez az etikett-merevség vadította el férjétől Erzsébet királynét is a későbbiekben. (Meg az anyós kiállhatatlansága; Ferenc József rabszolgahűségű fia volt anyukájának.) Ferenc József nem olvasott, szépirodalmat talán soha életében nem; színházba viszont szívesen járt.

De éppen, mert birodalma rendbentartását élete feladatának tekintette, figyelembe vette a szerinte elkerülhetetlen változások szükségességét jelző eseményeket. Mikor felmérte, hogy Magyarország létének elismerése birodalmának érdeke, levonta

e felismerés következtetéseit s ettől kezdve a maga módján korrektül betartotta a kiegyezés határozványait. Magyar király lett és 1867-től kezdve így is viselkedett. Tudott magyarul, tájékozott volt a magyar belpolitikában. Gondoljuk meg: ahhoz, hogy gróf Andrássy Gyulát, akit ő íteltetett halálra, elfogadta nem csak magyar miniszterelnökének, hanem, látván kiváló képességeit, udvarának felhördülése ellenére 1871-től 1879-ig, a birodalom külügyminiszterének, vagyis első helyettesének is – ez igen nagy önmérsékletre és józan ítélőképességre vall. Andrássy Gyula a francia–porosz háború után, válságos időkben kiválóan igazgatta az egész Habsburg Birodalmat. Ennél nagyobb erkölcsi győzelmet a Haynau-letiporta magyarság aligha vívhatott volna ki.

A kiegyezés tehát semmiképpen sem volt részünkről, a magyarság részéről elvtelen megalkuvás, mint nemegyszer mondogatták és mondogatják – a Világos utáni emigráció balos „flamingói” éppúgy, mint az ötvenes évek mindent jobban tudó történészei. Sokkal inkább az udvar és a király alkudott meg, józanul és helyesen.

Az üldözések miatt egységessé tömörült magyar társadalom tehát Világos után tizennyolc esztendővel kivívta azt a függetlenségét, amelyet az adott körülmények között egyáltalán kivívhatott és amire se Mária Terézia, se a jámbor Ferdinánd uralkodásakor nem számíthatott – ha pedig 1850-ben valaki azt jósolja Ferenc Józsefnek, hogy a nem is oly távoli jövőben a szent koronát viseli majd fején és független, felelős magyar kormányt fog kinevezni: bizonyára számúzi tekintete elől a vakmerőt.

Sorsunk tehát végre a kezünkben van; most már csak az a kérdés, amit Eötvös tett fel:

„Soha ily alkalom nemzetnek arra, hogy jövő nagyságát megalapítsa, nem jutott... De vajon képes lesz-e nemzetünk hivatásának felfogására... Szazok, kik a nemzet élén állnak, meg fogják-e érdemelni a bizodalmat, mely őket felkarolta? Ez a nagy kérdés, melyre szorult szívvel gondolok.”

S mert láttuk a célt, már elérni hittük

Szépen indult minden. Az 1868. évi negyvennegyedik törvény-cikk széles körű jogokat biztosított a nemzetiségeknek. „Bármilyen nemzetiségű állampolgár anyanyelvén szólalhatott fel a községi, törvényhatósági és az egyházi gyűléseken, anyanyelvén intézhetett beadványokat valamennyi hatósághoz, a kormányhoz is, s azokra anyanyelvén kellett választ kapnia. A törvényeket az országban lakó valamennyi nemzetiség nyelvén ki kellett adni. Alsó fokú bíróságok előtt bárki anyanyelvén pereskedhetett... Bármely nemzetiségű állampolgárnak jogában áll közművelődési, tudományos, művészeti és gazdasági egyesületeket, társulatokat és intézményeket létesíteni s azok nyelvét szabadon meghatározni... Valakinek a nemzetisége nem tekinthető az országban létező bármely hivatalra vagy méltóságra való emelkedési akadályul... A korabeli Európában (mint arra Hunfalvy Pál rámutatott) a nemzetiségi kérdés Svájcot kivéve sehol sem volt külön törvénnyel rendezve.” (Kolossa Tibor szövege e *Magyarország története* 6/2 kötetében, 1979.)

A 29 horvát képviselőkön kívül a képviselőháznak 60 nem magyar tagja volt, felerészből erdélyi szászok, másik fele: románok és szerbek.

Ugyanakkor a törvénycikk, Deák Ferenc megfogalmazásában, kimondja, hogy „Magyarország összes honpolgári politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.” Deák mondotta azt is, hogy „ha

mi a nemzetiségeket megnyerni akarjuk, ennek nem az az útja, hogy őket mindenáron magyarosítsuk, hanem az, hogy velök a magyar viszonyokat megkedveltessük.”

Vajda János, Mocsáry Lajos, Gáspár Imre küzdöttek lelkesen ezeknek az elveknek a szellemében. Gáspár Imre, Gáspár András negyvennyolcas honvéd tábornok unokaöccse, *Hazánk tót népe* című kötetében tizenkét szlovák költőt mutat be. „Hazánk polyglott ország. Magyarok, németek, horvátok, tótok, szerbek, szlovénok, románok s ki tudja, mik lakják még? Kis állam, de négy-öt önálló irodalom, ezenkívül olasz, francia, német, latin, zsidó s még vagy ötnyelvű könyv, folyóirat, iskola tud benne szükségszerűvé válni.” (1879.) Tisza Kálmán, 1875 októberétől 1890 márciusáig miniszterelnök, így fogalmazott:

„Nem voltam és nem leszek az erőszakos magyarításnak híve soha, mert meggyőződésemm, hogy a nemzetiséget vagy nyelvet terjeszteni erővel nem lehet.” (1883., képviselőházi beszéde.)

Megtanultuk tehát, hogy amit a császári kormányzat tett velünk Világos után, azt mi nem tehetjük másokkal.

Éppen ezért, a türelem megteremtette gyümölcsét a kiegyezés utáni bámulatos méretű magyarrá hasonulásban, főleg a németek és a zsidók asszimilációjában. A kelet felől, főleg az oroszországi üldözések elől hozzánk tömegesen menekült zsidók itt, nálunk békés hazára leltek és őszinte meggyőződésű magyarokká váltak. E folyamatot megkönnyítette a már régen hazánkban élő, nyelvében magyarrá vált, vallásában, mint akkor mondták, Mózes hitén megmaradt hazai zsidóság, mely önzetlenül, súlyos áldozatokat vállalva támogatta a szabadságharcot. Az 1895. negyvenkettedik törvénycikk az izraelita vallást törvényesen bevett vallássá nyilvánította. Amikor antiszemita körök – nemzetközi támogatással – egy 1882-ben vízbe fúlt cselédlány halálát rituális zsidó gyilkosságként igyekeztek feltüntetni, és a helyi nyomozó hatóságok fenyegetésekkel és ígéretekkel rávették egy falusi zsidó előimádkozó kamasz fiát, hogy valljon apjára, mintha az tényleg elkövette volna a gyilkosságot, minek folytán

Nyíregyházán 1883 nyarán per zajlott Scharf előimádkozó ellen: maga az államügyész, tehát a vádló Szeiffert Ede követelte „vádbeszédében” a vádlott szabadon bocsátását, kifejtve, hogy őt büntetlennek tartja, a vád pedig rágalmazáson alapul. Vádló és védő, államügyész és ügyvéd (Eötvös Károly) tehát vállvetve küzdöttek az igazságért egy olyan korban, amikor Franciaországban koholt vádakkal ítélték el és hurcolták meg Dreyfuss kapitányt... Tisza István rendkívüli eréllyel fékezte meg az antiszemita megnyilvánulásokat. Kossuth Lajos is hallatta szavát Torinóból:

„Az antiszemitikus agitációt mint ember szégyenlem, mint magyar restellem, mint hazafi kárhoztatom.”

A nemzetiségi egyenjogúsággal párhuzamosan folyt a vallásfelekezetek egyenjogúsítása és az anyakönyvezésnek (születés, házasságkötés) az egyházi nyilvántartásból a világi nyilvántartásba való átvétele, illetve a polgári házasság kötelezővé tétele. Wekerle Sándor, az első polgári származú magyar miniszterelnök életművének betetőzése volt ez a törvény, melyhez az egyetértő indoklást Eötvös Loránd vallás- és közoktatásügyi miniszter adta elő a felsőházban:

„Arról van szó ebben a törvényben, hogy éppen az állam hatalmával szemben mindig fennálló és nagyra növekvő egyéni szabadság és törvényelőtti egyenlőség elvei megvalósíttassanak. Nem lehet célunk elnyomni oly eszméket és érzéseket, amelyek az emberiség szívében már gyökeret vertek és amelyek onnan ki nem irthatók; a haladásnak nem elnyomása vagy feltartóztatása által érhetünk el célt, hanem csakis azáltal, hogy a kor követelményeinek megfelelően magunk előre haladunk.”

A király tüzzel-vassal ellenezte ezt a törvényt, mely 1894. december kilencedikén emelkedett jogerőre (31–33. törvény-cikkek); olyannyira, hogy egy hónap múlva elbocsátotta Wekerle Sándor miniszterelnököt (1895. január 14.) s ez a kiegyezés utáni szabadelvű korszak végét jelentette.

Ilyen és hasonló társadalmi vívmányok szellemében nőtt és

fejlődött az ország, a magyar társadalom. Államférfiaink az angol szabadelvűség hívei voltak. Kállay Béni már 1867-ben lefordította és kísérő tanulmánnyal közrebocsátotta John Stuart Mill nagyhatású könyvét *A szabadságról*. Ebben Kállay, később a birodalmi pénzügyminisztere, kifejti:

„A szabadság érzete az emberi természet kiegészítő része s éppoly szükséges az emberiség jólétére, mint a lég az élet fenntartására.” – „Minden eszme és fogalom, mely bizonyos érdekek megőrizhetése végett nem tűr ellentmondást és bírálatot, zsarnokivá válik.” – „Tűrni és tiszteletben tartani egymás nézeteit, meghallgatni az ellenkező véleményt... ez az egyedüli mód.”

Igy indult a független haza megteremtésének küzdelmes útjára ez a hatvanhetes nemzedék. Minden hibájuk, vétségük ellenére tiszteletünket érdemlik. Ha 1895 után is ez a szellem uralja az államhatalom berkeit – másképp alakul sorsunk.

Mert Kállay nem állt egyedül nézeteivel. Baross Gábor, a lényegében máig érvényes közlekedési rendszer és hálózat megteremtője, Wekerle Sándor, valamint Szilágyi Dezső ugyanígy gondolkoztak.

Szilágyi Dezső, 1889–1895 között igazságügyminiszter, még mint egyetemi tanár mondotta tanítványainak 1883-ban:

„A demokráciának terjedését az általános szavazati jog lassankénti behozatala alapján a mai államférfiak kikerülhetetlennek tartják; a fejlődés odavisz bennünket, hogy az alsó néposztály politikai befolyása folytonosan emelkedik és tágul. Most kezdődik egy új korszaka a demokráciának... mint ezt Stuart Mill is kifejti: mindenkinek legyen legalább egy szavazata.”

Széll Kálmán pénzügyminiszter az 1876-ra tervezett költségvetés 1875. szeptember 15-én elmondott indokolásában így érvelt:

„Csupán a számok rideg politikája nem hozza meg a sikert. Csak azok a pénzügyi tervek fogják a mi idült bajainkat gyökeresen meggyógyítani, melyeket tervszerű, nagyszabásokban mozgó általános politika támogat... mert az anyagi jólét és fejlődés

dés érdekei finom szálakkal vonják be az egész állami organizmust. Azon politika, mely ezeknek ápolásáról lemond, beléjük fog ütközni, mint hálóba.”

Széll Kálmán tette meg azt, hogy amikor rádöbbsent: a király azért ösztönzi őt ésszerűtlenül magas katonai kiadásokra, mert titokban a Balkán megszállását tervezi, s ez Széll szerint háborúhoz vezethet (ami aztán 1914-ben be is következett) – 1878 októberében lemondott s ezzel megakadályozott egy nemzetközivé szélesedő balkáni háborút (ha Bosnyákország megszállását nem is sikerült).

Érzékenyen figyelték a magyar államférfiak a szocializmus ügyének alakulását. Apponyi Albert írja emlékezéseiben a nyolcvanas évekről, hogy egy német tudós „irányította figyelmet Marxra, akit a közgazdasági tudomány legnagyobb gondolkodójának tartott. Hatására komolyan foglalkoztam az agrárkérdéssel. A gyári munkások mozgalma sem kerülte el egészen figyelmemet. Atyám birtokán erős hullámokat vetett fel az agrárszocializmus. Barátságosan elbeszélgettem a cselédséggel és megkérdeztem, van-e valami panaszuk, miért léptek be az új (szociáldemokrata) pártba? Válaszuk az volt, hogy a főkövetelmény, melynek kivívása végett a szocialista pártba beléptek – a szavazati jog. Ez engem rendkívül meglepett és megakadtam a viszontválaszban.” (Ötven év, 1922.)

A magyar politikusok természetesen nem fogadták keblükre a szocialistákat, bár ekkor, 1895 előtt, még nem történt annyi erőszakos kilengés a kormány és a csendőrség részéről, mint később, 1896–1914 között. Hiszen például 1894-ben Hódmezővásárhelyen betiltották Szántó Kovács János földmunkás olvasóegyletét, majd 1895-ben izgatás címen bebörtönözték. Kozma Andor költő, hírlapíró az elítélt pártjára állt és más hírlapíró társaival együtt kifejtette: valamit tenni kell az agrárproletariátusért. „*Dús e föld s a népnek nincs mit enni.*” Az ilyen perekkel és ítéletekkel az állam „Szántó Kovácsból így csinál Szántó Kovácsot százat.”

Figyelemre méltó Jókai Mór országgyűlési képviselő politikus-író 1895-ben Bruxelles-ben mondott beszéde az Interparlamentáris Unió kongresszusán:

„A szocializmusnak megvan a maga létjoga és ezzel a jogával él is. A munkásemberek, kik egyik napról a másikra munkájukból élnek, máris ismerik a maguk becsét. Azt akarják, hogy kielégítsék őket, mégpedig ne hangzatos frázisokkal, hanem kézzelfogható dolgokkal; részesedni akarnak a szemük előtt lévő vagyonból, melynek gyarapításához hozzájárultak.”

Feltűnő, hogy a magyar társadalomra mekkora erővel hatott a francia–német háború idején létrejött párizsi kommün. Egész sereg költőnk foglalt állást a kommün mellett, s ennek nyomai még a huszadik század elején is kitapinthatók, amint arra Krúdy Gyula: *A vörös postakocsi* című regénye bizonyosság. Darmay Viktor a kommün hőseiről azt írja: „ők bukva is még angyalok”:

Jelen, megállj! Ó ne ítélj még,

Ne dobj reájuk követ:

Lesz kor, mely kérdőre vonja

S tisztára mossa bűnüket!

Az egyetemes történetírás tartozása a francia kommün kétségkívül rendkívüli hatásának feldolgozása. Nem volt ez hatás-talan epizód; Verlaine, Rimbaud, Courbet, számos angol, német és magyar költő, olasz politikai mozgalmak bizonyítják jelentőségét. Ez a hatás bűvópatakként torkollik nálunk a különféle szocialista és szociális mozgalmak, egyesületek, pártok tarka együttesébe.

Mindezzel itt és most csupán azt jelezzük: a magyar közvélemény érzékenyen reagált az európai eseményekre. (Ne feledjük Eötvös József 1851-es könyvét, az *Uralkodó eszméket* s ebben „A kommunizmus” című fejezetet!)

Nagy és nemes elhatározások születtek a közoktatás terén is. Ebben a két Eötvös, apa és fia, valamint sok között Trefort Ágos-

ton jeleskedett. Eötvös József népiskolai törvénye (1868. 38. törvénycikk) előírta a tankötelezettséget hattól tizenkét éves korig, az iskolákat állami felügyelet alá helyezte, létrehozta a tanfelügyelői szervezetet, tanítóképezdéket létesített, kötelező tantárgyakat írt elő. A társadalmi érvényesülés tekintetében vízválasztóvá vált nyolc gimnázium elvégzése után az érettségi vizsgálat, mely nem csak egyetemi és főiskolai tanulmányokra képesített, hanem az éretté nyilvánított ifjat úgy fogadta be a társadalom, hogy elvileg minden magasabb pálya nyitva állt előtte. Így például a hadseregben az érettségit tett fiatalember tisztjelöltként szolgált, s mindössze egy éven át. Egyenruhája zubbonyán egy csík jelezte, hogy ő tisztjelölt, „karpaszományos”. Eötvös Loránd, mint miniszter, mindent elkövetett, hogy a kultúra és a tudomány ügye megfelelő anyagi gondoskodásban részesüljön:

„A tudománynak éppen így életfeltétele a „fényűzés”, mint a művészeteknek... *szükségletét nem szabad a takarékos államháztartásnak rendes mértéke szerint kiszabni.*” (1891., rektori székfoglaló.)

8 Tagadhatatlan, hogy sikerült elérni: a műveltség, a tudományban és művészetekben való jártasság soha addig és azóta nem volt egy államférfi megméretésének oly fontos eszköze, mint ekkor. Képviselők és miniszterek elbeszéléseket, regényeket, színműveket publikáltak, dicsekedtek olvasottságukkal. A színházpártolás alapítványokban mutatkozott meg, jónéhány főnemes és földbirtokos adományozott jelentős összegeket a kultúrára. Így például Semsey Andor, egy 470 lakosú falu, Semse földesura (Kassa közelében) 1890-ben egymillió aranykoronát ajándékozott a nemzetnek, alapítványt téve a Tudományos Akadémián a különféle tudományágak művelésére. Oldalakat tenne ki valamennyi alapítvány felsorolása, egészen addig, hogy egy könyvkereskedő, Ráth Mór 1872-ben ötezer forint ára tankönyvet osztott szét középiskolai tanulók között. „Státusférfiak, a közélet kimagasló alakjai állottak össze, hogy egy-egy

irodalmi munkát kinyomtathassanak... Deák Ferenc délutánonként ott szíttá szivarjait egy karszékben a Ráth Mór könyvesboltjában, lesve a megjelenő új könyveket.” (Mikszáth Kálmán) A magyar képviselőházban – akkor még a Bródy Sándor utcában, a mai olasz kultúrintézet épületében – azóta sem tisztelik annyira a műveltséget, mint akkor – s ez még azt figyelembe véve is igaz, hogy akadtak elrettentő példák, mint Pulszky Károly üldöztetése – ez már a következő korszak bűne.

Soha a magyar színészetnek akkora társadalmi tekintélye nem volt, mint ebben a liberális korszakban. Blaha Lujza, Jászai Mari... Ezerszemélyes kőszínházak épültek szerte az országban, Aradtól Temesvárig és Lugosig.

Számos jelentős könyvkiadó létesül. A máig legjobb magyar lexikont, a *Pallast* ekkor adják ki 1893–1900 között, pótkötetesként tizennyolc kötetben, egy Gerő Lajos által külön e célra alapított nyomdaépületben, mely akkor a legkorszerűbb volt.

Magyarországon több napilap jelent meg akkor, mint Ausztriában. 1876-ban, Tisza Kálmán kormányra jutásakor 240 magyar nyelvű hírlap jelent meg az országban, 1889-ben pedig már hatszáz! 1895-re ez a szám 806 hírlapra nő. 1876-ban 1348 könyv látott napvilágot, 1886-ban 1816. Az írni-olvasni tudók száma tehát jelentősen emelkedett, hiszen Eötvös népiskolai törvényének bevezetésekor, 1868-ban az ország hat éven felüli férfilakosságának csak 41 százaléka tudott olvasni. A magyar nyelvű színielőadások, népszínművek addig színházba soha el nem jutott közönségét a színházi élvezet (is) vezette el a magyar nyelven olvasás gyönyörűségéig.

Nem célunk irodalom- és művészettörténeti áttekintést nyújtani, hiszen köztudott, hogy olyan fényes nevek kora ez, mint: Arany János, Vajda János, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Bródy Sándor, Reviczky Gyula; ekkor működik Szinyei Merse Pál, Benczúr Gyula, Székely Bertalan... Liszt Ferenc Budapestre költözik, lakását ma is megtekintheti a hangverseny-

látogató a régi zeneakadémia épületében, a Csengery-utca és Andrassy út sarkán. Egy tizenkét éves kisfiú egy háromezer lakosú északkelet-magyarországi városkában, Nagyszőlősen (ma: Vinogradov, Szovjetunió) iskolai hangversenyen zongorázik, és a helyi lap tudósítója megírja: ez a gyerek zseni. A gyermek: Bartók Béla. Tehát: egy háromezer lakosú városkában van egy újság. Annak van egy zenekritikusa, aki nem restell elmenni egy iskolai hangversenyre. Erről tudósít és felismeri, hogy az egyik zongorázó gyerek kivételesen tehetséges. Megírja...

Az irodalmi élet tisztában van az idők változásával. Szana Tamás írja 1875-ben:

„Az emberi társadalom égető kérdései mindinkább előtérbe nyomulnak, s nem engednek időt arra, hogy csendes szobánk szögletében csupán kedélyünk álmainak élhessünk... Átalakulások előtt állunk, melyeknek horderejét még csak nem is sejtjük.” (Vázlatok)

Az írók és költők meglepő éleslátással vázolják fel a jövőt és töprengenek el az emberiség kétes értékű, viharos fejlődésén. Jókai Mór írja 1872-ben:

„A folytonos fegyverkezési verseny iszonyú pénztömegeket köt le: gépekben, mik hasznat nem hajtanak, építkezésekben, mik nem jövedelmeznek és embertömegekben, amik nem dolgoznak. Az államok adósságai emiatt mesés nagyságra növekednek, s mentül nagyobbak ezek, annál súlyosabbak az adók, terhesebb a munkás, az iparos, a földbirtokos helyzete...” (A jövő század regénye)

Ma is érvényes szavak. 1872-ből! Száztizenhat évvel ezelőtt írta ezt le Jókai, akit napjainkban szinte divat romantikus mesélőbácsinak feltüntetni. Ugyanez a Jókai 1868-as képviselőházi beszédében azt fejtegette, hogy „jön idő, midőn éppen a haditudomány végtelen tökéletesedése folytán maga a hadászati tökély fogja megcáfolni azt, hogy a nemzetek egymással háborút viseljenek, és kötelesek lesznek egymással békét kötni örök

időkre." Már említett 1895-ös bruxelles-i beszédében pedig így fogalmaz Jókai:

„Hány millió szerencsétlennek a nyomorát lehetne enyhíteni a hadikiadásokra szánt összeggel! Új városrészeket lehetne építeni a munkások számára. S mindennek az ellenkezője történik! Hogy mi a lappangó háborúnkat (mai szóval: a hidegháborút) meghosszabbítsuk, emeljük adóinkat, megdrágítjuk a nép leg-szükségesebb élelmiszereit...”

A legdöbbenetesebb látomás Vajda János 1875 őszén írott verses regényében olvasható:

*És mintha visszalépett volna az
Idő, mint támadásra készülő
Ragadozó vad, úgy rémlett előttem
Miként ha napok, hetek óta már
Romlásnak indult volna a világ.
Miként ha, a mi józan emberész
Előtt lehetlen, éket vertek volna az
Időbe, és ezen hézag története
Ellépdelő katonaság gyanánt
Vonulna át emlékezetemen.
Miként ha egy időre koponyámba
Ütötte volna fel vezéri sátrát
A világeseményeket vezényelő
Parancsnokló tábornok...*

*Lejárt a föld pillangó élete;
Föloszlik és mint a selyemgubó
Új keverékbe tömörül s szintén
Épebb, üdébb, szebb állati-
És emberivadék keletkezik...*

...E kifordított,
Eredetétől messze távozott, a
Természet ősanját megtagadó
Aranybálványimádó, csenevész
Korcsfaj lejárta léte fordulóját.
Megváltozott, fölfordult itten a
Természet rendje. Erkölcs és anyag
Egymással összezavarodtak...

A jégcsapos tél, e goromba pór
Beront a nyárba, betolakodik,
S kérges saruival tiporja össze
Annak virággal ékes termeit.
A nap rendetlenül kél s szélvihar
Porába burkolózva, fénytelen,
Sugártalan csüng ottfedve a föld
Tányérja szélén, mint lenyakazott
Embernek porba hullt véres feje.
Az égen ismeretlen csillagok
Tévedt, zavart csoportja tünedez föl
A majd rövid, majd végtelennek tetsző
Szeszéyes éjszakában...

Gyorsan növekvő fénnel megjelen, mint
Az elítélt világ közelgő végét
Hivatalosan bejelentő hírnök:
A rémületesen fölséges, fényes,
Útján világokat fölforgató,
Aranyhajú nagy üstökös királyné...

*Folyók, tavak kicsapnak mederikből,
Naptárak, órák józan emberekként
Ütköznek össze a részeg valóval...*

*Égen és földön
Egyáltalán minden megváltozott,
Ellenkezőre fordult.
Láttam korommá égett ősvadont,
Aljában összesült embercsoportok
Fekete hullahalmai feküdtek
Alig ismerhetőleg...*

*Szétrobbanó röppentyű tarkabarka
Sziporkaként forgott körültem
Az elemeknek zagyva keveréke.
(Alfréd regénye)*

Vajda János tehát már százöt évvel ezelőtt az atomháború rémét festi le – akárcsak Jókai *A jövő század regényében*.

Mindez a száz évvel ezelőtti magyar értelmiség felkészültségét, műveltségét és nyitottságát bizonyítja.

Rohamléptekkel haladt a magyar műszaki fejlődés is: elég Csonka János gépüzemére, találmányaira – gázmotor –, Gothard Jenő csillagászati és fényképészeti kísérleteire (ma is megtekinthető műhelye Szombathely közelében volt), Martin Lajos repülőgép-kísérleteire utalni. Martin Lajos kolozsvári egyetemi tanár – akiről Jókai *A jövő század regényének* hőse: Tatrangi Dávidot mintázta – rektorra választásakor ezt mondotta:

„A repülőgép hatására új életviszonyok fognak fejlődni, a közlekedés függetlenné válik a vasúti rendszer hálózatától, a társadalom új nemzetközi szerződések s egyezmények által fogja magát biztosítani.”

Hogy mi teszi lehetővé a repülőgép tömeges gyártását?

„...máris ismerjük az alumíniumot... Hogy aztán a léghajó és a repülőgép meghozza-e az örök békét, azt nem az emberben, hanem az emberiségben kell keresnünk.” (Kvassay Jenő, *Vasárnapi Újság*, 1873.)

Rohamléptekben váltja fel a gázvilágítást a villany, aztán máris itt a távbeszélő-készülék. Tömegközlekedési eszközök: villamosok, omnibuszok. Ekkor épül a mai Budapest. A körutak, az Andrásy út, középületeink sokasága. Klinikák, melyek akkor hihetetlenül korszerűek voltak, s még ma is ezek működnek... Hidak, utak, vásárcsarnokok. Vízvezetékrendszer, csatornázás, parkok, szórakozóhelyek.

A kiegyezés után eltelt negyedszázad során a magyar nemzet bebizonyította életképességét, haladni tudását a korrallal. Felső-rolhatnánk persze számos kedvezőtlen mozzanatot, hibát, tévedést is; elmesélhetnénk azokat a társadalmi botrányokat, sikerkasztásokat, visszaéléseket, melyek a világ minden államára mindenkor jellemzőek; ebben a történeti áttekintésben azonban azt éreztük fontosnak, hogy a haladni tudás kétségtelen bizonyítékait soroljuk fel, annál is inkább, mert ezeket az 1867 utáni éveket ma is mint a henye, kártyás, urizáló gentry világát szokás bemutatni, s gőgösen hirdetjük, mintha a mi mai korunk előbbre jutott volna, holott az őseink által ekkor, számunkra felépített milliós fővárost mi ma csak „lelakni” tudjuk, csőtöréseket és vezetékeket javítgatva-foltozgatva, és sopánkodva, hogy milyen régiek ezek a vezetékek...

És nem csak Budapest épült fel ekkor olyanná, amilyen ma – Budapest akkor egy sokkal nagyobb ország fővárosának épült, és tőle keletre Pekingig nem volt hasonló nagyságú és jellegű város! – hanem az árvíz után újjáépült Szeged, aztán Debrecen

és Pozsony, mely ekkor létesít egyetemet; és Kolozsvár (szintén egyetem) és Szabadka és Marosvásárhely és Kassa és Ungvár.

Tisza Kálmán hosszú kormányzási idejéről sok rosszat tudunk és mondogatunk is. Tény ugyanakkor, hogy az ország akkor működött, a demokrácia vívmányai érvényesültek – legalábbis jobban, mint későbbi korokban – és ez a bihari református kisnemes, aki ifjúkorában a negyvenkilences forradalmi kormányban tisztviselősködött, jeles szakembereket tudott maga köré csoportosítani: Baross Gábor, Pauler Tivadar igazságügyminiszter, Széll Kálmán, Szilágyi Dezső, Trefort Ágoston, Wekerle Sándor... Persze, a tartós uralkodás elkoptatta Tiszát is; Hegedüs Loránt, rövid ideig maga is pénzügyminiszter, egyébként jeles író és bankigazgató, írta 1937-ben:

„A század nyolcvanas éveinek lépcsőin fölhaladva, a korszak hozzászürkül Tisza Kálmánhoz. Először tűnnek fel a magyar politikai élet amaz érelmeszesedésének és dermedtségének jelenségei, melyek a nemzetek katasztrófáit mindig megelőzik.”
(Két Andrássy és két Tisza).

Melyek voltak a politikai érelmeszesedésnek ezek a jelei?

Legfőképpen a választójog hiánya és kiterjesztésének makacs akadályozása; egy földbirtokreform hiánya, mert a parasztság nem jutott földhöz, a nagybirtokok zsellerei páriasorban éltek; ennek folytán a tömeges kivándorlás kezdete; nem utolsósorban pedig a magyar nemzeti hadsereg birodalmon belüli eszméjének célszerűtlen erőltetése. Míg az először felsoroltak hiánya a későbbi korszakokban mutatkozott meg fenyegető valóságában, addig a nemzeti hadsereg ügyének erőltetése már ekkor, e liberális Tisza-korszak végén veszélyes helyzetet teremtett.

A birodalom hadserege egységesen német vezényleti nyelvű és szabályzatú véderő volt. Nem is lehetett más. Ennek ellenére 1867-ben létrejött egy magyar vezényleti nyelvű, csak magyar területen alkalmazott honvédség is. A kiegyezéskor olyan megállapodás született, hogy a képviselőháznak a véderő ügyét tíz évenként újra kell tárgyalnia. Ebbe a jogi lehetőségbe kapaszko-

dott a politikai ellenzék, így többek között Apponyi Albert is, abban az illúzióban ringatva magát, hogy kitartó makacssággal kivívható lenne egy birodalmon belüli önálló magyar hadsereg-rész. Felelős magyar államférfiak elhitették önmagukkal és a közvéleménnyel, mintha földrajzi adottságoktól sem nyűgözött, független állam lennénk, melynek állampolgárait semmiféle érdek nem fűzi sem Ausztriához, sem pedig a birodalom más részeihez. Úgy tettek, mintha Magyarország minden tekintetben elkülönült államszervezet lenne. Ilyen illúziók táplálásával végzetes hibát követtek el az államférfiak – akik talán nem is gondolták mindezt komolyan, csupán Tisza Istvánt óhajtották megbuktatni, s ez sikerült is – és elindították az országot a Trianon felé vezető úton. A királyhoz fűződő személyes viszony megromlott; Apponyi Albert írja, milyen dühvel támadt rá a hadsereg miatt a király – és ezúttal Ferenc Józsefnek volt igaza. A bennünket, magyarokat kedvelő Rudolf trónörökös, majd Erzsébet királyné halála után a hatalom közelébe került Ferenc Ferdinánd – mint erre a következő fejezetben ráterünk – sok kárt okozott hazánknak. Egyik hivatkozási alapja velünk szemben a véderővita volt. A halálosan beteg Andrássy Gyula gróf, ez a nagyszerű hazafi, akinek 1945 után először szobrát távolították el, majd az általa alapított utat is átkeresztelték Sztálin nevére, 1889. április ötödikén ezt mondotta a képviselőházban:

„Az érdekszféra, melyet meg kell védelmezni, oly nagy, hogy messze túlhaladja még egy Magyarországnál nagyobb állam erejét is. Ezt megvédeni a mai viszonyok közt csakis egy politikai és katonai nagyhatalom képes. Ezt nem teheti magában sem Ausztria, sem Magyarország külön, hanem csak a kettő együtt. Előrelátható, hogy előbb vagy utóbb a nemzetek sorsa fölött az ágyuk fognak dönteni. Minden nappal rövidebb lesz az idő, amely minket a háborútól elválaszt.”

Félelmetes jövőndőlés. Kell-e meggyőzőbb bizonyíték, hogy a kiegyezés utáni negyed század magyar vezetői rátermett, felelősségteljes férfiak voltak? Andrássy Gyula pontosan tudta,

merre tart a világ s benne a mi kis világunk. Akkor, 1889-ben nem hallgattunk rá, viszont később eltüntettük szobrát és még nevét is.

Pedig ekkor még, a múlt század végén, folyamatos beleszólásunk volt a birodalom ügyeibe. Történetírásunk ezt általában mintha feledné. A birodalom pénzügyminisztere (tehát nem külön Magyarországé, mert ilyen is volt!) a király és a birodalmi külügyminiszter után a harmadik legfontosabb ember 1870–71-ben Lónyay Menyhért volt, 1871–72-ben és 1876-ban Andrássy Gyula, egyszemélyben külügyminiszter; 1880–1882 között Szlávay József, Világos után még a császár rabja; 1882–1903 között pedig Kállay Béni, egyszemélyben Bosnyákország kormányzója. Különösen fontos Andrássy Gyula külügyminisztersége – ekkor, 1871–1879 között, a francia háború után nagyhatalommá és császársággá nőtt német birodalommal döntő jelentőségű szövetségi kapcsolatot épített ki – aki meghatározni segített hazája sorsát is.

Talán Andrássy külügyminisztersége az oka, hogy később a nemzet nem fordított kellő figyelmet arra az 1918–1920 között végzetes következményű tényre, hogy Magyarországnak nem volt külképviselete, tehát a nagyvilág nem is mert bennünket független államként, sőt, *létezésünkéről sem tudhatott*. Hiába volt kiírva, hogy „Ausztria–Magyarország”, a francia, angol, amerikai átlagember ebből csak Ausztriára figyelt és sok magyar utazó panaszkodott, hogy útlevele láttán a szállodai bejelentőlapra azt írták neve mellé: „osztrák állampolgár”. Ezért vehette magának a bátorságot 1919-ben a francia békekonferencia-elnök, hogy arcátlanul kijelentse: magyar nemzet pedig nem is létezik. Pedig a jeles Kállay Béni 1883-as akadémiai előadásában meggyőzően fejtegette, hogy „Nyugat és Kelet, az emberiség fejlődésének e két nagy áramlata között nekünk kell elvállalnunk a közvetítést... A nép törekvésének végcélját ne a hatalom önkényes gyakorolhatása képezze, mint Keleten, hanem az államügyek-

ben való részvételének biztosítása meghatározott módon (vagyis a választójoggal)."

Ez a híd-szerepünk ábránd maradt. És még sok más is; választójog, földreform...

S mert láttuk a célt, már elérni hittük – írta Arany László korrajznak is tudományos érvényű remekművében, *A délibábok hőse* című verses elbeszélésében (1873).

Pedig milyen szép eszméket vallott a költemény hőse:

*Mill Stuart s Proudhon forog kezén,
Tünődik a földrente, tőke, munka
Túlnépesülés nagy kérdésein;
Meguszható-e ez, vagy elbukunk a
Társadalmi özönvíz mélyein?
(A délibábok hőse)*

Ezzel a kérdéssel lép át a magyar nemzet a huszadik századba.

Elvégeztetett, de semmi sem tisztáztatott

„Elmaradhatatlan, hogy az osztrák-magyar birodalomban s az-
zal a Közép-Dunánál új államszervezkedés következze be.
S micsoda fajtája az önbizalomnak az, amelyre a jelen körülmé-
nyek között sarkalltatik a nemzet, arra, hogy belülről lehetetlen-
né tétetik az egyetértés a gyűlölet szenvedélye által, s fölszaggat-
tatik az összetartozásnak minden köteléke.”

Egy 1848-at megélt és megküzdött öreg mérnök, Garzó Imre
írta le e sorokat 1906-ban s így folytatta:

„A közszabadság révén boldog-boldogtalan jogosult a láza-
dásig fokozható országos mozgalmat kelteni föl a pusztá *negatio*
alapján, még annak gondjától és felelősségétől is menten, hogy
mi lesz ezután? Ebben nyilvánul meg a kor valódi korrupció-
ja... mert az összbirodalmat védő hadsereg ügyében Apponyi
felfogását sugallhatta ambíció, de nem sugallhatta hazaszere-
tet.” (*A magyar nemzet történetének új alakulása.*)

Pedig Garzó Imre is megszenvedte annak idején a császári kato-
nai önkénnyt. Mégis helyteleníti a magyar nemesi „*negatio*”-t.

Egy másik kortárs, Halász Imre hírlapíró 1911-ben a *Nyugat*
kiadásában megjelent könyvében hasonlóképp vélekedik:

„Rosszabbul állunk, mint régebben. A parlamentarizmus,
amelytől az alkotmány helyreállítása idejében csudákat vár-
tunk, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Bizonyosnak
látszik, hogy a magyar állam és a magyarság jövője nehéz küz-
delmekkel terhes.” (*Egy letűnt nemzedék.*)

Két olyan kortárs véleménye, akik közül az egyik már 1848-at
is megélte, a másik pedig 1867 egyik tevékeny közreműködője

volt. Egyik sem volt hatalmon, de mindegyik mint szerény átlagember, megbízható értesülések birtokában élt és alkotott.

Nehéz megmagyarázni, miért s hogyan jutott hazánk a huszadik század elejére idáig. 1896 még a millennium, az ország ezeréves fennállásának büszke ünnepe. Fény, ragyogás, gazdagság, sikerek. Aztán most ez a komor reménytelenség...

A magyar kormányok azt a hibát követték el, hogy makacsul ellenálltak az általános titkos választójog megadásának, pedig ez a kor követelménye volt; hogy kérkedő magyarkodással gátolták az egyre öntudatosabb nemzetiségek kibontakozását, pedig, mint láttuk, ténykedésüket törvény biztosította; tíz- és százszázszámra hajszolták Amerikába a kivándorló szegényparasztokat, csak hogy megszabaduljanak az „elégedetlen elemektől”; hogy külkapcsolatainkkal nem törődtek, azok ápolását a rutinszerűen működő cs. és kir. külképviselőkre hagyták, s így Magyarország, mely oly hetvenkedve követelte a saját külön hadseregét a birodalom belül, kívülről nézve nem is létezett... Egy cseh hazafiak által felbízott skót képviselő, *Scotus Viator* (skót utazó) álnéven, telemocskolta a világot nevünk meggyalázásával, néhány kétségkívül botrányos választási visszaélés és a nemzetiségekkel szembeni önkény élményének hatására mindent megmozgatott, hogy a világ nagyhatalmai ellenünk hangozzanak. Ennek folytán, noha a külföld szemében, mint állam nem léteztünk, mégsem a birodalom vezető országa, Ausztria látta Scotus Viator ténykedésének kárát, hanem mi, magyarok. Ritka eset, hogy egyetlen magánember gyűlölködő indulata ilyen végzetes kárt okozhasson egy országnak, mint azt velünk Scotus Viator tette, azaz valódi nevén Seton-Watson, aki a trianoni békeszerződés hírére diadalmámborban fürdött. Kormányaink akkor sajnos nem vették komolyan Seton-Watsont, mint ahogy a birodalom szétszakadásának jelei sem aggasztották őket.

Az ellenzék viszont, és nem is a szociáldemokrácia, hanem a nemesi-polgári ellenzék, méltatlan eszközökkel küzdött a kor-

mány ellen, napirenden voltak a parlamenti botrányok, a képviselők alig foglalták el helyüket a század elején elkészült Parlamentben, máris törtek-zúztak, szétrombolták a berendezést, verekedtek, tintásüvegeket hajigáltak, üvöltöztek s büszkén hagyták magukat kivezettetni a rombolás után, mint mártírok, élükön gróf Károlyi Mihállyal. Obstrukciónak nevezték el a parlamentarizmusnak ezt a meggyalázását: amikor a kormány valamely képviselője beszélt, zajongtak, trombitáltak, megtagadták a szavazást, lehetetlenné tették a képviselőház érdemi működését. A pusztá *negatio*, amint Garzó Imre írta, *a tagadás vált öncéllá s nem az ország építése*. Amikor aztán a király mindezt megeléggelve feloszlatta az országgyűlést és a Parlament épületét Nyiri Sándor vezérőrnagy parancsnoksága alatt katonaság szállta meg, nagy lett a gyász és a sópánkodás. Pedig a király által kinevezett miniszterelnök, az uralkodó személyes bizalmasa, báró komlóskeresztesi Fejérváry Géza tábornagy, a Mária Terézia Rend lovagja (1859) akit az ellenzék nem győzött pocskondiázni, 1905 júniusában megegyezést keresett a szociáldemokratákkal, választójogot ígért és reformokat helyezett kilátásba. Igaz, hogy ugyanekkor a bécsi hadművelleti iroda kidolgozta Magyarország katonai megszállásának tervét. (*Studie „U”, „Lösung der ungarischen Krise durch Waffengewalt*, a magyar válság megoldása fegyveres erőszakkal.) Hát ide jutotunk. Közben Bécsben az osztrák képviselőház elfogadja az általános választójogot (1906. 12. 2.) és 1907. május 14-én megtartják az első osztrák választásokat az új törvény alapján. Kezdünk egyre nagyobb hátrányba kerülni a birodalom többi részeihez képest. Ezeket az állapotokat mind művészi tekintetben, mind pedig dokumentumként kiválóan ábrázolta Bánffy Miklós gróf: *Megszámláltattál, És híjával találtattál, Darabokra szaggattatol* című, a harmincas évek közepén írt trilógiájában. Bánffy maga is részt vett az akkori politikai életben, kolozsvári főispán és képviselő volt, az erdélyi magyar érdekek és a román nemzetiségi jogok szószólója.

Pedig amúgy az ország a kétségbeejtő méretű kivándorlás ellenére is gyarapodott: 1910-ben Magyarországnak (Horvátország nélkül) kerekítve 18 millió háromszázezer lakosa volt, ebből 54 és fél százalék vallotta magát magyarnak (kerekítve tíz millió). Budapest lakossága akkor 880 ezer fő, utána a legnagyobb magyar városok Szeged, Szabadka, Debrecen, Pozsony, Temesvár. Az országban három egyetem, tíz jogi főiskola, 46 hittudományi főiskola, 245 gimnázium, 48 ipari és kereskedelmi szakközépiskola, 43 művészeti szakiskola, 49 tanítóképzede működött. Magyar nyelvű hírlap: 1143; folyóirat: 460.

Sajátságos, hogy ugyanekkor mind Magyarországon, mind Ausztriában és Csehországban kivirágzik a művészeti élet. Halhatatlan írók, költők, festők sora lép fel, nálunk Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Móricz Zsigmond, Tömörkény István, Kassák Lajos, német nyelvterületen Rainer Maria Rilke, Franz Kafka, Robert Musil, Georg Trakl, Arthur Schnitzler, Hugo von Hofmannsthal... A tudományban a lélekgyógyászatnak, Sigmund Freudnak nagy korszaka ez. És a festők: nálunk a gödöllőiek, a nagybányaiak, a szolnokiak, Csontváry, Ausztriában például Gustav Klimt. A *Jugendstil*, melyre nálunk a mai napig nincs magyar szó, holott ez az a művészeti irányzat, amely egységesen áthatott nálunk (is) mindent, a könyvkötészettől az építészetig – az egész birodalomban felvirágzott. Budapest teli van ilyen *Jugendstil*-épületekkel, lásd például a Zeneakadémiát. Ennyire egymásra ható, ennyire kölcsönös talán sohasem volt a Habsburg birodalom művészete, mint most – hacsak Mária Terézia korában nem. És a zenészerzők: nálunk Hubay Jenő, a fiatal Dohnányi Ernő, Bartók Béla, Kodály Zoltán... A magyar operett diadalútja, a magyarok iránti rokonszenvéről ismert Johann Strauss után Lehár, Kálmán, Huszka. Kimeríthetetlen felsorolást adhatnánk, könyveket írtak e korszak kulturális eredményeiről. És még nem is említettük a mozgóképet.

A birodalom iparilag fejlett országai – Ausztria, Csehország –

helyett nálunk virágzott fel leghamarabb a mozgóképipar. 1914-ben már rendszeres filmgyártásunk volt, Kolozsvárott és Budapesten.

És mégis, ekkor, éppen ekkor történt a végzetes baj.

Lapozgatjuk Tisza Istvánnak, Kálmán fiának, a korszak erős emberének és meghatározó politikusának Herczeg Ferencsel együtt szerkesztett folyóiratát: *Magyar Figyelő*. Vannak-e benne jelek? Az 1913. januári számban mindjárt Tisza István tanulmánya: *Az általános választójog és a dynastia*. A volt és leendő miniszterelnök azt fejtegeti: az ausztriai választójog semmit sem oldott meg, viszont „teljes érvényre emelte a nyers tömegeket, elsöpörte az értelmiség politikai uralmának utolsó foszlányait.” A nemzetiségi ellentétek megmaradtak. Ezért értelmetlen – szerinte – a választójog kiterjesztése, melyet a király amúgy is ellenéz. Végeredményben az derül ki Tisza érveléséből, hogy az általános választójoggal a magyarság kisebbségbe szorulhatna saját országában. Szerfölött tanulságos a *Történelmi materializmus a Balkánon* című Tisza-cikk. Tisza érzékeli, hogy a Balkánon igen jelentős, erőszakos – háborús – változások várhatók, melyeket az anyagelvű történetbölcselet hívei szükségszerűnek jeleznek, holott „három nagy eszme szülte a legnagyobb tetteket: a haza, vallás és a szabadság.” Ezzel szemben, írja Tisza István, „a magyar társadalom szakszervezeti alapra helyezkedik... még a nemzeti kultúra hivatott munkásainak gondolatvilága is a béremelés, az amerikázás és a sztrájk sarkpontjai körül forog... Ezt a válságot a magyar nemzet nem fogja kiállani, mert hiszen elképzelhetetlen ennek a kis nemzetnek fennmaradása, ha kiöljük nemzeti társadalmunk lelkéből a kiegyenlítő, egyesítő, nagy tettekhez erőt adó erkölcsi alapot.”

Más cikkek, például Steier Lajos tollából, a szláv expanziót tárgyalják, és biztosra vesznek egy rövidesen bekövetkező háborút, melyben az Oroszország támogatta balkáni szláv népek fognak a Monarchia ellen harcolni.

Nem részletezzük tovább Tisza István e folyóiratának 1913-as

megnyilatkozásait, egy évvel a nagy háború előtt; most elég azt látnunk, hogy:

a) Tisza István rendszeresen cikkezett politikai nézetei védelmében, úgy vélte, egyedül ő képviseli a magyar nemzet történelmi érdekeit; erre a célra fenntartott egy igényes folyóiratot;

b) pontosan tudta, mi következik, leírta, hogy „*ezt a válságot a magyar nemzet nem fogja kiállani*” – döbbenetes, félelmetes és igaz prófécia;

c) nem voltak észérvei a „szakszervezeti alapra helyezkedett magyar társadalom” követeléseivel szemben; érzelmi alapon, ösztönösen hangoztatta, hogy csak „a haza, a vallás és a szabadság” eszméje lenne alkalmas a fenyegető tragédia elkerülésére, s ezzel tért nyitott más, józan észérvek helyett a forradalomnak.

Tiszával szemben ott állt a Nyugat szinte teljes írói gárdája, Ady Endre közismert verseivel, cikkeivel – tudjuk, hogy Ady Tiszát személyesen is támadta; aztán ott állt Károlyi Mihály, Jászi Oszkár és köre, lapjuk, lapjaik – és persze a szociáldemokrata sajtó. Érvelési rendszerük közismert, követeléseik jogosak, bár nemkevésbé indulatosak és ugyancsak érzelmi megfogalmazásúak.

Kétségtelen, hogy Tisza István a maga szólamokban megnyilatkozó, bár általa őszintén hitt érvrendszerével képtelenné vált az események irányítására. Tudjuk, hogy ellenezte a háborút, az uralkodó mégis úgy döntött, hogy a trónörökös elleni halálos végű merénylet miatt ultimátumot kell küldeni Szerbiának.

De vajon képesek voltak-e, lettek volna-e Károlyiék, ha mondjuk egy általános titkos választójog alapján ők, vagy bármely más ellenzék jut uralomra, megőrizni a magyar állam területi és szellemi egységét? 1918 ősze a bizonyíték, hogy nem voltak képesek. Károlyi Mihály polgári-forradalmi, köztársasági kormánya, alig több, mint negyedév kaotikus viszonyai után önként átadta a hatalmat a tanácsköztársaság kommunista és szocialista híveinek. Amiből persze az is következik, hogy tehát a közvélemény nagy részét a Károlyi-típusú program már vagy

nem elégítette ki, vagy közönyös maradt iránta és tétlenül tűrte, hogy az események átszáguldjanak fölötte.

De ne siessünk előre az időben.

1913-ban és annak táján vagyunk, az 1914-es háború kitörése előtt.

Aki csak a legfelületesebben tekintette is át valaha a magyar történelmet, tudnia kell(ene): bennünket mindig déli irányból, a Balkán felől fenyegetett halálveszedelem.

A tatár betörés, északkelet felől, egyszeri és hamar elmúlt borzalom maradt.

Bizánccal háborúk és békék váltakozó folyamatában végeredményben megfértünk. Hanem aztán Bizánc bukása után! Idő kérdése volt csupán, mikor ér a török a magyar határra. Odaért. És jött Mohács és a százötven év.

Most, 1913 táján, az egykori félelmetes ellenség, a török kényszerű szövetségesünk. Kivonult a Balkánról. Görögország angol birodalmi érdekek letéteményese, Bosnyákországban és környékén Ausztria–Magyarország igyekszik civilizáltan berendezkedni, történelmi jogon, hiszen a középkorban Bosnyákország szövetségesünk volt. Szerbiát az orosz cár pánszláv térítő buzgalma hatja át; a szerbek 1848 óta áhítoznak a Bácskára, itt bármikor felszikkázhat a háború, lángja végigszáguldhathat akár az egész monarchián is. Az alig pár évtizede létező román királyság, élén egy német hercegből kreált királlyal, elvileg szövetségesünk. Viszont az 1870/71-es francia–német háború óta az európai nagypolitikából kiszorult Franciaország itt vetette meg lábát; Világos óta rokonszenvvel támogatja a román óhajokat, hogy tervezett birodalmuk határát a Tiszánál kellene megvonni. (Erről Jósika Miklós tudósított először, aki 1850 táján hallotta ezt a Párizsban megfogalmazott nagyromán óhajt.) Ennek ellenére Bécs és Budapest nem tekinti Romániát veszélyes ellenfélnek, noha az erdélyi románok mozgolódása közismert. Megfontolva a horvát elégedetlenségeket a felelőtlenül könnyelmű, sőt pökhendi magyar intézkedések miatt, világos: horvát–szerb–

román egységfront esetén a magyar államhatár egy sokszáz kilométeres hatalmas területen veszélyeztetett. Most kéne egy egységes hadsereg, melynek eszméjét és szervezetét évtizedek óta, lényegében Rudolf trónörökös halála óta támadja-rombolgatja a magát nemzetinek nevező magyar politikai ellenzék. Ennek a hadseregnek nem támadnia: védekeznie kellene, erre kellene felkészülnie; e hadsereg még 1913-as állapotában is alkalmas lenne a hatásos védekezésre. Arra azonban mintha még a balsejtelmektől joggal gyötört Tisza István se gondolna, hogy egy netáni háborút ugyan az egész Osztrák–Magyar Monarchia viselne, osztrákostul, csehestül, mindenestül: de a *közvetlen területi veszedelem csak és kizárólag Magyarországot fenyegeti*. Nyugatról ott vannak Ausztria és Csehország hátában a németek, mint védőháló... Oroszország és a Monarchia között ott van a bármikor újra feltámasztható Lengyelország...

Magyarország sorsa tehát egy háború esetén a Balkánon fog eldőlni. Hogy egy ilyen háborúban Szerbiának nagy szerepe lesz, senki előtt sem kétséges; Romániától viszont senki sem tart komolyan. Ma már tudjuk, hogy ez a gyanútlanág volt akkor a legvégzetesebb hiba.

Az összbírodalom belső összefogását, egységét, végső fokon még azt is, hogy hazánkban a nemzetiiségi és választójogi kérdést valamiféleképpen rendezni próbálják: Ferenc Ferdinánd trónörökös akadályozta. Ferenc Ferdinánd egy szláv–osztrák központú birodalmat akart, melyben Magyarországnak lényegében egy 1867 előtti szerepet szánt. Biztatta a nemzetiiségeket, szította magyargyűlöletüket, és jogokat ígért nekik, ha majd trónra kerül. Ezért, hogy ő adhasson alkotmányt az elnyomott nemzetiiségeknek, kapóra jött számára minden, ami a magyar kormányok választójogi terveit, ilyenek alkalmazását akadályozta.

Leghelyesebb, ha a rá vonatkozó nézeteket kétféle történelemszemléletet képviselő, két tudományos műből idézzük:

„A nemzet pedig, melynek nevében továbbra is a régi vékony réteg szólt és cselekedett, mindinkább szaporodó ellensé-

gek vették körül. Az uralkodó kezében a választójog hatalmas fegyver lehetett a magyarság ellenében. Ezt a fegyvert szívesen alkalmazta volna Ferenc Ferdinánd főherceg is, Ferenc József öccsének, Károly Lajosnak fia, akinek Rudolf halála nyitotta meg a trónhoz vezető utat. Az ő útja eltért a hivatalos politikától. Nem valami magasabb humanisztikus vagy társadalmi elgondolás tette őt a magyar politikusok és nemzetállam-konceptiójuk engesztelhetetlen ellenségévé, hanem a dinasztia jövőjének féltése: meg volt győződve, hogy a dualizmus előbb-utóbb szétrobbantja a monarchia népeit s ő hivatva érezte magát arra, hogy a magyarságot megfossza vezető szerepétől... Véghez akarta vinni a magyarság hegemoniájának megtörését, akár forradalom felkeltése árán is. A magyarság uralmát elsősorban a nemzetiségekkel vélte legyőzhető. Személye, katonai irodájának közvetítésével, a magyarellenos törekvések központja lett."

E sorokat az a Szekfü Gyula írta az első háború után jó tízezer esztendővel, aki akkor, 1913-ban Bécsben élt, mint levéltáros, tehát közelről érezte a dolgokat. (*Magyar Történet* V. 595.) Megjegyzendő, hogy Szekfü köztudomásúlag egy Habsburgok irányította Ausztria–Magyarország híve volt, elfogultsággal tehát nem vádolható.

A marxista történetfelfogást tükröző *Magyarország Története* 1978-ban kiadott 7/2 kötetében Dolmányos István így fogalmaz:

„A trónörökösöz húzó nemzetiségi politikusokat ekkor (1907-ben) szólították kollektíven Bécsbe, s ezzel végleg kialakult... Ferenc Ferdinánd műhelye, amelybe... Hodža szlovák, Vaida-Voevod és Popovici román, valamint Steinacker bánsági német politikus is beletartozott. Ez a kollektíva... hajlandó volt az autokrata Ferenc Ferdinánd támogatására, idealizálására és többek között a magyar alkotmánybiztosítékok ellen folytatott küzdelmének segítségére... Szereplésük ellentmondásossága hosszú ideig a későbbi nemzetiségi történetírásban is kevésbé tudatosult."

Kétségtelen tehát, hogy hazánk huszadik századbeli tragédiá-

jának legfőbb szervezője maga a trónörökös volt; a méreg belülről rágott. Ha Ferenc Ferdinánd trónra lép: békés körülmények között is végünk van. Ebben az összefüggésben nézve egyenest szerencse, hogy a trónörököst egy szerb nacionalista merénylő meggyilkolta – kár volt éppen a bennünket gyűlölő Ferenc Ferdinánd halála miatt háborút kezdeni.

Ehhez képest Tisza István hazafias megfogalmazásokon túl nem mutató, néha egyenest gyermekes, bár önzetlen patriotizmus a kisebb bűnnek tekinthető. Mint ahogyan az is nyilvánvaló, miért vált Jászi Oszkár és néhány elvbarátja a maga nemzetekfölötti idealizmusával Ferenc Ferdinánd műhelyének játékszerévé.

Ilyen körülmények között érthető a nagy Andrássy fiának, ifjabb Andrássy Gyula gróf belügyminiszternek kétségbeesett kifakadása. 1907 nyarán ezt mondotta Ferenc Józsefnek:

„Napról-napra nő az országban az izgalom, napról-napra fokozódik a bizalmatlanság felséged iránt. Rólunk (a kormány tagjairól) is mindinkább terjed az a vélemény, hogy nincs erkölcsi bátorságunk programunk megvalósításáért esetleg hivatali állásunkat is kockára tenni. Így teljesen elveszítjük a képességet a nemzet vezetésére.”

El is veszítették. Maga Andrássy, mint a birodalomnak az utolsó magyar király (és osztrák császár) által kinevezett utolsó külügyminisztere 1918. október 24-e és november másodika között még megkísérelte a lehetetlent a birodalom egybentartására – hasztalan.

A nagy háború kitörésének, lefolyásának történetét szükségtelen részletesen taglalnunk.

1914. június 28-án egy szerb diák a boszniai Sarajevóban megölte Ferenc Ferdinánd trónörököst és feleségét.

Egy hónap múlva, július 28-án Ausztria–Magyarország hadat üzent Szerbiának.

Dominókövekként hullottak egymásra az események: a háborúba belépett ellenünk Oroszország, Franciaország, Anglia,

1915-ben Olaszország, 1916-ban Románia, 1917-ben az Amerikai Egyesült Államok; Németország, Bulgária, Törökország a Monarchia oldalán.

1917 februárjában Oroszországban polgári forradalom tört ki, ugyanennek az évnek őszén szocialista forradalom győzedelmeskedett, 1918 márciusában Szovjet-Oroszország békét kötött Ausztria–Magyarországgal és Németországgal.

Ekkor már Károly Király és császár uralkodott, Ferenc József 1916. november 21-én este meghalt.

Károly kétségbeesett kísérleteket tett egy nyugati hatalmakkal kötendő fegyverszünetre.

Birodalma recsegett-ropogott, főleg, amióta az Amerikai Egyesült Államok belépett a háborúba: Amerika erélyesen támogatta egy csehszlovák köztársaság létrejöttét, ily módon e területek elszakadását a birodalomtól. Az orosz forradalmak hatására a cseh nemzetiségi cs. kir. katonák tömegestül adták meg magukat és álltak a cári rendszert védelmező úgynevezett „fehér légiók” soraiba. A magyar nemzetiségű katonák viszont a szovjetek Vörös Hadseregébe jelentkeztek; mintegy százezernyi magyar katona harcolt a Vörös Hadsereg soraiban.

A belső forrongás hatására Károly császár 1918. október tizenhatodikán kiáltványban bejelentette a birodalom szövetségi államrendszer-jellegű átalakítását, felszólította tartományait, hogy alakítsák meg nemzeti tanácsaikat.

A magyar nemzeti tanács október 25-én alakult meg.

Október 30-án Bécsben forradalom tört ki, a császár lemondott. Budapesten október 30-ról 31-re virradólag felfegyverzett munkás- és katonatanácsok megszállták a főváros fontos pontjait.

Október 31-én Habsburg József főherceg Károlyi Mihály grófot miniszterelnökké nevezte ki. Ugyanezen a napon ismeretlen tettesek lakásán meggyilkolták gróf Tisza István volt miniszterelnököt.

November harmadikán Ausztria–Magyarország hadserege

fegyverszünetet kötött háborús ellenfeleivel; az első világháború ezzel számunkra elvileg véget ért.

Rudolf Stöger-Steiner birodalmi hadügyminiszter november hatodikán feloszlatta a monarchia hadseregét.

November hetedikén a szerb királyi hadsereg megkezdte benyomulását Dél-Magyarországra.

November nyolcadikán a cseh hadsereg (mely eddig a cs. és kir. hadsereg részét képezte, tehát osztrák és magyar katonákkal közösen harcolt és szenvedett) benyomult a Felvidékre.

November 12: Ausztria köztársaság.

November 16: Magyarország köztársaság.

November 17: Ausztria, immár külön állam, bejelentette igényét Sopronra és Nyugat-Magyarországra. Ugyanezen a napon Moszkvából Budapestre érkezett az Oroszországi Kommunista Párt Magyar Csoportjának vezetősége; vezetőjük Kun Béla.

November 24-én megalakították a Kommunisták Magyarországi Pártját.

December 23-án Philippe Berthelot francia tábornok, a román Királyságban állomásozó francia hadsereg parancsnoka jegyzékben közölte a magyar kormánnyal: engedélyezte a román hadseregnek, hogy a megszabott fegyverszüneti vonalat átlépve, benyomuljon Magyarországra.

December 24-én a román hadsereg bevonult Kolozsvárra.

1919. március huszadikán a francia katonai bizottság vezetője közölte Károlyi Mihály gróf köztársasági elnökkel, hogy a győztes hatalmak megszállják a semlegessé nyilvánított magyar területeket. Berinkey Dénes (1871–1944) miniszterelnök, korábban igazságügyminisztériumi osztályvezető, ügyvéd, kormányával együtt lemondott.

Március 21-én a Kommunisták Magyarországi Pártja és a vele egyesült Magyarországi Szociáldemokrata Párt *Magyarországi Szocialista Párt* néven határozatot hozott a hatalom átvételéről és kikiáltotta a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaságot. Károlyi Mihály szerepe és állás-

foglalása e nap vonatkozásában tisztázatlan. Prágán át külföldre távozott.

Az április másodikán kelt ideiglenes alkotmány szerint a tanácsköztársaság célja „a kapitalista termelési rend megszüntetése és a szocialista termelési és társadalmi rendszer megteremtése.”

A Tanácsköztársaság kormányzati szerve a Forradalmi Kormányzó Tanács lett. Elnöke: *Garbai Sándor* (Kiskunhalas 1879–1947 Párizs) kőműves, a munkásbiztosító pénztár elnöke.

A miniszteri feladatokat népbiztosok látták el; mindegyik tárcának egyszerre több népbiztosa volt.

Külügy: *Ágoston Péter* (1874–1925, Párizs) jogtudós, júliustól bécsi magyar követ; *Kun Béla* hírlapíró (1886–1939, a Szovjetunióban halt meg, törvénytelenések áldozataként); *Pogány József* (1886–1938, a Szovjetunióban halt meg, törvénytelenések áldozataként) tanár.

Belügy: *Landler Jenő* (1875–1928 Cannes; hamvait átszállították a moszkvai Kreml falába) ügyvéd; *Vágó Béla* (1881–1939, a Szovjetunióban halt meg, törvénytelenések áldozataként) hírlapíró.

Hadügy: *Böhm Vilmos* (1880–1949 Stockholm) műszerész; *Fiedler Rezső* (1881–1939, a Szovjetunióban halt meg, törvénytelenések áldozataként) vasmunkás; továbbá *Haubrich József* (1883–1938, a Szovjetunióban halt meg, törvénytelenések áldozataként) vasöntő; *Kun Béla*, egyszemélyben az egyik külügyi népbiztos is; *Szántó Béla* (1881–1951) tisztviselő.

Pénzügy: *Lengyel Gyula* (1888–1941, Szovjetunióban halt meg, törvénytelenések áldozataként) tanár; *Székely Béla* (1889–1939, a Szovjetunióban halt meg, törvénytelenések áldozataként) tisztviselő.

A szociális termelés népbiztosai: *Bajáki Ferenc* (1883–1938?, a Szovjetunióban halt meg, törvénytelenések áldozataként); *Hevesi Gyula* (1890–1970) vegyész-mérnök; *Kelen József* (1892–1938, a Szovjetunióban halt meg, törvénytelenések ál-

dozataként) villamosmérnök, Korvin Ottó fivére; Rákosi Mátyás (1892–1971) bankhivatalnok; Varga Jenő (1879–1964) tanár.

Földművelésügy: *Hamburgrer Jenő* (1883–1936) orvos, júniustól „a közélélmzés diktátora”; *Nyisztor György* (1869–1956) mezőgazdasági munkás; *Vántus Károly* (1879–1927) ács.

Közellátás: *Illés Artúr* (1878–1962) magánhivatalnok, 1950-től Párizsban az Unesco franciaországi gazdasági tanácsadója; *Kondor Bernát* (1884–1942) nyomdász.

Népjólét és munkaügy: *Bokányi Dezső* (1871–1940, a Szovjetunióban halt meg, törvénytelenések áldozataként) kőfaragómunkás; *Guth Antal* (1886–1938 körül) orvos.

Igazságügy: *Ládai István* (1873–1936 Kolozsvár) jogtudós; *Rónai Zoltán* (1880–1940 Bruxelles; a németek bevonulásakor öngyilkos lett) ügyvéd, hírlapíró.

Közütatásügy: *Kunfi Zsigmond* (1879–1929, Bécs) tanár, szerkesztő; *Lukács György* (1885–1971) író, bölcseő; *Szabados Sándor* (1874–1938, a Szovjetunióban halt meg, törvénytelenések áldozataként) hírlapíró; *Szamuely Tibor* (1890–1919) hírlapíró, április végétől a tiszai hadseregben „a rend és a fegyelem bármínemű eszközzel történő fenntartásának” népbiztosa is.

A felsorolt népbiztosságokon kívül központi jelentőségű intézmény volt a belügyi népbiztosság politikai osztálya, vezetője: *Korvin Ottó* (1894–1919) bankhivatalnok. A politikai osztály karhatalmi különítményének parancsnoka: *Cserny József* (1892–1919) börmunkás, haditengerész, 1918-ban Moszkvába utazott és különleges kiképző tanfolyamon vett részt. Ezt a karhatalmi különítményt „Lenin-fiúknak” is nevezték; Csernyvel együtt a különítmény további tizenkilenc tagját a magyar ellenforradalmi bíróság 1919 decemberében kivégeztette. Közöttük volt *Gombos Ferenc* a Weiss Manfréd művek vasmunkása (1877–1919), a forradalmi törvényszék tanácsvezető bírāja, a dunántúli ellenforradalom leverője és *Kerekes Árpád* (1896–1919) vasesztergályos, a cattarói tengerész-felkelés egyik résztvevője.

Említésre érdemes, hogy Csernyák Imre százados, az 1918-as őszi forradalom szervezője, 1918 őszén a katonatanácsok elnöke, semmiféle érdemleges szerepet nem kapott és nem játszott a tanácsköztársaság idején.

Mint látható, a tényleges hatalmi és intézkedési jogkörök nem voltak azonosak a Forradalmi Kormányzótanács hierarchiájával. Garbai Sándor elnök, aki már az 1907-es válságos esztendőben szociáldemokrata pártvezetőként tárgyalt a képviselőház akkori elnökével, hangsúlyozva a magyar szocialista szervezett munkásság hazaszeretetét – gyakorlatilag semmiféle hatalommal nem rendelkezett; a tényleges hatalmat Lenin bizalmasa, Kun Béla birtokolta, aki névlegesen az egyik külügyi és (az őt közül!) az egyik hadügyi népbiztosi teendőket látta el. Gyakorlatilag nagy hatalommal rendelkezett Korvin Ottó is.

A harminc népbiztosnak és más tisztségviselőknek a politikai osztály és a karhatalmi különítmény vezetőinek pontosan a fele a nyolcvanas években született, tehát 1919-ben átlagban harmincöt évesek, tapasztalataikat a század elején, a nagy belpolitikai küzdelmek idején szerezték, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a m. kir. kormányok nem hajlandók sem a választójog kérdésében, sem más kérdésben engedni. Kilencen a hetvenes években születtek, a legidősebb Nyisztor György (sz. 1869), illetve Bokányi Dezső (1871), akik már a millennium idején szerepeltek. Bokányi a kilencvenes években *A kőfaragó* című lap munkatársa, Nyisztor ugyanekkor szatmári népszónok, a mezőgazdasági munkások szervezője. A legfiatalabbak: Cserny, Kelen, Korvin, Rákosi közül Cserny és Korvin a legradikálisabbak.

Ez a személyi összetétel mutatja, hogy a magyar tanácsköztársaság vezetői a magyar társadalom életéből merítették politikai tapasztalatukat, működésük nem tekinthető – mint a két háború között és később velük kapcsolatban ezt elhithetni igyekeztek – a szovjet-orosz forradalom „lemásolásának”, bár természetesen Kun Béla és csoportja az októberi forradalom és Lenin személyes hatása alatt állt. Erre utal a már említett tény is, hogy százezernyi

magyar katona harcolt az orosz Vörös Hadseregben, míg ugyanakkor a monarchia más nemzetiségű katonái inkább a fehérek, a cárhoz hűek oldalára álltak.

Ily módon a Magyar Tanácsköztársaság – teljes, hivatalos elnevezéssel: a *Magyarországi Szocialista Szövetséges Köztársaság* minden szép eszméjével és eredményével, minden keserves hibájával és tévedésével együtt a *magyar történelmi fejlődés természetes része, a millennium utáni magyar politika végzetes mulasztásainak következménye*. Semmiképpen nem fogható fel a szovjet-orosz forradalom valamiféle erőszakolt „importjának”, amint azt gyakran mondogatták. (Tanulságos e tekintetben az a tény is, hogy a harminc népbiztos közül Sztálin tizenegyet meggyilkoltatott, és azért nem többet, mert néhányan betegségben korábban meghaltak – mint például Hamburger Jenő – vagy pedig Nyugat-Európába emigráltak. Az itt felsorolt népbiztosokon kívül még sokkal több tanácsköztársasági magyar kommunista lett Sztálin áldozata.)

Az sem feledhető, hogy a művészek elképesztő gyorsasággal vállalták az ügy szolgálatát: ismeretes magyar költők, képzőművészek, zeneszerzők, tudósok szereplése tizenkilenc tavaszán; köztudottak a magyar filmművészet kimagasló teljesítményei is. Maradandó művészi értékű dokumentuma e háborús nemzedék felfogásának és magatartásának, forradalmi eltökéltségének Bíró Lajos – 1918 őszén külügyi államtitkár, 1919-ben az írói direktórium tagja –, regénye: *A Molitor-ház*. A regény hőse ezt mondja 1918 tavaszán: „Hatalmat kell szerezni, minden eszközzel. Meg kell ölni azokat, akiknek a konok rosszakarátát nem tudjuk legyőzni. A háborúból hazatérő katonákból ligát alakítok és mi vesszük kezünkbe az uralmat. Mi boldogabbá tesszük a világot.”

Más kérdés, hogy a rendkívül rövid idő miatt (áprilistól július közepéig), az elméletieskedésre hajlamos, „doktrinér” kormányzótanács, főleg az elhibázott agrárpolitika folytán, nem tudta megnyerni a széles tömegeket. A tanácsköztársaság emiatt, külső katonai beavatkozások nélkül is valószínűleg nehezen

és bajlódva boldogult volna. Ugyanakkor tény, és ez nem hangoztatható elég eréllyel, hogy a kormányzótanácsnak sikerült egy több, mint öt éve tartó háború vérontása és szenvedései után is magyar tömegeket mozgósítani az ősi országhatárok, a magyar föld védelmére. Az így mozgósított katonák, a magyar Vörös Hadsereg harcosai valóban a magyar nemzet függetlenségéért, a honfoglaláskor megszerzett területekért küzdöttek. Elég ezzel kapcsolatban Stromfeld Aurél nevét említeni. Stromfeld vezérkari ezredes, 1918 novemberéig az olaszországi front vezérkari főnöke, a háború előtt a bécsújhelyi katonai vezérkari főiskola tanára, egy negyvennyolcas honvéd unokája, győri lakásából az első hívó szóra vállalta a románok által fenyegetett tiszai Vörös Hadsereg irányítását. Mint a vezérkar főnöke, sikereket ért el mind a román, mind a csehszlovák fronton.

1919. június 21-én, tiltakozásul, amiért igaztalanul bizalmatlanságot nyilvánítottak vele szemben lemondott és visszavonult. Horthyék elfogták és börtönbüntetésre ítélték – az egyetlen magyar cs. és kir. vezérkari ezredest, aki fegyverrel harcolt a román betolakodók ellen!

A román támadás politikai értelemben is meglepte a magyar tanácskormányt és a közvéleményt. A felvidéki szlovák lakosság egy részének vonzódása az alakuló cseh köztársasághoz már a háború második éve óta ismert volt; az ugyan meglepte a magyar társadalmat, hogy fegyverrel, hadsereggel hódítják meg a Felvidéket, a *színmagyar területeket is*, a frissen létesült Csehszlovákia számára – de végeredményben mindez egy tegnap még közös birodalmon belüli erőszakos osztozkodásnak volt tekinthető. Ugyanígy Horvátország csatlakozása a Szerb Királysághoz és a szerb katonaság előnyomulása a Bácskában – ez a terület is vitatott területként volt ismert már 1848 tavasza óta. De hogy egy 1916-ig semleges, sőt baráti ország, mellyel ráadásul Ausztria–Magyarország 1918 májusában fegyverszüneti szerződést kötött – tehát hogy Románia, kihasználva Magyarország legyengült állapotát, fegyverrel nyomuljon be egy vele

hadiállapotban már nem is lévő állam területére (melyhez persze elnyerték francia pártfogóik „engedélyét”) – ez minden elképzelést felülmúlt! Ilyen durván erőszakos támadás déli-délkeleti irányból a török idők óta nem érte Magyarországot és Erdélyt. Románia mindent egy kockára tett fel: ha lehet, megszállja egész Magyarországot, aztán majd eldől, mennyit kap mégis belőle. De legalább a Tiszáig... Ugyanígy vélekedtek a csehek-szlovákok: legalább a Dunáig. Mindegy, hogy ott – a Csallóközben – magyarok élnek. 1919. április 28-án Csap és Munkács között találkozott a román és a csehszlovák hadsereg. A csehek elfoglalták Kassát, Ózdot, Miskolcot, Putnokot, Komáromot... Mivel Nyikolaj Alekszandrovics Scsorsz szovjet–ukrán hadserege fokozatosan közeledett a Kárpátokhoz, hogy egyesülhessen a magyar Vörös Hadsereggel, s így fennállt az orosz–ukrán–magyar tanácsköztársasági erők összefüggő terület-ellenőrzésének lehetősége: a francia főparancsnokság ezért igyekezett minél mélyebben magyar területre nyomulni, bármilyen ürüggyel. (Scsorsz 1919. augusztus 30-án a Kárpátok közelében elesett.)

A magyar Vörös Hadsereg példátlan erőfeszítéssel visszafoglalta a megszállt városokat, a Tiszánál is védekezett a románok ellen. Közben a franciák megszállták Szegedet. A szerbek Pécsét. Hovatovább elfogy az ország. Ezt még Németországgal, ösellen-ségükkel sem tették a franciák! Tavasszal ideérkezett a győztes hatalmak megbízásából az akkor még javakorabeli Smuts *dél-afrikai tábornok* – a második világháború idején gyakran olvashattuk nevét – és a maga dél-afrikai–angol-gyarmati szakismerteteivel csitítja Kun Béla külügyi népbiztost: nem lesz semmi baj, majd ő... majd ők... A győztes hatalmak. Smuts feladata nyilván az volt, hogy elaltassa a tanácskormány figyelmét, s eközben zavartalanul folyhasson az ország megszállása. Ami meg is történik. A román hadsereg átkel a Tiszán (július 29.) a forradalmi kormányzótanács augusztus elsején lemond, Kun Béla, Landler Jenő, Lengyel Gyula, Pogány József, Vágó Béla, Varga Jenő népbiztosok Bécsben az osztrák kormánytól politikai

menedékjogot kérnek és kapnak. Szamuely Tibort a határon elfogják, öngyilkosságot követ el.

A román királyi hadsereg augusztus negyedikén bevonul Budapestre. Az ország fővárosa egy hadüzenet nélkül támadó idegen hatalom kezén!

Ezt a magyar tragédiát – amely, hangsúlyozzuk, egyetlen más háborút veszített országgal sem történt meg, arról nem is szólva, hogy Csehország és Szlovákia, valamint Horvátország kénytelen-kelletlen éppoly hadviselő fél volt a Monarchián belül, mint Magyarország, ámde ők ezért mégsem bűnhődtek, sőt, jutalmat kaptak! – külső ellenségeink mellett az ország bűnös politikai megosztottsága okozta. A veszedelemnek ebben az órájában, legalább addig, míg az állam területi integritása (a győztes hatalmak által kijelölt ideiglenes határokon belül) nem biztosíttatik – mindenfajta széthúzást szüneteltetni kellett volna, jól felfogott önös érdekünkől. Ezzel szemben nem elég, hogy Bécsben gróf Bethlen István vezetésével 1919. április 12-én megalakult egy „antibolsevista comité” – ez külföldön történt, bár határainkhoz közel, a birodalom minapi fővárosában. De az már hajmeresztő, hogy az országon belül is sorra alakulnak a tömegeket nélkülöző önjelölt kormányok: Aradon május 5-én gróf Károlyi Gyula kormánya (külügy: báró Bornemisza Gyula, belügy: Bartha Abel, hadügy: Szabó Zoltán tábornok, akit románok később Craiová-ban internáltak); Szegeden május 31-én gróf Károlyi Gyula kormánya (külügy: gróf Teleki Pál, belügy: Kelemen Béla szegedi főispán, hadügy: Horthy Miklós cs. és kir. altengernagy); ismét Szegeden július 12-én P. Ábrahám Dezső kormánya (külügy: gróf Teleki Pál, belügy: Balla Aladár, hadügy: Belitska Sándor tábornok) ... Képzeltethetjük, hogyan intézték ezek a szálodájukban szervezkedő urak „kormányuk ügyeit”. Mindez csak az erők megosztására volt jó, és bizonyosság, hogy valóban ideje volt ezt a semmiből sem tanuló főúri-földesúri réteget elkergetni. A július 12-i szegedi kormányból kihagyott Horthy altengernagy szintén Szegeden augusztus 9-én, öt nappal az-

után, hogy a román hadsereg elfoglalta Budapestet, egy saját külön ellenkormány-félét alakít, *fővezér*ség elnevezéssel. Bizalmasai közé tartozik Gömbös Gyula vezérkari százados, 1918 decemberében a köztársasági kormány zágrábi katonai attaséja, 1919 nyarán a szegedi ellenkormányok hadügyi államtitkára, a MOVE (Magyar Országos Véderő Egylet) alapítója és Prónay Pál huszárszázados, aki tiszti különítményével és egy csendőrszázaddal a Dunántúlra vonult, ahol gyilkolni kezdte a tanácsköztársaság helyi képviselőit.

Ebből a díszes társaságból, a bécsi ellenforradalmi bizottságtól az aradi és szegedi ellenkormányokon át Horthy fővezér nemzeti hadseregéig egyetlen férfi, egyetlen katona, egyetlen politikus egyetlen puskalövéssel, egyetlen kardcsapással sem harcolt az ország létét fenyegető román hadsereg ellen! Csak bomlasztották az amúgy is ingatag egységet, lehetővé téve ezzel az ellenséges haderők sikereit. Arra persze volt erejük, hogy Stromfeld Aurél cs. és kir. vezérkari ezredest, aki a románok elleni harcokat irányította, és aki, mint láttuk, júliusban lemondott, augusztus 17-én Siófokon, ahol visszavonultan élt, letartóztassák és bebörtönözzék.

Közben a fővárosban is sorra alakultak a mindenféle ellenforradalmi kormányok, miközben a románok, mint említettük, megszállva tartották Budapestet és a Duna–Tisza közét. Fosztogatták a városokat, falvakat, gyilkoltak, jóvátétel címén raboltak.

1919. október 23-án a győztes hatalmak megbízásából sir George Clerk angol diplomata Magyarországra érkezett; miután ígéretet kapott Horthy altengernagytól, hogy mindenben engedelmes végrehajtója lesz a nagyhatalmak kívánalmainak, utasította a budapesti román parancsnokot: hagyja el Budapestet és csapataival vonuljon a Románia számára odaigért területre – Erdélybe.

1919. november 14–16. között a román hadsereg kivonult Budapestről, majd fokozatosan a mai Magyarország területéről; 16-án, amikor az utolsó román katona is elhagyta Budapestet, az

ellenkező irányból megérkezett Horthy Miklós altengernagy és fehér lován bevonult Budapestre. A Gellért Szálló kapujában a főváros hódoló küldöttsége fogadta.

„Elvégeztetett, de semmi sem tisztáztatott”: ezekkel a szavakkal végződik Móricz Zsigmond 1917-ben befejezett *Fáklya* című regénye e korszak társadalmáról.

Valóban. *Elvégeztetett, de semmi sem tisztáztatott.*

Sir George Russell Clerk és a győztes hatalmak katonai ellenőrző bizottságai, akik Horthy bevonulásakor a tényleges hatalmat gyakorolták, pontosan kidolgozott forgatókönyv alapján szervezték és jártak el.

Mindjárt másnap, november 17-én egy kormányrendelet kimondta az általános, egyenlő és titkos választójogot minden huszonnégy éven felüli magyar állampolgár számára, aki legalább fél éve ugyanazon lakóhelyen tartózkodik. November 24-én egy kormány is megalakult; Huszár Károly tanító, hírlapíró, 1910 óta képviselő, a katolikus szocialis mozgalom egyik vezetője lett a miniszterelnök, akit 1919-ben a tanácskormány letartóztatott. Külügyminiszterként gróf Somssich József cs. és kir. kamarás szerepelt, 1912-től a háborúig Ausztria–Magyarország párizsi követségén rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter. Személye körültekintő választás eredménye, mert Sir George Clerk még aznap kifejezte bizalmát a Huszár-kormány iránt és közölte: ezzel a kormánnyal már hajlandóak tárgyalni a győztes hatalmak a békefeltételekről. G. B. Clemenceau francia miniszterelnök december elsején fel is szólította a magyar kormányt: küldje el Párizsba békemegbízottait. A békeküldöttség 1920 január ötödikén indult útnak. Tagjai gondosan kiválogatott, tájékozott szakértők: elnök gróf Apponyi Albert; továbbá: gróf Teleki Pál, gróf Bethlen István, gróf Sommsich László (mezőgazdasági szakértő), Zoltán Béla kúriai bíró és báró Lers Vilmos egyetemi tanár, nemzetközi jogszakértő. Feltehető volt,

hogy ez a küldöttség higgadt szakszerűséggel fogja hazája érdekeit képviselni, annál is inkább, mert a személyek kiválasztásában Clerkek is közreműködtek.

Clerkek feladata ezzel befejeződött, a bizottság elutazott Budapestről.

Nemeskéri Kiss Sándor 1940-ben kiadott emlékiratában (*Röptében. Egy magyar diplomata emlékeiből*) ismerteti a Clerkbizottság tevékenységét.

„A bizottságot a Werbőczy-utcai Zichy Ráfáel-féle kis palotában helyezték el, ahol háztartást is vezettek, mert munkájuk reggeltől-estig olyan iramban ment, hogy a házonkívüli étkezés túlságosan sok időt vett volna igénybe. Az angol bizottság mellé külügyminisztériumunk egy hattagú magyar irodát osztott be... E kis hivatal vezetője én voltam. Munka aztán volt bőviben... Kora reggel kezdődött a különböző politikusok és más fontos, vagy fontosnak gondolt személyek fogadása. Bármily érdekes is volna e beszélgetésekről egyet-mást elmondani és bármily sok idő telt is el azóta, úgy érzem, az akkori *diszkrétóma is kötelez*. Megemlíthetem azonban, hogy rendkívül érdekes beszélgetéseknek voltam tanúja, valamint azt is, hogy sir George Clerknél járt körülbelül *mindenki*, aki akkoriban nálunk politikai vagy katonai szempontból komolyabb szerepet játszott... Sir George Clerk gyakran tartotta magánál vendégül a *kihallgatott* magyar politikust... Azt hiszem, nem követek el indiszkrétót megemlítve, hogy az egyik legérdekesebb kihallgatás a csizmás miniszteré, néhai sokorópátkai Szabó Istváné volt, ahol szintén én vállaltam a tolmács szerepét... Nem akármilyen volt Garami Ernő álláspontjának előadása sem; a szociáldemokrata vezér ritka logikával és mérséklettel, mondhatnám előrelátó bölcsességgel beszélt”. (Garami Ernő a Tanácsköztársaság idején svájci emigrációban élt, 1919 nyár végén hazajött, de 1920-ban ismét emigrált Bécsbe.) „... Sir George-al még évekig levelezésben maradtam...”

Ez a pár kivonatos sor is bizonyítja, hogy 1919 őszén a magyar

állam ügyeit, főleg a külügyeket valójában a győztes hatalmak intézték, illetve nevükben sir George Clerk brit diplomata. Hogy mi mindenről esett szó 1919-ben abban a Werbőczy utcai palotában, azt még 1940-ben sem merte elmondani a szerző, „e kis hivatal vezetője”, mert „a diszkréció kötelezte.” Mivel azonban világos, hogy mindenkivel tárgyaltak – figyeljünk egy elszólásra: *kihallgatták* őket! – a tényekből-eseményekből egyértelműen következtethetünk arra, hogy az úgynevezett „Horthy-rendszert” sir George Clerkék „találták ki” és rendezték be... Noha – mint rövidesen kiderült – minden eszközzel megakadályozták Habsburg Károly király visszatértét a magyar trónra, jóllehet a nemzetgyűlés a királyság intézményét 1920 januárjában visszaállította, mégis jónak látták a hatalom fő képviselőit Ferenc József szűkebb köréből kiválasztani. Így lett (számottevő) hadsereg nélküli fővezérre Horthy altengernagy, Ferenc József egyik hadsegéde, külügyminiszter pedig Somsich gróf, volt párizsi követ; a nagyon rövid ideig működő ideiglenes miniszterelnök egy Ferenc József-i korból ittmaradt katolikus-keresztényszocialista udvarhű értelmiségi, Huszár Károly. A román hadseregre azért volt szükségük, hogy megdöntse a Tanácsköztársaságot, melynek népbiztosaival nem voltak hajlandók Párizsban tárgyalni és békét kötni. Magát Magyarországot ezek szerint apró ütközőállamnak képzelték el, szigetelőrétegnek egy, összeolvadás esetén számukra veszélyesen nagy szláv tömbön belül. Mivel 1918-ig Magyarországnak nem volt külképviselete, *nem ezeréves államként számoltak vele*, hanem a Habsburg-birodalom szétesése után előbukkant, közelebből számukra körül sem írható, bár létező néptörzsnek tekintettek bennünket.

Horthy fővezérre és nemzeti hadseregére a belső rendteremtés feladatát osztották. Amíg Clerkék Budapesten székeltek, – csak vadászgatni jártak le a közelbe, például Gödre, amint arról Nemeskéri Kiss Sándor beszámol; főleg sir Ernest Troubridge brit tengernagy kedvelte ezt a sportot – (egyébként a dunaparti

előkelő szállodákban pezsgőzgettek, amiről Hunyady Sándor: *Diadalmas katona* című elbeszélése és *Ellenségek* című tárcája tanúskodik jeles korábrázoló erővel és hitellel) – tehát addig Horthy Miklós katonái az országot járták és példátlan vérengzéssel gyilkolták halomra a Tanácsköztársaság híveit. Prónay Pál százados, Ostenburg-Moravek Gyula őrnagy és Héjjas Iván repülőfőhadnagy emberek százait öldösték halomra, családokat irtottak ki. A kormány a fővárosban – amíg Clerkék ott tartózkodtak – szabályszerű bírósági eljárásokat folytatott le, így ítelték halálra és végezték ki Cserny Józsefet, a tizenkilences politikai osztály karhatalmi alakulatának vezetőjét és tizenhárom társát december 18-án, valamint 1920. január 28-án Szamuely Lászlót és két társát. (Szamuely László, Tibor öccse a Szovjetház parancsnoka és a nyugat-dunántúli karhatalom parancsnoka volt.)

Hanem, amikor Clerkék elutaztak! A fővezér fehér kesztyűs terroristái beköltöztek a Britannia szállóba, és a fővárosban is megkezdték öldökléseiket. Ostenburg Gyula emberei január 16-án elhurcolták és megölték Cservenka Miklóst, 1919-ben az államvasutak termelési biztosát, ősztől kezdve a szociáldemokrata párt panaszirodájának vezetőjét, aki a Horthy-tisztek bűneiről a legtöbbet tudta; február 17-én pedig Somogyi Béla tanárt, a *Népszava* felelős szerkesztőjét, 1918 őszén a Közoktatási Tanács vezetőjét, és Bacsó Béla hírlapírót, korábban a *Kassai Munkás szerkesztőjét*, 1920-ban a *Népszava* hírlapíróját; mindketten túl sokat tudtak és írtak a fehérterroristák bűneiről. A Clerkék távozta után szabadjára engedett gyilkos indulatok nagy kárt okoztak Magyarországnak; Apponyi Albert 1920. március 17-én kénytelen volt figyelmeztetni a kormányt, hogy a vérengzések rendkívüli módon nehezítik párizsi béketárgyalásait. (A románok 1919 nyarán és kora őszén elkövetett magyarországi vérengzéseit Párizsban nem vették ennyire rossz néven.)

Közben lázas ütemben folyt az alkotmányosság külső feltételeinek megteremtése. 1920. január 25–26-án a megfélemlített

országban nemzetgyűlési választásokat tartottak. A nemzetgyűlés elnöke Rakovszky István lett; az ő feladata egy államforma kialakítása, valamint államfő és kormány megválasztása.

Államformaként a királyság intézményét állította vissza a nemzetgyűlés, s mivel Károly jogérvényes, mert 1916-ban megkoronázott király volt, a győztes hatalmak sürgősen közölték: szó sem lehet arról, hogy a Habsburg-ház valamelyik tagja legyen magyar király. Ily módon viszont megnyílt a fővezér útja a törvényes államfői hatalom felé: Horthy Miklós cs. és kir. altengernagyot, fővezért a nemzetgyűlés Magyarország kormányzójává választotta – „addig is, amíg a király személye tisztázatlan”. A kormányzó 1920. március 15-én kijelölte miniszterelnökül Simonyi-Semadam Sándor ügyvédet, a század eleje óta közismert képviselőt és politikust. Az ő feladata lett a békeszerződés lebonyolítása és elfogadása.

Horthy Miklós 1920. április negyedikén, mint kormányzó felköltözött a budai királyi várba. Hatalma egyfajta korlátozott uralkodói hatalom lett.

Közben a párizsi békeküldöttség javában vívta reménytelen küzdelmét Párizsban. A már idézett Nemeskéri Kiss Sándor szerint, aki tagja volt a magyar küldöttségnek, „fegyveres, szuronyos őrség és polgári ruhás detektívek őrizték” őket; eltávozni tilos volt, vendégeket se lehetett fogadni. A küldöttség egyik tagja engedély nélkül belopózott Párizsba –, őt azonnal hazaküldték. „Béketárgyalás – ahol nem is tárgyalnak velünk” – írja Nemeskéri.

Sir Harold George Nicolson (1886–1968) brit diplomata, Victoria Sackville-West író nő férje így emlékezik a béketárgyalásra *Peacemaking 1919* című könyvében:

„A pazarul díszített teremben, miközben a nyitott ablakon behallatszott a szökőkút csobogása, őt disztिंगvált úr a felelősség legcsekélyebb tudata nélkül közönyösen feldarabolta Magyarországot. Közben kinn a parkban az orgonákat locsolták. Erdéllyel kezdték. Éles szóváltás... A sértések, mint teniszláb-

dák repülnek ide-oda. Magyarország elveszíti délkeleti végeit. És miközben legyenek repülnek ki-be a nyitott ablakokon, a csehek megkapják Észak-Magyarországot. Aztán a nyugati és déli határok meghúzására kerül sor: Ausztria, Jugoszlávia... Vita nélkül elfogadnak minden felmerült javaslatot. Majd ezután felszolgálják a teát.”

Mikor a magyar küldöttek átlátták reménytelen helyzetüket és kiszolgáltatottságukat, tiltakozást jelentettek be és hazautaztak. A békediktátum tudomásulvétele azonban mégiscsak halaszthatatlan volt, hiszen ez lehetett a független magyar állam új életének kezdete és biztosítéka. Ezért, mint egy kaszinói eseménynél, sorshúzás útján jelölték ki azt a két szerencsétlent, akik nevük aláírásával hitelesíteni voltak kénytelenek a magyar történelemnek ezt a példátlanul tragikus eseményét.

A sorshúzás dr. Benárd Ágoston orvosra, népjóléti miniszterre és Drasche Lázár Alfréd rendkívüli követre, népszerű szórakoztató regényíróra esett.

Ők utaztak ki Párizsba 1920 tavaszán, mint a magyar királyi kormány megbízottai.

Elvégeztetett, de semmi sem tisztáztatott.

Fortélyos félelmek között a trianoni békétől a párizsi békéig

1920–1947

1920. június negyedikén a Párizshoz közeli Versailles város parkjának Grand-Trianon nevű kastélyában a győztes hatalmak képviselői és a magyar királyi kormánynak sorshúzás útján kijelölt megbízottai békeszerződést írtak alá.

A Magyar Királyság, mely Európa hatodik legnagyobb országa volt, elveszítette területének 71 százalékát (Horvátországot is beleértve) és magyarul beszélő, magát magyarnak valló lakosságából három és fél millió főt. Magyarország területén az 1914-ben kezdődött háborúban ellenünk harcoló országok közül a Román Királyság; a húszas években Jugoszlávia néven megalakult királyság (Pécs városa és környéke 1921 nyarán visszakerült Magyarországhoz); és Olaszország (Fiume 1923.) osztozott; Ausztria–Magyarország országai közül, tehát az 1918-ig közös hadseregben, egymás oldalán harcoló népek-nemzetek addigi közösségéből az 1918-ban létrejött Csehszlovák Köztársaság és Ausztria (*Burgenland* 1921; Sopron népszavazás útján visszakerült Magyarországhoz) kapott területeket hazánk földjéből.

Ilyen helyzet Európa történelmében (Lengyelország felosztásaitól eltekintve) addig sohasem fordult elő. Magyarországot a szó szoros értelmében feldarabolták. Még Vörösmarty tragikus látomása sem igazolódott be: a sírt, hova egy nemzetet készültek temetni, olyan népek vették körül, melyek szemében egyetlen csepp gyászkönny sem ült. Ilyen méretű országcsonkításra nincs észérvekkel alátámasztható magyarázat; hiszen nem csak szerbül, horvátul, németül, szlovákul, rutén-ukránul, románul beszélő népességet szakítottak el Magyarországtól, hanem szín-

magyar területeket is másoknak ítélték. Bosszúnak tűnik; de miért? Miért Magyarországot tették ilyen mértékben felelőssé az 1914-ben kezdődött háborúért a győztes hatalmak? Vagy ha nem bosszú, akkor mi? Három meggondolás kínálkozik magyarázatul:

a) nem ismerték Magyarországot, nem tudták, hogy van ilyen ország, csak Ausztriáról tudtak, a győztesek tehát voltképpen Ausztriát, az Osztrák Császárságot büntették és csonkították meg. Bizonyosság erre Millerand francia államférfi kijelentése a béketárgyalásokon, hogy tudniillik magyar nemzet pedig nem létezik.

b) a győztes hatalmak úgy vélték: a magukat magyarnak nevező (nem létező?) népesség tagjai kegyetlenül elnyomták a nem magyar nemzeteket – lásd Seton-Watson ügyködését. Tehát nem szabad más nemzeteket, népeket uralmunk alatt hagyni. A magyarlakta elcsatolt területekről elhitték – vagy úgy tettek, mintha elhitték volna –, hogy ott nem élnek magyarok. Arra egyik győztes hatalom se gondolt, hogy a franciák, angolok, olaszok, amerikaiak micsoda vérengzésekkel biztosították hatalmukat saját területükön, gyarmataikon, melyeket persze nemhogy elveszítettek volna, de még gyarapították is ezeket a korábbi német gyarmatokból.

c) noha a békeszerződés feltételeit már 1918-ban megfogalmazták, irgalmatlanságukban mégis szerepet játszhatott a Magyar Tanácsköztársaság léte; félhettek, hogy a szocializmus és a kommunizmus eszméi a magyarok révén gyökeret vernek Európában. Erre utal, hogy a győztes hatalmak Romániát 1918 őszén Magyarország hadüzenet nélküli megtámadására biztatták és a támadást nem csak tétlenül nézték, hanem katonailag támogatták is.

Az elcsatolt területeken 1918 előtt, csak a XIX. század folyamán olyan magyar költők és írók születtek, mint:

Ady Endre, Arany János, Áprily Lajos, Bánffy Miklós, Benedek Elek, Csiky Gergely, Herczeg Ferenc, Hunyady Sándor,

Jókai Mór, Jósika Miklós, Kaffka Margit, Karácsony Benő, Kasák Lajos, Kemény Zsigmond, Kós Károly, Kosztolányi Dezső, Kuncz Aladár, Madách Imre, Makkai Sándor, Mikszáth Kálmán, Pap Dániel, Petelei István, Reményik Sándor, Reviczky Gyula, Szabó Dezső, Tamási Áron, Tersánszky Józsi Jenő, Tompa Mihály, Tóth Árpád, Zilahy Lajos...

Képzeljük el nélkülük a magyar irodalmat! A magyar nyelvet, melyet gazdagítottak és magas fokon műveltek-alkalmaztak! Nélkülük szegényebb lenne a magyar irodalom. *És szegényebb is*, mert ki tudja, hány Arany és Ady és Kosztolányi és Jókai és Mikszáth és Madách született 1920 óta ugyanott, ahol ők egykor, de már nem válhattak magyar írókká...

A zeneművészettel kapcsolatban elég, ha Bartók Bélára utalunk, aki a mai Romániában, Dohnányi Ernőre és Lehár Ferenc-re, akik a mai Csehszlovákiában születtek...

Ez a korántsem teljes névsor mindennél világosabban érzékelteti a velünk történt szerencsétlenség méreteit.

Ehhez képest a nemzet viszonylag hamar magára talált. Noha a választójog kérdésében sok volt a visszaélés, a csalást lehetővé tevő furfang, noha a munkásmozgalmat szigorúan ellenőrizték és korlátozták, noha kommunista tevékenységet nem tűrtek, sőt üldöztek – a húszas évek közepére úgy-ahogy helyreállt valamilyen belső egyensúly. Az ország *működött*. Volt külképvisellete, külpolitikája, gazdasági és kulturális élete, közrendje, erkölcsé, közigazgatása.

Bár a belső propaganda hangos volt az elcsatolt területek miatt, a szomszéd államokkal viszonylag higgadt, körültekintő kapcsolatok létesültek. Már amennyire ez egyáltalán lehetséges volt. Legkövetkezetesebben Jugoszláviához közeledett a magyar kormányzat. (1926. augusztus, a kormányzó békülékeny mohácsi beszéde a csata évfordulóján.) 1936 októberében Jugoszlávia felajánlotta: ha elismerjük a határokat, készek velünk kiegyezni román és csehszlovák szövetségeseik nélkül is.

Az ilyen és hasonló gesztusokat ugyan cáfolni látszanak

olyan események, mint például, hogy 1925 decemberében a francia hatóságok hamis frank-bankjegyek forgalomba hozatalán érték tetten hivatalos magyar személyiségeket; hogy Jugoszlávia királyát 1934-ben Marseille-ben egy Magyarországon kiképzett horvát terrorista gyilkolta meg. Mégis sikerült a szomszéd államok magyar kisebbségét valamennyire egyensúlyban tartani, s hála például Bánffy Miklósnak, az erdélyi magyar irodalom bámulatra méltó virágzásnak indult. Jelentős magyar irodalmi tevékenység folyt Erdélyben, a Felvidéken, a Bácskában egyaránt. A kolozsvári Korunk folyóirat, pozsonyi és prágai magyar újságok, kiadók (Tátra) olyan cikkeket közöltek, amelyeket a magyarországi államrend konzervativizmusa nem tűrt.

Magismétlődött az 1541 utáni helyzet: a magyar nép, a magyar nyelv ereje legyőzte az államhatárokat, olyannyira, hogy a Kárpát-medence magyarok lakta területein, államhatároktól függetlenül, változatlanul egységes magyar kultúráról beszélhetünk. Jelképnek is felfogható, hogy Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténete az Erdélyi Szépmíves Céh* költségén, Kolozsvárott jelent meg, miután a budapesti tanáríró megnyerte a Céh pályázatát; vagy, hogy Octavian Goga, nemzeti elfogultságú román államférfi, román nyelvre fordította *Az ember tragédiáját*... A prágai, bukaresti, belgrádi képviselőházakban és felsőházban magyar képviselők ültek, nem ugyanannyian, ahányan ülhetek volna, de azért számuk általában tizenöt-húsz körül mozgott.

A magyar kormány a Népszövetségben állandóan napirenden tartotta a csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai magyar kisebbségek ügyét, küldötteink másfél évtizeden keresztül szinte naponta felszólaltak Genfben, s így közvetve kikényszerítették a magyar nemzetiségekre történő odafigyelést.

Élénk, termékeny kapcsolat létesült az Amerikai Egyesült Államok magyarsága és az anyaország között is. Ennek jelképes bizonyítéka a New York-i Kossuth-szobor felállítása 1928. már-

cus tizenötödikén. Számos magyar nyelvű hírlap, hetilap, könyv jelent meg az USA-ban, s noha ezek nagy része bírálta a budapesti kormányzatot, a személyes, emberi kapcsolatok szorosak maradtak. Különösen jelentékeny kapcsolatok alakultak ki a mozgóképiparban. Az egyik legjelentősebb film-nagyiparos, Zukor Adolf büszkén vallotta magát magyarnak, sokat tett szűkebb pátriájáért, rendszeresen hazajárt. Amerika magyarul lakta városaiban, például Clevelandben ezerszemélyes mozik játszottak magyar filmeket.

A hivatalos külkapcsolatokat természetesen egyfajta kényszerpálya határozta meg. Mivel az egyetlen győztes hatalom, mely rokonszenvet mutatott Magyarország iránt Olaszország volt, természetes, hogy a magyar kormányok Róma felé tájékozódtak. Ez a kapcsolatrendszer Hitler hatalomra jutása után lazult, majd Ausztria bekebelezése után formálissá vált. Az „Anschluss” egyébként is meghatározó erejű esemény; Magyarország ekkor volt kénytelen tudomásul venni, hogy Olaszországban nem bízhat, hiszen ígéretései ellenére Ausztriát is a németek kezére játszotta; Róma is csupán Berlin kiszolgálója vagyis a magyar kormányok 1938. után kénytelen-kelletlen Berlinhez igazodtak. Addig csak a nemzetiszocializmussal rokonszenvező Gömbös Gyula miniszterelnök erőltette a német-magyar kapcsolatok szorosabbra fűzését, 1936 októberében Münchenben történt halála után azonban két évig ismét lazult a viszony, olyannyira, hogy a szélsőjobbboldali, nácibarát Szálasi Ferenc politikust, egykori vezérkari tisztet 1937-ben letartóztatták, pártját feloszlatták. Szálasi Ferencet 1938 júliusában három évi börtönbüntetésre ítélték.

A Szovjetuniót, mint államot 1924-ben ismerte el a magyar kormány, 1934-től pedig (1939-ben fél éves szünettel), 1941. júniusáig hivatalos diplomáciai kapcsolat volt hazánk és a Szovjetunió között.

A Trianon utáni első tizenöt év tehát külpolitikailag a győztes hatalmak felé történő óvatos nyitással jellemezhető. A leglazább

kapcsolatok a dolgok természete szerint Franciaországhoz fűződtek. Olaszországhoz, mint említettük, már szorosabbak, Angliát pedig reménytelen igyekezettel próbáltuk megnyerni ügyünknek, de csak egy hírlapi vállalkozó: lord Rothermere kétes értékű bizalmát és hírlapjainak támogatását sikerült átmenetileg biztosítani. Amerikával már 1921-ben sikerült Bánffy Miklós akkori külügyminiszternek különbékét kötnie és Amerika, részben a Népszövetség keretei között, hathatós gazdasági segítséget is nyújtott. Európa egyik legszilárdabb pénznemét, a pengőt Jeremiah Smith amerikai bankszakember erélyes segítségével sikerült megteremteni. Smith népszövetségi főmegbízott 1924 májusa – 1926 júniusa között működött Budapesten, hivatala a miniszterelnökségen volt.

Mivel Károly király kétszeri (1921. március, október) hazatérési és trónfoglalási kísérletei a győztes hatalmak rendkívüli ellenállásába ütköztek, ezért a nemzetgyűlés a Habsburg-házat 1921 novemberében trónfosztottnak nyilvánította: megnyílt az út Horthy kormányzó dinasztiaalapítási törekvései előtt. Ennek érdekében 1921-ben törvénybe iktatták a vitézi rendet, mely rend tagjait a kormányzó személyesen választja ki és avatja fel ünnepélyesen. A vitézi rendbe társadalmi helyzettől függetlenül, csak első világháborús érdemekért kerülhetetett valaki, lett légyen tábornok vagy földműves. A rend tagjainak telek járt; a társadalmi érvényesülésben kedvezményeket kaptak. Egy fiú örökölhette a vitézi címet. Ezt a vitézi rendet népszerűsítette Zilahy Lajos: *Süt a nap* című népszínművében. A vitézek feladata a haza és elsősorban a kormányzó feltételek nélkülien, rendíthetetlenül hű szolgálata lett volna. Valójában azonban válságos időkben mint rend hasznavehetetlen volt, tagjai általában társadalmi érvényesülési lehetőségeket aknáztak ki egyéni érdekeik szerint. (Egyetemi és katonai akadémiai felvétel, állásszerzés, trafik- és moziengedély, gyorsabb előbbrejutás a tartalékos tiszthelyettesi vagy tiszti ranglistán, stb.)

A választásokon a húszas években általában az *Egységes Párt*

győzött (1922: 76%, 45 mandátum: *Szociáldemokrata Párt* 25 mandátum); a harmincas években pedig a *Nemzeti Egység Pártja* (1935: 70%, 170 mandátum, *Független Kisgazdapárt* 25 mandátum, *Szociáldemokrata Párt* 11 mandátum); 1938: *Nemzeti Egység Pártja* 103 mandátum, *Kisgazdapárt* 23 mandátum, *Szociáldemokrata Párt* 11 mandátum) – a további hat-nyolc kisebb pártot nem számítva tehát a mindenkori kormánypártok fölényes mandátumtöbbséget élveztek, az ellenzéket, mely rendszeresen hallatta hangját a képviselőházban: a *Kisgazdapárt* és a *Szociáldemokrata Párt* jelentette. A háborúig mindig volt tehát legalább ötven képviselő, aki nyíltan bírálta a mindenkori kormányt. Közülük kerültek ki az első, 1945 utáni nem ideiglenesen kinevezett miniszterelnökök: Tildy Zoltán (később államelnök) és Nagy Ferenc.

Belpolitikai vonatkozásban különleges helyzetben volt a hadsereg és a karhatalom (rendőrség, csendőrség). A trianoni békeszerződés előírta a hadsereg engedélyezett létszámát; ezt egy bizottság ellenőrizte. Megtiltották a kötelező katonai szolgálatot – tehát Magyarországnak csupán *önkéntes* jelentkezőkből toborzott, összesen 35 ezer főnyi zsoldos hadserege lehetett. Következésképp a felnövekvő férfinemzedék nem ismerte a katonai szolgálatot, a fegyverekkel való bánásmódot. Korlátozták a fegyvereket, a tűzértséget, nem engedélyezték a légierőt. Tilos volt a középiskolai jellegű katonai utánpótlás szervezett nevelése. Egyetlen katonai főiskolán volt csak szabad előírt számú tiszti utánpótlást nevelni (Ludovika Akadémia). Tilos volt a fegyvergyártás is. Minélfogva agyonhasznált 1914-es fegyverek voltak. Ezért Bethlen István gróf miniszterelnök 1927. áprilisi látogatásán kieszközölte az olasz kormánytól, hogy nagyobb mennyiségű hadianyagot bocsásson rendelkezésünkre; az ezt szállító tehervonatot azonban az osztrák vámőrség 1928. január elsején Szentgotthárdnál feltartóztatta, az ügyből nemzetközi botrány lett, a Népszövetség Franciaországot, Hollandiát és Chilét (!) bízta meg kivizsgálásával; bizonyítéknak tekintették,

hogy megszügtük a békeszerződést. Ezzel szemben Csehszlovákiának 150 ezer főnyi, Romániának 125 ezer főnyi, Jugoszláviának 130 ezer főnyi hadserege volt, az akkor legkorszerűbb francia fegyverekkel ellátva. Vagyis a minden oldalról ellenséggel körülvett, 92 ezer négyzetkilométernyi területre zsugorított Magyarországnak 35 ezer elavult fegyverzetű katonája állott szemben a kisantant-államok négyszázazres kiképzett seregével! Több, mint tízszeres túlerő! A fővárostól, Budapesttől északi irányban alig ötven kilométerre volt a Csehszlovák határ, repülőgépekkel még az akkori viszonyok között is mindössze tíz percnnyire. Debrecentől harminc kilométerre esett keleti irányban a román határ, Pécsről délre is kevesebb, mint ötven kilométerre feküdt a jugoszláv határ; nem is szólva Szegedről, melytől délre már tíz kilométerre Jugoszlávia kezdődött... (Ez a helyzet napjainkig sem változott.) Védhetetetlen volt az ország, köröskörül kiszolgáltatva szomszédainak. Ez a bekerítettség-érzés természetesen agresszivitást váltott ki a bekerítettből. Ebből következőleg, noha még a mezőőrök számát és sörétes puskáik számát is előírták, a kormány különös gonddal szervezte meg a csendőrséget és a rendőrséget, a katonai és politikai elhárítás minden válfaját. Ezek szakmailag felkészült, hatékony alakulatok voltak.

A trianoni béke utáni első évtized meghatározó, jelentős politikai egyénisége Bethlen István gróf volt. (Miniszterelnök: 1921–1931 között.) Gyakorlatilag a külügyeket is ő irányította. Igyekezett egyfajta „békebeli” konzervatív-liberális belpolitikai egyensúlyt fenntartani („Bethlen-konszolidáció”). Erélyesen lépett fel mind a különítményesek ellen, mind a kommunista agitációval szemben. Erre őt a békeszerződés éppúgy kötelezte, mint az ország helyzete. Sokat tett az erdélyi magyarság érdekében, s ebben együttműködött barátjával, a húszas évek második felében erdélyi birtokára költözött Bánffy Miklós gróffal. Mivel a román állam földreform ürügyén sorra kobozta el erdélyi magyarok földtulajdonát, Bethlen a kérdést a Népszövetség elé

vitte s ott napirendben tartotta („optáns-per”). Bethlen szoros munkatársa volt Klebelsberg Kunó gróf, 1922-től 1931-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter, egyetemi tanár, aki ezekben a gazdaságilag is nehéz években bámulatra méltó energiával fejlesztette és ápolta a magyar művelődés ügyét, pedig ha valamikor, hát ezekben a háború utáni években joggal hivatkozhatott volna arra, a kormány, hogy fontosabb dolgokra kell a pénz. Klebelsberg újjászervezte az iskolarendszert – a ma működő iskolaépületek nagy része az ő szervezőmunkájának eredménye – felállította a debreceni, pécsi (a pozsonyi költözött ide) és szegedi (a kolozsvári települt át Szegedre) egyetemeket, támogatta a művészeteket, intézkedett az 1925 óta működő magyar rádió (Lakihegyi adó és Sándor utcai székház 1928) kulturális műsorainak színvonala ügyében – együttműködve Kozma Miklóssal – zenei- és képzőművészeti alapítványokat létesített és *Corvin-lánc* és *koszorú* elnevezéssel állami kulturális díjat alapított. Egy 1929-ben tartott előadásában ezt mondotta:

„Konzervatív barátaim közül többen kérdezték, miért nem lépek fel hatalmi eszközökkel az irodalmi és művészeti modernizmus ellen? Azért nem, mert hiábavaló és mert ehhez nincs jogom. Valahányszor az állam hatalmi eszközökkel akar beavatkozni irodalmi vagy művészeti vitákba, e kísérleteknek sorsa kudarc lett és nevetségbe fűlt. A szellemi világban az állam szükségképpen brutális kezétől érintetlenül az erősebb gondolatnak kell szabadon győznie. De saját egyéni ízlésem egyoldalú érvényesítéséhez nem is volna jogom. Ez az, amiről meg szoktak feledkezni. Más a magánmecénás és más a kultúrpolitikus. A magánmecénás, aki saját pénzen vásárol, olyan képekkel akasztja tele termének falait, amelyeken örömmel legelteti szemét. Saját pénzen teszi a saját gyönyörűségére. A kultúrpolitikus ellenben közpénzekkel sáfarkodik; az ízlések megoszlanak, nem lehet tudni, milyen lesz a jövő esztétikai értékelése s ezért nincs joga a saját egyoldalú ízlését az államhatalom eszközeivel másokra ráerőltetni.” (*Nemzeti Újság*, 1929. január 13.) Klebels-

berg Kunó budapesti szobrát 1945 után az elsők között távolították el...

A magyar kulturális élet ebben a másfél évtizedben jelentősebb és szabadabb volt, mint emlegetni szokás. A Baumgarten-alapítvány (kurátora: Babits Mihály) lehetővé tette, hogy a kormányzat által mellőzött írók is elismeréshez, anyagi támogatáshoz jussanak.

A római képzőművészeti ösztöndíj számos jeles festő érvesnyesülését segítette. (Szőnyi István, Aba Novák Vilmos, Molnár C. Pál.) A köztéri szobrok felállítása magyar szobrászoknak nyújtott alkotási lehetőséget (Kisfaludi-Stróbl Zsigmond, Medgyessy Ferenc: több, mint húsz köztéri szobor, Pátzay Pál, Sidló Ferenc).

Figyelemre méltóan tanulságos a magyar hangosfilmipar tudatos, tervszerű fejlesztése. A kormány felismerte a hangosfilm propagandaerejét s ezért állami támogatással, törvényekkel, adókönyvitésekkel megteremtettek egy sikeres filmipart. Az 1935-ös, a képviselőházban megvitatott és jóváhagyott filmtörvény kimondotta:

„A törvénynek az a célja, hogy a magyar nyelvű mozgófényképek minél nagyobb számban bemutatását előmozdítsa. Ennek nemzeti és kulturális közjóléti (szociális) és közgazdasági szempontból igen nagy a jelentősége.”

A harmincas években Magyarország volt a világ egyetlen kisállama, melynek rendszeres és világviszonylatban ismert filmgyártása volt. A balkáni államok mozipiacát magyar filmek látták el; a bolgár nemzeti filmgyártás magyar segítséggel, Budapesten indult.

A tudományos élet eredményei közül legjelentősebb az első magyar Nobel-díj: Szent-Györgyi Albert, a szegedi egyetem orvos-vegyész professzora „a biológiai égesfolyamatok terén tett felfedezéseiert, különösen a C-vitamin, valamint a fumársavkatalízis vonatkozásában” címen kapott Nobel-díjat 1937-ben. Külföldre szerződött tudósaink is jelentős eredményeket mutat-

tak fel. A külföldre szerződésnek nem az volt az oka, mintha itthon szűk látókörű, irig्य pályatársak gátolták volna ténykedésüket; egyszerűen kicsivé zsugorodott az ország, nem volt se pénz, se lehetőség kutatásokra. Így vált a hangosfilm (Még itthon, 1918) és a televízió feltalálójává Mihály Dénes Berlinben; Szilárd Leó és Teller Ede az USA-ban működött közre az atombomba létrehozásában; Hevesy György 1943-ban „az izotópok indikátorként való alkalmazásáért” kapott Nobel-díjat, Békésy Györgyöt pedig, 1946-ig a budapesti egyetemen a kísérleti fizika professzorát, 1961-ben jutalmazták Nobel-díjjal „a fül csigájában létrejövő ingerületek fizikai mechanizmusának felfedezéséért.” Wigner Jenő „az atommagok és az elemi részek elméletének fejlesztéséért” kapott Nobel-díjat 1963-ban.

Először sikerült a világ zeneirodalmának-zeneművészetének csúcsára kerülnünk, anélkül, hogy más nemzetekkel (például Liszt esetében az osztrákokkal) osztoznunk kellett volna a dicsőségben. Bartók Béla és Kodály Zoltán a két háború közötti zeneművészet legjobbjai. Aztán Dohnányi Ernő. Kiváló előadóművészeink vannak, például Fischer Annie vagy Zathureczky Ede. Énekesek, mint Pataky Kálmán. Aldous Huxley minden rá jellemző gunyorosságát feledve írja *Point Counter Point* (Pont, ellenpont) című, 1928-ban megjelent regényében a Waldbauer-Kerpely magyar vonósnégyesről, akik Beethoven a-moll vonós-négyesét, opus 132. adják elő:

„A süket Beethoven lelke és gondolatai mélyén hallotta a vonósokat, melyet tintával-tollal jegyzett le egy vonalazott papírosra. Egy évszázaddal később négy magyar keltette életre Beethoven macskakaparását, amit ő sohasem hallott hangszeres előadásban... Csodálatos... Mintha valaki elhagyta volna a testét és most már csak a lelke él...”

A szellemi értékeken kívül létesültek a falvak ellátottságát, lakáshelyzetét biztosítani igyekvő intézmények is: ilyen volt a *Hangya Szövetkezet* falusi bolthálózata; az Országos Nemzeti Családvédelmi Alap (ONCSA) családiház-építési vállalkozása;

az egészségügyi jellegű Zöldkereszt-hálózat: Magyary Zoltán (1888–1945) pedig, a budapesti egyetem jogi karán a közigazgatási és pénzügyi jog professzora, aki tanulmányi célokból a Szovjetuniót és az USA-t is beutazta, alapos közigazgatási átszervezési javaslatokat dolgozott ki. Szerepe volt a népfőiskolai mozgalom elindításában is.

A harmincas évek végére szaporodtak a jelek, hogy – ha nem keveredünk bele a háborúba – talán valamiféle reform is megszületik Magyarországon.

Hogyan látta magát ez a korszak, e korszak uralkodó osztálya és a külföld?

A „hatalmon belüli”, bíráló szellemű magyar értelmiség legjava félreérthetetlenül kifejezésre juttatta elégedetlenségét és megfogalmazta a további teendőket.

Szekfü Gyula Corvin-koszorús egyetemi tanár írta *Három nemzedék és ami utána következik* című, 1934-ben kiadott munkájában:

„1933 Szilveszter napja. Tűnődve forgatom az előző lapokat, melyeket a futó élet immár szinte másfél évtized távolában hagyott mögöttem. Nem panaszkodhatom az elmúlt évekre: sok munkaerőt, munkaképességet és bizonyára több munkaalkalmat hoztak számomra, mint sok más embernek; sok ellenség mellett sok barátot is... ez is nagy dolog a mai anarchia világában a dolgok egy magányos szemlélője számára... Mindjárt itt az újesztendő, s mindjárt megszólal a büszke Lakihegyen át a rádió s egy férfias meleg bariton szeretettel üdvözli a fehér lepel alatt nyugvó magyar falvak és tanyák becsületes népét... A szép jókívánságot a falvak népe (azonban) nem hallja, mert nincs pénze a rádióelőfizetésre és mert a telet munkahiányban, szegénységben és nélkülözésben, gondolatok nélkül tölti. Kölcsenynek, a szent öregnek ma is igaza van: haladás a materiában – a szép frázisok ma már égis nyúló büszke acéltornyokból hullanak szét, mindent betöltve az országban, de: haladás a lélekben, semmi, – vagy nagyon kevés... A szép beszéd ma is rendesen

annak esik jól, aki elmondja, és ritkán használ annak, akinek elmondják; viszont a magyar szegénység... ma is várja az újesztendőt." 385–387.)

Szekfü tehát eredménytelennek látja az 1920 óta eltelt kis híján tizenöt esztendőt. Szavak, ígéretetek, önámítás. „Haladás a lélekben: semmi.” A szegény ember mit sem tud kezdeni a szép szavakkal, nem is hallja a hozzá intézett fennkölt szózatot, hiszen nincs pénze rádió-vevőkészülékre.

Itt, ekkor, most kezdődik Szekfü írói és emberi pályájának új korszaka: fokozódó ellenzékbe vonulása, egy elháríthatatlan tragédia érzete és kimondása.

Ingerült szavakkal bírálja az erőszakolt magyarosítást; a fokozódó antiszemitizmust – „divatos, új ruhába öltözött kivénhedt irányok próbáltak most a keresztény, részben antiszemita jelszavak hangoztatásával új, magyarabb szellemiséget létrehozni. Nincs mit csodálnunk, hogy ez nem sikerült”; „új nagyságok gyakran émelyítő tömjénezését”; a numerus clausus törvényt; a demokrácia hiányát. „Viszonyok voltak-e rosszak, vagy emberek voltak-e gyengék, nem keressük, amikor megállapítjuk, hogy... a demokratikus áramlat nem tudott magának szélesebb köröket hódítani.” Önmagát és a *Három nemzedék* 1920-as változatát is bírálja, midőn leszögezi: „az új szervezetek a régimódi retorikával éltek”, „a forradalmak reakciójaként antiliberalis frazeológiát erőltettek magukra” (!). Ez a nemzedék „a jövő végzetes terhéről még csak képzetet sem tud alkotni magának”. A vezető réteg „hibákat halmoz egymásra és késedelmes-ségével a nemzet életére döntő akciókat mulaszt el”. Végzetes következményű a földreform hiánya, ez „ott parázsluk a hamu alatt, melyet a neobarokk békeszeretet borított rája”; felismeri a náciizmus társadalmi gyökereit: „A hitleri mozgalomnak jóformán egyetlen, de igen hatalmas motorja az új antiszemita hullám, mely mögött a kapitalizmus bomlásából származó gazdasági jelenségek állanak.” Kegyetlen gúnnyal ostorozza a turánizmust, a fajmagyarkodást: „hogy akad a középosztályhoz számí-

tó magyar, aki ily tökéletlenségeket elhisz, ez magában véve is szomorú..." (A tökéletlenek közé tartozott Hóman Bálint is!) Leleplezi a vezető rétegek öntelten reakciós műveletlenségét; ezek „azért húzódnak Ady költészetétől, mert azt szótárilag sem képesek megérteni”. Reménykedik egy ifjabb nemzedékben, s megnevezi a *Szegedi Fiatalok művészeti Kollégiumát* mint biztató kezdeményt – Ortutay Gyula *Magyar Szemle*-beli cikkére is hivatkozik.

„Talán nem illúzió, nem vétkes illúzió ez: hinni a jövőben és az ifjúságban!”

Ezek a könyv utolsó szavai.

Weis István szociológus, egyetemi tanár:

„Nem hallgathatjuk el azt az észrevételünket, hogy a sok megyei tisztviselőből lett képviselő, – (jellemző az életrajzaikban többnyire megemlített huszárönkéntesség) – a képviselőház többségére határozott jelleget üt; állásfoglalásaikban, társas érintkezésükben, közbeszólásaikban gyakran felismerhető az a határvonal, amely a képviselők között is az úgynevezett jótársaságbeli embereket a társaságon kívüliektől elválasztja... Az árok két partján állók kölcsönös bizalmatlansága igen kevésbé enyhül, a képviselőház nem gyakorolja az olvasztótégely szerepét, sőt, működése gyakran tövist hagy egyes társadalmi osztályok szívében.” (Weis István: *A mai magyar társadalom*, 1930.)

Gróf Károlyi Imre nagybirtokos, bankelnök, felsőházi tag, ifjabb Horthy Miklós apósa 1931-ben kiadott művében az alábbiakat írta:

„A teljesen meggondolatlanul és hibásan keresztülvitt földreform nem teremtett megalégedett, virágzó, új egzisztenciákat. Földreformot mindenképpen kellett volna csinálni, de nem így. Hanem úgy, hogy egyrészt olyan kisgazdák jussanak földtöbblethez, akiknek megvannak a szükséges eszközeik ezen földtöbbletek jó megművelésére; másrészt olyan földnélküli földmunkások is, akikre nézve a kormány megtalálhatta volna a módját annak, hogy, ha földet adott

nekik, akkor megművelési eszközöket is adjon hozzá, éspe-
dig ingyen...”

Ezek után kifejti, hogy az 1919–1920-as békeszerződések kö-
vetkezményeképpen elkerülhetetlen egy közeli újabb világhá-
ború, melybe Németország talán a Szovjetuniót is bele fogja
kényszeríteni, minélfogva nekünk magyaroknak elsőrendű ér-
dekünk, hogy a munkásosztállyal, a szociáldemokráciával és
a szovjet kormánnyal szót értve, megelőzzünk egy netáni
tragédiát.

„Ha az államok jelenlegi kormányai képtelenek arra, hogy a
gyors és energikus cselekvés terére lépjenek, akkor maguknak
a népeknek, a nemzeteknek kellene ezeket a cselekvésre képte-
len kormányaikat elkergetniök és helyükbe olyanokat ültetni-
ök, akik képesek és hajlandók a cselekvésre... Minden idővesz-
teség növeli a kockázatot. Bekövetkezhet a szomorú tény, ami-
kor az események végzetszerű tovagördülését már nem leszünk
képesek megakadályozni. Ütött a tizenkettedik óra!” (*A kapita-
lista világrend válsága*, 1931.)

Ez a három idézet a „rendszer” leghívebb munkatársainak
tollából származik. Két egyetemi tanár, Bethlen István bizalma-
sai és egy nagybirtokos, Horthy kormányzó fiának apósa, elem-
zi a helyzetet és mérlegeli a teendőket. Amilyen szomorú,
hogy tanácsaikat mégsem fogadták meg, annyira elismerésünk-
re méltó, hogy e gondolatokat akkor, 1930–1933 között megfo-
galmazták.

Amit az idézett hivatalos személyiségek hosszabb tanulmá-
nyokban fejtettek ki, azt a költő egyetlen versszakban fogalmaz-
ta művészi erővel általános érvényűvé:

*Retteg a szegénytől a gazdag
s a gazdagtól fél a szegény.*

*Fortélyos félelem igazgat
minket s nem csalóka remény.*

(József Attila: *Hazám*, 1937. május)

Még fél esztendő-t élt József Attila e költeményének megírása után. Őt felemésztették a fortélyos félelmek. Viszont a magyar nyelv megtalálta a korszak lényegének legáltalánosabb érvényű, művészi megfogalmazóját; és viszont, József Attila megjelent anyanyelvében mindazt, ami egy mindenki által általános érvényűnek érzett igazság szavakba öntéséhez szükséges, mint ahogyan századok óta Balassi, Zrínyi, Kölcsey, Petőfi, Arany is megtalálta a maga korában.

Mert noha fortélyos félelem igazgat bennünket, noha mindenki retteg egymástól,

*S mégis, magyarnak számkivetve
lelkem sikoltva megriad –
édes Hazám, fogadj szivedbe,
hadd legyek hűséges fiad!*

Adj emberséget az embernek, / Adj magyarságot a magyarnak – ez már csak sóhaj maradt, 1938 után az emberség fogalma egyre ritkábban szerepel a nyelvünket használó politikusok szókincsében, Radnóti Miklós, mintha csak tudná, milyen sors vár rá, 1936-ban, József Attilával szinte egy időben veti papírra verssorait:

*Járkálj csak halálraitélt!
bokrokba szél és macska bútt,
a sötét fák sora eldőlt
előtted: a rémülettől
fehér és púpos lett az út.*

„E ritkán szálló, szó, e rémület, / Ez volna hát a termő férfikor?” – kérdezi Radnóti József Attila halálának évében, egy esztendővel Ausztria Hitler általi bekebelezése előtt. Igen, ilyen volt akkor a termő férfikor. Így láttuk magunkat akkor.

Hogyan látott bennünket a külföld?

C. A. Macartney angol történetíró könyvet írt rólunk, s ezt 1935-ben Fest Sándor és Kállay Miklós fordításában a Révai Kiadó: *Világkönyvtár* sorozatában magyarul is kiadta. Figyelemre méltó, hogy az angol nyelvű kiadás előszavának szerzője, H. A. L. Fisher, 1920-ban az angol békeküldöttség minisztertagja Macartneyt javunkra megnyilvánuló elfogultsággal vádolja, Fisher ugyanis Seton-Watson „szorgalmas és őszinte tollának” hatása alatt áll, aki 1918 előtt közvetítette „a nemzeti kisebbségek elkeseredett kiáltását a magyar királyságból Európába (!) és Chicagóba (éppen oda).” – „*A magyarok csakugyan ázsiaiak*” közli Fisher az előszóban, mintegy óva intve a brit olvasót attól, hogy túlságosan azonosuljon Macartney magyarbarát soraival. Nos, a magyarbarát Macartney így ír róluk:

„Magyarország politikája még messze jár attól, hogy előrehaladottnak lehessen nevezni... Budapest lakóinak egész telepeit zsúfolták be pincékbe, vermekbe és földbevéjt odúkba. A kommunista agitáció gyakori törvényszéki tárgyalásai mutatják, hogy az elégedetlenség még mindig igen nagy. Sok mindennek kell még megváltoznia, míg a munkásság igazában az lesz, aminek ma csak névlegesen mondható: a magyar társadalom épületének szerves alkotórésze.” – „A törpebirtokosok, a földnélküli parasztság, az ipari munkásság és az értelmiség nagy részének helyzete olyan nyomorúságos, hogy szinte már elviselhetetlen. Kifelé a legfontosabb kérdés: Magyarország viszonyának rendezése szomszédaival.” (*Magyarország, 1935.*)

Cáfolhatatlanul igaz szavak; csak éppen azt nem veszi tudomásul a szerző, hogy ez a „csakugyan ázsiai” magyar nemzet, mely ellen a „csakugyan európai” román és cseh kisebbség elkeseredett kiáltását oly szorgos őszinteséggel közvetítette Seton-Watson Európába (mert ezek szerint Magyarország: nem Európa), a trianoni béke előírásai miatt is vált olyan nyomorúságossá, amilyen lett. A Romániában elnyomott magyar kisebbség kiáltásait már senki sem hallotta meg, azokat nem

közvetítette a szorgos és megvesztegethetetlenül őszinte Mr. Seton-Watson.

Nagyobb megértéssel közeledett hozzánk Henri Pozzi francia hírlapíró, aki *La guerre revient* című, Párizsban 1933-ban kiadott művében így fogalmazott:

„A háborúban legyőzött államok közül egyiket sem sújtottak olyan kegyetlenül, mint Magyarországot. Magyarországot nem büntették, Magyarországot – kivégezték.” (*A háború visszatér*, Budapest, 1935.)

„Soha a történelemnek nem volt még ilyen torz békéje, mint a »jóvátétel és ésszerűség« 1920-i békéje.”

„Louis Barthou a román fővárosban mondott hírhedt beszédében azt állította, hogy Románia a trianoni szerződéssel csupán azokat a területeket kapta vissza, amelyek a múltban is román területek voltak s így azok jogosan megillették. – Ez a politika minden mértéket meghalad. Barthou 1934-ben ugyanott tart, ahol 1920-ban a nagykövetek tanácsa tartott.”

Ilyen hangok ritkán szólaltak meg javunkra. Hiszen Magyarország fegyvertelen, védtelen, kifosztott ország volt.

Ausztria 1938 tavaszán történt német lerohanása pánikot keltett Magyarországon. Egyértelművé vált, hogy Hitler Németországa gátlástalanul európai egyeduradalomra tör. Az is világossá vált, hogy Mussolini Olaszországára nem számíthat a magyar kormány. Viszont és ezzel szemben nagy lett a valószínűsége annak, hogy Hitler az 1919–1920-as békékben mások rovására terület-hez jutott, a győztes hatalmak által támogatott országokra is szemet fog vetni, leigázásuk csak idő kérdése. (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország.) A magyar kormányzat tehát lázas igyekezettel kereste a kapcsolatokat Németországhoz és igyekezett kedvében járni. Ugyanakkor Szálasi nyilasait, a nagy belső ellenfelet korlátozták, Szálasi lecsukták. Viszont Horthy 1938 augusztusában Hitlernél járt, egy hónappal később pedig Gö-

ringnél vadászott. A magyar állam odáig ment alkalmazkodásában, hogy 1938 májusában, alig két hónappal Ausztia német bekebelezése után meghozta a zsidótörvényt, mely a zsidónak minősített magyar állampolgárok jogait megalázó módon korlátozta. Erre a későbbiekben visszatérünk.

Mivel 1938 szeptemberében Hitler és Mussolini Münchenben rávették Chamberlain angol és Daladier francia miniszterelnököket, hogy Németország bekebelezhesse a nyugat-csehszlovákiai németeklakta területeket, s ezáltal úgy tűnt: Anglia és Franciaország szabad utat engedett Hitlernek – a magyar kormány örömmel vetette alá magát Hitler és Mussolini november második bécsi döntésének, melynek alapján Magyarország visszakapott a trianoni békében elcsatolt 12 ezer négyzetkilométernyi területet Csehszlovákiától, Kassa, Ungvár és Munkács városokkal együtt. Ily módon az ország hétszázezer főnyi magyarral gyarapodott.

Az események száguldva követték egymást. 1939 tavaszán Németország lerohanta Csehszlovákiát, bekebelezte Csehországot, Szlovákia pedig németbarát független állammá alakult, Magyarország bevonult a Kárpátaljára, így módon újabb területeket véve birtokba. A magyar határ tehát egy darabon, északkeleten ismét a Kárpátok vonulata lett. Ezáltal Lengyelország vált, néhány hónapra, államunk szomszédjává. Azért csupán néhány hónapra, mert Németország 1939 augusztusának végén megtámadta és lerohanta Lengyelországot.

Ez már Angliának és Franciaországnak is sok volt: hadat üzentek Németországnak. Megkezdődött a második világháború. A magyar kormánynak látnia kellett, hogy Hitler nem számíthat többé Anglia és Franciaország tétlen tűrésére, viszont olyan nyilvánvalónak látszott a német birodalom ellenállhatatlan katonai fölénye, hogy Horthy Miklós és kormánya úgy érezte: kockázat nélkül állhat Németország oldalára. Rövid távon ez a magatartás hasznot is látszott hajtani, mert amikor Franciaország katonai megsemmisítése – előzőleg pedig Dánia, Norvégia,

Belgium, Hollandia, Luxemburg leigázása – után, 1940 nyarán Románia attól tartott: Magyarország netán fegyverrel kísérli meg Erdély visszaszerzését, s ettől való félelmében arra kérte Hitlert: ítéljen döntőbíróként Erdély ügyében, a románok feltétel nélkül elfogadják a német ítéletet; akkor a második bécsi döntésben Hitler és Mussolini Észak-Erdélyt Magyarországnak ítélte (1940. augusztus 30.). Úgy tűnt tehát, hogy Magyarország jövője egyértelműen Németország kezében van. Igaz, hogy Észak-Erdélyben előnytelenül vonták meg a román–magyar határt, de akkor is jelentős területgyarapodást jelentett.

Ekkor már egy éve folyt a második világháború, egyértelmű német katonai fölényrel. Magyarország területe 1938 ősze és 1940 ősze között, két kurta év során kétszeresére növekedett, s amit húsz esztendő panaszai, könyörgése, beadványai után sem sikerült elérni a nagyhatalmaknál, azt Hitler és Mussolini percek alatt dűlőre vitték, mégpedig a javunkra. Ugyanakkor Magyarország nem avatkozott be a háborúba, élte a maga viszonylag háborítatlan, békés életét.

Imrédy Béla (miniszterelnök: 1938 májusa–1939 februárja között) és gróf Teleki Pál (miniszterelnök: 1939 februárjától 1941. április harmadikáig) kormányai úgy vélték: ehhez képest jelentéktelen engedményeket tettek csak Hitlernek. Ilyennek képzelték a már említett zsidótörvényeket (mert egyre szigorúbbakat hoztak, s mint említettük, ezekre visszatérünk); a magyarországi német anyanyelvű lakosság („svábok”) kiszolgáltatását Hitlernek (*Volksbund*: a svábok a német hadseregben kötelezhető katonai szolgálatra); Szálasi Ferenc szabadon engedését a fogházból; a kilépést a Népszövetségből (1939. április 11.) és a háromhatalmi egyezményhez való magyar csatlakozást (1940. november 20. „*Tengelyhatalmak*”).

Magyarország területe 1941 januárjában 160 (ezer) 165 négyzetkilométert tett ki; lakossága 14 és fél millió fő. A lakosság 75 százaléka magyar.

Ez az állapot váratlan gazdasági és közéleti fellendüléssel járt.

A társadalom túlnyomó többsége jobban élt, kilátásai kedvezőek voltak.

A trianoni ország méreteihez képest rendkívüli arányú terület-visszaszerzések főleg közigazgatási és katonai vonatkozásban igényeltek különleges erőfeszítéseket. A közigazgatás: posta, közlekedés, hírközlés, községi, városi, megyei szervezetek létesítése és betagolása aránylag zökkenésmentesen, sőt gondos szervezettséggel folyt (még ha ez a szervezettség nem is mindig kedvezett a megszerzett területek lakosságának.)

Katonailag viszont szinte elvégezhetetlenül nagy feladat várt a kormányzatra. Létre kellett hozni egy ütőképes, korszerű hadsereget. Ennek érdekében az 1939. március 11-én meghozott honvédelmi törvény elrendelte az általános védkötelezettséget; tizenkét éves kortól a honvédelmi oktatást – levante intézmény; a fegyvergyártás korszerűsítését és új, korszerű fegyvernemek létesítését: légierő, gépkocsizó lövész, harckocsizó, ejtőernyős, határvadász és légvédelmi tüzér fegyvernem.

E törvény alapján 1939-től kezdve tömegével hívták be kötelező katonai szolgálatra az „elmaradt”, kiképzetlen korosztályokat; a hivatásos tiszti állományt, hogy legyen kellő számú parancsnok és kiképző, rendkívüli mértékben fel kellett duzzasztani, ami szükségképpen felhígítással járt; többnyire olyan férfiak jelentkeztek tényleges katonai szolgálatra, akik magánéletükben nem haladtak előre kellőképpen, vagy kudarcot vallottak, akiknek tehát a katonatisztség „kifizetődött”. A főiskolai képzést nyert hivatásos tisztek nagy része az új fegyvernemek létesítésével volt elfoglalva, s ők maguk is szakmai kiképzésben kellett hogy részesüljenek. A magasabb parancsnokok az első világháború idején hadnagyok-századosok voltak; harci tapasztalataikat akkor szerezték. (Jány Gusztávot és Szombathegyi Ferencet vezérkari századosként érte Ausztria–Magyarország összeomlása és megszűnése.) Egyéniségük tehát Ausztria–Magyarország cs. és kir. közös hadseregében alakult ki. Tudnunk kell azt is, amiről ma már alig esik szó: hogy az 1920-ban

létesült m. kir. honvédség Ausztria–Magyarország kétféle katonai állományából tevődött össze: többségük a német vezényleti nyelvű, úgynevezett „közös” császári és királyi hadseregben szolgált és nevelődött; kisebb részük pedig a magyar vezényleti nyelvű, kizárólag a magyar kormánynak és a magyar honvédelmi miniszternek alárendelt m. kir. honvéd hadseregből jött. Ez a honvéd hadsereg a negyvennyolcas hagyományokra támaszkodott; tisztjei hátrányos helyzetben voltak a közös hadseregbeli tisztekhez képest. A honvédségnek 1918-ig két hadapródiskolája (Nagyvárad, Pécs) és egy főiskolája (M. Kir. Ludovika Akadémia) volt. A birodalom vezető parancsnoki kara azonban Ausztriában – Wienerneustadtban, Bécsben és más városokban – nyerte kiképzését. Ez a kettősség még 1941-ben is érződött; a kétféle neveltetésű tiszti állomány között rejtett, belső ellentét lappangott. Ez a kimondatlan és gondosan leplezett ellentét ki-nevezésekben, előléptetésekben és elő nem léptetésekben, jobb vagy rosszabb beosztásokban mutatkozott meg.

A tábornoki kart 1939-re majdnem teljesen kicserélték. Azokat a tábornokokat, akik nem értettek egyet a hitleri orientációval, elbocsátották (pl. Kiss János altábornagyot). Létrehozták a középiskolai fegyvernemi tisztképzést; gyalogsági (Sopron, Pécs), tüzérségi (Nagyvárad), harckocsizó (Marosvásárhely); műszaki és folyami hadihajós (Esztergom) és repülő (Kassa) középiskolákat és akadémiákat szerveztek.

Ez az ország férfilakosságának zömét érintő mozgás egyfajta szociális elégedetlenséget is levezetett, illetve a feszültségek létét a korábbinál nyíltabbá tette: a zsoldos hadseregben szabályos katonaidejét leszolgált, kiképzett béreslegény, zsellér, napszámos, uradalmi cseléd örvezetőként vagy tizedesként nem egyszer alaposan megtáncoltatta a frissiben bevonult és alá beosztott úrfi, uraságot, segédjegyzőt...

A magyar honvéd haderőt ilyen körülmények között, alig három évvel a hadkötelezettség bevezetése és a honvédelmi törvény meghozatala után, ésszerűtlen volt háborúba vinni.

Tudta ezt a vezérkar is; a harmincas évek közepén le is szögezték így fogalmazva:

„Állampolitikánknek a maga részéről kerülnie kell a háború lehetőségét. Ma és még belátható időig külpolitikánk megbízhatóan tudjon elhárítani minden olyan helyzetet, melyben az országot a háborúba való belesodródás veszélye fenyegeti... (hiszen) a fegyveres ellenállást meg sem kísérő Magyarország a majdan bekövetkező béketárgyalásokon politikailag sokkal előnyösebb és erősebb lesz, mint a fegyverrel leverte.” (Az okmányt közli: Hetés Tibor–Morva Tamásné: *Csak szolgálati használatra! Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez*. Budapest, 1968. 326–327.)

Ez a szervezés hihetetlen mértékben igénybe vette az országot. Fegyvergyártás, repülőgépgyártás, hat új fegyvernem, kiképzés – és ehhez járult még a hadiüzemekké nyilvánított gyárakba küldött katonai parancsnokok rendszere is. (A rádió élére is egy tábornok került, vitéz Náray Antal, az „Erdélyi induló” szerzője.) Egyszerűen nem volt annyi katonai szakember, ahányra szükség lett volna; emiatt elhatalmasodott a felületesség, a látszatomunka, a korrupció.

Az így szervezett hadsereg négy-öt év során válhatott volna ütőképes, fegyelmezett véderővé, de akkor is csupán az ország határainak védelmére lett volna szabad bevetni.

Belpolitikai szempontból a visszakapott országrészek lakosságának politikai meggyőzése, a velük való foglalkozás, törődés elmaradt. A kormányzat csak a karhatalmi szervek útján érintkezett a lakossággal, szinte mint meghódított területtel bánva a korábban annyira elsíratott országrészekkel. Ez súlyos következményekkel járt. Nem tartottak például választásokat, a Felvidék, Kárpátalja és Erdély képviselőit egyszerűen „kinevezték”. A helyi szervek irányító posztjait nem helyismerettel rendelkezőkre bízták, hanem az anyaországból küldött tisztviselőkre. A csendőrség a kelleténél durvábban járt el. A Felvidék lakossága hozzászókkott egy

polgári demokrácia előnyeihez; most egy feudális uralmat kaptak a nyakukba.

Ilyen állapotban volt az ország, amikor 1941 tavaszán Németország megtámadta Jugoszláviát. Azt a Jugoszláviát, mellyel Magyarország éppen pár nappal korábban kötött örök barátsági szerződést. A brit kormány hivatalosan figyelmeztette Magyarországot: nem tűri, hogy a Jugoszlávia elleni hadműveletekben részt vegyen. Ez ok a háborúra.

Teleki Pál gróf miniszterelnök átlátta a helyzet kilátástalanságát. Rádöbbsent, milyen csapdába vitte az országot. Mindenképpen el akarta kerülni a háborút, s most mégse lehet. Pedig elvileg felkészült minden eshetőségre: Eckhardt Tibort, a Független Kisgazdapárt (tehát az ellenzék!) képviselőházi csoportjának elnökét 1940. április másodikán, a francia összeomlás előtt az Amerikai Egyesült Államokba küldte, hogy ott szükség esetén emigrációs kormányt hozzon létre s e célból előzőleg, március 17-én ötmillió dollárt utalt át a washingtoni magyar követségre. (Az összeget május 21-én, az elsőprő német győzelmek hírére befagyasztotta.) Teleki Pált 1941. április harmadikán reggel holtan találták ágyában; halálának körülményei máig sincsenek megnyugtatólag tisztázva. Akár öngyilkos lett, ami valószínű, akár megölték (például, mert értesíteni óhajtotta a brit kormányt a Szovjetunió elleni „Barbarossa” tervről), halála mindenképpen megtorpanásra kellett volna, hogy készítse Horthy kormányzót. Ő azonban túltette magát miniszterelnöke halálán, s kinevezte Bárdossy László külügyminisztert miniszterelnökké; csatlakozott a németekhez Jugoszlávia megszállásának hadműveleteiben. Ennek fejében Magyarország megkapta ugyan a Bácskát, a „baranyai háromszöget” és a Muraközt, de már a Szerémséget és a Temesközt (Bánság, „*Banat*”) nem, utóbbi német közigazgatás alá került. Viszont létrejött a németbarát horvát állam, s így Magyarország Hitler jóvoltából egyszeriben ismét vele ellenséges országok gyűrűjében találta magát: nyugaton a Német Birodalom, északon a fasiszta Szlovákia, élén Tiso

katolikus lelkésszel, keleten Románia, ahol Hitler bizalmasa, Antonescu tábornok a diktátor; délről pedig Ante Pavelics „poglavnik”, vezér, Horvátországa... 1941-ben mindegyik, bennünket körülvevő ország Magyarországnál jobboldalibb, diktatorikusabban vezetett s velünk enyhén szólva nem rokon-szenvező állam.

Jugoszlávia megtámadásakor Anglia megszakította velünk a diplomáciai kapcsolatokat. Egyre közelebb kerültünk a háborúhoz.

1941 júniusában Németország megtámadta a Szovjetuniót. Románia három hadsereggel lelkesen csatlakozott.

Bárdossy miniszterelnök úgy vélte: ha Magyarország nem vesz részt a szovjetellenes háborúban, a németek Romániát fogják megjutalmazni – például Észak-Erdéllyel. Különben is, a német hadsereg eddig mindenütt, mindig villámháborúban győzött, nyilvánvalóan most is ez várható. Bárdossy tehát mindegyik egy lapra tett fel és bejelentette a képviselőházban, hogy Magyarország és a Szovjetunió között beállt a hadiállapot. A törvény szerint a háborút a képviselőháznak kellett volna megszavaznia; ez nem történt meg. Bárdossy törvénytelenül járt el, nyilván, mert attól tartott, hogy a képviselők nem szavaznák meg a háborút.

Ettől, 1941 nyarától kezdve Magyarország ügye vesztett ügy. 1941 decemberében az Amerikai Egyesült Államokkal és szövetségeseivel is hadiállapotba kerültünk; bukásunk csupán idő kérdése. Horthy kormányzó – éppen most! – elérkezettnek látja az időt a dinasztiaalapításra: 1942. február 15-én a képviselőház megszavazta Horthy István mérnök-repülőfőhadnagyot az ország kormányzóhelyettesévé.

A jobb sorsra méltó férfi harctéri szolgálatra jelentkezett, és fél év múlva, 1942. augusztus huszadikán a fronton repülőhalált halt. Apja ekkor hazaszólította Braziliában követként tevékeny fiát, ifjabb Miklóst, aki a világ másik felén világosan látta az összefüggéseket és hazája sorsának reménytelenségét.

1942 ősztől kezdve ifjabb Horthy Miklós mindent elkövetett, hogy hazája valamilyen módon kivonja magát a háborúból. Ő beszélte rá atyját (Bethlen István gróffal együtt) a Moszkvába küldött fegyverszüneti delegációra. De addig még két esztendőnek kellett eltelnie.

A két esztendő közül az 1943-as év a Donhoz kivezényelt második magyar hadsereg pusztulásának tragikus esztendeje. Két hét alatt több, mint százezer magyar férfi halt hősi halált, fagyott meg, esett fogságba. Alkalmatlan ruházatban, működés-képtelen fegyverekkel, sőt, fegyvertelenül és lőszer nélkül, rossz élelmezési körülmények között vérzett el egy magyar hadsereg, határaitól sokszáz kilométerre, teljesen értelmetlenül, illetve pusztán azért, hogy Horthy kormányzó arra hivatkozhasson a németek előtt: mi is meghoztuk a magunk áldozatát a német győzelemért.

Kállay Miklós, 1942 márciusától magyar miniszterelnök, óvatos lépéseket tett a háborúból való kilépésünk ügyében. Ezekről természetesen a német hírszerzés értesült leghamarabb. 1944. március 19-én a németek megszállták Magyarországot, Horthy kormányzó a helyén maradt, teljesítette Hitler óhajait, elrendelte – vagy tűrte – a zsidók deportálását (amit 1944 nyarán a pápai nagykövet erélyes tiltakozására átmenetileg beszüntetett). A szövetséges hatalmak 1944 nyarán légiflottájukkal megkezdtek Magyarország bombázását. Most már a polgári lakosság, asszonyok, gyerekek is a háború áldozataivá váltak. Házak, lakónegyedek, gyárok dőltek romba.

Horthy kormányzó tanácsadói sürgetésére 1944 őszén fegyverszüneti küldöttséget indított Moszkvába s elhatározta: bejelenti, hogy kilép a háborúból. A németek azonban elrabolták fiát, Miklóst, mire Horthy kormányzó átadta a hatalmat Szálasi Ferencnek és családostul, német őrizetben, Németországba távozott.

Addigra, 1944 őszére az ország nagy része már a szovjet Vörös Hadsereg ellenőrzése alá tartozott. Ezért a nyilasok jószerint

csak a fővárosban, a Dunántúlon és a Csallóközben tudtak garázdálkodni. De ez is elég volt ahhoz, hogy rossz hírünket keltsék a világban.

Különösen Budapest több hónapon át tartó ostroma volt vérfagyasztó: a polgári lakosság körében is számtalan áldozatot szedő harci cselekményekhez a nyilas söpredék bűntényei járultak. Teljessé vált a létbizonytalanság.

1945 áprilisában a szovjet hadsereg elfoglalta az egész országot. Az 1944. december 21-én Debrecenben megalakult nemzetgyűlés küldöttsége Moszkvában 1945. január huszadikán fegyverszünetet kötött. Eszerint: Magyarország visszavonja csapatait az 1937. december 31-i határok mögé; nyolc hadosztállyal részt vesz a Németország elleni háborúban; a Szovjetuniónak, Csehszlovákiának és Jugoszláviának háromszázmillió dollárnyi kártérítést fizet.

Kétségtelen, hogy Magyarország Trianon következményeként 1920 és 1945 között kényszerpályán mozgott. 1938-ig békés, politikai eszközökkel törekedett helyzetének javítására; 1938-tól kezdve egyértelműen Németország árnyékában és kegyeiből élt; 1941-ben fegyveresen is belépett a háborúba, végleg kiszolgáltatva magát Hitler önkényének. Az 1938-as magyar politikai fordulatot az (is) magyarázza, hogy a kormányzat úgy látta: az első világháború győztes hatalmai jóváhagyólag túrik Hitler erőszakos lépéseit. 1941 után viszont, bár a szövetséges hatalmak semmi kétséget sem hagytak afelől, hogy Magyarországra a háború után, háborús szereplésünk miatt, felelősségrevonás vár – nem tudtunk kikecmeregni a kényszerpálya dugóhúzójából; Hitler szomszédaival, elsősorban Romániával zsarolta Magyarországot.

Ifjabb Horthy Miklós, Kállay Miklós, Bethlen István és körük 1943-tól kezdve tudatosan keresték a kapcsolatokat a szövetséges hatalmakkal. De mert abban bíztak: 1944-ben a Balkán Fél-

szigeten történik meg a partraszállás (az angolok a magyar tárgyalófelekkel ezt el is hitték!) úgy vélték, Magyarország brit-amerikai megszállás alá kerül. (Horthy kormányzó ebben a szelvényben bízta meg a háború előtt nyugdíjazott Kiss János altábornagyot a honvédség erőinek átcsoportosításával.)

Magyarországot egyébként a szövetséges hatalmak mint már 1919-ben is, egyáltalán nem vették komolyan; akkori kormányaink valószínűleg okosabb, átgondoltabb, tervszerűbb átálási taktika esetén se vergődtek volna velük zöldágra.

Kétségtelen persze, hogy egy magyar emigráns kormány létrehozásának legalábbis gesztusértéke lehetett volna; akár Teleki Pál, akár maga Horthy Miklós alakíthatott volna ilyent. A háborúba való belépést, a Szovjetunióval vívott fegyveres harcot is elkerülhettük volna. Németország 1941–44 között csak jól jár egy éléskamrának használható, nem hadviselő országgal. Az erdélyi román, a felvidéki szlovák, a bácskai szerb, a kárpátaljai rutén, a muraközi szlovén lakossággal értelmesebb, barátságosabb kapcsolatokkal igen sok félreértés, atrocitás, gyűlölet és indulat elkerülhető lett volna. Szinte bizonyos, hogy ha 1944-ben egy háborúban addig részt nem vett, pihent, kiképzett, erős honvéd hadsereg áll fegyverben és védi az országot: a németek kétszer meggondolják, hogy megszálljanak-e bennünket. Ehhez persze az kellett volna, hogy Bárdossy ne jelentse be a hadiállapotot. Vagy hogy a közfelháborodás elsöpörje Bárdossyt az alkotmány lábbal tiprása miatt.

Ábrándok. Nem így történt.

Az első elkerülhető, súlyos mulasztás a földreform hiánya, végső fokon az ország demokratizálásának elmaradása. (Ideértve a valóban titkos, egyenlő választójogot, illetve annak hiányát.)

A kormány ezt azért volt képtelen dűlőre vinni, mert a nagybirtokosság Horthy kormányzót parvenünek tekintette; Habsburg-párti volt; Horthy nem akart velük ujjat húzni. Mikor Magyar Zoltán a miniszterelnök személyes támogatásával egy föld-

reformra utaló kiállítást rendezett – még ezt is betiltották. Ugyanakkor a nagybirtokos arisztokrácia gyűlölte Hitlert és a nemzeti-szocializmust; jó szövetséges lehetett volna velük szemben.

A középbirtokos vidéki középosztály pedig a megyei hivatalok révén fokozatosan beépült a hatalomba, semmiféle változás nem volt érdekük. A föld nélküli, vagy csekély földbirtokú parasztságnak nem volt igazi képviselte az országgyűlésben; a Kisgazda Párt nem igazán és nem egészen töltötte be ezt a feladatot. A szociáldemokraták a szervezett munkásságot képviselték.

Bethlen István gróf, a két háború közötti magyar politika egyik irányítója 1944 júliusában papírra vetett emlékiratában így fogalmazott:

„Hogyan sülyedhettünk idáig? A háború félelmetes vérzivatarai, a határainkon dúló végzetes veszélyek egymagukban nem magyarázzák meg e szomorú tüneteket. Érdemes ezért a tanulság kedvéért legalább egy rövid szemlét tartani az utolsó 10–15 év belpolitikai eseményei felett, annak kimutatása végett, hogy miképp tenyésztődött ki ezen idő alatt a közéletünkben a tudatlanságnak a selejtes elemekben fokozatosan mindent elnyelő gőgje, miként váltak fölöttünk újból úrrá a kártékony és üres jelszavak, és olyan célkitűzések, amelyek minden más komoly kérdést napról-napra jobban háttérbe szorítva elhomályosították ítéletünket a nemzet valódi helyzete felett, hogy miképpen fosztották meg a nemzetet szabadságjogaitól, ami lehetlenné tette a jobbak felvilágosító munkáját, valamint azt, hogy felvegyék a harcot a kóros miazmák ellen a nemzet érdekében...” (Bethlen István emlékirata, 1988.)

Hogy milyen végzetesen tévedtek el legjobbaink is a politika útvesztőjében, arra példa a háború alatt egyre tudatosabban politizáló, népinek nevezett mozgalom, melyre sok értelmes, haladni vágyó és hazaszerető magyar figyelt. Javaslataik, elképzeléseik számos elgondolkodtató mozzanatot tartalmaztak főleg a földreform, a választási és közigazgatási rendszer tekintetében. (Németh László, Kovács Imre, Féja Géza, Jócsik Lajos).

Azok a szegényparaszti rétegeket képviselő politikusok, akik 1945 előtt könyv alakban is közzétették programjukat, majd 1945 után miniszterekként kormányra kerültek, mint Veres Péter, a hajdani vöröskatona, vagy Erdei Ferenc, hagymaszövetkezeti szervező (*Magyar Paraszttársadalom*, 1941), nem hagytak kétséget afelől, hogy nem elégíti ki őket a kormány parasztpolitikája. Bibó István 1975 decemberében feljegyzett emlékezése szerint az 1943. évi balatonszárszói konferencián Erdei Ferenc elkötelezetten marxista előadását a többség meghökkenve, ellenérzésekkel fogadta; ezt a többséget Németh László és Karácsóny Sándor képviselte, Veres Péter pedig közvetítő álláspont-ra helyezkedett, „bár inkább Erdeihez állott közel”. (*Hitel*, 1989. I.) De ezek a közvetítők se tudtak, nem is akartak többféle irányzatot egyesítő nemzetben gondolkodni, hanem a hazánkra sajátos oly jellemző kirekesztő bölcsekedéssel önmagukat azonosították a nemzettel, mint hajdan a nemesség. Azt írta Veres Péter: „A parasztság az igazi magyarság.” A nem paraszti származású magyarokat „még támadni sem érdemes, csak azt mondani, hogy *nincs közünk hozzájuk*.” Az értelmiség műveltsége „nemzetközi álműveltség, amelyet Nyugat-Európa és Amerika nagyvárosainak aszfaltjáról és kultúrszemétdombjáról sodort ide a kapitalista forgószelel.” A nagyvárosi kisemberhez sincs semmi köze az igazi magyarnak. A kispolgár egyébként is könnyű préda, „*máma nyilas, holnap pedig hozzáánk csatlakozik, ha erőt és jövőt érez bennünk*.” (*Mi ér az ember, ha magyar*. 1940.)

És ne véljük, hogy csak Veres Péter vélekedett így; az amúgy is csak óhajokban létező nemzeti egység rég felborult, a vitathatatlanul békepárti, németellenes, hazaszerető, bár kétségkívül „úri értelmiségi” Szekfű-kört maga Bibó István is utálkozva utasította el magától – holott Világos után, legalább átmenetileg, mint emlékezhethetünk rá, az egész nemzet összefogott, arisztokratától a flamingókig. Bibó István:

„Miközben egymással vitáztunk, egy bizonyos kérdésben... nagymértékben egyetértettünk, abban tudniillik, hogy *nagyfo-*

kú ellenérzéssel néztük a németellenes összefogás akkor legláthatóbban megnyilvánuló formáját, melyet a Magyar Nemzet, Szekfű Gyula és egy sor, zömében legitimista úr és publicista fémjelzett: Erdei elsősorban az egész társaság konzervatív úri jellege, Németh László elsősorban a Habsburg-restaurációs hátsó gondolat, én pedig mindkettő miatt. (Hitel, 1989. 1.)

Ebben az eszmei megosztottságban, különös tekintettel a közlegő vörös hadseregre, politikai nézetektől függetlenül is fontos szerep juthatott volna a magyarországi kommunista mozgalomnak. De mivel a magyar hatóságok könyörtelen következetességgel és eredményesen üldözték az illegalitásba kényszerített kommunistákat, (lásd már Macartney idézett szemrehányását) olyannyira, hogy a háború utolsó éveiben is folytak a letartóztatások és kivégzések – ezért a legfeljebb néhány ezer magyar kommunista szava, eszmei mozgósító hatása nem érvényesülhetett. Kezdetleges eszközökkel sokszorosított röplapjaik, hírlapjaik elkészültük után néhány órával már a hatóságok kezébe kerültek. Ennek ellenére sikerült a Szociáldemokrata Párt és lapja, a Népszava révén, valamint néhány németellenes értelmiséggel teremtett kapcsolattal mozgalmukra és a hazát fenyegető végveszélyre felhívniok a figyelmet. Ne feledjük azt se, hogy itthoni vezetőik, akik a felszabadulás után miniszterként a kormányba kerültek, mint elsőként Rajk László (1946) majd Kádár János (1948) – 1944-ben letartóztatásban voltak.

A Veres Péter – és előtte már Szabó Dezső – által megfogalmazott „paraszti magyarság” eszméivel szemben irodalmilag azonos hatású fellépésre a marxisták-kommunisták közül Bálint György (1906–1943) volt a legalkalmasabb – (Veres Péternek két könyvét is ismertette, nagy rokonszenvvel, 1936, 1937) – akit azonban a zsidóüldözés és kommunista-üldözés már 1942-ben elhallgattatott. Bálint György Erdélyi József antiszemita költeményének bírálatában kifejtette, hogy ez a szociális demagógia a reakciós tömegpártok nagy fegyvere; „kézben tartani és mellékútra irányítani a legszegényebb tömegek dinamikus elégedetlenségét.” (Az Erdélyi-ügy, 1937.)

Ez a kirekesztő elégedetlenség, ez a szegényparasztságnak őszintén sok jót kívánó szorgos buzgalom, mely azonban ellen-szenvvel nézett minden értelmiségire, minden németből, szláv-ból, egyszóval nem tősgyökeres parasztból, zsidóból magyarrá vált állampolgárra – táptalaja lett másik végzetes bűnünknek, a zsidók üldözésének.

Tekintsük át a zsidóüldözéssel kapcsolatos rendeleteket és eseményeket.

1938. május 29. XV. törvénycikk: a sajtó-üggyvédi-mérnöki- és orvosi kamara tagjainak, továbbá minden üzlet, kereskedés, cég, vállalat alkalmazottainak legföljebb húsz százaléka lehet zsidó. Miniszterelnök: Imrédy Béla. A törvényt előkészítette: Darányi Kálmán előző miniszterelnök.

1939. február 3.: nyilas terrormerénylet a Dohány utcai zsinagóga ellen.

1939. május 5. IV. törvénycikk „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról.” Zsidó nem alkalmazható államhivatalnokként; magyar állampolgárnak zsidók csak akkor tekinthetők, ha bizonyítványuk 1914 júliusa előtti keletű; nem lehetnek lapszerkesztők, az 1938-ban felsorolt értelmiségi kamaráknak csak 6 százalék erejéig lehetnek tagjai; nem vezethetnek se színházat, se mozi. Állami egyedáruságot (pl. trafik) sem kaphatnak. Miniszterelnök: gróf Teleki Pál.

1939. május 6. Bethlen István gróf volt miniszterelnök tiltakozásul a zsidótörvény ellen, lemond képviselői mandátumáról és visszavonul a közéletből.

1941. április 16. A 2870. számú kormányrendelet a zsidó férfiakat saját ruházatukban, fegyver nélküli katonai munkaszolgálatra kötelezi. Miniszterelnök: Bárdossy László.

1941. augusztus 8. A XV. törvénycikk megtiltja a zsidók és nem zsidók házasságát egymás között. A nemi kapcsolat zsidó és nem zsidó egyének között fajgyalázás büntetnének minősül. Miniszterelnök: Bárdossy László.

1941. december 18. A szlovák állam pozsonyi nemzetgyűlése törvényt hoz a zsidók deportálásáról. Egyedül a Szlovákiai Magyar Párt képviselője, gróf Esterházy János szavaz a törvény ellen. (1957-ben, csehszlovákiai börtönben halt meg.)

1942. július 19. A VIII. törvénycikk hatályon kívül helyezi az 1895. XLII törvénycikket arról, hogy az izraelita vallásfelekezet a bevett vallások közé tartozik. Íme tehát 47 évet léptünk vissza a saját történelmünkben! Miniszterelnök: Kállay Miklós.

1942. szeptember 6. XV. törvénycikk: zsidóknak nem lehet mezőgazdasági ingatlanuk, földbirtokuk vagy bérletük. Miniszterelnök: Kállay Miklós.

1943 január: A 2. magyar hadsereg kötelékében fegyvertelenül bevetett zsidó munkaszolgálatos századok megsemmisülnek. Köztük számos jeles író, művész, tudós, orvos, gyáripáros, üzletember és még több vagyontalan, egyszerű polgár.

1944. március 29. Az 1200., 1210., 1220., 1230., 1240. számú kormányrendeletek megszüntetik a zsidók (ügyvédi, orvosi, művészi) kamarai tagságát; megtiltják, hogy háztartási alkalmazottként működjenek; elrendeli, hogy ruhájukon feltűnő helyen sárga csillagot viseljenek; a tömegközlekedési eszközökön csak a kijelölt kocsikon közlekedhetnek, bizonyos nyilvános helyeket – pl. egyes éttermek, kávéházak – nem látogathatnak. Miniszterelnök: Sztójay Döme altábornagy.

1944. április 26. Az 1610. sz. rendelet elrendeli a zsidók összeköltöztetését, lakásaik igénybe vételét. Megkezdődik a vidéki magyar zsidóság deportálása.

1944. június 15. Kolozsvár–Borcsa Mihály kormánybiztos nyilvánosan megsemmisít 447 627 darab, zsidó írók által írt könyvet.

1944. november 3. A 3840. számú rendelet szerint a zsidók vagyona az állam tulajdonába megy át. Aláírója: Szálasi Ferenc nemzetvezető.

Ez a döbbenetes adathalmaz jól mutatja, hogyan sülyedtünk lépésről-lépésre egyre mélyebbre. Tegyük fel, hogy Darányi

Kálmán még elhitette magával: az első törvény nem is olyan borzasztó. De aztán gördült a kő, és jött a többi. Könyörtelen következetességgel. Az itt felsorolt rendeletek és események mögött hivatalnokok légiónja áll, akik szövegeznek, előkészítenek, iktatnak, végrehajtanak és a végrehajtást ellenőrzik. Ha törvényt hoznak, akkor ott az egész képviselőház, annak teljes apparátusa.

Külön kérdés, hogy ki tekintendő zsidónak?

Az első törvény szerint az, akinek ez a vallása.

A további törvények szerint az, akinek egyik nagyszülője zsidó vallású (volt).

Ez a meghatározás önmagában botrányos, szégyenletes és jogilag képtelen. Már maga a meghatározás nemzeti szégyen. Hogyan lehetett ilyen törvényt egyáltalán kitalálni? Ráadásul ez a meghatározás a magyar nemzeten belül is be nem gyógyuló sebeket ejtett. Hány keresztény vallású, magát lelkes magyarnak és hívő kereszténynek tudó embert ért pörölycsapásként az őskutatás során szerzett felismerés: mert nagymamája a múlt században zsidó vallású volt, most ő is zsidónak számít? Miféle barbár gondolatmenet szülte ezt a rendelkezést? Ki találhatta ki? Hiszen akkor ugyanígy németté kellett volna nyilvánítani mindenkit, akinek egyik nagyszülője német, szlováknak, szerbnek, romának, akinek ősei között szlovák, szerb, román található... A magyar nemzettudat brutális lábbal tiprása ez a megfogalmazás. Ettől kezdve nincs magyar ember, legföljebb csak az, *akit a hatóság annak nyilvánít*. A magyar nemzet szétesésének tragikus pillanata ez.

De lépünk tovább. Az 1938-ban zsidó vallású, magukat zsidóknak valló embereket miért, milyen alapon kellett kirekeszteni a társadalomból? Miért éppen őket? A magyar zsidóság a történelem folyamán mindig a nemzet ügye mellé állott, tízezrekre megy az első világháborúban hősi halált halt magyar zsidók száma. Sokuknak kitüntetésük, vitézségi érmük van. Elvesztettük jogunkat a felháborodásra, amiért 1920 után Cseh-

szlovákiában, Romániában, Jugoszláviában üldözték a magyarokat – hiszen ott csak azt tették velük, amit most mi teszünk a zsidókkal... Ha – tegyük fel – egyetlen egy zsidó ember se pusztult volna el 1938 és 1945 között Magyarországon, ez a törvény akkor is botrányos és embertelen. A magyar nemzet megfosztotta önmagát értékes, hasznos, jó szándékú hazafiak százezreitől, akár azért, mert megvonták tőlük a munkalehetőséget, akár mert megölték őket, akár mert kivándorlásra kényszerültek.

Aztán a saját ruhában végzett, fegyvertelen harctéri munkaszolgálat. Szakemberek tömegét pazarolta el így az ország; orvosok, mérnökök, tudósok nem a szakmájukban dolgoztak, hanem árkot ástak, aknát szedtek. Akik sebesülteket gondoztak, azok nagyobb hősiességgel működtek, mint a harcoló katonák: hiszen fegyvertelenül mentették ki a sebesülteket a frontvonalból. Tudjuk, hogy a munkásszázadok legénysége és parancsnokai azt a feladatot kapták: egyetlen élő zsidó se jöhet haza a frontról. Ezt persze nem kormányrendelet írta elő, hanem „csak” szóban terjesztették. Itt már szabályos emberirtás folyik és nem német, hanem magyar közreműködéssel. Egyetlen más ország sem küldött ki a frontra zsidó munkaszolgálatosokat; a németek se. Az intézkedés tehát kivívta a németek ellenérzését, hiszen a magyar hadvezetőség harcoló alakulatok közé kevert zsidókat; a magyar katonai célokat pedig nem szolgálta. (Ennek részleteiről lásd: *Requiem egy hadseregért* című könyvemet.)

A magyar nemzet, a magyar társadalom aggasztó bomlási tüneteinek vagyunk tanúi. Lassan senki sem lesz azonos önmagával. Ki a magyar? Veres Péter szerint: a magyar paraszt. Csak-hogy a magyar paraszt erényeit (és hibáit) nem fajtája, nem fajtabeli különlegessége, hanem *foglalkozása, életmódja határozta meg*. A magát középosztálynak nevező, többnyire hivatalnokitanítói-értelmiségi réteg szerint viszont: ők az igazi magyarok. 1920 után tényleg kialakult egy – alsóbb szinten – gyakorlatilag kétségkívül országirányító réteg, mely túlnyomó részt már nem a nemességből toborzódott, hanem kisiparosok, földművesek,

mesteremberek, kereskedők, hivatali altisztek, vasúti alkalmazottak, villamoskalauzok, tanyai tanítók, falusi lelkészek gyermekeiből, akik valóban odaadó hűséggel szolgálták hazájukat, de akiket a kormányzat nem vett komolyan, gyakran még „úriember”-számba sem, hanem csak kihasznált. Ezek egy része a nemzetiszocialista demagógia csapdájába esett, más részük csöndes kárörömmel figyelte az „igazi” urak csődjét, tehetetlenségét, kudarcait, háborús félelmeit. Ennek a rétegnek pontos képét adja a *Doktor Kovács István* vagy *A harmincadik* című film. Ezek személyesen talán nem akartak ártani a magyar zsidóságnak, de kapva kaptak a lehetőségen, hogy a helyükbe nyomulhassanak; állásokba, hivatalokba, üzletekbe, hírlapok szerkesztőségeibe, színházakba, lakásokba...

Tudják magukról, hiszen kötelező az ősnnyomozás, hogy családjukban szláv, német, román, dalmát ősök vannak, tehát nem „fajmagyarok”, viszont ezzel szemben legalább *nem* zsidók, s ezzel a *nem*-mel, ezzel a negatívummal válnak mégis igazoltan magyarrá. Ismét a régi vétkünknel tartunk: nem tudjuk meghatározni, hogy kik vagyunk, ezért a könnyebb végét fogva meg a dolognak, azt határozzuk meg, hogy ki *nem* magyar. A tagadás, a kirekesztés, mint érdemszerzési lehetőség.

Van aztán a háborús magyar társadalom bomlásának a tudomány által kellőképpen máig nem elemzett jele: a lakosság tömeges menekülése Németországba 1944 őszén és 1945 kora tavaszán. Ezerszázéves államunk történetében példátlan méretű tömegben özönlötték el a menekülő magyarok a Német Birodalom országújtjait. Több, mint egymillió ember hagyta el hazáját, kevesebb, mint fél esztendő alatt. További sok száz ezer ember menekült el Erdélyből és a Délvidékről. Valóságos népvándorlás! Ilyenre sem a tatár betörés, sem a török hódítás korában nem volt példa. Ezt az emberözönt csak részben magyarázza a Vörös Hadsereg től, egy új, más társadalmi rendtől, a felelősségre vónástól való félelem. Ekkora tömeg a nyilas rendszer hívének se nevezhető; egymillió ember az ország akkori magyar lakosságá-

nak (a nemzetiségeket leszámítva) éppen egytizede. Fantasztikus szám. Mit jelent ez? Lényegében azt, hogy a lakosság *feladta*. Elhagyta fészket, melybe belepiskított (vagy belepiskítottak). Fel se merült bennük, a távozókban, hogy ki is lehetne takarítani. Elegük volt. Első háború, Trianon, második háború, nyilasok, németek, légebombázások, most az oroszok, pánik, rettegés, a közelgő front fenyegető moraja... Már nem tudtak reménykedni, nem tudtak bízni, sem önmagukban, se a nemzetben. Egy nemzet pusztulásának aggasztó tünetei ezek.

Számítsuk ide a háborúban elpusztult mintegy hétszázötvenezer embert. A kilencszázezer hadifogságba esett férfit. Az otthonából a Szovjetunióba közmunkára hurcolt negyvenezer férfit és nőt. Lassan kishíján hárommilliós számot kapunk. (Föglein Gizella adatai a *Magyar Nemzet* 1989. január 2-i számában.) Igaz, hogy a Németországba menekültek közül a fele 1947-ig visszaszivárgott, mert a körülményeket mégis kedvezőeknek ítélték, de ez nem változtat a tényen, hogy elmenekültek. Lakást, házat, ingatlant, vagyont, családtagokat faképnél hagyva. Azért vélhető ez a tömegméretű elmenekülés társadalmunk betegségtünetének, mert 1956-ban, egy újabb válság idején megismétlődött. A menekülőknak eszébe se jutott, hogy megkísérelhetnének rendet teremteni, új életet kezdeni. Reményüket vesztették és persze rettegtek is.

Megállapítható tehát, hogy Trianon után huszonöt évvel, a külső csonkítások után egy nagyméretű belső csonkítás, egy önpusztítás folyamata kezdődött el, mely a mai napig sem ért véget, hiszen ide sorolhatjuk sok között az öngyilkosságok egyre növekvő számát is. Ami viszont azt jelzi, hogy a mindenkori magyar kormányoknak a mai napig nem sikerült megteremteniök a magyar társadalom egészséges biztonságérzetét. Nem él a hit, hogy valamiért csak vagyunk a világon?

A debreceni ideiglenes nemzetgyűlés december 22-én, Budapest ostromának kezdetén megválasztotta az ideiglenes nemzeti kormányt.

Miniszterelnök: vitéz Dálnoki Miklós Béla vezérezredes, (1890–1948) az első hadsereg volt parancsnoka. Pártonkívüli.

Külügyminiszter: Gyöngyösi János (1893–1951) tanár, békescabai hírlapíró. Kisgazdapárti.

Belügyminiszter: Erdei Ferenc (1910–1971) jogvégzett házműszövetkezeti szervező, író. Parasztpárti.

Honvédelem: Vörös János (1891–1968) vezérezredes, a honvéd vezérkar volt főnöke. Pártonkívüli.

Földművelésügy: Nagy Imre (1896–1958) kommunista pártmunkás, 1921-ben tért haza orosz hadifogságból, 1928-ban emigrált, a Szovjetunióban élt, ott a „Kossuth-rádió” egyik szerkesztője volt. Kommunista Párt.

Igazságügy: Valentiny Ágoston (1888–1958) szegedi ügyvéd, polgármester. Szociáldemokrata Párt.

Kereskedelem és közlekedésügy: Gábor József (1893–1964) építőmunkás, turkesztáni pártelnök, 1943-tól antifasiszta iskola vezetője, a Szovjetunióban élt. Kommunista Párt.

Közellátás: Vitéz Faragho Gábor (1890–1953) altábornagy, 1940–41-ben moszkvai katonai attasé. Pártonkívüli.

Népjólét: Molnár Erik (1894–1966) jogász. Pártonkívüli.

Pénzügy: Vásáry István (1887–1955) debreceni polgármester. Kisgazdapárt.

Vallás- és közoktatásügy: gróf Teleki Géza egyetemi tanár, Teleki Pál fia. Pártonkívüli.

Az első, ideiglenes magyar kormány miniszterelnöke tehát pártonkívüli, magyar királyi tábornok; két másik miniszter is magyar tábornok; pártonkívüli gróf Teleki Géza és (egyelőre) így szerepel Molnár Erik is. A Kisgazdapártot ketten képviselik, a Szociáldemokrata Pártot és a Parasztpártot egy-egy miniszter.

A két kommunista miniszter, Nagy Imre és Gábor József a Szovjetunióból tért haza, mindketten tizenkilencesek, de a Tanácsköztársaság idején Oroszországban tartózkodtak.

A kormány első külpolitikai lépése a Németország elleni hadüzenet (december 28.). Előzőleg, december 24-én, karácsony vigiliáján végezték ki az ország másik felében, Sopronkőhidán Bajcsy-Zsilinszky Endrét a nyilasok.

1945. január 26-án megalakult a háromtagú Nemzeti Főtanács, mely ideiglenesen az államfői jogokat gyakorolta. Tagjai: a miniszterelnök; Zsedényi Béla (1894–1955) evangélikus jogakadémiai tanár; és Gerő Ernő, a Szovjetunióból érkezett, a Kommunista Párt tagja.

Alig látott munkához az ideiglenes kormány, alig szabadult fel a főváros súlyos harcok után, február 4. és 11. között a győztes hatalmak a Krim félszigeten, Jaltában döntő tanácskozássra gyűltek össze, melyen eldöntötték Európa további sorsát.

Február 23-án és 24-én a felszabadult Budapesten a Kommunista Párt kongresszust tartott, főtitkárrá Rákosi Mátyást választották.

Március 17-én megkezdődik a földreform, a földosztás.

Április ötödikén, csaknem egy időben az ország felszabadulásával, Csehszlovákia megfosztja a területén élő magyarokat állampolgárságuktól, kizárja őket a pártokból; minden magyar sajtóterméket betiltanak. „Csehszlovákia 1939-es felbomlásáért a szlovákiai magyar nemzeti kisebbség a felelős.” Megkezdődnek az intézményes szlovákiai magyarüldözések.

Az ideiglenes kormány április 11-én felköltözött Budapestre.

Májusban átalakult a kormány. A Nemzeti Főtanács Gerő Ernőt (Gábor József helyett) közlekedési miniszterré, Nagy Ferencet (Kisgazdapárt) újjáépítési miniszterré nevezte ki.

Jelképesen tekintve szépen állt össze az első magyar felszabadult kormány: három tábornok, kettő közülük a kormányzó személyes bizalmasa; egy arisztokrata földrajzprofesszor, a hála révén a háború elleni nemzeti tiltakozás szimbólumává vált

Teleki Pál fia; három kisgazdapárti értelmiségi, a háború előtti legfontosabb ellenzéki párt képviselőjében; egy szociáldemokrata ügyvéd, a háború előtti legálisan szervezett munkásmozgalom képviselőjében; a most szerveződő, de a közéletben a népi irodalom révén a harmincas évek óta jelenlévő parasztpárt nevében egy szociográfiai író, tehát egy *író*, történelmünkben először a fontos belügyi tárcát képviseli; az *itthon szerveződött*, 1945 előtti Magyar Kommunista Pártot csak egyetlen ember képviseli, Molnár Erik, de őt is pártonkívüliként jegyzik, ki tudja, miért; talán, mert magát az *igazi* pártot a Moszkvából hazatért Gerő Ernő, Nagy Imre, és, rövid ideig, Gábor József személye jelenti a kormányon belül.

Tényleges hatalma persze nincs még ennek a kormánynak, a hatalom egyelőre a győztes szovjet hadsereg kezében összpontosul, illetve a katonai Szövetséges Ellenőrző Bizottságban (SZEB) melynek vezetői szovjet tábornokok, de amerikai, angol, francia tiszték is részt vesznek működésében.

A magyar nép, a magyar falu a maga módján reagál az új helyzetre; tényleg felszabadultak, szervezkednek, folyik a földosztás, alakulnak a különböző falusi szövetségek és bizottságok, némelyikben valóságos külön kis köztársaság létesül, tizenkilences kommunisták vezetésével, kormánnyal, határokkal, és jaj annak, ha valaki a megyeszékhelyről be merészné tenni a lábát. A szovjet és a magyar igazgatás csak ügyel-bajjal szereli le ezeket a „miniköztársaságokat”, melyek azonban kétségtelen jelei egy nép, egy eddig elnyomott osztály öntudatra ébredésének. A szerveződő pártok kemény küzdelemben igyekeznek maguknak a megyei hatalmat biztosítani; a kommunista párt a megyei vezető tisztségek: főispán, alispán, szolgabíró, járásbíró, főjegyző megszerzésére törekszik. A Szovjetunióból a már 1944 őszén Szegeden tevékeny Vas Zoltán sürgetésére 1945 elején hazatért Rákosi Mátyás „csupán” a kommunista párt szervezésével foglalkozik, mint megválasztott főtitkár. Feltűnő, hogy az itthoni, 1945-ig illegális magyar kommunisták egyelőre nem

kapnak országos feladatokat. Kulcs szerepe Gerő Ernőnek van, úgy tűnik, ő a tényleges vezető, Rákosi inkább jelképes személy; Gerőnek hármas fontos funkciója van: az államfői hatalmat helyettesítő Nemzeti Főtanács egyik tagja; közlekedési miniszter; és a Kommunista Párt Központi Vezetőségének tagja. A Kommunista Párt egyelőre nem annyira országos- vagy kormányfunkciók megszerzésére törekszik, a fontos „kisebb” pozíciókat szerzi meg, a rendőrség, a hadsereg, a hírközlés keretein belül. Mivel a földművelésügy minisztere kommunista: Nagy Imre, aki a Tanácsköztársaság idején itthon se volt (1921-ben tért haza a hadifogságból), tehát „tiszta lap” – a Kommunista Párt iránti rokonszenv, hála a földosztásnak és Nagy Imrének, nagy mértékben növekszik az addig földtelen, vagyontalan dolgozó szegényparasztság körében.

Gyógyulni kezdenek tehát a sebek, s miközben az atombomba 1945 nyári fölrobbantása-ledobása Japán fölött rettegésbe ejti az emberiséget (és diadalmámorba az amerikai közvéleményt), nálunk egy új világ alakul, s ezt csak a pénz, a pengő száguldóan gyors romlása felhőzi be. De éppen a pénz romlása miatt (is) illik megemlékezni arról, hogy kis európai országok erejükön felüli áldozatokat hozva segítik élelmiszer- gyógyszer-ruhaadományokkal a magyar népet, pedig néhány hónapja még ők is Hitler csizmája alatt nyögtek; Hollandia; Dánia, melynek lakossága nem felejt, hogy az 1944 őszén odavezényelt magyar honvéd-alakulatok a dán nemzeti fölkelést támogatták; a norvégok, a semleges országok közül pedig a svédek, akik, mint köztudott, 1944-ben is nagy szolgálatokat tettek az üldözötteknek. Budapest és néhány magyar nagyváros utcáin ismerős kép a vöröskeresztet viselő egyenruhás dán, svéd, holland nők alakja. Az egyetemek diáksága azért nem halt éhen, azért tudott tanulni, mert az egyetemi-főiskolai konyhákat ők látták el. Ezek a hollandok, dánok, svédek nem a megkötendő békeszerződés feltételeit fogalmazgatták, nem a minél hatásosabb katonai ellenőrzést szervezték, mint a győztes nagyhatalmak, hanem csu-

pán és egyszerűen *csak* segítettek rajtunk. Az újabb magyar nemzedék ezt már nem tudja, pedig nem illik feledni.

Közben szivárogni kezdenek hazafelé a hadifoglyok, szovjet, amerikai, francia fogságból, melyek közül a francia fogolytáborok voltak a legszörnyűbbek – pedig hány francia hadifoglyon segítettünk mi magyarok a háború alatt! (Erről könyv és film is készült.) Hiába, Trianon óta nincs szerencsénk a franciákkal.

Az új Magyarország legnagyobb próbája az 1945. november negyedik országos képviselőválasztás.

A választás eredménye igazolja az országon belüli természetes jogfolytonosságot: a háború előtti és alatti két, legális ellenzéki, tehát háborúellenes párt kapta a legtöbb szavazatot: Kisgazdapárt 245 mandátum, Szociáldemokrata Párt 69 mandátum; a hagyományokra visszatekintő, de csak most létesült Parasztpárt 23 mandátum; a mindig apró pártnak számító Polgári Demokrata Párt 2 mandátumot szerzett. Tehát az 1945 előtt ismert és tevékeny pártok, azok, amelyek a közvélemény előtt az ellenzékét jelentették, összesen 339 mandátumot, elsőprő többséget szereztek. A Magyar Kommunista Párt hetven mandátumot kapott, ami ahhoz képest, hogy 1945 előtt illegalitásban dolgozott, szép számnak mondható.

Elvileg tehát a Kisgazdapártnak kellett volna kormányt alakítania, hiszen az ő 245mandátumával szemben az összes többi párt csupán 164 mandátumot szerzett. Ez azonban az adott viszonyok ismeretében nem lett volna ésszerű. Ezért az államfői hatalmat gyakorló Nemzeti Főtanács november 15-én az alábbi összetételű kormányt nevezte ki:

Miniszterelnök: Tildy Zoltán (1889–1961) református lelkész, Kisgazdapárt. Tildy már 1945 előtt is képviselő volt, akkor is a Kisgazdapártban, s mint ilyen a közoktatásügyi, a pénzügyi, sőt a véderőbizottság tagja, tehát elismert tekintélyű politikus.

A Kisgazdapárt hat tárcát kapott:

Külügy: Gyöngyösi István (1893–1951).

Honvédelem: Tombor Jenő (1880–1946) vezérezredes, az el-

ső világháborúban vezérkari alezredes, Stromfeld Aurél bizalmasa, 1920 után gyógyszerész és hírlapíró – ő írta a *Magyar Nemzet* háborús helyzetelemzéseit, erősen bíráló hangnemben.

Földművelés: Kovács Béla (1908–1959) a Kisgazdapárt főtitkára.

Közellátás: Bárányos Károly (1892–1956) 1945előtt földművelésügyi államtitkár, a „Hangya” szövetkezet igazgatósági tagja.

Pénzügy: Gordon Ferenc (1893–1971, Buenos Aires), alapításától 1945-ig a Corvin Áruház igazgatója, emigrációja után a Siemens-cég dél-amerikai képviselője.

Tájékoztatás: Balla Antal (1886–1953) egyetemi tanár, közgazdasági író.

Újjáépítés: Antall József (1896–1974) 1945-ig a m.kir. belügyminisztériumban a lengyel menekültügyek előadója; a legmagasabb lengyel kitüntetés birtokosa, Varsóban utca van róla elnevezve.

A Szociáldemokrata Párt tárcái:

igazságügy: Ries István (1885–1950) ügyvéd,

Iparügy: Bán Antal (1903–1951, Zürich) uradalmi gépész, kereskedelem: Rónai Sándor (1892–1965) kőműves.

A Parasztpárt tárcája:

vallás- és közoktatásügy: Keresztúry Dezső (1904–) tanár, író,

A Kommunita Párt tárcái:

belügy: Nagy Imre,

közlekedésügy: Gerő Ernő,

népjólét: Molnár Erik.

Ezenkívül három állam-miniszter: Dobi István a Kisgazdapárt, valójában a Kommunista Párt képviselőjében; Rákosi Mátyás, Kommunista Párt; Szakasits Árpád, Szociáldemokrata Párt.

A kormány mellett, tőle függetlenül működött az igen széles, mondhatni korlátlan hatáskörű Gazdasági Főtanács, melynek elnöke a miniszterelnök, titkára Vas Zoltán, Kommunista Párt.

Mint látható, a tárcák elosztása számarány szerint korrekt; a Kisgazdapárt tárcái közül azonban a miniszterelnöki poszton kívül csak a külügy és honvédelem a fontos, a pénzügyeket valójában a gazdasági főtanács irányítja. A külügy feladata a majdani békeszerződés előkészítése, a honvédelemé pedig a magyar hadsereg demokratikus újjászervezése.

A Szociáldemokrata Párt közfigyelemben részesülő tárcája az igazságügyi: folyik a per Bárdossy és Imrédy egykori miniszterelnökök, Szálasi Ferenc nyilas nemzetvezető, valamint több száz bűntársuk ellen. (Bárdossyt 1946. január 10-én, Imrédyt február 28-án, Szálasi március 12-én végezték ki.)

Gyöngyösi külügyminiszter első külföldi útja (december 3–6) Prágába vezet, ahol eredménytelen tárgyalásokat folytat a csehszlovákiai magyar kisebbség ügyében.

Az alig egy hete működő kormány első erőpróbája a Szövetséges Ellenőrző Bizottság utasítása: ki kell telepíteni a magukat 1945 előtt német anyanyelvűnek valló magyarországi németeket (svábokat). A kitelepítés végrehajtása ijesztően emlékeztet a zsidók 1944 nyári deportálására (zárt vagonok, hátrahagyott ingóságok és ingatlanok), a közvéleményben felháborodást és nyugtalanságot kelt.

Gerő közlekedési miniszter látványos sikere, mellyel a Kommunista Párt népszerűsége nő: a Kossuth-híd (szemben a Parlamenttel) felavatása a zajló Dunán 1946. január 18-án.

A másik kommunista miniszter, Nagy Imre a rendőrség és ezen belül a politikai osztály megszervezésével van elfoglalva, bár a politikai osztály fokozatosan önállósul és még a miniszterelnöktől is függetleníti magát. (Vezetője Péter Gábor.)

Ez a mintaszerű koalíciós egyensúly a köztársaság kikiáltásáig tart. Magyarország a békeszerződések megtárgyalásának kezdetére mindenképpen államformát kell, hogy változtasson. A magyar kormány érthetően nem óhajt királyság képviselőjeként megjelenni a konferencián, el akarja kerülni az 1921-es

kínos konfliktusokat; ezért, a közvélemény nagy részének egyetértésével, a képviselőház 1946. február elsején kikiáltja a köztársaságot. A köztársaság elnökévé Tildy Zoltán addigi miniszterelnököt választják. Miniszterelnök: Nagy Ferenc (1903–1979, Fairfax, USA) a Kisgazdapárt országos elnöke, 1945 nyarán újjáépítési miniszter. Nagy Ferenc Tildy Zoltánnal együtt már 1945 előtt a Kisgazdapárt tekintélyes képviselője volt, a társadalompolitikai bizottság tagja.

Az új miniszterelnök erélyesebb és következetesebb, mint az előző; ennek folytán a Kommunista Párt a kormányon belül is szervezkedik. Március ötödikén megalakul a Baloldali Blokk, a Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Parasztpárt szövetsége. Ily módon a Kisgazdapárt miniszterelnökkel együtt hét miniszterével szemben a kormány többi hét tagja állt, továbbá a két államminiszter, Dobi és Rákosi.

Megváltozott az arány a képviselőházban is: a Kisgazdapárt vitathatatlan abszolút többsége gyengült, mert vele szemben most már 162 főnyi ellenzék állt. Hogy ez a számarány tovább változzék a Baloldali Blokk javára, a Kommunista Párt támadni kezdte a Kisgazdapárt hangadó képviselőit, azon a címen, hogy ezek a képviselők a demokrácia ellenségei. A Kisgazdapárt engedett a vádaskodásnak és március 11-én húsz képviselőjét kizárta a pártból, Desseffy Gyula grófot pedig, a *Kis Újság*, a pártlap főszerkesztőjét, harcos antifasisztát, leváltotta. A húsz képviselő Sulyok Dezső, (1897–1965, New York) pápai ügyvédnek, az ellenállási mozgalom tagjának vezetésével új pártot alapított: *Szabadság Párt* néven. Vezetői közé tartozott Vásáry István, a debreceni kormány pénzügyminisztere és Nagy Vince.

Nagy Ferencnek és általában a Kisgazdapártnak ezt a könynyelmű engedékenységet a közhangulat magyarázza. Javában folytak az igazolási eljárások; minden állampolgárnak egy bizottság előtt kellett megjelennie, ahol a vezető pártok megbízottai kihallgatták és 1945 előtti tevékenységét minősítették. Akit nem igazoltak, elveszítette állását. Egyre szaporodott az interná-

lótáborokban ítélet nélkül fogvatartottak száma. A háborús bűnösök elleni perek is folytatódtak. A tanúkihallgatásokba, nyomozásokba egyre több, vétlen tanú és belekeveredett; a *Szabad Nép* naponta leplezett le „reakciós” politikusokat. A bíróságok hangneme, noha a vádlottak bűnösségéhez nem fért kétség és a rájuk szabott ítélet megérdemelt volt, egyre durvult és egyre fenyegetőbbé vált. A belügyminisztérium irányításáról, Nagy Imre március 20-án lemondott és a tárcát Rajk László vette át.

Áprilisban a miniszterelnök, a külügyminiszter, Gerő Ernő közlekedésügyi miniszter és Szakasits Árpád államminiszter kíséretében Moszkvába utazott, hogy megsürgesse a magyar hadifoglyok hazaszállítását és enyhítést kérjen a kemény jóvátételi feltételek végrehajtásában. Júniusban az USA-ba utazott a miniszterelnök, külügyminisztere, valamint Ries István igazságügyminiszter és az angolul kifogástalanul beszélő Rákosi Mátyás államminiszter társaságában. (Sztálin ettől kezdve gyanakvással tekintett Rákosira.) A tárgyalások eredményeképpen az amerikai kormány visszaadta a Magyar Nemzeti Bank (nyilasok által) nyugatra szállított aranykészletét és más értékeket. Így módon sikerült megkönnyíteni a tervezett pénzügyi stabilizációt; az infláció ugyanis ekkorra már csillagászati méreteket öltött.

A nagyhatalmakkal tehát valamennyire rendeződni kezdett a viszony; viszont szomszédainkkal egyre feszültebbé vált. Romániát kivéve, ahol Groza Péter miniszterelnök a magyar nemzetiség számára kedvező létfeltételeket teremtett (kolozsvári magyar egyetem, színházak, főiskolák, könyvkiadók, hírlapok). A csehszlovák hatóságok nyíltan üldözték a magyar lakosságot, és csak annak a sorsán enyhítettek, aki kérvényezte a szlovák népbe való fölvételét. (A Szlovák Nemzeti Tanács 1946. június 17-én kelt 20 000 I-IV. sz. rendelete.)

1946. augusztus elsején érvénybe lépett az új pénznem: a forint. A forintnak néhány éven át magas vásárlóértéke volt. Ez a pénzügyi reform, melyet a közvélemény elsősorban Vas Zoltán személyének tulajdonított, nagy mértékben növelte a Kommu-

nista Párt népszerűségét. (Noha a forint megteremtésében a kiskgazdapárti Gordon Ferenc pénzügyminiszternek, munkatársainak és külföldi tanácsadóknak is döntő szerep jutott.)

1946. augusztus 20-án az újjáépítés látványos eredményeként átadták a forgalomnak az elkészült Szabadság (volt Ferenc József) hidat.

A párizsi béketárgyalásokra egy immár szilárd pénzügyi helyzetű, újjáépülő, demokratikus köztársaság miniszterelnöke utazik el szeptemberben.

Az immár egyre közelebbi időpontra várható békekötés folyamatát, amikorra Magyarország a Szövetséges Ellenőrző Bizottság gyámkodása alól felszabaduló, teljesjogú európai államává válik, egyre inkább belpolitikai nyugtalanságok zavarják.

A Kiskgazdapárt megelégedi Rajk László belügyminiszter és a rendőrség túlkapásait és szeptember 12-én 121 szavazattal 59 ellenében leszavazza. A Kiskgazdapárt politikai bizottsága már a nyár folyamán, július 19-én panaszt tett a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál Rajk belügyminiszter túlkapásai ellen. Rajk ennek ellenére nem mond le, ami kötelessége lenne, hanem a helyén marad és ezt a Kiskgazdapárt tudomásul veszi. Újabb jele a gyengeségnek és bizonytalanságnak. Nyilván nem óhajtják a közelgő békeszerződés kedvezőnek remélt hangulatát belpolitikai civódásokkal megzavarni. De éppen ezt használja ki a Baloldali Blokk: az eddiginél is hangosabb agitációba kezdenek a Kiskgazdapárt reakcionáriusnak nevezett tagjai ellen. Novemberben lemond Balla Antal tájékoztatási miniszter, utódául a Kiskgazdapárt a Baloldali Blokk szemében népszerű Bognár József közgazdászt, középiskolai tanárt állítja.

Decemberben Pfeiffer Zoltán igazságügyi államtitkár kényszerül lemondásra, aki rövidesen új pártot alapít.

És miközben a Csehszlovák állam a Csallóközben megkezdte az ottani magyar lakosság deportálását Nyugat-Csehszországba, az onnan kitelepített német lakosság helyére, illetve átkergetését a Dunán Magyarországra (a gyorsabb csónakokba-tutajokba száll-

lást sürgetve, időnkénti géppuszkasorozatokkal) – megkezdődik a szénbányák államosítása (november 26.)

Már szétküldték a meghívásokat a Párizsban tartandó békeszerződés 1947 februárjában történő aláírására, amikor Rajk belügyminiszter és nyomozói újabb bombát robbantanak: mint jelentik, a magyar államrendőrség budapesti főkapitányságának vezetője, Münnich Ferenc széles körű államellenes összeesküvés nyomára bukkant; letartóztatták Dálnoki Veress Lajos vezérezredest, 1944-ben az erdélyi hadsereg parancsnokát, aki 1945-ben szabadult a Gestapo börtönéből, továbbá: Arany Bálintot, Donáth Györgyöt, Héder Jánost, Kiss Károlyt, Mistéth Endrét, Saláta Kálmánt, Szentiványi Domokost, Szentmiklóssy Istvánt, Gyulay László, Hám Tibor, Horváth János, Jaczkó Pál, Kiss Sándor, Vatai László és Vörös Vince képviselők mentelmi jogát felfüggesztették. További tizenhárom képviselőt a Kisgazdapárt kizárt soraiból; emiatt öten kiléptek, egy pedig lemondott mandátumáról.

A választásokon túlnyomó többséget szerzett Független Kisgazdapárt a békeszerződés küszöbén le van fejezve. Rajk László belügyminiszter rendkívüli minisztertanácson ismertette a nyomozás eredményét. Révai József, a *Szabad Nép* főszerkesztője vezércikket írt: „Összeesküvők és cinkosok”. (1947. január 5.) Ebben a Kisgazdapártot köztársaság-ellenes pártnak, a nép elenségének bélyegezte.

A közvélemény nyugtalan, fél, zavart. A főváros, az ország tele van igazoltató járőrökkel. Sokan tudják, hogy a letartóztottak a háború alatti magyar ellenállási mozgalom hősei. Ők esküdtek volna össze hazájuk ellen?

Ebben a hangulatban írják alá Párizsban, 1947. február tizedikén a békeszerződést Magyarországgal. (Ugyanekkor Olaszországgal, Finnországgal, Bulgáriával és Romániával is.)

A békeszerződés területvesztesség szempontjából szigorúbb, mint az 1920-as trianoni. Újabb három falut csatoltak Csehszlovákiához: Oroszvárt, Horvátújfalut és Dunacsunyt.

De legalább a Duna középső folyása, mint országhatár megmaradt és így a Dunát (annak felét) szabadon használhatjuk. (1988-ig, amikor a vízierőmű építése miatt a magyar képviselőház jóváhagyásával, a Duna hosszú szakaszon Csehszlovákia államhatárán belülré kerül. Ettől kezdve a Dunának már a fele se magyar.)

A magyar hadsereg engedélyezett létszáma a trianonban engedélyezettnek a kétszerese: 65 ezer fő.

A békeszerződés előírásainak értelmében az ország területéről minden fegyveres megszálló erőt ki kell vonni. A Szovjetunióknak azonban joga van akkora fegyveres erő tartására Magyarországon, amely biztosítja számára a közlekedést Ausztria szovjet-megszállta területeivel. (Ez a jog 1955 őszéig, az osztrák államszerződésig volt érvényben, amikor a szovjet haderőt kivonták Ausztriából.) Magyarország 1953-ig a Szovjetunióknak, Csehszlovákiának és Jugoszláviának háromszázmillió USA dollárt köteles kifizetni, kártérítésként. Ebből kétszázmillió dollár a Szovjetunióknak, hetvenmillió dollár Jugoszláviának, harminc millió dollár pedig Csehszlovákiának jár.

A magyar küldöttség a békeszerződés aláírásakor tiltakozott a magyarok csehszlovákiai üldözése miatt. A tárgyalások folyamán minden lehetőséget elkövetett, hogy a magyar nemzetiségek jogait a békeokmányban rögzítsék; erre azonban a győztes hatalmak nem voltak hajlandók.

Ezzel az 1947. február tizediki párizsi békével lezárult a magyar történelem egy korszaka.

Új korszak kezdődött.

Még sokfelé nyílnak utak.

Nagy Ferenc miniszterelnök még nem tudja, de talán már sejti, hogy három hónap múlva, szabadság ürügyén, Svájcba utazik, cserbenhagyva kormányát, pártját, hazáját – nyilván életét félti. Február 25-én ugyanis letartóztatták Kovács Bélát, a Kisgazdapárt főtitkárát. Április 16-án pedig januárban letartóztatott párthíveinek nagy részét életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték.

tésre ítélték; Dálnoki Veress Lajos vezérezredest, Donáth Györgyöt és András Sándort halálra ítélték. *Donáthot kivégezték, Veress tábornokot és András Sándort kegyelem útján 15, illetve 10 évi fegyházzal büntették.* Nagy Ferenc tudta, hogy ártatlanokat ítélték el. Tudta, hogy megkínózták őket. Éppen ezért rettegett. (A Magyar Közösség elleni perről lásd: Kubinyi Ferenc: *A szalámi legnagyobb szelete.* Kapu, 1988. december.)

Bethlen István gróf, akit 1944. december hatodikán reggel egy somogymegyei vadászházból, ahol a nyilasok elől bújkált, foglyul ejtettek és 1945 tavaszán a Szovjetunióba szállítottak a szovjet katonák – még mindig nem tért haza. (1947-ben halt meg.) Pedig már béke van és Bethlen István nem volt se németbarát, se háborús bűnös. Egyre többen tűnnek el nyomtalanul 1946/47 fordulóján, például Lajos Iván, aki Pécssett 1939-ben kiadott könyvével: „*Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében*”, majd „*Szót kérek. A szürke könyv mérlege*”, Budapest, 1945 című munkájával szenzációt keltett és az ellenállás egyik „bibliája” lett, mert már 1939-ben bebizonyította, hogy Németország el fogja veszíteni a háborút. Általában azok tűntek el, azok kerültek börtönbe, akik egy *polgári demokrácia* meggyőződéses hívei voltak.

Rajk László belügyminiszter a békekötés pillanatában még nem tudja, hogy két és fél év múlva ő is ugyanarra a sorsra jut, mint 1947-ben áldozatai: Donáth György és sok társa.

Az 1947-es letartóztatások és kivégzések nyugtalanították ugyan a közvéleményt, de vészjelzésként nem hatottak, mert a szakadatlanul folyó perek; a halálos ítéletek háborús bűnösök ellen; a mozihíradókban mutatott kivégzések nem szűnő áradatában Dálnoki Veress Lajos és elítélt-társai egybeolvadtak a többiekkel.

1947. február tizedikén azonban Nagy Ferenc még demokratikusan megválasztott miniszterelnök.

Sokfelé nyílnak az utak...

Magyarország lakossága 1947-ben: kilenc millió negyvennyolcezer nyolcszázkilencvenhárom fő. A gépjárművek száma 28 ezer, 177 (!) autóbusz és 18 személyhajó közlekedik az országban. A középiskolák száma 130.

Azóta a gépjárművek száma jelentősen nőtt, a lakosság száma viszont alig.

Egy múltó pillanat

Merevítsük ki a történelem mozgófényképét egyetlen állóképre. 1947. február 10. A párizsi béke Magyarországot független, szabad államnak ismerte el, ha súlyos feltételek árán is.

Tildy Zoltán köztársasági elnök nyilatkozta a párizsi *Liberation* című lapnak: „Erkölcsei szempontból a világ egyetlen népének sem lehet közömbös, hogy a világnak bármely pontján lassú halálra ítéljenek egy nemzetet.”

Az ország katonai megszállása elvileg megszűnt; csak az Ausztriát megszálló szovjet csapatok utánpótlásának biztosítása céljából maradtak szovjet katonák Magyarországon. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság, élén a két szovjet elnök-alelnök tábornokkal, mely 1947. február tizedikéig felügyelte a magyar kormányok ténykedését és a közéletbe is bármikor beleszólhatott: fokozatosan feloszlott.

A kormányt a nagy mandátum-fölénnyel megválasztott Kisgazdapárt miniszterelnöke, Nagy Ferenc vezeti. A miniszterek személyét ismerjük, a korábban felsoroltakhoz képest annyi a változás, hogy a honvédelmi miniszter (Tombor Jenő 1946-ban meghalt) Bartha Albert (1877–1960, New York) vezérezredes, 1918-ban rövid ideig a Károlyi-kormány honvédelmi miniszterre, az első világháborúban a cs. és kir. 2. hadsereg balkáni vezérkari főnöke. A pénzügyminiszter Rácz Jenő (1907–1981), a háború előtt minisztériumi főtisztviselő, most Nagy Ferenc gazdasági tanácsadója. Mindketten kisgazdapártiak.

A Kisgazdapárt tekintélye, rangja, mint láttuk, ki van kezd-

ve: közvetlenül a békekötés előtt, összeesküvés ürügyével meg-
tizedelték sorait.

Nagy Ferenc a rá nehezedő politikai nyomás súlya alatt meg-
tört, a Baloldali Blokk követelésére sorra zárta ki a pártból hí-
veit.

Mivel a közvélemény látta, hogy a hagyományos vezető pár-
tok (szociáldemokraták, parasztpárt) a Baloldali Blokkhoz csat-
lakozásuk révén lényegében a Kommunista Párt politikáját kép-
viselik, a Kiszgazdapárt viszont elveszítette tekintélyét: néhány
1945 után szerveződött, új párt népszerűsége rohamosan növe-
kedett. Az egyik ilyen 1947-től népszerű pártot a Kiszgazdapárt-
ból kizárt volt államtitkár, Pfeiffer Zoltán szervezte (*Magyar
Függetlenségi Párt*), a másikat, egy keresztény-szociális jellegű
pártot pedig Barankovics István, aki már 1945-ben megalapította
Demokrata Néppártját, de az akkori választásokon nem in-
dult. Barankovics István (1906–1974 New York) 1945 előtt or-
szággyűlési képviselő, 1943–44-ben a *Magyar Nemzet* főszer-
kesztője, a nyilas hatalomátvétel után az ellenállási mozgalom
tagja, a Gestapo üldözöttje volt. Barankovics felkészült párthí-
vekkel, ügyes szervezőkészséggel hetek alatt nagy népszerűsé-
get szerzett. Ennek bizonyossága, hogy az 1947 nyárvégi választá-
son, az elsőn a párizsi béke óta, a *Demokrata Néppárt* 60, a
Magyar Függetlenségi Párt pedig 49 mandátumot szerzett,
együttesen többet (109), mint a Kiszgazdapárt (68), vagy mint a
Kommunista Párt (100). Nem is szólva a Parasztpárt mindössze
36 mandátumáról. A közvélemény, a magyar társadalom tehát
elfordult a Kiszgazdapárttól és bizalmát 1945 után létesült, új
polgári-demokratikus pártokba helyezte.

Most, 1947 februárjában mindebből egyelőre csak az látszik,
hogy a függetlenné vált magyar állam társadalma egy haladnivá-
gyó polgári demokrácia híve. Nem árt leszögezni, hogy a magyar
társadalom 1947 kora őszen (a Kommunista Párt „kék cédulái”,
vagyis választási csalása ellenére) egyértelműen egy polgári de-
mokráciára szavazott: Kiszgazdapárt 67; Demokrata Néppárt 60;

Magyar Függetlenségi Párt 49; Független Magyar Demokrata Párt 18; Polgári Demokrata Párt 3; Keresztény Női Tábor 4 mandátum, összesen 201 mandátum, szemben a Kommunista Párt 100 és a Szociáldemokrata Párt 67, összesen 167 mandátumával. Ha ekkor a Kiszgazdapártban van annyi erkölcsi erő és a haza iránti felelősségérzet, hogy a maga 67-re csökkent, de még mindig jelentős mennyiségű mandátumával szövetkezik a Kiszgazdapártból (a Baloldali Blokk nyomására) száműzött képviselők által alapított másik két párttal (Demokrata Néppárt 60, Magyar Függetlenségi Párt 49 mandátum) – ami szintén természetes lett volna! – akkor 1947 őszétől kezdve, amikor a békeszerződés már ratifikáltatván, érvényben volt, 176 képviselővel a háta mögött egy erős polgári–demokratikus kormány alakulhatott volna, szemben a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt összesen 167 mandátumával. Még ha a Parasztpárt, mint megalkulása óta mindig, a maga 36 mandátumával a Kommunista Párt afféle leány-vállalkozásaként a kommunisták parlamenti híveinek számát szaporította volna – (ami legfőljebb feltételezhető, de nem bizonyos) – a többi párt összesen 25 mandátuma a mérleg nyelvét jelenthette volna. Amennyiben ugyanis a Parasztpárt 36 mandátuma a kommunisták és szociáldemokraták táborát erősíti, összesen 203 szavazatuk esetén az apró (szintén polgári!) pártok 25 mandátuma a kiszgazdapárti kormány erejét még mindig 201-re biztosította volna. A parasztpárti és szociáldemokrata szavazatok elképzelhető megoszlása viszont gyakorlatilag megint csak a kormánypárt (Kiszgazdapárt) javára billentette volna a mérleget. Ez a számítás nem az utókor bölcselkedése, mert ugyanezt a számításra bizonyára elvégezte akkor a Kiszgazdapárt vezetősége és jellemző, hogy mégis lemondott a hatalom gyakorlásáról, mely hatalommal pedig a nemzet felruházta...

A fej nélkül maradt Kiszgazdapárt e lehetőséggel szemben a Kommunista Párttal szövetkezett és Dinnyés Lajos, majd 1948-tól Dobi István miniszterelnökökkel az élén feltétel nélkül kiszolgáltatta és fokozatosan megszüntette önmagát.

Mindemellett a Kommunista Párt népszerűsége fokozatosan növekszik, a száz mandátum a „kék cédulák” ellenére is siker! – s miközben a szociáldemokrácia gyengül, mert erői megoszlanak (Szakasits Árpád és Marosán György a kommunistákali egyesülés hívei, de így sem kerülhetik el Rákosi börtönét, viszont Kéthly Anna, Peyer Károly, Valentiny Ágoston ezt elle-nezték) a magyar kommunisták főleg az ifjúság, különösen az egyetemi és főiskolai ifjúság köreiből szereznek döntő befo-lyást. Politikai vezetőink 1990 tavaszáig ebből az 1945 után egyetemre, főiskolára, esti tanfolyamokra került értelmiségből kerültek ki. Tényleges kétkezi munkás, aki nem 1945 előtt, hanem 1945 után volt az: elvértve, ha akadt a Magyar Szocialis-ta Munkáspárt vezetői között.

A magyar társadalom világosan látja és átérzi, hogy 1945-tel történelmének döntő fordulata következett be s ezt az 1947 februári párizsi béke szentesítette. Míg az államalapítástól eltelt ezer év során a magyarság földrajzi adottságainál fogva is a tőle nyugatabbra elterülő birodalmak érdekkörébe és befolyása alá tartozott, mostantól fogva Magyarország egyértelműen a tőle keletre fekvő hatalmas birodalom, a Szovjetunió vonzáskörébe tartozott. Ez nem elhatározás, de nem is érzelmi döntés kérdése; ez tény. Ezt aényt és az ebből fakadó következtetéseket vontá le Szekfű Gyula történettudós, hazánk 1945 utáni első moszkvai követé *Forradalom után* című könyvében (1947). Miután ke-gyetlen őszinteséggel elemezte a magyar uralkodó osztály és kormányok két háború közötti mulasztásait, vétkeit, leszögezi:

„Nem lehet a térképen színek szerint válogatni a partnereket aszerint, hogy melyik ország van nekem szimpatikus színekre festve... Az egyedüli következtetés, mely lehetséges, nem egyéb, mint őszintén elfogadni a helyzetet és megtalálni azt a magatartást, mellyel szomszédaink, elsősorban keleti nagy szomszédunk bizal-mát megnyerve az új és nézetem szerint *változtathatatlan viszonyok között* Magyarország békés fejlődését biztosíthatjuk.”

Azért idézzük éppen Szekfűt, a két háború közötti Magyaror-

szág tudósát, mert az ő felismerése és útmutatása az 1945 előtti magyar társadalom új helyzetmegítélését jelképezi, s bizonyítja a magyar nép rugalmas alkalmazkodóképességét.

Ez az alkalmazkodóképesség nyilvánul meg az ifjúság már említett 1946–47-es rokonszenvében a kommunizmus eszméi iránt.

A mai visszapillantások ezekre az évekre csaknem mindig és szinte kizárólag a Moszkvából érkezett és az itthoni kommunisták belküzelmeit taglalják, különösen pedig Rajk László belügy- majd külügyminiszter tragédiáját. Sokkal kevesebb figyelem irányul arra, hogy e hatalmi belküzelmekről függetlenül mit tett, hogyan élt és tájékozódott a magyar társadalom, mi okozta a magyar közvélemény gyanakvó idegenkedését, rettegéseit, noha elvileg elfogadta volna a szocializmus marxi-lenini elméletét.

Ennek egyik magyarázata, hogy a magyar nép a középkori magyar állam megszűnte (1541) óta 1919-ig tőle idegen hatalom által irányított országban élt; a közvélemény tudomásul vette, hogy a mindenkori állam, (mellyel nem azonosult) rendelkezik vele. Már Teleki Pál megírta:

„Mi mindent az államtól várunk. Alig van tevékenység állami szubvenció nélkül, nincs tudományos fejlődés állami szervezés nélkül, egyleteink túlnyomó része állami támogatásból él és alig van tevékenység, amelyben az állam ne igyekeznék gyámkodni. Ha nem teszünk ellene, a társadalom teljes elsorvadásához vezet” (Teleki Pál: *„Merjünk magyarok lenni”*; 1943.)

Ezért vette tudomásul 1948-tól kezdve a magyar társadalom, (amikor látta, hogy az általa választott párt/ok mégse került/ek hatalomra) hogy a szocializmus nem is lehet más, mint egyfajta államkapitalizmus. Ezért viselkedik ma is egy bolti eladó államhivatalnokként, aki kegyből ad, nem pedig – kereskedik. És ezért nem tud az állam mást, mint adóztatni, vagy legföljebb elosztani.

A gyanakvás légköre belső bizonytalanságot keltett az emberekben; egyre többször kellett bizonyítani, hogy valaki nem volt jobboldali, középutas, harmadikutas, valamely polgári párt tagja, netán nem volt-e köze a „leleplezett” Magyar Közösséghez; magyarázkodnia kellett, hogy miért tett eleget bevonulási kötelezettségének, miért nem szökött meg a hadseregből; egyre gyakrabban kellett egyre terjedelmesebb önéletrajzokat fogalmaznia. Hozzájárult ehhez a „Hitler utolsó csatlósai vagyunk” szöveg, mely a nemzet kollektív büntudatát volt hivatott állandósítani. Innen már csak egy lépés az 1938-ban bevezetett idélen őskutatás újabb változatú felelevenítése: az ember értékét nem saját maga, tudása, egyénisége, jelleme, hibái és erényei határozták meg, hanem egy tőle független, mitikus minősítés: a származása. 1938–1945 között a zsidótörvény két táborra osztotta az országot: zsidókra és „keresztyényekre”. Most, 1945 után ugyanezzel a módszerrel Gerőék két másik táborra találtak ki: a „munkás-származású”-ak megdicsőült táborát – és a többit. A „többiek”, a nem üdvözülők véglete, szemben a munkásszármazással, egyetlen X betű volt. Akinek a neve mellé X jelet írtak munkahelyén, vagy az iskolában (mert az osztálykönyvekben is jelölni kellett!) – megbélyegzett ember volt. Nem önmaga jogán vagy hibájából, hanem *származása miatt!*

Ez az 1938-ban kezdődött és 1947 táján átalakított származási őrlület magyarázza a magyar társadalom azonosságtudati zavarait, erkölcsi hanyatlását, a józan észnek ellentmondó lázadásait, hol kétségbeesett közönyét, hol pedig fel-felszikkasztó, másokat gyűlölő indulatait, a kormányok iránti bizalmatlanságát, főleg pedig: *önmagába vetett hitének elvesztését*. Itt van az öngyilkosságoknak, a népszaporulat stagnálásának, a tömeges külföldre vándorlásnak (egyik) oka. Már említettük a lakosság 1944 őszi tömeges külföldre távozását (mely 1956-ban megismétlődött); most ez az újabb származási megbélyegzés végképp megzavarta a magyar társadalom lelki egyensúlyát.

Ehhez járul az egyre agresszívebb vallásellenesség. Noha két-

ségtelen, hogy Mindszenty József bíboros-érsek erőszakosan politizált, ámde a hívő magyar közvélemény őszintén elfogadta az új rendet s abba bele kívánt illeszkedni. Egy ezer év óta alapvetően keresztény ideológiájú társadalmat nem lehet egyik napról a másikra érvek, meggyőződés nélkül, fenyegetésekkel és szitkokkal megváltoztatni.

Ez is ott parázslik problémaként az 1945 utáni magyar társadalomban. Egy készségesen beilleszkedni vágyó magyar embernek tehát kétféleképpen kellett hazudnia, ha érvényesülni óhajtott, mi több, *ha életben akart maradni*: 1/amennyiben nem munkás-származású, ki kell találnia valamiféle 1945 előtti elnyomatottságot, valamiféle munkáskapcsolatot, munkás-őst, vagy egyszerűen hazudnia kellett; 2/ meg kellett tagadnia vallását, el kellett titkolnia vallásos meggyőződését, tehát ismét hazudnia kellett.

Ugyanakkor és ezzel együtt 1947-ben még javában pezseg a vallásos élet; működnek az egyházi iskolák, majd csak 1948 nyarán államosítja a képviselőház az ország 6505 egyházi iskoláját Ortutay Gyula (1910–1978) vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére; versengve nevelik az új ifjúságot, a *ma ötvenéveseket* a bencés, a cisztercita, a piarista, a ferencrendi, a premontrei és más katolikus szerzetek iskolái, a református, az evangélikus, a zsidó gimnáziumok.

Rendkívül eleven a művészeti élet. A Kommunista Párt II. kerületi művészettörténészei felfedezik Csontváry festészetét és kiállítják képeit egy Garas-utcai villában; Magyarországra érkezik Otto Klemperer, gumicsizmában, kopott szvetterben vezényli Beethoven IX. Szimfóniáját a Zeneakadémián; sorra nyílnak meg a színházak, Várkonyi Zoltán Művész-Színháza egy új közönség nevelője, fiatal színészekkel; Major Tamás a Nemzetit igazgatja; a Vígszínház épülete romokban hever, a társulat másutt játszik; az Operában a hazatért Balázs Béla librettójára éneklik Kodály Zoltán Cinka Pannáját, de „magyarkodása” miatt végleg eltűnik a színpadokról. Jávor Pál

1945 nyarán hazaérkezik a németországi koncentrációs táborból (1944 karácsonyát Bajcsy-Zsilinszky Endrével a sopronkőhidai fegyházban töltötte) és Hunyady Sándor *Bakaruhában* című egyfelvonásosával járja az országot, filmen pedig Keleti Márton rendezésében Bródy Sándor Tanítónőjét forgatja; se szeri, se száma a hírlapoknak (*Szabad Nép, Népszava, Világosság, Szabad Szó, Kis Újság, Hírlap, Hazánk*, a Demokrata Néppárt lapja); a kitűnő délutáni pesti lap, Supka Géza szerkesztésében: a *Világ*; képeslapok, a régi *Új Idők*, az új *Fényszóró*, Balázs Béla lapja; a *Szivárvány*, a politikai képeslap, a *Képes Figyelő*; irodalmi folyóiratok légioja, *Válasz, Fórum, Újhold, Valóság, Magyarok, Kortárs, Vigilia, Sorsunk, Diárium*; könyvek garmaáival. Az egyetemeken egymás mellett és eszmeileg versenyezve tanít bölcsészetet Kornis Gyula és Lukács György; irodalmat Horváth János, Turóczi-Trostler József, Komlós Aladár és Füst Milán; Szekfű Gyula, Gerevich Tibor, Eckhardt Sándor, Hajnal István, Pais Dezső, Bisztray Gyula... Az egyetemisták számára Waldapfel József-szervezte estéken, a felolvasott versek és tanulmányok hallgatói között ott ül a papírral beragasztott ablakok mellett Pátzay Pál, Gegesi Kiss Pál, Moór Gyula... Zilahy Lajos a Magyar-Szovjet Társaság főtitkára; Szent-Györgyi Albert a budapesti egyetemen tanít; Márai Sándor, Nagy Lajos, Déry Tibor, Kassák Lajos, Zelk Zoltán szinte évente publikálnak; feltűnnek a fiatalok, Mándy Iván, Pilinszky János, Rába György, Végh György, Nemes Nagy Ágnes... Még él Herczeg Ferenc, aki a múlt század nyolcvanas éveiben jelentkezett először; az irodalom elismert vezéréül fokozatosan Illyés Gyulát fogadja el a közvélemény; József Attila most válik tömegkiadásokban népszerűvé, most érkezik el a nagyközönséghez a vértanúhalált halt Radnóti Miklós életműve is.

Aztán azok a mozik, az a rengeteg jó film, mennyi újdonság, Chaplin és Orson Welles, na és a slágerek, „*Te vagy a fény az éjszakában...*”; „*Szép esténk lesz, ha egyszer majd megöregszünk...*”; szép esténk lett?

Ezek a mondatok persze csak gondolatszikrák, a teljességtől nagyon távoli felsorolás, pusztán hangulati felidézése annak a minden állami- és kormány szintű gondtól független, az életet újra élvezni tudó hangulatnak, amely ezeket az éveket mindenkinek ellenére betöltötte.

Sajnálatos viszont, hogy éppen azok a népi írók, akik a háború alatt tömegekre ható népszerűséggel foglalmazták meg az ország jövőjével kapcsolatos, bár vitatható gondolataikat, ezekben az években háttérbe szorultak. Ennek oka a faji kérdésben képviselt egykori álláspontjuk, melyre vonatkozólag már idéztük Veres Pétert. Jeles költők-írók, mint Sinka István, Erdélyi József, Kodolányi János hallgatásra kényszerülnek; Németh László, Féja Géza alföldi városokban húzódnak meg, s bár az *Iszony* a háború utáni magyar elbeszélő próza egyik remeke (1947), a nézetek vitákban tisztázására nincs módjuk. Csak Karácsony Sándor publikálhat még (*Magyar Ifjúság*, 1946; *Magyar Béke*, 1947), az 1945 tavaszán meghalt, szélsőségei ellenére is jelentős Szabó Dezső nevét se hallani, könyvei titkos olvasmánnyá válnak, minek folytán kártékony nézetei is misztifikálódnak. A politikailag befogadott népiek pedig: Veres Péter, Erdei Ferenc, Kovács Imre a hatalomba kerülés csínyját-bínját tanulgatják, pártjukat szervezik, mint láttuk, nem sok eredménnyel, ráadásul érvényesülésük érdekében túl hamar és jóformán feltételek nélkül kötik szekerüket a Baloldali Blokk gépkocsijaihoz. (Veres Péter, *mint politikus* végképp lejáratja magát és pártját azzal, hogy az 1947-es választások után, amikor pártja viszonylag gyengén szerepelt, mohón megragadta éppen a honvédelmi miniszteri tárcát, s így a honvédségben megindult „tisztogatás” kezdete az ő nevéhez fűződik.) Erdei Ferenc, az ideiglenes nemzeti kormány első belügyminisztere, ezekben az években a Parasztpárt alelnökeként, illetve főtítkáráként szervez. Az egyetlen parasztpárti politikus, aki e minőségében is maradandót alkot: Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter; és az egyetlen parasztpárti paraszt író, a párt egyik alapítója, aki

1945–47 között *elbeszélő prózát* publikál: Szabó Pál (*A nagy temető*, 1947).

És a magyar nyelv? Gondolataink formába öntője, ezeréves én-tudatunk őrzője és ébrentartója?

Az emberek, akik naponta mondják egymásnak híreiket, sejtéseiket, örömeiket, bánataikat, közlendőiket, akik kérnek, ajánlanak, haragszanak, siratnak, akik a világon szerteszóródva beszélik ezt a nyelvet, s akár kedvelik egymást, akár nem, de még ha gyűlölik, ha vádolják, ha bántják is egymást: a pusztta tény által, hogy magyarul szólítják meg egymást, vagy förmednek egymásra, egy megismételhetetlenül egyszeri, egyedi és magányos közösség cinkos tagjaivá válnak, igen, azáltal, hogy Magyarországon vagy Erdélyben vagy Losoncon vagy Passauban vagy New Yorkban vagy Argentínában vagy Moszkvában magyarul beszélnek – ezek az emberek, amíg így beszélnek, amíg így, e „kód” szerint álmodnak, gondolkoznak, terveznek, reménykednek, vádaskodnak, addig ők magyarok lesznek, bárminő állam határai között éljenek is és bármiféle utolsó csatlós-nak szidalmaznak is őket pártvezérek, akik szintén ugyanennek a nyelvnek használói. De milyen használói? Napjaink politikai nyelve, szóhasználata riasztóan szürke, magyartalan, zavaros, telezsúfolva fölösleges idegen szakkifejezésekkel, ami a ködösítés jellegzetes tünete.

Hanyatlana már nyelvünk is, Mohács és Világos óta nemzeti létünk egyik legfőbb bizonyossága?

Azok a magyar költők, akik nagyon fiatalon 1945-ben szólalnak meg először, mesterei a szónak, érzik koruk nyomasztó bizonyítási kényszerét, mint Pilinszky János:

*Mit kezdjen, akit elítélt,
de fölmentett később az ég,
megvonva tőle a halált,
mikor már megadta magát?*

A háború iszonyatának dermedtségéből még a szó is nehezen éled:

*A ház hamvába guggol régen kihűlt az ágyu
kiégett már a lélek a vad perzselni vágyó
a halál hidegen az arcunkba lehelt
tavasz jött nyár míg ajkunk körül a fagy letelt
A kormos fegyverekre a harci szekerekre
szemérmetlen vörösbe gy pattan könnyű cinke
nyújtja gémberegett tagját...*

(Rába György: *Háború után*, 1947)

A nemzet feléledt, gyógyul, épít és – várakozik. Mit rejtenek az eljövendő évek?

*Szétépve élek magam is. Mennyi van, mit sirassak!
És mennyi mégis, aminek – hogy elmúlt már – vígadjak!
Mikor lesz hídunk efölé? Mikor lesz egész újra,
mi lelkünk városában is ledöntve, összedúlva
hullákkal kövei alatt? – gondoltam, ahogy mentem
meg-meglöketve szüntelen az áradó tömegben
mert szüntelen az új hídon járt két szemem és boldog
voltam, hogy lábbadozva is mily példásan feszül ott!
(Illyés Gyula: *Amikor a Szabadság-hídra
a középső részt fölszerelték*, 1946.)*

Mikor lesz hídunk önmagunk fölé? Híd, ami egybefoghat múltat és jövőt, és a létezés örömét és biztonságérzetét tudja adni a minden pillanattal tovasuhanó jelen, a mindenkori *ma* számára?

A mából visszanézve

Ez tehát történelmünk egy mai magyar országlakos szemével. Nem az egyedüli lehetséges magyar história, de ez nem is baj. Akkor van a nemzetnek igazán átélt története, ha az mindenki-ben a maga egyéni hangulati átszíneződéseivel, sajátjaként meg-élt élményként van szüntelenül jelen. Ettől függetlenül, biztos hátvédként, természetesen ott kell hogy legyen a kimerítő részletességű, minden szempontot felölelő tudományos történelem-könyv. A tények okos rendszerezése mindenkinek rendelkezé-sére áll; egy időrendi összefoglalás – *Magyarország történeti kro-nológiája I–IV.*, 1981–1982., főszerkesztő Benda Kálmán – épp-úgy, mint az alapos tudományos összegezés: *Magyarország története*, nyolc kettős kötetben adja elő múltunkat a kezdetek-től fogva, melyekből azonban egy korszak: 1243–1525 még hiányzik. Ezen kívül számos jeles munka tárgyal egyes korszakokat. A magyar történettudomány az utóbbi húsz esztendőben értékes kutató, rendszerező és ismeretterjesztő munkát végzett.

Jelen könyvem irodalmi-írói szándékú próza, magyar mivoltunk lelki fejlődésrajza.

Azt is mondhatnám: bőszavú illusztráció Hollósy Simon *Rákóczi induló* címet viselő festményéhez, illetve 1896–1918 kö-zött, haláláig készülő vázlataihoz. Ez a remekmű, mely a Nemze-ti Galériában csodálható meg, a nagybányai festőtársaság alapí-tójának látomása a magyar történelemről. A történelem ország-útjának fehér porából, mintha egy hazafelé tartó csorda mögött ballagnának, riadt-lelkes arcú gyerekek, megszállottan a jövőbe

meredő vének, gondolataikat konok makacssággal őrző férfiak vonulnak, felénk, arcunkba nézve, vagy inkább felettünk is elnézve, valahová messze, a múltba vagy a jövőbe; az örök jelenben nincsenek otthon, vonulásuk szakadatlan átmenet egyik múltból a másik múltba, mert a holnap másnapra már szintén múlttá hervad; a jelent valaki más éli meg helyettük, olyasvalaki, aki két lábbal áll a földön, de ezek nem ők, mert ők inkább örök áldozatok, akik Bocskai és Rákóczi és Kossuth nevével ajkukon dalolnak valamilyen csak magyarul és senki más által nem érthető dalt és reménytelenül reménykednek, hogy a Boldogasszony betakarja őket kék palástjával.

Csak magyarul és senki más által nem érthető dal...

Kifejtettem, hogy magyar mivoltunk mai, huszadik-huszonegyedik (ha megérjük) századi alapismérve a nyelvünk. A vezérfonal számomra ez. Tagadhatatlan azonban, hogy genetikai sajátosságok sem hanyagolhatók el. Ebben a vonatkozásban felhívom az olvasó figyelmét a László Gyula és Szombathy Viktor szerkesztette *Magyarrá lett keleti népek* című kötetre (1988). Tagadhatatlan, hogy külföldiek akkor is megállapítják, határainkon kívül tartózkodó magyarokról, hogy magyarok, ha a szájukat se nyitják ki, pedig e magyarok ősei, mint emlegettem, német, szláv, zsidó emberek. De, úgy látszik, nyelvünkön túl is lehet bennünk valami, ami még mindig őrzi a honfoglalók génemlékeit. Talán a táplálék is teszi ezt, mely abból a földből terem, melybe ezerötvenegy év óta temetjük halottainkat...

Munkám az 1947-es párizsi békével fejeződik be.

Ekkor ugyanis lezárul a magyar történelemnek a honfoglalástól számítva ezerötvenegy éves korszaka. Ilyen jelentős és drámai korszakváltást addig, 1947-ig nem értünk meg. A magyar nép Szent István (és már Árpád) óta Nyugat felé tekintett, nemcsak a szó égtáji értelmében; és a keresztény hit alapján állt. Így is élt.

1947-től kezdve fokozatosan érvényesült a szomszédunkká vált keleti birodalom hatása. Ez az új, hatalmas szomszéd egy

1917-ig, állami intézményes keretek között sehol másutt meg nem valósított eszmerendszer képviselője és népszerűsítője. Ily módon Magyarország az addigi eszmerendszerével, a kereszténységgel gyökeresen ellentétes ideológia sugárzási körzetébe került.

Amint azt Szekfü Gyula kifejtette: szomszédunkhoz, a Szovjetunióhoz fűződő viszonyunk nem rokonszenv vagy ellenszenv kérdése, hanem *geopolitikai létfeltétel* volt. A légköri viszonyok nem változtathatók meg a barométer kicserélésével. Viszont ez a józan ésszel végrehajtott alkalmazkodás ehhez a geopolitikai létfeltételhez már annyira sokadik volt 1918 óta, hogy a nemzet tudatában identitásavart okozott. Mint leírtuk, 1938-tól kezdve jószerint máig nem az ember értéke, teljesítménye, „szellemi ujjlenyomata” számított, hanem az, hogy milyen származású? Nem az egyén dönthette el magáról, hogy ő kicsoda, hanem *hatóságilag döntötték el róla a mindenkori hatalom láthatatlan gépezetének képviselői*. Ily módon az embert egy egyéniségtől független koordinátarendszerbe kényszerítették. Feladni kényszerült önmagát, saját képességeit; megmaradása nem önön teljesítményén múlt, hanem azon, hogy: árja-e; zsidó-e; munkásszármazású-e; szegényparaszt-e; gyáros, katonatiszt, földbirtokos, pap, köztisztviselő gyermeke-e; tagja-e az éppen hatalmon lévő pártnak avagy érdekszövetségnek? Ettől élete függött. Ha származása nem számított kedvezőnek a láthatatlan hatalom birtokosai előtt, akkor elpusztították, vagy gázkamrában vagy más kivégzőhelyeken; jó esetben „kitelepítették”, ahogyan az ötvenes évek elején a deportálást nevezték. Ezeknek a kitelepítetteknek a közösségében együtt szenvedtek zsidók (amennyiben kapitalistának minősültek), és volt üldözőik: csendőr-rendőrtisztek, szolgabírák, m. kir. köztisztviselők; a németellenes mozgalom hősei és harcosai; polgári pártok szervezői és hívei; kiismerhetetlen ismérvek alapján gazdagnak minősített parasztok; grófok, hírlapírók, színművészek...

Ez a másokat kirekesztve önmagukat berekesztő, szinte már

befalazó hajlam vezetett, néhány államférfi és vezető politikus hatalommegtartó szándékú ügyeskedéseivel karöltve, a napjainkban észlelhető kontraszelekcióhoz, amely immár gazdasági talpraállásunkat is bénítja. A szürkék, az árral úszók korát éljük.

Innen csak egy lépés az állami jelleg mindenható voltának mondhatni önkéntes elismerése. E vonatkozásban már idéztük Teleki Pált. Ez a hajlam a Habsburgok évszázadai alatt alakult ki bennünk, megszoktuk, hogy a mindenkori állam ilyen vagy olyan intézkedéseit, netán gondoskodását dörmögve-zsörtölődve tűrjük, de mi magunk nem szívesen intézzük saját ügyeinket. Jobb mást szidni, hibáztatni. A lakosság ebben az értelemben szívesen hagyott rá mindent az államra, észre sem véve, hogy ezáltal *az egyén is államosításra került*. Így vált államosított élőlénné a népi hatalom két jelképe: a munkás és a paraszt. Különösen tanulságos a paraszt sorsa: 1945-ben földet kapott, hogy nemsokára elvegyék tőle, majd amikor ehhez alkalmazkodva termelőszövetkezeteiben a nemzet táplálásáról gondoskodott, e szövetkezeteket állami jellegű mamutvállalatokká duzzasztották, megszüntetve a természetes lakóhelyet (sok falut egyesítettek másokkal) és a biológiai környezetet, hogy aztán a mamutvállalatok szükségszerű csődjének bevallása után megszüntessék, „szanálják” ugyanezeket a szövetkezeteket, anélkül, hogy a szövetkezetesítéskor elvett földet, állatállományt visszaadták volna, s most itt áll a magyar paraszt föld, állat, vetőmag nélkül. Ha ugyan van még magyar paraszt, s nem lett belőle a létminimumért küzdő gyárimunkás... Bár sikerült volna a parasztságot a nemzettel kizárólagosan azonosító Veres Péternek és Erdei Ferencnek legalább a magyar parasztot megvédenie keserű sorsától.

Ha az ember ennyire tehetetlen, kiszolgáltatott, akkor következik a döntések másoktól várása. Ez se újkeletű. Már Mészáros Lázár gúnyolódott-évődött, hogy mi magyarok cselekvés helyett csak arra várunk, hogy a brit királyi hadiflotta partra szálljon Debrecennél... *Mások* majd csak segítenek, megváltanak,

fölszabadítanak. Gyanítom, hogy elképesztő méretű, visszafizethetetlen kölcsönkéregetéseink is ilyesféle beidegződésből származnak.

Persze ahhoz, hogy jól érezzük magukat a világon és munkánkat örömmel végezzük, két dolog elengedhetetlen: egyik, hogy a munkának legyen becsülete, s ezáltal örömforrássá válhasson; másik, hogy tudjuk; mi végre vagyunk a világon?

A munka becsülete ugyanis éppen akkor, amikor frázissá koptatva agyonemlegették – megszűnt. Annyiszor hangoztatták 1948-tól kezdve, hogy „a régi rendszerben látástól vakulásig dolgozni kellett, az uralkodó osztály viszont henyélt”, hogy a felserdült nemzedékek e tanítás hatására ilyesféleképpen kezdtek vélekedni: „ez az új világ más, mint a régi, a munka számunkra már nem kényszer, nekünk jogunk van henyélni a régi urak helyett”. Ha tehát valaki dolgozni *kényszerül*, annak a számára ez *kényszer*, de semmiképpen sem öröm.

Persze ha tudnánk, hogy mi végre vagyunk a világon... Ezerötvenegy éven át azt tanították: azért vagyunk a világon, hogy a földi életünk végeztével az istenséggel egyesülhessünk a szeretetben. Noha ez a reménység tapasztalati úton nem igazolható, mégis tagadhatatlan társadalomserkentő hatóerőnek bizonyult. Ezerötvenegy éven át, megszakítatlanul. E kérdésre az 1948 után bevezetett eszmerendszer nem adott, nem talált, de nem is keresett választ. Pedig valamiféle válaszra szükség volna, bármi legyen is az. Tudnunk kellene, hogy miért élünk? Miért dolgozunk, miért fizetünk adót, miért nélkülözünk? Akkor talán a munka ismét szabadságot jelentő öröm lenne.

Mert ahogyan Szent István törvénykönyvében olvasható: *Istenhez méltó és az embereknek felette jó, ha minden egyes ember szabadságban éli le életét.*”

Az alábbi kislexikon kiegészítő ismereteket, közismereti szintű alapadatokat közül a kötetben említett magyar, illetve a magyar történelemmel szoros kapcsolatba került külföldi személyiségekről, lényegében egy olyan kislexikont nyújtva a könyv olvasóinak, amely rövid áttekintést ad a magyar történelem és művelődéstörténet (irodalom, képzőművészet, zene stb.) legjelentősebb alakjairól, ezáltal teljesebbé teszi a szövegben többnyire csak fő vonalaiban bemutatható ismeretanyagot. A kislexikon nem tartalmazza a kötet teljes névanyagát, így pl. a külföldi személyek bemutatásától – főként terjedelmi okokból – el kellett tekintenünk.

Aba: Árpád-kori magyar nemzetség, a legrégebbiek egyike. Nevét **Aba Sámuel** királyról vette. – 126

Aba Novák Vilmos (1894–1941): festő, grafikus, a római iskola vezető alakja. Számos freskót készített (jászszent-andrási katolikus templom, szegedi Hősök kapuja). – 439

Aba Sámuel (?–1044): Árpád-házi magyar király (1041–44). Valószínűsíthetően I. (Szent) István nővérének a fia volt. A ménfői csatában vereséget szenvedett Orseolo Péter és III. Henrik német-római császár seregétől. – 35, 36, 38, 47, 140

Abancourt Károly (1811–1849): az 1848–49-es szabadságharc lengyel származású vértanúja. Dembinsky és Kmety tábornokok mellett szolgált. Az újszegedi csatában elfogták, s Haynau hadbíróságának ítélete alapján a pesti Újépület mellett felakasztották. – 371

Abel (14. század első fele): budai festő, sírköve fennmaradt (Halászbástya kőtára). – 142

Ábrahám Dezső, Pattantyús-Ábrahám (1875–1973): ügyvéd, politikus, a szegedi ellenkormány miniszterelnöke (1919. júl.–aug.) – 422

Ady Endre (1877–1919): költő, a 20. századi magyar költészet és a *Nyugat* című folyóirat körének egyik vezéralakja. A felelős hazaszeretet, a szerelem, a magány, a halál, az Isten-kérés verseinek fő motívumai. – 407, 409, 431, 443

Aeneas Silvius Piccolomini: → *Pius, II.*

Ágnes (1281–1364): magyar királyné, Habsburg I. Albert osztrák herceg leánya, III. András felesége. – 113

Ágoston Péter (1874–1925): jogtudós, társadalomtudományi író. A tanácsköztársaság idején (1919) külügyi népbiztos, a Peidl-kormány külügyminisztere (1919. aug.). A polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia eszméit vallotta. – 416

Ahmed, I. (1590–1617): török szultán (1603–17). Koronát küldött a Habsburgok elleni felkelést vezető Bocskai

- Istvánnak, majd a zsitvatoroki békében (1606) megegyezett Habsburg Rudolffal. – 267
- Ajtóny, Ahtum** (?–1008 vagy 1028): vezér, a Körösök vidékén elterülő „Ajtóny országa”-nak ura. A görög rítus szerint megkeresztelkedett, Marosvárott (Csanádon) kolostort alapított. Szembefordult I. (Szent) Istvánnal, aki seeret küldött ellene s leverte. – 28, 29
- Albert, Habsburg** (1379–1439): Ausztria hercege, Zsigmond császár veje, kijelölt utódként morva őrgróf, I. Albert néven magyar (1437-től) és cseh (1438-tól) király, II. Albert néven német-római császár. Utószülött fia V. László néven lett király. – 123, 164, 169
- Albert Kázmér Ágost** (1738–1822): szász-tescheni herceg, III. Ágost lengyel király fia. Krisztina főhercegnővel, I. Ferenc és Mária Terézia leányával kötött házassága révén kapta meg a sziléziai tescheni hercegséget. Magyarország királyi helytartója (1765–80, osztrák Németalföld főkormányzója (1780-tól). Műgyűjteménye képezi a bécsi Albertina múzeum alapját. – 321
- Albert Frigyes Rudolf** (1817–1895): Habsburg főherceg, Károly főherceg fia, Magyarország polgári és katonai kormányzója (1851–60). A custozsai csatában (1866) az olaszok ellen aratott győzelme után Ferenc József hadsereg-főparancsnokká, majd a hadsereg főfelügyelőjévé nevezte ki (1869). – 376, 378, 379
- Aldobrandini, Gianfrancesco** (1546–1601): firenzei herceg, pápai tábornok, VIII. Kelemen pápa megbízásából 12 ezer fős serege élén harcolt a török ellen Magyarországon a tizenöt éves háború csatáiban, így Esztergom, Visegrád, Pápa és Vác ostrománál. – 251, 256
- Álmos herceg** (1072 k.–1127): Árpád-házi herceg, I. Géza király fia. Többször fellázadt bátyja, Kálmán király ellen, aki emiatt fiával, a későbbi II. Bélával együtt megvakíttatta. Tőle származtak a későbbi Árpád-házi királyok. – 51, 54, 58, 59, 64
- Alvinczi Péter** (1639 k.–1701): erdélyi jogtudós, ítélmester. A Habsburg-fennhatóság alá került Erdély közigazgatási és vallási viszonyait szabályozó *Alvincziana Resolutio* (1693) egyik kidolgozója. – 269
- Amália; Mária Amália** (1746–1804): Habsburg főhercegnő, I. Ferenc császár és Mária Terézia leánya, 1769-től Bourbon Ferdinánd pármái és piacenzai herceg felesége. – 318
- Ampringen, Johann Caspar** (?–1685 k.): a német lovagrend nagymestere, Magyarország teljhatalmú kormányzója (1673–81). A bécsi udvar nevében fellépett a kuruc mozgalmak, a protestantizmus ellen. A magyar alkotmány visszaállítása után Franciaországba ment, majd Szilézia kormányzójává nevezték ki. – 294, 295, 318
- András és Benedek, Szent** (11. század): két Zobor-hegyi remete, akiknek életrajzát Szent Mór pécsi püspök írta meg. – 45, 46
- András, I.** (?–1060): Árpád-házi magyar király (1046–60), Vazul fia. Leverte a Vata vezette pogánylázadást (1046), s visszaverte a Magyarországra betörő III. Henrik német-római császár támadásait (1051–52). Az öccsével, Béla herceggel vívott csatában esett el. – 36, 39–41, 46–48
- András, II.** (1176 k.–1235): Árpád-házi magyar király (1205–35), III. Béla és Chatillon Anna fia. Első feleségét, Gertrudot a magyar főurak a király halicsi hadjárata idején megölték. Második házassága bizánci trónviszályokba és keresztes hadjárat vezetésébe kényszerítette. Nagy birtokszerzései és a királyi pénzügyvedelmek bérbeadása miatt kitört társadalmi mozgalom nyomására, a szerviensek követelésére kiadta az *Aranybullát* (1222), majd a beregi egyezményben (1233) az egyházi nagybirtokosok javára kényszerült engedményekre. – 83–87, 89, 93, 95, 98, 111, 112

András, III. (1265 k.–1301): az utolsó Árpád-házi magyar király (1290–1301), Morosini Tomasina és István herceg fia. Uralkodása alatt a köznemességgel és a főpapsággal szövetkezve igyekezett megtörni a tartományurak (oligarchák) egyre növekvő hatalmát. Hainburgban békét kötött a Habsburgokkal (1291) s feleségül vette Habsburg Ágnest. – 112, 125, 126, 132

András, Anjou (1327–1345): herceg, I. Károly Róbert magyar király fia, I. Johanna nápolyi királynő férje. A pápától megkapta a királyi címet, de koronázása előtt meggyilkolták, ami I. (Nagy) Lajos király nápolyi hadjárataihoz vezetett. – 142, 146

András Sándor (1899–1985): vezérőrnagy, a Légierők vezérkari főnöke (1942–44), 1943-tól a Magyar Közösség tagja, 1945-től a Honvédelmi Minisztérium katonai csoportfőnöke, 1947-ben koncepcióss összeesküvési perben halálra, másodfokon legalább 10 évig tartó kényszermunkára ítélték. 1956-ban szabadult. – 479

Andrássy Gyula, gróf, id. (1823–1890): az Osztrák–Magyar Monarchia egyik vezető politikusa. 1848–49-ben honvéd ezredes, konstantinápolyi követ. Deák Ferenc körének tagjaként jelentős szerepet játszott a kiegyezés (1867) létrehozásában. Miniszterelnök és honvédelmi miniszter (1867–71), a Monarchia közös külügyminisztere (1871–79). – 372, 380, 382, 383, 386, 401, 402

Andrássy Gyula, gróf, ifj. (1860–1929): politikus, id. Andrássy Gyula fia. Szabadelvű párti képviselő, a király személye körüli miniszter (1894–95). A 67-es alapokon álló Alkotmánypárt vezére (1904–10, majd 1913–18), belügyminiszter (1906–10), a Monarchia utolsó közös külügyminisztere (1918). A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának elnöke (1921). – 413

Andreas Pannonius, Pannóniai András (1420–25 k.–?) Hunyadi János katonája, 1445-től ferrarai karthauzi szer-

zetes, egyházi író. Műveiben az uralkodói erényekről, az emberi lélekről és a halálról értekezett. – 170, 184, 187

Anna, Antiochiai v. Chatillon (1153 után–1184): magyar királyné, Chatillon Rajnárd antiochiai herceg leánya. 1169-től III. Béla felesége volt. – 74, 79

Anna, Jagelló (1523–1596): lengyel királyné, I. Zsigmond király és Szapolyai Borbála leánya, 1576-tól Báthori István lengyel király felesége. – 192

Anna (1226 v. 1227–1285): Árpád-házi hercegnő, IV. Béla és Laszkarisz Mária leánya. Rosztiszláv halicsi herceg, macsói bán felesége (1244–62). – 108–110

Anonymus (12–13. sz.): Béla király jegyzője, a legrégebb eredeti szövegében ránk maradt magyarországi latin nyelvű történeti mű, a *Gesta Hungarorum* név szerint nem ismert szerzője. Azonosítására számtalan kísérlet történt, biztos eredmény nélkül. A gesztát vsz. 1200 k. írta, s benne a magyar honfoglalás történetét dolgozta fel. Kéziratát a budapesti Széchényi Könyvtár őrzi. – 10, 78, 87–90, 137

Antall József, id. (1896–1974): jogász, kisgazdapárti politikus. A Független Kisgazdapárt pártigazgatója (1946–48). Menekültügyi kormánybiztosként (1939–44) hatalmas munkát végzett a Magyarországra menekült lengyelekért és más országbeliekért. A Gestapo letartóztatta. A háború után újjáépítési miniszter (1945–46). – 472

Ányos Pál (1756–1784): költő, pálás szerzetes. A szentimentalizmus egyik hazai képviselője, verseiben a nemesi-nemzeti mozgalom eszméit hirdette. – 330

Apafi Mihály, I. (1632–1690): Erdély fejedelme (1661–90). A török oldalán részt vett az Ausztria elleni harcokban, támogatta Thököly Imrét. A Caraffa vezette császári csapatok Erdélybe történt bevonulása után Apafi és az erdélyi rendek kénytelenek voltak elismerni a Habsburg-fennhatóságot. – 283, 288, 294, 299

Apor Péter (1676–1752): erdélyi főnemes, történétíró. *Metamorphosis Transylvaniae* című művében a „régí jó” erdélyi szokásokat örököltette meg. – 313

Apponyi Albert, gróf (1846–1933): konzervatív politikus. A Nemzeti Párt vezére (1878–99), elnöke (1903–04), képviselőházi elnök (1901–03). 1903-ban csatlakozott az ellenzéki koalícióhoz. A Függetlenségi és 48-as Kossuth Párt elnöke (1914-től), vallás- és közoktatásügyi miniszter (1906–10, 1917–18); nevéhez fűződik az ingenes népoktatásról szóló Lex Apponyi törvény. Az I. világháború utáni béketárgyalásokon a magyar küldöttség vezetője, majd Magyarország főkonzulátusa a Népszövetségben (1923–33). – 391, 401, 424, 427

Áprily Lajos, eredetileg *Jékely* (1887–1967): költő, műfordító. Erdélyben, 1929-től Magyarországon élt. Formai tökéletességre és harmóniára törekvő verseinek az erdélyi táj, a természet, a klasszikus kultúra volt a legfőbb ihletője. – 43

Aranka György (1737–1817): költő, író, nyelvművelő. A marosvásárhelyi Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság (1793–1806) alapítója és titkára. – 347

Arany Bálint (1901–1987): mérnök, politikus, 1937-től a Magyar Közösség tagja, majd vezetője. Részt vett az ellenállási mozgalomban, 1945 után belépett a Kisgazdapártba. Konceptiósszerű összeküvési perben 1947-ben életfogytiglani, másodfokon 12 évi kényszermunkára ítélték. – 477

Arany János (1817–1882): költő, műfordító, lapszerkesztő, nagykőrösi gimnáziumi tanár, a 19. századi magyar költészet egyik kiemelkedő alakja, a Magyar Tudományos Akadémia főtákaré. Nevezetes művei elbeszélő költeményei (*Az elveszett alkotmány*, *Toldi*, *Toldi szerelme*, *Toldi estéje*, *Buda halála*), balladái (*Szondi két apródja*, *A walesi bárdok*), lírai versei (*Őszikék*-ciklus), Arisztophanész- és Shakespeare-for-

dításai. – 115, 156, 171, 246, 353, 377, 394, 431

Arany László (1844–1898): költő, kritikus, Arany János fia. *A délibábok hőse* című verses regényében a kiegyezés kori magyar társadalom keserű-ironikus képét rajzolja meg. Jelentős népköltészeti, népmesegyűjtő és műfordítói munkássága. – 403

Árpád (850–855 között–907?): a honfoglaló magyarság vezére, Álmos fia, az Árpád-ház őse. Anonymus szerint Kurszán kende, a szakrális fejedelem mellett a katonai főhatalom birtokosa (gyula) volt. 895 k. az ő vezetésével jöttek be a magyar törzsek a Kárpát-medencébe s irányításával szállták meg az országot. Kurszán halála után a teljhatalom birtokosa lett. – 21, 90

Aspremont-Reckheim, Ferdinand Gobert gr. (1643–1708): az osztrák császári sereg altábornagya, 1688-tól felsőmagyarországi, 1689-től belgrádi főparancsnok, részt vett Buda és Nagyvárad török uralom alóli felszabadításában, de Belgrádot kénytelen volt feladni. 1691-ben feleségül vette Rákóczi Juliannát, II. Rákóczi Ferenc nővérét. – 298, 302

Asrik, Aserik (Anasztáz) (?–1044): apát, kalocsai, majd esztergomi érsek, a Szent István-kori magyarországi egyházszervezés egyik vezetője. Későbbi Asztrik elnevezése nem helytálló. – 26, 27, 31, 43

Attila, Etele (?–453): hun nagykirály, az Uráltól a Rajnáig terjedő Hun Birodalom fénykorának megteremtője. Központja a Kárpát-medencében volt. Hirtelen halála után birodalma hamarosan fölbomlott. Az alakja köré szőtt középkori mondákban véres kezű hódító, „Isten ostora”, akit hármas koporsóban temettek el (Móra Ferenc *Aranykoporsó* című regénye meséli el történetét). A középkori magyar krónikák (elsősorban Kézai Simon) tőle származtatták az Árpád-házi királyokat. – 115, 117

Aulich Lajos (1793–1849): honvédtiszt, az 1848–49-es szabadságharc vértanúja. 1848-ban ezredes, 1849-ben a fel-dunai hadtest hadosztályparancsnoka, majd tábornok, a felvidéki hadjáratban hadtestparancsnok. Hadügyminiszter (1849. júl.–aug.). Az osztrák hatóságok Aradon kivégezték. – 370, 371

Babits Mihály (1883–1941): költő, író, műfordító, a *Nyugat* első nemzedékének kiemelkedő képviselője, a két világháború közötti irodalom vezető alakja. A *Nyugat* szerkesztője (1919–41). A klasszikus formák mestere; jelentősek műfordításai (Dante, Szophoklész, Shakespeare, Goethe, Baudelaire stb.). Megírta *Az európai irodalom történetét* (1936). – 407, 439

Bach, Alexander (1813–1893): osztrák politikus. Igazságügy- (1848–49) és belügyminiszter (1849–59), a forradalmak utáni osztrák neoabszolutista, bürokratikus rendszer (Bach-korszak) egyik kiépítője és névadója. – 379

Bacsó Béla (1891–1920): szociáldemokrata író, újságíró, a *Népszava* munkatársa. Somogyi Bélával együtt az Ostenburg-különítmény meggyilkolta. – 427

Badeni Lajos; I. Lajos Vilmos (1635–1707): badeni örgróf, császári tábor-szernagy, a török elleni visszafoglaló háború hadvezére; részt vett Bécs, Esztergom és Buda (1686) visszavételében, a zalánkeméni csatában (1691) a császári hadak fővezére volt. – 292

Bajazid I. (1354–1403): török szultán (1389–1402). A rigómezei csatagyőzelemmel (1389) megszerezte Szerbiát, Nikápolynál (1396) legyőzte a Zsigmond magyar király vezette sereget, de az ankarai csatában vereséget szenvedett Timurlenkától (1402). – 153

Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944): politikus, újságíró. A Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) és a Fajvédő Párt egyik alapítója; a nemzeti radikális, fajvédő, jobboldali politikától az 1930-as évektől kezdve fo-

kozatosan jutott el a demokrata ellen-zéki, németellenes, antifasiszta meggyőződésig. A Nemzeti Radikális Párt megszervezője (1930), amely egyesült a Független Kisgazdapárttal (1936). A 40-es években a *Független Magyarország* és a *Szabad Szó* szerkesztője. 1944-ben a fegyveres ellenállási mozgalom vezetésére alakult Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának elnöke. A nyilasok elfogták és Sopronkőhidán kivégezték. – 468, 488

Bakics Pál; Bakyth (?–1537): török szolgálatból Magyarországra menekült szerb főúr; részt vett a mohácsi csatában (1526), utána I. (Szapolyai) János, majd I. Ferdinánd híve lett. – 200

Bakócz Tamás (1442–1521): humanista főpap, Mátyás király titkára, győri, majd egri püspök, 1498-tól esztergomi érsek, bíboros (1500). Az 1513. évi pápaválasztáson alulmaradt X. Leóval (Giovanni Medicivel) szemben. A pápa keresztes hadjárat szervezésével bízta meg, amely azonban a Dózsa-parasztháborúba torkollott. Az esztergomi székesegyház Bakócz-kápolnájának építtetője. – 179, 191, 196

Bakonyi Sándor (1805–?): cs. kir. ezredes, 1848 őszétől a magyar honvédsereg tábornoka, a bácskai hadtest parancsnoka, de már decemberben eltávozott s nem tért vissza egységéhez. A császári hadbíróság megfosztotta rangjától. – 344

Balassi (balassa-gyarmati és kékkői): középkori magyar bárói és grófi család; a bárói rangot Balassi Menyhért, a grófit Balassi János (1626 k.–1684) táblabíró, költő kapta. – 224, 243, 246

Balassi Bálint (1554–1594): a magyar nyelvű líra első nagy képviselője. Szubjektív hangú istenes versei, szerelmi költészete, vitézi versei, reneszánsz szelleme a világirodalom nagyjai közé emelik. *Szép magyar komédia* (1588 k.) c. pásztorjátéka Castelletti: *Amarilli* c. darabjának átdolgozása. Részt vett a török elleni végvári harcok-

- ban; Esztergom ostrománál esett el. – 230, 232, 233, 245, 248, 249, 253, 317
- Balassi János** (1510 k.–1576 után): felvidéki főúr, a bányavárosok kapitánya, Hont vármegye főispánja, királyi ajtónálló, Balassi Bálint költő apja. 1569-ben Miksa király Dobó Istvánnal együtt elfogatta, de megszökött, majd kegyelmet kapott. – 230, 242
- Balassi Menyhért** (1510 k.–1568): felvidéki főúr, Balassi Bálint nagybátyja. Hírhedt volt politikai pálfordulásairól, de kitűnő katona hírében állt. Egy ismeretlen unitárius szerző drámájának (*Comœdia Balassi Menyhart árultatásáról*, 1569) főhőse. – 218
- Balázs Béla** (1884–1949): baloldali író, költő, filmesztéta. Szövegkönyvet írt Bartók Béla táncjátékaihoz (*A kékszakállú herceg vára*, *A fából faragott királyfi*). A magyar filmesztétika és -elmélet megalapozója; a *Valahol Európában* c. film forgatókönyvírója. – 487
- Bálint György** (1906–1943): író, kritikus, az irodalmi értékű magyar publicisztika jelentős alakja. Kommunista és ellenzéki polgári lapokban (*Estlapok*, *Pesti Napló* stb.) publikált. – 460
- Balla Aladár** (1867–1935): ügyvéd, politikus, a második szegedi ellenkormány belügyminisztere (1919. júl.–aug.). 1919 után kiszagdapárti képviselő, majd a Kossuth-párt egyik vezére volt. – 422
- Balla Antal** (1886–1953): kiszagdapárti politikus, újságíró, történész, egyetemi tanár, 1926-tól a *Pesti Hírlap* munkatársa, 1945-től nemzetgyűlési képviselő, tájékoztatásügyi miniszter (1945–46). – 472, 476
- Bán Antal** (1903–1951): szociáldemokrata politikus. 1919–43-ban Jugoszláviában élt, 1945 után az MSZDP tagja, a főtítkárság vezetője, parlamenti képviselő, iparügyi miniszter (1945–48). A munkaspártok egyesülését ellenezte, ezért kizárták az MSZDP-ből; Svájcba emigrált. – 472
- Bánffy Dénes** (1630 k.–1674): erdélyi főúr, I. Apafi Mihály fejedelem sógora, uralkodása alatt a fejedelemség egyik első embere, a Habsburg-barát irányzat legfőbb képviselője, Kolozsvármegye főispánja. Kíméletlen birtokszerzései miatt ellenfelei elfogatták, az országgyűlés elítélte s a bethleni várban kivégezték. – 284
- Bánffy Lukács**: → *Lukács*
- Bánffy Miklós** (1873–1950): regény- és drámaíró, festőművész, politikus. Az Operaház és a Nemzeti Színház kormánybiztosa, majd főigazgatója (1912–18), külügyminiszter (1921–22), közben a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere is, a Magyar Országos Képzőművészeti Tanács elnöke. 1927-től az erdélyi magyar irodalmi élet vezéralakja, az *Erdélyi Helikon* szerkesztője. A bukaresti székhelyű Magyar Népközség elnöke. Regénytrilógiája: *Megszámláltattál* (1935), *És hijjával találtattál* (1937), *Darabokra szaggattattál* (1940). – 406, 431, 433, 435, 437
- Bánk** (12–13. század): horvát-szlavón bán (1208–09, 1217–18), Magyarország nádora (1203). Résztvevője volt annak a főúri összeesküvésnek, amely az idegen érdekeket szolgáló, meráni Gertrúd királyné megölésével végződött. – 84, 85
- Barabás Miklós** (1810–1898): festő, grafikus, a magyar biedermeier festészet legnagyobb alakja. Finoman idealizált, dekoratív akvarellportréin a reformkor szinte minden jelentős alakját megörökítette. Festett táj- és életképeket s aktuális eseményeket is megörökített (a Lánchíd alapkövetétele). – 354
- Barankovics István** (1906–1974): kereszténydemokrata politikus, újságíró. A párt feloszlatásáig a Demokrata Néppárt elnöke és hetilapja, a *Hazánk* szerkesztője volt. 1949-től emigrációba kényszerítve az USA-ban élt. – 482
- Bárános Károly** (1892–1956): kiszagdapárti politikus, mezőgazdasági szakember, a Magyar Országos Szövetke-

zeti Központ elnöke, földművelésügyi minisztériumi államtitkár (1941–44), közellátásügyi (1945–46), majd földművelésügyi (1946–47) miniszter. – 472

Barcsay Ábrahám (1742–1806): költő, a bécsi magyar testőrség ezredese. A felvilágosodás és a magyar nemesi ellenállás szellemét képviselő verseket írt. – 324

Barczafalvy Szabó Dávid (1752–1828): nyelvmuvelő, műfordító, a 19. századi magyar nyelvújítás kezdeményezője. A pozsonyi *Magyar Hirmondó* szerkesztője (1784, 1786). – 330

Bárdossy László (1890–1946): diplomata, politikus, külügyminiszter, Teleki Pál halála után miniszterelnök (1941–42). Németbarát politikát folytatott, szerepet játszott a Jugoszlávia elleni támadás végrehajtásában, majd az országgyűlés előzetes hozzájárulása nélkül hadat üzent a Szovjetuniónak (1941. jún. 27.) és az USA-nak (dec. 13.). Nevéhez fűződik az ún. harmadik zsidótörvény megalkotása. Mint háborús bűnöst a Népbíróság halálos ítélete alapján kivégezték. – 453, 454, 457, 461, 473

Barkóczy Ferenc (1710–1765): egri püspök (1744-től), esztergomi érsek és hercegprímás (1761-től). Egerben nyomdát alapított, amely 1762-től Esztergomban működött. – 321

Baronyai Decsi János (1560 k.–1601): marosvásárhelyi tanár és lelkész, humanista, történetíró, az első magyar közmondásgyűjtő. Jogtörténeti forrás-gyűjtéssel, bölcsélettel is foglalkozott, lefordította és átdolgozta Sallustius római történetíró munkáját. – 253

Baross Gábor (1848–1892): szabadelvű párti politikus, a kiegyezés (1867) utáni korszak kiemelkedő gazdaságpolitikai szakembere. Közmunka- és közlekedésügyi (1886–89), kereskedelemügyi (1889–92), vallás- és közoktatásügyi (1888) és belügyminiszter (1889). Nevéhez fűződik a magyarországi államvasúti hálózat („vasminiszter”),

a fiemei kikötő kiépítése, a dunai és a magyar tengerhajózás fejlesztése, a vasúti, postai, ipari szakoktatás megteremtése. – 390, 400

Baróti Szabó Dávid (1739–1819): költő, műfordító, jezsuita szerzetes. Az első magyarországi irodalmi folyóirat, a *Magyar Museum* egyik megalapítója (1788). Részt vett a prozódiai harc néven ismert költészeti és fordításelméleti vitában. Magyarra fordította Vergilius *Aeneisét*. – 330

Báróti Sándor; Báróczi (1735–1809): író, műfordító, a bécsi magyar nemesi testőrség ezredese. Nevezeteseek franciából és németből készített műfordításai, nyelvmuvelő röpirata (*A védelmeztetett magyar nyelv*). Alkímiával is foglalkozott. – 324

Bartay Endre (1799–1854): zeneszerző, színikazdátó, a reformkor zenei életének egyik vezéralakja. Operáinál, dalgyűjteményeinél nevezetesebb az a tette, hogy pályázatot írt ki a *Himnusz* és a *Szózat* megzenésítésére (a pályázatot Erkel Ferenc, illetve Egressy Béni nyerte el). – 357, 358

Bartha Albert (1877–1960): kiszgadzapárti politikus, katonatiszt. A Bánát kormánybiztosa, a Károlyi-kormány hadügyminisztere (1918. nov.–dec.). A II. világháború idején a polgári ellenállás résztvevője, a háború után a Kiszgadzapárt tagja, vezérezredes, hadügy-, illetve honvédelmi miniszter (1946–47). A kommunista hatalomátvétel után 1948-tól az USA-ban élt. – 481

Bartók Béla (1881–1945): zeneszerző, zongoraművész, zenetudós. A 20. századi magyar és a modern egyetemes zeneművészet egyik vezéralakja. Kodály Zoltánnal együtt jelentős népzene-gyűjtő munkát végzett. Résztben a népzene-re támaszkodva új zenei stílust alakított ki hangszeres (*Concerto, Divertimento, Táncszvit*, zongoraverse-nyek, vonósnégyesek, zongoraművek stb.) és színpadi (*A csodálatos mandarin, A kékszakállú herceg vára, A fából*

faragott királyfi) műveiben. – 395, 407, 432, 440

Basta, Giorgio (1544–1607): osztrák császári hadvezér, tábornaszernagy. Kassai főkapitány; goroszlói győzelmét követően a császár nevében hírhedt zsarnokként kormányozta Erdélyt (1601–04). 1604-ben Bocskai István seregét kétszer is legyőzte. – 229

Báthori: történelmi magyarországi és erdélyi család, amely a 14. sz.-ban két ágra, a mai Nagyecsedről nevezett ecsedi és az eredetileg köznemesi somlyói ágra szakadt. A somlyói ág különösen nevezetessé vált, mivel belőle kerültek ki Erdély első fejedelmei. – 178, 224, 243, 303

Báthori András, somlyói (1566 k.–1599): bíboros (1584), Erdély fejedelme (1599), Báthori István lengyel király unokaöccse. Mihály havasalföldi vajda a székelyek segítségével a sellemberki csatában legyőzte, menekülés közben meggyilkolták. – 226, 252, 254

Báthori Gábor, somlyói (1589–1613): Erdély fejedelme (1608–13). Zsarnoki uralmával az erdélyi arisztokráciát és a szász polgárokat is maga ellen fordította. A török Porta hadjáratot indított ellene, végül saját hajdúi ölték meg. – 226, 227

Báthori István, ecsedi (?–1493): hadvezér, erdélyi vajda (1479–93), ország-bíró (1471–93). Kinizsi Pállal együtt győzelmet aratott a kenyérmezei (1479) és a csontmezei csatában (1490) a török, illetve Corvin János felett. A nyírbátori ferences (ma református) templom építtetője. – 178, 179, 182

Báthori István, ecsedi (?–1530): temesi főkapitány, II. Lajos király nevelője, Magyarország nádora (1519-től). Temesvárnál legyőzte Dózsa György parasztseregét (1514). A török támadás elleni védekezést elhanyagolta; az országgyűlés kétszer is lemondatta a nádorságról. A főnemesi párt egyik vezetője, Szapolyai János ellenfele volt, Mohács után I. Ferdinánd pártjára állt. – 203

Báthori István, somlyói (1533–1586): Erdély fejedelme (1571–75), Lengyelország királya (1575–86). Erdélyben és Lengyelországban is megerősítette a központi hatalmat. Gyulafehérvári udvara reneszánsz szellemi központ volt. Nagy tervét, Magyarország, Erdély és Lengyelország államszövetségét a Habsburgok és a török ellen korai halála miatt nem tudta megvalósítani. A lengyelek egyik legnagyobb királyukat tisztelik benne. – 222, 226, 227, 230, 235, 242, 252

Báthori Kristóf, somlyói (1530–1581): váradi kapitány (1571–76), erdélyi vajda (1576–81), lengyel királlyá választott bátyja, István nevében kormányozta az Erdélyi Fejedelemséget. – 242

Báthori Zsigmond, somlyói (1572–1613): Erdély fejedelme (1581–1602), Báthori Kristóf fia. A török ellen szövetséget kötött Rudolf császárral és sikeres hadjáratokat vezetett a törökek szemben. Mezőkeresztesi veresége után lemondott, de 1598-ban visszafoglalta a trónt. 1599-ben Báthori András javára újra lemondott, majd annak halála után ismét fejedelemmé választatta magát. Basta és Mihály vajda seregétől elszenvedett goroszlói veresége után végleg elhagyta Erdélyt (1602). – 226, 242, 253, 256

Báthori Zsófia, somlyói (1629–1680): II. Rákóczi György későbbi erdélyi fejedelem felesége (1643-tól), Báthori András és a lengyel Zakreszka Anna leánya. Férje halála után, a jezsuiták befolyására, üldözte a protestánsokat. – 289, 290

Batsányi János (1763–1845): költő, író. Az első magyar irodalmi folyóirat, a *Magyar Museum* egyik alapítója (1788). A magyar jakobinus mozgalomban való részvétel vádjával kufsteini várfogságra ítélték. A francia forradalom és a nemesi-nemzeti reformmozgalom eszméinek híve, a magyar forradalmi költészet egyik első képviselője. 1809–1814 között Napóleon hiva-

talnokaként Párizsban, 1816-tól linzi száműzetésben élt. – 330–332, 336, 337, 339

Batthyány (németújvári): dunántúli főnemesi család, amely 1630-ban grófi, 1765-ben birodalmi hercegi rangot kapott. 1945-ig a hercegi ágé volt a körmendi hitbizományi uradalom. – 240, 321

Batthyány Ádám, gróf (1662–1703): dunántúli főkapitány, tábornok. A török elleni visszafoglaló háborúkból visszavette Székesfehérvárt és Kanizsát. Horvát-szlavón–dalmát bán (1693-tól), országbíró (1700-tól). Felesége, Strattmann Eleonóra révén megszerezte a Strattmann-hitbizományt. – 279

Batthyány Lajos, gróf; *Batthyány-Strattmann* (1696–1765): nagybirtokos, kancellár (1732–46), Magyarország utolsó nemzeti nádora (1751). Támogatta Mária Terézia politikáját. – 321

Batthyány Lajos, gróf (1807–1849): nagybirtokos, az 1848–49-es szabadságharc vértanúja. Az 1840-es években a főrendi táblai, majd az országos ellenzék vezére. Az első független felelős magyar kormány miniszterelnöke (1848. márc.–okt.). 1849. okt. 6-án az osztrák császári hatóságok a pesti Újépületben agyonlőtték. – 343, 344, 351, 352, 360, 362, 364, 371, 376

Batu (1205 k.–1255): mongol kán (1227-től), Dzsingisz unokája. Meghódította az orosz fejedelemségek többségét, majd pusztító hadjáratokat vezetett Lengyel- és Magyarország ellen (1241–42). Az Arany Horda elnevezésű első-ázsiai államalakulat megalapítója. – 96, 97

Beatrice, Estei (1212–1239): magyar királyné, II. András király harmadik felesége (1234–35). IV. Béla házasságtörési vádjá miatt német földre menekült, ott szülte meg fiát, utószülött Istvánt, III. András apját. – 99, 112

Beatrix, Aragóniai (1457–1508): magyar királyné, Aragóniai Ferdinánd nápolyi király leánya, 1467-től I. Mátyás

felesége. Nagy szerepe volt a magyarországi humanista-reneszánsz kultúra felvirágoztatásában. A II. Ulászlóval kötött színlelt házasságát a pápa felbontotta (1500), s visszatért Itáliába. – 180, 186, 191

Bedekovich Kálmán (1818–1889): politikus, alispán, főispáni helytartó (1867-től), az unionista párt vezetője, horvát-szlavón–dalmát tárca nélküli miniszter (1868–71, 1876–89), horvát-szlavón–dalmátországi bán (1871–72). – 383

Bekes Gáspár (1520–1579): erdélyi politikus, kincstartó. János Zsigmond halála után az erdélyi Habsburg-párt támogatásával megkísérelte a fejedelmi trón megszerzését, de a kerelőszentpáli csatában (1575) vereséget szenvedett. Később Lengyelországban Báthori István híve és hadvezére lett. – 242, 243

Békésy György (1899–1972): biofizikus, audiológus. 1947-től az USA-ban élt. Az emberi hallás mechanikai-fiziológiai folyamatainak kutatásáért, a csigán belüli ingerlés fizikai mechanizmusával kapcsolatos felfedezéséért Nobel-díjat kapott (1961). – 440

Béla I. (?–1063): Árpád-házi magyar király (1060–63), Vazul fia. Testvérevel, I. Andrással háborút vívott a trón megszerzéséért, mivel az fiát, Salamont jelölte a trónra. Legyőzte a Magyarországra haddal betörő III. Henrik német-római császárt (1051) – 36, 46–48

Béla, II.; Vak Béla (1108 k.–1141): Árpád-házi magyar király (1131–41), Álmos herceg fia. Kálmán király megvakíttatta, amiért Béla az ebben részes főurakat trónra lépése után az aradi gyűlésen megölette. – 58, 64, 68

Béla, III. (1148 k.–1196): Árpád-házi magyar király (1172–96), II. Géza fia. Bizáncban nevelkedett s Mánuel bizánci császár haláláig annak szövetségese volt. Barátságos viszonyt alakított ki a pápasággal is. Uralmát Magyarország gazdasági és kulturális

- fellendülése jellemezte. Letelepítette a ciszterci rendet. A király és felesége, Antiochiai Anna földi maradványait a budavári Mátyás-templomban őrzik. – 73–75, 77–79, 81–83, 86, 89
- Béla, IV.** (1206–1270): Árpád-házi magyar király (1235–70), II. András és Gertrúd fia. A muhi csatában súlyos vereséget szenvedett az országba betörő mongol (tatár) seregtől (1241), Dalmáciába menekült, de a mongolok elvonulása után hozzákezdett Magyarország újjáépítéséhez; várakat építtetett, külföldi telepesekeket hívott be, támogatta a polgárságot és a szervienseket. Uralkodása utolsó éveit a II. Ottokár cseh királlyal és fiával, Istvánnal vívott harcai keserítették meg. – 85, 93–99, 101–103, 106–112, 127, 129
- Belitska Sándor** (1872–1939): katonatiszt, gyalogsági tábornok (1925), a szegedi második ellenkormány hadügyminisztere (1919. júl.–aug.), honvédelmi miniszter (1920–23), varsói magyar követ (1923–30). – 422
- Belos** (12. század): horvát–dalmát bán, Magyarország nádora (1145–57), Uros szerb fejedelem fia. Nagy része volt a Jasomirgott Henrik osztrák herceg elleni 1146-os hadjárat győzelmében. Lukács érsek elől IV. Istvánnal együtt Bizáncba menekült s vele együtt tért vissza onnan. – 68, 72
- Bem, József** (1794–1850): lengyel szabadsághős, az orosz cári uralom elleni felkelés (1830) tábornoka, az 1848-as bécsi forradalom egyik katonai vezetője. 1848. novembertől magyar honvéd tábornok, az erdélyi csapatok parancsnoka. A világosi fegyverletétel után Törökországba emigrált, s haláláig Tefik pasa néven Szíria katonai parancsnoka volt. – 368
- Benárd Agoston** (1880–1968): orvos, politikus. Az OTI osztályvezető-főorvosa, egyike a trianoni békeszerződés két magyar aláírójának, népjóléti és munkaügyi miniszter (1920–21). – 429
- Benczúr Gyula** (1844–1920): festő, a magyar akadémikus festészet egyik vezető alakja. Jelentős művei a nemzeti történelem eseményeit megörökítő képei (*Hunyadi László búcsúja*, *Vajk megkegyesztelése* stb.), valamint a magyar arisztokrácia tagjait megörökítő portréi. – 394
- Benedek Elek** (1859–1929): író, újságíró. Népmese-feldolgozásai (*Magyar mese- és mondavilág*), gyermekkönyvei, ifjúsági regényei, történelmi ismeretterjesztő művei (*A magyar nép múltja és jelene*, *Nagy magyarok élete*) a magyar gyermekirodalom jelentős alakjává emelték. – 431
- Bercsényi Miklós**, gróf (1665–1725): felső-magyarországi főhadbiztos (1696–98), II. Rákóczi Ferenc bizalmas barátja, a Rákóczi-szabadságharcban 1705-től a szövetkezett rendek főgenerálisa, a szenátus első tagja. 1707-től fejedelmi helytartó. A szatmári béke (1711) után Lengyelországban, majd Rákóczival Rodostóban (Törökország) élt. – 296, 299, 305
- Berinkei Dénes** (1871–1944): ügyvéd, polgári radikális politikus, a Károlyi-kormány igazságügy-minisztere (1918–19), miniszterelnök (1919. jan.–márc.), külügyminiszter (1919. jan.). – 415
- Bertold** (1182 előtt–1251): Gertrúd királyné testvére, bambergi prépost, kalocsai érsek (1205–18), horvát–szlávón–dalmát bán (1209–13), erdélyi vajda (1212–13). A Gertrúd elleni merénylet után a királyi kincstár egy részével elmenekült, s aquileiai pátriárka lett (1218–51). – 84
- Berzsenyi Dániel** (1776–1836): költő, a klasszikus szépségeszményeken és a felvilágosodás eszméin nevelkedett magyar nemesi-nemzeti költészet kiemelkedő alakja, a klasszikus időmértékes verselés magyar mestere. Ódáiban, elégiáiban a hősi, egyben elégius-tragikus szemlélet, a haza féltése szólal meg. – 345, 350
- Bessenyei György** (1747–1811): író, költő, a bécsi magyar nemesi testőség tagja, a magyar felvilágosodás egyik vezéralakja. Tragédiában (*Agisz*

tragédiája) és vígjátékban (*A filozófus*) bírálta a korabeli politikai és művelődési állapotokat, de röpiratokban fejtette ki reformprogramját (*Magyar-ság, Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*). Mária Terézia politikáját igazoló szatirikus állambölcséleti regénye a *Tarimenés utazása*. – 324, 325

Bessenyei Sándor (1743–1809): költő, műfordító, Bessenyei György bátyja. A bécsi magyar testőrség tagja, majd kelinci birtokán irodalommal foglalkozott; lefordította Milton *Elvesztett paradicsom* című eposzát. – 324, 337

Bethlen Gábor, iktári (1580–1629): Erdély fejedelme (1613–29). A harmincéves háborúba bekapcsolódva a cseh rendekkel szövetségben háborút indított a Habsburgok ellen, a Magyar Királyság és Erdély egyesítésének céljával. A rendek Magyarország fejedelmévé, majd királlyá választották (1620), de erről a nikolsburgi békében lemondott. Ezután nyugati szövetségeseket keresett a Habsburgok ellen. Uralma az Erdélyi fejedelemség fénykora, udvara politikai és művelődési központ volt. – 222, 263–271, 273, 295

Bethlen István, bethleni, gróf (1874–1946): a két világháború közötti korszak egyik vezető államférfija, miniszterelnök (1921–31). Megalakította a Nemzeti Egyesülés Pártját (1919), majd létrehozta az Egységes Pártot (1922). Az első világháború és a tanácsköztársaság utáni politikai és gazdasági konszolidáció megteremtője. Lemondása után is Horthy Miklós belső hívei közé tartozott, a II. világháború idején az angolszász orientációjú konzervatív politika vezető alakja lett. A szovjet hadsereg elhurcolta, a Szovjetunióban halt meg. – 422, 424, 436–437, 455–456, 458, 461, 479

Bethlen Miklós, bethleni, gróf (1642–1716): erdélyi politikus, író. Erdély Habsburg-uralom alá kerülése után erdélyi kancellár (1691-től). Tervezet dolgozott ki Erdély önállóságára,

ezért a császári hatóságok Bécsben fogva tartották. Fogságában írt *Önélet-írása* a magyar barokk memoáirodalom jelentős alkotása. – 263, 278, 282–285, 287–288, 299, 300

Bezerédi Imre (1679–1708): kuruc ezredskapitány, brigadéros, a Rákóczi-szabadságharc dunántúli hadjáratának vitéz és népszerű katonája. 1708-ban tisztársaival a császári csapatokhoz készült átállni, tervüket azonban felfedték, s a kuruc hadbíróság kivégeztette. – 307, 313

Bibó István (1911–1979): jogász, törvénytudós, bíró, társadalomtudós, parasztpárti politikus. A Kelet-európai Tudományos Intézet elnöke (1946–49), az 1956-os forradalomban államminiszter, a forradalom után bebörtönöztek. Az 1945 utáni korszak egyik legjelentősebb társadalmi gondolkodója volt, nevezetes tanulmányokat írt a kelet-európai kisállamokról, a zsidókérdésről stb. – 459

Bicskei Gergely (?–1303): fehérvári prépost, alkancellár (1295–98), választott esztergomi érsek (1298-tól), az Anjouk híve. Érsekké választását a pápa nem erősítette meg, de prokurátorrá nevezte ki s különleges felhatalmazással ruházta fel. Anagninban ölték meg, amikor pártfogóját, VIII. Bonifác pápát elfogták. – 127, 132

Bihari János (1764–1827): cigány zeneszerző, hegedűművész, a verbunkos zene kiemelkedő képviselője. – 346

Bíró Lajos (1880–1948): író, újságíró. A polgári radikalizmus híve, a tanácsköztársaság után emigrált; Londonban sikeres forgatókönyvíró, Korda Sándor alkotótársa lett. Regényeiben és drámaiban a polgári képmutatást bírálta. – 419

Blagojevics Imre, *Blagoevich* (1784–1850): császári altábornagy, Szlavónia és Pétervárad főhadparancsnoka, 1848 októberében állt a honvédsereg oldalára, de 1849. márciusban jelentkezett a császári csapatoknál; a vizsgálati fogságban halt meg. – 344

Blaža Lujza (1850–1926): színésznő, „a nemzet csalogánya”. A pesti Népszínházban főként népszínművekben és operettekben játszott s szerzett hatalmas népszerűséget. – 394

Blandrata, Giorgio (1515–1588): piemonti orvos, vallásreformátor, a lenygel, majd az erdélyi unitárius egyház egyik megszervezője, János Zsigmond fejedelem udvari orvosa volt. – 235

Bocattius János, eredetileg Johannes Bock (1569–1621): lausitzi német polgárcsalád sarjaként 1593-tól Magyarországon élt, kassai iskolaigazgató, 1603-tól polgármester, Bocskay István, majd Bethlen Gábor híve, udvari történetírója. A késő humanista latin nyelvű alkalmi költészet termékeny hazai művelője volt. – 10, 259, 260

Bocskai István (1557–1606): váradi főkapitány, Erdély fejedelme (1604–06). A Habsburgok híveként Gyurgyevónál győzelmet aratott a törökök felett. Basta rémuralma és Erdély romlása nyomán a Habsburgok ellen fordult s a császári uralom elleni rendi-függetlenségi mozgalom, az ún. Bocskai-szabadságharc élére állt. A Felvidék elfoglalása után a rendek Erdély és Magyarország fejedelmévé választották, a török szultán koronát küldött számára. A béketárgyalásokon elismertette Rudolf császárral az önálló Erdélyi Fejedelemséget. A harcban vitézül küzdő hajdúknak szabadságjogokat adományozott és letelepítette őket. – 227, 255, 257–262, 266, 267–269, 272, 285

Bogáti Fazekas Miklós (1548–?): unitárius lelkész, énekszerző, elkészítette az első teljes magyar nyelvű zsoltárfordítást. – 245, 249

Bognár József (1917): kisgazdapárti, majd párton kívüli politikus, közigazdász, egyetemi tanár. A Független Kisgazdapárt főtitkára, majd ügyvezető alelnöke (1947–48). Tájékoztatásügyi miniszter (1946–47), Budapest polgármestere (1947–49), bel-, illetve külke-

reskedelmi miniszter (1949–54, 1954–56), miniszterelnök-helyettes (1956), az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének igazgatója (1963–90), a budapesti közgazdaságtudományi egyetem tanára. – 476

Bolyai Farkas (1775–1856): matematikus, polihisztor, a marosvásárhelyi kollégium tanára. *Tentamen* c. műve (1832–33) az egyetemes matematika-történet korszakos jelentőségű alkotása. E mű függelékeként jelent meg fia, **Bolyai János** (1802–1860) műve (*Appendix*), az új, nem-euklideszi geometriai rendszer (az ún. abszolút geometria) alapvetése. – 352

Bonfini, Antonio (1427–1434 között–1503 k.): itáliai humanista, történetíró. I. Mátyás magyar király megbízásából 1488–1496 között megírta a magyarok történetét. Ez a mű szolgált alapul Heltai Gáspár *Chronica az magyaroknak dolgairól* c. históriájához (1575). – 184, 187, 188, 249

Bonipertus (?–1036): a pécsi egyházmegye első, francia származású püspöke (1009-től). – 30

Borisz (1113–1155): Árpád-házi herceg, Kálmán király és Eufémia kijevi hercegnő fia, akit a király – felesége hűtlensége miatt – nem ismert el. Több sikertelen kísérletet tett a magyar trón megszerzésére. – 71

Bornemisza Péter (1535–1584): evangélikus prédikátor, író. *Elektra*-átdolgozása (*Tragoedia magyar nyelven* ..., 1558) a görög tragédia magyar viszonyokra adaptált változata a 16. századi magyar drámairodalom kiemelkedő alkotása. Jelentős kordokumentuma: *Ördögi kísértetek* (1578). – 231, 239, 241, 246, 248, 249, 273

Borsos József (1821–1883): festő, a magyar biedermeier festészet jelentős képviselője. Életképeket, zsánereket, portrékat festett (*Nemzetőr*, 1848). – 355

Bottyán János, *Vak Bottyán* (1643?–1709): végvári katona, 1703-tól kuruc generális, a Rákóczi-szabadságharc

kiemelkedő, népszerű hőse. Felszabadította és megvédte a Dunántúlt a császári seregektől. 1708-tól Érsekújvár főkapitánya, majd a bányavárosok parancsnoka volt. – 296, 306, 307

Böhm Vilmos (1880–1949): szociáldemokrata politikus. A Berinkei-kormányban hadügyminiszter (1919), a tanácsköztársaság idején szocializálási, majd hadügyi népbiztos. Bécsi emigrációjából 1945-ban tért haza. Svéd követi tisztéről a kommunista hatalomátvétel után, 1948-ban lemondott s nem tért haza. – 416

Brandenburgi György (1484–1543): nagybirtokos, II. Lajos király nevelője. – 191, 192, 198, 212

Brandenburgi Katalin (1604–1649): Bethlen Gábor erdélyi fejedelem második felesége, György Vilmos brandenburgi választófejedelem leánya. Férje halála után utóda lett a trónon (1629–30), de az országgyűlés lemondatta. – 266

Brodarics István (1470 k.–1539): pécsi, majd váci püspök, kancellár (1526), I. (Szapolyai) János párthíve, követe. A mohácsi csatáról (1526) írott latin nyelvű beszámolója a humanista magyar történetírást jeles darabja. – 205

Bródy Sándor (1863–1924): író, újságíró. Színpadi műveivel (*A dada, A tanítónő*), regényeivel (*A nap lovagja* stb.), novelláival a századforduló polgári irodalmának jelentős alakja. – 394, 488

Buda, Bleda (?–444 vagy 445): hun nagyfejedelem (434-tól). Sikeres hadjáratokat vezetett a Keletrómai Birodalom ellen. Öccse, Attila meggyilkoltatta s örökébe lépett. – 115

Budai Nagy Antal (?–1437): az 1437. évi erdélyi parasztfelkelés kisnemesi származású vezetője. A parasztseregnek az erdélyi három nemzet (magyar nemesek, székelyek, szászok) seregével vívott utolsó csatájában elesett, a felkelés elbukott, vezetőit kivégezték. – 159

Bulcsú (?–955): a kalandozó magyarok egyik vezére. Bizáncban megkeresztelkedett (948) és békét kötött a császárral. Az augsburgi (lech-mezei) csatában (955) a vesztes magyar sereg egyik vezére volt, menekülés közben a németek elfogták és felakasztották. – 22

Caraffa, Antonio, gróf (1646–1693): itáliai származású osztrák császári tábornok, Felső-Magyarország főkapitánya (1686–88). Zrínyi Ilonát Munkács feladására kényszerítette (1687). A Thököly Imre híveit elítélő hírhedt eperjesi vértörvényszék (1687) vezetője. 1688-tól az erdélyi hadak főparancsnoka, I. Apafi Mihállyal elismertette I. Lipót uralmát. – 263, 297

Cillei, Czillei: osztrák-stájer főnemesi család. A 14–15. században vált híressé, s fontos szerepet játszott a magyar történelemben is. A család (II.) Ulrikkal halt ki. – 69, 171, 172, 175

Cillei Borbála (1392–1451): Luxemburgi Zsigmond király és császár felesége, 1405-től magyar királyné, 1414-től német-római császárné. Egy férje elleni összeesküvésben való részvétele miatt Zsigmond elfogatta. 1438 után Csehországban élt. – 156, 164

Cillei Hermann (1360 k.–1435): horvát-szlavón bán (1406–08, 1423–35), Zsigmond korának egyik legbefolyásosabb főura, a király apósa és legbelső tanácsadója. – 156, 157, 162

Cillei (II.) Ulrik, gróf (1406–1456): Cillei Borbála királyné unokaöccse és társa a Zsigmond, Albert és Ulászló királyok elleni összeesküvésekben, Hunyadi János ellenfele, 1452-től V. László király gyámja. 1456-ban magyarországi helytartója. A Hunyadiak hívei megölték. – 172, 173, 175

Corvin János (1473–1504): I. Mátyás királynak Barbara Edelpeck osztrák polgárlánytól házasságon kívül született fia. Mátyás utódjául jelölte ki, aminek apja halála után megpróbált érvenyt szerezni, de a csontmezei

csatában (1490) elszenvedett veresége után elismerte II. Ulászló uralmát. – 189, 190, 191, 218

Csaba királyfi: a középkori magyar krónikák szerint Attila legkisebb fia, a székelyek vezére. Az apja halála utáni testvérharcban vereséget szenvedett, Bizánchba, majd Szkítiába menekült. A székely monda szerint a Hadak Útján (Tejút) várja a visszatérés lehetőségét. – 115

Csák Máté (1260 k.–1321): a magát Szabolcs vezértől származtató Csák nemzetség legnevezetesebb tagja, lovászmester (1293–96), nádor (1297). A 13. sz. végén ÉNy-Magyarországon tartományurasságot épített ki, s hatalmát a királyokkal szemben haláláig megőrizte. – 110, 126, 128, 129, 134

Csáki Ferenc (15. század): a székelyek ispánja (1448), bihari, majd csanádi főispán. Udvarában nevelkedett Hunyadi János és ő volt Hunyadi Mátyás, a későbbi I. Mátyás király keresztapja, majd követe. – 167

Csáki Mihály (1505–1572): gyulafehérvári kanonok, erdélyi kancellár, János Zsigmond nevelője. Utyeszenics Fráter György halála után jelentősen megnőtt a befolyása az erdélyi ügyekre. – 243

Csáky István, gróf (1894–1941): diplomata, külügyminiszter (1938–41). A német és az olasz orientáció híve; nagy szerepe volt Magyarországnak az antikomintern paktumhoz (1939) és a háromhatalmi egyezményhez (1940) való csatlakozásában, a második bécsi döntés előkészítésében. – 332

Csányi László, Csány (1790–1849): liberális politikus, 1848–49-ben a dunántúli sereg, a főváros, majd Erdély teljhatalmú kormánybiztosa, közlekedési miniszter (1849. máj.–aug.). A szabadságharc leverése után Pesten a császári hatóságok kivégezték. – 371

Csanád (10–11. sz.): Anonymus szerint I. István király rokona; sikeres hadjáratot vezetett Ajtony ellen, s a ma-

rosvári (csanádi) királyi várispánság első ispánja lett; róla kapta nevét a székhely (Csanád-vár) és a vármegye is. – 28, 29, 36, 55

Cserei Mihály (1667–1756): erdélyi történetíró. Magyar nyelvű *Históriája Erdély 1661–1712 közötti történetét* beszéli el. – 295, 313

Cserni Jován (?–1527): szerb származású délvidéki parasztvezér, a mohácsi csata (1526) után Szabadka környékén külön államfélét szervezett, magát cárnak nevezte. Czibak Imre szétverte seregét, menekülés közben Török Bálint végzett vele. – 204, 205

Cserny József (1892–1919): a kommunista párt fegyveres őrségének tagja, a tanácsköztársaság idején (1919) a „Lenin-fiúk”-nak nevezett politikai terrorcsapat parancsnoka. A proletárdiktatúra bukása után letartóztatták és kivégezték. – 417, 418, 427

Csiky Gergely (1842–1891): író, eredetileg katolikus pap volt. Színműveivel (*A proletárok*, *Mukányi*, *A nagymama* stb.) a realista polgári dráma megteremtője Magyarországon. – 431

Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805): költő. Verseiben a felvilágosodás eszmévilága, a rokokó költészet stílusjegyei, a klasszikus időmértékes verselés formai hagyományai a hazai kolégiumi diákköltészet és a parasztfolklor elemeivel ötvöződnek. Szatirikus versezetei (*Békaegérharc*) és színművei (*Dorottya, vagyis a dának diadala a fárságon*, *Özvegy Karnyóné*), elégikus-filozofáló „magányversei”, szerelmes versei (Lillához, azaz Vajda Juliannához), népies zsánerképei, helyzetdalai a magyar felvilágosodás legjelentősebb költőjévé emelik. – 328, 337, 345

Csonka János (1852–1939): feltaláló. Elkészítette az első magyar gázmotort (1879) és a később róla elnevezett egyes üzemű gáz- és petróleummotort (1884), majd Bánki Donáttal közösen benzínmotort konstruált, amelynek legjelentősebb újítása a porlasztó

(karburátor) volt. A Posta részére elkészítette az első magyar benzinmotoros autót. – 398

Csontváry Kosztka Tivadar (1853–1919): a 19–20. század fordulójának jelentős festőegyénisége. Panteisztikus, mágikus, szimbólumokat teremtő világképét monumentális kompozíciókban festette meg (*Magányos cédrus, Baalbek, Nagy-Tarpatak vízesés* stb.). – 407, 487

Czetz János, Czecz (1822–1904): honvéd tábornok; az 1848–49-es szabadságharcban az erdélyi fronton harcolt. 1849 őszén emigrált, Itáliában megszervezte az első magyar légiót, utóbb Argentínában telepedett le, megalapította a Buenos Aires-i Katonai Akadémiát. – 368

Czibak Imre (?–1534): Bihar vármegyei nagybirtokos főnemes, Szapolyai János erdélyi vajda híve, 1526-ban belépett a papi rendbe, I. János király temesi főispánná és váradi püspökké nevezte ki. 1527-ben leverte Cserni Jován seregét. Ellenezte Gritti kormányzó kinevezését, aki ezért meggyilkoltatta. – 204, 205

Cziráky János, gr. (1818–1884): az 1840-es években az aulikus konzervatív arisztokrata csoport vezetője a főrendi táblán, 1865-től a főrendiház alelnöke, 1867-től főtárnokmester. – 378

Czittinger Dávid (1680–1743): a magyar irodalomtörténet-írás első jelentős alkotója. *Specimen Hungariae Literatae* (1711) c. latin nyelvű lexikona közel 300 magyar író adatait dolgozta fel. – 311

Dalmata, Giovanni (1440 k.–1509 után): dalmát származású szobrász, eredeti neve *Joan Duknovic* volt. Rómában és Trauban, 1487–90 táján I. Mátyás király megbízásából Magyarországon alkotott; műveiből kőtörédek és a diósgyőri Madonna maradt fenn. – 180, 181

Dálnoki Miklós Béla: → Miklós Béla, dálnoki

Dálnoki Veress Lajos: → Veress Lajos, dálnoki

Damjanich János (1804–1849): császári és királyi százados, magyar honvéd tábornok, az 1848–49-es szabadságharc számos ütközetének (tápióbszék, szolnoki, isaszegi, nagysallói) legenda hőse, az aradi vértanúk egyike. Arad várparancsnokaként aug. 17-én tette le a fegyvert. Az osztrák császári hatóságok Aradon kivégezték. – 368, 371

Dampierre, Henri Duval (1580–1620): osztrák császári hadvezér. Felső-Magyarországon és Erdélyben szolgált, ahonnan Bocskai István 1604-ben elűzte. A cseh felkelés hírére Csehországba küldték, ahol változó sikerrel harcolt. 1620-ban Bethlen Gábor ellen küldték, de a Pozsony elleni támadás közben elesett. – 257

Darányi Kálmán (1886–1939): politikus, a Nemzeti Egység Pártjának vezére (1936–38), földművelésügyi miniszter (1935–38), miniszterelnök (1936–38), a képviselőház elnöke (1938–39). A német és olasz orientáció híve volt. Meghirdette az ún. győri fegyverkezési programot és betervezte az első zsidótörvényt. – 461–463

Dayka Gábor (1769–1796): költő, katolikus pap. A felvilágosodás eszméit tükröző szentimentális verseket írt. Nagy szerepe volt a rimes-időmértékes vers megteremtésében. – 330

Deák Ferenc (1803–1876): politikus, államférfi, jogtudós. Az 1830–40-es években, a reformországgyűléseken az ellenzék egyik vezére, 1848-ban igazságügy-miniszter, az 1850-es években a császári neoabszolutista uralommal szembeni passzív ellenállás vezéralakja. Az 1860-as években a Felirati Párt, majd a Deák-párt vezére, az osztrák-magyar kiegyezés (1867) egyik programadója (húsvéti cikk), előkészítője. – 349, 351, 352, 362, 381, 387

Dembinsky, Henryk (1791–1864): lengyel szabadságharcos, az 1830–31-es

oroszellenes lengyel szabadságharc hadseregének főparancsnoka, 1848–49-ben magyar honvéd altábornagy, a szabadságharc utolsó két hónapjában a magyar főerők főparancsnoka. Világos után emigrált, 1850-től Franciaországban élt. – 369

Déry Tibor (1894–1977): író, a legnevesebb kommunista írók egyike, 1955 után a Rákosi-féle diktatúrával szembe forduló írói ellenzék egyik vezéralakja. A *befejezetlen mondat* című regényében a '30-as évek magyar társadalmát mutatta be. Elbeszéléseiben a háború élményvilága, a személyi kultusz időszakának erkölcsi és politikai torzulásai jelennek meg (*Emlékeim az alvilágból, Szerelem*). Jelentősek önéletrajzi írásai (*Ítélet nincs*). – 488

Déryné Széppataki Róza (1793–1872): a magyar vándorszínészet korának ünnepelt művésznője. Emlékirata fontos kordokumentum.

Dessewffy Arisztid (1802–1849): honvéd tábornok, az 1848–49-es szabadságharc vértanúja. 1849-ben a 9. hadtest parancsnoka, majd a Szeged környékén összpontosított magyar főserreg lovasságának főparancsnoka. A temesvári csata után hadosztályát török földre akarta átvinni, de Liechtenstein osztrák altábornagy rábeszélésére Karánsebesnél letette a fegyvert. Az osztrák vérbíróság Aradon halálra ítélte és kivégezték. – 371

Dessewffy Gyula, gróf (1909–): nagybirtokos, kispárti politikus, 1939-től a *Kis Újság* főszerkesztője, a német megszállás idején az ellenállási mozgalom aktív résztvevője, 1945-től nemzetgyűlési képviselő, 1947-ben emigrált. – 474

Dinnyés Lajos (1901–1961): kispárti politikus, honvédelmi miniszter (1947), miniszterelnök (1947–48). 1952-től haláláig az Országos Mezőgazdasági Könyvtár igazgatója volt. – 483

Dobi István (1898–1968): kispárti, majd kommunista politikus, államminiszter (1945–47), földművelés-

ügyi miniszter (1946, 1948), a Független Kispárt párt országos elnöke (1947–49), miniszterelnök (1948–52), az Elnöki Tanács elnöke (1952–67), az MSZMP KB tagja (1959–68). – 472, 474, 483

Dobó István (1500 k.–1572): az egri vár kapitánya (1552–53); hőiesen megvédte a várat a többhónapos török ostromtól. II. Ferdinándtól nagy birtokokat és az erdélyi vajda címet kapta (1553), utóbb Léva kapitánya lett (1556-tól). – 220, 230, 242, 243, 253

Dohnányi Ernő (1877–1960): zeneszerző, zongoraművész, karmester, a budapesti Zeneakadémia tanára, igazgatója. 1949-től az USA-ban élt. A 20. sz. első felének egyik legkiválóbb zenei művésze volt. – 407, 432, 440

Domonkos (11. század): az első esztergomi érsek. – 27

Dónáth György (1904–1947): jobboldali politikus, 1939-től a Magyar Élet Pártja képviselője, 1943-tól országos alelnök, 1939-től a Magyar Község tagja. 1946-ban elfogták, összeesküvés koholt vádjával halálra ítélték és kivégezték. – 477–479

Donner, Georg Raphael (1693–1741): osztrák szobrász, a barokk művészet neves alkotója 1728/29-től Esterházy Imre hercegprimás udvari szobrásza. Magyarországi művei közül ismert a pozsonyi Szt. Márton-szoborcsoport, a máriavölgyi pálos kolostor főoltára. – 316

Dózsa György (1470 k.–1514): végvári vitéz, az 1514. évi parasztháború vezére. Szapolyai János erdélyi vajda kegyetlen kínzások közepette kivégeztette. – 196, 198, 206

Drágffy János (?–1526): pohárnokmester (1508–13), tárnokmester (1518–23), 1525-től országbíró. Számos magyar nyelvű irata és levele maradt fenn; a szilágycsehi templom építtetője. Mohácsnál a király zászlótartójaként esett el. – 201

Drasche Lázár Alfréd (1875–1949): diplomata, író. A Károlyi-kormány meg-

bízta a külügyminisztérium megszerzésével. A trianoni békeszerződés egyik aláírója (1920), 1930-tól az IBUSZ elnöke, 1932-től a budapesti napilapok szindikátusának igazgatója. 1944-ben Ausztriába költözött. Népszerű filmregény és -novellaíró volt. – 429

Draskovich Miklós, gróf (?–1687): országbíró (1681–87), 1683-ban Thököly Imre híve. Az 1687-es országgyűlésen egyedül ellenezte a Habsburg-ház fiúági örökösödésének törvénybe iktatását. – 297

Drugeth: dél-italiai származású magyar főnemesi család. Tagjai közül **Fülöp** (?–1327) Magyarország nádora, I. Károly Róbert híve, halála után testvére, **János** (?–1333) és annak fia, **Vilmos** (?–1342) viselte a nádori méltóságot. János másik fiától, **Miklós** (?–1355) országbírótól származott a Homonnai Drugeth család, amely fiúágon 1684-ben halt ki. – 133, 134, 141

Dugonics András (1740–1818): író, piarista szerzetes, a nagyszombati (pesti) egyetem matematikatanára. Az első magyar regény (*Etelka*), a nemesi-nemzeti ellenállás szellemében írt kalandos történet szerzője. – 330

Eckhardt Sándor (1890–1969): irodalomtörténész, nyelvész, a magyar-francia kapcsolatok és Balassi Bálint életművének neves kutatója volt. – 488

Eckhardt Tibor (1888–1972): jobboldali, majd kiskgazdapárti politikus, ügyvéd. Az Ébredő Magyarok Egyesületének alapítója és elnöke, a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt alapítója (1923), a Független Kiskgazdapárt tagja (1930-tól), elnöke (1932–40). A háború alatt a németellenes, angolszász orientáció híve volt, 1940-ben az USA-ba utazott, hogy az ország német megszállása esetén egy Horthy által kinevezendő emigráns kormány rendelkezésére álljon. – 452

Egressy Béni (1814–1851): zeneszerző, színműíró, Egressy Gábor színész öccse. Szövegkönyvet írt Erkel ope-

ráihoz (*Hunyadi László*); a *Szózat* zeneszerzője; népszínművekhez, színművekhez írt kísérőzenét. – 357

Eötvös József, báró (1813–1871): író, politikus. A liberális reformellenzék centralista szárnyának vezető teoretikusa volt az 1830–40-es években. 1848-ban vallás- és nevelésügyi miniszter. Részt vett a kiegyezés (1867) előkészítésében; vallás- és közoktatásügyi miniszter (1867–71), nevéhez fűződik a kötelező és általános népoktatást bevezető népoktatási törvény. Regényei (*A karthausi*, *A falu jegyzője*, *Magyarország 1514-ben*) a magyar kritikai realizmus kiemelkedő alkotásai, jelentősek politikai tanulmányai (*A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*, 1851). – 347, 351–353, 362, 377, 381–382, 384, 392–394

Eötvös Loránd, báró (1848–1919): fizikus, egyetemi tanár, az MTA elnöke (1889–1905), Eötvös József fia. Vallás- és közoktatásügyi miniszter (1894–95), az Eötvös-kollégium alapítója (1895). Foglalkozott a kapillaritás jelenségével, a gravitációs tér helyi változásainak mérésére műszereket szerkesztett (Eötvös-inga, graviméter), felismerte a Föld forgásának újabb bizonyítékát adó Eötvös-effektust. – 389, 393

Erdei Ferenc (1910–1971): politikus, író, agrárközgazdász. A Nemzeti Pártszövetség egyik alapítója (1939), alelnöke, majd főtítkára (1945–49), belügy- (1944–45), állam- (1948–49), földművelésügyi (1949–53, 1954–55) és igazságügy-miniszter (1953–54), miniszterelnök-helyettes (1955–56). A Hazafias Népfront főtítkára (1964–70). Az MTA főtítkára (1957–64, 1970–71), alelnöke (1964–70). A falukutató mozgalom egyik vezetője, a népi írók mozgalmának baloldalihoz tartozott. Jelentősek a magyar parasztság életét bemutató szociográfiái. – 459, 460, 467, 495

Erdélyi József (1896–1978): költő, a népi írók mozgalmának egyik előfutára. A

30-as évek végétől eszmeileg a jobboldal felé tolódott. 1947-ben háborús bűnösként börtönbüntetésre ítélték. – 460

Erkel Ferenc (1810–1893): zeneszerző, zongoraművész, karmester. A magyar nemzeti opera megteremtője (*Bánk bán*, *Hunyadi László*, *Sarolta*, *Báthory Mária*), a *Himnusz* zeneszerzője. A Nemzeti Színház (1840–74), majd az Operaház vezető karnagya és főzeneigazgatója (1884-től), a Budapesti Filharmoniai Társaság alapítója és első karnagya (1853–74), a Zeneakadémia első igazgatója (1875–87). – 16, 357, 358

Ernő (1553–1595): Habsburg főherceg, II. Miksa császár fia. 1572-ben lengyel királyjelölt, 1578–89-ben magyarországi királyi helytartó, 1594-től II. Fülöp spanyol király németalföldi kormányzója. – 223

Ernuszt János (?–1476): zsidó származású bécsi polgár, bányavállalkozó, I. Mátyás magyar király kincstartója, horvát-szlavón bán (1474). – 180

Ernuszt Zsigmond (?–1505): Ernuszt János kincstartó fia, pécsi püspök (1575–1505), 1494-től horvát-szlavón-dalmát bán. Testvére, (II.) János (?–1519 k.) főlovászmester, dalmát-horvát bán volt. – 180

Erzsébet, Szent (1207–1231): Árpád-házi hercegnő, II. András és Gertrúd leánya, Lajos thüringiai örgróf felesége. Kórházakat alapított. Kegyes élete legendák forrása lett. 1235-ben szentté avatták. – 86, 102, 121

Erzsébet, *Izabella* (1264/65 k.–1304): magyar királyné, IV. László felesége, Anjou Károly nápolyi király leánya. Férje a margitszigeti kolostorban fogva tartotta, 1300-ban visszatért Nápolyba. – 11

Erzsébet, Kun (1240–1290/95 között): magyar királyné, V. István felesége, IV. László király anyja. Egy kun vezér leánya volt. – 107, 109

Erzsébet, Lokietek (1300–1380): magyar királyné, I. Károly Róbert felesége, Lokietek Ulászló lengyel király

leánya, I. Lajos magyar és lengyel király anyja. Nagy befolyást gyakorolt a magyar politikára fia uralkodása idején. – 129, 134, 141–142, 146, 149–152

Erzsébet (1409 k.–1442): magyar és cseh királyné, német-római császárné, I. Albert király és császár felesége, Luxemburgi Zsigmond és Cillei Borbála leánya. Fiát, a gyermek V. Lászlót a Garai–Cillei-ligára támaszkodva igyekezett trónra juttatni, a Visegrád-ról ellopott koronával meg is koronáztatta, de a magyar főurak által támogatott I. Ulászlóval szemben alulmaradt s menekülnie kellett. – 164, 165, 168, 173

Erzsébet, *Amália Eugénia* (1837–1898): magyar királyné (1867-től) és osztrák császárné (1854-től), Miksa bajor herceg és Ludovika hercegnő leánya, I. Ferenc József felesége. Genfben egy olasz anarchista leszúrta. – 385

Esterházy (galántai): Magyarország egyik legjelentősebb, legvagyonosabb főúri családja, amelynek egyik ága 1626-ban grófi, másik, fraknoi ága 1687-ben hercegi rangot szerzett. – 300

Esterházy Antal, gróf (1676–1722): császári ezredes, 1704-től a Rákóczi-szabadságharcban kuruc generális, szenátor, tábornagy, dunántúli főkapitány. A satmári béke (1711) után Lengyelországban, majd Rodostóban élt. – 307, 314

Esterházy János, gróf (1901–1957): szlovákiai magyar politikus, az Országos Keresztényszocialista Párt (1932–36), majd az Egyesült Magyar Párt (1936–39) ügyvezető elnöke, a Magyar Párt elnöke (1939–45), a Tiso-féle szlovák parlament egyetlen magyar képviselője, s az egyetlen, aki nem szavazta meg a zsidótörvényt. A szlovák fasiszta bábállam idején a magyar kisebbség védelmét tekintette fő céljának. Börtönben halt meg. – 462

Esterházy Pál, herceg (1635–1713): Magyarország nádora (1681–1713), költő, zeneszerző. Harcolt Bécs és Buda töröktől való visszafoglalásánál, nádor-

ként elfogadtatta a Habsburgok örökös magyar királyságát kimondó törvényt, de fellépett a rendi alkotmány védelmében. Kismartoni kastélya kulturális-zenei központ volt. *Harmonia Caelestis* c. egyházi kantátagyűjteménye a magyar barokk zene fontos emléke. – 280, 295, 297, 300, 302

Esterházy Pál Antal, herceg (1785–1866): konzervatív politikus, diplomata. Drezdai, szentszéki, majd londoni követ, 1848-ban a Batthyány-kormányban a király személye körüli miniszter volt. – 362

Esze Tamás (1666–1708): tarpai jobbagy, kuruc generális. A tiszaháti népi kuruc mozgalom vezetője, a kuruc szabadságharcban hajdúezrede élén harcolt. Vitézségéért 1708-ban nemességet kapott. – 305, 307

Faludi Ferenc (1704–1779): költő, író, jezsuita szerzetes. A magyar rokokó költészet jelentős alkotója, a magyar ütemhangsúlyos verselés virtuóz alkalmazója. – 313, 317

Faragho Gábor, vitéz (1890–1953): vezérezredes, a csendőrség (1942-től) és a rendőrség (1944) felügyelője. Az 1944. szept. 28-án Moszkvába küldött magyar fegyverszüneti delegáció vezetőjeként aláírta az előzetes fegyverszüneti feltételeket. Az Ideiglenes Kormányban közellátásügyi miniszter volt (1944–45), 1945 után Kecskemét melletti kényszerlakhelyén élt haláláig. – 467

Farkas András (16. század): református prédikátor, énekszerző. A *zsidó és magyar nemzetről* c. krónikás énekében (1538) a szittya–hun eredetet valló köznemesi nemzettedatot a bibliai kiválasztott nép eszméjével párosította. – 11, 12, 207, 208, 238

Fazekas Mihály (1766–1828): költő, botanikus. *Lúdas Matyi* c. népies komikus elbeszélő költeményében a rajta esett sérelmet földesurán megbosszuló furfangos parasztfiú történetét verselte meg. Diószegi Sámuellel közösen írt *Magyar Fűvészkönyvével* a ma-

gyar botanikai szaknyelv megteremtője. – 343

Féja Géza (1900–1978): író, szociográfus, a falukutató mozgalom, a népi írók mozgalmának egyik teoretikusa, harcos publicistája, a Márciusi Front programjának egyik kidolgozója, az ún. harmadikutas ideológia képviselője. Kiemelkedő műve a *Viharsarok* című szociográfia (1937). – 458, 489

Fejérváry Géza, báró (1883–1914): a magyar királyi darabont testőrség kapitánya, tábornok, illetve gyalogsági tábornok, a király személye körüli (1892, 1895, 1905–06) és honvédelmi miniszter (1884–1903), miniszterelnök és pénzügyminiszter (1905–06). Ún. darabontkormányát, amelyet a parlamentáris szokások figyelmen kívül hagyásával neveztek ki, a Kosuth Ferenc és Andrássy Gyula által vezetett ellenzéki koalíció buktatta meg. – 406

Fekete János (1741–1803): író, költő, császári tábornok. A felvilágosodás eszméinek híve, az egyház és a konzervatív főnemesség ellenfele volt. Magyar, német, latin és francia nyelvű műveket írt. Verseit Voltaire-nek is elküldte, s levelezett is vele. – 332

Ferdinánd, I. (1503–1564): Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Krajna és Karintia főhercege, Magyar- és Csehország királya (1526–64), választott római király (1531-től), német-római császár (1556–64), Szép Fülöp és Aragóniai Johanna fia, V. Károly császár öccse. A Habsburg-tartományok központosítására törekedett, a Magyar Királyságban megvetette a Habsburg kormányzati rendszer alapjait. Aláírta az augsburgi vallásbékét (1555). – 18, 192, 203, 204–208, 210–212, 214–217, 219, 220, 223, 242, 244

Ferdinánd, V. (1793–1875): magyar és cseh király (mint V. Ferdinánd, 1830–48), osztrák császár (mint I. Ferdinánd), Ferenc császár és király fia. 1848. ápr. 11-én szentesítette az utolsó magyar rendi országgyűlés törvényeit,

- ugyanaz év decemberében lemondott a trónról unokaöccse, I. Ferenc József javára. – 334, 355, 356, 362, 366, 367, 368
- Ferenc, I.** (1708–1765): Lotharingia és Bar hercege (1729–35), Lipót lotharingiai herceg fia és utóda, magyarországi helytartó (1732–36), 1736-tól Mária Terézia férje és uralkodótársa, Toscana nagyhercege (1737–65), német-római császár (1745–65), a Habsburg–Lotharingiai ház megalapítója. – 317, 319, 332
- Ferenc, I.** (1768–1835): német-római császár (mint II. Ferenc, 1792–1806), magyar és cseh király (mint I. Ferenc, 1792–1835), Ausztria császára (1804–35), II. Lipót fia. Abszolutista uralma szemben állt a felvilágosodás és a francia forradalom eszméivel. A napóleoni háborúk során elveszített birtokait a bécsi kongresszuson (1815) visszakapta. A magyar nemesi ellenállás nyomására 1825-ben kénytelen volt összehívni a reformországgyűlések sorát megnyitó 1825. évi diétát. – 333–335, 337, 338–342, 350, 355, 356
- Ferenc Ferdinánd** (1863–1914): Habsburg főherceg, I. Ferenc József öccsének, Károly Lajos főhercegnek a fia, apja halálát követően, 1896-tól a Monarchia trónörököse. A dualista rendszer trialista, majd föderalista átszervezésére törekedett, szigorúan centralizált hatalmi apparátussal. 1914. június 28-i szarajevói meggyilkolása szolgálati ürtüggül az I. világháború ki-robbantásához. – 411, 412, 413
- Ferenc József, I.** (1830–1916): Ausztria császára (1848–1916), Magyarország királya (1867-től), Ferenc Károly főherceg és Zsófia főhercegnő fia. Leverte az 1848–49. évi magyar szabadságharcot. Neoabszolutista uralmát az olasz és a német kérdésben elszenvetett politikai és katonai vereségei miatt fel kellett adnia, s rákényszerült a magyarokkal való kiegyezésre (1867). Az Osztrák–Magyar Monarchia idején mindkét országrész békés gazdasági fejlődését biztosította, de külpolitikai törekvései (pl. Bosznia okkupációja) alapvetően járultak hozzá az I. világháború kitöréséhez. – 334, 341, 356, 365, 366–369, 372, 374–376, 378, 380–382, 385, 386, 401, 412–414, 426
- Ferenc Károly** (1802–1878): Habsburg főherceg, trónörökös, I. (V.) Ferdinánd öccse, 1824-től Zsófia bajor hercegnő férje, I. Ferenc József császár és király apja. – 355, 356, 367
- Ferenczy István** (1792–1856): szobrász, a magyar klasszicismus jelentős alkotója, a „honi szobrászat” tudatosan felvállalt megalapítója. Portrészobrai (*Csokonai, Kazinczy*), síremlékei, (kivitelezésre nem került) *Mátyás-emlékműve* a reformkorszak kiemelkedő művészeti alkotásai. – 355
- Festetics György**, gróf (1755–1819): nagybirtokos, a dunántúli rendi ellenzék vezére. Keszthelyen megalapította Európa első mezőgazdasági akadémiaját, a Georgikont (1797). – 344, 347
- Festetics György** (1815–1883): nagybirtokos, főispán, a király személye körüli miniszter (1867–71), koronaőr, magyar főudvarmester. 1875-ben nem fogadta el a felajánlott miniszterelnökséget. – 383
- Filipec János** (1431–1509): váradi püspök (1476–90), budai prépost, I. Mátyás követe Nápolyban, Franciaországban és Milánóban; Váradi Péter bebörtönzése után tényleges kancellár (1485–90). Nagy szerepe volt II. Ulászló trónra juttatásában. 1506 után is diplomáciai megbízásokat teljesített. – 180, 183, 190
- Filippo Scolori**; *Ozorai Pipo* (1369–1426): firenzei származású főúr, kamaraispán, kincstartó, szőrényi bán, Zsigmond király, majd Hunyadi János híve, hadvezér. Magyarországon óriási vagyonra tett szert. – 161, 162, 169
- Fischer Annie** (1914): zongoraművész-nő, a bécsi klasszika és a romantika zeneszerzőinek világszerte koncertező előadója. – 440

Fischer von Erlach, Johann Bernhard (1656–1723): cseh származású építész, az osztrák barokk építőművészet legjelentősebb alkotója. Nevezetes épületei: a salzburgi Kollegienkirche, a bécsi Karlskirche, a bécsi Schwarzenberg- és a Trautson-palota (ma a Collegium Hungaricum épülete). – 323

Forgách Ferenc (1535–1577): humanista történétíró, váradi püspök (1556-tól), Báthory István erdélyi fejedelem kancellárja (1571-től). Megírta Magyarország és Erdély 1540–1572 közötti történetét. – 219, 220, 233, 250

Forgách Simon (1527–1598): dunántúli főkapitány (1569-től), királyi főpohárnokmester (1593), Forgách Ferenc bátyja, a Habsburgok híve. Kora egyik legkiválóbb hadvezére. – 218, 219, 232, 243, 252

Forgách Simon (1669–1730): császári tábornok (1702), 1704-től a Rákóczi-szabadságharcban kuruc tábornagy, szenátor, 1705-től az erdélyi hadak főparancsnoka. Parancsmegtagadás miatt Rákóczi 1706-tól 1710-ig fogva tartotta, 1711 után Lengyelországban, majd Rodostóban élt. – 304, 306

Frangepán: horvát származású főnemesi család; tagjai a 14. sz.-tól a magyar történelemben is jelentős szerepet játszottak; János, Kristóf, Ferenc és Miklós is horvát-szlavón báni méltóságot viselt. A család a Wesseléni-összeesküvésben részes, 1671-ben kivégzett Ferencsel halt ki. – 303

Frangepán Beatrix (?–1504): Corvin János herceg, az ő halála (1504) után György Vilmos brandenburgi őrgróf felesége. – 191

Frangepán Ferenc (?–1543): kalocsai érsek (1528-tól), egri püspök (1538-tól), I. (Szapolyai) János híve és követe. Nagy szerepet játszott a váradi béke megkötésében (1538). – 205

Frangepán Ferenc Kristóf (1620 k.–1671): horvát főnemes, Zrínyi Péter sógora. A Habsburg-ellenes Wesseléni-össze-

esküvés résztvevője és elárulója; kivégezték. – 279, 283, 287

Frangepán Katalin (16. század): Perényi Gábor felesége, 1533-ban kinyomatta Szent Pál leveleinek Komjáthy Benedek által készített fordítását. – 289

Frangepán Katalin, grófnő (?–1673): Zrínyi Péter gróf felesége, II. Rákóczi Ferenc anyai nagyanyja. – 289–291

Frangepán Kristóf (?–1527): korának egyik legnevesebb hadvezére, horvát-szlavón bán. 1525-ben felszabadította Jajce várát a török ostrom alól. A mohácsi csata előtt fővezérül választották, de a csatát (1526) lekéste. – 203, 204

Füst Milán (1888–1967): költő, író, a Nyugat körének tagja. Versei mellett írt regényt (*Feleségem története*), drámát (IV. *Henrik király*), esztétikai tanulmányokat. Jelentős munkája: *Napló 1904–1945*. – 488

Gábor József (1893–1964): kommunista pártmunkás, diplomata. 1922–44-ben a Szovjetunióban diplomáciai, majd Komintern-megbízott, 1944–45-ben az Ideiglenes Kormány kereskedelem- és közlekedésügyi minisztere. – 467, 468, 468

Galeotto Marzio (1447–1497?): itáliai humanista, Janus Pannonius ferrarai iskolatársa és barátja. 1460–1486 között gyakran megfordult I. Mátyás budai királyi udvarában. Történeti értékű anekdotás könyvet írt *Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről* (1485). – 11, 183, 185, 188

Garai: középkori magyar főnemesi család. Tagjai a 15. században vezető országos hivatalokat viseltek; **Pál** (?–1352) macsói bán, királynéi tárnokmester, **János** (?–1357) veszprémi püspök, diplomata, **László** (?–1459) nádor, Hunyadi János és I. Mátyás ellenfele volt. A család 1481-ben halt ki. – 161, 169, 172, 176

Garai Miklós (?–1386): macsói bán (1359–75), Magyarország nádora (1375–

85), a család későbbi hatalmának meg-
alapozója, a felvidék leghatalmasabb
és leggazdagabb főura; I. Lajos halála
után szinte teljhatalomra tett szert.
Meggyilkolták. – 149, 150–152

Garai Miklós, ifj. (1366 k.–1433): ma-
csói, majd horvát-szlavón bán, Magyar-
ország nádora (1402–33); Zsigmond
király egyik legbefolyásosabb híve, a
király távollétei alatt helytartója volt.
– 151, 155, 157, 162

Garami Ernő (1876–1935): szociálde-
mokrata politikus, a *Népszava* felelős
szerkesztője, a Károlyi-kormányban
kereskedelemtügyi miniszter (1918–19).
Ellenezte a kommunista párttal való
egyesülést. Polgári demokratikus alap-
ról támadta a tanácsköztársaságot, a
kommunistákat és a Horthy-rend-
szert. – 425

Garázda: középkori főúri család, ki-
emelkedő tagja **Péter** (1448 k.–1507),
humanista, költő és prózaíró, nyitrai,
majd esztergomi kanonok, illetve
prépost. – 179

Garbai Sándor (1879–1947): szociálde-
mokrata politikus, a Magyar Építő-
munkások Országos Szövetsége és a
Munkásbiztosító Intézet elnöke (1913–
19), a tanácsköztársaság idején a for-
radalmi kormányzótanács elnöke
(1919. márc. 21.–aug. 1.), a Peidl-kor-
mányban közoktatásügyi miniszter
(1919. aug. 1–6.). Bécsi emigrációjában
az ún. Világosság csoport egyik veze-
tője. 1938-tól Franciaországban élt. –
416, 418

Gáspár András (1804–1884): honvéd
tábornok, 1849-ben a VII. hadtest pa-
rancsnoka. A Függetlenségi nyilatko-
zattal nem értett egyet s visszavonult.
Aradon 10 évi várfogságra ítélték,
1850-ben kegyelmet kapott. – 388

Gáspár Imre (1854–1910): újságíró,
költő, Gáspár András honvéd tábor-
nok unokaöccse. Székesfehérvári és
debreceni lapokat szerkesztett; a szlo-
vák költészet egyik első hazai ismer-
tetője és fordítója volt. – 388

Gegesi Kiss Pál (1900): gyermekgyó-
gyász, a budapesti orvosegyetem ta-
nára, a csecsemő- és gyermekgyógyá-
szat, a gyermekklinikai pszichológia
neves tudósa. – 488

Gellért, Szent (980 k.–1046): velencei
származású bencés szerzetes, Imre
herceg nevelője, 1030-tól marosvári
(csanádi) püspök, a csanádi székes-
egyház és egyházmegye alapítója. A
Vata-féle pogánylázadás során meg-
ölték. 1083-ban szentté avatták, ebből
az alkalomból írták meg legendáját. –
30, 31, 38, 40, 41, 44, 45, 52, 53, 55

Gentilis (?–1312): itáliai ferences szer-
zetes, bíboros (1298), hittudós. A
pápa megbízásából 1307-ben Magyar-
országra jött, hogy az itteni egyházi
ügyeket és zavaros közállapotokat
rendbe tegye, s legfőképpen elismer-
tesse I. Károly Róbert királyságát. A
Kán Lászlótól visszaszerzett Szent
Koronával 1310-ben megkoronázták
I. Károlyt. – 128

Geréb (vingárti): a Kacsics nemzet-
ségből származó középkori magyar
főnemesi család, nőágon a Hunya-
diak közeli rokona. Kiemelkedő, egy-
ben utolsó tagjai **László érsek** és test-
vére, **Péter** (?–1503), I. Mátyás hadve-
zére, országbíró, nádor (1489–1503)
voltak. – 179

Geréb László (1452–1502): erdélyi püs-
pök (1476-tól), kalocsai érsek (1501–
02), I. Mátyás király unokatestvére. –
179

Gerevich Tibor (1882–1954): művészet-
történész, a budapesti tudomány-
egyetem tanára, a magyar műemlék-
védelem jelentős alakja, a magyar és
az olasz művészet kutatója, a római
Magyar Akadémia létrehozója. Üttö-
rő összefoglaló műve: *Magyarország
románkori emlékei* (1938). – 488

Gerő Ernő (1898–1980): kommunista
politikus, közigazdász. Az 1920–30-as
években illegális pártmunkát végzett,
illetve a Komintern politikai megbí-
zottja volt nyugat-európai országok-

ban, többek között a spanyol polgárháborúban. Szerepe volt Trockij meggyilkolásának megszervezésében. Hazatérése után kereskedelem- és közlekedésügyi (1945), közlekedésügyi (1945–49), pénzügy- (1948–49), állam- (1949–52) és belügyminiszter (1953–54), miniszterelnök-helyettes (1952–56), a Magyar Dolgozók Pártja központi vezetőségének tagja, első titkára (1956). Súlyos felelősség terheli az 1949 utáni gazdasági és politikai torzulásokért, törvénysértésekért. – 468, 470, 472, 473, 475, 468, 469

Gertrud, Andechs-meráni (12–13. század): magyar királyné, II. András felesége (1202-től). Német kíséretének és rokonságának túlzott pártfogása miatt a magyar főurak összeesküvést szőttek ellene, s a király halicsi hadjárata idején a pilisi erdőben megölték. – 84–87, 107

Géza (940 k.–997): Árpád-házi magyar fejedelem (972–997), Taksony fia, I. (Szent) István apja. Megkezdte a magyar állam- és egyházszerkezet, a központi hatalom kiépítését, kezdeményezte a keresztény Európával való elismertetését. Művét fia teljesítette be. – 22–24, 26, 33

Géza, I. (?–1077): Árpád-házi magyar király (1074–77), I. Béla fia. Saját és testvérei (László, Lambert) hercegi jogainak elismerése fejében hűséget fogadott Salamon királynak, de mivel Salamon a német császár hűbérésévé tette az országot, a magyarországi csatában legyőzte. – 46–49, 136

Géza, II. (1130–1162): Árpád-házi magyar király (1141–62), II. Béla fia. Háborút kellett viselnie a trónkövetelő Borisz herceggel, Henrik osztrák örgróffal, Vlagyimir halicsi fejedelemmel, a bizánciakkal. Külpolitikájában előbb a német-, 1158 után, Lukács esztergomi érsek hatására a pápabarát-ság érvényesült. – 59, 60, 63–65, 67, 68, 70–72

Giron, Peter (1798–1849): Rajna-vidéki gyáros, az 1848–49-es szabadságharc-

ban a Giron-légió megalapítója. Haynau felakasztatta. – 371

Giskra; *Jiskra* (?–1470 k.): cseh zsoldosvezér, 1440-től Erzsébet özvegy királyné nevében a Felvidék keleti részét kormányozta. Hunyadi János több sikertelen hadjáratot vezetett ellene, 1462-ben I. Mátyás király szolgálatába fogadta. – 164, 168, 172, 173, 177, 179

Gizella (985 k.–1065): magyar királyné, I. (Szent) István felesége (996-tól). II. (Civakodó) Henrik bajor herceg leánya. Jelentős szerepe volt a kereszténység magyarországi terjesztésében. A veszprémi apáca kolostor alapítója, amelynek műhelyében készült a koronázási palást (1031). 1045-től a passau apáca kolostorban élt. – 25, 27, 33, 38, 39, 89

Gordon Ferenc (1893–1971): kisgazdapárti politikus, banktisztviselő, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár ügyvezető igazgatója (1945), pénzügyminiszter (1945–46), berni magyar követ, 1947-ben emigrációba kényszerült. – 472, 476

Gorove István (1818–1881): liberális politikus, a Honi Iparvédegylet igazgatója (1846), a Függetlenségi Nyilatkozat (1849) egyik megfogalmazója. Világos utáni emigrációjából hazatérve földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi (1867–70), közmunka- és közlekedésügyi miniszter (1870–71). A Szabadelvű Párt első elnöke (1875-től). – 383

Gothard Jenő (1857–1909): csillagász. Herényben magánobszervatóriumot alapított, s kutatásokat végzett a fényképezés csillagászati alkalmazása terén. – 398

Gömbös Gyula (1886–1936): katonatiszt, jobboldali politikus, a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) elnöke (1919), Horthy bizalmas híve, az Egységes Párt ügyvezető elnöke (1922–23), majd a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt (1923–28) megalapítója. A kormánypárt hon-

védelmi minisztere (1929–36), miniszterelnök (1932–36). 1932-ben a kormánypártot Nemzeti Egység Pártja néven újjászervezte. Szélsőjobboldali, a német- és olaszbarátságon alapuló politikát folytatott. – 423, 434

Görcsöni Ambrus (16. század): erdélyi históriás énekszerző, lantos; egyetlen fennmaradt énekében a Hunyadi-család történetét verselte meg, de művét Bogáti Fazekas Miklós fejezte be. – 249

Görgei Artúr (1818–1916): honvéd tábornok, 1848. nov.-tól a feldunai hadsereg parancsnoka, 1849. március végétől a főszereg parancsnoka, a dicsőséges tavaszi hadjárat vezére, a hatvani, tápióbicskei, isaszegi, váci, nagysallói csaták győzelmes megvívója, irányította Buda várának visszavételét. Hadügyminiszter (1849. máj.–júl.), aug. 10-én teljhatalmat kapott. Az orosz csapatok előtt Világosnál letette a fegyvert. Klagenfurtba internálták, 1867-től Visegrádon élt. – 368–370

Grassalkovich Antal, gróf (1694–1771): királyi személynök, koronaőr, főlovászmester, Mária Terézia bizalmas híve. Nagy szerepe volt a Pragmatica Sanctio elfogadtatásában. Gödöllőn és Hatvanban kastélyt építtetett. Fia, Grassalkovich Antal herceg pesti telkét a magyar (nemzeti) színház építésére ajándékozta, azzal a kikötéssel, hogy oda kizárólag színház építhető (ma irodaház van a helyén). – 321

Gritti, Alvise (?–1534): velencei származású kalandor. I. (Szapolyai) János kincstartóvá, majd kormányzóvá nevezte ki (1531), de az erdélyi főurak összeesküvése megbuktatta. – 205, 216

Groza, Petru (Péter) (1884–1958): erdélyi születésű román politikus, az Ekésfront alapítója és elnöke (1933–53), miniszterelnök (1945–52), a Nagy Nemzetgyűlés Elnökségének elnöke (1952–58). A magyar-román jó viszony megteremtésére törekedett. – 475

Gutgesell: felvidéki nyomdászcsalád. A híres bártfai nyomdát Gutgesell Dávid (1540 k.–1599) alapította. – 241
Guthi Ország Mihály: → *Ország Mihály, guthi*

Gutkeled: német származású Árpád-kori magyar nemzetség. Leghíresebb tagja, István (?–1259) országbíró, horvát-szlavón bán, nádor (1246–48), IV. Béla híve volt. – 110

Guyon Richárd (1812–1856): angol származású magyar honvéd tábornok, 1849 elejétől hadosztályparancsnok a feldunai hadtestben, a branyiszközi csata győztese. 1849. júniustól hadtestparancsnokként a Bácskában harcolt. Világos után Törökországba emigrált, s Hursid pasa néven a török hadsereg tábornoka lett. – 368, 372

Gvadányi József (1725–1801): költő. Lovasgenerálisként harcolt az osztrák örökösödési háborúban. Népszerű olvasmányok voltak *Egy falusi nótárius budai utazása* (1790) és *Rontó Pál* (1793) című szatirikus-komikus elbeszélő költeményei. – 324

Gyöngyösi István (1629–1704): költő, ügyvéd, táblabíró, alispán, a történeti témákat (*Murányi Vénusz*, *Thököly házassága* stb.) feldolgozó magyar barokk költészet jelentős alakja. – 291, 295

Gyöngyösi János (1893–1951): kiszgadóparti politikus, külügyminiszter (1944–47), a magyar delegáció vezetője a moszkvai fegyverszüneti tárgyalásokon és a párizsi békekonferencián, a Kiszgadópart országos főtítkára (1947–48), majd a Pénzügyi Központ elnöke (1947–51). – 467, 471, 473)

Gyula (10–11. század): a Maros mentén Erdélybe települt honfoglaló törzs vezére; Ajtony leverése után I. Istvánval ellentétbe került s elmenekült. – 22, 24

Gyulai Pál (1826–1909): irodalomtörténész, író, költő, az irodalmi Deák Párt és a nép-nemzeti iskola egyik vezér-

alakja. A 19. század második felének egyik legtekintélyesebb kritikus, irodalompolitikusa volt. – 377

Gyulay László (1914–1973): gyógy-pedagógus, kiszagdapárti politikus, 1945-től a Kiszagdapárt országos propagandaosztályának vezetője, parlamenti képviselő. 1947-ben letartóztatták és a köztársaság elleni összeesküvés vádlottjaként ötévi börtönrre ítélték. – 477

Habsburg Rudolf: → *Rudolf*

Hadik András, gróf (1711–1790): huszártiszt, altábornagy, a német birodalmi császári seregek fővezére (1760), Erdély katonai kormányzója és királyi biztosa (1764–68), lengyelországi főparancsnok és polgári kormányzó (1772), a bécsi Udvari Haditanács elnöke (1774-től). – 324, 325

Hajnal István (1892–1956): történész, a budapesti tudományegyetem tanára. Jelentősek összehasonlító írástörténettel, technikátörténettel, újkori magyar és egyetemes történettel foglalkozó munkái. – 488

Hajnóczy József (1750–1795): ügyvéd, jogtudós, szabadkőműves, a magyar jakobinus mozgalom egyik vezetője. Közjogi, politikai munkáiban számos polgári reform bevezetését követelte. A szervezkedésben való részvétele miatt kivégezték. – 333, 336

Halász Imre (1841–1918): jogász, újságíró, korának egyik legkiválóbb publicistája, többek között a *Pesti Napló*, a *Magyarország*, a *Pester Lloyd*, a *Nemzetgazdasági Szemle*, a *Kelet Népe*, a *Nyugat* munkatársa, szerkesztője. – 404

Hám Tibor (1914–1990): orvos, kiszagdapárti politikus, 1945-ben Sopron vármegye alispánja, nemzetgyűlési képviselő. A Magyar Közösség tagjai elleni koncepció összeesküvesi perben (1947) letartóztatták, de felmentették; az USA-ban élt. – 477

Háportoni Forró Pál (16. század): erdélyi nemes úr, Bethlen Gábor fejedelem udvari embere, követe, lefordította Quintus Curtius Rufusnak Az

Nagy Sándor dolgainról íratott Historiáját (1619). – 270

Hardegg, Ferdinand; Hardeck (?–1595): császári generális, a török elleni tizenöt éves háborúban a császári sereg főparancsnoka (1593–94). Győr várának feladása miatt a haditörvényszék halálra ítélte és lefejezték. – 252, 253

Hartvik, Hartwig (11–12. század): győri püspök, Kálmán király megbízásából összeállította I. (Szent) István király legendáját. – 52, 53, 72

Haugwitz János (15. század): zsoldosvezér, I. Mátyás „fekete” seregének fővezére. Támogatta II. Ulászló uralmát is, de az állandó sereg fenntartását ellenző főurak utasítására zsoldos-seregét Kinizsi Pál vezetésével 1492-ben szétverték. – 179, 180

Haynau, Julius Jakob báró (1786–1853): osztrák tábornagy, a hesseni választófejedelem törvénytelen fia, a bresciai felkelés vérbefojtója (1848. ápr.), a magyarországi osztrák haderők főparancsnoka (1849. máj.-tól), majd Magyarország teljhatalmú katonai parancsnoka, az 1848–49-es szabadságharc véres megtorlója. Felelős mintegy 120 ember, köztük az aradi vértanúk kivégeztetéséért. – 372

Házi János (16–17. század): író, fordító, Bethlen Gábor fejedelem török tolmácsa és íródeákja. Kisebb versek és műfordítások mellett kiadta egy török szerzőnek a muzulmánok erkölcsstanával foglalkozó művét (1626). – 270

Héder János: gazdasági szakember, a Magyar Árucser Rt. vezérigazgatója, az Egyházak Világtanácsa tagja, 1938-tól a Magyar Közösség tagja, 1947-ben koncepció összeesküvesi perben elítélték. – 477

Héder Henrik; Hédervári (?–1274): a németországi származású Héder nemzetség tagja, Magyarország nádora (1254–66), horvát-szlavón bán (1267–70, 1273–74), a korabeli pártküldelek egyik főszereplője. – 73

Hédervári: a Héder nemzetségből származó magyar főnemesi család. – 171, 332

Hédervári Dezső (?–1330): országbíró (1322–27), soproni főispán (1326–30). I. Károlyal harcolt Basarab havasalföldi vajda ellen, s a király megmenetéséért életét áldozta. – 152

Hédervári Ferenc (?–1531): a család utolsó sarja, nándorfehérvári kapitány, nagy szerepe volt a vár török kézre jutásában (1521). – 199

Hédervári Kont István (†1393): népmondák hőse, egy Zsigmond király elleni felkelés egyik vezére, akit az uralkodó 30 társával együtt kivégeztetett. A történetet feldolgozta Garay János balladája. – 179

Hédervári Lőrinc (?–1447): Magyarország nádora (1437-től), a balkáni hadjárat idején, a király távollétében az ország helytartója (1444) – 170, 171

Hedvig, Jadwiga (1371–1399): lengyel királynő (1384-től), I. Lajos magyar és lengyel király és Erzsébet leánya, Jagelló litván fejedelem felesége. Boldoggá avatták. – 150, 164

Hegedűs Loránt (1872–1943): gazdaságpolitikus, író. A Kereskedelmi Bank igazgatója, egyetemi tanár, a GYOSZ (Gyáripárosok Országos Szövetsége), a TÉBE (Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete) elnöke (1925-től), pénzügyminiszter (1920–21). Történelmi tanulmányokat írt. – 400

Héjjas Iván (1890–1950): szélsőjobboldali politikus, a tanácsköztársaság után a Duna–Tisza közí véres megtorlások irányítója, az Ébredő Magyarok Egyesületének egyik vezetője. – 427

Heltai Gáspár (1510-es évek–1574): erdélyi prédikátor, író, nyomdász. 1550-ben Hoffgreff Györggyel közösen alapított kolozsvári nyomdájának kiadványait jórészt maga állította össze, írta, fordította (*A Bibliának első része ...*, 1551; *Cancionale*, 1574). Fő műve az ezópusi meséket átköltő *Száz fabula* (1566) és a *Chronica az magyaroknál dolgairol* (1575) c. történeti mű. – 29, 152, 187, 227, 229, 246, 247, 249, 317

Herczeg Ferenc (1863–1954): író, képviselő, felsőházi tag, a 20. század ele-

jének népszerű írója, az ún. irodalmi konzervativizmus vezéralakja, az *Új Idők* c. irodalmi hetilap alapító szerkesztője (1894–1944). Legjobb művei az aktuális mondanivalót hordozó történelmi regényei (*Pogányok, A hét sváb*) és drámái (*Bizánc*). – 408, 431, 488

Hevesy György (1885–1966): kémikus. 1919-től Dániában, Német-, majd Svédországban élt. A radioaktivitás és az izotópkutatás kiemelkedő alakja, a hafnium kémiai elem felfedezője (1922), Nobel-díjas (1943). – 440

Homonnai Drugeth: D-itáliai származású magyar főnemesi család. Tagjai nagy szerepet játszottak a 16–17. századi magyar politikai életben. Nevezetes tagjai: **Bálint** (1577–1609), Bocskai kijelölt, de a rendek által meg nem választott utóda az erdélyi fejedelmi székben, utóbb országbíró (1608–09), valamint **György** (1583–1620), a Habsburgok híve és sikertelen fejedelmjelöltje Erdélyben Bethlen Gáborral szemben. A család 1684-ben halt ki. – 243

Horthy István (1904–1942): gépészmérnök, politikus, Horthy Miklós idősebbik fia, kormányzóhelyettes (1942). A Magyar Államvasutak vezérigazgatója. A keleti fronton mint tartalékos repülő főhadnagy szolgált, gépe egy bevetésen lezuhant és ő szörnyethalt. – 454, 455

Horthy Miklós (1868–1957): tengerésztiszt, I. Ferenc József szárnysegéde (1909–14), Magyarország kormányzója (1920–44). Az osztrák–magyar flotta főparancsnoka, ellentengernagy (1918), a tanácsköztársaság idején a szegedi ellenkormány hadügyminisztere, a nemzeti hadsereg fővezére. A két világháború közötti konzervatív uralmi rendszer névadója (Horthy-korszak). A tengelyhatalmak oldalán belépett a második világháborúba, sikertelen kiugrási kísérlete Szálasi nyilasuralmához vezetett. A háború után Portugáliában élt. – 422–424, 426–428, 444, 447, 448, 453–455, 457

Horthy Miklós, ifj. (1907): Horthy Miklós kormányzó fiatalabbik fia, braziliai követ (1939–42), 1944-ben az ún. kiugrási iroda vezetője. 1944. okt.-ben a németek Mauthausenbe hurcolták. Szabadulása után külföldön maradt, ma Portugáliában él. – 443–456

Horvát István (1784–1846): történétíró, nyelvész, a Széchényi Könyvtár őre, a pesti egyetem tanára, a Tudományos Gyűjtemény című folyóirat szerkesztője. Romantikus őstörténeti elméletei ellenére nagy szerepet játszott a reformkor hazafias, nemzeti törekvéseinek formálásában. – 346, 347

Horváth Boldizsár (1822–1898): liberális politikus, jogtudós, 1848–49-es képviselő, országbírói ítélőmester (1961), az Országos Földhitelintézet létrehozója és jogügyi igazgatója (1863), igazságügy-miniszter (1867–71). – 383

Horváth János (1878–1961): irodalomtörténész, a budapesti tudományegyetem tanára. Jelentések a magyar irodalom korszakait bemutató kötetek: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, *Az irodalmi műveltség megoszlása, A reformáció jegyében* stb. – 488

Horváth János (1921): közigazdász, szövetkezeti igazgató, 1945-től a Kisgazdapárt tagja, nemzetgyűlési képviselő. 1947-ben a Magyar Község tagjai elleni koncepcióss összeesküvési perben háromévi kényszermunkára ítélték. Az USA-ban él. – 477

Horváth Mihály (1809–1878): történétíró, csanádi püspök (1848–49), a Szemere-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere (1849). A Magyar Történelmi Társulat elnöke (1876-tól). Történeti műveiben a polgári haladás, a rendi ellenzék programjának képviselője volt (*Huszonöt év Magyarország történelméből* 1823–1848; *Magyarország függetlenségi harcának története* 1848 és 1849-ben). – 372

Horváth Stancsics Márk (?–1561): végvári hős, szigetvári várkapitány (1555–56, 1558–61); 1556-ban 200 katonával kivédte a török ostromot, megkezdte

a vár korszerű megerősítését. – 228, 241, 243

Hrabovszky János báró (1777–1852): császári altábornagy, pétervárad és szlavóniai, 1848. szeptembertől budai főhadparancsnok, októberben tisztségei megtartásával átállt a honvédsereg oldalára. 1849 elején jelentkezett a császári hatóságoknál, olmtüzi várfogsága alatt meghalt. – 344

Hubay Jenő (1858–1937): hegedűművész, zeneszerző, a Zeneakadémia igazgatója (1919–34). Kora egyik legnagyobb előadóművésze s számtalan neves művész (Szigeti József, Székely Zoltán, Zathureczky Ede stb.) tanára volt. Zenekari és versenyműveket, hegedűdarabokat, operákat írt. – 407

Hunfalvy Pál (1810–1891): nyelvész, etnográfus, történetkutató. A magyar–finnugor nyelvrokonság mellett foglalt állást, feldolgozta Reguly Antal hagyatékának egy részét. Könyvet írt Magyarország néprajzáról. – 387

Hunyadi: vitatott eredetű, valószínűleg havasalföldi származású középkori magyar család, a 15. században az egyik legnagyobb birtokkal rendelkeztek. Legjelentősebb tagjai Hunyadi János és fiai, László és Mátyás voltak. – 178

Hunyadi János (1407–1456): hadvezér, szörényi bán (1439–46), erdélyi vajda (1441–46), nándorfehérvári főkapitány, Magyarország kormányzója (1446–52), beszercei gróf (1453). A török elleni harcok hőse; a várnai (1444) és a rigómezei (1448) csatákban ugyan vereséget szenvedett, de szendrői, kruseváci győzelme után Nándorfehérvárnál világraszóló diadalt aratott a török felett. A győzelem utáni pestisjárvány áldozata lett. – 165, 166, 168–176, 178, 179, 184, 187

Hunyadi László (1431 k.–1457): beszercei gróf, Hunyadi János és Szilágyi Erzsébet idősebbik fia. Nándorfehérvárott megölette a Hunyadiak ellenfelét, Cillei Ulrikot és foglyul ejtette V. László királyt, aki ugyan büntet-

lenséget ígért neki és országos főkapitányá nevezte ki, de utóbb Budán lefejeztette. – 167, 172, 173, 175, 176, 179
Hunyadi Mátyás: → *Mátyás, I.*

Hunyady Sándor (1890–1942): író, Bródy Sándor író és Hunyady Margit színésznő fia. Regényei, novellái, drámái a két világháború közötti kor alakjait, helyzetét mutatják be anekdotikus könnyedséggel és hiteles lélekrajzzal. – 431, 488

Huszár Gál (?–1575): református prédikátor, nyomdász, a debreceni nyomda megalapítója (1561). Református énekeskönyvet állított össze (*A keresztényi gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok*). – 247

Huszár Károly (1882–1941): keresztényszocialista politikus, vallás- és közoktatásügyi (1919. aug.–nov.), munkaügyi és népjóléti miniszter (1920. jan.–márc.), miniszterelnök (1919–20), a Keresztény Nemzeti Egység Pártjának elnöke. – 424, 426

Huszka Jenő (1875–1960): zeneszerző, a magyaros jellegű bécsi operettstílus képviselője (*Bor herceg, Gül Baba, Lili bárónő*). – 407

Illésházy István, báró (1541–1609): felvidéki protestáns főnemes, Bocskai István híve és követségének vezetője a bécsi béke tárgyalásán (1606), Magyarország első protestáns nádora (1608). – 232, 256, 257

Illyés Gyula (1902–1983): író, költő, a 20. századi magyar irodalom jelentős alakja. A 30-as évektől a népi írók mozgalmának tagja, a *Magyar Csillag* és a *Válasz* című lapok szerkesztője. Verseiben (*Egy mondat a zsarnokságról*), esszéiben (*Hajszálgyökörek*), szociográfiáiban (*Puszták népe*), drámáiban (*Fáklyaláng, Kegyenc*) is a nemzeti sorskérdések, a magyar történelem fordulópontjai, a társadalom problémái foglalkoztatják. – 488, 491

Ilona (?–1146–1157 között): magyar királyné, II. Béla felesége (1129-től), Uros szerb fejedelem lánya; támogatta az férjét az uralkodásban s

nagy része volt a Béla ellen vétkes főurakkal szembeni aradi leszámolásban. – 68

Ilosvai Selymes Péter (16. század): historikus énekszerző. Nevét a Toldimonda feldolgozása tette ismertté, művét Arany János is forrássul használta Toldi-trilógiájához. – 246, 247, 249

Imre (1000 vagy 1007–1031): Árpád-házi herceg, I. (Szent) István és Gizella fia. Nevelője Szent Gellért volt. Vadászat közben vesztette életét. 1083-ban szentté avatták. – 30, 35, 52, 78

Imre (1174–1204): Árpád-házi magyar király (1196–1204), III. Béla és Chatillon Anna fia. Urmát az öccsével, Andrással vívott küzdelmekben kellett megszilárdítania. Fiát, Lászlót megkoronáztatta, de II. András trónra lépését nem tudta megakadályozni. – 82, 83, 84

Imrédy Béla (1891–1946): jobboldali politikus, a Magyar Nemzeti Bank igazgatója, majd elnöke (1928–38), a Gömbös-kormány pénzügyminisztere (1932–35), miniszterelnök (1938–39). Megindította a szélsőjobboldali Magyar Élet Mozgalmat (1939), megalapította a Magyar Megújulás Pártját (1940). Háborús bűnösneként elítélték és kivégezték. – 449, 473

Inchofer Menyhért (1584–1648): egyháztörténész, jezsuita. Rómában adta ki latin nyelven írt magyar egyháztörténetének első kötetét (1644). – 312

Irinyi János (1817–1895): kémikus, a zajtalan, ún. biztonsági gyufa feltalálója (1836). Az 1848–49-es szabadságharc idején Nagyváradon a lőporgyár vezetője volt. – 352

István, I., Szent (975 k.–1038): Árpád-házi magyar fejedelem (997–1000), Magyarország első királya (100–1038), Géza fejedelem és Sarolt fia. Apja államalkotó művét folytatva és beteljesítve vetette meg a középkori keresztény magyar királyság alapjait, kiépítette az állam- és egyházzervezetet (várispánságok, püspökségek,

érsekségek szervezése), törvényeket alkotott, leverte az ellene lázadó Koppanyt és Ajtonyt, valamint az országbába betörő II. Konrád német császár seregét. 1083-ban szentté avatták; három legendája is fennmaradt. – 24–37, 46, 47, 51, 52, 78, 89, 118, 142, 221, 495

István, II. (1101–1131): Árpád-házi magyar király (1116–31), Kálmán király fia. Háborúkat viselt Velencével, Csehországgal, Haliccsal, Bizánccal, az osztrák herceggel. – 57, 58, 62, 64, 68

István, III. (1147–1172): Árpád-házi magyar király (1162–72), II. Géza fia. Bizánci támogatással több ellenkirály is fellépett ellene (II. László, IV. István és testvére, Béla). Bizánccal szemben visszafoglalta Dalmáciát. – 68, 70, 73, 79

István, IV. (1132 k.–1165): Árpád-házi magyar király (1163), II. Béla fia. Mánuel bizánci császár ellenkirályként léptette fel III. Istvánnal szemben. – 69, 73

István, V. (1239–1272): Árpád-házi magyar király (1270–72), IV. Béla és Laszkarisz Mária fia. Uralkodása idején felesége, Erzsébet hatására megerősödött a kun befolyás. Elfoglalta Vidint és a mosoni csatában legyőzte II. Ottokár cseh királyt. – 104, 107–111, 115, 130

István (1236–1271): Árpád-házi herceg, II. András és Estei Beatrix fia. Apja nem ismerte el törvényes fiának. Itáliában élt, a velencei Tomasina Morosinivel kötött házasságából született az Árpád-ház utolsó férfisarja, III. András. – 112

István (1332–1354): Anjou-herceg, I. Károly Róbert és Lokietek Erzsébet fia. 1350-től Horvátország, Szlavónia és Dalmácia hercege volt. – 142

István (1817–1867): Habsburg főherceg, József főherceg, nádor fia. Csehország polgári kormányzója (1843-tól), Magyarország királyi helytartója, nádora (1847–48). Batthyány Lajost megbízta a független magyar kormány megalakításával. Jelačić táma-

dása után lemondásra kényszerítették nádori méltóságáról. – 356, 364, 365, 382

Istvánffy Miklós (1538–1615): főúr, író, költő, diplomata. Nádori helytartó (1581–1608), a Habsburg-hű katolikus politika híve. A magyarországi humanista történetírás legjelentősebb alakja; megírta Magyarország 1490–1606 közötti történetét. – 217, 261

Istvánffy Pál (+1553): baranyai alispán, költő, török fogságából (1532) váltságdíj ellenében szabadult. Latin és magyar nyelvű verseket írt (*Volter és Grizeldisz*) – 206

Izabella: → *Erzsébet*, IV. László felesége

Izabella (1519–1559): magyar királyné, I. (Szapolyai) János felesége, Jagelló Zsigmond lengyel király leánya. Férje halála (1540) után fia, János Zsigmond gyámja Utyeszenics Fráter Györggyel, az ország egyik kormányzója, 1556-tól Erdélyben uralkodott fia nevében. – 206, 211, 212, 217

Jaczkó Pál (1916): jogász, kisgazdapárti politikus, az ellenállási mozgalomban a Magyar Függetlenségi Mozgalom tagja volt. 1945 után Vas vármegye főispánja, képviselő. 1947-ben kizárták a pártból, majd koncepcióss összeesküvési perben legalább 5 évig tartó kényszerszolgálatra ítélték. – 477

Jakab (?–1241): nyitrai püspök (1232-től), választott esztergomi érsek (1225), a pápa ezt nem erősítette meg, s így a tisztséget nem foglalhatta el). A tatárokkal (mongolokkal) vívott muhi csatában esett el. – 97

János József Fábián (1782–1859): Habsburg főherceg, II. Lipót császár fia, 1848–49-ben német birodalmi kormányzó. – 356, 361

János Zsigmond, II. János (1540–1571): Magyarország választott királya, Erdély fejedelme (1556–71), I. (Szapolyai) János és Izabella fia. Nevében anyja és Utyeszenics Fráter György kormányzott. Buda török bevétele (1541) után uralma csak Erdélyre terjedt ki.

- Anyja halála (1556) után egyedül uralkodott, ekkor vált véglegessé Erdély különválása a Magyar Királyságtól s alakult ki a Török Birodalomtól való függősége. – 206, 217, 221, 226–7, 229, 235, 242–4
- Janus Pannonius** (1434–1472): humanista költő, pécsi püspök, királynői főkancellár, I. Mátyás király híve, majd az ellene tervezett összeesküvés résztvevője. A magyarországi líra első nagy alakja. Latin nyelvű verseinek témája az emberi személyiség, a magyar táj, a természet, az élet szeretete. – 9, 10, 185, 186
- Jány Gusztáv** (1883–1947): vezérezredes, a Ludovika Akadémia, majd a 2. magyar hadsereg parancsnoka (1940–43), amely a keleti fronton, a Don-kanyarban nagyrészt megsemmisült. Háborús bűnösként halálra ítélték és kivégezték. – 450
- Jászai Mari** (1850–1926): színésznő, a Nemzeti Színház tagja. Antik és klasszikus tragédiák hősnőit, Shakespearé-drámák nőalakjait játszotta sikeresen. – 394
- Jászi Oszkár** (1875–1957): társadalomtudós, politikus, a magyarországi polgári radikalizmus vezető alakja, teoretikusa, a Társadalomtudományi Társaság főtítkára, a *Huszedik Század* című lap főszerkesztője. A Károlyi-kormány nemzetiségi kérdésekkel megbízott tárca nélküli minisztere (1918. okt.–1919. jan.). 1919-től emigrációban élt; szembefordult a magyar tanácsköztársasággal, majd 1945 után az ún. népi demokratikus fejlődéssel is. – 409
- Jávor Pál** (1926–1959): az 1930–40-es évek népszerű színpadi és filmszínésze. 1944-ben a nyilasok elhurcolták, 1946–57-ben az USA-ban élt. – 488
- Jedlik Ányos** (1800–1895): fizikus, bencés szerzetes, a pesti tudományegyetem tanára. Feltalálta az elektromotort (1827–28) és a dinamót (1861), de gyakorlati alkalmazásukra nem gondolt. Elsőként írt magyar nyelvű fizikatanácskönyvet. – 352
- Jelačić, Joseph (Josip)**, gróf (1801–1859): császári tábornok, horvát bán (1848). 1848 szeptemberében megkísérelte a magyar forradalom leverését, de Pákozdnál vereséget szenvedett a magyar honvédseregtől. – 363–365, 366, 372
- Jeszenák János**, báró (1800–1849): Nyitra vármegye főispánja, 1848-ban a felvidéki felkelők ellen küzdő csapatok kormánybiztosa, a forradalom bukása után az osztrák vérbírósalg halálra ítélt s Pesten kivégezték. – 371
- Jócsik Lajos** (1910–1981): író, publicista, a két világháború között a szlovákiai magyar eszmei mozgalmak, így a *Sarló* egyik vezető személyisége. – 458
- Johanna**, Nápolyi (1326–1382): nápolyi királynő (1343–82). Mivel része volt férje, András herceg (I. Lajos magyar király fia) meggyilkolásában, I. Lajos több hadjáratot vezetett ellene. Erkölcstelen életmódja miatt a pápa megfosztotta trónjától s utóda, Durazzói Károly megfojtatta. – 142, 146, 148
- Jókai Mór** (1825–1904): író, a márciusi ifjak egyike, a szabadságharc résztvevője, függetlenségi, majd szabadelvű párti képviselő. A nemzeti romantikát megteremtő regényeiben (*Erdély aranykora*, *Egy magyar nábob*, *A köszfű ember fia*, *Az aranyember* stb.) a magyar történelem eseményeit és saját kora tragikus történéseit idézi fel. Az egyik legtermékenyebb és legnépszerűbb magyar író. – 344, 350, 377, 379, 392, 394, 396, 398, 432
- Jolán; Jolanta** (1197 k.–1233): magyar királyné, 1216-tól II. András felesége, Courtenay Péter auxerre-i és namuri gróf, utóbb latin császár és Jolanta flandriai grófnő leánya. Befejeztette az aradi templom építését. Leányát is Jolánnak keresztelték. – 87
- Jolán; Jolanta** (1219 után–1251): II. András leánya, 1235-től I. Jakab aragóniai király felesége. – 87
- Jósika Miklós**, báró (1794–1865): író, politikus, a liberális reformellenzék

tagja, a szabadságharc idején a Honvédelmi Bizottmány tagja, Világos után emigrált. Romantikus történelmi és társadalmi regényeivel (*Abafi, A csehek Magyarországbán, A két mostoha* stb.) a műfaj meghonosítója Magyarországon. – 343, 344, 372, 379, 410, 432

József, II. (1741–1790): a Habsburg-Lotharingiai-ház tagja, német-római császár (1765–90), magyar és cseh király (1780–90), Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc fia. Jozefinizmusnak nevezett, a felvilágosult abszolutizmus szellemében hozott reformintézkedéseivel biztosította a nem katolikus vallásúak szabad vallásgyakorlatát (türelmi rendelet), kimondta a parasztok szabad költözési és pályaválasztási jogát (jobbágyrendelet), új (birodalmi) közigazgatást vezetett be, haladó oktatási, igazságügyi intézkedéseket hozott. A rendi jogokat sértő központosító politikája a nemesség ellenállását vívta ki. – 263, 319, 322, 326–331, 333, 336

József Antal János (1776–1847): Habsburg főherceg, Magyarország helytartója (1795), nádora (1796–1847), II. Lipót fia, István nádor és József Károly Lajos főherceg apja. Támogatta a magyar gazdaság és kultúra fejlődését, Alcsúton híres mintagazdaságot létesített. – 342, 348, 356

József Attila (1905–1937): a 20. századi magyar irodalom egyik kiemelkedő költője. Proletár származása, nehéz sorsa határozta meg a szocializmus eszméivel rokonszenvező költészetének eszmevilágát, témaválasztását. – 444, 445, 488

Juhász Gyula (1883–1937): a 20. századi magyar líra jelentős, a Nyugat első nemzedékéhez közel álló alakja. Magát „a magyar bánat és az emberi részvét” költőjének tartotta, ihletője volt a reménytelen szerelem, ember és táj szimbolikus kapcsolata, a magyar sors, az Istenhez való viszony. – 407, 444, 445

Julianus (13. század első fele): dominikánus szerzetes. 1235-ben az Etil (Volga) folyó mentén rátalált a Magna Hungariában, a feltételezett őshazában keleti magyarokra, s elsőként hozott hírt az Európát fenyegető mongol-tatár veszedelemről. – 11, 93, 94, 104, 114, 115

Kádár János (1912–1989): kommunista párt- és állami vezető, az 1956-os forradalom és a pártállam bukása (1989) közötti időszak, az ún. Kádár-rendszer vezető politikusa. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) főtitkárhelyettese (1946–51). 1951-ben koholt vádak alapján bebörtönözték. Az MDP első titkára (1956. okt.), az MSZMP első titkára (1956–85), főtitkára (1985–88), elnöke (1988–89). Belügy- (1948–50) és államminiszter (1956. okt.–nov., 1958–61), a kormány (minisztertanács) elnöke (1956–58, 1961–65). – 460

Kaffka Margit (1880–1918): a magyar irodalom legjelentősebb nőírója. Regényeiben, novelláiban hiteles lélekábrázolással mutatja be a századforduló dzsentrivilágát és a nők helyzetét a korabeli Magyarországon (*Színek és évek, Hangyaboly* stb.). – 432

Kállay Benjámin (Béni) (1839–1903): politikus, történetíró, 1879-től a Monarchia külügyminiszterének helyettese, 1882-től közös pénzügyminiszter, az okkupált Bosznia–Hercegovina ügyeinek irányítója. Könyvet írt a szerbek történetéről, a szerb felkelésről, Andrassy Gyuláról stb. – 390, 402

Kállay Miklós (1887–1967): politikus, földművelésügyi (1932–35), majd külügyminiszter (1942–43), miniszterelnök (1942–44). A német elkötelezettség és az angolszász orientáció között lavírozó, ún. hintapolitikájának a német megszállás vetett véget. 1945 után Olaszországban, majd az USA-ban élt. – 455, 456, 462

Káldi György (1572–1634): jezsuita, író, fordító, a Vulgata szövegén ala-

- puló katolikus Biblia-fordítás készítője (1626). – 268
- Kálmán** (1074 k.–1116): Árpád-házi magyar király (1095–1116), I. Géza fia. Meghódította Horvátországot és Dalmáciát, ellene lázadó öccsét, Álmost megvakíttatta. Páparlát politikát folytatott. Műveltsége miatt nevezték Könyves Kálmánnak. – 51–59, 68, 71, 136
- Kálmán** (1208–1241): Árpád-házi herceg, II. András és Gertrúd fia, IV. Béla öccse. 1203-ban apja Halics királyává koronáztatta, de a tartományt sem a helyette kormányzó Aba nembeli Demeter, sem ő maga megtartani nem tudta, s halicsi igényeiről lemondott. Horvátország és Dalmácia kormányzója (1226–41), a muhi csatából (1241) megmenekült, de ott szerzett sebeibe belehalt. – 96, 97, 99, 107
- Kálman Imre** (1882–1953): zeneszerző, a bécsi operett magyaros elemekkel ötvöztet ágának képviselője (*Csárdáskirálynő*, *Marica grófnő*). – 407
- Kálti Márk** (14. század): udvari pap, székesfehérvári érkanonok. Nevéhez kapcsolják – nem egyértelmű bizonyítékok alapján – a 14. századi magyar krónikaszerkesztés, illetve az ennek alapján készült *Képes Krónika* összeállítását. – 139, 151
- Kán László** (?–1314): erdélyi vajda (1297–1314). Elfogta Ottó királyt s a tőle elvett Szent Koronát I. Károly Róbertnek szolgáltatta csak ki. Tartományúri hatalmát, amelyet fiai örökölték, I. Károly Róbert letörte. – 126–128
- Kanizsai János** (?–1418): esztergomi érsek (1387–től), főkancellár, testvéreivel együtt szervezője a Zsigmond király elleni főúri lázadásnak (1403), 1412-től birodalmi kancellár, Magyarország királyi helytartója (1414–17) – 156
- Kanizsai László** (15. század): a Hunyadiak híve, a Garaiak ellenfele, erdélyi vajda (1459-től), főlovászmester (1466-tól). – 176
- Kanizsai Miklós** (?–1405): vasi, zalai és soproni ispán, tárnokmester (1388–89), János érsek testvére, Zsigmond király híve, de 1398-ban Nápolyi László trónkövetelőhöz csatlakozott s eltűnt a közéletből. – 153
- Kapisztrán János**; *Johannes de Capestrano* (1386–1456): ferences szerzetes, vándorprédikátor, inkvizitor, a pápák bizalmasa, követe. Harcolt a huszitizmus ellen, 1455-ben a magyar főpapok és főurak hívására Magyarországra jött s sereget gyűjtött a törökök ellen. Részt vett a győztes nándorfehérvári csatában, de rövidesen meghalt. 1724-ben szentté avatták. – 197
- Karacs Ferenc** (1770–1838): térkép- és rézmetsző, kiadta Magyarország földtérképét (1813), majd Európa atlaszát (1830), rézmetszetű illusztrációkat készített szépirodalmi, földrajzi stb. művekhez. Takács Éva költő volt a felesége. – 345
- Kara Musztafa** (1634–1683): török nagyvezír (1676-tól), a Bécs elleni sikertelen támadás vezetője (1683); kudarcáért a szultán kivégeztette. – 296, 301
- Karácsony Benő** (1888–1944): ügyvéd, író. Regényeiben, elbeszéléseiben az erdélyi kisvárosok alakjait mutatja be (*Napos oldal* stb.). – 432
- Karácsony Sándor** (1891–1952): pedagógus, filozófiai szakíró, a debreceni egyetem tanára, a hazai cserkészmozgalom egyik vezetője. A népi mozgalom eszmevilágát a reformpedagógia és a protestáns színezetű egzisztencializmus gondolataival ötvözte. – 459, 489
- Karádi Pál** (1523–1590 k.): unitárius püspök, hitvitázó. Abrudbányai nyomdájában jelent meg a *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról* című színmű (1569). – 243
- Károly, I.** (1226–1285): nápoly-szicíliai király (1266–85), az Anjou-dinasztia megalapítója. Az ellene kitört felkelés során elveszítette Szicíliát (1282, szicíliai vecsernye). Leánya, Izabella

V. (Kun) László magyar király felesége lett. Fia, II. (Sánta) Károly V. István magyar király leányát, Máriát vette el. – 107, 129, 130

Károly, II., Anjou (1248–1309): nápolyi király (1289-től), V. István magyar király leányának, Máriának a férje. A házasságból született (1272) Martell Károly, I. Károly Róbert későbbi magyar király apja. – 109, 130–132

Károly Róbert, I. (1288–1342): Anjou-házi magyar király (1301–42, megkoronázva 1310-ben), Martell Károly és Habsburg Klementina fia. A tartományurak hatalmát megtörve megerősítette a központi királyi hatalmat, újjászervezte az ország gazdasági ügyeit, új adókat vezetett be, pénzreformot hajtott végre (aranyforint), külpolitikájában a pápasággal szemben a cseh és lengyel kapcsolatot erősítette. Udvara a magyar lovagi kultúra központja volt. – 123, 126–9, 131, 133, 135, 136, 139–142, 145, 146, 150, 151, 157, 214

Károly, II. (Kis) (1354–1386): Anjou-házi magyar (1385–86) és nápolyi (1381–86) király, Lajos durazzói herceg fia. A nápolyi trónt magyar támogatással nyerte el, a magyar főurak egy része támogatta magyar királyságát, de a Garaiak és Erzsébet királyné megöleték. – 148, 150, 155

Károly, III. (VI.) (1685–1740): Habsburg-házi német-római császár (mint VI. Károly, 1711–40), magyar (mint III. Károly, 1711–40) és spanyol (1706–14) király, I. Lipót fia. A szatmári béke elfogadásával véget vetett a Rákóczi-szabadságharcnak (1711), a raktatti békében lemondott a spanyol trónról (1714), törvényt hozatott a Habsburgok nőági örökösödési jogáról (Pragmatica Sanctio), a töröktől elfoglalt D-i határterületeken katonai határőrvidékeket szervezett, felállította a Helytartótanácsot. – 317

Károly IV. (1887–1922): osztrák császár (mint I. Károly) és magyar (1906–18) és cseh (III. Károly néven) király a Habs-

burg-Lotharingiai-házból, az utolsó Habsburg-uralkodó. Az I. világháborús veszteségek, a nemzetiségi és társadalmi elégedetlenség hatására lemondott uralkodói jogairól. A magyar trónra való visszatérési kísérletei nyomán a magyar nemzetgyűlés 1921-ben kimondta a Habsburgok trónfosztását, a világháborúban győztes nagyhatalmak Madeira szídjétére száműzték. – 334, 414, 426, 428, 435

Károlyi Gáspár, Károli (1530 k.–1591): református író, műfordító; elkészítette a Szentírás teljes magyar fordítását (Vizsolyi Biblia, 1590) – 242, 247, 311

Károlyi Gyula, gróf (1871–1947): nagybirtokos, konzervatív politikus, az aradi, majd szegedi ellenkormány elnöke (1919), külügyminiszter (1930–31), miniszterelnök (1931–32), pénzügy-, illetve népjóléti és munkaügyi miniszter (1931–32), Horthy Miklós kormányzó egyik bizalmas tanácsadója. – 422

Károlyi Imre, gróf (1873–1943): nagybirtokos, közgazdasági és politikai író, az Angol–Magyar Bank igazgatóságának elnöke, felsőházi tag. Nagy feltűnést keltett *A kapitalista világrend válsága* c. tanulmánya (1931). – 443

Károlyi Mihály, gróf (1875–1955): nagybirtokos, politikus, A Függetlenségi és 48-as Párt alapítója, 1918 őszén a Nemzeti Tanács elnöke, majd miniszterelnök, 1918. jan.-tól köztársasági elnök. 1919 márciusában átadta a hatalmat a kommunistáknak. Nyugati emigrációjából 1946-ban hazatért, a Rajk-per után Franciaországban telepedt le. – 406, 409, 414–416

Károlyi Sándor, gróf (1669–1743): főispán, kuruc főtiszt, 1705-től tiszántúli vezénylő generális, 1710-től a kuruc hadak főparancsnoka. 1711-ben, II. Rákóczi Ferenc hozzájárulása nélkül, megkötötte a Habsburgokkal a szatmári békét. – 307

Kassák Lajos (1887–1967): költő, író, festő, a magyar avantgárd egyik vezető képviselője. A *Tett*, majd a *Ma* című

aktivista folyóiratok alapítója, az 1918–19-es forradalmak résztvevője. A két világháború között szikkonstruktivista műveket festett, szerkesztette a *Munka* című lapot. – 407, 432, 488

Káthay Mihály (?–1607): végvári vitéz, 1604-től Kálló várkapitánya, Bocskai István kancellárja. Állítólagos árulása miatt Bocskai 1606-ban fogságba vettette. Később gyanúba keveredett, hogy megmérgezte Bocskait, emiatt a hajdúk megölték. – 259, 261

Katona József (1791–1830): költő, drámaíró, kecskeméti ügyész. A magyar történelmi dráma megteremtője (*Bánk bán*, 1815 – Erkel Ferenc operát írt belőle: 1861; *Jeruzsálem pusztulása*, 1814). – 345, 346

Kazinczy Ferenc (1759–1831): költő, író, a magyar nyelvújítás vezető egyénisége, a korabeli irodalmi élet szervezője. Batsányi Jánossal és Baróti Szabó Dáviddal megindította az első magyar irodalmi folyóiratot, a *Magyar Museumot*. Részt vett a magyar jakobinus mozgalomban, amiért várfogságot szenvedett. Jelentősek nyelvújítási tanulmányai (*Orthológus és neológus ...*), önéletrajzi prózai művei (*Pályám emlékezete*, *Fogságom naplója*). – 322, 328, 330, 334, 336, 337, 345

Kazinczy Lajos (1820–1849): honvéd ezredes, Kazinczy Ferenc fia. 1849 nyarán a Felső-Tisza vidéki csapatok főparancsnoka. Zsibónál le kellett tennie a fegyvert az oroszok előtt. Aradon golyó által kivégezték. – 371

Keleti Márton (1905–1973): filmrendező, népszerű, nagy közönségsikert arató filmek készítője (*Erkel*, *Hattyúdalt*, *A tizedes meg a többiek stb.*). – 488

Kemény János (1607–1662): I. és II. Rákóczi György hadvezére, Erdély fejedelme (1661–62). A Habsburgokhoz közeledett, aminek nyomán a törökök által fejedelemmé tett I. Apafi Mihály a nagyszöllősi csatában legyőzte. Önéletrajza a magyar barokk memoár-irodalom jelentős alkotása. – 267, 268, 274

Kemény Zsigmond, báró (1814–1875): író, politikus, az erdélyi liberális nemesi ellenzék tagja, 1848–49-ben Kosuth Lajos híve, 1855–69-ben a *Pesti Napló* szerkesztője. Erdély válságos korszakait meglevenítő regényeiben (*Özvegy és leánya*, *A rajongók*, *Zord idő*) tragikus hősöket mutat be érzékletes korrajzzal, hiteles lélekábrázolással. – 377, 432

Kerekes Árpád (1896–1919): a kommunista párt tagja, a tanácsköztársaság idején (1919) a Lenin-fiúknak nevezett, Szamuely Tibor által irányított terrorcsoport tagja, a diktatúra bukása után a különítményesek elfogták és kivégezték. – 417

Keresztesi József (1748–1812): református lelkész, egyházi író, énekszerző, naplóíró. Számos egyházi éneke bekerült a protestáns énekeskönyvekbe. Tanulmányt írt a magyar nyelv eredetéről. – 331

Keresztury Dezső (1904–): költő, irodalomtörténész, műfordító, parasztpárti politikus, az Eötvös-kollégium tanára (1936-tól), majd igazgatója (1945–48), vallás- és közoktatásügyi miniszter (1945–47). Jelentősek Arany Jánossal kapcsolatos kutatásai. – 472

Kéthly Anna (1889–1976): szociáldemokrata politikus, az MSZDP vezetőségének és parlamenti frakciójának tagja (1922–48). Elutasította a kommunista párttal való egyesülést; 1949–54-ben életfogytiglani ítélettel börtönben ült. 1956. október 23. után pártja egyik újjászervezője, a Nagy Imre-kormány államminisztere. A forradalom leverése után emigrációban élt. – 484

Kézai Simon (13. század második fele): udvari klerikus, jegyző, *Gesta Hungarorum* című történeti műve (1282–85 körül) a hun-magyar azonosság koncepcióját fogalmazza meg. – 113–117, 136

Kinizsi Pál (?–1494): temesi ispán (1478–94), délvidéki főkapitány, I. Mátyás király hadvezére. Kenyérmezőnél le-

győzte a török sereget (1479), majd, immár II. Ulászló híveként, a csontmezei csatában (1490) Corvin János seregét. A nagyvázsonyi vár és pálos kolostor építtetője. – 178, 179, 182, 186, 190, 191

Kisfaludy Károly (1788–1830): író, költő, festő, cs. kir. főhadnagy, Kisfaludy Sándor öccse. Az Aurora-kör létrehozásával Pestet tette a magyar irodalmi élet központjává. Szomorújátékaiban, drámaiban történelmi témákat dolgozott fel, vígjátékaiban (*A kérők*, *Csalódások* stb.) a korabeli társadalom jelenségeit mutatta be. Drámai hangulatú képei a magyar romantika festészetének érdekes darabjai. – 343, 345, 347, 350, 357

Kisfaludy Sándor (1772–1844): költő, író, testőrtiszt, Kisfaludy Károly bátyja. Szentimentális, idealizált szerelmi versek (*Himfy szerelmei*), a korabeli magyar nemesség romantikus múltbelfordulását tükröző verses elbeszélések (*Regék a magyar előidőkből*) szerzője. – 324, 345

Kisfaludy-Stróbl Zsigmond (1884–1975): szobrász, a két világháború közötti korszak nemzetközi híru alkotója. Legismertebbek monumentális köztéri szobrai (*Felszabadulási emlékmű*, *Kossuth-emlékmű*, Budapest) és portréi (*Erzsébet angol királynő*, G. B. Shaw). – 439

Kiss Ernő (1799–1849): császári ezredes, honvéd altábornagy, 1848-ban a bánáti hadtest parancsnoka, 1849-ben főhadparancsnok. Az aradi vértanúk egyike. – 363, 371

Kiss János (1883–1944): altábornagy, 1944-ben a Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága katonai vezérkarának vezetője, a budapesti németellenes felkelés előkészítője. A nyilasok elfogták és kivégezték. – 451, 457

Kiss Károly (1895–1957): mérnök, a 30-as évek közepétől az Etelközi Szövetség, majd a Magyar Közösség tagja, 1939-től egyik vezetője. 1947-ben koncepció összeesküvési perben 12 évi fegyházra ítélték. – 477

Kiss Pál (1809–1867): honvéd tábornok. 1848-ban a Bihar vármegyei nemzetőrség egyik szervezője, a délvidéki harcokban kitüntette magát. 1849. júniustól Pétervárad várparancsnoka, szeptember elején adta fel a várat. – 369

Kiss Sándor (1918–1982): kisgazdapárti politikus, részt vett az ellenállási mozgalomban, 1945-től a Magyar Parasztszövetség igazgatója, nemzetgyűlési képviselő. 1947-ben a koncepció, ún. köztársaság elleni összeszküvési per vádlottjaként három évre ítélték. – 477

Klapka György (1820–1882): honvéd tábornok, 1849-ben a felső-tiszai hadtest parancsnoka, májusban megbízott hadügyminiszter, majd Komárom várparancsnoka. Emigrációjában a Magyar Nemzeti Igazgatóság tagja, az itáliai magyar légio szervezője, 1866-ban a poroszországi Klapka-légio parancsnoka. A kiegyezés (1867) után hazatért, országgyűlési képviselő lett. – 368, 369

Klauzál Gábor (1804–1866): politikus, ügyvéd, a reformországgyűléseken az ellenzék tagja, vezérszónoka, Deák Ferenc híve. 1848-ban földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter. – 362

Klebelberg Kunó gróf (1875–1932): az ún. Horthy-rendszer kiemelkedő kultúrpolitikus, belügy- (1921–22), majd vallás- és közoktatásügyi miniszter (1922–31); minisztersége alatt tanügyi reformot vezettek be, létrehozták a bécsi, berlini, római magyar intézeteket. Bethlen Istvánnal együtt a Nemzeti Egyesülés Pártjának megszervezője (1919). – 438, 439

Kmetz György (1813–1865): honvéd tábornok, 1849. januártól a feldunai hadtest parancsnoka. A szabadságharc leverése után emigrált, a török sereg tisztje lett, 1862-től Londonban élt. – 368, 372

Knezić Károly (1808–1849): horvát származású honvéd tábornok, a sza-

- badság harcban a 3. hadtest parancsnoka (1849), az Aradon kivégzett honvéd főtisztek egyike. – 371
- Kodály Zoltán** (1882–1967): zeneszerző, népzenekutató, zenetudós, az MTA elnöke (1946–49). A modern magyar zene egyik kiemelkedő alakja. Bartók Bélával a magyar népzene kincs gyűjtője és feldolgozója. Nevéhez zenekari, vokális (Psalmus Hungaricus), kamara-, kórus- és színpadi művek (*Székely fonó*, *Háry János*) fűződnek, valamint az egész világon elterjedt zeneoktatási reform (Kodály-módszer). – 407, 440, 487
- Kodolányi János** (1899–1969): író. Jelenetek a magyar középkort és a bibliai mítoszokat megidéző regényei (*A vas fia*, *Boldog Margit*, *Julianus barát*, *Az égő csipkebokor*), drámái (*Földindulás*), önéletrajzi művei (*Sülyedő világ*), szociográfiái (*Baranyai utazás*) és publicisztikája. – 489
- Kollár Ádám Ferenc** (1718–1783): jogtudós, történetíró, a bécsi udvari könyvtár igazgatója és udvari tanácsos. Szlováknak vallotta magát, s az összbirodalmi állampatriotizmus eszméjét hirdette. Magyar nyelvű művét, amelyben a rendi előjogokat, a főpapság kiváltságait támadta, az országgyűlés betiltatta. – 312
- Kollonich Lipót** (Leopold), gróf (1631–1707): bíboros, 1691-től kalocsai, 1695-től esztergomi érsek, a magyarországi ellenreformáció egyik vezéralakja. 1692-től a bécsi udvari kamara, 1694-től a titkos tanács elnöke; *Einrichtungswerk* című tervezetében Magyarországnak az osztrák örökös tartományok státuszába való átalakítását javasolta. – 263, 298, 300
- Kolowrat-Liebsteinsky, Franz Anton**, gróf (1778–1861): cseh származású osztrák politikus, az Államkonferencia tagja (1826–48), Metternich ellenfele, a bécsi forradalom után miniszterelnök (1848. márc.–ápr.). – 355–356, 361
- Kolozsvári Márton és György** (14. sz. 2. fele): szobrász testvérpár, egyetlen fennmaradt szobruk, a prágai Szent György-lovasszobor (bronz, 1373) a magyarországi gótikus művészet kiemelkedő remeke. – 142
- Kolozsvári Tamás** (15. század első fele): festő. Egyetlen ismert műve a garamszentbenedeki szárnysoltár (1427), az ún. internacionális gótika jelentős alkotása. – 161
- Kolozsváry-Borcsa Mihály** (1896–1946): jogász, szélsőjobboldali újságíró. A Sztójay-kormányban a sajtóügyek kormánybiztosa. A budapesti népbíróság ítélete alapján háborús bűnösként kivégezték. – 462
- Komáromi Csipkés György** (1628–1678): református prédikátor, latin és magyar nyelvű egyházi művei, angol nyelvtana mellett korszerűsítette Károlyi Gáspár bibliafordítását. – 311
- Komlós Aladár** (1892–1980): irodalomtörténész, író, költő. A 19–20. századi magyar líra kutatója volt. – 488
- Kompolti**: az Aba nemzetségből származó, heves vármegyében birtokos középkori nemesi család. Legismertebb tagja Kompolti István országbíró (1423–25). – 161
- Konstancia** (1180–1222): magyar királyné, Imre király felesége, Alfonz aragóniai király leánya. Imre halála után fiával, III. Istvánnal Ausztriába szökött, majd fia halála után visszatért Aragóniába. – 82
- Koppány** (?–998): Árpád-házi herceg, Tar Zerind fia, a somogyi dukátus (hercegség) ura. Géza fejedelem halála után pogány jogszokás alapján igényt tartott a fejedelmi címre, de István király Veszprémnél legyőzte, birtokait elfoglalta. – 24–26
- Kornis Gyula** (1885–1958): filozófus, a budapesti tudományegyetem tanára, az országgyűlés elnöke (1938–39), a két világháború közötti időszak egyik vezető kultúrpolitikus és ideológusa. – 488
- Kós Károly, id.** (1883–1977): erdélyi magyar építész, festő, grafikus, író, politikus. Az erdélyi magyar politikai és

művészeti élet egyik vezető személyisége az 1920-as évektől. Az Erdélyi Szépművés Céh alapítója, az *Erdélyi Helikon* című lap szerkesztője. Építészeti (zebegényi katolikus templom, sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum) és grafikai (népballadailusztrációk) munkásságában a népművészet és a történeti építészet elemeinek felhasználásával szecessziós jellegű nemzeti stílust alakított ki. Jelentős szak- és szépíró (*Az ország-építő, Varjúnemzettség*). – 432

Kossuth Lajos (1812–1894): liberális nemesi politikus, ügyvéd, lapszerkesztő, a reformkor és az 1848–49-es szabadságharc egyik vezető államférfiúja. Az Országgyűlési Tudósítások, majd a Pesti Hírlap szerkesztője, a Honi Iparvédegylet alapítója, az 1847–48-as országgyűlésen az ellenzék vezére. A Batthyány-kormányban pénzügyminiszter (1848. ápr.–szept.), az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke (1848. okt.–1849. máj.), a Habsburg-ház trónfosztásának kezdeményezője (1849. ápr. 14.), az ország kormányzóelnöke. A világosi fegyverletétel után törökországi, londoni, itáliai emigrációjában is a magyar forradalom ügyét szolgálta. A kiegyezéssel (1867) nem értett egyet. – 335, 351–353, 362, 364, 369, 372, 378, 379, 382, 383, 389

Kosztolányi Dezső (1885–1936): a két világháború közötti korszak egyik legnépszerűbb, legszebb nyelvű költője, prózaírója (regények: *Aranysárkány*, *Pacsirta*, *Édes Anna*, novellák) és műfordítója. – 407, 432

Kovács Béla (1908–1959): kisgazdapárti politikus, 1933-tól a Független Kisgazdapárt tagja, 1939-től országos főtitkárhelyettese, Nagy Ferenc bizalmas híve, az ideiglenes nemzetgyűlés tagja, földművelésügyi miniszter (1945–46, 1956), a Független Kisgazdapárt főtitkára (1945–47). A Kisgazdapárt és a Nagy Ferenc-kormány felszámolására konstruált összeesküvési per ürü-

gyén a szovjet hatóságok szovjetunióbeli kényszermunkára hurcolták (1947–55), 1956-ban az újjáalakult Kisgazdapárt vezetője, a Nagy Imre-kormány tagja, államminiszter. – 472, 478

Kovács Imre (1913–1980): parasztpárti politikus, író, szociográfus (*A néma forradalom*). A falukutató mozgalom kiemelkedő alakja, a Márciusi Front kezdeményezője, a háború alatti ellenállási mozgalom résztvevője, a Nemzeti Parasztpárt főtitkára (1939–46), alelnöke (1946–47), a pártból kilépve a Független Magyar Demokrata Párt tagja (1947–48). 1949-től emigrációba kényszerült, az USA-ban élt, s a magyar emigráció egyik vezetője lett. – 458

Kozma Andor (1861–1933): költő, hírlapíró, a nép-nemzeti iskola lírikusa volt. – 391

Kölcsey Ferenc (1790–1838): költő, politikus, Szatmár vármegye főjegyzője, országgyűlési követ, a reformellenzék egyik vezére, nagy hatású szónoka. A *Himnusz* szerzője (1823). Nemes pátoszu verseiben a nemzeti lét kérdéseit: a nemzeti múlt hősi korszakait, a nemzet bűneit, a nemzet-halál látomását, a cselekvő hazafiság eszményét állította a középpontba. – 238, 346, 349, 350, 357

Kőszegi: a Héder nemzetségből alakult középkori magyar család, amelynek tagjai a 13–14. sz.-ban jelentős országos hivatalokat töltöttek be, s Nyugat-Magyarországon tartományurassági hatalomra tettek szert. Jelentősebb tagjai: **Héder (Kőszegi) Henrik** (?–1274) nádor (1254–66), szlavón bán (1267–70, 1273–74) és fiai, **Kőszegi Miklós** (?–1289) nádor (1275–77, 1284–86, 1290–92), **Iván** (?–1308) nádor (1287–88, 1301–04) és **Henrik** (?–1309/10 k.) szlavón bán (1291–1309). – 110, 126, 128

Kötöny (?–1242): kun vezér; a mongoloktól (tatároktól) elszenvedett veregés után népével együtt Magyarországon telepedett le. A budai polgárok

- arra a hírre, hogy az elfogott tatárok között kunok is voltak, háza népével együtt meggyilkolták. – 96
- Krúdy Gyula** (1878–1933): író, a modern magyar próza egyik legnagyobb mestere. Regényeit (*Vörös postakocsi*, *Hét bagoly*), novelláit (*Szindbád-történetek*) líraiság, a hangulati elemek, az álomszerűség, a szabad asszociációk csapongása, későbbi műveit a realis-tább ábrázolásmód jellemzi. – 392
- Kun Béla** (1886–1939): kommunista politikus, az oroszországi kommunista (bolsevik) párt tagja, a magyarországi kommunista párt (KMP) alapítója (1918), a tanácsköztársaság (1919) külügyi és hadügyi népbiztosa, a Forradalmi Kormányzótanács vezéralakja. 1919 után az illegális KMP egyik irányítója, a SZU-ban a Komintern egyik vezetője. A sztálini tisztogatások áldozata lett, kivégezték. – 415, 416, 418, 421
- Kuncz Aladár** (1886–1931): író. Az I. világháború utáni franciaországi internálása szolgált témául leghíresebb regényének, a *Fekete kolostornak* (1931). – 432
- Kunfi Zsigmond** (1879–1929): szociáldemokrata politikus, társadalomtudományi író, 1918 őszén a Nemzeti Tanács tagja, a Károlyi-kormányban munkaügyi és népjóléti, a Berinkey-kormányban közoktatásügyi miniszter, a tanácsköztársaság idején (1919) közoktatásügyi népbiztos; ellenezte a proletárdiktatúrát. 1919 utáni emigrációjában a szociáldemokraták centrista csoportjának vezetője volt. – 417
- Kunigunda; Kinga** (1224–1292): IV. Béla és Laszkarisz Mária leánya, 1239-től Boleszláv krakkói herceg felesége. Férje halála után (1279) az általa alapított szandeci kolostorba vonult. 1690-ben szentté avatták. – 108, 109
- Kurszán** (?–904): a honfoglaló magyar-ság (szakrális) fejedelme (kende). A honfoglalás után az aquincumi kat. amfiteátrumot választotta szálláshelyül. Egy lakomán bajor követek ölték meg. – 21
- Küküllői Apród János** (1320 k.–1394): küküllői főesperes, I. Lajos király udvari káplánja, megírta királya életrajzát, amely mű a Thúróczy-krónikában maradt fenn. – 152
- Lackfi István** (?–1397): erdélyi vajda, bán, Magyarország nádora (1372–75). Fellázadt I. Zsigmond király ellen, aki megölette és a család vagyonát nagyrészt elkobozta. – 155, 156
- Laczkovics János** (1754–1795): huszárkapitány, a magyar nemesi testőrség tagja (1772–76), a magyar jakobinus mozgalomban a Szabadság és Egyenlőség Társaságának egyik igazgatója. Társaival együtt a budai Vérmezőn kivégezték. – 331, 336
- Ladomér, Lodomér** (?–1298): váradi püspök (1268–79), esztergomi érsek (1279-től), IV. László és III. András uralkodása idején a központi királyi hatalom energikus védelmezője volt a tartományúri törekvésekkel szemben. – 111–113
- Láhner György** (1795–1849): honvéd tábornok, az 1848–49-es szabadságharc vértanúja. 1848 nyarán a szerb felkelők ellen harcolt, szeptembertől a szabadságharc hadiiparának, a honvédség felszerelésének irányítója. Aradon a császári hatóságok kivégezték. – 371
- Lajos József Antal** (1784–1864): Habsburg főherceg, II. Lipót császár fia, 1835-től a titkos államkonferencia feje. – 355, 356
- Lajos, I., Nagy** (1326–1382): Anjou-házi magyar király (1342–82), I. Károly Róbert és Lokietek Erzsébet fia. Nagybátyja, Nagy Kázmér halála (1370) után lengyel király. „Lovagkirály” volt, hadjárataival (Halics, Velence, Szerbia, Moldva, Havasalföld, Nápoly stb. ellen), egész Európát átfogó diplomáciai tevékenységével Magyarországot európai nagyhatalommá tette, támogatta a városok és a kereske-

delem fejlődését, hivatali reformokat vezetett be, törvénykönyvében (1351) kimondta az ország nemeseinek egyazon jogállását, megalapította a pécsi egyetemet (1374). – 32, 123, 135, 139, 141–149, 152, 154

Lajos, II. (1506–1526): Jagelló-házi magyar és cseh (1516–26) király, II. Ulászló fia. Uralkodása alatt a központi hatalom megegyezett, a török veszéllyel szemben nem sikerült hatékony védelmet kiépíteni, ami nem kis részben lett a mohácsi tragikus csatavesztés (1526) okozója. Lajos a csatából menekülve esett. – 124, 192, 198, 199, 200, 201

Lajos Iván (1906–?): jogász, publicista, köztisztviselő. Szemben állt a nácizmussal, a Gestapo 1944-ben elfogta és Mauthausenbe hurcolta. 1945-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztálytanácsosa, a szovjet NKGB letartóztatta, későbbi sorsa ismeretlen. – 479

Lamberg Ferenc Fülöp, gróf (1791–1848): osztrák császári tisz, 1848-ban altábornagy és pozsonyi hadosztályparancsnok, szeptembertől császári biztos és a magyarországi haderők főparancsnoka. A pesti nép megölte. – 364, 365, 366

Laskai János (1605–?): református lelkész, nagyecsedí predikátor, egyházi író, lefordította Justus Lipsius híres németalföldi filológus legfontosabb munkáit. – 272

László, I., Szent (1040-es évek?–1095): Árpád-házi magyar király (1077–95), I. Béla fia. A mogyoródi csatában legyőzte Salamon seregét. Szent István művét folytatva a német császársággal szemben a pápaság oldalán állt, folytatta az állam- és egyházszervezést, meghódította a tengermelléki Ó-Horvátországot (1089–91). III. Béla szentté avattatta. Alakja köré kiterjedt mondakör szövődött. – 48–49, 51–52, 55–60, 78–79, 136–139

László, II. (1131–1163): Árpád-házi magyar király (1162–63), II. Béla fia. II. Géza halála után Mánuel bizánci csá-

szár ellenkirályként léptette fel III. Istvánnal szemben. – 69, 73

László, III. (1199–1206): Árpád-házi magyar király (1204–05), Imre király és Aragóniai Konstancia fia. Apja még halála előtt királlyá koronáztatta, de II. András elől Lipót osztrák herceghez kellett menekülnie. – 83

László, IV., Kun (1262–1290): Árpád-házi magyar király (1272–90), V. István fia. A kunokra támaszkodott, de a nagyurakkal szemben a központi hatalmat nem tudta megszilárdítani. 1278-ban Habsburg Rudolf császár szövetségese II. Ottokár cseh királlyal szemben. A Borsák által felbérelt kunok ölték meg. – 84, 109–120, 134

László, V. (1440–1457): Habsburg-házi magyar (1440–től) és cseh (1453–től) király, II. (I.) Albert császár, magyar és cseh király utószülött fia. Gyámja III. Frigyes császár volt. A Hunyadi László kivégzése után kitört lázadás miatt Bécsbe, majd Prágába menekült. – 164, 170, 173, 175, 176

László, Nápolyi (1377–1414): nápolyi király (1386–1414), II. (Kis) Károly magyar király és Durazzói Margit fia. Zsigmond királlyal szemben magyar ellenkirályként lépett fel (1403), de hívei veresége után visszatért Nápolyba. – 155–157

László, Vladisláv: → *Ulászló*

Latour, Theodor Graf Baillet von (1780–1848): osztrák tábornagy, 1848 márciusától hadügyminiszter: a bécsi októberi felkelés során megölték. – 366, 371

Lavotta János (1764–1820): zenészerző, a pesti, miskolci, kolozsvári színházak zeneigazgatója (1791–1804), a verbunkos zene egyik legkiválóbb művelője, de nagy számban maradtak fenn német táncai, menüettjei, polonézai. – 346

Lázár Vilmos (1815–1849): honvéd ezredes, az 1848–49-es szabadságharc vértanúja. 1849 nyarán a 9. hadtest parancsnoka. Aradon a császári hatóságok kivégezték. – 371

- Lehár Ferenc** (1870–1948): zeneszerző, karmester, a klasszikus bécsi operett stílusának megújítója (*A víg özvegy*, *Luxemburg grófja* stb.). – 407, 432
- Lehmann, Gottfried** (?–1702): osztrák császári tisz, dragonos kapitány, a bécsűjhelyi börtön parancsnoka. II. Rákóczi Ferenc szökésében való részvételéért kivégezték. – 305
- Leibici Márton**: szepességi bencés szerzetes – 159
- Leiningen-Westerburg, Karl Graf von** (1819–1849): német származású honvéd tábornok, az 1848–49-es szabadságharc vértanúja. 1849 nyarán a III. hadtest parancsnoka volt. Aradon a császári hatóságok kivégezték. – 10, 302, 371
- Lers Vilmos**, báró (1869–1923): nemzetközi jogász, kereskedelemügyi minisztériumi államtitkár, a Keleti Kereskedelmi Akadémia tanára, 1919–20-ban külügyminisztériumi államtitkár, 1920-ban a magyar békeküldöttség fődelegátusa volt. – 424
- Levente** (1012 k.–1047): Árpád-házi herceg, a megvakított Vazul fia. Testvére, I. András javára lemondott trónigénnyéről. – 36
- Libényi János** (1831 vagy 1832–1853): szabósegéd, 1853. február 13-án merényletet kísérelt meg I. Ferenc József császár ellen. A haditörvényszék halálra ítélte és felakasztották. – 377
- Lipót, I.** (1640–1705): Habsburg főherceg, magyar és cseh király (1657–1705), német-római császár (1658–1705), III. Ferdinánd császár ifjabb fia. Eredetileg pap volt, bátyja, IV. Ferdinánd halála után lett trónörökös, majd uralkodó. Az abszolutista uralmával elégedetlen magyar főurak Wesselényi nádor vezette összeesküvését kegyetlenül megtorolta (1671). Uralkodása alatt Magyarország felszabadult a török uralom alól, de utána gyakorlatilag felfüggesztette az ország önkormányzatát, ami a Thököly-felkeléshez, majd a Rákóczi-szabadságharc-hoz vezetett. – 263
- Lipót, II.** (1747–1792): Habsburg főherceg, magyar és cseh király, német-római császár (1790–92), I. Ferenc császár és Mária Terézia fia. A rendi alkotmány helyreállításával, országgyűlés összehívásával engedményt tett a magyarországi nemesi mozgalmaknak. Szembefordult a francia forradalommal. – 317, 333, 356
- Liszt Ferenc** (1811–1886): zeneszerző, zongoraművész, zenepedagógus. Európa-szerte koncertező ünnepelt virtuóz, karmesterként is sikereket aratott. Megalapította a budapesti Zeneakadémiát, amelynek elnöke és tanára volt. Német alapozottságú nemzetközi zenei nyelvet dolgozott ki, amelyet magyar hangzással (verbunkos) is gazdagított. Zenekari műveket (*Faust-szimfónia*, *Dante-szimfónia*, szimfonikus költemények stb.), zongoraverse nyeket és -darabokat (*Vándorévek*, *Magyar rapszodiák*, *Magyar történelmi arcképek* stb.), egyházi műveket (*Koronázási mise*, *Esztergomi mise*), oratóriumokat (*Krisztus*, *Szent Erzsébet legendája*) és kórusműveket komponált. – 358, 394
- Lippay György** (1600–1666): veszprémi, majd egri püspök, 1642-től esztergomi érsek, a nagyszombati egyetem jogi karának egyik alapítója, 1635-től királyi kancellár, az ellenreformáció egyik fő szervezője. – 279
- Lónyay Menyhért**, gróf (1822–1884): centrista politikus, 1849-ben a Szemere-kormány pénzügyi államtitkára, később Deák Ferenc és Andrássy Gyula pénzügyi tanácsadója, pénzügyminiszter (1867–70), az Osztrák-Magyar Monarchia közös pénzügyminisztere (1870–71), miniszterelnök, egyben honvédelmi miniszter (1871–72). Az MTA elnöke (1871-től). – 383, 402
- Losonczy Anna** (1553–?): Losonczy István (?–1552) temesvári várkapitány leánya, Ungnad Kristóf, majd Forgách Zsigmond felesége, Balassi Bálint szerelme. – 244

Löbl Zsófia: 1651-től Zrínyi Miklós költő második felesége. – 292

Lukács, Bánffy (?–1181): a Gutkeled nemzetségből származó egri püspök, 1158-tól haláláig esztergomi érsek, a korabeli magyarországi politikai élet egyik legbefolyásosabb irányítója. – 72–77

Lukács György (1885–1971): kommunista politikus, filozófus, esztéta. A tanácsköztársaság idején (1919) az írói direktórium elnöke, közoktatási népbiztos. 1919–44-ben (1930-tól a Szovjetunióban) emigrációban élt. 1956. okt.-ben a Nagy Imre-kormány népművelési minisztere. A marxista filozófiai gondolkodás és esztétika Nyugat-Európában is elismert alakja volt. – 417, 488

Macartney, Carlile Aylmer (1895–1978): angol történész, a II. világháború idején a londoni rádió magyar kommentátora. Több könyvet írt a magyar történelem problémáiról, korszakairól. – 446, 460

Mack József; Makk (1810–1868): honvéd ezredes, az 1848–49-es szabadságharcban a tüzérség egyik szervezője. 1851-ben Jubál Károllyal együtt függetlenségi szervezkedés vezetője volt; a császári hatóságok elől csak kalandos úton tudott megszökni. – 377

Madách Imre (1823–1864): költő, drámaíró, Nógrád vármegye táblabírája. Az *ember tragédiája* (1861) című nagy drámai költeménye a magyar irodalom kimagasló művészi alkotása. – 347, 375, 377, 380, 432, 433

Madarász Viktor (1830–1917): festő, a magyar romantikus történelmi festészet jelentős alakja (*Hunyadi László sirtása, Zrínyi Ilona vizsgálóbírái előtt*). – 379

Magyar Balázs (?–1490): Hunyadi János és I. Mátyás hadvezére, a Felvidék kapitánya, horvát-szlavón bán (1470–73, 1482–83), erdélyi vajda (1473–75), az ország D-i határai védelmének irányítója. – 179

Magyar Bálint (†1573): végvári kapitány, törökverő hős, Szigliget és Fonyód

váranak kapitánya. Hatalmaskodásaiért többször is följelentették, de Nádasdy Tamás nádor, akinek familiárisa volt, mindig megvédte. – 218

Magyar Benigna (?–1526): Magyar Balázs hadvezér leánya, Kinizsi Pál, Kamicsáci Horvát Márk horvát-szlavón bán, végül az erőszakoskodásairól hírhedt Kereki Gergely felesége, akit meggyilkoltatott. Fennmaradt két imádságoskönyve (az ún. Festetich- és a Czech-kódex). – 179

Magyari István (?–1605 k.): evangélikus prédikátor, a magyar protestáns hitvitázó irodalom első jelentős képviselője (*Az országokban való sok romlásoknak okairól*, 1602), a hazafias-politikai publicisztika előkészítője. – 253

Magyar Zoltán (1888–1945): jogász, a Magyar Közigazgatás-tudományi Intézet igazgatója, a magyar közigazgatás-tudomány iskolateremtő, európai hírű személyisége. Iskolájának tagjai indították el a közigazgatási szociológia és szervezéstudományi kutatásokat Magyarországon. – 441, 457, 458

Major Tamás (1910–1986): színész, rendező, a Nemzeti Színház tagja, 1945 után igazgatója és főrendezője. – 487

Makkai Sándor (1890–1951): erdélyi református püspök (1926-tól), író, az erdélyi magyarság kulturális és politikai jogainak harcosa. 1936-ban Magyarországra települt át, a debreceni egyetemen tanított. A maga korában népszerű történelmi regények szerzője (*Ördögszékér, Sárga vihar*). – 432

Mándy Iván (1918): író. Bohém művészeket, külvárosi figurákat, a társadalomban helyüket nem találó fiatalokat felvonultató írásait a hőseihez való részvétellel, egyben ironikus viszony jellemzi (*A pálya szélén, Régi idők mozija, Álom a színházról* stb.). – 488

Mansfeld, Karl (†1595): császári generális, 1595-ben a magyarországi császári hadak fővezére, a török elleni tizenötéves háború kitünő hadvezére. – 232, 253, 255, 256

- Márai Sándor** (1900–1989): költő, író, esszéista. 1948-tól emigrációban (USA) élt. Önéletrajzi ihletésű, kiváló stílusművészettel megírt regényeiben, írásaiban kritikával, de egyben nosztalgiaiával ábrázolta a polgári társadalom felbomlását (*Egy polgár vallomásai, A gyertyák csonkig égnek, Napló* stb.). – 488
- Marcellus** (13. század): domonkosrendi szerzetes, Árpád-házi Szent Margit gyóntatója s legendájának megírója. – 119, 120
- Marchiabeli Jakab** (1391–1476): ferences szerzetes, hitszónok, inkvizitor, 1434-től Magyarországon a huszitizmus ellen harcolt. Kegyetlensége a magyar világi papság ellenállását is kivívta, s nagyban hozzájárult az 1437. évi erdélyi parasztfelkelés kirobbanásához. 1726-ban szentté avatták. – 163
- Margit**, Szent (1242–1271): Árpád-házi hercegnő, IV. Béla leánya. 1246-tól a veszprémi, majd a nyulak-szigeti (Margit-szigeti) domonkos zárdában élt. Szent életének iratát, legendáját lelkiatyja, Marcellus írta meg, melynek magyar fordítása Ráskai Lea másolatában maradt ránk. – 99, 102, 104, 108, 109, 118–121, 143
- Mária**, Laszkarisz (1206 k.–1272): magyar királyné, IV. Béla felesége, Theodorosz Laszkarisz nikaiai császár leánya. Tíz gyermeke született. – 86, 102
- Mária** (1370–1395): Anjou-házi magyar királynő (1382–95), I. Lajos és Erzsébet leánya, 1385-től Luxemburgi Zsigmond felesége. II. (Kis) Károly lemondásra kényszerítette, s csak annak megölése után tudta a trónt visszafoglalni. A délvidéki lázadó urak 1387-ben elfogták, anyját meggyilkolták, Zsigmond csak Velence katonai támogatásával tudta kiszabadítani. – 123, 149–151
- Mária** (1257 vagy 1258–1323): nápolyi királyné, V. István magyar király leánya, II. (Sánta) Károly nápolyi király felesége. Kun László halála után bejelentette saját, majd fia, Martell Károly igényét a magyar trónra, majd annak fiát, Károly Róbertet támogatta a magyar királyság megszerzésében. – 109, 111, 130
- Mária** (1505–1558): Habsburg főhercegnő, magyar királyné, II. Lajos felesége (1521–26), Habsburg Szép Fülöp és Aragóniai Johanna leánya. 1530-tól V. Károly császár németalföldi helytartója; 1556-tól Spanyolországban élt. – 192
- Mária Karolina (Charlotte)** (1752–1814): Habsburg főhercegnő, Lotharingiai Ferenc és Mária Terézia leánya, 1768-tól IV. Ferdinánd nápolyi király felesége. – 318
- Mária Krisztina** (1742–1798): Habsburg főhercegnő, I. Ferenc császár és Mária Terézia leánya, Albert Kázmér szász-tescheni herceg felesége, 1780-tól férjével együtt Németalföld helytartója. – 318
- Mária Ludovika** (1745–1792): német-római császárné, magyar királyné, Károly nápoly-szicíliai király leánya, II. Lipót felesége. 16 gyermeke született, köztük Sándor Lipót és József Antal, Magyarország nádorai. – 343
- Mária Lujza** (1791–1847): francia császárné (1810–14), I. Napóleon császár második felesége, I. Ferenc osztrák császár leánya. – 339
- Mária Terézia** (1717–1780): Habsburg-házi magyar és cseh királynő (1740–80), III. Károly leánya, 1736-tól Lotharingiai Ferenc felesége. Az osztrák örökösödési háborúban sikerült tartományait megvédenie s férjét német-római császárrá választatnia. Az osztrák és cseh ipar támogatására bevezetett vámrendszere Magyarországot agrárpiaci szerepre korlátozta. A felvilágosult abszolútizmus jegyeit viselő intézkedéseket hozott (úrbéri rendelet, Ratio Educationis), megalapította a bécsi magyar nemesi testőrséget, újjáépíttette a budavári királyi palotát, Budára helyeztette a nagy-

szombati egyetemet. – 263, 317, 321–326, 332, 336, 337, 340, 360

Marosán György (1908–1992): szociáldemokrata, majd kommunista politikus, az MSZDP főtitkárhelyettese (1847–48), az MDP főtitkárhelyettese (1948–50), a párt vezető testületeinek tagja, könnyűipari miniszter (1949–50). 1950–56-ban halálos ítélettel börtönben ült. A minisztertanács elnökhelyettese (1956), államminiszter (1957–60), az elnöki tanács helyettes elnöke (1961–63). – 484

Maróti János (?–1543): macsói bán, Zsigmond király hadvezére, a gyulai vár építtetője. Nagy szerepe volt a Zsigmond elleni 1403-as főúri lázadás leverésében. – 167

Martin Lajos (1827–1897): matematikus, kolozsvári egyetemi tanár, a repülés egyik magyar úttörője; 1893-ban bemutatott „lebegő kereke” három méter magasra emelkedett. – 398

Martinovics Ignác (1755–1795): természettudós, ferences szerzetes, 1783-tól a lembergi egyetem természettan-tanára. II. Lipót szolgálatában titkos megbízottként szembefordult a magyar nemesi törekvésekkel, elbocsátása után azonban a demokrata nemesi ellenzékhez közeledett, s a magyar jakobinus mozgalom vezetője lett. 1794-ben elfogták, fogságsértés és hazárulás vádjával társaival együtt a budai Vérmezőn kivégezték. – 335, 336

Márton, Tours-i Szent (316 k.–397): pannóniai (közelebről savariai) születésű katonaszent, 371-től Tours püspöke. Franciaország, a pannonhalmi (szentmártonhegyi) apátság és Magyarország patrónusa. – 25

Mátyás (?–1241): IV. Béla híve, kancellárja, váci püspök, 1234-től esztergomi érsek. A tatárok (mongolok) elleni vesztes muhi csatában esett el. – 97

Mátyás, I. Hunyadi (1443–1490): magyar király (1458–90), Hunyadi János és Szilágyi Erzsébet fia, a középkori magyar állam fénykorának megteremtője. Erős központi kormányzati

rendszert épített ki, pénz- és adóreformot hajtott végre, állandó hadsereget állított föl, a nagybirtokosokkal szemben a renddé szerveződött köznemességet támogatta, aktív európai külpolitikát folytatott, 1469-ben Brűnben cseh királlyá koronáztatta magát, majd elfoglalta Alsó-Ausztriát. Közép-Európa legnagyobb reneszánsz uralkodójaként udvara humanista művészeti központ volt, könyvgyűjteménye (Bibliotheca Corviniana) mintegy 2500 kötetből állt. Aragóniai Beatrixszal kötött házasságából nem született gyermeke, egy osztrák polgárleánytól született fia, Corvin János utódlása érdekében megtett lépéseit nem koronázta siker. – 123, 167, 168, 174–192, 203, 309

Mátyás, II. (1557–1619): Habsburg főherceg, magyar (1608-tól) és (I. Mátyás néven, 1611-től) cseh király és német-római császár (1612-től), II. Miksa császár fia. 1577–81-ben Németalföld helytartója, 1606-tól a Habsburg-család feje volt. – 261, 263

Medgyessy Ferenc (1881–1958): a modern magyar szobrászat stílussteremtő mestere; klasszikus hagyományokat követő, zárt kompozíciójú, rusztikus figuráiban főként az alföldi paraszttípusokat formálta meg. – 439

Melius Juhász Péter (1536 k.–1572): prédikátor, 1561-től a tiszántúli református egyházkerület püspöke, egyházi író. *Herbariuma* (1578) az első magyar nyelvű botanikai, orvosi munka. – 247

Mercy, Claudius-Florimond, gróf (1666–1734): osztrák császári hadvezér, 1717-től – megszakításokkal – a Temesi Bánság kormányzója, 1733–34-ben az itáliai sereg főparancsnoka. – 310

Mészáros Lázár (1796–1858): honvéd altábornagy, a Ludovika Akadémia megszervezője, katonai szakíró, a Batthyány-kormány hadügyminisztere (1848. ápr.–máj.), a délvidéki sereg, majd a felső-magyarországi hadtest parancsnoka, tábornoki főnök, az összes

sereg fővezére (1849. júl.). A szabadságharc bukása után az USA-ban és Angliában élt. – 332, 344, 362, 363, 364, 368, 372, 495

Metternich, Clemens Lothar Wenzel, herceg (1773–1859): osztrák diplomata, államférfi, 1809-től külügyminiszter, a napóleoni háborúk utáni Európa rendszerét meghatározó Szent Szövetség létrehozója, 1826–48-ban kancellár. Az 1848-as forradalmak buktatták meg. – 348, 355, 356, 361, 375

Mihály (10. század): Árpád-házi herceg, Géza fejedelem apja. – 35

Mihály Dénes (1894–1953): gépészmérnök, a televíziózás egyik úttörője. 1919-ben több km-re közvetített állóképeket képtávírójával, 1928-ban a berlini rádiókiállításon tv-vevőt mutatott be. – 440

Mikes Kelemen (1690–1761): székely nemes, író. 1707-től II. Rákóczi Ferenc apródja, 1711-től kísérfője Lengyel-, Francia- és Törökországban, Rodostóban kamarása; *Törökországi levelek* című, fiktív levelekből álló műve a kuruc bujdosók életét örökíti meg. – 313

Miklós Béla, dálnoki (1890–1948): politikus, vezérezredes, a kormányzó katonai irodájának főnöke, főhadsegéd, az I. hadsereg parancsnoka (1944), a nyilas hatalomátvétel után törzssével átállt a Vörös Hadsereg oldalára. Az ideiglenes kormány elnöke (miniszterelnök, 1944–45), parlamenti képviselő (1945–47), a Magyar Függetlenségi Párt egyik vezetője (1947). – 467

Mikó Imre, gróf (1805–1876): művelődéspolitikus, történetíró, az erdélyi reformnemzedék vezéralakja. 1848-ban az agyagfalvi gyűlés királyi biztosa, majd elnöke, erdélyországi főkormánybiztos elnök, a kiegyezés után közmunka- és közlekedésügyi miniszter (1867–70), magyar főpohárnokmester (1873–76), az Erdélyi Múzeum Egyesület és folyóirata, az *Erdélyi Múzeum* megalapítója (1859), a Magyar Történelmi Társulat első elnöke. – 383

Miksa (1527–1576): Habsburg-házi magyar és cseh király (I. Miksa néven, 1564–76), német-római császár (II. Miksa néven), Alsó- és Felső-Ausztria főhercege, I. Ferdinánd fia. 1542-ben királyi helytartó Magyarországon, 1548–50-ben V. Károly spanyolországi helytartója. A speyeri egyezményben (1570) elismerte a független Erdélyt, János Zsigmond pedig őt Magyarország urának. – 223, 237, 241, 244

Mikszáth Kálmán (1847–1910): író, publicista, a magyar prózairodalom egyik legnagyobb elbeszélője, regényeiben (*Beszterce ostroma*, *Új Zrínyiás*, *Különös házasság*, *A Noszty fiú esete Tóth Marival*, *A fekete város* stb.), novelláiban, karcolataiban pellengérré állítja az arisztokrácia és a főpapság anakronisztikus életformáját, anekdotikus-szatirikus modorban, életszerűen ábrázolja a korabeli politikai élet figuráit, illúziók nélkül mutatja be a dzsentrivilág ürességét. – 394, 394, 432

Mindszenty József (1892–1975): veszprémi püspök, esztergomi érsek (1945–73), hercegprímás, bíboros (1946). Élesen szembenállt a népi demokratikus és a kommunista rendszerrel; a kommunista hatóságok 1949-ben koncepció vádak alapján életfogytiglani börtönre ítélték. 1956-ban szabadult s politikai szerepet vállalt az 1956-os forradalomban. 1956–71-ben a budapesti amerikai követségen, majd Ausztriában élt. – 486

Mistéth Endre (1912): mérnök, kisgazdapárti politikus, újjáépítési, majd építés- és közmunkaügyi miniszter (1946–47). A Magyar Közösség tagjai elleni koncepció összeesküvési perben kényszermunkára ítélték; nyolc év múlva szabadult. – 477

Mocsáry Lajos (1826–1916): liberális politikus, a Függetlenségi Párt egyik alapítója (1873), ellenezte az osztrák-magyar kiegyezést, bírálta az ún. közös ügyeket. Magyarország állami

egységének megőrzése mellett köz-igazgatási, nyelvi és kulturális szabadságot követelt a nemzetiségeknek, álláspontjával a korabeli közéletben magára maradt. – 388

Móga János (1785–1861): császári altábornagy, majd honvédtiszt az 1848–49-es magyar szabadságharcban. István nádor legfőbb katonai tanácsadója, majd utóda a dunántúli sereg élén. Pákozdnál legyőzte Jelačić seregét; schwechati vereségét követően lemondott, jelentkezett az osztrák hatóságoknál; ötévi várfogságra ítélték. – 363, 364

Molnár C. Pál (1894–1981): festő, a római iskola képviselője, főként monumentális egyházi tárgyú képei és illusztrációi ismertek. – 439

Molnár Erik (1894–1966): kommunista politikus, jogász, történész, filozófus, népjóléti (1944–47), tájékoztatásügyi (1947–48), külügy- (1947–48) és igazságügyminiszter (1950–52, 1954–56), az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója (1949–50, 1957–66), egyetemi tanár. – 467, 469, 472

Montecuccoli, Raimondo, herceg (1609–1680): itáliai főúri származású császári hadvezér. Harcolt a harmincéves háborúban, 1658-tól tábornagy, 1661-től a Magyarországon harcoló császári sereg főparancsnoka, a szentgotthárdi csatában győzelmet aratott a törökök felett. 1668-tól a bécsi udvari haditanács elnöke. – 263, 280, 281, 295, 301

Moór Gyula (1888–1950): jogfilozófus, a budapesti tudományegyetem tanára. – 488

Mór, Szent (11. század): pécsi püspök (1036–64), a Zobor-hegyi remeték, Szent Zoerard (András) és Benedek legendájának írója. – 30, 45–47

Móricz Zsigmond (1879–1942): író, a 20. századi magyar próza jelentős alakja, a *Nyugat* prózai rovata, majd a *Kelet Népe* szerkesztője, ahol fórumot biztosított a népi íróknak. Híres regényei: *Úri muri*, *Rokonok*, *A boldog ember*,

Árvácska, *Légy jó mindhalálig* stb. – 226, 227, 407, 424

M. S. mester (16. század eleje): a késő gótikus magyar festészet európai rangú, jelentős mestere. Jézus életét és szenvedéseit ábrázoló táblaképei maradtak ránk (*Jézus születése*, *Vizitáció*, *Keresztvitel*, *Krisztus az Olajfák hegyén*, *Kálvária*, *Feltámadás*) – 193.

Morosini Tomasina (?–1300): előkelő velencei család sarja, 1249-től István Árpád-házi herceg felesége, III. Andrásh magyar király anyja. – 112, 113

Mosonyi Mihály (1815–1870): zeneszerző, zenei szakíró, a 19. századi magyar romantikus műzene egyik jelentős alkotója, Liszt híve és barátja. A romantikus német zenéből és a magyar zene elemeiből (verbunkos, népies dalok) alakította ki stílusát; zenekari és kamaraműveket, operákat (*Szép Ilonka*) kórus- és egyházi műveket írt. – 357

Münnich Ferenc (1886–1967): kommunista politikus, jogász. 1919 után emigrációban élt, harcolt a spanyol polgárháborúban. 1945 után budapesti rendőrfőkapitány, 1949–1956 között nagykövet, az MDP és az MSZP vezető testületeinek tagja. 1956–58-ban a forradalmi munkás-paraszt kormány elnökhelyettese, a minisztertanács elnöke (1958–61), államminiszter (1961–65). – 477

Nádasdy: (bárai, majd grófi) a Dunántúlon birtokos magyar főnemesi család tagjai, a 16–18. században jelentős országos hivatalokat töltöttek be. – 224

Nádasdy Ferenc (1555–1604): törökverő hős, Nádasdy Tamás nádor és Kanizsai Orsolya fia. Királyi főlovászmester, Dunán inneni főkapitány, a török elleni tizenötéves háború kiváló hadvezére. A kortársak „Fekete Bég”-nek nevezték. – 232, 233, 241, 252

Nádasdy Ferenc, gróf (1622–25 k.–1671): nyugat-magyarországi főúr, 1646-tól királyi főudvarmester, 1655-től országbíró, Wesselényi nádor halálát követően, 1667–70-ben, Szelepcsényi

- György érsekkel együtt helytartó. A Wesselényi-összeesküvésben való részvétele miatt 1670 őszén letartóztatták és Bécsben kivégezték. – 279, 288, 291
- Nádasdy Tamás** (1498–1562): nagybirtokos főúr, országbíró (1540-től), nádor (1554-től), támogatta a reformációt, Sárvár-Újszigeten nyomdát állított fel, ahol kinyomtatta Sylvester János Újszövetség-fordítását. 1533-ban feleségül vette Kanizsai Orsolyát. – 218, 241, 244
- Nagy Ferenc** (1903–1979): kiskgazdapárti politikus, a Független Kiskgazdapárt főtitkára (1930–43), országos főtitkára (1943–45), elnöke (1945–47), a Magyar Parasztszövetség alapító elnöke (1941), újjáépítési miniszter (1945), a nemzetgyűlés elnöke (1945–46), miniszterelnök (1946–47). Lemondani és emigrálni kényszerült. – 436, 468, 474, 481, 482, 478
- Nagy Imre** (1896–1958): kommunista politikus, agrárközgazdász. Berliin és moszkvai emigrációjából (1929–44) hazatérve földművelésügyi (1944–45), belügy- (1945–46), élelmezési (1950–52), begyűjtési (1952) miniszter, a minisztertanács elnökhelyettese (1952–53), majd elnöke (1953–55), az MKP és az MDP vezető testületeinek tagja. 1956. okt. 24-től miniszterelnök, a forradalom vezetője. 1958-ban halálra ítélték és kivégezték. – 467, 469, 470, 472–3, 475
- Nagy Lajos** (1883–1954): író. A társadalom peremén élők sorsával azonosuló, modern írói technikákat (pl. montázsok, dokumentatív stílus) is alkalmazó regényeket (*A lázadó ember*), novellákat, karcolatokat (*Képtelen természetrajz*), szociográfiát (*Kiskunhalom*) írt. – 488
- Nagy Vince** (1886–1965): ügyvéd, politikus, belügyminiszter (1918. dec.–1919. márc.), a Függetlenségi Kossuthpárt elnöke (1928), később kiskgazdapárti, 1944 után a Kiskgazdapárt egyik vezetője. A pártból való kizárása után külföldre menekült. – 474
- Nagy-Sándor József** (1814–1849): honvéd tábornok, az 1848–49-es szabadságharc vértanúja. 1849-ben dandárparancsnok Damjanich 3. hadtestében, ápr.-ban a főserg lovasságának főparancsnoka, majd az I. hadtest parancsnoka. A császári hatóságok Aradon kivégezték. – 371
- Nagyszombati Márton** (?–1524): benccs szerzetes, humanista költő, *Magyarország főuraihoz* című, latin nyelvű költeménye a török elleni összefogásra buzdított (1523). – 200, 201
- Náray Antal** (1893–1973): vezérkari tisz, vezérőrnagy, Teleki Pál és Horthy Miklós bizalmas híve, 1940-től a Legfelső Honvédelmi Tanács vezértitkára, 1942-től a német megszállásig a Magyar Rádió és az MTI elnöke, a nyilas hatalomátvétel után a nyilasok elfogták s elhurcolták. – 452
- Nekcsei Dömötör** (?–1338): tárnokmester, I. Károly király hű embere, jelentős szerepe volt a király gazdasági reformjaiban. – 140
- Nemes Nagy Ágnes** (1922–1992): költő, műfordító. Intellektuális lírája a humanista eszményeket mutatja föl. – 488
- Németh László** (1901–1975): a 20. századi magyar próza- és drámairodalom kiemelkedő alkotója. *Tanú* című lapjában és esszéiben, tanulmányaiiban (*A minőség forradalma*) fogalmazta meg reformeszméit az értelmiség vezető szerepéről, a magyarság ún. harmadik utas fejlődéséről. Feszült légkörű, elmélyült lélekábrázolású regényeiben (*Gyász*, *Bűn*, *Szörnyeteg*, *Iszony*, *Égető Eszter*), drámáiban (*Széchenyi*, *Galilei*, *A két Bolyai*) gyakran ábrázolta a méltatlan körülmények között elbukó hős alakját s a cselekvő nő típusát. – 458, 459, 460, 489
- Noszlopy Gáspár** (1822–1853): liberális politikus, 1848-ban harcolt Jelačić ellen, 1849-ben Somogy vármegye kormánybiztosa, nemzetőr őrnagy, a déldunántúli népfölkelés vezetője. A Mack-Jubál-féle osztrákelles felkelésben

való részvétele miatt 1852-ben elfogták és kivégezték. – 377

Ocskay László (1680 k.–1710): közneves, 1703-tól kuruc ezredskapitány, 1705-től brigadéros. Vakmerő portyázó volt. 1708-ban, a trencsényi csatavesztés után átállt a császáriakhoz; 1710-ben Jávorka Ádám elfogta és a haditörvényszék ítélete alapján lefejezték. – 307

Orczy Lőrinc báró, (1718–1789): költő, tábornok. Ezrede élén harcolt az osztrák örökösödési és a hétéves háborúban. Verseiben a falusi élet patriarkális-idilli világa a felvilágosodás és a nemesi-nemzeti ellenállás eszméivel ötvöződik. – 324, 332

Ország Mihály, guthi (?–1484): kincstartó (1435–37), főasztalnokmester (1438–39, 1440–53), a hét országos főkapitány egyike (1445), főajtónállómester (1454–58), a Hunyadi-ház híveként nádor (1458–84). Hosszú pályafutása alatt hatalmas birtokokra tett szert. – 179

Ortutay Gyula (1910–1978): kisközpárti politikus, néprajzkutató, a Kisközpárt politikai bizottságának tagja, a kommunista párttal szorosan együttműködő baloldali „O” csoport egyik vezetője, a Magyar Rádió elnöke (1945–46), vallás- és közoktatásügyi miniszter (1947–50), az egyházi iskolák államossítója, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának elnöke, a Hazafias Népfront főtítkára (1957–64), alelnöke (1964–78), az elnöki tanács tagja (1958–78), az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának igazgatója, a budapesti egyetem tanára. A népmese- és balladakutatásban az egyéniség szerepét hangsúlyozta. – 443, 487

Ostenburg Moravek Gyula (1886–1944): katonatiszt, 1919-ben a nemzeti hadsereg egyik tiszti különítményének parancsnoka, 1931-ben a Magyar Országos Fasiszta Párt egyik alapítója. – 427

Ottó (1114 k.–1158): német ciszterci szerzetes, 1138-tól freisingi püspök,

történetíró (*Világkrónika*, I. Frigyes császár tettei). 1147-ben a 2. kereszteshadjáratral Magyarországon is átutazott. – 70

Ottó (?–1234): meráni herceg, burgundi palotagróf, Gertrud királyné öccse. Nővére meggyilkolása után IV. Ottó német-római császár hűségére tért át. – 84

Ottó (1200 k.–1234): domonkos szerzetes, őshazakutató. Beszámolója alapján találta meg Julianus a Magna Hungáriában maradt magyarokat. – 93

Öz Pál (1766 k.–1795): ügyvéd, a magyar jakobinus mozgalom résztvevője. Bár a mozgalomban nem volt vezető szerepe, a bíróság előtt is kiállt a polgári átalakulás és a köztársasági eszmék mellett, amiért társaival együtt a budai Vérmezőn kivégezték. – 336

Özséb, Boldog (?–1270): esztergomi kanonok, a Remete Szent Pálról elnevezett pálos rend alapítója (Pilisszentkereszt, 1250) és első rendfőnöke. – 105

Pais Dezső (1886–1973): nyelvész, a budapesti tudományegyetem tanára. A magyar hang-, szó-, helység- és személynévtörténet, illetve a magyar nyelvemlékek kiemelkedő kutatója volt. Ómagyar olvasókönyvet állított össze. – 488

Pálffy Miklós, gróf (1552–1600): hadvezér, országbíró (1581-től), a tizenötéves háború legnevesebb magyar hadvezére; vitézségéért grófi rangot, örökös pozsonyi főkapitányságot és Pozsony vm. örökös főispánságát kapta. – 232, 252, 253, 256

Pálffy Pál (1580-as évek vége–1653): főpohárnokmester, 1646-tól országbíró, 1649-től Magyarország nádora és királyi helytartó, 1651-től pozsonyi főispán és Pozsony várkapitánya. – 279

Pállya István (1740–1802): piarista rendfőnök (1796-tól), tanító, író. A magyar nyelvű iskolai dráma megteremtése érdekében számos német színművet dolgozott át magyarra (*Pazarilly és*

- Szűkmarkossy, Ravasz és Szerencsés). – 322, 323
- Pálóczy:** felvidéki magyar főnemesi család, hatalmát Máté (Mátyus, ?–1436) országbíró és nádor, valamint öccse, György (?–1439) esztergomi érsek, főkanclár alapozta meg. A család 1526-ban halt ki. – 171
- Pálóczy Horváth Ádám** (1760–1820): költő, polihisztor; a nemesi ellenállás szellemében írott verseinél, eposzainál fontosabb *Ó és új, mintegy ötödfélszáz énekek* (1813) c. kottás dalgyűjteménye, amely népdalokat is tartalmaz. – 331
- Pap Dániel;** *Papp* (1865–1900): író, újságíró, a kisvárosi polgárvilág életének ábrázolója (regénye: *A rátótiak*). – 432
- Paszkevics, Ivan Fjodorovics** (1782–1856): orosz hadvezér, Jereván grófja, Varsó hercege. 1831-ben a lengyel felkelés, 1849-ben a magyar szabadságharc leverésére, 1854-ben a Balkánra küldött orosz seregek főparancsnoka. – 372
- Pátzay Pál** (1896–1979): szobrász. Korai, expresszionista jellegű művei után az olasz neoklasszicizmus és a római iskola hatott művészetére (székesfehérvári *Huszáremlékmű, Sportlovas*). – 439, 488
- Pauler Tivadar** (1816–1886): jogfilozófus, büntetőjogász, a pesti egyetem tanára, vallás- és közoktatásügyi (1871–72) és igazságügy-miniszter (1872–75, 1878–86). Nevezetes *Büntetőjogtana* (1864). – 346, 400
- Pázmány Péter** (1570–1637): esztergomi érsek, bíboros (1629), író, az ellenreformáció vezéralakja, a magyarországi barokk irodalom kiemelkedő alakja. Bécsben papnevelő intézetet (*Pazmaneum*, 1623), Nagyszombatban egyetemet (a mai pesti egyetem elődjét, 1635), Pozsonyban jezsuita kollégiumot alapított. Latin és magyar nyelvű teológiai, filozófiai, hitbuzgalmi műveket, vitairatokat, prédikációkat írt; *Isteni igazságra vezérő kalauza* (1613) a katolikus hitvédelem átfogó rendszerezése. – 252, 263, 266–269, 271, 272, 278, 317
- Péchi Simon** (1570 k.–1642): az erdélyi szombatos (zsidózó) szekta egyik alapítója, egy ideig Bethlen Gábor kanclárja, énekszerző (*Szombatos imádásos könyv*). Hűtlenségért Bethlen és I. Rákóczi György is bebörtönöztette. – 240, 270
- Péczeli József** (1750–1792): író, református lelkész, a *Mindenes Gyűjtemény* című folyóirat alapító szerkesztője (1789–92), Voltaire műveinek fordítója. Tanítómese-gyűjteményt állított össze. – 330
- Perczel Mór** (1811–1899): honvéd tábornok, 1848-ban Ozoránál legyőzte Jelačić seregét, de Mórnál vereséget szenvedett. 1849-ben a Délvidéken harcoló 4. hadtest parancsnoka. A szabadságharc leverése után emigrált, 1867-ben tért haza. – 372
- Perczel Miklós** (1812–1904): honvéd ezredes, politikus, Perczel Mór testvéröccse. A reformkor politikai küzdelmeinek részese, az 1848–49-es szabadságharcban bátyja seregében harcolt. 1849-ben Pétervárad, majd Arad várparancsnoka, a szabadságharc bukása után Törökországba, majd az USA-ba menekült, az amerikai polgárháborúban ezredesként a déliek ellen harcolt. 1867 után hazatért, Pécs és Baranya vármegye főispánja, országgyűlési képviselője lett. – 372
- Perényi Imre** (?–1519): abaúji örökös főispán, főasztalnokmester (1498-tól), nádor (1504–19), II. Ulászló távolléte idején Magyarország helytartója (1509–11), országos főkapitány (1513), jelentős szerepe volt az 1515. évi Habsburg-Jagelló-szerződés létrehozásában, ezért birodalmi hercegi címet kapott. – 192
- Perényi Péter** (?–1423): a Perényi család bárói ágának alapítója, országbíró. – 162
- Perényi Péter** (1502–1548): koronaőr, erdélyi vajda, temesi ispán és temesvári főkapitány, a Mohács (1526) utáni

pártharcok egyik – pártállását gyakran változtató – főszereplője. I. Ferdinándnak kiszolgáltatta a Szent Koronát, amiért Sárospatakat kapta birtokul. Ferdinánd fogságában halt meg. – 203, 212, 213

Pesti Gábor (16. sz.): író, bibliafordító, erasmista *Újtestamentum*-fordítása a négy evangéliumot tartalmazza (1536). Lefordította és átdolgozta Aiszóposz meséit (*Ezópus fabulái*, 1536). – 247, 248, 249

Péter, Orseolo (1011–1058): magyar király (1038–41, 1044–46), Orseolo Ottó velencei doge és I. István nővérének a fia, Imre herceg halála után Szent István kijelölt utóda. Az Aba Sámuel vezette párt elűzte, de III. Henrik császár segítségével visszaszerezte a trónt. Egy újabb lázadás során elfogták és megvakították; I. András fogságában halt meg. – 35, 36, 38–40, 47, 57, 112

Péter (?–1213): ispán, a Gertrud királyné elleni merényletben való részvétele miatt, a merényletek közül egyedül, II. András király kivégeztette. – 85

Péter Gábor (1906): kommunista politikus, 1945-től a kommunista párt vezető testületeinek tagja, a budapesti rendőrfőkapitányság politikai rendészeti osztályának vezetője, az Államvédelmi Osztály (ÁVO) főnöke (1949–53); jelentős szerepet játszott a koncepciós perek előkészítésében és a törvénysértő eljárások végrehajtásában. – 473

Petneházy Dávid (1645 k.–1687): Thököly Imre ezerekapitánya, 1685-től császári ezredes. 1686-ban részt vett Buda felszabadításában. – 296

Petőfi Sándor (1823–1849): költő, 1848-ban a márciusi forradalom egyik szervezője. Bem József segédtisztje, őrnagy, a segesvári ütközetben vesztette életét. Népies helyzetdalai, zsánerképei, tájfestő versei (*Az alföld*, *A Tisza*), komikus eposza (*A helység kalapácsa*), a magyar folklór mesefantáziáját nemmes költőiséggel eposzá feldolgozó

János vitéz, forradalmi, politikai költeményei (*Nemzeti dal*), gondolati-filozofikus versei (*Felhők*), szerelmi lírája egyaránt a magyar költészet legmagasabb szintjét képviselik. – 343, 353, 354, 359, 379

Petrovics Péter (1485 k.–1557): délvidéki nemesúr, lippai kapitány (1531), temesi bán (1534), a kiskorú János Zsigmond egyik gyámja (1540), a törökkel való szövetség híve, Fráter György politikai ellenfele, támogatta a reformációt. – 212

Petróczi István, Petrőczy (1620 k.–1713 előtt): felvidéki főúr, a Wesselényi-összeesküvés résztvevője, a korai kuruc mozgalmak egyik vezetője, a bujdosók török portai követje, Petróczi Kata Szidónia apja, Thököly Imre nagybátyja és legbizalmasabb tanácsadója, kapitánya. 1704-től kuruc tábornok, 1705-től a szenátus tagja. – 284

Peyer Károly (1881–1956): szociáldemokrata politikus, szakszervezeti vezető, a Peidl-kormány (1919. aug. 1–6.) belügyminisztere, majd munkaügyi és népjóléti miniszter (1919–20). 1921-ben Bethlen Istvánnal megkötötte az ellenforradalmi rendszer konszolidálását célzó ún. Bethlen–Peyer paktumot. 1944-ben a németek koncentrációs táborba hurcolták. 1945 után ellenkezett a kommunistákkal való együttműködést, kizárták az SZDP-ből (1947), belépett a Magyar Radikális Pártba, majd az USA-ba emigrált. – 484

Pfeiffer Zoltán (1900–1981): ügyvéd, kispapdapárti politikus, 1936-tól a párt ügyésze. A német megszállás után (1944) részt vett a Magyar Front létrehozásában. 1945-től nemzetgyűlési képviselő, 1947 nyarán megalapítója az ellenzéki Magyar Függetlenségi Pártnak. 1947. nov.-ben emigrált. – 476, 482

Pilinszky János (1921–1981): költő, író, a második világháború utáni magyar költészet kiemelkedő alkotója; intellektuális költészetét a fasizmus és a háború rettenetének élménye, a kato-

- likus hit, a humanizmus, a szeretet eszmevilága, szigorú fegyelmezett-ség, szükszavúság, szuggesztív képi világ jellemzi. – 488, 490
- Piroska, Iréné** (1088–1132): bizánci császárnő, II. Joannész Komnénosz felesége, I. (Szent) László magyar király leánya. Bizánc egyik legfőbb kolostorának, a Pantokrátor-kolostornak az alapítója. – 57, 82
- Pius, II.; Aeneas Silvius Piccolomini** (1405–1464): itáliai humanista költő és tudós, római pápa (1458–64). 1442-től III. Frigyes császár titkára, udvari költő és diplomata volt. Pápai nunciusként járt I. Mátyás budai udvarában. Jelentősek latin nyelvű történeti művei, föld- és néprajzi, egyházpolitikai írásai, beszédei, levelei. – 165, 169
- Podmaniczky Félix** báró (1824–1907): politikus, író, az Operaház és a Nemzeti Színház (latinosan *Aeneas Silvius*) intendánsa (1875–85), a Szabadelvű Párt elnöke (1889–1905); a Fővárosi Közmunkák Tanácsa elnökeként (1873–1905) sokat tett Budapest fejlesztéséért. – 372
- Podmaniczky István** (1480 előtt–1530): esztergomi kanonok és csanádi prépost, 1512-től haláláig nyitrai püspök. A mohácsi csatából megmenekülve előbb I. (Szapolyai) Jánost, majd I. Ferdinándot koronázta királlyá. – 204
- Pogány József** (1886–1938): szociáldemokrata, majd kommunista politikus, újságíró, az 1918-as őszirózsás forradalom egyik irányítója, a Katonatanács elnöke, a tanácsköztársaság (1919) hadügyi, külügyi, majd közoktatásügyi népbiztosa. A SZU-ba emigrált, ahol a törvénysértések áldozata lett. – 416, 421
- Pöhltenbergi Ernő; Pöhl** (1813–1849): osztrák származású honvéd tábornok, az 1848–49-es szabadságharc vértanúja. A kápolnai diadal egyik hőse, a VII. hadtest parancsnoka. Görgey bizalmasaként tárgyalt a fegyverletételről a cári hadsereggel. Az osztrák hatóságok Aradon kivégezték. – 364, 371
- Prónay Pál** (1875–1945): katonatiszt, különítményes szabadcsapatával a tanácsköztársaság utáni fehérterror hírhedt alakja, a Sopron környéki „Lajta-Bánság” szabadállam megalakítója. A Horthy-rendszer szélsőjobboldali bírálója, a Magyar Országos Fasizista Párt egyik alapítója. – 423, 427
- Puchner Antal** (1779–1852): osztrák császári tábornok, főhadparancsnok, az 1848–49-es forradalom idején Erdélyben harcolt, de Bem kiűzte. – 372
- Pulszky Károly** (1853–1899): művészettörténész, író, az Országos Képtár igazgatója (1885–1897), műkincsvásárlásokkal jelentősen gyarapította a Szépművészeti Múzeum anyagát. – 394
- Rába György** (1924): költő, irodalomtörténész. A Nyugat költőinek kutatója. Intellektuális verseit elégikus alaphang jellemzi. – 488
- Rabutin de Bussy, Jean Louis** (1642–1717): francia származású császári tábornagy, 1708-ban Erdély császári főparancsnoka. 1709-ben a rajnai arcvonalra helyezték át. – 298
- Rácz Jenő** (1907–1981): pénzügyi szakember, 1945–46-ban Nagy Ferenc gazdasági tanácsadója, 1946-tól a Kisgazdapárt tagja, 1946–47-ben pénzügyminiszter. – 481
- Ráday Pál** (1677–1735): nógrádi nemes, kuruc diplomata, 1703 őszétől II. Rákóczi Ferenc belső titkára, majd kancelláriai igazgató, 1707-től erdélyi alkancellár, a Nemesi Társaság auditora, 1709-től a hadi kancellária vezetője, Rákóczi diplomatájaként többször járt követségben a lengyel, a svéd, a porosz és az orosz udvarban. Az első magyar hírlap, a *Mercurius Veridicus* szerkesztője. A péceli Ráday-könyvtár megalapozója. – 306
- Radics András** (1640 k.–1710): protesztáns köznemes. Részt vett a Wesselényi-összeesküvésben, 1672-ben a kuruc bűjdösök portai követe, 1685–88-ban Munkács parancsnoka. 1704-től

II. Rákóczi Ferenc fejedelmi udvari tanácsának tagja, 1705–06-ban Kassa parancsnoka, 1706-tól brigadéros. – 283

Radla; Sebestyén (10–11. század): esztergomi érsek (1002-től). – 27

Radnóti Miklós (1909–1944): költő. Mint munkaszolgálatost a fasiszták Abda környékén agyonlőtték. Verseinek alaphangját a hazaszeretet, az értékörzés, békevágy, az otthon és a szerelem harmóniája, kétség és remény, az elnyomás elleni tiltakozás, a haláltudat adta meg. – 445, 488

Rajk László (1909–1949) kommunista politikus, a köztársaságiak oldalán harcolt a spanyol polgárháborúban, a második világháború alatt az ellenállási mozgalom és a Magyar Front egyik vezetője, az illegális kommunista párt titkára. 1945 után a kommunista párt vezető testületeinek tagja, a párt főtitkárhelyettese (1946–49), belügy- (1946–48) és külügyminiszter (1948–49). Felelősség terheli a kommunista hatalomátvitel időszakának törvénytelenégeiért, végül ő maga is koncepció per áldozata lett. – 460, 475–477, 485, 477, 479

Rákóczi: magyar főnemesi és erdélyi fejedelmi család, a 17. század leggazdagabb földesurai. A köznemesi sorból Rákóczi Zsigmond révén emelkedett fel. A család vagyonát a Rákóczi-szabadságharc után a kincstár elkobozta, a család utolsó tagja, II. Rákóczi Ferenc fia, György 1756-ban halt meg. – 303

Rákóczi Ferenc, I. (1645–1676): választott erdélyi fejedelem (1652-től), II. Rákóczi György fia. Trónját az 1658–62 körüli időszak zavaros állapota miatt soha nem tudta elfoglalni. Csatlakozott a Habsburg-ellenes Wesselényi-összeesküvéshez, de Zrínyi Péter elfogatása után kegyelmet kért, váltságdíj ellenében szabadult. – 289, 290, 295

Rákóczi Ferenc, II. (1676–1735): erdélyi fejedelem (1704), a magyarországi szö-

vetkezett rendek vezető fejedelme (1705, szécsényi országgyűlés), a Habsburg-ellenes Rákóczi-szabadságharc (1703–11) vezetője, I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona fia. A szatmári béke (1711) után Lengyelországban, majd Franciaországban, 1717-től Rodostóban (Törökország) élt. *Önvalomása* a magyarországi barokk memoáriródlom jelentős alkotása. – 263, 286, 290, 293, 296–298, 302, 303, 304–307, 315

Rákóczi György, I. (1593–1648): erdélyi fejedelem (1630–48), Rákóczi Zsigmond fejedelem fia, II. Rákóczi Ferenc dédapja, Lorántffy Zsuzsanna férje. Harcolt a harmincéves háborúban, III. Ferdinánd ellen a rendi jogok és a vallásszabadság védelmében. A linzi békében megszerezte a hét felső-magyarországi vármegye birtokát. – 265, 272–274

Rákóczi György, II. (1621–1660): erdélyi fejedelem (1648–60), I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna fia. Sikertelenül törekedett a lengyel trón megszerzésére. – 265, 266, 276, 279, 290

Rákóczi Julianna Borbála (1672–1717): II. Rákóczi Ferenc nővére, 1691-től Ferdinand-Gobert Aspremont-Reckheim császári altábornagy felesége. – 298, 302

Rákóczi Zsigmond (1544–1608): egri várkapitány (1587-től), 1604-ben csatlakozott Bocskai Istvánhoz, 1605-ben Erdély kormányzója, Bocskai halála után erdélyi fejedelem (1607–08). – 227, 261

Rákosi Mátyás (1892–1971): kommunista politikus, a tanácsköztársaság idején (1919) a szociális termelés egyik népbiztosa, a Vörös Őrség országos parancsnoka. Emigrációjában a Komintern VB titkára (1921–24), hazatérve az illegális kommunista párt szervezője, amiért bebörtönözték. 1940–45-ben a SZU-ban élt, hazatérve a párt főtitkára (MKP: 1945–48; MDP: 1948–53), illetve első titkára (1953–56), mi-

- niszterelnök-helyettes (1945–52), miniszterelnök (1952–53). Döntő felelősség terheli a törvénysértő perekért, a személyi kultusz kialakításáért, a szerves nemzeti fejlődés eltorzításáért, a gazdasági élet szovjet igényeknek való kiszolgáltatásáért. 1956 nyarán leváltották, haláláig a Szovjetunióban élt. – 416, 418, 468, 469, 484, 470, 472, 474, 475
- Rakovszky István** (1858–1931): politikus, a Katolikus Népszövetség elnöke, képviselője, a képviselőház alelnöke (1906–09). 1920-tól a nemzetgyűlés elnöke. IV. Károly 1921. évi puccskísérletekor a király miniszterelnökké nevezte ki, de a puccs kudarca után 1922-ig fogságban tartották. – 428
- Ransano, Pietro; Ransano** (1428–1492): itáliai Domonkos-rendi szerzetes, lucerai püspök, diplomata, történetíró. Beatrix királyné megbízására nagy világtörténeti műve (*Annales omnium temporum*) 61. köteteként megírta a magyar történelem rövid kivonatát, majd Hunyadi János életrajzát. – 184
- Ráskai Lea** (15–16. század): Domonkos-rendi apáca, a Nyulak szigetén (Margitszigeten) lévő kolostorban másolta le a Margit-legendát, a Példák könyvét, Szent Domonkos életét, a Cornides- és a Horváth-kódexet. – 120, 195
- Ráth Mór** (1829–1903): könyvkereskedő, könyvkiadó. Pesti kiadója (1857-től) a 48-as eszmékkel rokonszenvező politikusok találkozóhelye volt. – 393, 394
- Rátót:** Árpád-kori magyar nemzetség, ősei valószínűleg Sziléziából vándoroltak be a 10. század végén. Belőle ágazott ki pl. a Lorántffy, a Pásztói, a Gyulaffy, a Tari család. – 126
- Rátóti Domokos** (?–1241): tárnokmester (1238–40), nyitrai, majd bihari főispán. A tatárokkal (mongolokkal) vívott vesztes muhi csatában esett el. – 97
- Regiomontanus**, ered. *Johannes Müller* (1436–1476): német csillagász, asztrológus. Dolgozott I. Mátyás király udvarában, tanított a pozsonyi egyetemen (Academia Histropolitana). Korszerű csillagászati táblázatokat állított össze. – 182
- Reményik Sándor** (1890–1941): költő, a két világháború közötti romániai magyar irodalmi élet egyik vezető alakja. Csiszolt formavilágú, a humanum és a közösség eszméit hirdető intellektuális verseket írt. – 432
- Révai József** (1895–1959): kommunista politikus, a két világháború között a kommunista párt egyik szervezője illegálitásban és szovjetunióbeli emigrációjában. 1945 után a *Szabad Nép* főszerkesztője (1945–50), népművelési miniszter (1949–53), az elnöki tanács helyettes elnöke (1953–58), az MKP, az MDP és az MSZMP vezető testületeinek a tagja. Az ún. Rákosi-rendszerben a kulturális élet fő ideológusa, súlyos felelősség terheli az ideológiai és gazdasági torzulásokért. – 477
- Révai Miklós** (1750–1807): nyelvész, költő, a pozsonyi *Magyar Hírmondó*, az első magyar nyelvű hírlap szerkesztője (1783–84), az első rendszeres magyar stilisztika szerzője. Verseghy Ferencsel nevezetes nyelvi és helyesírási vitát folytatott. – 330, 336
- Révérénd, Dominique** (1648–1734): francia diplomata, I. Apafi Mihály fejedelemsége idején Erdélyben járt. Megírta Bethlen Miklós életrajzát. – 313
- Reviczky Gyula** (1855–1889): költő, író, hírlapíró, a Pesti Hírlap színikritikusa, Ady előfutára. Verseiben az elsők között szólaltatta meg nálunk a nagyvárosi témákat, életérzést. Önéletrajzi elemeket felhasználó, dzsentri témájú regényeket is írt. – 394, 432
- Ricardo** (13. század első fele): domonkos szerzetes, Julianus társa annak első útján a keleten maradt magyarok felkutatására (1235–36). Az útról beszámolót készített. – 93, 94
- Ries István** (1885–1950): szociáldemokrata, majd kommunista politikus, igaz-

ságügyminiszter (1945–50). Koholt vád-
ak alapján letartóztatták, a börtön-
ben agyonverték. – 472, 475

Rimay János (1573–1631): költő, író, a
késő reneszánsz magyar irodalom ki-
emelkedő alakja. A korai vallásos és
vitézi versezetek után líráját a sztoi-
kus bölcselkedés és mély protestáns
vallásosság hatotta át. Összegyűjtötte
mestere, Balassi Bálint hagyatékát. –
253, 259, 274

Rogierius (1201–05 k.–1266): pápai le-
gátus, zágrábi, majd spalatói érsek.
Síralmas ének (*Carmen miserabile*) című
művében (1243–44) személyes élmé-
nyek alapján írta le az ország tatárok
általi elpusztítását. – 95, 98

Rónai Sándor (1892–1965): kommunis-
ta politikus, közellátásügyi (1945), ke-
reskedelem- és szövetkezetügyi (1945–
49), külkereskedelmi (1949–50), majd
kereskedelmi (1956–57) miniszter, az
elnöki tanács (1950–52) és az ország-
gyűlés (1952–62) elnöke. A kommu-
nista párt vezető testületeinek a tagja.
– 472

**Rothermere, Lord; Harold Sidney
Harmsworth** (1868–1940): angol sajtó-
mágnás, politikus, a trianoni békét
elutasító propagandakampánya ré-
vén rendkívül népszerű volt a két
világháború közötti magyar politikai
életben. – 435

Rozgonyi: középkori magyar főnemesi
család, tagjai Zsigmond és a Hunya-
diak korában vezető szerepet játszo-
tak Magyarország életében. A főként
a felvidéken és a Dunántúlon birtokos
család két ága 1482-ben, illetve 1523-
ban halt ki. – 171

Rozgonyi Cecília (?–1436–39 között):
Rozgonyi István pozsonyi és temesi
ispán felesége, Galambóc ostrománál
segítette férjét a harcban, amiért Zsig-
mond királytól birtokadományban rés-
zesült. – 171

Rozgonyi István (?–1438): Rozgonyi
György testvére, vele együtt Pozsony
vármegye ispánja; Zsigmond király-

tól nagy birtokadományokban része-
sült. – 171

Rozgonyi György (?–1453 után): Roz-
gonyi István testvére, vele együtt po-
zsonyi ispán, országbíró (1440–45), a
hét országos főkapitány egyike (1445).
Támogatta Hunyadi János kormány-
zóvá választását. – 170, 171

Rozgonyi János (?–1474 előtt): macsói
bán, erdélyi vajda (1450–60), tárnok-
mester (1459–70), országbíró (1470–
71). Hunyadi Jánossal harcolt a török
ellen, majd a Hunyadiak ellen fordult.
I. Mátyás követte Olmützben, Ró-
mában, III. Frigyes császárnál. – 171

Rozgonyi Sebestyén (?–1463 után): a
Hunyadiak híve, lovászmester (1456–
58), felvidéki kapitányként a husziták
ellen harcolt. Erdélyi vajda (1458–60).
– 176

Rozgonyi Simon (?–1444): veszprémi
(1428-tól), majd egri püspök (1439–
44), főkancellár (1441–44), I. Ulászló
bizalmas tanácsadója. A várnai csatá-
ban esett el. – 170

Rózsavölgyi Márk (1787–1848): zene-
szerző, hegedűművész, a verbunkos
zene első jelentős képviselője, az első
magyar csárdás komponistája. Fia,
Gyula alapította a Rózsavölgyi és
Társas zeneműkiadó és kereskedő cé-
get Pesten (1850 k.). – 346

Rudolf, Habsburg (1218–1291): német-
római király (1273-tól), a Habsburg-
ház hatalmának megalapozója. II.
Ottokár cseh királytól hatalmas terü-
leteket szerzett meg, s a morvamezei
csatában (1278) nagy győzelmet ara-
tott felette. Német-római császárrá
koronázását nem tudta elérni. – 111,
117

Rudolf, I. (1552–1612): Habsburg-házi
magyar (I. Rudolf néven, 1576–1608)
és cseh (1576–1611) király, német-ró-
mai császár (II. Rudolf néven, 1576–
1612), I. Miksa fia. Protestánsüldözé-
sei, a gazdag főurak elleni hűtlenségi
percek, katonáinak pusztításai vezet-
tek a Bocskai-szabadságharc kitörésé-

- hez. Elmebaja miatt öccse, II. Mátyás javára lemondatták a trónról. – 223, 224, 226, 227, 232, 252, 253, 258, 260, 261
- Rudolf Ferenc Károly József** (1858–1889): Habsburg főherceg, I. Ferenc József és Erzsébet királyné egyetlen fia, 1881-től Stefánia belga hercegnő férje, az Osztrák–Magyar Monarchia trónörököse. 1889-ben tisztázatlan körülmények között szeretőjével, Maria Vetsera bárónővel öngyilkosságot követett el. Megindította az *Osztrák–magyar Monarchia írásban és képen* című, 21 kötetes föld- és néprajzi munkát. – 376, 401, 412
- Ruyter, Michiel Adriaanszoon de** (1607–1676): holland tengernagy, 1676-ban Nápolyban kiszabadította a gályarabságra ítélt magyar protestáns prédikátorokat. – 294
- Salamon** (1052–1087): Árpád-házi magyar király (1063–74), I. András fia. 1038-ban apja megkoronáztatta, de a trónt csak I. Béla halála után foglalhatta el. A mogyoródi csatában (1074) vereséget szenvedett unokatestvéreinek, Gézának, Lászlónak és Leventének a seregétől. Sógora, IV. Henrik német király sem tudta a trónra visszajuttatni. 1080-ban kibékült I. Lászlóval, de a király a lázadót Visegrád várába záratta. – 41, 48–50
- Saláta Kálmán** (1917–1958): kisgazdapárti politikus, a fiatal értelmiségieket tömörítő Teleki Pál Kollégium tagja, részt vett az ellenállási mozgalomban. 1945 után a Független Kisgazdapárt vezetőségi tagja, az Újjáépítési Minisztérium, majd a Nemzeti Főtanács tisztviselője, parlamenti képviselő. Letartóztatása elől 1947. jan.-ban külföldre menekült. – 477
- Salm család** – 18, 244
- Salm Julius Graf** – 241
- Salm Miklós gróf** (1459–1530): császári főkapitány, a mohácsi csata (1526) után I. Ferdinánd seregének vezérének harcolt Felső-Magyarországon Szapolyai János ellen. 1529-ben vezet-
- te Bécs védelmét a török ostrommal szemben. – 215
- Salm:** német grófi és fejedelmi család. – 18, 244
- Sándor Lipót** (1772–1795): Habsburg főherceg, II. Lipót császár fia, 1790-től Magyarország nádora. A magyar jakobinusokra kimondott halálos ítéletet végrehajtott. – 338
- Sarolt** (954 k.–997 után): az erdélyi Gyula leánya, Géza fejedelem első felesége, Vajk (a későbbi Szent István) anyja. Férje mellett elősegítette a kereszténység magyarországi terjesztését. – 22, 24, 28
- Sarolta Amália** (1679–1722): hessen-reinsfeldi hercegnő, 1694-től II. Rákóczi Ferenc felesége. – 302, 315
- Savoyai Jenő;** *François-Eugène de Savoie-Carignan* (1663–1736): francia származású herceg, osztrák császári hadvezér, a törökellenes felszabadító háborúk és a spanyol örökösödési háború (1701–14) sikeres hadvezére, tábornagy, 1697-től a magyarországi osztrák hadak főparancsnoka. Nagy része volt Bécs, Buda és Belgrád visszavételében; zentai győzelme (1697) vezetett a karlócai békéhez (1699). 1703-tól az udvari haditanács elnöke, 1714–15-ben és 1724-től Belgium helytartója. Pétervárad és belgrádi győzelme vezetett a pozsareváci békéhez (1718), Magyarország végleges felszabadulásához a török uralom alól. – 300
- Schwarzenberg, Felix,** herceg (1800–1852): osztrák diplomata, politikus, 1846-tól nápolyi követ, 1848–52-ben miniszterelnök és külügyminiszter. A centralizált neoabszolutista osztrák birodalmi államszervezet egyik kiépítője a 48-as forradalmak után. – 372–375
- Schweidel József** (1796–1849): honvéd tábornok, az 1848–49-es szabadságharc vértanúja. Buda visszafoglalása után Pest, júliustól Szeged, majd Arad katonai parancsnoka volt. Az osztrák hatóságok Aradon kivégezték. – 364, 371

Semsey Andor (1833–1923): mineralógus, főrendiházi tag. Birtokainak egész jövedelmét a hazai tudomány támogatására fordította, pl. a Nemzeti Múzeum ásványtárának, a budapesti tudományegyetem fizikai és ásványtani intézetének fejlesztésére. – 393

Seton-Watson, Robert William; Scotus Viator (1879–1951): angol történész, publicista. Mint a magyarországi nemzetiségek törekvéseinek támogatója és propagátora jelentősen hozzájárult a Közép-Európában élő népek közötti ellentétek elmélyüléséhez, a kedvezőtlen Magyarország-kép kialakításához a XX. században. – 405, 431, 446, 447

Sidló Ferenc (1882–1954): szobrász, a két világháború közötti korszak sokat foglalkoztatott emlékmű- és portré-szobrásza. Legismertebb művei a székesfehérvári *István király* szobor és a budapesti *Danaiidák* kútja. – 439

Sigry Jakab, gróf (1760–1795): kerületi táblai ülnök, a magyar jakobinusok mozgalmának egyik vezetője, a Reformátorok Társasága igazgatója. Társaival együtt a budai Vérmezőn kivégezték. – 336

Sigrist, Franz (1727–1803): osztrák festő, rézkarcoló. Esterházy Károly egri püspök megbízásából elkészítette az egri líceum dísztermének mennyezetfreskóját. Utolsó hiteles magyarországi műve a ruszti plébániatemplom főoltára. – 329

Simonyi-Semadam Sándor (1864–1946): politikus, miniszterelnök (1920), ideiglenesen bel- és külügyminiszter is, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának egyik vezetője. 1922-ben visszavonult a politikai élettől. A Magyar Jelzőlog Hitelbank kormánybiztosa (1932–45). – 428

Sinka István (1897–1969): költő, író, a népi írók mozgalmának kiemelkedő alakja, a *Kelet Népe* című folyóirat alapító szerkesztője. Drámaian feszült írásokban mutatta be a szegényparasztok életét (versek: *Himnuszok Kelet*

kapujában, önéletírása: *Fekete bojtar vallomásai*, elbeszélések: *Eltűnik a hári domb* stb.) – 489

Skarica Máté (1544–1591): református lelkész, énekszerző. Ráckeven Szegedi Kiss István utódként lett lelkész, kinek megírta életrajzát és kiadta műveit. Zsoltárokat fordított, verses formában megírta szülővárosa történetét. – 245

Sobieski János; III. János (1629–1696): lengyel hadvezér, 1667-től a lengyel seregek fővezére, lengyel király (1674–96). 1683-ban felmentette Bécsset a török ostrom alól, 1684-ben csatlakozott a török elleni ún. Szent Ligához. – 296

Somogyi Béla (1868–1920): tanító, újságíró, 1919-ben a Magyar Tanítók Szakszervezetének alapító elnöke, a Károlyi-kormány közoktatásügyi államtitkára, a Népszava felelős szerkesztője. A fehérterrort támadó cikkei miatt az Ostenburg-különítmény tagjai Bacsó Bélával együtt meggyilkolták. – 427

Somssich József, gróf (1864–1941): jogász, festőművész, diplomata, külügyminiszter (1919–20), vatikáni követ (1920–24). – 424

Somssich Miklós (1784–1870): politikus, Somogy vármegye főjegyzője, követte a reformországgyűléseken; a vármegyei liberális ellenzék vezére. – 424, 426

Somssich Pál (1811–1888): politikus, helytartótanácsos, Dessewffy Aurél követőjeként a „fontolva haladó” konzervatív irány képviselője. Az 1860-as években Deák Ferencet támogatta, 1867 után a képviselőház alelnöke, majd elnöke (1869–72). – 353, 376

Sövényházi Márta (16. század első fele): Domonkos-rendi apáca, az Érsekújvári- és a Thewrewk-kódex egyik másolója, a festett képek nagyobb részének készítője. – 195

Stein Miksa (Maximilian) (1814–1858): császári mérnökkari tiszt, honvéd ezredes az 1848–49-es szabadságharc-

ban. 1849. augusztus elején az erdélyi hadsereg maradványainak parancsnoka. A szabadságharc bukása után emigrált, 1850-től a török hadsereg tábornoka. – 372

Stromfeld Aurél (1878–1927): vezérkari ezredes, a Ludovika Akadémia egyik parancsnoka, a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) egyik alapítója. A tanácsköztársaság idején (1919) a keleti hadsereg-parancsnokság, majd a hadsereg-főparancsnokság vezérkari főnöke, az északi hadjárat tervének kidolgozója. A proletárdiktatúra bukása után perbe fogták, rangjától megfosztották. 1919 után a szociáldemokrata párt tagja lett. – 420, 423

Sulyok Dezső, ifj. (1897–1965): ügyvéd, nemzeti egységpárti, majd kisgazdapárti politikus, a Pénzügyi Központ vezetője (1945–47), nemzetgyűlési képviselő. 1946. márc.-ban kizárták a pártból. Az általa alapított Magyar Szabadság Párt elnöke lett, 1947-ben lemondott mandátumáról, emigrált s az USA-ban telepedett le. – 474

Supka Géza (1883–1956): régész, művészettörténész, publicista, a *Literatura* című folyóirat alapító szerkesztője (1926–39), majd a *Világ*, az általa alapított Polgári Demokrata Párt lapjának szerkesztője (1945–49), a magyarországi szabadkőművesek nagymestere. 1927-ben kezdeményezte az első könyvnap megrendezését. – 488

Sylvester János (1504 k.–1555 k.): humanista, bibliafordító, erasmista szellemben lefordította és sárvár-újszigeti nyomdájában – az első hazai nyomdában készült magyar nyelvű könyvként – kinyomtatta az *Újszövetséget* (1541). Magyar–latin nyelvtant írt. – 248

Szabados Sándor (1874–1940) újságíró, kommunista politikus, a tanácsköztársaság idején (1919) közoktatásügyi népbiztos, a Szellemi Termékek Országos Tanácsának vezetője. A népbiztosperben életfogytiglanra ítélték,

de fogolycserével a SZU-ba került, ahol a sztálini törvénytételek áldozata lett. – 417

Szabó Dezső (1870–1945): író, politikus, a két világháború közötti korszak egyik legnagyobb hatású alakja. Elbeszéléseiben, regényeiben (*Elsodort falu*, 1919), tanulmányaiban, publicisztikájában (*Az egész látóhatár*, 1939) nacionalista alapon szenvedélyesen és vakmerően ostromozta a Horthy-korszak politikáját és a fasiszmust. Ideológiája nagy hatást gyakorolt a népi írókra. – 432, 460, 489

Szabó István, sokorópátkai (1878–1938): politikus, 1919-től az Egyesült Kisgazda- és Földművespárt elnökségének tagja, tárca nélküli kisgazda miniszter (1919–20), a Földműves Szövetség egyik alelnöke. – 425

Szabó Zoltán tábornok – az aradi ellenkormány hadügyminisztere (1919. május). – 422

Szacsavay Imre (1818–1849): ügyvéd, politikus, 1848–49-ben Kossuth híve, a képviselőház jegyzőjeként a Függetlenségi Nyilatkozat egyik aláírója. A szabadságharc bukása után elfogták és kivégezték. – 371

Szakasits Árpád (1888–1965): szociáldemokrata, majd kommunista politikus, 1903-tól az MSZDP tagja, a Magyar Építőmunkások Országos Szövetségének elnöke (1928–38), 1938–42-ben, majd 1945–48-ban az SZDP főtárháza. Részt vett a függetlenségi és ellenállási mozgalomban, 1945-től nemzetgyűlési képviselő, államminiszter (1945–48). A Magyar Dolgozók Pártja elnöke (1948–50), köztársasági elnök (1948–49), az elnöki tanács elnöke (1949–50). Koholt vádak alapján bebörtönözték (1950–56). – 472, 475, 484

Szálasi Ferenc (1897–1946): vezérkari őrnagy, nyilas politikus, a Nemzeti Akarat Pártjának, majd a Nyilaskezes Pártnak (1939) a megalapítója és vezetője. Az alkotmányos rend felforgatása vádjával 1937–38-ban bebörtönözték. 1944. okt. 16-ától, a né-

metek segítségével végrehajtott puccs után miniszterelnök (nemzetvezető). Háborús és népellenes bűneiért a népbíróság halálos ítélete alapján kivégezték. – 434, 447, 449, 455, 462, 473
Szalay László (1813–1864): reformpolitikus, történetíró, jogász, diplomata. 1848 nyarán Frankfurtban, majd Londonban és Párizsban képviselte a magyar kormányt. 1861-től felirati párti országgyűlési képviselő. Megírta *Magyarország történetét* (6 kötet, 1852–59). – 347

Szalkai László (1475–1526): váci és egri püspök, kalocsai (1520) és esztergomi érsek (1524–26), kincstartó (1516–26), főkancellár (1518–26). Felelősnek tekinthető az ország közállapotainak leromlásáért a Mohács előtti időkben. A mohácsi csatában esett el. – 201

Salomé; Salome (1211–1268): lengyel hercegnő, Kálmán herceg felesége, férje halála után klarissza apáca. Boldoggá avatták. – 99

Szamosközy István (1570–1612): történetíró, Bocskai levéltárnoka és udvari historikusa. Munkái a 15–16. századi Erdély történetének fontos forrásai. – 254, 262, 263

Szamuely László (1897–1920): kommunista pártaktivista, a tanácsköztársaság idején (1919) testvérével, Szamuely Tiborral együtt a forradalmi terror egyik vezetője. 1919 őszén elfogták és kivégezték. – 427

Szamuely Tibor (1890–1919): kommunista funkcionárius, újságíró, 1919-ben hadügyi, majd közoktatásügyi népbiztos, később a Frontmögötti Bizottságok, azaz a rögtönítélő törvényszék elnöke lett. Személyesen vezette a Duna–Tisza közí ún. ellenforradalmi akciók leverését és megtorlását. A tanácsköztársaság bukása után az osztrák hatóságok a határon elfogták, mire öngyilkos lett. – 417, 422, 427

Szana Tamás (1844–1908): művészettörténész, író, kritikus, a *Figyelő*, a *Regelő*, a *Koszorú* és más lapok szerkesz-

tője. Számos tanulmányt írt a 19. századi magyar művészetről és művészekről. – 395

Szántó Béla (1881–1951): szociáldemokrata, majd kommunista politikus, 1918 őszén a budapesti Katonatanács egyik vezetője, a tanácsköztársaság idején (1919) hadügyi népbiztos, a Vörös Hadsereg egyik szervezője. 1919 után nagyrészt a SZU-ban élt, 1945 után hazatérve a szövetkezeti mozgalom egyik vezetője és követ volt. – 416

Szántó Kovács János (1852–1908): a vi-harsaroki agrárszocialista mozgalmak szervezője, földmunkás. Letartóztatása és elítélése váltotta ki az 1894-es hódmezővásárhelyi zendülést. – 391

Szapolyai, Zápolya(i): középkori magyar főnemesi család, ősei kisnemesek voltak Pozsega vármegyében. A családból magyar királyok kerültek ki; János Zsigmonddal halt ki (1571). – 179

Szapolyai Imre (?–1487): a Hunyadi-ház familiárisa, I. Mátyás alatt kamaraispán, kincstartó (1459–64), horvát-szlavón bán (1464–66), majd örökös szepesi gróf. Többször szembefordult Mátyással, de kegyelmet kapott, s 1475-ben királyi helytartó, 1484-ben nádor lett. – 179

Szapolyai István (?–1499): Szapolyai Imre öccse, örökös szepesi gróf, Ausztria kormányzója, nádor (1492-től); az ország leggazdagabb földesuraként halt meg. I. (Szapolyai) János király apja. – 179, 190

Szapolyai János; I. János (1487–1540): Magyarország királya (1526–40). 1505-től a nemzeti párt királyjelöltje volt. 1511-től erdélyi vajda, 1514-ben leverte Dózsa György felkelését. 1528-ban I. Ferdinánd elűzte a trónról, de 1529-ben lengyel segítséggel visszafoglalta. A váradi békében elfogadta, hogy halála után a Habsburgok örököljék a magyar trónt, az egyezséget azonban fia, János Zsigmond születése után nem tartotta be. – 179, 192, 198, 203–210, 216, 221

Széchenyi Ferenc, gróf (1754–1820): nagybirtokos, főispán, 1800-tól ország-bíró-helyettes, Széchenyi István apja. 1802-ben a nemzetnek adományozta könyvtárát, térkép-, metszet- és éremgyűjteményét, megvetve ezzel a Magyar Nemzeti Múzeum és a később belőle kivált Országos Széchenyi Könyvtár alapjait. – 347

Széchenyi István, gróf (1791–1860): nagybirtokos, politikai és közgazdaságtani író, a magyar reformmozgalom elindítója, Széchenyi Ferenc fia. Tetteivel (Lótenyésztő Egyesület alapítása, 1825; egy évi teljes jövedelmének felajánlása egy Magyar Tudós Társaság céljára, 1825; Dunai Gőzhajózási Társaság, 1831; Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, 1841; Al-Duna szabályozása, a Lánchíd építése stb.) és írásaival (*Hitel*, 1830; *Világ*, 1831; *Stádium*, 1833; *Politikai Programm Törvények*, 1847 stb.) a polgári fejlődés gazdasági és társadalmi akadályainak felszámolását, az ország anyagi és szellemi felemelkedését szolgálta. Kosuthnak a Habsburgokkal radikálisan szembeforduló politikáját támadta, de 1848-ban elvállalta a Batthyány-kormányban a közmunka- és közlekedésiügyi miniszteri posztot. 1848 szeptemberében a döblingi elmeegógyintézetbe került, de onnan is küzdött eszméiért s az osztrák neoabszolutista rendszer ellen. Öngyilkos lett. – 335, 343, 344, 350–353, 355, 362, 364, 378

Széchenyi Istvánné Seilern Kreszansz (Crescentia) grófnő (1799–1875): Széchenyi István felesége (1836-tól), Széchenyi Béla és Ödön anyja. – 357

Széchy Mária (1610–1679): Wesselényi Ferenc nádor felesége (1644-től), Murány várúrnője (a „murányi Vénusz”). A várat a császáriak kezére adta. A Wesselényi-összeesküvés felfedése után vagyonát elkobozták, s Bécsbe internálták. Wesselényivel való házasságát Gyöngyösi István verselte meg. – 288, 291

Szécsi Dénes; Széchy (†1465): nyitrai, majd egri püspök, bíboros (1439), esztergomi érsek (1440-től), főkancellár (1435–65). Az 1440 utáni pártharcokban V. László és a Habsburg-ház híve volt, elsőként viselte a Magyarország prímása címet. – 164, 178

Szegedi Gergely (1511?–1570 k.): református prédikátor, énekszerző. Híres énekeskönyvében tíz zsoltárfordítása és öt eredeti éneke maradt fenn, amelyeket mély vallásos líraiság hat át. – 226

Szegedi Kis István (1502 k.–1572): református püspök, ráckevei lelkész, író, prédikátor, a 16. századi református teológiai irodalom legtekintélyesebb képviselője. Nevét különösen a katolikusok és az antitrinitáriusok ellen írt latin nyelvű teológiai munkái tették ismertté. – 245

Szekely Bertalan (1835–1910): a magyar történelmi festészet egyik legjelentősebb alkotója (*II. Lajos holttestének megtalálása*, *Egri nők*, *Thököly Imre búcsúja*), a Mintarajziskola tanára, majd igazgatója. Portrékat, zsánerképeket, aktokat, freskókat (pécsi székesegyház falképei) is festett. – 394

Szekely, István, Benczédi (1520–1563): protestáns prédikátor, író. Magyar nyelvű kalendáriumot, katekizmusokat írt, prózai zsoltárfordítást készített. Fő műve egy bibliai szemléletű világtörténelem (*Krónika ez világnak jelles dolgairól*, 1539). – 159, 250

Szekfű Gyula (1883–1955): történész, egyetemi tanár, a *Magyar Szemle* szerkesztője (1927–38). A II. világháború alatt részt vett a függetlenségi mozgalomban, 1946–48-ban moszkvai magyar követ. Nevezetes műve a Hóman Bálinttal közösen írt *Magyar Történet* (1929–35), valamint *Három nemzedék* (1920) című tanulmánya. – 206, 255, 320, 412, 441, 442, 484, 460

Széll Kálmán (1843–1915): politikus, pénzügyminiszter (1875–78), a Jelzálog Hitelbank alapító elnöke, a millen-

niumi országos bizottság elnöke (1891–98), miniszterelnök és belügyminiszter (1899–1903), az Alkotmánypárt elnöke (1905–10). – 390, 391, 400

Szelepcsényi György (1595–1685): csanádi és pécsi, 1644-től veszprémi, 1648-tól nyitrai püspök, 1657-től kalocsai, 1666-tól esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása, kancellár (1648), királyi helytartó (1667–81). Az ellenreformáció kíméletlenségéről hírhedt alakja, a protestáns prédikátorokat elítélő pozsonyi vértörvényszék vezetője. – 279

Szemere Bertalan (1812–1869): liberális politikus, a Batthyány-kormány belügyminisztere (1848), az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja, felvidéki országos biztos, a felső-magyarországi védsereg szervezője. 1849. májustól a miniszteri tanács elnöke és belügyminiszter. A szabadságharc bukása után emigrált, 1865-ben elborult elmével tért haza. – 362, 372

Szenci Molnár Albert (1574–1634): református prédikátor, egyházi író, nyelvtudós. Latin-magyar és magyar–latin szótárt készített (1614), nyelvtanában elsőként tett kísérletet a magyar nyelv teljes nyelvtani rendszerezésére. Teljes zsoltárfordítást készített (1607), lefordította Kálvin fő művét, az *Institutiót*. – 270

Szent-Györgyi Albert (1893–1986): biokémikus, a szegedi, majd a budapesti egyetem tanára, 1947-től az amerikai Woods Hole-i tengerbiológiai laboratórium vezetője. A II. világháború idején részt vett az angolszászokkal folytatott tárgyalásokban. Felfedezte az aszkorbinsavat és kimutatta a C-vitaminnal való azonosságát. Jelentős eredményeket ért el az izomkutatásban, kutatta a rák gyógyításának lehetőségeit. Nobel-díjas (1937). – 439, 488

Szentiványi Domokos (1898–1980): diplomata, a II. világháború alatt az ún. kiugrási iroda helyettes vezetője, a Magyar Függetlenségi Mozgalom nevű ellenállási szervezet irányítója, a

Moszkvába küldött fegyverszüneti delegáció tagja. 1947-ben a magyar köztársaság és demokrácia elleni összeesküvés néven ismert koncepciók perben elítéltek, kiszabadulása után emigrált. – 477

Szentjóbi Szabó László (1767–1795): költő, a magyar jakobinus mozgalom résztvevője. A kufsteini várbörtönben halt meg. Érzelmes idilleket, könnyed verselésű dalokat írt. – 330, 336, 337

Szentmarjay Ferenc (1767–1795): zempléni nemes, radikális demokrata, a magyar jakobinus mozgalom tagja, a Szabadság és Egyenlőség Társasága egyik igazgatója. Társaival együtt a budai Vérmezőn kivégezték. – 335, 336

Szentmiklóssy István (1909): vezérkari őrnagy, a háború alatt a Magyar Függetlenségi Mozgalomban és ifj. Horthy Miklós „kiugrási irodájában” a katonai ügyek titkára, a Magyar Közösség tagja. A Gestapo koncentrációs táborba zárta, 1946-ban a magyar hatóságok tartóztatták le, s koncepciók összeesküvési perben a népbíróság életfogytiglani börtönre ítélte. 1956-ban szabadult, azóta az USA-ban él. – 477

Szepsi Csombor Márton (1595–1622/23): református prédikátor, író, az első magyar nyelvű útleírás szerzője (*Europica varietas*, 1620). Erkölcsefilozófiai munkája (*Udvari schola*, 1623) a sztoikus-mannerista irodalom hatását mutatja. – 271

Szigligeti Ede; eredetileg *Szathmáry József* (1814–1878): vándorszínész, színműíró, rendező, színiakadémiai tanár. Száznál több darabot írt, közülük több rendkívül sikeres volt, különösen vígjátékai (*Liliomfi*, *Fenn az éryő, nincsen kas* stb.). A magyar népszínmű megteremtője (Csikós). – 357

Szilágyi Dezső (1840–1901): jogász, politikus, a budapesti tudományegyetem tanára. A Szabadelvű Párt, illetve az egyesült ellenzék (1877–86) vezéralakja, igazságügyminiszter (1889–95). – 390, 400

Szilágyi Erzsébet (?–1483): Hunyadi János felesége, Hunyadi László és Mátyás anyja. 1456-tól a Hunyadi-párt irányítója; nagy szerepe volt I. Mátyás királlyá választásában. – 167, 168, 177, 189

Szilágyi Mihály (?–1461): hadvezér, Szilágyi Erzsébet bátyja, nándorfehérvári várkapitány (1456), macsói bán (1457–58, 1460), Magyarország kormányzója (1458), erdélyi vajda (1460). A Hunyadi-párt egyik vezetőjeként Mátyás királlyá választásának előkészítője; Mátyás hamarosan félreállította, 1460-ban török fogságba esett, s a szultán lefejeztette. – 173, 176, 177

Szilágyi Sándor (1822–1899): történész, 1878-tól a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója, a *Századok* című történettudományi szakfolyóirat és az ún. millenniumi *Magyar Nemzet Története* (10 kötet, 1895–99) szerkesztője. Több könyvet írt Erdély 16–17. századi történelméről és az 1848–49-es szabadságharcról. – 377

Szilárd Leó (1898–1964): fizikus; szabadalmaztatta az atomreaktort, majd részt vett az első atomreaktor megépítésében (Enrico Fermivel, Chicagó, 1942). – 440

Szilveszter, II.; Aurillaci Gerbert (930 k.–1003): az első francia származású, nagy műveltségű római pápa. III. Ottó császár nevelője, reimsi, majd ravennai érsek. I. (Szent) István magyar király részére koronát küldött. – 25, 26, 34, 116

Szlávy József (1818–1900): ügyvéd, bányamérnök, politikus, a kiegyezés (1867) után a Deák-párt konzervatív csoportjának tagja, földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter (1870–72), majd miniszterelnök és pénzügyminiszter (1873–74), a képviselőház elnöke (1879–80), az Osztrák–Magyar Monarchia közös pénzügyminisztere (1880–82), a főrendiház elnöke (1894–96). – 402

Szolártsik Sándor (1766–1795): jurátus, a magyar jakobinus mozgalomban va-

ló részvétele miatt halálra ítélték és a budai Vérmezőn lefejezték. – 336

Szombathelyi Ferenc (1887–1946): vezérezredes, a honvéd vezérkar főnöke (1941–44). Az újdéki vérengzés ürügyén a jugoszláv népbíróóság halálra ítélte és kivégezték. – 450

Szontagh Gusztáv (1793–1858): kapitány, filozófus, esztéta, kora legjelentősebb kritikus. Egy sajátos magyar filozófiai rendszer, az ún. egyezményes filozófia kiépítésére törekedett. – 345

Szönyi István (1894–1960): festő, grafikus, a posztnagybányai iskola egyik vezető mestere. Műveinek visszatérő témája a Dunakanyar, a falusi élet (*Zebegényi temetés, Behavazott falu*). – 439

Sztárai Mihály (1520 k.–1574): lutheránus prédikátor, énekszerző, zsoltárokat fordított, gyülekezeti énekeket, vallásos históriás énekeket írt, a protestantizmus ügyét szolgáló színműveivel (*Papok házassága*) az eredeti magyar nyelvű dráma első ismert nevű szerzője. – 244, 247

Sztójay Döme (1883–1946): politikus, altábornagy, berlini magyar követ (1943), Magyarország német megszállásának első hónapjaiban miniszterelnök és külügyminiszter (1944. márc.–szept.). Az országot teljesen kiszolgáltatta a német érdekeknek. 1945-ben a népbíróóság háborús főbűnösként halálra ítélte s kivégezték. – 462

Takács Éva (1780–1845): írónő, költőnő, Karacs Ferenc rézmetsző felesége. Szépirodalmi műveket, elbeszéléseket, színikritikákat írt, továbbá cikkeket a nők jogainak védelmében. – 345

Tamási (1200–1268): spalatói főesperes; krónikájában (*Historia Salonitanorum*) beszámol a korabeli magyarországi eseményekről, a tatárjárás borzalmairól. – 86

Tamási Áron (1897–1966): író, a székesfalvi életének, világának megörökítője. Regényei (*Ábel-trilógia, Bölcső és bagoly*), novellái, önéletrajzi vallo-

másai (Szülőföldem), színművei (Énekes madár) népmesei hangulattal idézik meg szülőföldjét, az erdélyi tájat és népet. – 432

Táncsics Mihály (1799–1884): jobbágy származású író, politikus, az 1848–49-es országgyűlés legbaloldaliabb képviselője, a *Munkások Újsága* szerkesztője. 1847-ben, majd 1860-ban is bebörtönözték. 1869–70-ben az Általános Munkásegylet elnöke volt. – 372

Tar Lőrinc (?–1426 után): főnemes, Zsigmond király főpohárnokmestere, 1409–10-ben megjárta az írországi Szent Patrik-purgatóriumot, a híres középkori zarándokhelyet. Alakja és „pokoljárása” köré gazdag legendakör szövődött. – 160

Telegdi Csanád (1280 k.–1349): királyi kápolnaispán, egri püspök (1322–30), esztergomi érsek (1330-tól), I. Károly király bizalmas tanácsadója. – 142, 145

Teleki Blanka, grófnő (1806–1862): a nemzeti nyelvű és szellemű magyar nőnevelés egyik nagy alakja. 1846-ban Pesten nőnevelő intézetet létesített. A szabadságharc utáni nemzeti ellenállásban való részvétele miatt az osztrák hatóságok bebörtönözték. – 377

Teleki Géza, gróf (1911–1983): földrajztudós, geológus, Teleki Pál fia. A Moszkvában tárgyalt fegyverszüneti küldöttség tagja (1944), az ideiglenes nemzeti kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere (1944–45). A Polgári Demokrata Párt tagja és elnöke (1945). 1950-től a virginiai, 1955-től a washingtoni egyetem tanára volt. – 467

Teleki László, gróf (1811–1861): politikus, író, a reformországgyűléseken a főrendi ellenzék egyik vezére, 1848-ban párizsi magyar követ. A szabadságharc bukása után a magyar emigráció egyik vezetője, Kossuthal és Klapkával a Magyar Nemzeti Igazgatóság tagja (1859). A császári rendőrség csellel elfogta. 1861-ben a radiká-

lisabb határozati párt vezetője, de a felirati párttal folytatandó döntő vita előtt tisztázatlan körülmények között meghalt. Szépirodalmi műve a *Kegyenc* című dráma. – 372, 377, 381

Teleki Mihály, gróf (1634–1690): II. Rákóczi György, Kemény János és Apafi Mihály erdélyi fejedelmek híve, követe, kővári kapitány, országos postamester, erdélyi kancellár, több alkalommal a bujdosók fővezére (1672–78). I. Lipóttal titkos egyezményt kötött Erdély császári kézre adására, Erdély önállóságának elismerése fejében. Az erdélyi mezei hadak főgenerálisaként a zernyesti csatában esett el. – 294

Teleki Pál, gróf (1879–1941): erdélyi nagybirtokos, államférfi, földrajztudós, egyetemi tanár. A tanácsköztársaság idején a szegedi ellenkormány külügy-, illetve földművelésügyi minisztere (1919), miniszterelnök (1920–21, 1939–41), külügyminiszter (1920–21), vallás- és közoktatásügyi miniszter (1938–39). A Magyar Revíziós Liga létrehozója (1923), sürgette az európai országok szovjetellenes összefogását, a Párizs környéki békék revízióját, s az elsők között ismerte fel a hitleri Németország veszélyességét. Politikája kudarcát látva az elkerülhetetlen magyar–jugoszláv konfliktusban, öngyilkos lett. – 422, 449, 453, 457, 461, 485, 495

Teller Ede (1908): fizikus. E. Fermi munkatársa az első láncreakció létrehozásában, majd Oppenheimerrel dolgozott az első atombomba kifejlesztésén; jelentős szerepe volt a hidrogénbomba létrehozásában. – 440

Tersánszky Józsi Jenő (1888–1969): író. Népszerű Kakuk Marci-történeteiben a társadalom peremén élők világát ábrázolta az élőbeszéd közvetlenségével. – 432

Tétény; Tőhőtöm (9–10. század): honfoglaló vezér, a krónikák szerint Horka fia, a Gyula-Zombor nemzetséges. – 90

Thököly Imre, gróf (1657–1705): 1678-tól a Habsburg-ellenes kuruc hadak fővezére, török támogatással felsőmagyarországi fejedelem és a magyarországi részek ura (1682–85), erdélyi fejedelem (1690). A karlócai béke után (1699) török földre kellett menekülnie. Felesége Zrínyi Ilona volt. – 294–296, 298–301

Thököly István, gróf (1623–1670): felvidéki nagybirtokos, a Wesselényi-összeesküvés résztvevője, ezért 1670-ben a császári sereg ostrom alá vette várait. – 283, 288, 294

Thuróczy János (1435 k.–1489 k.): ítélőmester (1486–88), történetíró. A humanista történetírás szemléletét a középkori hagyományokkal ötvözve megírta *A magyarok krónikáját*, amely még abban az évben Brünmben és Augsburgban is megjelent (1488). – 179, 183, 184

Thurzó: felvidéki magyar főnemesi család, amelynek tagjai a 16–17. században játszottak kiemelkedő szerepet. A család első jelentős tagja, **János** (1437–1508) a magyarországi rézbányák bérelőjeként nagy vagyont tett szert, fia, **Elek** pedig tárnokmester és országbíró lett. A család két ága 1621-ben, illetve 1636-ban halt ki. – 179

Thurzó György (1567–1616): felvidéki nagybirtokos, főpohárnokmester, Dunán inneni főkapitány, Magyarország nádora (1609-től). A Habsburgok híve, II. Mátyás bizalmas tanácsadója volt. – 267

Thurzó János (1437–1508): vállalkozó, körmöci kamaragróf (1496–1507). Krakkóban ezüst-, réz és ólomércek értékesítésére vállalatot alapított, majd felvidéki bányák felvásárlásával, bérbevételeivel, Fugger Jakab augsburgi bankárral társulva a két család kezébe került Közép-Európa, illetve Magyarország ezüst-, réz- és ólomtermésének jelentős része. – 179

Tildy Zoltán (1889–1961): református lelkész, politikus, a Kisgazdapárt egyik alapítója, 1943-tól ügyvezető elnöke,

1945-től országos pártvezetője, miniszterelnök (1945–46), köztársasági elnök (1946–48), lemondása után 1956-ig házi őrizetben tartották. Az 1956-os forradalomban államminiszter, 1957-ben hatévi börtönre ítélték. – 436, 471, 474, 481

Tinódi Lantos Sebestyén (1505 k.–1556): énekszerző, a 16. században virágzó históriás ének legjelentősebb művelője. Lantkísérettel előadott énekeinek dallamát is maga szerezte. Bibliai és széphistóriái mellett történetileg is igen jelentősek a török elleni harcokat megörökítő énekei (*Eger vár viadáláról*, *Buda vesztéről* és *Török Bálint fogságáról*). – 216, 218, 223, 238, 244, 247, 250

Tisza István, gróf (1861–1918): nagybirtokos, politikus, Tisza Kálmán fia, miniszterelnök (1903–05, 1913–17), belügy- (1903–05) és a király személye körüli miniszter (1903–04, 1915). 1906-ban feloszlatta a Szabadelvű Pártot, 1910-ben megalapította a Nemzeti Munkapártot. Sokáig neki tulajdonították az első világháború kitöréséhez vezető lépéseket, valójában a háború ellenzői közé tartozott. A háborúban huszárezredet vezényelt a harctéren. Meggyilkolták. – 389, 401, 408, 409, 410, 413, 414

Tisza Kálmán (1830–1902): nagybirtokos, politikus, Tisza István apja, Teleki László unokaöccse és utódaként a határozati párt (1861–65), majd a bal-közép (1865–75) vezére, a Szabadelvű Párt alapítója és vezére (1878–1902), belügyminiszter (1875–87), miniszterelnök (1875–90). – 388, 400

Toldi Miklós (1320 k.–1390 k.): I. Lajos udvari lovagja, itáliai hadjárataiban zsoldosvezér. Az alakja köré szövődött mondanokör szépirodalmi feldolgozói: Ilosvai Selymes Péter és Arany János. – 148, 156, 166

Toldy Ferenc; Schedel (1805–1875): irodalomtörténész, kritikus, lapszerkesztő, az Egyetemi Könyvtár igazgatója (1846–75). Jelentős irodalomszervezői,

szekesztői munkássága; megírta *A magyar nemzeti irodalom történetét* és *A magyar költészet történetét*. – 17, 18

Tomaj nembeli Dénes (†1241): a neves Árpád-kori Tomaj nemzetség tagja, tárnokmester (1224–30), nádor (1235–41); a muhi csatában esett el. – 97

Tombor Jenő (1880–1946): vezérkari ezredes, 1919-ben kivált a tényleges szolgálatból, s 1945-ig gyógyszerészként, vegyészként dolgozott. 1945 után vezérezredes, kisgazdapárti politikus, képviselő, honvédelmi miniszter (1945–46) lett. – 471, 481

Tomori Pál (1475 k.–1526): fogarasi és mohácsi várnagy, budai várkapitány, ferences szerzetes (1520-tól), kalocsai érsek (1524-től), országos főkapitányként a déli határok védelmezője. A mohácsi csatában a magyar sereg fővezére, itt esett el. – 201

Toppa Mihály (1847–1868): református lelkész, költő, a népies költői irány képviselője. Az 1848–49-es szabadságharcban tábori pap volt. 1850 után írott allegóriáiban a nemzeti ellenállás eszméjét ápolta. – 377, 432

Tóth Árpád (1886–1928): költő, műfordító; a 20. századi modern (főleg francia) költészet eredményeit is felhasználó, virtuóz zeneiségű elégikus költeményeinek alaphangja a fájdalom, a lemondás, az elmúlás. – 407, 432

Tőke Ferenc (16. század): lelkész, prédikátor, históriás énekköltő (*Az Istenek rettenetes haragjáról*). – 228

Tömörkény István (1866–1917): író, régész, etnográfus, a szegedi könyvtár és városi múzeum igazgatója. Novelláinak hősei Szeged környéki parasztemberek, akiknek világát együttérző humorral és szociális érzékenységgel ábrázolta. – 407

Török (enyingi): középkori magyar nemesi család, első ismert tagja a Mátyás korában élt Ambrus szőrényi bán, a legjelentősebb Bálint nándorfehérvári bán volt. – 224, 243

Török Bálint (?–1551): nándorfehérvári bán (1521), részt vett a mohácsi csatá-

ban (1526), a Mohács utáni pártharcokban előbb I. Ferdinánd, 1536-tól I. János király híve, János Zsigmond egyik gyámja (1540). 1541-ben a szultán elfogatta, konstantinápolyi fogságában halt meg. – 199, 212

Török Ignác (1795–1849): honvéd tábornok, az 1848–49-es szabadságharc vértanúja. 1848-ban a komáromi vár erődítési munkáinak irányítója, 1849-ben a vár parancsnoka volt. Az osztrák hatóságok Aradon kivégezték. – 371

Trefort Ágoston (1817–1888): politikus, 1848-ban földművelési, ipari és kereskedelmi államtitkár, a kiegyezés (1867) idején a Deák-párt tagja. Vallás- és közoktatásügyi miniszterként (1872–88) sokat tett a közép- és felsőfokú oktatás fejlesztéséért. Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter (1876–78). – 392, 393, 400

Turóczi-Trostler József (1888–1962): irodalomtörténész, a budapesti tudományegyetem tanára. A magyar és az európai irodalom kapcsolataival, német irodalommal foglalkozott. – 488

Ugrin (?–1241): királyi kancellár (1217), kalocsai érsek (1219-től). Közreműködött az Aranybulla kidolgozásában (1222), a bogumilizmus eretnekségének terjedése ellen felállította a szerémi püspökséget. A muhi csatában vesztette életét. – 96, 97, 106

Újlaki: középkori magyar főnemesi család, alapítói Tóth Lőrinc (?–1349) tárnokmester és fia, Kont Miklós (?–1367) nádor voltak. A család Lőrinc (1460 k.–1524) országbíróval halt ki. – 161, 169

Újlaki Miklós (1417 k.–1477): erdélyi vajda, macsói és szlavón bán, Hunyadi János szövetségese, a korszak egyik vezető politikusa volt. I. Mátyás 1471-ben Bosznia uralkodójává nevezte ki. Várpalota várának építtetője. – 175

Ulászló, I. (1424–1444): Jagelló-házi lengyel (III. Ulászló néven, 1434–44) és

- magyar (I. Ulászló néven, 1440–44) király. A csecsemő V. László ellenfeleként választással került a magyar trónra, de uralmát a Habsburg-párttal szemben nem tudta megszilárdítani. A várnai csatában esett el. – 123–124, 164–165, 168, 199
- Ulászló, II.** (1456–1516): Jagelló-házi cseh (IV. Ulászló néven, 1471-től) és magyar (II. Ulászló néven, 1490-től) király, IV. Kázmér lengyel király fia. Tétlenül nézte a központi hatalom szétesését, a bárók, Szapolyai és a köznemesi párt küzdelmét. Fia trónutódlását a Habsburgokkal kötött szerződéssel igyekezett biztosítani. – 123, 190–192, 198, 199
- Útyseszenics Fráter György, Martinuzzi** (1482–1551): dalmát származású pálos szerzetes, 1528-tól I. (Szapolyai) János király diplomatája, 1534-től váradi püspök, majd bíboros, 1540-től a kiskorú János Zsigmond gyámja, az államügyek teljhatalmú intézője. Meggyilkolták. – 205, 211, 212, 216–220, 237, 254
- Ürményi József** (1741–1825): politikus, Nyitra, majd Bihar vármegye főispánja, királyi személynök (1789–95), Galícia kormányzója (1801-től), országbíró (1806-tól). A Ratio Educationis egyik kidolgozója. – 322
- Vadnay Károly** (1832–1907): író, hírlapíró, a *Hölgyfutár* (1856–64), a *Fővárosi Lapok* (1884–92) szerkesztője, szórakoztató regények szerzője. – 372
- Vajda János** (1827–1897): költő, publicista. A népies hagyományokat látomásos képi világgal ötvöző költészetével a modern magyar líra, többek között Ady Endre előfutára. – 353, 372, 377, 388, 394–398
- Vásaszi György** (16. század): unitárius lelkész, Pécs vezető lelkésze, Dávid Ferenc híve. Az ún. pécsi disputáról szóló munkájában Skarica Máté ráckevei kálvinista prédikátorral az unitárius és a református hittételekről folytatott vitáját írta le. – 245
- Valentiny Ágoston** (1888–1958): ügyvéd, szociáldemokrata politikus, a két világháború között a párt szegedi szervezetének egyik vezetője, az ideiglenes nemzeti kormány igazságügyminisztere (1944–45). 1945 után Szeged polgármestere. – 467, 484
- Valkay András** (1540–1587): unitárius lelkész, erdélyi történelmének-szerző, több verses krónikát írt. – 249
- Vályi András** (1764–1801): földrajztudós, irodalmár, 1791-től haláláig a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanára. Elkészítette Magyarország leírását és térképét. – 333, 336
- Várday Pál** (1483–1549): veszprémi, majd egri püspök, 1526-tól esztergomi érsek. I. (Szapolyai) János, majd I. Ferdinánd híve, királyi helytartó (1542). – 203
- Varkocs Tamás** (?–1576): egri, 1549-től váradi várkapitány, bihari főispán, törökverő hős. – 218
- Várkonyi Zoltán** (1912–1979): színész, színházi és filmrendező, a Művész Színház, majd a Vígszínház igazgatója. Jelentősek a magyar romantikus irodalom nagy műveinek általa rendezett filmadaptációi (*Egri csillagok*, *A kősztofi ember fiai*, *Egy magyar nábob*, *Kárpáthy Zoltán*). – 487
- Vas Zoltán** (1903–1983): újságíró, kommunista politikus. Illegális tevékenységéért életfogytiglani börtönre ítélték, de 1940-ben Rákosival együtt a Szovjetunióba távozhatott. 1944-ben hazatért, 1945-től közellátási kormánybiztos, Budapest polgármestere, a Gazdasági Főtanács titkára, az Országos Tervhivatal elnöke (1949–53), a kommunista párt vezető testületeinek tagja. – 469, 472, 475
- Vásáry István** (1887–1955): kisközpárti politikus, az ideiglenes nemzeti kormány pénzügyminisztere (1944–45), nemzetgyűlési képviselő. Miután 1947-ben kizárták a Kiszagdpártból, részt vett a Magyar Szabadság Párt megalapításában, annak feloszlása

után csatlakozott Pfeiffer Zoltán Magyar Függetlenségi Pártjához, de még az év végén visszavonult a politikai életből. – 467, 474

Vata (11. század): a Péter király és a keresztény egyház ellen fellázadó pogány magyarok vezére; csatlakozott az orosz földről hazatérő Árpád-házi hercegekhez. A budai Duna-parton megölette Gellért püspököt és társait. I. András megkoronázása után mozgalmát elfojtották. – 39, 41

Vatai László (1914): református lelkész, kisgazdapárti politikus, a Magyar Függetlenségi Mozgalom tagjaként részt vett az ellenállási mozgalomban, 1945-ben belépett a Kisgazdapártba, nemzetgyűlési képviselő. A Magyar Közösség tagjai elleni koncepcióss összeesküvési perben 1947-ben hat hónapi kényszermunkára ítélték. – 477

Vazul; Vászoly (976–978 k.–1037): Árpád-házi herceg, Mihály herceg fia. I. István a fiúági örökösödési rendet felrúgva nem őt, hanem Orseolo Pétert jelölte örökösévé, az emiatt szőtt összeesküvést István felfedte, Vazult megvakíttatta, fiait, Andrást, Bélát és Leventét száműzte. 1046-tól 255 éven át azonban Vazul örökösei uralkodtak Magyarországon. – 35, 36, 39, 41, 52, 57

Vécsey Károly, gróf (1807–1849): honvéd tábornok, az 1848–49-es szabadságharc vértanúja. A délvidéki csapatok főparancsnoka, 1849. áprilistól az Aradot és Temesvárt ostromló 5. hadtest parancsnoka. Az osztrák hatóságok Aradon kivégezték. – 371

Vencel (1289–1306): Přemysl-házi magyar (I. Vencel néven, 1301–04) és cseh (III. Vencel néven, 1305–06) király, II. Vencel fia, a dinasztia utolsó tagja. 1305-ben lemondott magyar királyságáról. – 127, 128, 132

Veres Péter (1897–1970): író, publicista, parasztpárti politikus. A Márciusi Front egyik vezetője, a népi írók bal-szárnyának képviselője. A Nemzeti Parasztpárt egyik megalapítója, 1945-

tól elnöke, parlamenti képviselő, az Országos Földbirtokrendező Tanács elnöke, 1947–48-ban építés- és köz-munkaügyi, majd honvédelmi miniszter. Szociográfiáiban (*Az Alföld paraszt-sága*), szépirodalmi műveiben (*Próbátétel*, *A Balogh-család története*) a parasztság huszadik századi sorsfordulót mutatja be. – 459, 460, 464, 489, 495

Veress Lajos, dálnoki (1889–1976): vezérezredes, a IX. hadtest (1942–44), majd a 2. hadsereg parancsnoka (1944). A németek a fronton letartóztatták, a nyilasok fogságából 1945-ben megszökött, majd szovjet internálótáborba került. 1947 elején a köztársaság elleni összeesküvés néven ismert koncepcióss perben halálra, majd 15 évi fegyházra ítélték. 1956-ban szabadult és Nyugatra emigrált. – 477, 478

Verseghy Ferenc (1757–1822): költő, író, nyelvtudós. A magyar jakobinus mozgalomban való részvételéért 9 évi börtönrre ítélték. Az élő nyelv védelmezőjeként nyelvhelyességi és helyesírási vitát folytatott Révai Miklóssal. Németes stílusú dalok mellett pl. tanulmányt írt *A tiszta magyarság* címmel. – 330, 331, 336

Vetter Antal (1803–1882): császári tiszt, honvéd altábornagy. 1849 márciusától a honvédség főerőinek parancsnoka, június–augusztusban a délvidéki hadsereg parancsnoka volt. A szabadságharc leverése után emigrált. – 363, 368, 370, 372

Vitéz János (1408 k.–1472): humanista főpap, diplomata, Janus Pannonius nagybátyja, váradi püspök (1445–65), esztergomi érsek (1465–72), titkos kancellár (1453–64), főkancellár (1465–72), a Hunyadiak politikájának egyik fő támogatója. A cseh háború kérdése miatt szembekeült I. Mátyással, de összeesküvését Mátyás felszámolta. Kiváló szónok, mecénás, az első nagy hazai humanista könyvtár és az Academia Istropolitana nevű pozsonyi egyetem megalapítója. – 167, 170, 173, 176, 177, 182, 185

Vörös János (1891–1968): vezérezre-des, a II. hadtest parancsnoka (1943), a honvéd vezérkar főnöke (1944. ápr.–okt., majd 1944. dec.–1946. febr.), a nyilas hatalomátvétel után átment a Vörös Hadsereghez. A moszkvai fegy-verszüneti egyezmény egyik aláírója, az ideiglenes nemzeti kormány had-ügyminisztere (1944–45). 1950-ben mint „amerikai kém”-et életfogytig-lani börtönre ítélték, 1956-ban szaba-dult. – 467

Vörös Vince (1911): kiskisgazdapárti po-litikus, 1941-től a Magyar Paraszt-szövetség országos titkára, 1946-tól főtit-kára, 1945-től képviselő, a Kiskisgazda-párt főtitkárhelyettese, a vidéki szer-vezés vezetője. 1947-ben a Magyar Kö-zösség tagjai elleni koncepcióss össze-esküvés perben letartóztatták, de sza-badlábra helyezték. 1989-től az újjá-szervezett Kiskisgazdapárt egyik veze-tője, 1990-től a parlament alelnöke. – 477

Vörösmarty Mihály (1800–1855): költő, drámaíró. A *Tudományos Gyűjtemény* és az *Athenaeum* című folyóiratok szerkesztője, a reformkori magyar irodalom vezéregyénisége. A magyar romantikus nemzeti eposz megterem-tője (*Zalán futása*, 1825), Gergei Albert széphistóriájának alapján írt tündér-meséje a *Csongor és Tünde* (1831). *Szózata* (1836) nemzeti énekünk lett. Lírájában az 1840-es évektől az erőtel-jes hazafiság, a haza és az emberiség egységének gondolata, a komorabb hangú filozofikus mondanivaló és a szerelmi téma, a szabadságharc buká-sa után a katasztrófává emelt, de hu-manizmustól átitatott pusztulásélmény (*A vén cigány*) uralkodnak. – 158, 246, 347, 350, 354, 357, 359, 377

Waldapfel József (1904–1968): iroda-lomtörténész, a budapesti tudomány-egyetem tanára. A magyar reneszánsz és a felvilágosodás korának kutatója volt. – 488

Wekerle Sándor (1848–1921): politikus, pénzügyminiszter (1885–95, 1906–10,

1917–18), miniszterelnök (1892–95, 1917–18), Magyarország első polgári származású kormányfője, a dualiz-mus korának legismertebb pénzügyi szakembere. Nevéhez fűződik az arany-alapra való áttérés, az egyházpolitikai törvények megalkotása. – 389, 390, 400

Wenckheim Béla, báró (1811–1879): politikus, főispán, belügy- (1867-től), a király személye körüli miniszter (1867–69), miniszterelnök (1875). – 382

Werbőczy István (1458–1541): közne-mesi származású jogtudós, a *Hármas-könyv* (*Tripartitum*) szerzője, politikus, diplomata, országbírói ítélőmester, királyi személynök, Magyarország ná-dora (1526), kancellár, a köznemesi párt egyik vezéralakja. A Dózsa-pá-rasztháború (1514) után kezdemé-nyezte a jobbágyok röghözkötését ki-mondó törvényeket. 1526 után I. (Sza-polyai) János híve, portai követe, Buda török elfoglalása után a szultán a magyarok főbírájává nevezte ki. – 198, 203

Wesselényi Ferenc, gróf (1605–1667): Magyarország nádora (1655-től), a vasvári békét (1664) követően a lipóti abszolutizmussal elégedetlen főurak összeszövésének élére állt, de a fel-kelés kitörése előtt meghalt. – 279, 283, 284, 287, 291

Wesselényi Miklós (1796–1850): reform-kori politikus, Széchenyi István barát-ja, terveinek támogatója. Az 1838-as pesti árvíz idején a mentés egyik irá-nyítója, a reformországgyűléseken a főrendi ellenzék vezetője. 1839–40-ben a Habsburg-kormányzat bebörtö-nöztette. 1848 szeptemberében súlyos betegen külföldre utazott, de az emig-rációban is a forradalom ügyét védel-mezte. – 351, 352

Wigner Jenő (1902): fizikus, az atom-mag- és az elemirészecske-kutatás-ban, a természet mélyebb megismeré-sében alapvető jelentőségű szimmet-ria- és invarianciaelviek csoportelmé-leti módszerekkel való vizsgálatában

ért el jelentős eredményeket. Nobel-díjas (1963) – 440

Windischgrätz, Alfred, herceg (1877–1862): osztrák hadvezér, Csehország katonai kormányzója (1840–48), az 1848. júniusi prágai felkelés leverője, 1848. okt. 15-től tábornagy, az Itálián kívül állomásozó osztrák haderők főparancsnoka, október végén a bécsi forradalom vérbefojtója. 1848. dec. közepén Magyarország ellen indított hadjáratot, de Buda és Pest elfoglalása után 1849 tavaszán több csatát elveszített a honvédsereggel szemben; április 12-én felmentették. – 361, 366, 367, 372

Woroniecky, Mieczyslaw (1825–1849): lengyel származású honvéd alezredes, az 1848–49-es magyar szabadságharc vértanúja. A délvídeken harcolt; 1849 áprilisától az 1. lengyel dzsídás-rezrend parancsnoka. A császári hadbírság halálra ítélte, és kivégezték. – 371

Zách Felicián (†1330): Csák Máté, majd I. Károly Róbert híve. Mivel leányát a király sógora, Kázmér lengyel herceg elcsábította, Visegrádon sikertelen merényletet kísérelt meg I. Károly ellen. Őt magát megölték, rokonságát kiirtották. – 129, 134, 150, 151

Zathureczky Ede (1903–1959): hegedűművész, a Hubay-iskola képviselője, a Zeneakadémia tanára, igazgatója. 1957-től az USA-ban élt. – 440

Zelk Zoltán (1906–1981): költő. 1956–58-ban '56-os forradalmi magatartásáért börtönben ült. Expresszionista szabadversek után a Nyugat körének esztétikai ízléséhez közeledett, öregkori líráját bensőséges, csendes meditáció jellemzi. – 488

Zilahy Lajos (1891–1974): író, a két világháború közötti polgári irodalom népszerű szerzője (*A Dukay család*, *Haldós tavasz*, *A lélek kialszik* stb.). 1947-től az USA-ban élt. – 432, 435, 488

Zoltán Béla (1865–1929): jogász, kúriai bíró, igazságügyminiszter (1919. szept.–

nov.), nemzetközi vegyes döntőbíró-ságok tagja. – 424

Zrínyi: horvátországi főnemesi család, ősei 1347 óta birtokolták a Zágráb vármegyei Zrin (Zerin) várát, jelentős magyarországi befolyásra a 16. században a szigetvári hős Zrínyi Miklós tett szert. A Wesselényi-összeesküvés után a család vagyonát elkobozták, a család utolsó férfitagja 1703-ban halt meg. – 224, 303

Zrínyi Ádám, gróf (1662–1691): Zrínyi Miklós költő fia, Légrad és Muraköz főkapitánya. A szalánkeméni csatában esett el. – 292, 298, 299

Zrínyi György (1549–1605): tárnokmester, a szigetvári hős Zrínyi Miklós fia. Kanizsánál győzelmet aratott a török ellen (1587). – 240, 241

Zrínyi Ilona, grófnő (1643–1703): Zrínyi Péter leánya, 1666-tól I. Rákóczi Ferenc fejedelem felesége, II. Rákóczi Ferenc anyja, 1682-től Thököly Imre felesége; férje oldalán részt vett a Habsburg-ellenes harcokban, három évig védte Munkács várát a császáriakkal szemben. 1688-ban a vár feladására kényszerült, Bécsbe internálták; Thököly a fogságába ejtett Heister generálisért kicserélte. – 284, 289, 290, 295–298, 303, 305

Zrínyi Miklós, gróf (1508 k.–1566): horvátországi főnemes, hadvezér, horvát bán (1542–56), a török elleni harcok hőse. I. Ferdinándtól nagy birtokokat kapott. 1561-től szigetvári kapitány, 1566-ban a vár védelmének irányítója a török ostrommal szemben. Az ostrom során hősi halált halt. – 229, 232, 277

Zrínyi Miklós, gróf (1620–1664): költő, hadvezér, politikus, horvát-szlavón bán (1647-től). A török elleni harcot elutasító Habsburg-politikával szembe fordulva 1663–64-ben sikeres hadjáratot vezetett a török ellen, de nem tudta elérni, hogy a győzelmek ellenére a bécsi udvar ne kösse meg a magyar érdekekkel szembenálló szigetvári békét. A barokk főúri irodalom

és a nemesi nacionalizmus irányát képviselő írói munkásságának kiemelkedő darabja az 1566. évi szigetvári ostromnak emléket állító *Szigeti veszedelem* című eposza (1646). Prózaí műveiben a török veszély, a korszerű hadviselés, az ideális hadvezér kérdéseit tárgyalta (*Tábori kis tracta, Mátyás király életéről való elmélkedések, Az török áfium ellen való orvosság*). – 263, 266, 274, 276–287, 292, 301, 304, 317

Zrínyi Péter, gróf (1621–1671): horvát költő, horvát bán (1665-től). A Wesselényi Ferenc nádor vezette Habsburg-ellenes összeesküvésben – amelynek Wesselényi halála után a vezetője lett – való részvételéért kivégezték. – 279, 283–285, 287–289

Zsedényi Béla (1894–1955): jogakadémiai tanár, az ideiglenes nemzetgyűlés elnöke (1944–45), a Nemzeti Főtanács elnöke (1945), 1947-ben a Magyar Függetlenségi Párt tagja. 1950-ben törvénytelenül életfogytiglani fegyházra ítélték. – 468

Zsigmond, Luxemburgi (1368–1437): magyar király (1387-től), német király (1410-től), német-római császár (1414-

től), cseh király (1419-től), IV. Károly császár fia, 1385-től Mária magyar királynő, I. Lajos leánya férje. A török-től elszenvedett nikápolyi veresége után a török veszélyt részben vazallusállamok gyűrűjével, részben a déli végvár vonal kiépítésével igyekezett elhárítani. A bárói ligák pártharcait 1403-ban elfojtotta, reformokat vezetett be a hadszervezetben, a pénzügyekben és az igazságszolgáltatásban, ellenőrzése alá vonta az egyházat (főkegyúri jog). A konstanzi zsinaton megszüntette a nyugati egyházszakadást, és máglyára küldte Husz Jánost. – 123–126, 148, 150–151, 153–157, 159, 160, 162–164, 167–169, 171, 172, 214

Zsófia Friderika Dorottya (1805–1872): Wittelsbach-házi bajor hercegnő, II. Miksa József király leánya, 1824-től Ferenc Károly Habsburg főherceg felesége, osztrák főhercegnő, I. Ferenc József anyja. – 356, 366

Zukor Adolf (1873–1976): magyar születésű amerikai filmvállalkozó, a Paramount filmvállalat egyik alapítója. – 434

Tartalom

Mi magyarok	7
Honfoglalás	20
István, a magyarok királya	24
A keresztény Magyarország	38
Pétertől Gézáig	
Csillagok között támadt új csillagok	51
Szt. László, Könyves Kálmán	
Látjátok feleim	61
A XII. század	
Gesta Hungarorum	77
III. Béla, Imre, II. András	
A tatárok Magyarországon	91
IV. Béla	
Az Árpád-ház utolsó fél évszázada	103
V. Istvántól III. Andrásig	
„Ó boldog Magyarország, csak ne hagyja magát félrevezetni már!”	125
A XIV. század első évtizedei	
Az Anjouk Magyarországon	140
Első a nemzet, aztán a király	153
Zsigmond, Albert	

A Hunyadiak	166
Mohács felé	189
A két Jagelló király: Ulászló és II. Lajos	
Az utolsó nemzeti király	203
I. János	
Még magasról nézvést megvolna az ország	211
Az 1540-es évek	
A bukás után	221
1551–1593	
A nyelv megtartó ereje.	
Magyarok egy három részre szakított országban	234
Amikor kishíján minden jóra fordult	251
A 15 éves háború; Bocskai	
Bethlen és Pázmány:	
két országreszben közös hazáért	264
Se jószerencse, se semmi más	275
Zrínyi Miklós kora	
Sírnak a csillagok, bujdosván felhőkben	293
Kuruc világ	
Életünket és vérünket	309
Mária Terézia	
Kedvelt szabadság istensége,	
törd össze népünk láncait	326
A magyar jakobinusok	
Forr a világ bús tengere, ó magyar	338
Napóleoni háborúk	
Testvéreink vannak, számos milliók	350
Reformkor	

Tőlünk remél mindent
az elnyomott emberiség 360
Szabadságharc

Parázs a hamu alatt 374
Önkényuralom Világos után

S mert láttuk a célt, már elérni hittük 387
Magyar liberalizmus a kiegyezés után

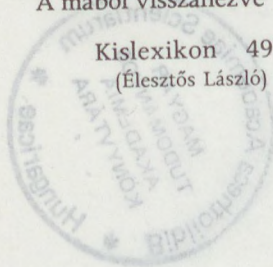
Elvégeztetett, de semmi sem tisztáztatott 404
A XX. század eleje és az első világháború

Fortélyos félelmek között
a trianoni békétől a párizsi békéig 430
1920–1947

Egy múltó pillanat 481
1947: sokfelé nyílnak az utak

A mából visszanézve 492

Kislexikon 497
(Élesztős László)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatakat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zoltán Fehér
Budapest, 1993
Nyomdai készítés: 22102
Tipográfia és kötészet: László József
Művészeti szerkesztő: Kerekes László
Kiadásnyom: 3/14
Művelet: 28,55 (A/3) iv terjedelemben

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1993

Nyomdai táskaszám: 22102

Tipográfia és kötésterv: Löblin Judit

Műszaki szerkesztő: Kerek Imréné

Kiadványszám: 3/14

Megjelent: 28,55 (A/5) ív terjedelemben

25/1

Ez a mű nem száraz történettudományi értekezés, hanem – mint ahogyan azt már Nemeskürty Istvántól megszoktuk – lebilincselően izgalmas, nagyszerű olvasmány, mely hozzásegíthet ahhoz, hogy múltunkat végigkísérve jobban megérthessük jelenünket.

A szerző Magyarország történetét dolgozza fel időrendben haladva a honfoglalástól egészen 1947-ig, a párizsi békéig. Így olvashatunk az államalapító Szent Istvánról és a többi Árpád-házi király uralkodásáról, az Anjouk koráról, a Hunyadiak dicsőségéről, a török megszállásról és a három részre szakadt ország keserveiről. A szerző élénk tárja a kuruc világot, részletesen bemutatja a Habsburg Birodalmat, ír a jakobinus mozgalomról, a napóleoni háborúkról, a reformkorról, valamint a 48-as polgári forradalomról és szabadságharcról, majd az ezt követő kiegyezésről. Külön fejezet szól az első világháború tragédiájáról, majd pedig a trianoni békétől a párizsi békéig terjedő történelmi időszakról.

A kötetet kislexikon egészíti ki, mely közismereti szintű alapadatokat közöl a műben szereplő magyar, illetve a magyar történelemmel szoros kapcsolatba került külföldi személyiségekről. Ez a kiegészítő rész teljesebbé teszi és rendszerezi a könyv ismeretanyagát, így tovább növeli annak használhatóságát.

695027

Nemeskürty István • MI MAGYAROK